

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 1

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

เล่มที่ ๗ ภาคที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่

พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น

มาติกา

ว่าด้วย ปัญญาญาณ ๗๓

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมย-
ญาณ,
๒. ปัญญาในการฟังธรรมแล้วสังวรไว้ เป็นสีลมยญาณ,
๓. ปัญญาในการตำรวมแล้วตั้งไว้ดี เป็นภาวนามยญาณ,
๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เป็นธรรมฉิติดญาณ,
๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งอดีต, อนาคต
และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ เป็นสัมมสนญาณ,

๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ส่วนปัจจุบัน เป็นอุทยัพพญาณ,
๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกไป เป็นวิปัสสนาญาณ,
๘. ปัญญาในการปรากฏโดยความเป็นภัย เป็นอาทีนว-
ญาณ,
๙. ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไปทั้งพิจารณา และ
วางเฉยอยู่ เป็นสังขารเปกขาญาณ,
๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากสังขารนิमितภาย
นอก เป็นโคตรภูญาณ,
๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากกิเลส ชั้นฐ์ และ
สังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ,
๑๒. ปัญญาในการระงับปโยคะ เป็นผลญาณ,
๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสชั้น ๆ อันอริย-
มรรคชั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ,
๑๔. ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมใน
ขณะนั้น เป็นปัจจเวกขณญาณ,
๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมภายใน เป็นวัตถุนานัตต-
ญาณ,

๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมภายนอก เป็นโจรนา-
นัตตญาณ,
๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจریانานัตตญาณ,
๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณ,
๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๘ เป็นธรรมนานัตตญาณ,
๒๐. ปัญญาที่รู้ยิ่ง เป็นญาตัญญูญาณ,
๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ เป็นตීรณัญญูญาณ,
๒๒. ปัญญาในการละ เป็นปริจจาคัญญูญาณ,
๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ เป็นเอกรสัญญูญาณ,
๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง เป็นผัสสนัญญูญาณ,
๒๕. ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา-
ญาณ,
๒๖. ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทา-
ญาณ,
๒๗. ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัม-
ภิทาญาณ,
๒๘. ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิ-
สัมภิทาญาณ,
๒๙. ปัญญาในความต่างแห่งวิหารธรรม เป็นวิหารัญญู-
ญาณ,

๓๐. ปัญญาในความต่างแห่งสมบัติ เป็นสมบัติตั้งภู-
ฐาน,
๓๑. ปัญญาในความต่างแห่งวิหารสมบัติ เป็นวิหารสมา-
ปัตต์ตั้งภูฐาน,
๓๒. ปัญญาในการตัดอาสวะขาดเพราะความบริสุทธิ์แห่ง
สมาธิอันเป็นเหตุให้ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอนันตริกสมาธิ-
ฐาน,
๓๓. ทักษะปีติย ทักษะมีความเป็นอธิบดี วิหาราธิกม
คุณเครื่องบรรลุคือวิหารธรรมอันสงบ และปัญญาใน
ความที่จิตเป็นธรรมชาติโน้มไปในสมบัติอันประ-
ณีต เป็นอรณวิหารฐาน,
๓๔. ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญด้วยความเป็นผู้
ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับสังขาร ๓ ด้วย
ญาณจรिया ๑๖ และด้วยสมาธิจรिया ๕ เป็นนิโรธ
สมาปัตติฐาน,
๓๕. ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลส
และขั้นของบุคคลผู้รู้ลึกตัว เป็นปรินิพพานฐาน,
๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในการ
ตัดขาดโดยชอบและในนิโรธ เป็นสมมติตั้งภูฐาน,

๓๗. ปัญญาในความสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนาสาภาพต่าง ๆ
และเดช เป็นศีลเลขัญญญาณ,
๓๘. ปัญญาในความประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่ห่อหุ้มและจิตที่
ส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณ,
๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถสัน-
ทัตสนญาณ,
๔๐. ปัญญาในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียว
กันในการแทงตลอดธรรมต่างกันและธรรมเป็นอัน
เดียวกัน เป็นทัตสนวิสสุตธิญาณ,
๔๑. ปัญญาในความที่ธรรมปรากฏโดยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น เป็นขันติญาณ,
๔๒. ปัญญาในความถูกต้องธรรม เป็นปริโยคาหนญาณ,
๔๓. ปัญญาในการรวมธรรม เป็นปเทศวิหารญาณ,
๔๔. ปัญญาในความมีกุศลธรรมเป็นอธิบดี เป็นสัตตญา-
นวิวัฏฏญาณ,
๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุละความเป็นต่าง ๆ เป็นเจโต-
วิวัฏฏญาณ,
๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน เป็นจิตตวิวัฏฏญาณ,
๔๗. ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า เป็นญาณวิวัฏฏญาณ,
๔๘. ปัญญาในความสลัดออก เป็นวิโมกขวิวัฏฏญาณ,

๔๕. ปัญญาในความว่าธรรมจริง เป็นสัจจวิภูษญาณ,
๕๐. ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งความตั้งไว้ซึ่งสุข ทัณฺญาและลหุทัณฺญา เป็นอิทธิวิชฌญาณ,
๕๑. ปัญญาในการกำหนดเสียงเป็นนิมิตหลายอย่างหรืออย่างเดียวด้วยสามารถการแผ่วิตกไป เป็นโสทธธาตุ วิสุทธินุญาน,
๕๒. ปัญญาในการกำหนดจரியาคือวิญญานหลายอย่างหรืออย่างเดียว ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท อย่างเดียวสามารถแห่งความผ่องในแห่งอินทริย์ทั้งหลาย เป็นเจโตปริยญาณ,
๕๓. ปัญญาในการกำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปตามปัจจัย ด้วยสามารถแห่งความแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรืออย่างเดียว เป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณ,
๕๔. ปัญญาในความเห็นรูปนิมิตหลายอย่างหรืออย่างเดียว ด้วยสามารถแห่งแสงสว่าง เป็นทิพจักขุญาณ,
๕๕. ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทริย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอัสวักขยญาณ,
๕๖. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นทุกขญาณ,

๕๗. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรละ เป็นสมุทฺถญาณ,
๕๘. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรกระทำให้แจ้ง เป็น
 นโรชฌญาณ,
๕๙. ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งที่ควรเจริญ เป็นมรรคญาณ,
๖๐. ทุกขญาณ,
๖๑. ทุกขสมุทฺถญาณ,
๖๒. ทุกขนิโรชฌญาณ,
๖๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ,
๖๔. อรรถปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๕. ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๖. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๗. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ,
๖๘. อินทริยปโรปริยัตตญาณ,
๖๙. อาสยานุสยญาณ,
๗๐. ยมกปาฏิหาริยญาณ,
๗๑. มหากรุณาสมাপัตติญาณ,
๗๒. สัพพัญญุตญาณ,
๗๓. อนาวรณญาณ.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 8

ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓. ญาณ, ในญาณ ๗๓ นี้ ญาณ ๖๗
เบื้องต้น ทัวไปแก่พระสาวก, ญาณ ๖ เบื้องปลาย ไม่ทัวไปแก่พระ-
สาวก และเป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น ฉะนี้แล.

จบ มาติกา

ชื่อสังฆกรรมปกาสนี ในขุททกนิกาย

ภาคที่ ๑

คันถารัมภกถา

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ทรงพระ-
คุณครบถ้วนแล้วด้วยความงามทุกถึงล่วงเสียด
ซึ่งความงามของโลกทั้งปวง ทรงพ้นจากกิเลส
มลทินเป็นเครื่องประทุษร้ายพร้อมทั้งวาสนา ทรง
ประทานวิมุตติธรรมอันล้ำเลิศ.

พระองค์ทรงมีพระทัยเยือกเย็นดูจความ
เย็นแห่งไม้จันทน์ กล่าวคือพระกรุณาอยู่เป็นนิจ
ทรงพระปัญญาโชติช่วงดั่งดวงระวี มีธรรมเป็น
เครื่องแนะนำสัตว์ ข้าพเจ้า*ขอน้อมอภิวัตพระผู้-
มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเป็นผู้เลิศในหมู่สัตว์
ผู้เป็นที่พึงในประโยชน์แก่ปวงสัตว์ด้วยเศียรเกล้า

บรรดาพระมหาเถระผู้พุทธชิโนรสมิจำนวน
เป็นอนันต์, พระมหาเถระองค์ใดเป็นประจูดัง
พระมุนีผู้เลิศในหมู่อัตว์ทั้งปวง ได้เป็นผู้กระทำ
ตามลีลาแห่งพระศาสดา ในการบำเพ็ญประโยชน์
แก่กุลแก่ชุมชนด้วยคุณกล่าวคือกรุณาและปัญญา
ญาณ.

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระเถระองค์นั้น ผู้มี
นามว่า สารีบุตร ผู้มุนีราชบุตร ผู้ยินดียิ่งใน
เสถียรคุณเป็นอนเนก ผู้รุ่งเรืองด้วยแสงสว่างแห่ง
ปัญญามีเกียรติงามฟุ้งขจรไป และมีจริยาวัตรสงบ
งาม.

วิศิษฐปาฐะคือพระบาลีอันใดอันพระสาวก
ผู้สัทธรรมเสนาบดีผู้ประกาศพระสัทธรรมจักรผู้เข้า
ถึงความแจ่มแจ้ง ในอรรถตามความเป็นจริงใน
พระสูตรทั้งหลาย ที่พระตถาคตเจ้าได้ตรัสไว้แล้ว
ผู้นำในการยังธรรมประทีปให้โชติช่วง กล่าว
วิศิษฐปาฐะนั้นไว้ โดยนามอันพิเศษว่า ปฏิสม-
ภิทานํ มคฺโค แปลว่า แห่งปฏิสัมภิทาทัง-
หลาย.

ปฏิสัมภิทามรรคนั้น เป็นปภังค์อัน

ละเมียดละมัยด้วยอรรถและนัยต่าง ๆ อย่างวิจิตร
อันบัณฑิตผู้มุ่งบำเพ็ญอรรถัตตะประโยชน์ตนและ
โลกัตตะประโยชน์แก่ชาวโลก มีปัญญาลึกซึ้งจะ
พึงหยั่งรู้ได้ในกาลทุกเมื่อ และสาธุชนทั้งหลายจะ
พึงชองเสพออยู่เป็นนิจ.

ข้าพเจ้าจะพรรณานื่อความที่ไม่ซ้ำกันไป
ตามลำดับ ไม่ก้าวล่วงสุดตะและยุติแห่งปฏิสัม-
ภิทามรรคปภังค์นั้น อันนำมาซึ่งประเภทแห่งญาณ
อันพระโยคาวจรทั้งหลายเป็นอเนกชองเสพอแล้ว
โดยไม่เหลือ.

อนึ่งนั้นเล่าก็จะไม่ก้าวล่วงลัทธิของตนและ
จะไม่ก้าวก่ายลัทธิของผู้อื่น แต่จะรวบรวมเอา
อุปเทศและนัยแห่งอรรถกถาแต่ปางก่อนมาแสดง
ตามสมควร.

ข้าพเจ้าจะกล่าวอรรถกถาชื่อลัทธิธรรมปกาสินี
นั้นโดยเคารพ เพื่อประโยชน์แก่อุคกุลแก่ชุมชน
เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระลัทธิธรรมตลอดกาลนาน
ขอสาธุชนลัทธบุรุษจงตั้งใจสดับทรงจำไว้เถิด.

ความที่ปฏิสัมภิทามรรคเป็นมรรคาแห่งปฏิสัมภิทา ข้าพเจ้าต้องกล่าวก่อน เพราะได้กล่าวไว้แล้วในคันถรัมภกถาว่า ปฏิสัมภิทานมคฺโคติ ตนฺนามวิเสสโติ จ แปลว่า ซึ่งวิเศษฐปาฐะนั้น โดยนามอันวิเศษว่า ปฏิสัมภิทามรรค.

ก็ปฏิสัมภิทามี ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ,
๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม,
๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ,
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ.

ทางคืออธิบายเป็นเครื่องบรรลุปฏิสัมภิทาเหล่านั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปฏิสัมภิทามรรค, มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า เป็นเหตุแห่งการได้เฉพาะซึ่งปฏิสัมภิทา.

หากจะมีปจฉาว่า ทางนี้เป็นทางแห่งปฏิสัมภิทาได้ เพราะเหตุไร ? ก็พึงมีวิตัสนาว่า เพราะเป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยประเภท เป็นเทศนาอันนำมาซึ่งปฏิสัมภิทาญาณ

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีประเภทต่าง ๆ เทสนาก็มีประเภทต่าง ๆ ย่อมให้เกิดประเภทแห่งปฏิสัมภิทาญาณ แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้สดับฟัง และเป็นปัจจัยแก่การแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณแก่ปุถุชนต่อไปในอนาคต ก็ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า เทสนาโดยประเภทย่อมนำมา

ซึ่งปฏิสัมภิทาญาณเป็นเครื่องทำลายมนัสสัญญาเสียได้ ดังนี้. ก็เทศนาประเภทต่าง ๆ นี้มีอยู่, เพราะเหตุนั้น เทศนานั้น จึงเป็นเทศนาให้สำเร็จความเป็นบรรดาแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จตสุโต** เป็นบทกำหนดจำนวน.

บทว่า **ปฏิสัมภิทา** ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน. เป็นปัญญาเครื่องแตกฉานของญาณเท่านั้น หาใช่เป็นความแตกฉานของใคร ๆ อื่นไม่ เพราะท่านได้กล่าวไว้ว่า ความรู้ในอรรถ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา, ความรู้ในธรรมชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา, ความรู้ในโวหารแห่งภาษาอันกล่าวถึงอรรถและธรรมะ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา, ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา. เพราะฉะนั้น คำว่า **จตสุโต ปฏิสัมภิทา** จึงมีความว่า ประเภทแห่งญาณ ๔ ประการ.

ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถ สามารถทำการกำหนด สัลลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งผล ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิทา**.

ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรม สามารถทำการกำหนด สัลลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งเหตุ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**.

ญาณอันถึงความแตกฉานในนิรุตติ สามารถทำการกำหนด สัลลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งนิรุตติ ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิทา**.

๑. ญาณทั้ง ๓ เบื้องต้น คือ อรรถะ, ธรรมะ และนิรุตติ.

ญาณอันถึงความแตกฉานในปฏิภาณ สามารถทำการกำหนด
สัญลักษณ์และวิภาวณะของประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิ-**
สัมภทา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตุโธ** ว่าโดยสังเขป ได้แก่ผล
อันเกิดแต่เหตุ. จริงอยู่ ผลอันเกิดแต่เหตุ นั้น ย่อมเกิด ก็อรรถถึง
ตามครรลองแห่งเหตุ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่าอรรถะ. แต่เมื่อว่าโดย
ประเภทแล้ว ธรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ ธรรมอันเกิดแต่ปัจจัย
(**ปัจจัยสมุปฺปนฺน**) อย่างใดอย่างหนึ่ง ๑. นิพพาน ๑. อรรถถก
แห่งพระบาลีอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ๑. วิปากจิต ๑. กิริยาจิต
๑. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น **อรรถะ**. ญาณอันถึงความแตกฉานในอรรถะนั้น
ของพระอริยบุคคลผู้พิจารณาอรรถะนั้นอยู่ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา.**

บทว่า **ธมฺโม** ว่าโดยสังเขป ได้แก่ ปัจจัย. จริงอยู่ปัจจัยนั้น
ย่อมให้ คือย่อมให้ไปและย่อมให้ถึงซึ่งผลนั้น ๆ ฉะนั้นท่านจึงเรียก
ว่า ธรรมะ. แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ธรรม ๕ ประการเหล่านี้คือ
เหตุให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑. อริยมรรค ๑. พระบาลีอันพระผู้มี
พระภาคเจ้าตรัสแล้ว ๑. กุศลจิต ๑. อกุศลจิต ๑. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
ธรรม. ญาณอันถึงความแตกฉานในธรรมนั้นของพระอริยบุคคลผู้
พิจารณาธรรมนั้นอยู่ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภทา.**

จริงอยู่ เนื้อความดังต่อไปนี้มาในพระอภิธรรมปิฎกท่านแสดง
จำแนกไว้โดยนัยเป็นต้นว่า :-

ความรู้แตกฉานในทุกข์ ชื่อว่า **อรรถปฏิ-**
สัมภिता, ความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย ชื่อว่า
ธรรมปฏิสัมภिता, ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ
ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภिता**, ความรู้แตกฉานในทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภिता**, ความ
รู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภिता**, ความรู้
แตกฉานในผลอันเกิดแต่เหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิ-**
สัมภिता.

ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มาแล้ว เกิดพร้อม
แล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว,
ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิ-**
สัมภिता, ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิด
พร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏ
แล้ว จากธรรมเหล่าใด ความรู้แตกฉานในธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภिता**.

ความรู้แตกฉานในชรามรณะ ชื่อ **อรรถ-
ปฏิสัมภิตา**, ความรู้แตกฉานในเหตุเกิดแห่งชรา-
มรณะ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิตา**, ความรู้แตกฉาน
ในความดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา**,
ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงความ
ดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิตา**.

ความรู้แตกฉานในชาติ ฯลฯ ความรู้แตก
ฉานในภพ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในอุปาทาน ฯลฯ
ความรู้แตกฉานในตัณหา ฯลฯ ความรู้แตกฉาน
ในเวทนา ฯลฯ ความรู้แตกฉานในผัสสะ ฯลฯ
ความรู้แตกฉานในสพายตนะ ฯลฯ ความรู้แตก
ฉานในนามรูป ฯลฯ ความรู้แตกฉานในวิญญูญาณ
 ฯลฯ ความรู้แตกฉานในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า
อรรถปฏิสัมภิตา. ความรู้แตกฉานในเหตุเกิดแห่ง
สังขาร ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิตา**, ความรู้แตกฉาน
ในความดับแห่งสังขาร ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา**,
ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ถึงความ
ดับแห่งสังขาร ชื่อว่า **ธรรมปฏิสัมภิตา**.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้แตกฉานซึ่ง

ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาकरणะ คาคา
อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธรรมะ เวทัลล
นี้เรียกว่า **ธรรมปฏิสัมภิทา**, ภิกษุนั้นย่อมรู้แตก
ฉานในอรรถแห่งภายิตนั้น ๆ ว่า นี่เป็นอรรถแห่ง
ภายิตนี้, นี่เป็นอรรถแห่งภายิตนั้น นี้เรียกว่า
อรรถปฏิสัมภิทา.

สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต เกิดพร้อมด้วยโสมนัส
ประกอบด้วยปัญญา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มี
ธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล.
ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมปฏิ-**
สัมภิทา, ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่า
นั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิทา**.

คำว่า **ตตฺร ชมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ญาณํ** ความว่า ความรู้
แตกฉานในคำพูด คำกล่าว คำที่เปล่งถึงสภาวะนิรุตติอันเป็นโวหารที่ไม่

ผิดเพี้ยนทั้งในอรรถและในธรรมนั้น, ในคำพูดอันเป็นสภาวะนิรุตติ
ของพระอริยบุคคลผู้ทำสภาวะนิรุตติศัพท์ที่เขาพูดแล้ว กล่าวแล้ว เปล่ง
ออกแล้ว ให้เป็นอารมณ์แล้ว พิจารณาอยู่. ในภาคธิมุตภาษาของสัตว์
ทั้งหลายอันเป็นสภาวะนิรุตติ เพราะสภาวะนิรุตตินั้นบัณฑิตรับรองว่า
เป็นธรรมนิรุตติอย่างนี้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี้มิใช่สภาวะนิรุตติ
ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา.

ด้วยประการฉะนี้ นิรุตติปฏิสัมภิตานี้ ชื่อว่า มีสัททะคือ เสียง
เป็นอารมณ์ มิได้มีบัญญัติเป็นอารมณ์. เพราะเหตุไร ? เพราะพระ-
อริยบุคคลได้ยินเสียงแล้วย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี้มิใช่สภาวะ-
นิรุตติ. จริงอยู่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตา ครั้นเขาพูด
ว่า ผัสโส ก็ย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, ครั้นเขาพูดว่า
ผลสุธา หรือ ผลสุถิ ก็ย่อมรู้ว่า นี้มิใช่สภาวะนิรุตติ แม้ใน
สภาวะธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตานี้จะรู้หรือไม่
รู้คำอื่น คือเสียงแห่งพยัญชนะอันกล่าวถึงนาม, อาชยาต, อุปัสค,
และนิบาต.

ตอบว่า พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตานั้น ครั้นได้
ยินเสียงแล้วก็รู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุตติ, นี้มิใช่สภาวะนิรุตติ ด้วย
เหตุสำคัญอันใด, ก็จักรู้คำนั้นด้วยเหตุสำคัญอันนั้น, แต่ข้อนี้มีผู้กล่าว

ปฏิเสธว่า นี่มิใช่กิจของปฏิสัมภิทา แล้วกล่าวว่า ธรรมดาภาษา
สัตว์ทั้งหลายย่อมเรียนเอาได้ แล้วยกอุทาหรณ์นี้ขึ้นมาสาธกว่า

จริงอยู่ มารดาและบิดา เอากุมารน้อยในคราวยังเป็นทารกอยู่
ให้นอนบนเตียงหรือ แล้วพูดภาษานั้น ๆ ทำกิจนั้น ๆ อยู่. ทารกกำหนด
ภาษานั้น ๆ ของมารดาและบิดาเหล่านั้นว่า คำนี้ท่านผู้นี้พูด, คำนี้
ท่านผู้นี้พูด ครั้นวันผ่านมาเวลาผ่านไป ก็ย่อมรู้ภาษาทั้งหมดได้.
มารดาเป็นชาวทมิฬ, บิดาเป็นชาวอันธกะ ทารกของมารดาบิดาเหล่านี้
นั้น ถ้าได้ยินคำพูดของมารดาก่อน, ก็จักพูดภาษาทมิฬ ถ้าได้ยิน
คำพูดของบิดาก่อนก็จักพูดภาษาอันธกะ. แต่ถ้าไม่ได้ยินคำพูดของมารดา
และบิดาทั้ง ๒ นั้น ก็จักพูดภาษามากธิ์

แม้ทารกใดเกิดในป่าใหญ่ไม่มีบ้าน คนอื่นที่ชื่อว่าจะพูดด้วย
ก็ไม่มีในที่นั้น, ทารกนั้นเมื่อจะเริ่มพูดตามธรรมดาของตน ก็จักพูด
ภาษามากธิ์นั้นแล. ภาษามากธิ์มีมากในที่ทั้งปวง คือ ในนรก, ใน
กำเนิดดิรัจฉาน, ในเปตติวิสัย, ในมนุษยโลก ในเทวโลก. บรรดา
ภาษาของสัตว์ในภุมินั้น ๆ ภาษาที่เหลือ เช่น โอฏฐภาษา, กิราตภาษา,
อันธกภาษา, โยนกภาษาและทมิฬภาษาเป็นต้น ย่อมคืบได้, มากธิ์-
ภาษานี้เพียงภาษาเดียวเท่านั้น นับว่าเป็นพรหมโวหารและอริยโวหาร
ตามเป็นจริง ย่อมไม่คืบ.

๑. มากธิ์ภาสี = ภาษาของชนชาวมคธ.

แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อจะทรงยกพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นสู่แบบแผน ก็ทรงยกขึ้นไว้ในภาษามากีเท่านั้น. เพราะเหตุไร? ก็เพราะเพื่อนำอรรถะมาให้รู้ได้โดยง่าย. จริงอยู่ พระพุทธพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยมากีภาษา ยังไม่บรรลุถึงคลองแห่งโสตประสาทของพระอริยบุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทานั้น เป็นการเน้นซ้ำ. แต่เมื่อโสตประสาทพอพระพุทธพจน์กระทบแล้วเท่านั้น เนื้อความก็ปรากฏตั้งร้อยนัย พันนัย. ก็พระพุทธพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษาอื่น ก็ย่อมต้องเรียนเอาแบบตีความแล้วตีความเล่า. อันธรรมดาว่าการเรียนพระพุทธพจน์แม้มากมายแล้วบรรลุปฏิสัมภิทา ย่อมไม่มีแก่ปุถุชน, แต่พระอริยสาวกที่จะชื่อว่าไม่บรรลุปฏิสัมภิทานั้น ย่อมไม่มีเลย.

บทว่า ญาณesu ญาณ ความว่า ความรู้แตกฉานในญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น ของพระอริยบุคคลผู้กระทำญาณอันมีในที่ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์แล้วพิจารณาอยู่, หรือว่า ญาณอันถึงความกว้างขวางในญาณทั้ง ๓ เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งอารมณ์และกิจเป็นต้น ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

ก็บัณฑิตพึงทราบ ปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านี้ว่า ย่อมถึงซึ่งประเภทในฐานะ ๒. ย่อมส่องใสด้วยเหตุ ๕. ย่อมถึงซึ่งประเภทในฐานะ ๒ เป็นไหน? คือ ในเสกขภูมิ ๑ อเสกขภูมิ ๑.

ใน ๒ ภูมินั้น ปฏิสัมภิทาของพระมหาเถระ ๘๐ องค์ มีพระเถระผู้มีนามอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ, พระมหาโมคคัลลานเถระ, พระมหากัสสปเถระ, พระมหากัจจายนเถระ, พระมหาโกณฑัญญเถระ เป็นต้น ถึงซึ่งประเภทใน อเสกขภูมิ, ปฏิสัมภิทาของพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระอริยบุคคลผู้มีนามอย่างนี้ คือพระอานนทเถระ, ท่านจิตตคฤหบดี ท่านธรรมมิกอุบาสก, ท่านอุบาลีคฤหบดี, ขุชชุดตราอุบาลิกา เป็นต้น ถึงซึ่งประเภทใน เสกขภูมิ, ปฏิสัมภิทาย่อมถึงซึ่งประเภทในภูมิ ๒ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ปฏิสัมภิทา ย่อมส่องใสด้วยเหตุ ๕ ประการ เป็นไฉน? ย่อมส่องใสด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ ด้วยอริคม, ด้วยปริยัติ, ด้วยสวนะ, ด้วยปริปุจฉา, ด้วยบุปพโยคะ.

ในเหตุ ๕ ประการเหล่านั้น การบรรลุพระอรหัต ชื่อว่า อริคม. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้บรรลุพระอรหัต ย่อมส่องใส.

พระพุทธรพจน์ ชื่อว่า ปริยัติ. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้เรียนพระพุทธรพจน์นั้น ย่อมส่องใส.

การฟังพระสัทธรรม ชื่อว่า สวนะ. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้สนใจเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมส่องใส.

กถาเป็นเครื่องวินิจฉัย คัมภีร์บทและอรรถบท ในพระบาลีและ
อรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า **ปริปุจฉา**. ก็ปฏิสัมภิทาของผู้ที่สอบสวน
อรรถในพระพุทธรพจน์ทั้งหลายมีพระบาลีเป็นต้นที่ตนเรียนแล้ว ย่อม
ผ่องใส.

การบำเพ็ญเพียรในวิปัสสนากรรมฐานอยู่เนื่อง ๆ จนกระทั่งถึง
สังขารเปกขาญาณอันเป็นที่ไกล่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ เพราะ
ความที่การบำเพ็ญวิปัสสนานั้น อันพระโยคาวจรเคยปฏิบัติแล้วปฏิบัติ
เล่ามาในศาสนาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ชื่อว่า **ปุพพโยคะ**. ก็
ปฏิสัมภิทาของผู้บำเพ็ญเพียรมาแล้วในปางก่อน ย่อมผ่องใส ปฏิสัมภิทา
ย่อมผ่องใสด้วยเหตุ ๕ ประการเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในบรรดาเหตุทั้ง ๕ เหล่านี้ เหตุ ๓ เหล่านี้ คือ ปริยัติ,
สวนะ, ปริปุจฉา เป็นเหตุมีกำลังเพื่อความแตกฉานแล. ปุพพโยคะ
เป็นปัจจัยมีกำลังเพื่อ. การบรรลุพระอรหัต.

ถามว่า หมวด ๓ แห่งเหตุมีปริยัติเป็นต้น ย่อมมีเพื่อความ
แตกฉาน ไม่มีเพื่อความบรรลุหรือ ?

ตอบว่า มี, แต่ไม่ใช่อย่างนั้น. เพราะปริยัติ, สวนะ และ
ปริปุจฉา จะมีในปางก่อนหรือไม่ก็ตาม แต่เว้นการพิจารณาสังขาร
ธรรมด้วยการบำเพ็ญเพียรในปางก่อน และการพิจารณาสังขารในปัจจุบัน
เสียแล้ว ชื่อว่า ปฏิสัมภิทา ก็มีไม่ได้. เหตุและปัจจัยทั้ง ๒ นี้

รวมกันช่วยอุปถัมภ์ปฏิสัมภิทากระทำให้่องใสได้ ด้วยประการฉะนี้.

ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีก ได้กล่าวไว้ว่า

ปุพพโยคะ ๑, พาหุสัจจะ ๑, เทศภาษา ๑,

อาคม ๑, ปริปุจฉา ๑, อธิคม ๑, ครุสัณนิสสัย ๑,

และมิตตสมาบัติ ๑. รวม ๘ ประการนี้ ล้วนเป็น

ปัจจัยแก่ปฏิสัมภิทา ดังนี้.

บรรดาธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น นัยดังที่กล่าวแล้วแล ชื่อว่า

ปุพพโยคะ.

ความฉลาดในศาสตร์นั้น ๆ และศิลปายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า

พาหุสัจจะ.

ความฉลาดในภาษา ๑๐๑ ภาษา ความฉลาดในภาษามากีโดย
วิเศษ ชื่อว่า เทศภาษา.

การเรียนพระพุทธรพจน์โดยที่สุดแม่เพียงโอปัมมวรรค ชื่อว่า

อาคม.

การวินิจฉัยได้สวนอรรถะแม้ในคาถา ๑ ชื่อว่า ปริปุจฉา.

การเป็นพระโสดาบันท์ดี การเป็นพระสกทาคามีก็ดี การเป็น
พระอนาคามีก็ดี การเป็นพระอรหันต์ก็ดี ชื่อว่า อธิคม.

การอยู่ในสำนักครูผู้มากด้วยสุตะและปฏิภาณ ชื่อว่า ครุสัณ-
นิสสัย.

การได้มิตรเห็นปานนั้นนั่นแล ชื่อว่า **มิตตสมบัติ**

บรรดาธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น พระพุทธเจ้าหลาย และ
พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย อาศัย ปุพพโยคะและอธิคม แล้วบรรลุ
ปฏิสัมภิตา ส่วนพระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุเหล่านี้แม้ทั้งหมดแล้ว
จึงบรรลุปฏิสัมภิตา.

ก็ในการบรรลุปฏิสัมภิตา ไม่มีการบำเพ็ญเพียรในกรรมฐาน
ภาวนาโดยเฉพาะอีก, ส่วนพระเสกขบุคคลมีผลและวิโมกขะของ
พระเสกขจะเป็นที่สุด การบรรลุปฏิสัมภิตา ก็ย่อมมีได้.

อธิบายว่า ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมสำเร็จแก่บรรดาพระอริยะ
บุคคลด้วยอริยผลทั้งหลายนั่นแล จุททสพลญาณสำเร็จแก่พระตถาคต
ทั้งหลายฉะนั้น. ทางแห่งปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านี้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปฏิ-
สัมภิตามรรค, ปกรณ์ คือปฏิสัมภิตามรรค ชื่อว่า **ปฏิสัมภิตามรรค.**
ปกรณ์, ชื่อว่า ปกรณ์ เพราะอรรถว่า อรรถอันลึกซึ้ง แยกโดย
ประเภทต่าง ๆ ในปฏิสัมภิตานี้ ท่านกล่าวกระทำโดยประการต่าง ๆ.

ปฏิสัมภิตามรรคปกรณ์นี้นั้น สมบูรณ์ด้วยอรรถะ, พัยุชณะ,
ลึกซึ้ง, มีอรรถลึกซึ้ง, ประกาศโลกุตระ, ประกอบด้วยสุญญตา, ให้
สำเร็จผลพิเศษในการปฏิบัติ, ห้ามอกุศลอันเป็นปฏิปักษ์, เป็นรตนากร
บ่อเกิดแห่งญาณอันประเสริฐของพระโยคาวจร, เป็นเหตุอันพิเศษใน
การเยื้องกรายธรรมกถาของพระธรรมกถึกทั้งหลาย, เป็นเครื่องนำออก

จากทุกข์ของผู้กลัวภัยในสังสารวัฏ, มีประโยชน์ในการยังความชุ่มชื้น ให้เกิดเพราะเห็นอุบายในการออกจากทุกข์นั้น, และมีประโยชน์ในการ ทำลายอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อนิสสรณธรรมนั้น และมีประโยชน์ ให้เกิดความยินดีในหทัยแก่กัลยาณชน โดยการเปิดเผยอรรถแห่งบท พระสูตรมีเนื้อความอันลึกซึ้งมิใช่น้อย อันท่านพระสารีบุตรผู้ธรรม เสนาบดี ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ธรรมราชาภายิตแล้ว เมื่อประทีป ดวงใหญ่กล่าวคือพระสังฆธรรม รุ่งเรืองแล้วด้วยแสงประทีปดวงใหญ่ คือพระสังฆปัญญุตญาณที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว โดยไม่ขัดข้อง ต้องสว่างกระจ่างไปทั่วทุกสถาน มีพระทัยสนิทเสนาหา ประกอบไปด้วยพระมหากรุณาแผ่กว้างไปในปวงชน เพื่อกำจัดความ มีคมนอนธการ กล่าวคือกิเลส ด้วยพระมหากรุณาในเวไนยชน ด้วยการยกพระสังฆธรรมนั้นขึ้นอธิบายให้กระจ่างแจ้งแก่ปวงชน ด้วยความ เสนหา ปรารณาความรุ่งเรืองแห่งพระสังฆธรรมไปตราบเท่า ๕,๐๐๐ พระพรรษา ผู้มีเจตจำนงค้ำจุนโลก ตามเยี่ยงอย่างพระศาสดา อัน ท่านพระอานันทเถระสดับภายิตนั้นแล้วยกขึ้นรวบรวมไว้ในคราวทำ ปฐมมหาสังคีติ ตามที่ได้สดับมาแล้วนั้นแล.

ในปีฎกทั้ง ๓ คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก, ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นี้ นับเนื่องในพระ- สุตตันตปิฎก.

๑. ธรรมเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ (ทุกขนิสฺสรณ)

ในนิกายใหญ่ทั้ง ๕ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย
อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย, ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นั้น นับเนื่อง
ในขุททกนิกาย.

ในองค์แห่งสัตตศาสนาทั้ง ๘ คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาภรณ์
คถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดกอะ อัပ္ภุตธรรมะ เวทลละ, ปฏิสัม-
ภิทามรรคปกรณ์นั้น นับสงเคราะห์เข้าใน ๒ องค์ คือ เคยยะ และ
เวชยาภรณ์ ตามที่เป็นได้.

ก็บรรดาพระธรรมชั้นทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น อันพระ-
อานันทเถระผู้ธรรมภักตคาริก อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นสู่
เอตทัคคะใน ๕ ตำแหน่ง ปฏิญญาไว้อย่างนี้ว่า

ธรรมเหล่าใดอันเป็นไปแก่ข้าพเจ้า ธรรม

เหล่านั้น ข้าพเจ้าเรียนจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐

พระธรรมชั้น, จากภิกษุอื่น ๒,๐๐๐ พระธรรม

ชั้น จึงรวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังนี้

ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นั้นนับเข้าในพระธรรมชั้น มากกว่า
ร้อย ในธรรมชั้น ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นที่เรียนจากภิกษุ.

ปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์ มี ๓ วรรค คือ มหาวรรค, มัชฌิม-
วรรค, และจูฬวรรค.

ในวรรคหนึ่ง ๆ มีวรรคละ ๑๐ กถา รวมเป็น ๓๐ กถา มี
ญาณกถาเป็นต้น มีมาติกาเป็นปริโยสาน. ข้าพเจ้าจะพรรณนา
เนื้อความแห่งบทที่ไม่ซ้ำกันตามลำดับแห่งปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์นี้ที่
กำหนดโดยส่วนเดียว ด้วยประการฉะนี้.

ก็ปกรณ์นี้ อันกถุบุตรทั้งผู้สวดทั้งผู้แสดงโดยปาฐะโดยอรรถ
ก็พึงสวดพึงแสดงโดยเคารพเถิด, ถึงแม้จะเรียนก็พึงเรียนพึงทรงจำไว้
โดยเคารพเถิด. ซื่อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะปกรณ์นี้เป็นปกรณ์มี
อรรถลึกลับยิ่ง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก เพื่อความดำรงมั่นอยู่ในโลก.

หากจะมีคำถามว่า ในกถา ๓๐ กถาดังนั้น เพราะเหตุไรท่าน
จึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น? ก็ตอบว่า เพราะญาณเป็นเบื้องต้นแห่ง
การปฏิบัติ เพราะเป็นธรรมเครื่องชำระมลทินแห่งการปฏิบัติ.

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุเพราะเหตุอันนั้นแหละ เธอจง
ยังเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายให้บริสุทธีก่อน,
เบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายคืออะไร? คือศีล
อันบริสุทธิดี และความเห็นตรง ดังนี้.

ก็ญาณกล่าวคือสัมมาทิฐิ ท่านกล่าวแล้วด้วยบทว่า อชุกา ทิฐุจิ
แม้เพราะเหตุอันนั้นท่านจึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น. แม้คำอื่นพระผู้มี-
พระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้อีกว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง ๘ นั้น
สัมมาทิฏฐิย่อมนั้นเป็นประธาน, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ก็สัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็นประธานอย่างไร ? คือ ภิกษุ
รู้จักสัมมาทิฏฐิว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ รู้จักมิจฉาทิฏฐิ
ว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ ความรู้ของเธอนั้น เป็นสัมมา-
ทิฏฐิ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสังกัปปะว่าเป็นสัมมาสัง-
กัปปะ, รู้จักมิจฉาสังกัปปะว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาวาจาว่าเป็นสัมมาวาจา,
รู้จักมิจฉาวาจาว่าเป็นมิจฉาวาจา.

ภิกษุรู้จักสัมมากัมมันตะว่าเป็นสัมมากัม-
มันตะ, รู้จักมิจฉากัมมันตะว่าเป็นมิจฉากัมมันตะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาอาชีวะว่าเป็นสัมมาอาชีวะ,
ภิกษุรู้จักมิจฉาอาชีวะว่าเป็นมิจฉาอาชีวะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาวายามะว่าเป็นสัมมาวายา-
มะ, ภิกษุรู้จักมิจฉาวายามะว่าเป็นมิจฉาวายามะ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสติว่าเป็นสัมมาสติ, ภิกษุ
รู้จักมิจฉาสติว่าเป็นมิจฉาสติ.

ภิกษุรู้จักสัมมาสมาธิว่าเป็นสัมมาสมาธิ,
ภิกษุรู้จักมิจจาสมาธิว่าเป็นมิจจาสมาธิ. ความรู้
ของเขอนั้นเป็นสัมมาทิฏฐิ.^๑

ท่านกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้นก็เพื่อจะให้ญาณ กถาคือ ความเห็น
ชอบว่า เมื่อสัมมาทิฏฐิเป็นประธานสำเร็จ แล้วก็จักรู้ความที่มิจจาทิฏฐิ
ทั้งหลายเป็นมิจจาทิฏฐิดังนี้ ให้สำเร็จก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนอุทายี เธอจงงดขั้นชั่วนอดีตและ
อนาคตไว้ก่อน เราจักแสดงธรรมแต่เธอว่า เมื่อ
เหตุนี้มี ผลนี้ก็ย่อม เพราะเหตุนี้เกิด ผลนี้จึงเกิด,
เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้ก็ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ดับ
ผลนี้ก็ย่อมดับ ดังนี้.^๒

และ เพราะเว้นอุปพันตทิฏฐิและอปรัันตทิฏฐิแล้วกล่าวญาณเท่านั้น
ท่านจึงกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

อย่าเลย สุภัททะ ข้อที่ถามว่า สมณ-
พราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ได้ตรัสรู้ตามปฏิจจธรรม
ของตนๆ หรือ หรือว่าทั้งหมดไม่ได้ตรัสรู้ หรือ

ว่าบางพวกไม่ได้ตรัสรู้ตั้งนี้นั้นจงงดไว้ก่อน. ดูก่อน
สุภทัชเช เราจักแสดงธรรมแก่เธอ เธอจงตั้งใจ
ฟังธรรมนั้น จงมนสิการให้ดี, เราจักแสดง
ณ บัดนี้" ดังนี้.

และ เพราะเวณวาทะของพวกสมณพราหมณ์ปุถุชนฝ่ายปรปพาท
ทั้งหลายเสีย แล้วแสดงอัญจังกิम्मรรคอันประเสริฐ และ เพราะ
ญาณ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิในอัญจังกิम्मรรคเป็นประธาน ท่านจึง
กล่าวญาณกถาไว้แต่ต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องค์แห่งการบรรลु
โสดาบัน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สปุริสสเสโว การคบหากับสัตบุรุษ
๒. สทฺธมฺมุตฺตวณฺํ การฟังพระสัทธรรม
๓. โยนิโสมนสิกาโร การทำไว้ในใจโดยแยบคาย
๔. ชมฺมานุชฺชมฺมปฏิปตฺติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม.^๒

และตรัสว่า

๑. ที.มหา. ๑๐/๑๓๘. ๒. ที.ปา. ๑๑/๒๔๐.

กฺลบุตรเกิดสัทธิธาแล้ว ย่อมเข้าไปใกล้

เมื่อเข้าไปใกล้ ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อม

เงี่ยहुลง เมื่อเงี่ยहुลงแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้น

ฟังธรรมแล้ว ย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณา

เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อ

ความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนซึ่งความพินิจ เมื่อ

ธรรมทนความพินิจได้อยู่ จันตะ ย่อมเกิด เมื่อ

เกิดจันตะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว

ย่อมไต่ตรง ครั้นไต่ตรงแล้ว ย่อมตั้งความ

เพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ย่อมกระทำให้แจ้งชัด

ซึ่งปรมัตถัจจะนั้นด้วยกาย และเห็นแจ้งแทง

ตลอดซึ่งปรมัตถัจจะนั้นด้วยปัญญา ดังนี้

และตรัสว่า

พระตถาคต อุบัติขึ้นในโลกนี้ ฯลฯ

พระตถาคตนั้นทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น^๑

ดังนี้.

ท่านกล่าวญาณกถาไว้แต่ต้นทำ สุตมยญาณ ไว้เป็นญาณต้น

โดยอนุโลมสูตรต้นบทมิใช่น้อยตามที่ได้อธิบายมาแล้วนี้เป็นอาทิ.

๑. ม.ม. ๑๓/๒๓๘. ๒. ที.มหา. ๕/๑๐๒.

ก็ญาณกณีนี้นั้น แบ่งออกเป็น ๒ คือ อุทเทศ ๑ นิตเทศ ๑.

ในอุทเทศ ท่านแสดงญาณ ๘๓ ด้วยสามารถแห่งมาติกาโดยนัยเป็นต้นว่า โสดาวธานะ ปญญา สุตมเย ญาณ ซึ่งแปลว่า ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณ ดังนี้.

ในนิตเทศ ท่านแสดงญาณ ๘๓ เหล่านี้นั้นแหละ อย่างพิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า กถั โสดาวธานะ ปญญา สุตมเย ญาณ. อิมะ ธมฺมา อภิญญะยาติ โสดาวธานัง, ตปฺชานนา ปญญา สุตมเย ญาณ ซึ่งแปลว่า ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณอย่างไร? ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือเป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่างนี้ เป็นสุตมยญาณดังนี้.

จบ คันถารัมภกถา

มหาวรรค

อรรถกถาญาณกถามาติกา

๑. อรรถกถาสุตตมยญาณุทเทศ

ว่าด้วย สุตตมยญาณ

ในอุทเทศนั้นเบื้องแรก พิงทราบ โสต ศัพท์ ในคำนี้ว่า
โสตาวธานะ ปญญา สุตตมเย ญาณ มีประเภทแห่งอรรถเป็นอนก.
จริงอย่างนั้น โสต ศัพท์นั้นย่อมปรากฏ

ในอรรถว่า มังสโสตะ, โสตวิญญาณ,
ญาณโสตะ, กระแสแห่งตัณหาเป็นต้น, สายธาร
แห่งกระแสน้ำ, อริยมรรค, และแม้ในความสืบ
ต่อแห่งจิต.

ก็ โสต ศัพท์ นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า มังสโสตะ ได้ในคำ
เป็นต้นว่า โสตายตนะ, โสตธาตุ และโสตินทริยฺ์.

ปรากฏในอรรถว่า โสตวิญญาณ ได้ในคำเป็นต้นว่า ได้ยิน
เสียงด้วยโสตะ”.

ปรากฏในอรรถ ญาณโสตะ ได้ในคำเป็นต้นว่า ได้ยินเสียง ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์^๑

ปรากฏในธรรมทั้ง ๕ มีค้นหาเป็นต้น ได้ในคำเป็นต้นว่า คำว่า กระแสเหล่าใดในโลก ความว่า กระแสเหล่านี้ใด เรา บอกแล้ว กล่าวแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แต่งตั้งแล้ว เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว ทำให้ตื่นขึ้นแล้ว ประกาศแล้ว, น้อย่างไร? คือ กระแสค้นหา, กระแสทิวฐิ, กระแสกิเลส, กระแสทวจิต, กระแสวิชา^๒.

ปรากฏในอรรถว่า สายธารแห่งกระแส^๓ ได้ในคำเป็นต้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วแล ซึ่งก่อนไม่ ท่อนใหญ่ถูกกระแสน้ำพัดไปในแม่น้ำคงคา^๔.

ปรากฏในอรรถว่า อริยมรรค ได้ในคำเป็นต้นว่า ดูก่อน อาวุโส คำนี้ เป็นชื่อของอัญจกัมมรรคอันประเสริฐ คือ โสตะ.

ปรากฏในอรรถว่า ความสืบทอดแห่งจิต ได้ในคำเป็นต้นว่า และ ย่อมรู้กระแสวิญญาณของบุรุษ ซึ่งขาดแล้วโดยส่วน ๒ คือ ทั้งที่ไม่ตั้งอยู่ในโลกนี้ ทั้งที่ไม่ตั้งอยู่ในปรโลก^๕.

๑. ที.ปา. ๑๑/๔๓๑. ๒. บุ.จูพ. ๓๐/๗๖. ๓. ส.สพ. ๑๘/๓๒๕.

๔. ที.ปา. ๑๑/๗๕.

ก็โสตศัพท์ในที่นี้ ฟังหมายเอา มังสโสตตะ.

ชื่อว่า โสตดาวธาน เพราะอรรถว่า ทรงไว้ กำหนดไว้ ตั้งไว้ ด้วยโสตะนั้น เป็นเหตุ หรือเป็นเหตุให้สำเร็จ. ชื่อว่า โสตดาวธาน นั้นอย่างไร? คือ สุตะ. ก็ธรรมชาติที่รู้แจ้ง กำหนดได้โดยครรลอง แห่งโสตทวาร ชื่อว่า สุตะ คุณในคำเป็นต้นว่า เป็นผู้สดับมาก เป็นผู้ทรงสุตะ เป็นผู้สั่งสมสุตะ, สุตะนั้น ในที่นี้ท่านกล่าวว่า โสตดาวธาน. ปัญญาที่เป็นไปในสุตะกล่าวคือโสตดาวธานนั้น ชื่อว่า โสตดาวธาน ปญญา.

ก็ บทว่า ปญญา ได้แก่ปัญญาโดยอรรถว่าเป็นเครื่องทำให้ รู้ชัด กล่าวคือ เป็นเครื่องทำอรรถะนั้น ๆ ให้ปรากฏ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการนั้น ๆ คือ โดยอนิจ-ลักษณะเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ปัญญา.

ฟังทราบ สุต ศัพท์ ทั้งที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรคในคำนี้ว่า สุตมย ญาณ ดังนี้ ก่อน

สุตศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ไป.

ปรากฏ, กำหนด, ประกอบเนื่องๆ, สั่งสม,
สัททการมณ, รู้ได้ ตามครรลองแห่งโสตทวาร.

จริงอย่างนั้น สุตศัพท มื่อรรถว่า ไป ได้ในคำเป็นต้นว่า
เสนา ย ปสุโต เสนาเคลื่อนไป.

สุตศัพท มื่อรรถว่า มีธรรมอันปรากฏแล้ว ได้ในคำเป็นต้นว่า
สุตฺตมมฺสฺส ปสุโต มีธรรมอันสดับแล้วเห็นอยู่.*

สุตศัพท มื่อรรถว่า กำหนดและไม่กำหนด ได้ในคำเป็นต้นว่า
อวสุตฺตา อวสุตฺตสฺส บุริสฺสํกุคฺคสฺส* ภิกษุณีกำหนดขินดีแล้วต่อ
บุรุษบุคคลผู้ไม่กำหนดขินดีแล้ว.

สุตศัพท มื่อรรถว่า ประกอบเนื่องๆ ได้ในคำเป็นต้นว่า เย
ฆานปสุตา ธีรา* กุลบุตรเหล่าใดประกอบเนื่องๆ ในฆาน กุลบุตร
เหล่านั้น ชื่อว่า นักปราชญ์.

สุตศัพท มื่อรรถว่า สั่งสมได้ในคำเป็นต้นว่า ตุมฺเหหิ ปุญฺญํ
ปสุตํ อนปฺปกิ* บุญมิใช่น้อยอันท่านทั้งหลายสั่งสมไว้แล้ว.

สุตศัพท มื่อรรถว่า สัททารมณฺ์ ได้ในคำเป็นต้นว่า ทิฏฺฐํ สุต
มุตํ วิญญาตํ* รูปอันเราเห็นแล้ว เสียงอันเราได้ยินแล้ว หมวด ๓ แห่ง
อารมณ์อันเราทราบแล้วอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว.

๑. พุ.อุ. ๒๕/๕๑. ๒. วิ.ภิกฺขุณี. ๓/๑. ๓. พุ.ธ. ๒๕/๒๔.

๔. พุ.ปุ. ๒๕/๘. ๕. ม.ม. ๑๒/๒๘๑.

สุตศัพท มีอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสัททามณอันตนรู้แล้วโดยครรลอง
แห่งโสตทวาร ได้ในคำเป็นต้นว่า พหุสุสุโต โหติ สุตธโร
สุตสนุนิโย เป็นผู้ศดับมาก เป็นผู้ทรงสุตะ เป็นผู้ตั้งสมสุตะ. แต่
ในที่นี้ สุตะศัพทมีอรรถว่า อันตนรู้แล้ว. เข้าไปทรงไว้แล้วโดย
ครรลองแห่งโสตทวาร.

บทว่า สุตมเย ญาณ ความว่า ปัญญานี้ได้ ปรารภพระ-
สัทธรรม คือ สุตะนี้ ที่รู้แล้ว ทรงจำไว้ได้แล้ว กระทำให้เป็น
อามณ เป็นไปแล้วในครั้งแรกและครั้งต่อ ๆ มา, ปัญญาญาณนั้น
ย่อมเป็นอันท่านกล่าวแล้วว่า สุตมเย ญาณ ญาณอันสำเร็จแล้วด้วย
การฟัง, อธิบายว่า สุตมยิ ญาณ นั่นเอง. ก็คำว่า สุตมเย นี้
เป็นปัจฉิตตวัจนะ, ปัจฉิตตวัจนะ ในคำเป็นต้นว่า น เหว วตตพุเพ
ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น, วนปคฺคุมฺเพ ยถา สฺสุตฺติคฺคฺเค พุมฺไมในไพโร
มรยอคคือดอกบานสะพรั่ง, นตฺติ อตฺตกาเร การกระทำของตน ไม่มี,
นตฺติ ปฺรกาเร การกระทำของคนอื่น ไม่มี, นตฺติ ปุริสกาเร การกระทำ
ของบุรุษ ไม่มี ดังนี้ ฉันใด แม้ในที่นี้ บทว่า สุตมเย ก็พึงเข้าใจ
ฉันนั้น. เพราะเหตุฉนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า สุตมยิ ญาณนตฺติ อตฺโต
อธิบายว่า ญาณอันสำเร็จแล้วด้วยการฟัง ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง หมวดธรรมมีผัสสะเป็นต้น อันสำเร็จแล้วด้วยการฟัง จึงชื่อว่า สุตมยะ, ญาณเป็นไปในหมวดแห่งธรรมที่ชื่อว่า สุตมยะนั้น คือสัมปยุต กับด้วยสุตมยะนั้น ชื่อว่า สุตมเย ญาณ. ญาณนั้นนั่นแล ท่านกล่าวว่า ปัญญา เพราะไม่กำหนดก็เพื่อจะอธิบายโดยปริยาย ภายหลังจึงกล่าวกำหนดว่า ญาณ ท่านสาธุชนพึงทราบตามที่กล่าวมานี้.

ก็ชื่อว่า ญาณ มีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดอย่างไม่คิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูผู้ชาญฉลาดยิงไปแล้วฉะนั้น.

มีการส่องซึ่งอารมณ์เป็นรส เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น.

มีความไม่หลงเป็นปัจจุปัญญา เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น.

มีสมาธิเป็นปทัชฐาน ตามพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมิใจตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริง.**

ก็ในลักษณะเป็นต้น พึงทราบว่า สภาวะก็ดี สามัญญะก็ดี ชื่อว่า ลักษณะ, กิจก็ดี สมบัติก็ดี ชื่อว่า รส, อาการที่ปรากฏก็ดี ผลก็ดี ชื่อว่า ปัจจุปัญญา, เหตุไฉน ชื่อว่า ปทัชฐาน ดังนี้.

๒. อรรถกถาสีลมยญาณเทศ

ว่าด้วย สีลมยญาณ

คำว่า สุตฺวาน ลัวเร ปญฺญา ความว่า :-

ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ ปาฏิโมกข์ ๑
สติ ๑ ญาณ ๑ ขันติ ๑ และ วิริยะ ๑ ท่าน
แสดงว่าสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

เป็นผู้เข้าถึง, เข้าถึงพร้อม, เข้ามา, เข้า
มาพร้อม, ถึงแล้ว, ถึงพร้อมแล้ว, ประกอบ
พร้อมแล้ว ด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้ ชื่อว่า ปาฏิ-
โมกขสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต
ไม่ถืออนุพยัญชนะ, เราย่อมปฏิบัติ เพื่อสำรวจ
จักขุทริย เมื่อไม่สำรวจแล้ว จะเป็นเหตุให้
อกุศลธรรมอันลามก คืออภิชณาและโทมนัส

ครอบงำนั้น ชื่อว่า รักษาจักขุทริย์, ชื่อว่า
ถึงความสำรวมในจักขุทริย์ ชื่อว่า สติสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

กระแสน้ำทั้งหลายเหล่าใดในโลก มีอยู่,
สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำเหล่านั้น เรากล่าวสติว่า
เป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย, กระแสน้ำเหล่านั้น
อันบังคั้นปิดได้ด้วยปัญญา^๑ ดังนี้

ชื่อว่า ญาณสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย
นี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เสพจิวร^๒ ดังนี้

ชื่อว่า ปัจจยปฏิเสวนาสังวร, ปัจจยปฏิเสวนาสังวรเมื่อนั้น ท่าน
สงเคราะห์ด้วยญาณสังวรนั้นแล.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

เป็นผู้อดกลั้นต่อ หนาว ร้อน หิว
ระหาย สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และ
สัตว์เลื้อยคลานเป็นผู้มีชาติแห่งผู้อดกลั้นต่อถ้อย
คำที่ผู้อื่นกล่าวชั่วร้ายแรง ต่อเวทนาที่มีอยู่ในตัว

๑. ที.ที. ๘/๑๒๒. ๒. พ.ศ. ๒๕/๔๒๕. ๓. ม.ม. ๑๒/๑๔.

ซึ่งบังเกิดขึ้นเป็นทุกข์ กล้า แข็ง เผ็ดร้อน ไม่
เป็นที่ยินดี ไม่เป็นที่ชอบใจ อันจะคร่าชีวิตเสีย
ได้ ดังนี้

ชื่อว่า ชันติสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

ภิกษุ ย่อมอดกลั้น ย่อมละ ย่อมบรรเทา
กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว. ย่อมกระทำให้สิ้นสูญไป
ให้ถึงความไม่มี* ดังนี้

ชื่อว่า วิริยสังวร.

สังวรที่มาแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า

พระอริยสาวกในพระศาสนา^๑ ละ
มิจฉาอาชีพะเสียแล้ว ดำรงชีวิตอยู่ด้วยสัมมา-
อาชีพะ^๒ ดังนี้

ชื่อว่า อาชีพปาริสุทธิสังวร, อาชีพปาริสุทธิสังวร แม้นั้น ท่าน
สงเคราะห์ด้วยวิริยสังวรนั้นแล.

ในสังวร ๗ เหล่านั้น สังวร ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวร, อิน-
ทริยสังวร, อาชีพปาริสุทธิสังวร, และปัจฉยปฏิเสวนาสังวร ท่าน
ประสงค์เอาในที่นี้, และในสังวร ๔ เหล่านั้น ปาฏิโมกขสังวร ท่าน

๑. ม.ม. ๑๒/๓๕. ๒. ม.ม. ๑๒/๑๗. ๓. ส.มหา ๑๕.

ประสงค์อาเป็นพิเศษ. ก็สังวรนี้แม้ทั้งหมดท่านเรียกว่า สังวร เพราะ กัณทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น ที่จำต้องสังวรตามธรรมดาของตน.

ปัญญาของกุลบุตรผู้ฟังธรรมตามที่กล่าวแล้วในสุตมยญาณแล้ว สังวรอยู่ ทำการสังวร เป็นไปแล้วในการสังวรนั้น สัมปยุตกับสังวร นั้น ท่านกล่าวแล้วว่า **สุตฺวาน ถวเร ปญฺญา**. อีกอย่างหนึ่งมีความ ว่า ปัญญาในการสังวรเพราะมีการฟังเป็นเหตุบ้าง เพราะมีคำว่า **เหตุอเหตุ สุตฺวา ฟังเหตุและผลปรากฏอยู่ด้วย.**

บทว่า **ศีล** ในคำนี้ว่า **ศีลเม ญาณ** ความว่า ชื่อว่า ศีลเพราะอรรถว่าสำรวม, ชื่อว่า การสำรวมนี้ อย่างไร? คือการ ตั้งมั่น, อธิบายว่า ความเป็นกายกรรมเป็นต้นไม่เคลื่อนกล่นด้วย สามารถแห่งความเป็นผู้สำรวมด้วยดี. หรือความเข้าไปตั้งมั่น, อธิบายว่า ความที่แห่งกุศลธรรมทั้งหลายเป็นที่รองรับด้วยสามารถเป็นที่ตั้ง.

ก็ในศีลนี้ นักปราชญ์ผู้รู้ลักษณะศัพท์ รับรู้ตามๆ กันมาซึ่ง อรรถะทั้ง ๒ นี้เท่านั้น. แต่อาจารย์พวกอื่นพรรณนาว่า ชื่อว่า ศีล เพราะอรรถว่าเสพียง เพราะอรรถว่าเป็นที่รองรับ เพราะอรรถว่าเป็น ปกติ เพราะอรรถว่าเป็นศิระยะ เพราะอรรถว่าเย็น เพราะอรรถว่า เกษม.

ศีลนั้น แม้จะมีประเภทต่าง ๆ หลายอย่าง

ก็มีการสำรวจเป็นลักษณะ เหมือนรูปมีประเภท

ต่าง ๆ เป็นอันมาก ก็มีการเห็นได้ด้วยตาเป็น

ลักษณะ ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ความที่รูปร่างคนแม้มีประเภทต่าง ๆ เป็นอันมาก โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น. ก็มีการเห็นได้ด้วยตาเป็นลักษณะ เพราะไม่ก้าวล่วงความที่แห่งรูปร่างคนมีประเภทต่าง ๆ โดยประเภทแห่งสีมีสีเขียวเป็นต้น ก็เป็นรูปร่างคนที่จะเห็นได้ด้วยตาฉันใด, ความสำรวจแห่งศีลแม้มีประเภทต่าง ๆ หลายอย่าง โดยประเภทแห่งวิริตติมีเจตนาวิริตติเป็นต้น ท่านกล่าวแล้วว่าเป็นที่รองรับกายกรรมเป็นต้น และเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนี้ได้, การสำรวจนั้นนั้นแหละเป็นลักษณะของศีลแม้มีประเภทต่าง ๆ หลายอย่างโดยประเภทแห่งวิริตติมีเจตนาวิริตติเป็นต้น เพราะไม่ก้าวล่วงความเป็นที่รองรับและเป็นที่ตั้ง.

ก็ การกำจัดความเป็นผู้ทุศีล และคุณ

คือความไม่มีโทษ ท่านเรียกว่า เป็นรศ เพราะ

อรรถว่าเป็นกิจและสมบัติ ของศีลนั้นมีลักษณะ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วอย่างนี้.

๑. หมายเอารูปารมณ

เพราะฉะนั้น ธรรมคำว่าศีลนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า มีการ
กำจัดความเป็นผู้ทุศีลเป็นรศ เพราะรศมีอรรถว่ากิจ, มีความไม่มีโทษ
เป็นรศ เพราะรศมีอรรถว่าสมบัติ.

ศีลนี้นั้น วิญญูชนทั้งหลายพรรณนาไว้ว่า

มีความสะอาดเป็นปัจจุปัญฐาน มีโอตตปปะและ

หิริเป็นปัทฏฐานของศีลนั้น.

ศีลนี้นั้น มีความสะอาดเป็นปัจจุปัญฐานตามที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสไว้เป็นอย่างนี้ว่า

ความสะอาดกาย, ความสะอาดวาจา, ความสะอาดใจ๑
ย่อมถึงซึ่งความนับว่า ปราภฏโดยความเป็นของสะอาด. ส่วน หิริ
และโอตตปปะ วิญญูชนทั้งหลายพรรณนาไว้ว่าเป็นปัทฏฐานของศีล
นั้น, อธิบายว่า เป็นเหตุใกล้. เพราะเมื่อหิริและโอตตปปะมีอยู่ ศีล
ก็ย่อมเกิดขึ้นและตั้งอยู่, เมื่อหิริและโอตตปปะไม่มี ศีลก็ย่อมไม่เกิดขึ้น
และไม่ตั้งอยู่นั้น ญาณที่สหระคตด้วยศีล สัมปยุตด้วยศีลนั้น โดย
วิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า สิลมเย ญาณ. อีกอย่างหนึ่ง ศีล
นั้นแหละสำเร็จแล้ว ชื่อว่า สิลมัย, ญาณในสิลมัยนั้น คือสัมปยุต
ด้วยสิลมัยนั้น.

๑. ที.ปา. ๑๑/๒๒๘.

การพิจารณาโทษในการไม่สำรวม ๑, การพิจารณาอนิสงส์
ในการสำรวม ๑, การพิจารณาความบริสุทธิ์ในการสำรวม ๑, การ
พิจารณาความขาวสะอาดจากสังกิเลสในเพราะการสำรวม ๑ ท่าน
สงเคราะห์ด้วยสี่มยญานนั้นแล.

๓. อรรถกถาสมาธิภาวนามยญานุเทศ

ว่าด้วย สมาธิภาวนามยญาน

คำว่า สัมวิตุว สมาทหนะ ปญญา ความว่า ปัญญาของ
กุลบุตรผู้สำรวมด้วยศีลสังวรตามที่กล่าวไว้ในสี่มยญาน แล้วทำการ
สำรวมตั้งอยู่ในศีลมีจิตตั้งไว้ด้วยดี กระทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วย
สามารถแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เป็นไปแล้วในสมาธิจิตนั้น
คือสัมปยุตกับด้วยสมาธิจิตนั้น. การวางไว้ ตั้งไว้ ด้วยดีโดยชอบ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า สมาทหน - การตั้งไว้ด้วยดี, คำนี้ เป็นคำเรียก
สมาธิโดยปริยาย.

กุศลจิตเอกัคคตา ชื่อว่า สมาธิ ในคำนี้ว่า สมาธิภาวนา-
มเย ญาณ ชื่อว่า สมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร ? ชื่อว่า สมาธิ
เพราะอรรถว่าตั้งมั่น (สมาธาน). ชื่อว่า สมาธาน นี้อย่างไร ?

มีคำอธิบายว่า การวาง การตั้ง ซึ่งจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์เดียว โดยชอบด้วยดี เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิก ไม่ฟุ้งไป ไม่เคลื่อน ก่อกัน ตั้งอยู่โดยชอบด้วยดีในอารมณ์เดียว ด้วยอนุภาพแห่งธรรมใด, คำที่กล่าวมาแล้วนี้พึงทราบว่าเป็น สมาธาน.

**ก็ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ การกำจัด
ความฟุ้งซ่านเป็นรส การไม่หวั่นไหวเป็น
ปัจจุปัญญา และมีความสุขเป็นปทัชฐานของ
สมาธินั้นแล.**

ธรรมชาติใด อันพระโยคีบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา, ภาวนาคือสมาธิ ชื่อว่า สมาธิภาวนา, อีกอย่างหนึ่ง การอบรมการเจริญซึ่งสมาธิ ชื่อว่า สมาธิภาวนา. ห้าม ภาวนาอื่นด้วยคำว่า สมาธิภาวนา. ญาณอันสำเร็จด้วยสมาธิภาวนา ด้วยสามารถแห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิคุณในก่อน.

๔. อรรถกถาخمมัฏฐิติญาณุทเทส

ว่าด้วย ธรรมฐิติญาณ

ชื่อว่าปัจจัย ในคำนี้ว่า ปัจจยปริคคเห ปญญา มีวจนัตถะ ว่า ผลย่อมอาศัยธรรมนั้นเกิด ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า ปัจจัย.

คำว่า **ปฏิจจ** ได้แก่ ไม่เว้นจากธรรมที่เป็นปัจจัยนั้น อธิบายว่า ไม่บอกคืน. บทว่า **เอติ** ความว่า ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วย. อีกอย่างหนึ่ง มีความว่าอุปการะ มีอรรถว่าเป็นแดนเกิด, ปัญญาในการกำหนดคือกำหนดได้ซึ่งปัจจัยทั้งหลาย เพราะปัจจัยนั้นมีมากอย่าง **ชื่อว่า ปจฺจยปริกฺขเห ปญฺญา** แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องกำหนดปัจจัย.

ธมฺมสัพฺพ ในบทว่า **ธมฺมญฺจิติลาณ** นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า สภาวะ, ปัญญา, บุญ, บัญญัติ, อาบัติ, ปริยัติ, นิสสัตตตา, วิการ, คุณ, ปัจจัย, ปัจจุပ္บัน เป็นต้น.

ก็ **ธมฺมสัพฺพ** นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **สภาวะ** ได้ในติกะว่า **กุสลา ธมฺมา** สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล, **อกุสลา ธมฺมา** สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล, **อพฺยาคตา ธมฺมา** สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอัพยากตะ.

ธมฺมสัพฺพ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ปัญญา** ได้ในคำเป็นต้นว่า

บุคคลใดผู้อยู่ครองเรือนประกอบด้วย

สัทธา มีธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ สัจจะ,

ธรรมะ, ชาติ, และจาละ บุคคลนั้นแล ละโลกนี้

ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก^๑ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **บุญ** ได้ในคำเป็นต้นว่า

ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ นี้ มีผลเสมอกัน

หาмиได้เลย อธรรมย่อมนำไปนรก ธรรมย่อมให้ถึง

สุคติ^๒ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **บัญญัติ** ได้ในคำเป็นต้นว่า

บัญญัติธรรม, นินฺตติธรรม, อธิวจนธรรม^๓ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **อาบัติ** ได้ในคำเป็นต้นว่า

ธรรมคือปราชิก, ธรรมคือสังฆาทิเสส^๔ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ปริยัติ** ได้ในคำเป็นต้นว่า

**ภิกษุในธรรมวินัย ย่อมเรียนธรรมคือสุตตะ, เคยยะ เวยยา-
กณะ^๕ ดังนี้.**

ธมฺมสัพฺพํ ปรากฏในอรรถว่า **นิสตัดตตา-ความไม่มีสัตว์** ได้ใน

คำเป็นต้นว่า

กัสมัยันั้นแล ธรรมทั้งหลาย ย่อมมี, และในคำเป็นต้นว่า

พระโยคีบุคคล ตามพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่^๖ ดังนี้.

๑. ตั.ส. ๑๕/๘๔๕. ๒. พุ.เถร. ๒๖/๓๓๒. ๓. อภิ.ตี. ๓๔/๑๕.

๔. วิ.มหาวิภจ. ๑/๓๐๐. ๕. อัง.ปญจก. ๒๒/๗๓. ๖. อภิ.ตี. ๓๔/๑๕.

๗. ที.มหา. ๑๐/๒๗๓.

ธมฺมสัพฺพํ ปฺรากลฺในอรรถวํ **วិการ - ธรรมชาตฺตี** ผันแปร ได้ใน
คำเป็นต้นว่า

ชาติธรรม ชราธรรม มรณธรรม^๑ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ปฺรากลฺในอรรถวํ **คุณ** ได้ในคำเป็นต้นว่า
พุทฺธธรรม^๒ ... ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ปฺรากลฺในอรรถวํ **ปัจจัย** ได้ในคำเป็นต้นว่า
ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ัมมปฏิสัมภิตา^๓ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ ปฺรากลฺในอรรถวํ **ปัจจัยอุปัน** ได้ในคำเป็นต้นว่า
ชาตุนันํ ตั้งอยู่แล ชื่อว่า ธรรมจิตฺติ ธรรมนิยาม^๔ ดังนี้.

ธมฺมสัพฺพํ นี้ นั้น พึงเห็นว่าลงในอรรถวํ ปัจจัยอุปัน แปลว่า ธรรม
ที่เกิดแต่ปัจจัย. โดยอรรถท่านเรียกว่าธรรมะ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะ
ของตน, หรือ อันปัจจัยทรงไว้, หรือ ย่อมทรงไว้ซึ่งผลของตน.
หรือ ผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย
ทั้งหลาย, หรือทรงไว้ในลักษณะของตนๆ. หรือว่าย่อมตั้งลงไว้ได้
ด้วยจิต, ตามสมควร. แต่ในที่นี้ ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อัน
ปัจจัยทั้งหลายของตน ทรงไว้, ธรรมทั้งหลายอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ย่อม
ตั้งขึ้น คือ ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วยธรรมชาติใด ฉะนั้น

๑. อัง.ทศก. ๒๔/๑๐๗. ๒. ขุ.มหา. ๒๕/๒๓๑. ๓. อภิ.วิ. ๓๕๑๗๗๕.

๔. ส.นิ. ๑๖/๖๑.

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ธรรมลัทธิ. คำนี้เป็นชื่อของปัจจัยธรรมทั้งหลาย, ญาณในธรรมลัทธิ นั้น ชื่อว่า **ธัมมัญญูติญาณ.**

ก็ ธัมมัญญูติญาณนี้ มีปริยายแห่งการกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อยถาภูตญาณทัสสนะ ด้วยจิตอันตั้งมั่นด้วยสมาธิตามที่กล่าวไว้ในสมาธิภาวนามยญาณแล้วกำหนดนามรูป.

หากจะมีปจฉาว่า ญาณนี้ ทำไมท่านไม่กล่าวว่า นามรูป วัตถตามญาณ อย่างเดียว แต่กลับกล่าวว่า ธัมมัญญูติญาณเล่า? ก็มีวิสัยเห็นว่า เพราะการกำหนดธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ล้วนสำเร็จด้วยการกำหนดปัจจัยอย่างเดียว. เพราะว่าธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันพระโยคีบุคคลไม่ได้กำหนดแล้ว ก็ไม่สามารถจะทำการกำหนดปัจจัยได้. เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่าเป็นนามรูปวัตถตามญาณ อันเป็นเหตุแห่งปัจจัยปริคคหญาณนั้น สำเร็จแล้วในก่อน ก็ย่อมเป็นญาณอันท่านกล่าวแล้วด้วย ศัพท์ว่า **ธัมมัญญูติญาณ** นั้นแล.

หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจะไม่กล่าว **สมาทหิตวา ปัจจยปริคคเห ปลายา** แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เพราะมีจิตตั้งมั่น เหมือนญาณที่ ๑ และญาณที่ ๒ เล่า? ตอบว่า เพราะสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน.

สมจริงดังคาถาประพันธ์อันโบราณจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

หากว่าพระโยคีบุคคลมีจิตตั้งมั่นย่อมเห็น

แจ้งได้โดยประการใดไซ้, และหากพระโยคี

บุคคลเมื่อเห็นแจ้งอยู่ ย่อมมีจิตตั้งมั่นได้โดย

ประการนั้น, ในกาลนั้น วิปัสสนา และสมณะ

เป็นธรรมมีส่วนเสมอกัน เป็นธรรมคู่กันเป็นไป.

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่ **ปัจจัยปริศน**

ปญญา **ชมฺมกุสิติญาณ** แปลว่ ปัญญาในการกำหนดปัจจัย

เป็นชมฺมกุสิติญาณตั้งนี้ไว้ ก็เพื่อจะให้รู้ว่ トラบใดที่อริยมรรคยังไม่

ละสมาธิทำสมาธิกับปัญญาให้เป็นธรรมคู่กัน, พระโยคีบุคคลก็จำต้อง

ชวนชวยอยู่ตรงนั้น.

๕. อรรถกถาสัมมสนญาณเทศ

ว่าด้วย สัมมสนญาณ

ชื่อว่า **อดีต** เพราะอรรถว่ ถึงแล้ว ถึงยังแล้ว ก้าวล่วงแล้ว

ซึ่งสภาวะของตนหรือ ขณะมีอุปปาทขณะเป็นต้น, ชื่อว่ **อนาคต**

เพราะอรรถว่ ไม่ถึงแล้ว ไม่ถึงพร้อมแล้ว แม้ซึ่งสภาวะของตนและ

ขณะมีอุปปาทขณะเป็นต้นทั้ง ๒ นั้น, ชื่อว่ **ปัจจุบัน** เพราะอรรถว่

บรรลุแล้ว ถึงแล้ว เป็นไปแล้วเพราะอาศัยเหตุ นั้น ๆ จนล่วงขณะมี
อุปาทนขณะเป็นต้น ในคำนี้ว่า **อดีตอนาคตปัจจุบุปฺพนาณํ ธรรมานํ**
ตฺถจิปิตฺวา วตฺถุตาเน ปญฺญา. ในกาล ในขณะสืบต่อและในปัจจุบัน
ในที่นี้ประสงค์เอาปัจจุบันสันตติ คือปัจจุบันที่กำลังสืบต่อ. ปัญญา
ในการรวบรวมเอาธรรม คือขั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน
เหล่านั้นเข้าไปในขั้นหนึ่ง ๆ แล้วทำให้เป็นกองด้วยสามารถกลาปะ
คือหมวดหมู่แล้ว กำหนด วินิจฉัย ตัดสินได้.

ญาณคือปัญญาในการถูกต้อง เลือกเฟ้น พังพินิจด้วยดี อธิบาย
ว่า ญาณในการพิจารณาในเบญจขั้น โดยความเป็นหมวดหมู่ (กลาปะ)
ชื่อว่า **สมฺมุสฺเส ญาณํ** แปลว่า ญาณในการพิจารณาเบญจขั้น.

จริงอยู่ กลาปะสัมมสนญาณนี้ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้ได้
ธัมมัญญิตินาณเป็นเครื่องกำหนดปัจจัยของนามรูป ในลำดับแห่งนาม-
รูปว่าวตฺถุตาเน ญาณ ยกแต่ละขั้น ๆ ที่กำหนดไว้แล้วในก่อนขึ้นสู่พระ-
ไตรลักษณ์แล้วเห็นแจ้งอยู่ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาตามที่กล่าวแล้ว โดยนัยแห่งพระบาลี
เป็นต้นว่า

พระโยคีบุคคลกำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม
ละเอียดก็ตาม เลวกก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้

ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณประการหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ เป็นสัมมสนญาณประการหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ก็สัมมสนญาณประการหนึ่ง.

๖. อรรถถาอุทยัพพยานุปัสสนาญาณุทเทศ

ว่าด้วย อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

คำว่า ปจฺจุปฺปนฺนํ ฌมฺมานํ วิปริณฺมมานุปัสฺสเน ปญฺญา ความว่า ปัญญาในการเห็นความแปรไป คือความดับไปแห่งธรรมคือเบญจขันธ์ ในภายในที่เป็นปัจจุบันด้วยอำนาจสันตติ. จิตแม้กำหนดความเกิดขึ้นว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ครั้งเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป ดังนี้ ก็ชื่อว่าตั้งอยู่ในความแตกดับไปเหมือนกัน, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการเกิดขึ้นแม้ไม่ได้กล่าวไว้แล้วก็ยังเป็นอันกล่าวไว้เหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอันกล่าวแล้วด้วยทัสนะ เพราะสำเร็จการเห็นความเกิดขึ้น.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๕๕.

จริงอยู่ เว้นอุทยะคือการเกิดขึ้นเสีย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมไม่สำเร็จ, เพราะฉะนั้น แม้เมื่อไม่กล่าวว่า ปัญญาในการตามเห็นความเกิดขึ้นและความแปรไปแห่งปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ก็พึงทราบว่าเป็นอันกล่าวแล้วเหมือนกัน.

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้บรรลุตัมมสนญาณ ตามที่กล่าวแล้วในลำดับว่า ก็การเห็นความเกิดขึ้นย่อมสำเร็จเพราะค่านันกำหนดตามพระบาลีว่า **อุทยัพพยานุปัสสนญาณ** แปลว่า ปัญญาในการตามเห็นการเกิดและความดับไป ดังนี้แล้ว ก็กำหนดการเกิดขึ้นและความดับไปในสังขารธรรมที่กำลังปรากฏในสัมมสนญาณนั่นเอง แล้วปรารภอุทยัพพยานุปัสสนาเพื่อทำการกำหนดสังขารธรรมทั้งหลาย. เพราะว่าญาณนั้น ท่านเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา เพราะตามเห็นความเกิดและความดับ.

๗. อรรถกถาวิปัสสนาญาณุทเทศ

ว่าด้วย วิปัสสนาญาณ

คำว่า **อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา** ความว่า รู้ เห็น อารมณฺมีรูปขั้นเป็นต้น เพราะพิจารณาโดยความเป็นงังคะ คือแตกดับไป.

คำว่า **ภงคานุปัสเสน ปญญา วิปัสเสน ญาณ** ความว่า
ปัญญาใคร่รู้ในการตามเห็น ความดับ แห่งญาณที่เกิดขึ้นแล้วเพราะ
พิจารณาอารมณ์ของญาณนั้นโดยความเป็นภังคะ คือแตกดับไป, ญาณ
นั้น ท่านกล่าวว่า **วิปัสเสน ญาณ** แปลว่า ญาณในวิปัสสนา.

บทว่า **วิปัสสนา** ได้แก่ เห็น เห็นแจ้ง โดยประการต่าง ๆ.
ปาฐะว่า **อารมฺมณปฏิสงฺขา** ดังนี้ก็มี.

เนื้อความแห่งวิปัสสนาญาณนั้นดังต่อไปนี้

คำว่า **ปัญญา**ในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกดับไป เป็นวิปัสสนาญาณ ท่านกล่าวไว้แล้วเพราะพิจารณา
อารมณ์โดยนัยตามที่กล่าวแล้วว่า การพิจารณา การรู้ การเห็นซึ่ง
อารมณ์. ก็วิปัสสนาย่อมถึงยอดแห่งภังคานุปัสสนานั้นแหละ เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้เป็นพิเศษว่า **วิปัสเสน ญาณ** แปลว่า
ญาณในวิปัสสนา.

มัคคามัคคญาณทัสนะ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้ได้อุทธัพ-
พยานุปัสสนาญาณ, เพราะฉะนั้น เมื่ออุทธัพพยานุปัสสนาสำเร็จแล้ว
มัคคามัคคญาณทัสนะนั้น ก็ย่อมสำเร็จด้วย คำนั้นท่านมิได้กล่าวไว้เลย
พึงทราบว่ ญาณมีวิปัสสนาเป็นยอด ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยภังคานุ-
ปัสสนาญาณ.

เมื่อสังขารทั้งหลายอันพระโยคีบุคคลผู้กำหนดซึ่งอุทกัพพะ
อันตนเห็นแจ้งแล้วด้วยอุทกัพพยานุปีสสนาแล้ว ก็ปรากฏขึ้นโดยพลัน
ทีเดียว เมื่อญาณแก่กล้าอยู่ สติก็ละอุทกัพพะความเกิด แล้วตั้งอยู่ในภังคะ
ความดับอย่างเดียว, ภังคานุปีสสนาญาณ ก็ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้
แก่พระโยคีบุคคลนั้น ผู้เห็นอยู่ว่า ธรรมดาสังขารธรรมทั้งหลาย
เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ก็ย่อมดับไปอย่างนี้

๘. อรรถกถาอาทีนวญาณเทศ

ว่าด้วย อาทีนวญาณ

คำว่า ทยตฺถุปฺปฐฺนเห ปญฺญา มีความว่า ปัญญาในการปรากฏ
ขึ้นแห่งอุปาทะความเกิด วัตตะความเป็นไป นิमितเครื่องหมาย อายุ-
หนการประมวลมา และปฏิสนธิการเกิดในภพใหม่ โดยความเป็นภย
คือในการเข้าไปยึดถือว่ามีภยปรากฏอยู่เฉพาะหน้า โดยการประกอบ
ด้วยความเบียดเบียนอยู่เนื่อง ๆ. ย่อมปรากฏโดยความเป็นภย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทยตฺถุปฺปฐฺนาน คืออารมณ์. ปัญญา ในทยตฺถุปฺปฐฺนานั้น. อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทยตฺถุปฺปฐฺนาน คือปัญญา เพราะอรรถว่า ปรากฏ
โดยความเป็นภย คำนั้นย่อมเป็นคำอธิบาย อันท่านกล่าวแล้วว่า ทยตฺถุ-
ปฺปฐฺนาน.

คำว่า **อาทีนเว ญาณ** เป็นภุมมวณะ คือสัตตมวิวิกัตติ.

เพราะพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า

ธรรมเหล่านั้น คือ ปัญญาในความปรากฏ

โดยความเป็นภัย ๑, อาทีนเวญาณ ๑, นิพพิทา-
ญาณ ๑, มีรรตอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญ-
ชนะเท่านั้น.

แม้จะกล่าวเพียงคำเดียว (ญาณเดียว) ก็ย่อมเป็นอันกล่าว
ทั้ง ๓ โดยประเภทแห่งการกำหนด คุณมัจจุตักมยตาญาณเป็นต้น
ฉะนั้น แม้ไม่กล่าวว่า เมื่อภยตูปัญฐานและอาทีนเวอนุปัสสนา สำเร็จ
แล้ว นิพพิทานุปัสสนา ก็ย่อมสำเร็จ ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็น
อันกล่าวแล้วทีเดียว.

สังขารทั้งหลาย อันจำแนกไว้ในภพ ๓, กำเนิด ๔, คติ ๕,
วิญญูณฐิติ ๗, และสัตตาวาส ๘ ย่อมปรากฏเป็นมหาภัยแก่พระโยคี
บุคคลผู้เสพออยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ซึ่งภังคานุปัสสนามีความ
ดับไปแห่งสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างสีหะ, เสือโคร่ง,
เสือเหลือง, หมี, เสือดาว, ชัยภี, รากษส, โคตุ, สุนัขดุ, ช้าง
ซับมันตุ, งู, ฟ้าผ่า, ป่าช้า, สมรภูมิ, หลุมถ่านเพลิงที่คุกรุ่นเป็นต้น
๑. ขุ.ป. ๓๑/๕๐๗.

ย่อมปรากฏเป็นภัยใหญ่แก่บุรุษผู้กลัวภัยใคร่มีชีวิตอยู่เป็นสุข, ภัยต-
ปฏิฐานญาณ ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้ แก่พระโยคีบุคคลผู้เห็นอยู่ว่า
สังขารทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว, ในปัจจุบันก็กำลังดับ, ถึงแม้ใน
อนาคตก็จักดับไปอย่างนี้เหมือนกัน

ในภพ, กำเนิด, คติ, ฐิติ, และสัตตาวาสทั่วทุกแห่งหน ที่
ด้านทาน ที่ช้อนเร้น ที่ไป ที่พึง ย่อมไม่ปรากฏเลยแก่พระโยคีบุคคล
ผู้เสพออยู่เจริญอยู่กระทำให้มากอยู่ ซึ่งภัยตปฏิฐานญาณนั้น, ความ
ปรารถนาที่ดี ความถ่อมมันก็ดี ย่อมไม่มีในสังขารทั้งหลายอันมีใน ภพ,
กำเนิด, คติ, ฐิติ, นิवासะ แม้สักสังขารเดียว, ภพทั้ง ๓ ปรากฏ
จุจหลุมถ่านเพลิงที่เติมด้วยถ่านเพลิงไม่มีเปลว, มหาภูตรูป ๔ ปรากฏ
จุจอสรพิชที่มีพิษร้าย, ขันธ ๕ ปรากฏจุจพหุฆมาณที่กำลงเงือดดาบ,
อหัตตติกายตนะ ๖ ปรากฏจุจเรือนว่างเปล่า, พาหิรายตนะ ๖ ปรากฏ
จุจโจรปล้นชาวบ้าน, วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ปรากฏจุจถูก
ไฟ ๑๑ กองลุกเผาอยู่โชติช่วง, สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏแก่ผู้นั้น
เหมือนเป็นผี, เป็นโรค, เป็นลูกศร, เป็นไข้, เป็นอาพาธ, ปราศจาก
ความชุ่มชื้น, หมดรส, เป็นกองแห่งโทษใหญ่ เป็นเหมือนป่าช้าที่มี
สัตว์ร้าย แม้จะตั้งขึ้นโดยอาการที่น่ารื่นรมย์แก่บุรุษผู้กลัวภัยใคร่จะมี
ชีวิตอยู่เป็นสุข เป็นเหมือนถ้ำที่มีภูเขไฟพ่นอยู่, เป็นเหมือนสระน้ำ
ที่มีรากษสสิงสถิตอยู่ เป็นเหมือนข้าศึกที่กำลงเงือดดาบขึ้น. เป็น

เหมือนโภชนะที่เจือด้วยยาพิษ, เป็นเหมือนหนทางที่เต็มไปด้วยโจร, เป็นเหมือนเรือที่ไฟติดทั่วแล้ว, เป็นเหมือนสนามรบที่เหล่าทหารกำลังต่อสู้กัน.

เหมือนอย่างว่า บุรุษนั้น อาศัภัยมีป้าชู้ที่เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้ กลัวแล้ว ตกใจแล้ว ขนลุกชูชัน ย่อมเห็นโทษอย่างเดียรรอบด้าน ฉันท, พระโยคาวจรนั้นก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ครั้นเมื่อสังขารทั้งปวงปรากฏแล้วโดยความเป็นภัยด้วยอำนาจกังคานุปัสสนา ก็ย่อมเห็นแต่โทษอย่างเดียรรอบด้านความแค้นอยู่รอบด้าน. อาทีนพานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีบุคคลนั้น ผู้เห็นอยู่อย่างนี้.

พระโยคีบุคคลนั้น เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย กระทบกระวาย ไม่ยินดี ในสังขารทั้งหลาย อันมีประเภทในภพ, กำเนิด, คติ, วิญญาณฐิติ, และสัตตาวาสทั้งปวง. เหมือนอย่างว่าพญาหงส์ทองผู้ยินดีเฉพาะเชิงเขาจิตรกูฏ ย่อมไม่ยินดี บ่อน้ำแถบประตูบ้านคนจัณฑาลซึ่งไม่สะอาด, ย่อมยินดีเฉพาะสระใหญ่ ทั้ง ๗ เท่านั้น ฉันท, พญาหงส์คือพระโยคีนี้ ย่อมไม่ยินดีสังขาร อันมีประเภทต่าง ๆ ล้วนแล้วด้วยโทษอันตนเห็นแจ่มแจ้งแล้ว, แต่ ย่อมยินดียิ่งในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น เพราะยินดีในภavana คือเพราะ ประกอบด้วยความยินดีในภavanaก็ฉันทนั้นเหมือนกัน. แสะเหมือนสีหะ

มิกราชา ถูกจับขังไว้ แม้ในกรงทองก็ไม่ยินดี, แต่ยอมยินดีใน
หิมวันตประเทศอันกว้างใหญ่ถึง ๓,๐๐๐ โยชน์ ฉันทิ, สีหะคือพระ-
โยคีบุคคลแม่นี้ ย่อมไม่ยินดีแม้ในสุคติภพทั้ง ๓ แต่ยอมยินดีในอนุ-
ปัตสนา ๓ เท่านั้น

อนึ่ง เหมือนพญาช้างจันทันต์ ผีอกฟ่องทั้งตัวมีที่ตั้งดี ๗ สถาน
มีฤทธิ เหาะไปในเวหาส ย่อมไม่ยินดีในใจกลางพระนคร, แต่ยอม
ยินดีในสระใหญ่ชื่อจันทันต์เท่านั้น ฉันทิ, พระโยคีบุคคลเพียงดัง
ช้างตัวประเสริฐนี้ ย่อมไม่ยินดีในสังฆารธรรมแม้ทั้งปวง, แต่ยอมยินดี
ในสันติบทคือพระนิพพานเท่านั้น อันเท่าแสดงแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า
การไม่เกิดขึ้น เป็นการปลอดภัย, มีใจน้อยไปโน้มไปเง้อมไปใน
สันติบทคือพระนิพพานนั้น. นิพพานุปัตสนาญาณย่อมเป็นอันเกิดขึ้น
แล้วแก่พระโยคินั้น ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

๕. อรรถกถาสังขารุเปกขาญาณุทเทส

ว่าด้วย สังขารุเปกขาญาณ

คำว่า มุญจิจตุกมุขตาปฐิสงฆาสนติภูจฺจนา ปญฺญา สงฺขารุ-
เปกฺขาสฺส ญาณํ ความว่า พระโยคีบุคคลใด มีความประสงค์คือ

๑. ขุ.ป. ๓๑/๑๑๕.

ปรารภนาเพื่อจะพ้นเพื่อจะสละ ฉะนั้น พระโยคีบุคคลนั้น จึงชื่อว่า
มูญจิตุกมฺย แปลว่า ผู้ใคร่จะพ้น, ความเป็นผู้ใคร่จะพ้น ชื่อว่า
มูญจิตุกมฺยตา,

ปัญญาใด ย่อมพิจารณา ย่อมใคร่ครวญ ฉะนั้น ปัญญานั้น
จึงชื่อว่า ปฏิสงฺขา, อีกอย่างหนึ่ง การไตร่ตรอง ชื่อว่า ปฏิสงฺขา,

ปัญญาใด ย่อมตกลง ย่อมวางเฉยเสียได้ ฉะนั้น ปัญญานั้น
ชื่อว่า สันติภฺจฺจนา แปลว่า วางเฉย, อีกอย่างหนึ่ง การวางเฉย
ชื่อว่า สันติภฺจฺจนา,

ปัญญาชื่อว่า มูญจิตุกมฺยตานี้ด้วย ปฏิสงฺขาดูด้วย สันติภฺจฺจนา
ด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า มูญจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสันติภฺจฺจนา
แปลว่า ความใคร่จะพ้น, การพิจารณา, และการวางเฉย.

ความเป็นผู้ใคร่จะสลัดเสียซึ่งความเกิดเป็นต้น ของพระโยคี
บุคคลผู้เบื่อง่ายด้วยนิพพิทาญาณ ในเบื้องต้น ชื่อมูญจิตุกมฺยตา,

การใคร่ครวญสังขารทั้งหลายที่พิจารณาแล้ว เพื่อทำอุบายแห่ง
การละในท่ามกลาง ชื่อปฏิสงฺขา,

การปล่อยวาง แล้ววางเฉยได้ในที่สุด ชื่อสันติภฺจฺจนา.

ปัญญา ๓ ประการโดยประเภทแห่งการกำหนดค้อย่างนี้ ชื่อว่า
ความรู้ในการพิจารณาสังขารทั้งหลาย. ก็พระโยคีบุคคลผู้ปรารภนา

ความเข้าไปวางเฉยในสังขาร ด้วยปัญญาแม่ทั้ง ๓ ต่างด้วยประเภท การกำหนดกล่าวคือ

๑. มุญจितุกัมมตา ปรารธนาจะพันการเกิดเป็นต้น

๒. ปฏิสังขา พิจารณาสังขารทั้งหลาย

๓. สันติภูฐานา วางเฉยในสังขารทั้งหลาย

คำว่า ปญญา และคำว่า สงฺขารูปกฺขาสฺสุ ท่านทำเป็น พหุจนะไว้, คำว่า ญาณ ฟังทราบว่าเป็นเอกจนะ เพราะแม่จะต่างกันโดยประเภทแห่งการกำหนดก็เป็นอย่างเดียวกัน.

สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ธรรม เหล่านี้ คือ มุญจิตุกัมมตา, ปฏิสังขานุปัสสนา และปฏิสังขารูปกขา มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น.* แต่อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า คำว่า สงฺขารูปกฺขาสฺสุ นี้ เป็นพหุจนะ เพราะ สังขารูปกขาเป็นของมากด้วยสามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา ดังนี้ ก็มี. ก็คำว่า สงฺขารูปกฺขาสฺสุ ในการเพ่งสังขารทั้งหลาย ฟังทราบ ว่า เพ่งการกระทำ.

แต่จิตของพระโยคีบุคคลผู้เบือนหน้าอยู่ ระย่ออยู่ด้วยนิพพิทา- ญาณนั้นด้วยประเภทแห่งการกำหนด ย่อมไม่คิด ย่อมไม่ข้อง ย่อม

๑. ขุ.ป. ๓๑/๕๐๘.

ไม่เกี่ยวอยู่ในสังขารทั้งหลายทุกประเภท อันอยู่ในภพ, กำเนิด, คติ, วิญญาณฐิติ, และสัตตาวาสทั้งปวง, จิตนั้นก็ใคร่ที่จะพ้น ใคร่ที่จะสลัดทิ้งสรรพสังขารทั้งหมด.

อีกอย่างหนึ่ง เสมือนปลาที่ติดอยู่ในข่าย, กบที่อยู่ในปากงู, ไก่ป่าที่ถูกขังอยู่ในกรง, มดที่ติดบ่วงแน่น, งูที่อยู่ในกำมือของหมองู, ช่างที่เล่นไปตกหล่มใหญ่. นาคราชอยู่ในปากของครุฑ, พระจันทร์ที่เข้าไปอยู่ในปากของราหู, บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้ เหล่านี้เป็นต้น ล้วนเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นเพื่อจะหลุดรอดไปจากพันธนาการนั้น ๆ ด้วยกันทั้งสิ้น ฉันทิ, จิตของพระโยคีบุคคลนั้น. ย่อมใคร่ที่จะพ้น ใคร่ที่จะหลุดรอดจากสังขารทั้งปวง ก็ฉันทิ. ก็เมื่อกล่าวอยู่อย่างนี้ พระปาฐะว่า มุญฺจิตุกามสฺส มุญฺจิตุกมฺยตา แปลว่า ความใคร่ที่จะพ้นของพระโยคีบุคคลผู้ใคร่จะพ้น ก็ย่อมถูกต้อง. เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็พึงกล่าวได้ว่า ในบทว่า อุปฺปาทํ มุญฺจิตุกมฺยตา เป็นต้น ก็ควรเป็น อุปฺปาทา มุญฺจิตุกมฺยตา เป็นต้น, เพราะฉะนั้นเนื้อความก่อนนั้นแหละดีกว่า.

ก็แล มุญฺจิตุกมฺยตาญาณ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลนั้นผู้ทอดอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ใคร่จะพ้นจากสังขารทั้งปวง. พระโยคีบุคคลเป็นผู้ใคร่จะพ้นสังขารทุกประเภทบรรดามี ในภพกำเนิดคติวิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง จึงยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์อีก

เพื่อจะทำอุบายแห่งการพ้นให้สำเร็จ แล้วจึงเห็นแจ้งด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ.

ก็เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นเห็นแจ้งอยู่อย่างนี้แล ปฏิสังขานญาณเป็นนิमितด้วยอนิจลักษณะ ย่อมเกิดขึ้น, ปฏิสังขานญาณอันเป็นไปด้วยทุกขลักษณะ ย่อมเกิดขึ้น, และปฏิสังขานญาณเป็นนิमितและเป็นไปแล้วด้วยอนัตตลักษณะ ก็ย่อมเกิด.

พระโยคีบุคคลนั้นเห็นว่า สัพเพ สงฺขารา สุญฺญา แปลว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่าง ดังนี้แล้วจึงยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์พิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ จึงละความกลัวและความยินดีเสียได้ก็ย่อมวางเฉย มีตนเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย จุจบรูษเห็นโทษของภริยาแล้วทิ้งภริยาเสีย แล้ววางเฉย มีตนเป็นกลางในร่างกายของภரியานั้น, พระโยคีบุคคลนั้น ย่อมไม่ถืออหังการว่า เรา หรือ มมังการว่าของเรา.

จิตของพระโยคีบุคคลนั้น เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่ อย่างนี้ ก็ย่อมหลีกออก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพทั้ง ๓. เหมือนใบบัวโอนไปหน่อยหนึ่ง หยาดน้ำทั้งหลายย่อมไหลไป ถอยกลับ หมุนกลับไม่ไหลลื่นไป, หรือเหมือนชนไก่หรือเอ็นและหนัง ที่เขาใส่ในไฟ ย่อมหลีกออก งอกกลับ ม้วนกลับ ไม่คลี่ออกแม้ฉันใด; จิตของพระโยคีบุคคลนั้น ย่อมหลบหลีก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพ

ทั้ง ๓ นั้นนั้น, อุเบกขา ความวางเฉย ก็ย่อมตั้งขึ้น. สังขารเปกขา-
ญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคีบุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้.

อนุโลมญาณกับสังขารเปกขาญาณนี้ เป็นเหตุให้สำเร็จโคตร-
ภูญาณในเบื้องต้น แม้จะมีได้กล่าวไว้ด้วยญาณต้นและญาณหลัง ก็พึง
ทราบว่าย่อมเป็นอันกล่าวไว้แล้วทีเดียว. สมจริงดังพระดำรัสที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณา

เห็นสังขารไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยง จักเป็นผู้
ประกอบด้วยขันติที่สมควร ข้อนั้นย่อมไม่เป็น
ฐานะที่จะมีได้, ไม่ประกอบด้วยขันติที่สมควร
จักก้าวลงสู่ความเป็นแห่งความเห็นชอบและความ
แน่นอน ข้อนั้นย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้, เมื่อ
ไม่ก้าวลงสู่ความเป็นแห่งความเห็นชอบและความ
แน่นอน จักกระทำให้อุ้งเชิงโศดาปัตติผล, สก-
ทาคามิผล, อนาคามิผล หรือ อรหัตผล ข้อนั้น
ย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ ดังนี้ เป็นต้น.

และพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวคำเป็นต้นว่า

ภิกษุย่อมได้อุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร, ย่อมก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร.

ภิกษุย่อมได้อุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐, ย่อมก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐^๑ ดังนี้.

และในปฎิฐานปกรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำเป็นต้นว่า

อุโลมเป็นปัจฉัยแก่โคตรภู ด้วยอำนาจของอนันตรปัจฉัย อุโลมเป็นปัจฉัยแก่โวทาน ด้วยอำนาจของอนันตรปัจฉัย.^๒

จริงอยู่ เมื่อพระโยคีบุคคลนั้น เสพอยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ ซึ่งสังขารุปกษาณานั้น อธิโมกขสัทธาที่ย่อมมีกำลังยิ่ง, วิริยะที่ประคองไว้ได้ด้วยดี, สติที่ตั้งมั่น, จิตที่เป็นสมาธิ, สังขารุปกษาณญาณ ก็ย่อมเป็นไปอย่างแก่กล้า.

จิตนั้น พิจารณาสังขารทั้งหลายว่า อนิจจา ไม่เที่ยง, ทุกฺขา เป็นทุกข์, หรือ อนตฺตา ไม่ใช่ตัวตนด้วยสังขารุปกษาโดยหวังว่า "มรรคจักเกิดขึ้นในบัดนี้ดังนี้" แล้วก็ลงสู่ภวังค์.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๗๓๕. ๒. อภ.ป. ๔๐/๕๐๕.

ต่อจากภวังค์ มโนทวารวิชชณะก็เกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลาย โดยนัยที่สังขารูปกขาทำแล้วนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ว่า อนิจจา ไม่เที่ยง, ทุกขา เป็นทุกข์ หรือ อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน.

ต่อจากมโนทวารวิชชณะนั้น ขวนจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ, ๓ ขณะ หรือ ๔ ขณะ รับเอาสังขารทั้งหลายทำให้เป็นอารมณ์ เหมือนอย่างนั้นนั่นแล.

ญาณอันสัมปยุตกับขวนจิตนั้น ชื่อว่าอนุโลมญาณ.

จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น ย่อมอนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘ ในเบื้องต้น เพราะเป็นกิจแห่งสังขญาณ, และอนุโลมตามโพธิปักขิย-
ธรรม ๓๗ อันเป็นธรรมที่จะพึงบรรลุในเบื้องต้น.

เหมือนอย่างว่า ธรรมิกราชา ประทับนั่งบนบัลลังก์เป็นที่วินิจฉัย ทรงสดับการวินิจฉัยของอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวหาร ๘ คน แล้วทรงละ
อคติวางพระองค์เป็นกลาง อนุโมทนาว่า เป็นอย่างนั้นเกิด ย่อม
อนุโลมตามข้อวินิจฉัยของอำมาตย์ทั้ง ๘ คนเหล่านั้น, และอนุโลมตาม
โบราณราชธรรม.

ในข้ออุปมานั้น อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราชาวีปัสสนาญาณ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวรหาร, โพรธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม, พระราชาทรงอนุโมทนาว่า เป็นอย่างนั้นเถิด ชื่อว่า ย่อมอนุโลมตามข้อวินิจฉัยของเหล่าอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวรหารด้วยตามราชธรรมด้วยฉันใด, อนุโลมญาณนี้ก็ฉันเป็น ย่อมอนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘ ที่เกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายด้วยสามารถแห่งพระไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณะเป็นต้น เพราะเป็นกิจแห่งสัจจะ และอนุโลมตามโพรธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการอันเป็นธรรมที่จะพึงบรรลุในเบื้องหน้า. เพราะฉะนั้นญาณนี้ท่านจึงเรียกว่า อนุโลมญาณ ฉะนั้นแล.

๑๐. อรรถกถาโคตรภูญาณุทเทส

ว่าด้วย โคตรภูญาณ

ในคำว่า พหิทฺฐา วุฏฺฐานวิวฏฺฐเน ปฺลฺลว โคตรภูญาณํ แปลว่า ปัญญาในการออกและหลีกไปจากสังขารนิมิตภายนอกเป็นโคตรภูญาณ นี้มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

บทว่า พหิทฺฐา ได้แก่สังขารนิมิต. เพราะว่า สังขารนิมิตนั้นท่านกล่าววว่า พหิทฺฐา - ภายนอก เพราะอาศัยอกุศลชั้นในจิตสันดาน

ในภายใน. เพราะฉะนั้นโคตรภูญาณนั้นย่อมออก คือตั้งอยู่ในเบื้องบน
ปราศจากสังขารนิมิตภายนอก ฉะนั้นโคตรภูญาณนั้นจึงชื่อว่าวุฏฐานะ,
โคตรภูญาณนั้นย่อมหลีกออก ย่อมหมุนกลับ คือหันหลังให้ ฉะนั้น
โคตรภูญาณนั้นจึงชื่อว่าวิวัฏฐณะ วุฏฐานะนั้นด้วย วิวัฏฐณะนั้นด้วย
ฉะนั้นจึงชื่อว่าวุฏฐานวิวัฏฐณะ. เพราะเหตุนี้ท่านพุทธโฆสะจารย์
จึงกล่าวว่

โคตรภูญาณ ยังไม่ออกจากปวัตตขันธ์

เพราะตัดสมุทัยยังไม่ขาด แต่ออกจากนิมิตได้

เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า

เอกโตวุฏฐานะ คือออกจากสังขารนิมิตโดยส่วน

เดียว ดังนี้.

ชื่อว่า โคตรภู เพราะครอบงำเสียได้ซึ่งโคตรปุถุชน และ
เพราะก้าวขึ้นสู่โคตรอริยะ. เพราะโคตรภูญาณนี้กระทำพระนิพพาน
ชื่อว่า อนิมิตตะ ไม่มีนิมิตให้เป็นอารมณ์ในที่สุดแห่งอาเสวนะแห่งอนุ-
โลมญาณของจิตที่เหนือหน้าจากสังขารทั้งปวงคุณน้ำตกจากไบบัว, ก้าว
ล่วงเสียซึ่งโคตรปุถุชน ซึ่งอันนับว่าปุถุชน, ซึ่งภูมิแห่งปุถุชน, หยั่ง
ลงสู่โคตรแห่งอริยะ อันนับว่าอริยะ เป็นภูมิแห่งอริยะ, ยังความ
๑. ปัญญานิทเทศ แห่งวิสุทธิมรรค.

เป็นปัจจัยให้สำเร็จแก่มรรคด้วยอำนาจปัจจัย ๖ คือ อนันตระ, สม-
นันตระ, อาเสวนะ, อุปนิสสยะ, นัตถิ, วิคตะ อันเป็นไปในครั้งแรก
ความเสพในครั้งแรก, อันประชุมพร้อมกันในครั้งแรกในอารมณ์คือ
นิพพาน, ถึงยอดเป็นศีระะวิปัสสนา ย่อมเกิดขึ้นกระทำให้เป็นภาพ
ที่ให้หมุนกลับอีกไม่ได้.

๑๑. อรรถกถามัคคญาณุทเทส

ว่าด้วย มรรคญาณ

ในคำว่า ทุภโต ฐฎฐานวิภูฏเณ ปญญา มคฺเค ญาณั
แปลว่า ปัญญาในการออกและหลีกจากขันธและนิमितทั้ง ๒ เป็น
มรรคญาณ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

คำว่า ทุภโต แปลว่าทั้ง ๒, อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวอธิบายว่า
ทั้งคู่. มรรคญาณย่อมออกคือย่อมหมุนกลับจากกิเลสทั้งหลาย และ
ขันธอันเป็นไปตามกิเลสเหล่านั้น กับทั้งจากสังขารนิमितทั้งปวงในภาย
นอกจากการกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เพราะตัดกิเลสทั้งหลาย
ได้ขาดแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปัญญาในการออกและหลีกจากขันธและ
นิमितทั้ง ๒.

เพราะเหตุนี้ พระพุทธโฆสะจารย์จึงกล่าวว่า

มรรคญาณแม่ทั้ง ๔ ออกจากนิमित เพราะ

**มีพระนิพพานอันไม่มีนิमितเป็นอารมณ์, และย่อม
ออกจากปวัตตขันธ เพราะตัดสมุทัยได้ขาด ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทุกโฏฏฐานะ คือออกโดยส่วนทั้งสอง^๑
ดังนี้.**

ธรรมชาติโดยย่อมนชวนชวาย ย่อมเพ่งเล็งพระนิพพาน, หรือ
พระโยคีบุคคลผู้ต้องการพระนิพพาน ย่อมชวนชวาย คือย่อมแสวงหา,
หรือว่าธรรมชาติใดยังกิเลสทั้งหลายให้ตายไป เป็นไปอยู่ ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มรรค, ญาณในมรรคนั้น ชื่อว่า มคฺเค ญาณ-
มรรคญาณ.

มรรคญาณท่านทำเป็นเอกวณะโดยชาติศัพท์. ก็มรรคญาณนั้น
เกิดขึ้น ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ต่อจากโคตรภูญาณ, ตัดกิเลส
อันจะพึงมาได้เองโดยไม่มีส่วนเหลือ, เฝ้าลาญห้วงสมุทรคือทุกข์ใน
สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วให้เหือด-
แห้งไป, ปิดประตูบายทั้งปวงเสีย, การทำอริยทรัพย์ ๘ ให้ปรากฏอยู่
ต่อหน้า, ละมิฉนามรรคประกอบด้วยองค์ ๘, ทำเวรภัยทั้งปวงให้สงบ,
นำตนเข้าสู่ความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระ แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
และได้อานิสงส์อื่น ๆ อีกหลายร้อยเท่า เหมือนคำที่กล่าวว่

๑. ปัญญานิทเทศ แห่งวิสุทธิมรรค.

บุรุษปรารถนาจะโดดข้ามแม่น้ำน้อยขึ้นไป

ยืนอยู่บนฝั่งโน้น จึงจับเชือกหรือท่อนไม้ ที่ติดอยู่กับต้นไม้มบนฝั่งนี้ แล้วโดดข้ามไปโดยเร็ว จนตัวไปตกอยู่บนฝั่งโน้น เมื่อตัวตกที่ฝั่งโน้นแล้วก็ละความหวาดหวั่นนั้น ขึ้นอยู่บนฝั่งได้ฉับใด, พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะข้ามพันกิเลสทั้งหลายเห็นภัยฝั่งนี้แล้วด้วยสักกายทิฏฐิ แล้วยืนอยู่ที่ฝั่งคือพระนิพพานอันไม่มีภัย จึงจับเชือกคือรูปจันทร์เป็นที่ยึดโดดมาโดยเร็วด้วยอุทัยพพานุปีสสนา เป็นเบื้องแรก หรือจับไม้กล่าวคือนามจันทร์นั้นไว้ด้วยดี กระโดดมาด้วยอาวัชชนจิตโดยนัยตามที่กล่าวแล้วในก่อน โดดขึ้นด้วยอนุโลมญาณ แล้วโน้มไปในพระนิพพาน เข้าไปสู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานนั้น ก็ปล่อยอารมณ์คือสังขารธรรมนั้นเสียได้ด้วยโคตรญาณ แล้วตกลงที่ฝั่งอื่นคือพระนิพพานอันเป็นอสังขตธรรม แต่นั้นก็ตั้งอยู่ด้วยมรรคญาณ ฉะนั้น.

นระผู้ใคร่จะดูพระจันทร์ ในเวลาที่พระ-
จันทร์ถูกเมฆหมอกบังไว้ ครั้นเมื่อเมฆหมอก
ถูกพายุพัดไปตามลำดับ จากหน้าที่บเป็นบางและ
บางเข้าก็เห็นพระจันทร์ได้ฉับใด, โคตรภูญาณที่
กำลังเฟื่องมตนิพพานอยู่ เมื่อโมหะที่ปกปิดสัจจะ
ไว้ถูกทำลายให้พินาศไปด้วยอนุโลมญาณตามลำดับ
ก็ฉับนั้นเหมือนกัน อนุโลมญาณก็มีได้เห็นอมต-
นิพพาน เหมือนลมเหล่านั้นก็มีได้เห็นพระจันทร์
โคตรภูญาณก็บรรเทาความมืดไม่ได้ เหมือนบุรุษ
ก็บรรเทาเมฆหมอกไม่ได้ฉะนั้น. แต่มรรคญาณนี้
เป็นไปในพระนิพพาน มีได้ละสัญญาอันโคตรภู-
ญาณให้แล้ว จึงทำลายกองกิเลสมีกองโลภะเป็น
ต้นได้ เหมือนจักรยนต์ที่ใช้เป็นเป้ากำลังหมุนอยู่
นายขมังธนูยืนจ้องจะยิงอยู่แล้ว พอสัญญาอันคน
อื่นให้แล้ว ก็ยิงลูกศรไปทะลุแผ่นเป้าได้ตั้ง ๑๐๐
ฉะนั้น. มรรคญาณนั้นนั้นแลทำทะเลหลวงคือสัง-
สารทุกข์ให้เหือดแห้งไป ปิดประตูทุกตเสียได้
ทำคนที่มิหนี่คือกิเลสให้เป็นเสฐฐบุคคลผู้สมบูรณ์

ด้วยอริยทรัพย์ ละมิจฉามรรคเสียได้. ทำเวรและ
ภัยทั้งหลายให้สงบ, ทำตนให้เป็นลูกผู้เกิดแต่อก
แห่งพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก, ญาณนี้ย่อม
ให้ซึ่งอานิสงส์อื่น อีกหลายร้อยอย่าง.

๑๒. อรรถกถาผลญาณุเทศ

ว่าด้วย ผลญาณ

ในคำว่า ปโยคปฏิปัสสัทธิปลงฺหา ผล ญาณ แปลว่า
ปัญญาในการระงับโยคะเป็นผลญาณ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้
บทว่า ปโยโค แปลว่า การประกอบอย่างแรงกล้า, คือความ
พยายามที่ออกจากและขันธทั้ง ๒ ได้ด้วยมรรคภาวนาโดยทำให้แจ้ง
ซึ่งผล. ความสงบโยคะคือความพยายามนั้น คือการถึงที่สุดแห่งโยคะ
ชื่อว่า ปโยคปฏิปัสสัทธิ. ปโยคปฏิปัสสัทธินั้นอย่างไร? คือการสิ้นสุด
แห่งกิจในมรรคทั้ง ๔.

ปัญญาในผลเป็นไปแล้ว เพราะปโยคปฏิปัสสัทธินั้นเป็นเหตุ
ชื่อว่า ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา. ปัญหานี้เป็นผลเพราะอรรถว่า ย่อม
ผลิตผล คือย่อมให้เกิดวิบาก, ในผลนั้น ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผล-
จิตนั้น (ชื่อว่า ผล ญาณ) ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่ง ๆ ผลจิตอัน

เป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้น ๆ นั้นแหละมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ๓ ขณะก็มี ๒ ขณะก็มี ๑ ขณะก็มี. และเพราะผลจิตนั้นเป็นวิบากเกิดขึ้นในลำดับแห่งโลกุตระกุศลทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า สมามิฆานนุตริกญฺญมาหุ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวสมามิฆานนุตริกญฺญมาหุ ด้วยผลญาณ ซึ่งเกิดต่อจากมรรคญาณว่าเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงรู้ทั่วถึง, และตรัสคำเป็นต้นว่า ทนุञ्ฌ อานนุตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยาย-พระโยคีบุคคลบรรลุมรรคพิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะช้า.

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๒ ขณะ, ที่ ๓ เป็นโคตรภู ที่ ๔ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๓ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลนั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๓ ขณะ, ที่ ๔ เป็นโคตรภู ที่ ๕ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๒ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลนั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

อนุโลมจิต ของพระโยคีบุคคลใด มี ๔ ขณะ, ที่ ๕ เป็นโคตรภู ที่ ๖ เป็นมรรคจิต ผลจิตอีก ๑ ขณะ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลนั้น. (รวมเป็น ๗ ตามชวณนิยาม)

นี่ เป็นผลในมรรควิถึ. ส่วนผลในระหว่างกาล เกิดขึ้นด้วย
อำนาจสมาบัติ และเกิดขึ้นแก่ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติก็สงเคราะห์ด้วย
ผลญาณนี้เหมือนกัน.

๑๓. อรรถกถาวิมุตติญาณเทศ

ว่าด้วย วิมุตติญาณ

คำว่า จินนุฆฏมานุปลุสเน ปญญา แปลว่า ปัญญาใน
การพิจารณาเห็นอุปกิเลสอันอริยมรรคตัดขาดแล้ว ความว่า ปัญญา
ในการเห็นภายหลังซึ่งอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดขาดแล้ว.

คำว่า วิมุตติญาณ เป็นวิมุตติญาณ ความว่า ญาณในวิมุตติ.

คำว่า วิมุตติ ได้แก่จิตบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลาย,
หรือความที่จิตนั้นหลุดพ้นแล้ว, ญาณคือความรู้ในวิมุตตินั้น ชื่อว่า
วิมุตติญาณ.

ท่านกล่าวอธิบายการพิจารณากิเลสที่ละแล้วด้วยญาณนี้ว่า พระ-
อริยบุคคลเมื่อพิจารณาความสืบท่อแห่งจิตที่หลุดพ้นจากกิเลสแล้วก็ดี ซึ่ง
ความหลุดพ้นจากกิเลสก็ดี เว้นกิเลสเสียก็พิจารณาไม่ได้ดังนี้. ก็คำว่า
วิมุตตสุมี วิมุตตมิติ ญาณ โหติ แปลว่า เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว

ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้วดังนี้ ท่านกล่าวหมายเอาวิมุตติญาณนี้นั่นแล. ส่วน
การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ แม้ไม่ได้กล่าวไว้แล้ว ก็พึงถือเอาว่า
เป็นอันกล่าวแล้วด้วยวิมุตติญาณนี้แล. และท่านกล่าวไว้ว่า

แม้กล่าวในเอกธรรม ก็เป็นอันกล่าวทั้ง-

หมด เพราะสภาวะธรรมนั้นมีลักษณะเป็นอันเดียว

กัน, นี้เป็นลักษณะ เป็นหาระ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นอันกล่าวถึงการพิจารณากิเลสที่
ละแล้วซึ่งพระอริยบุคคล ๔ จะพึงได้ เพราะพระอรหันต์ไม่มีการ
พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่.

๑๔. อรรถกถาปัจจเวกขณญาณุทเทส

ว่าด้วย ปัจจเวกขณญาณ

คำว่า ตทา สมุทาคเต ธมฺเม ปสฺสเน ปญฺญา แปลว่า
ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมในขณะนั้น ความ
ว่า ปัญญาเป็นเครื่องเห็นพั่งรู้ในธรรมคือมรรคและผลกับทั้งในธรรม
คือสัจจะ ๔ ที่เกิดขึ้นในมรรคขณะและผลขณะ คือมาพร้อมแล้ว ถึง
พร้อมแล้ว ประชุมกันในกาลนั้น ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะและ
ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด.

คำว่า **ปัจจุเวกขณ ญาณ** -ปัจจุเวกขณญาณ ความว่า ญาณเป็นเครื่องหมุนกลับมาเห็นรู้แจ่มแจ้ง. ก็ปัจจุเวกขณญาณท่านกล่าวไว้ด้วยญาณทั้ง ๒ นี้.

ก็ในที่สุดแห่งโศดาปัตติผลในมรรควิถี จิตของพระโศดาบันก็ลงวังศ์. ต่อแต่นั้นก็ตัดวังศ์ขาด มโนทวาราวชชนะก็เกิดขึ้นเพื่อพิจารณา มรรค, ครั้นมโนทวาราวชชนะนั้นดับลงแล้ว ชวนจิตพิจารณา มรรคก็เกิดขึ้น ๗ ขณะโดยลำดับขณะนี้แล. ครั้นแล้วก็ลงสู่วังศ์อีก อวิชชาจิตเป็นต้น ก็เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาธรรมทั้งหลายมีผลเป็นต้น โดยนัยนั่นเอง. เพราะความเกิดแห่งธรรมเหล่าใดมีผลเป็นต้น พระโศดาบันนั้น ก็พิจารณามรรค, ผล, กิเลสที่ละแล้ว, กิเลสที่ยังเหลือ, และพระนิพพาน.

ก็พระโศดาบันนั้นพิจารณามรรคว่า เรามาแล้วด้วยมรรคนี้นอ, ต่อแต่นั้นก็พิจารณาผลว่า อานิสงส์นี้เราได้แล้ว, ต่อแต่นั้นก็พิจารณากิเลสที่ละแล้วว่า **ขึ้นชื่อว่ากิเลสเหล่านี้ เราละได้แล้ว,** ต่อแต่นั้นก็พิจารณากิเลสที่มรรคเบื้องบนจะพึงประหาณว่า **กิเลสเหล่านี้เรายังเหลืออยู่,** ในที่สุดก็พิจารณาอมตนิพพานว่า **ธรรมนี้เราได้แล้วโดยความเป็นอารมณ์**

พระอริยสาวกชั้นโศดาบัน มีปัจจุเวกขณะ ๕ อย่าง ด้วยประการนี้. ปัจจุเวกขณะของพระสทาคามีและพระอนาคามี ก็มีเหมือน

พระโศคนัน. แต่ของพระอรหันต์ มีปัจเจกขณะ ๔ อย่างคือ ไม่มี การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่. รวมปัจเจกขณะญาณทั้งหมดมี ๑๕ ด้วยประการฉะนี้. นี่เป็นการกำหนดอย่างอุกฤษฏ์.

ถามว่า การพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่ ยังมี แก่พระเสกขะทั้งหลายหรือไม่ ?

ตอบว่า เพราะความที่การพิจารณาการละกิเลสนั้นไม่มี ท้าว มหานามสากยราชจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ชรามชื่อ อะไรเล่า ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้เด็ดขาดในภายใน อันเป็นเหตุให้ โลกธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้เป็นครั้งคราว ดังนี้ เป็นต้น.

ในที่นี้ เพื่อให้ญาณ ๑๑ มีธรรมฐิติญาณแจ่มแจ้ง ฟังทราบ อุปมาดังต่อไปนี้

เปรียบเหมือนบุรุษคิดว่า เราจะจับปลา จึงถือเอาส้อมไปส้อม ลงในน้ำที่คิดว่าควรมีปลา แล้วจึงหย่อนมือลงไปทางปากส้อม แล้วก็ คว่าเอาคองูเห่าที่อยู่ภายในน้ำด้วยสำคัญว่าเป็นปลาไว้แน่น ดีใจคิดว่า เราได้ปลาใหญ่แล้ว ก็ยกขึ้นจึงเห็นก็รู้ว่า งู เพราะเห็นดอกจัน ๓ แฉก เกิดกลัว เห็นโทษ เมื่อหน่ายในการจับ ใครที่จะพ้นจึงทำอุบาย เพื่อจะหลุดพ้น จึงจับงูให้คลายมือตั้งแต่ปลายหางแล้วชูแขนขึ้นแกว่ง ไปรอบศีรษะ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ทำงูให้ทรพลงแล้วเหวี่ยงไปพร้อมกับพูด

ว่า เฮ้ย! ไปเจ้ารู้อย่างไร แล้วโคคขึ้นไปยืนบนบกโดยเร็วทีเดียว เกิด
รำเรงใจว่า ท่านผู้เจริญ เราพ้นแล้วจากปากงูใหญ่ แล้วแลดูทาง
ที่ตนมา.

ในข้ออุปมา - การเปรียบเทียบนั้นมีดังต่อไปนี้

การยึดมั่นซึ่งขั้น ๕ อันน่ากลัว ด้วยสามารถแห่งลักษณะมี
ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แล้วยินดีด้วยสำคัญว่าเที่ยงด้วยค้นหา
อันสัมปยุตด้วยทิวฐิ (คือโลกทิวฐิคตสัมปยุต) ว่า เรา, ของเรา
ของพาลปุถุชนตั้งต้นแต่พระโยคีบุคคลนี้ คุกการจับงูเอาไว้มั่นด้วย
สำคัญว่าเป็นปลา ของบรูษนั้นฉะนั้น,

การทำลายฉนัตถุญญาด้วยการกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย แล้ว
เห็นพระไตรลักษณ์มีอนิจตาเป็นต้นของขั้น ๕ ด้วยญาณ มีการ
พิจารณาโดยความเป็นกลางแล้วกำหนดขั้น ๕ นั้นว่า ไม่เที่ยง,
เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา คุกคังการนำงูออกจากปากงูแล้วเห็น
คอกจัน ๓ แฉก จึงรู้ว่างู ของบรูษนั้นฉะนั้น,

ภยคุปฏฐานญาณของพระโยคีบุคคลนี้ เหมือนกับความกลัวของ
บรูษนั้นฉะนั้น,

อาทินวานุสัสสนาญาณ คุกคังการเห็นโทษในงูฉะนั้น,

นิพพิทานุสัสสนาญาณ คุกคังการระอาในการจับงูฉะนั้น.

มูญจิตกัมมตาญาณ คุกคังการใคร่ที่จะสลัดงูไปเสียให้พ้นฉะนั้น,

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ๑๐๖ คัจฉังการทำอุบายเพื่อจะสลัดงูไปเสียให้พ้นฉะนั้น.

การพิจารณาอย่างรอบคอบซึ่งสังขารทั้งหลายด้วยสังขารเปกขาญาณ โดยการยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์แล้วกระทำให้ทุรพลจนไม่สามารถจะปรากฏโดยอาการว่าเที่ยง, เป็นสุข, และเป็นอัตตาได้อีก คัจฉังการจับงูขึ้นหมุนไปรอบ ๆ ในเบื้องบนแห่งศีรษะ กระทำให้ทุรพลจนไม่สามารถจะหวนกลับมาคิดได้อีก.

โคตรภูญาณ ๑๐๗ คัจฉังการสลัดงูทิ้งไปฉะนั้น,

มรรคญาณผลญาณก้าวขึ้นยืนอยู่บนบก คือพระนิพพานคัจฉังการที่บุรุษนั้นสลัดงูทิ้งไปแล้วขึ้นไปยืนอยู่บนบกฉะนั้น,

ปัจจุเวกขณญาณในธรรมมีมรรคเป็นต้น คัจฉังการแลดูทางที่มาแล้วของบุคคลผู้รู้แจ้งฉะนั้น.

ในบรรดาปัจจุเวกขณญาณทั้งหลาย ฟังทราบว่า กิเลสปัจจุเวกขณะ การพิจารณากิเลส เป็นครั้งแรก ต่อแต่นั้นจึงเป็นการพิจารณามรรคผลและนิพพาน เพราะลำดับแห่งเทศนาอันพระโยคีบุคคลกระทำแล้วตามลำดับแห่งการเกิดขึ้นแห่งญาณ ๑๔ เหล่านี้มีสุตมยญาณเป็นต้น และตามลำดับแห่งการปฏิบัติ.

ความที่แห่งกิเลสปัจจุเวกขณะ การพิจารณากิเลสตามสมควรแก่การปฏิบัตินั้นแล เป็นเบื้องต้นย่อมควร เพราะท่านกล่าวการปฏิบัติ

มรรคไว้ เพราะทำการประหามกิเลสนั้นแหละ ให้เป็นข้อสำคัญว่า พระโยคีบุคคลเจริญโลกุตระมาน อันเป็นนิยานิกรรมนำออกจากทุกข์ เป็นอภัยคามิเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน ก็เพื่อประหามมิจฉาภิภูติ, เพื่อบรรเทาภวราคะและพยายามให้เบาบางลง, เพื่อละภวราคะและพยายามไม่ให้มีส่วนเหลือ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชาไม่ให้มีส่วนเหลือ, แต่ลำดับแห่งการกล่าวฯ ท่านแสดงไว้แล้ว ในอรรถกถา.

ก็ลำดับนั้นมี ๕ อย่างคือ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ลำดับแห่งการประหาม, ลำดับแห่งการปฏิบัติ, ลำดับแห่งภูมิ, ลำดับแห่งเทศนา.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

ปรหม์ กลลั โหติ กลลา โหติ อพฺพุทฺถ
อพฺพุทา ชายเต เปลฺลิตฺติ เปลฺลิตฺติ นิพฺพุตฺตตี ฌโนตฺติ.

ในสัปดาห์ที่ ๑ เกิดเป็น กลละ

ในสัปดาห์ที่ ๒ จากกลละก็เกิดเป็นอัพพุทะ

ในสัปดาห์ที่ ๓ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปลลิต

ในสัปดาห์ที่ ๔ จากเปลลิตเกิดเป็นฌณะ^๑ ดังนี้

๑. คือลำดับแห่งการแสดง ที่ปรากฏในวรรคแรกว่า **เทศนภุมมสุต** กตตฺตา.

๒. ศ. ศ. ๑๕/๘๐๓.

ชื่อว่า ลำดับแห่งการเกิด.

ปหาตัพพตักมาติกามีอาทิอย่างนี้ว่า

ทสฺสเนน^๑ ปหาตพฺพทา ฌมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายอันโสดา
ปัตติมรรคพึงประหาณ,

ภาวนาย^๒ ปหาตพฺพทา ฌมฺมา สภาวะธรรมทั้งหลายอันมรรค
ในเบื้องบน ๓ พึงประหาณ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สีลวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งศีล,

จิตฺตวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต (สมาธิ),

ทิกฺขวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งทิกฺขู (ปัญญา),

กฺขขาวิตฺตณฺวสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งกักขาวิตตณะ (การข้าม
พ้นความสงสัย),

มคฺคคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งมคคามคค-
ญาณทัสนะ (การเห็นด้วยปัญญาว่าใช่ทางและมีใช่ทาง),

ปฏฺธิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสนะ
ในปฏิปทา (การเห็นด้วยปัญญาในข้อปฏิบัติ),

๑. ทสฺสเนน หมายเอาโสดาปัตติมรรค. อภิ. ตี. ๓๔/๕๗๐.

๒. ภาวนาย หมายเอาสกทาคามีมรรค, อนาคามีมรรค, และอรหัตมรรค.

อภิ. ตี. ๓๔/๕๗๑.

ฌานทสุสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสนะ (เห็นแจ่ม-
แจ้งด้วยปัญญา), ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการปฏิบัติ.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นกามาวจร, สภาวะ-
ธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปาวจร, สภาวะธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นอรูปราวจร^๑ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งภูมิ.

คำมีอาทิอย่างนี้ว่า

สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปธาน ๔, อิทธิบาท
๔, อินทรีย์ ๕, โพชฌงค์ ๗, โพชฌงค์ ๗, อริย-
มรรคมืองค์ ๘^๒.

หรือคำมีอาทิว่า

แสดงอนุุปพิชิตา คือ ทานกถา, สีลกถา,
สักกกถา, ประกาศโทษ ความต่ำทราม ความ
เศร้าหมองแห่งกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในการ
ออกจากกาม^๓ ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการเทศนา.

๑. อภิ. ตั. ๓๔/๑๔. ๒. ม.อุ. ๑๔/๕๔. ๓. วิ.มหา. ๔/๓๑.

แต่ในที่นี้ ฟังทราบว่ามีเอาลำดับ ๓ ประการ คือลำดับแห่งการเกิดขึ้นแห่งญาณ ๑๔, ลำดับแห่งการปฏิบัติ, และลำดับแห่งเทศนา เพราะแสดงตามลำดับด้วยสามารถแห่งลำดับทั้ง ๒ นั้น.

๑๕. อรรถกถาวัตถุนานัตตญาณุทเทศ

ว่าด้วย วัตถุนานัตตญาณ

นามรูปวัตถุนานัตตญาณ ท่านยังมีได้กล่าวไว้ ฉะนั้นเพื่อที่จะแสดงประเภทแห่งนามรูป ๕ อย่างในบัดนี้ ท่านจึงยกเอาญาณ ๕ มีคำว่า อหฺมตฺตวตฺตถาเน ปญฺญา วตฺตุนานตฺเต ญาณํ ปญฺญาในการกำหนดธรรมภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณ ขึ้นแสดง ณ บัดนี้.

จริงอยู่ในนามรูปทั้งสิ้นที่ท่านกล่าวแล้ว นามรูปใดอาจที่จะกำหนดได้, และนามรูปใดควรกำหนด, ก็จักกำหนดนามรูปนั้น. ส่วนนามที่เป็นโลกุตระ ไม่อาจที่จะกำหนดได้ เพราะยังไม่บรรลु และไม่ ควรกำหนด เพราะนามที่เป็นโลกุตระไม่ใช่อารมณ์ของวิปัสสนา.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อหฺมตฺตวตฺตถาเน-ในการกำหนดธรรมภายใน ความว่า ชื่อว่า อหฺมตฺตะ เพราะอรรถว่า ทำตนให้เป็นอริการเป็นไปโดยประสงคฺนี้ว่า เราเมื่อเป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็จักถึงการยึดมั่นว่าเป็นอัตตาตัวตน.

ก็ศัพท์ว่า **อหุตฺต** นี้ ปรากฏในอรรถ ๔ อย่างคือ โคจรธ-
มัตตะ, นิกกัสมัตตะ, อัชฉัตตัสมัตตะ, วิสัชสมัตตะ.

อันอรรถในโคจรธมัตตะนี้ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า
คูก่อนอานนทํ ภิกขุณฺณํตั้งจิตภายในให้มั่นในสมาธินิมิตข้างต้นนั้นแล...
และ เป็นผู้ยินดีแล้วในธรรมภายใน เป็นผู้มึจิตตั้งมั่นแล้ว^๑ ดังนี้
เป็นต้น.

อรรถในนิกกัสมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า มี
ความฟ่องใสแห่งจิตภายใน^๒, หรือ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ภายในอยู่^๓ ดังนี้เป็นต้น.

อรรถในอัชฉัตตัสมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า
อายตนะภายใน ๖^๔, และ สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นภายใน^๕ ดังนี้
เป็นต้น.

อรรถในวิสัชสมัตตะ ย่อมปรากฏในบาลีอาคตสถานว่า คูก่อน
อานนทํ กัวิหารธรรมอันตถาคตครุแล้วนี้แล คือตถาคตเข้าสู่ญฺญตตะ
ภายใน เพราะไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวงอยู่^๖ ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า
วิสัชสมัตตะนี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า อีสริยฐานะ. จริงอยู่ ผลสมาบัติ

๑. ม.อ. ๑๔/๓๕๗. ๒. พ.อ. ๒๕/๓๕. ๓. ที.ที. ๕/๑๒๘.

๔. ที. มหา. ๑๐/๒๕๐. ๕. ม.อ. ๑๔/๘๑๑. ๖. อภิ. ตี ๓๔/๑.

๗. ม.อ. ๑๔/๓๔๖.

ชื่อว่าเป็นอิสริยฐานะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. แต่ในที่นี้ ฟังเห็นว่า
หมายเอาในอรรถว่า อัชฌัตตอัชฌัตตะ. ในการกำหนดอัชฌัตตะเหล่า
นั้น ชื่อว่า อหุตฺตวตฺถุตาเน - ในการกำหนดอัชฌัตตะ.

คำว่า วตฺถุตาเนตฺเต ได้แก่ ในความเป็นต่างๆ แห่งวัตถุทั้งหลาย,
อธิบายว่า ในวัตถุต่างๆ.

ในที่นี้ ถึงแม้ภวังคจิตอันเป็นปัจจัยแก่มนโวิญญาณ คือชวนะ
ท่านก็เรียกว่า วัตถุ เพราะเป็นฐานที่เกิดขึ้นคฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ ๕ แห่งปสาทะ
มีจักขุปสาทะเป็นต้นฉะนั้น. แม้อาวชชนจิต ก็ฟังทำให้เป็นที่อาศัย
ของวัตถุนั้นได้เหมือนกัน.

๑๖. อรรถกถาโคจรนันทตตญาณุทเทส

ว่าด้วย โคจรนันทตตญาณุ

คำว่า พหิทฺธา - ภายนอก ความว่า ในอารมณ์แห่งญาณ
เหล่านั้นอันมีในภายนอก จากธรรมอันเป็นอัชฌัตตอัชฌัตตะ ๖

คำว่า โคจรนันทตเต - ในความต่างๆ แห่งโคจร ได้แก่
ในความต่าง ๆ แห่งวิสยะคืออารมณ์.

๑๗. อรรถถาจริยานานัตตญาณุทเทส

ว่าด้วย จริยานานัตตญาณ

คำว่า จริยวตฺถุตาเน ในการกำหนดจริยา ความว่า ในการกำหนดจริยาทั้งหลาย คือวิญญูญาณจริยา อัญญูญาณจริยา และญาณจริยา. อาจารย์บางพวกทำรัสสะเสียบ้าง แล้วสวดว่า จริยวตฺถุตาเน.

๑๘. อรรถถาภูมินานัตตญาณุทเทส

ว่าด้วย ภูมินานัตตญาณ

คำว่า จตฺตมฺมวตฺถุตาเน - ในการกำหนดธรรม ๔ ความว่า ในการกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างละ ๔ ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลาย ๑๔ มีธรรมในกามาวจรภูมิเป็นต้นหมวดละ ๔.

ก็คำว่า ภูมิ - ภาคพื้น ย่อมเป็นไปในอรรถว่าปฐวิแผ่นดิน
คุณในประโยคว่า เงินทองทั้งที่มีอยู่ในพื้นดิน ทั้งที่อยู่ในอากาศ
เป็นต้น. เป็นไปในอรรถว่าวิสัย - สถานที่ คุณในประโยคว่า ลูกเอ๋ย
เจ้าอย่าช่องเสพภูมิสถานอันไม่สมควร^๑ เป็นต้น. เป็นไปในอรรถว่า
๑. ตี.ศ. ๑๔/๔๑๓. ๒. พ.ชา. ๒๗/๘๖๓.

อุปปีชนัญฐาน - ที่เป็นที่เกิด คือในประโยคว่า กามาวจรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา เป็นต้น. แต่ในที่นี้ยอมเป็นไปในโกฏฐาสะคือ ส่วน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ยอมเป็นไปในอรรถว่า ปริงเฉพะ แปลว่ากำหนด ก็มี.

๑๕. อรรถถาัมมณานัตตญาณุเทศ

ว่าด้วย ัมมณานัตตญาณ

คำว่า นวขมมวตฺถานเน - ในการกำหนดธรรม ๕ ความว่า ในการกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างละ ๕ ด้วยสามารถแห่งกามาวจรกุศลจิต, ด้วยสามารถแห่งจิตมีความปราโมทย์เป็นมูล, และด้วยสามารถแห่งจิตมีมโนสิการเป็นมูล.

ก็บรรดาญาณทั้ง ๕ เหล่านี้ อัมมัตตธรรม เป็นธรรมอันพระโยคีบุคคลพึงกำหนดก่อน. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าววัตถุนานัตตญาณ ญาณในความต่าง ๆ แห่งวัตถุไว้เป็นที่ ๑, จากนั้นก็พึงกำหนดอารมณ์แห่งนानัตตธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นในลำดับ ต่อจากนั้นวัตถุนานัตตญาณนั้น ท่านจึงกล่าวโคจรนानัตตญาณ คือญาณในความต่างกันแห่งอารมณ์, ญาณอีก ๓ อันจากนั้น ท่านกล่าวโดยอนุโลมการนับด้วยสามารถแห่งธรรม ๓,๔ และ ๕.

๒๐. อรรถกถาญาตัญญูญาณเทศ

ว่าด้วย ญาตัญญูญาณ

บัดนี้ ปริยญา ๓ คือ การกำหนดรู้นามรูปโดยประเภทนั้นแล เป็นญาตปริยญา, ต่อจากนั้นก็เป็นที่ริณปริยญา, ในลำดับต่อไปก็เป็น ปหานปริยญา, และภาวนาการเจริญและสังขิกิริยาการทำให้แจ้ง ก็ย่อมมีเพราะเนื่องด้วยปริยญา ๓ นั้น, เพราะฉะนั้นท่านจึงยกเอาญาณ ทั้ง ๕ มีญาตัญญูญาณเป็นต้น ขึ้นแสดงต่อจากธัมมมานัตตญาณ.

ก็ปริยญา ๓ คือ ญาตปริยญา, ติรณปริยญาและปหานปริยญา. ในปริยญาทั้ง ๓ นั้น ดังนี้

ปัญญาอันเป็นไปในการกำหนดลักษณะโดยเฉพาะ ๆ แห่งสภาว-
ธรรมเหล่านั้น ๆ อย่างนี้ว่า รูปมีการแตกดับไปเป็นลักษณะ, เวทนามี
การเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า ญาตปริยญา.

วิปัสสนาปัญญาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ ยกสามัญลักษณะ
แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูปี อนิจจัง
ทุกขัง อนตฺตา รูปไม่เที่ยงเป็นทุกขัง เป็นอนัตตา, เวทนา อนิจฺจา
ทุกฺขา อนตฺตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตาดังนี้ ชื่อว่า
ติรณปริยญา.

กัวิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยสามารถแห่งการละวิปลาตทั้งหลาย มีนิจสัญญาวิปลาตเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้นั้นแล ชื่อว่า ปหานปริยญา.

บรรดาปริยญาทั้ง ๓ นั้น ตั้งต้นแต่สังขารปริจเฉทญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรม จนถึงปัจจยปริคคหญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรมโดยความเป็นปัจจย เป็นภูมิของญาณปริยญา. เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นอธิบดียอมมีแก่พระโยคีบุคคลผู้แทงตลอดลักษณะโดยเฉพาะ ๆ ของสภาวะธรรมทั้งหลายได้.

ตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณ ญาณในการพิจารณาสังขารธรรมโดยกลาป จนถึงอุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณในการเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งการเกิดขึ้นและดับไปของสังขารธรรม เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นอธิบดียอมมีแก่พระโยคีบุคคลผู้แทงตลอดสามัญญลักษณะได้.

ตั้งต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณในการเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับไปแห่งสังขารธรรมขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริยญา. เพราะจำเดิมแต่นั้นไปความเป็นอธิบดียอมมีแก่นุปัสสนา ๓ อันจะให้สำเร็จการละวิปลาตมีนิจสัญญาวิปลาตเป็นต้น ได้อย่างนี้คือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ก็ยอมละนิจสัญญาวิปลาตได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญาวิปลาตได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ก็ละอัตตสัญญาวิปลาตได้, เมื่อเบื่อหน่าย

ก็ละความเพติดเพลินได้, เมื่อคลายกำหนด ก็ละระคะได้, เมื่อให้ดับ ก็ละสมุทัยได้, เมื่อสละคืนก็ละความถือมั่นเสียได้ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อภิญญาปญญา** ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องรู้ตามสภาวะมีรูปปนลักษณะ คือ รูปมีอันแตกดับไปเป็นลักษณะเป็นต้น แห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ ปัญญานั้นท่านเรียกว่า อภิญญา เพราะอธิบายด้วยอภิศัพท์ที่มีอรรถว่างามดังนี้ คือ การรู้งามด้วยสามารถแห่งการรู้สภาวะของธรรมเหล่านั้น ๆ.

คำว่า **ฅาตฏุเจ ฅาณ-ญานในอรรถว่ารู้** ได้แก่ ฅาณ อันมีความรู้เป็นสภาวะ.

๒๑. อรรถกถาติรณัฏฐญานุทเทส

ว่าด้วย ติรณัฏฐญาน

คำว่า **ปริญญาปญญา** - ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องรู้. จริงอยู่ปัญญานั้น ท่านเรียกว่า ปริญญา เพราะอธิบายด้วย ปริ ศัพท์ มีอรรถว่า **ชิมซาบไปรบ** ดังนี้คือ ความรู้ที่ชิมซาบไปด้วยสามารถแห่งสามัญญลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น หรือด้วยสามารถแห่งการเข้าถึงกิจของตน.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๑๑๒.

คำว่า **ตีรณภูเจ ญาณ** ญาณในอรรถว่าใคร่ครวญ ได้แก่ ญาณ
มีการเข้าไปใคร่ครวญเป็นสภาวะ หรือมีการพิจารณาเป็นสภาวะ.

๒๒. อรรถกถาปริจจาคัญ्ञญาณอุทเทส

ว่าด้วย ปริจจาคัญ्ञญาณ

คำว่า **ปหาน ปล่อย** - ปัญญาในการละ ความว่า ปัญญา
เป็นเครื่องละวิปัสสทั้งหลายมีนิจัญ्ञญาวิปัสสเป็นต้น, หรือธรรม-
ชาติโดยอมละนิจัญ्ञญาวิปัสสเป็นต้นได้ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ปหานปัญญา, อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีบุคคลยอมละนิจัญ्ञญาวิปัสส
ได้ด้วยญาณนั้น ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า **ปหาน ญาณ** - ญาณเป็น
เครื่องละนิจัญ्ञญาวิปัสส,

คำว่า **ปริจจาคภูเจ ญาณ** - ญาณในอรรถว่าสละ ได้แก่
ญาณมีการสละนิจัญ्ञญาวิปัสสเป็นต้น เป็นสภาวะ.

๒๓. อรรถกถาเอกรัจ्ञญาณอุทเทส

ว่าด้วย เอกรัจ्ञญาณ

คำว่า **ภาวนาปล่อย** - ปัญญาเป็นเครื่องอบรม ได้แก่ปัญญา
เป็นเครื่องเจริญ.

คำว่า เอกรสสุเจ ญาณ - ญาณในอรรถว่ามีรสเดียว ได้แก่ ญาณมีกิจอันเดียวเป็นสภาวะ, หรือญาณมีรสอันเป็นสภาวะ คือวิมุตติ.

๒๔. อรรถกถาผัสสนัญญญาณเทศ

ว่าด้วย ผัสสนัญญญาณ

คำว่า สจฺฉิกิริยาปญฺญา - ปัญญาเป็นเครื่องกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องกระทำพระนิพพานให้ประจักษ์ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด หรือด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะ.

คำว่า ผสฺสนญฺเจ ญาณ ได้แก่ ญาณมีการได้ซึ่งพระนิพพานเป็นสภาวะ ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดและการได้เฉพาะทั้ง ๒ นั้นนั่นแล.

๒๕-๒๘. อรรถกถาอรรถปฏิสัมภิทาธรรมปฏิสัมภิทา

นिरुตฺติปฏิสัมภิทาปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณุเทศ

ว่าด้วย ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

บัดนี้ ญาณในการละ ในการเจริญ และในการกระทำพระนิพพานให้แจ้งย่อมประกอบด้วยอริยมรรคอริยผล ฉะนั้น ท่านจึงยกเอา

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ อันพระอริยบุคคลนั้นแหละ จะต้องได้ขึ้นแสดงต่อจากผัสสนญาณนั้น.

แม้ในปฏิสัมภิทา ๔ นั้น อรรถคือผลธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยย่อมปรากฏทุกขสัจจะ และเป็นธรรมอันใคร ๆ จะพึงรู้ได้โดยง่าย เพราะฉะนั้นท่านจึงยก อรรถปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดงก่อน, ต่อแต่นั้นก็ยก ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดง เพราะอรรถะนั้นเป็นวิสัยแห่งธรรมอันเป็นเหตุ, ต่อแต่นั้นจึงยกเอานิรุติปฏิสัมภิทาญาณ เพราะอรรถะและธรรมทั้ง ๒ นั้นเป็นวิสัยแห่งนิรุติ, และต่อจากนิรุติปฏิสัมภิทาญาณนั้น ท่านก็ยกเอา ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ขึ้นแสดง เพราะเป็นไปในญาณแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น. แต่อาจารย์บางพวกทำที่ฆะปะ-อักขะแล้วสวดก็มี.

๒๕ - ๓๑. อรรถถาววิหารัญญสมาปัตตัญญญาณุทเทศ

ว่าด้วย วิหารัญญญาณและสมาปัตตัญญญาณ

ญาณทั้งหลายอื่นจากนี้ ๓ ญาณมีวิหารัญญญาณเป็นต้น ท่านยกขึ้นแสดงต่อจากปฏิสัมภิทาญาณ เพราะเกิดแก่พระอริยบุคคลเท่านั้น และเพราะเป็นประเภทแห่งปฏิสัมภิทา.

จริงอยู่ วิหารฐญาณ เป็นธรรมปฏิสัมภิทา, สมাপัตตัญญาณ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา. แท้จริง ญาณในสภาวะธรรม ท่านกล่าวไว้ใน ปฏิสัมภิทากถาว่า ธรรมปฏิสัมภิทา. ส่วนญาณในนิพพานเป็น อรรถปฏิสัมภิทานั้นแหละ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า วิหารนานตฺเต - ในความต่างแห่ง ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ความว่า ในธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือวิปัสสนา ต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.

คำว่า วิหารภูเจ - ในอรรถว่าธรรมเป็นเครื่องอยู่ ได้แก่ ในธรรมเป็นเครื่องอยู่คือมีวิปัสสนาเป็นสภาวะ.

คำว่า วิหาโร ได้แก่ วิปัสสนาพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั่นเอง^๑.

คำว่า สมাপตฺตินานตฺเต - ในความต่างแห่งสมัตติ ความว่า ในผลสมัตติ ด้วยสามารถแห่งอนิมิตตนิพพานเป็นต้น.

คำว่า สมापตฺติ - สมัตติ ได้แก่ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย อันเป็นโลกุตรผล.

คำว่า วิหารสมापตฺตินานตฺเต ในวิหารธรรมและความ ต่างแห่งสมัตติ ท่านกล่าวแล้วด้วยสามารถแห่งญาณทั้ง ๒.

๑. ขุ.ป. ๓๑/๖๐๓. ๒. สัมปยุตธรรม ได้แก่ มหากุสลญาณสัมปยุตจิต ๔ เจตสิก ๓๕ (เว้นอัปมัณฺญา ๒ เพราะในขณะที่วิปัสสนาเกิดไม่มีสัจฉิกัญญา เป็นอารมณ์, และปัญญาเจตสิกอีก ๑ เพราะปัญญาเป็นตัววิปัสสนา)

๓๒. อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณุทเทส

ว่าด้วย อานันตริกสมาธิญาณ

ญาณทั้ง ๒* นั้นแล อันพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรผู้ประสงคฺจะกล่าวโดยประการอื่นอีกให้พิเศษด้วยเหตุอันแสดงถึงความที่มรรคญาณแม้ที่กล่าวแล้วในก่อนว่า ทุภโต รุฏฺฐานวิภูฏฺเณ ปญฺญา-ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากกิเลสขั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้ง ๒ อันให้สำเร็จวิหารญาณและสมาบัติญาณต่อจากญาณทั้ง ๒ นั้น เป็นญาณอันสามารถตัดอาสวะได้เด็ดขาด และเป็นญาณอันให้ผลในลำดับที่ยกขึ้นแสดงว่า อานนฺตริกสมาธิมุหิ ญาณ - ญาณในสมาธิอันมีในลำดับ ต่อจากญาณทั้ง ๒ นั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อวิกฺเขปปริสุทฺตตะ - ความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันไม่ฟุ้งซ่าน ความว่า จิตย่อมฟุ้งซ่านไปด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วิกฺเขปะ - ความฟุ้งซ่าน, คำนี้เป็นชื่อของอุทฺทจจะ, ธรรมชาตินี้มีชื่อวิกฺเขปะ - ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อวิกฺเขปะ ไม่ฟุ้งซ่าน, คำนี้เป็นชื่อของสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทฺทจจะ.

ความเป็นแห่งความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปริสุทฺตตะ - ความบริสุทธิ์, ความบริสุทธิ์แห่งสมาธิ ชื่อว่า อวิกฺเขปปริสุทฺตตะ - ความบริสุทธิ์แห่ง
๑. สมาบัติคฤงฺญาณ, วิหารสมาบัติคฤงฺญาณ.

สมาธิอันไม่ฟุ้งซ่าน, ฉะนั้น อวิกเขปปริสุทตตา จึงมีอธิบายว่า เพราะความเป็นแห่งความบริสุทธิ์ของสมาธิ. จริงอยู่คำนี้ เป็นตติยา-วิภัตติบอกเหตุแห่งการตัดอาสวะได้ขาด และแห่งการให้ผลในลำดับแห่งตน. ในคำว่า **อาสวสมุจฺเจเท - ในการตัดอาสวะได้ขาด** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

ธรรมชาติโดยย่อไหลไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาสวะ, ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า อาสวะทั้งหลายย่อมนำไป คือย่อมนำไปทางตาบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง. อาสวะทั้งหลาย เมื่อว่าโดยธรรมย่อมนำไป จนกระทั่งถึงโคตรภู, หรือเมื่อว่าโดยโอกาสคือฐานภูมิอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ ย่อมนำไปจนกระทั่งถึงภวักคภพ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อาสวะ, อธิบายว่า อาสวะทั้งหลายย่อมครอบงำทั้งธรรมนั้นด้วยทั้งโอกาสนั้นด้วยเป็นไป. จริงอยู่ อาอักษรนี้ มีอรรถว่ากระทำในภายใน.

เมรัยที่ชื่อว่า มทิสระเป็นต้น ชื่อว่า อาสวะ เพราะเป็นเหมือนของคอง เพราะอรรถว่าคองอยู่นาน. จริงอยู่ เมรัยที่ชื่อว่า มทิสระเป็นต้น เพราะคองอยู่นาน ในทางโลก ท่านย่อมเรียกว่า อาสวะ. ก็ถ้าว่า ชื่อว่า อาสวะเพราะอรรถว่าคองอยู่นานไซ้ อาสวะเหล่านั้นก็ย่อมจะมีได้ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เจือนต้นแห่งอวิชา

ย่อมไม่ปรากฏ, ในกาลก่อนแต่นี้ อวิชาไม่ได้มี

แล้ว แต่ภายหลังจึงมี ดังนี้ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติโดยย่อมนไปคือย่อมนไหลไปสู่สังสารทุกข์ต่อไป แม้เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อาสวะ, อาสวะทั้งหลายย่อมขาดสูญไปด้วยมรรคนั้น ฉะนั้น มรรคนั้นจึงชื่อว่า สมุจเฉทะ - เป็นเครื่องตัดอาสวะขาด.

คำว่า **ปญฺญา** ได้แก่ ปัญญาในการตัดอาสวะ ๔ มีกามาสวะ เป็นต้นได้ขาด.

คำว่า **อานนฺตริกสมาธิมุหิ ญาณ - ญาณในสมาธิอันให้ผล** ในลำดับ ความว่า สมาธิในมรรคได้ชื่อว่า อานันตริกะ เพราะให้ผลโดยแน่นอนทีเดียวในลำดับแห่งความเป็นไปของตน. เพราะเมื่อมรรคสมาธิเกิดขึ้นแล้ว อันตรายอะไร ๆ ที่จะขัดขวางการเกิดขึ้นแห่งผลของมรรคสมาธินั้น ย่อมไม่มี. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า

บุคคลนี้พึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่ง

โสดาปัตติผล และเวลาที่กัมป์ใหม่จะพึงมี กัมป์

ไม่พึงใหม่ตราบเท่าที่บุคคลนี้ยังไม่ทำให้แจ้งซึ่ง

โสดาปัตติผล บุคคลนี้เรียกว่า ฐิตกัมป์. บุคคล

ผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคแม่ทั้งหมด ชื่อว่า เป็นผู้
มีกัปปตั้งอยู่แล้ว ดังนี้.
นี่เป็นญาณอันสัมปยุตด้วยอานันตริกสมาธินั้น.

๓๓. อรรถกถาอรรถวิหารญาณเทศ

ว่าด้วย อรรถวิหารญาณ

ญาณทั้ง ๔ มี อรรถวิหารญาณเป็นต้น ท่านยกขึ้นแสดงใน
ลำดับแห่งญาณนี้ เพราะเกิดแก่พระอริยะทั้งหลายผู้บรรลุอริยผลด้วย
มรรคญาณนี้เท่านั้น. ก็ในญาณทั้ง ๔ แม้นั้น ท่านยกอรรถวิหารญาณ
ขึ้นแสดงก่อน เพราะเกิดติดต่อกันไปแก่พระอรหันต์นั้นแล, และต่อ
แต่นั้น ท่านก็ยกนิโรธสมาบัติญาณขึ้นแสดง เพราะนิโรธสมาบัติ
นั้นเป็นธรรมมีสัมภาระมาก แม้ในเมื่อเกิดแก่พระอนาคามีและพระ-
อรหันต์ และเพราะนิโรธสมาบัติเป็นธรรมอันท่านสมมุติว่าเป็นนิพพาน
โดยพิเศษ ต่อจากนั้น ท่านก็ยกปรินิพพานญาณขึ้นแสดงว่า ที่ม-
กาลิกะ - มีกาลนาน เพราะตั้งอยู่จดกาลเป็นที่ปรินิพพานในระหว่าง
กาลปรินิพพาน, ในลำดับต่อจากนั้นท่านก็ยกสมสัสตัญญาณ ขึ้นแสดง
ว่า รัศสกาลิกะ - มีกาลสั้น เพราะตั้งอยู่จดกาลเป็นที่ปรินิพพาน
ในลำดับแห่งการสิ้นกิเลสทั้งปวงของพระอรหันต์ผู้สมสัส.

๑. อภ. ปุ. ๓๖/๓๓.

บรรดาคำเหล่านั้น จ อักษรในคำว่า **สนฺโต จ** ฟังแปล
ควบเข้ากับบทแม่ทั้ง ๓ ดังนี้คือ **ทสฺสนาธิปไตยย์ จ, สนฺโต**
วิหาราคโม จ, ปณฺธิตาธิมุตฺตตา จ. (ฟังทราบอธิบายดังต่อไปนี้)

คำว่า **ทสฺสน** - การเห็น ได้แก่ วิปัสสนาญาณ, ความเป็น
ใหญ่แน่นหนาและ ชื่อว่า อาธิปไตยยะความเป็นแห่งความเป็นใหญ่, อีก
อย่างหนึ่ง เพราะบรรลุถึงโดยอธิปติ จึงชื่อว่า **อาธิปไตยย์ - ความ**
เป็นแห่งความเป็นใหญ่, ทสฺสนะคือวิปัสสนาญาณนั้นด้วย เป็น
อาธิปไตยยะด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทสฺสนาธิปไตยยะ - วิปัสสนาญาณ**
เป็นอธิปติ.

ธรรมใดย่อมอยู่ ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า วิหาระ, หรือว่า
พระโยคีบุคคลย่อมอยู่ด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่าวิหาระ เป็น
เครื่องอยู่ของพระโยคีบุคคล, ธรรมใดอันพระโยคีบุคคลย่อมถึงทับ คือ
ย่อมบรรลุ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า อธิคมะ - ธรรมอันพระโยคีบุคคล
บรรลุ, วิหารธรรมนั้นแหละเป็นองค์คุณที่บรรลุ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
วิหาราธิคมะ - วิหารธรรมที่บรรลุ.

ก็วิหาราธิคมนั้น เป็นนิพพุตระดับสนิทเพราะเว้นจากการเบียด
เบียนของกิเลส ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สันตะ - สงบ.** ก็สันตะนั้นคือ
อรหัตผลสมาบัติปัญญา.

๑. **วิม้งสาธิปติ.**

เพราะอรรถว่าสูงสุดและเพราะอรรถว่าไม่ทำให้เราร้อน จึงชื่อว่า **ปณิตะ**, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปณิตะ - เพราะนำไปสู่ความเป็น
ประธาน, การมีใจน้อมไป คือมีจิตส่งไปแล้วในปณิตะมีผลสมาบัตินั้น
เป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า **ปณิตาธิมุตตะ** - น้อมใจไปในผลสมาบัติ, ความ
เป็นแห่งการน้อมใจไปในผลสมาบัตินั้น ชื่อว่า **ปณิตาธิมุตตตา** - ความ
น้อมใจไปในผลสมาบัติอันประณีต. ก็ปณิตาธิมุตตตานี้ เป็นบุรพภาค
ปัญญาอันน้อมใจไปในผลสมาบัติแล.

คำว่า **อรรถวิหาร** - ในวิหารธรรมอันไม่มีกิเลสเป็นข้าศึก
ได้แก่ วิหารธรรมมีกิเลสไปปราศแล้ว. จริงอยู่กิเลสทั้งหลายมีรากะ
เป็นต้น ย่อมรุกราน บดขยี้ เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น รากาภิ-
กิเลสนั้น จึงชื่อว่า **รณา** ผู้เบียดเบียน, อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมร้องไห้คร่ำครวญรำไรด้วยราคาที่กิเลสเหล่านั้น ฉะนั้น รากาภิ-
กิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่า **รณา - กิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้คร่ำครวญ**,
วิหารธรรมแม้ทั้ง ๓ อย่าง ท่านได้กล่าวไว้แล้ว, ณะคือกิเลสเป็นเหตุให้
สัตว์ร้องไห้คร่ำครวญไม่มีแก่ธรรมนี้ ฉะนั้น ธรรมนี้ จึงชื่อว่า **อณะ**,
พระอริยบุคคลย่อมนำธรรมอันเป็นข้าศึกออกได้ด้วยธรรมนั้น ฉะนั้น
ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **วิหาระ** นำธรรมที่เป็นข้าศึกออก. **อณธรรม**
นั้น ก็ชื่อว่า **วิหารธรรม**.

ในนิทเทสวาระ* ปฐมฌานเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ไว้ในปฐิตา-
ธิมุตตดาเหมือนกัน. ก็เพราะประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ จึงเข้าฌานมี
ปฐมฌานเป็นต้นออกแล้ว เห็นแจ้งธรรมที่สัมปยุตกับฌาน, ก็อรณ-
ปฏิบัติพาอันใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วในอรณวิกังคสูตร,^๑
อรณปฏิบัติพานั้น ก็พึงทราบที่ท่านสงเคราะห์ด้วยข้อนี้แล.

จริงอย่างนั้น ในอรณวิกังคสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงธรรม
ชื่ออรณวิกังคแต่เธอทั้งหลายว่า...ไม่พึงประกอบ
เนื่อง ๆ ซึ่งสุขอาศัยกาม อันเลว เป็นของชาว
บ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่
ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงประกอบเนื่อง ๆ
ซึ่งความเพียรเครื่องประกอบตนให้ลำบาก อันเป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ความปฏิบัติปานกลาง ไม่เข้าใกล้ที่
สุด ๒ อย่างนี้ นั่น อันตลาคตรู้พร้อมด้วยปัญญา
ยิ่งแล้ว เป็นข้อปฏิบัติทำให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ
เป็นไป เพื่อเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ

๑. ขุ.ป. ๓๑/๒๑๖. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๕๔.

ตรัสรู้ เพื่อนิพพานพึงรู้จักการยกย่องและการ
ตำหนิ ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงยกย่อง ไม่พึงตำหนิ
พึงแสดงธรรมเท่านั้น, พึงรู้การตัดสิ้นความสุข
ครั้นรู้แล้ว พึงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความสุขภายใน,
ไม่กล่าววาทะที่ลับหลัง ไม่ฟังกล่าวคำล่วงเกินต่อ
หน้า พึงเป็นผู้ไม่ริบตัวนพุด อย่าพุดริบตัวน ไม่
พึงปรับปรำภาษาชนบท ไม่ฟังล่วงเลยคำพุดสามัญ
เสียดี้ เป็นอุทเทสแห่งอรณวิภังค์...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรณวิภังค์นั้น
การไม่ตามประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ซึ่ง
โสมนัสของผู้มีความสุขโดยสืบต่อกาม อันเลว
เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุลุชน ไม่ใช่ของพระ-
อริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ นี้เป็นธรรมไม่มี
ทุกข์ ไม่มีความคับใจ ไม่มีความแค้นใจ ไม่มี
ความเร้าร้อน เป็นสัมมาปฏิปทา. เพราะฉะนั้น
ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรณวิภังค์นั้น
การไม่ตามประกอบความเพียรเครื่องประกอบตน

ให้ลำบาก อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่
ประกอบด้วยประโยชน์ นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
มัชฌิมาปฏิปทานี้ อันพระตถาคตรู้พร้อมยิ่งแล้ว
 ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นี้ การ
ไม่ยกย่อง การไม่ตำหนิ การแสดงธรรมเท่านั้น,
นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้
ชื่อว่า อรณธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
สุขอาศัยเนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความสงบ สุขเกิด
แต่ความสงบ สุขเกิดแต่ความตรัสรู้, นี่เป็นธรรม
ไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า
อรณธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
วาทะลับหลัง ที่จริง ที่แท้ ประกอบด้วย

๑. ม.อ. ๑๔/๖๖๔. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๖๔. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๖๖.

๔. ม.อ. ๑๔/๖๖๓.

ประโยชน์, นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะ
ฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
คำกล่าวล่วงเกินต่อหน้า ที่จริง ที่แท้ ประกอบ
ด้วยประโยชน์, นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
คำที่ไม่รีบด่วนพูด นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ
เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิภังค์นั้น
การไม่ปรับปรำภาษาชนบท และการไม่ล่วงเลย
สามัญญาษา นี่เป็นธรรมไม่มีทุกข์ ฯลฯ เพราะ
ฉะนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อรณธรรม^๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พวก
เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล้ว เราทั้งหลายจักรู้ธรรม

๑. ม.อ. ๑๔/๖๖๘. ๒. ม.อ. ๑๔/๖๖๙. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๗๐.

๔. ม.อ. ๑๔/๖๗๒.

ชื่อว่าสรณะ* และรู้ธรรมชื่อว่าอรณะ๒ ครั้นรู้แล้ว

จักปฏิบัติ อรณปฏิปทา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็แล กุลบุตรชื่อ สุภติ เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว ซึ่ง

อรณปฏิปทา* ดังนี้.

ในอรณวิภังคสูตรนั้น มัชฌิมาปฏิปทาท่านสงเคราะห์ด้วย
ทัศนาริปเตยยะ พระนิพพาน และวิหารธัมมะ.

การไม่ประกอบกามสุขัลลิกานุโยคและอัตถิลมถามุโยค เป็น
มัชฌิมาปฏิปทาแท้เทียว. จริงอยู่ สำหรับพระอรหันต์ บุรพภาคแห่ง
วิปัสสนาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา และอรหัตผลสมบัติก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทา
ด้วยสามารถแห่งมรรคมืองค์ ๘. ส่วนปฏิปทาที่เหลือ ฟังทราบวา
สงเคราะห์ด้วย ปณิธาธมุตตานันแล.

พระอรหันต์ทั้งปวงเป็นผู้อยู่ด้วยอรณธรรมก็จริง, ถึงอย่างนั้น
พระอรหันต์เหล่าอื่นเมื่อจะแสดงธรรม ก็ยอมแสดงธรรมยกย่องและ
ชมด้วยสามารถแห่งบุคคลว่า กุลบุตรเหล่านี้ ปฏิบัติชอบในสัมมา
ปฏิบัติ และ กุลบุตรเหล่านี้ ปฏิบัติผิดในมิจฉาปฏิบัติ, แต่พระสุภติ-
เถระแสดงธรรมด้วยสามารถแห่งธรรมเท่านั้นว่า นี้ เป็นมิจฉาปฏิบัติ,
นี้เป็นสัมมาปฏิบัติ. เพราะเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรง

๑. สรณะ ธรรมมีกิเลสเป็นเหตุยังสัตว์ให้ร้องไห้

๒. อรณะ ธรรมไม่มีกิเลสเป็นเหตุยังสัตว์ให้ร้องไห้. ๓. ม.อ. ๑๔/๖๗๒.

สรรเสริญว่า พระสุภูติเถระเป็นผู้ปฏิบัติอรณปฏิพานั้นนั่นแล, ทรงตั้งไว้ในฐานะอันเลิศแห่งภิกษุทั้งหลายผู้อรณวิหารีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระสุภูติ เลิศกว่าภิกษุสาวกของเราผู้มีปกติอยู่ด้วย อรณธรรม ฉะนั้น**แล.

๓๔. อรรถกถานิโรธสมาปัตติญาณเทศ

ว่าด้วย นิโรธสมาปัตติญาณ

คำว่า **ทวิหิ พลลหิ - ด้วยพละ ๒** ความว่า ด้วยสมถพละ และวิปัสสนาพละ.

คำว่า **สมนุภาคตตฺตา - เพราะประกอบแล้ว** ความว่า เพราะประกอบแล้ว หรือเพราะบริบูรณ์แล้ว.

คำว่า **ตโย จ - สังขาร ๓** เป็นวิภัตติวิปลาส ท่านกล่าวแก้ไว้ว่า **ดิณฺณญจ แปลว่า ๓.**

คำว่า **สงฺขารานํ - สังขารทั้งหลาย** ได้แก่ วิสสังขารกายสังขาร และจิตสังขาร.

คำว่า **ปฏิบัติปฺลฺลสุทฺธิยา - เพื่อระงับ** ความว่า เพื่อความสงบ คือ เพื่อดับ, อธิบายว่า เพื่อไม่เป็นไป.

คำว่า โสฬสหิ - ญาณจรिया ๑๖ ได้แก่ อนุปัสสนา ๘ มี
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น, โลกุตระ ๘ คือ มรรค ๔ ผล ๔ จึงรวม
เป็น ๑๖.

คำว่า ญาณจรियाหิ - ญาณจรियाทั้งหลาย ได้แก่ ความเป็น
ไปแห่งญาณ.

คำว่า นวหิ - ด้วยสมาธิจรिया ๙ ได้แก่ รูปาวจรสมาธิ ๔
อรูปรูปาวจรสมาธิ ๔ กับทั้งอุปจาระอีก ๑ จึงรวมเป็น ๙.

คำว่า วสิภาวตา ปญญา - ปัญญาในความเป็นผู้มีควม
ชำนาญ ความว่า อิศริยะความเป็นใหญ่เป็นไปตามสบายโดยพลัน
ชื่อว่า วสะ - อำนาจ, วสะคืออำนาจนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น ฉะนั้น
ผู้นั้นชื่อว่า วสิ - ผู้มีอำนาจ, ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีวสิ ชื่อว่า วสิภาวะ,
วสิภาวะนั้นแหละ ชื่อว่า วสิภาวตา คง ปาฏิกุลยเมว ความเป็น
ของปฏิกูลนั้นแหละ ชื่อว่า ปาฏิกุลยตา ฉะนั้น. ปัญญามีตัวอย่างดังนี้
มีอธิบายว่า ปัญญาในวสิภาวตา คือปัญญาในความเป็นผู้มีควมชำนาญ
แต่อาจารย์บางพวกทำที่มะ สิ อักษรแล้วสวด.

จ ศัพท์ ต้องสัมพันธ์ควบกับ สมมุนาคตตุดา จ - เพราะ
ประกอบแล้วด้วย, ปฏิปสุตทุธิยา จ - เพื่อระงับสังขารทั้ง ๓ ด้วย,
ญาณจรियाหิ จ - ด้วยจรियाทั้งหลายด้วย, สมาธิจรियाหิ จ - ด้วยสมาธิ
จรियाด้วย.

คำว่า นิโรธสมาปตฺติยา ญาณ - ญาณในนิโรธสมาบัติ

ความว่า ญาณอันเป็นนิमितแห่งนิโรธสมาบัติ อุปมาเหมือนเสื้อเหลือง จะถูกฆ่าก็เพราะลายเสื้อ.

คำว่า นิโรธสมาปตฺติ - นิโรธสมาบัติ ความว่า สักว่าไม่มี เนวสัจฺญานาสัจฺญายตนะ, จะว่าเป็นธรรมใดธรรมหนึ่งมิใช่, เป็น เพียงบัญญัติ. และชื่อว่า นิโรธ เพราะเหตุสักว่าไม่มี, อนึ่ง อัน พระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่ ชื่อว่า ย่อมเข้า ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สมาบัติ.

๓๕. อรรถถาปรินิพพานญาณุทเทส

ว่าด้วย ปรินิพพานญาณ

คำว่า สมุชฺชานสุส - ผู้มีสัมปชัญญะ ความว่า พระโยคี บุคคลใด ย่อมรู้โดยประการทั้งหลายด้วยดี ฉะนั้น พระโยคิบุคคลนั้น ชื่อว่า สัมปชานโน ผู้รู้ด้วยดี, แห่งพระโยคิบุคคลนั้นผู้รู้ด้วยดี.

คำว่า ปวตฺตปริยาทาเน - ในการครอบงำปวัตตขันธ ความว่า ความเป็นไปแห่งขันธ ชื่อว่า ปวัตตะ, อธิบายว่า การเกิดขึ้น. ความเป็นไปแห่งกิเลสด้วย ความเป็นไปแห่งขันธด้วย. การครอบงำ ความ ลื่นไป ความไม่เป็นที่ปวัตตขันธนั้น ชื่อว่า ปวตฺตปริยาทาน์ - การครอบงำปวัตตขันธ. ในการครอบงำปวัตตขันธนั้น.

คำว่า **ปรินิพพาน ญาณ-ญาณในปรินิพพาน** ความว่า ญาณอันเป็นไปแล้ว ในกิเลสปรินิพพานและขันธปรินิพพานนั้น ของ พระอรหันต์ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งความดับไป คือความไม่เป็นไปแห่งกิเลส ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น และอนุปาทิสถปรินิพพานดับกิเลสและ ขันธโดยไม่เหลือ.

๓๖. อรรถกถาสมถีสัทธัญญาณุตเทศ

ว่าด้วย สมถีสัทธัญญาณ

คำว่า **สพฺพสมฺมานัน-แห่งธรรมทั้งปวง** ความว่า แห่งธรรม อันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง.

คำว่า **สมฺมาสมฺมุจฺเจเต-ในการตัดขาดโดยชอบ** ความว่า ในความดับด้วยดี ด้วยการตัดขาดสันตติด้วย.

คำว่า **นิโรธะ จ อนุปฺภฺจนาตา-ในความดับด้วยในความ ไม่ปรากฏด้วย** ความว่า ดำเนินไปในนิโรธ ในความไม่ปรากฏอีก, อธิบายว่า ไม่เกิดขึ้นอีก.

จ อักษรต้องสัมพันธ์ควบกับ สมฺมาสมฺมุจฺเจเต จ-ในการ ตัดขาดด้วยด้วย, **นิโรธะ จ-ในความดับด้วย, อนุปฺภฺจนาตา จ-** ในความไม่ปรากฏด้วย.

คำว่า สมลีสัญญะ ญาณ-ญาณในอรรถแห่งธรรมอันสงบ และเป็นประธาน ความว่า ธรรม ๓๗ ประการมีเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อ สมะ - ธรรมอันสงบ, ธรรม ๑๑ ประการมีตัณหาเป็นต้น ชื่อ ลีสะ - ธรรมอันเป็นประธาน. ชื่อว่า สมะ เพราะปัจฉินิกรรมทั้งหลายสงบ, ชื่อว่า ลีสะ เพราะเป็นประธานตามสมควรแก่การประกอบ และเพราะเป็นยอด.

ธรรมอันสงบมีเนกขัมมะเป็นต้น และธรรมอันเป็นประธาน มีสังขารเป็นต้น ในอิริยาบถหนึ่งก็ดี ในโรคหนึ่งก็ดี ในชีวิตินทรีย์หนึ่งด้วยการสืบทอดกันโดยเสมอภาคก็ดี มีอยู่แก่ผู้นั้น ฉะนั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่า สมลีสี ผู้มีธรรมอันสงบและธรรมอันเป็นประธาน, อรรถคือเนื้อความแห่งสมลีสี ชื่อว่า สมลีสัญญะ ในอรรถแห่งสมลีสีนั่น, อธิบายว่า ในความเป็นสมลีสี.

ความเป็นแห่งสมลีสีย่อมมีแก่พระอรหันต์เท่านั้นผู้ปรารภวิปัสสนาในอิริยาบถหนึ่ง หรือในโรคหนึ่ง หรือในชีวิต ด้วยการสืบทอดกันโดยเสมอภาค แล้วบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ ในอิริยาบถนั้นนั่นเอง หรือในโรค ในชีวิต ด้วยการสืบทอดกันโดยเสมอภาค ปรินิพพานอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ญาณในความเป็นแห่งสมลีสีดังนี้. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปุคคัลบัญญัติปกรณ์และอรรถกถาแห่งปกรณ์ว่า

ก็บุคคลชื่อว่าสมถีสี เป็นไหน ? การสิ้น

ไปแห่งอาสวะและการสิ้นไปแห่งชีวิตของบุคคล

ใด มีไม่ก่อนไม่หลังกัน บุคคลนี้เรียกว่า สมถีสี.

ฟังทราบวินิจฉัยในสมถีสีนิตเทศดังต่อไปนี้

นี้ คำว่า อปุพฺพ อจฺริมฺ - ไม่ก่อน ไม่หลัง ความว่า

ไม่ใช่ในภายหน้า ไม่ใช่ในภายหลัง คือ ในคราว

เดียวกันด้วยสามารถแห่งปัจจุบันสันตติ, อธิบาย

ว่า ในคราวเดียวกันนั่นเอง.

คำว่า ปริยาทานํ - การประหาณ ได้แก่

การสิ้นไปรอบ.

คำว่า อัย - บุคคลนี้ ความว่า บุคคลนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกชื่อว่าสมถีสี. ก็สมถีสี

บุคคลนี้นั้นมีอยู่ ๓ จำพวก คืออิริยาปถสมถีสี ๑,

โรคสมถีสี ๑, ชีวิตสมถีสี ๑.

บรรดาสมถีสีบุคคลทั้ง ๓ จำพวกนั้น บุคคลใด กำลังจงกรมอยู่
เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัตต์ ยังจงกรมอยู่นั่นเองก็ปรินิพพาน,

บุคคลใด กำลังยืนอยู่เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัตต์ ยังยืนอยู่

๑. อภ.ป. ๓๖/๓๒.

นั่นเองก็ปรินิพพาน, บุคคลใด กำลังนั่งอยู่เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วบรรลุ
พระอรหัต ยังนั่งอยู่นั่นเองก็ปรินิพพาน บุคคลนี้ชื่อว่า **อิริยาปล-**
สมสึสี.

ส่วนบุคคลใด เกิดโรคอย่างหนึ่งแล้ว เริ่มตั้งวิปัสสนาในภายใน
โรคนั่นเองแล้วบรรลุพระอรหัต แล้วปรินิพพานไปด้วยโรคนั้นนั่น
แหละ, บุคคลนี้ชื่อว่า **โรคสมสึสี.**

บุคคล ชื่อว่า **ชีวิตสมสึสี** เป็นไฉน ? ศีรษะมี ๑๓๙. บรรดา
ศีรษะเหล่านั้น อรหัตมรรคย่อมครอบงำอวิชาอันเป็นกิเลสสี่ตะ, จุติ
จิตย่อมครอบงำชีวิตินทรีย์อันเป็นปวัตตสี่ตะ, จิตที่ครอบงำอวิชา
ครอบงำชีวิตินทรีย์ไม่ได้. จิตที่ครอบงำชีวิตินทรีย์ก็ครอบงำอวิชา
ไม่ได้. จิตที่ครอบงำอวิชาเป็นอย่างหนึ่ง, และจิตที่ครอบงำชีวิตินทรีย์
ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง. ก็ทั้ง ๒ ศีรษะนี้ ของบุคคลใดย่อมถึงซึ่งการ
ครอบงำพร้อมกัน. บุคคลนั้นชื่อว่า **ชีวิตสมสึสี.**

ศีรษะทั้ง ๒ นี้ จะมีพร้อมกันได้อย่างไร ? มีได้เพราะพร้อมกัน
โดยวาระ. อธิบายว่า การออกจากมรรคมีในวาระใด พระอริยบุคคล
ตั้งอยู่ในปัจจเวกขณะญาณ ๑๕ คือ

๑. ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิ, อุทธัจจะ, อวิชา, สัทธา, วิริยะ, สติ, สมာธิ,
ปัญญา, ชีวิตินทรีย์, วิโมกข์, นิโรธะ.

ในโศดาปัตติมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในสกทาคามิมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในอนาคามิมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๕,
ในอรหัตมรรค มีปัจจเวกขณญาณ ๔,
แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ จึงปรินิพพาน.

การครอบงำศีระะทั้ง ๒ ชื่อว่าย่อมมีพร้อมกันได้ เพราะ
พร้อมกันโดยวาระนี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ ท่านจึงเรียกว่า
ชีวิตสมถีสี. ก็ชีวิตสมถีสีบุคคลนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์
เอาแล้วในที่นี้.

๓๗. อรรถกถาสัลเลขัญญญาณุทเทส

ว่าด้วย สัลเลขัญญญาณ

สุตมยญาณ, สีสมยญาณ, และภาวนามยญาณ ที่เป็นบาทแห่ง
วิภูสงสาร ย่อมไม่ชื่อว่า สัลเลขะ - ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา, ญาณ
เหล่านี้ก็ดี ญาณเหล่านี้ก็ดี เฉพาะที่เป็นบาทแห่งโลกุตระ ท่าน
เรียกว่า สัลเลขะ - ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา ฉะนั้น เพื่อที่จะแสดง
ญาณทั้งหลายที่เป็นไปโดยอาการขัดเกลาปัจฉินิกรรม พระธรรม

เสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอาสัลเลขัญญญาณขึ้นแสดงต่อจาก สมสีัญญญาณ
ณ บัดนี้.

ในสัลเลขัญญญาณนั้น คำว่า **ปุณฺณานตฺตเตชปริยาทาน**
ปญฺญา - ปัญญาในความสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนา มีสภาพต่าง ๆ
และเตช ความว่า ปัญญาในความสิ้นไปหมดไปแห่งกิเลสหนาทั้งหลาย
มีรากะเป็นต้น และนानัตตคิเลสอันเป็นสภาวะต่าง ๆ มีกามฉันทะเป็นต้น
กับทั้งกิเลสมิมีความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นอันได้ชื่อว่า **เตช** เพราะอรรถว่า
เร้าร้อนเพราะอรรถว่าไม่เจือด้วยโลกุตระ, มีคำกล่าวอธิบายไว้ว่าปัญญา
ในธรรม ๓๗ ประเภทมีเนกขัมมะเป็นต้น.

หรือ อธิบายว่า ปัญญาอันหนา, ปัญญาอันมีสภาพ (ประเภท)
ต่าง ๆ, และปัญญาอันเป็นเตช เป็นปัญญาในการสิ้นไปแห่งกิเลสอันหนา
อันมีสภาพต่าง ๆ และเตช ๕ มีความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้น เหล่านี้ดังนี้.
จะแสดงการสงเคราะห์ปุณฺณธรรม* และนानัตตธรรม๑ด้วยเตชทั้งหลาย
ในนิทเทสวาระ.

คำว่า **สฺลเลขญฺเฐ ญาณ - ญาณ**ในอรรถว่าขัดเกลา มี
วิเคราะห์ว่า ธรรมใด ย่อมขัดเกลา ย่อมตัดขาดปัจฉินิกรรมทั้งหลาย
ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า สัลเลขะ - ขัดเกลา, ญาณในธรรม ๓๗
ประเภทมีเนกขัมมะนั้นมีการขัดเกลาเป็นสภาวะ.

๑. ปุณฺณธรรม และนानัตตธรรมมีทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล

ถึงแม้สัลดเลขธรรม ๔๔ ประเภทอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
ในสัลดเลขสุตตันตะโดยนัยเป็นต้นว่า ชนทั้งหลายเหล่าอื่นจักเป็นผู้
เบียดเบียน, ในข้อนี้ เราจักไม่เป็นผู้เบียดเบียนดังนี้ ก็พึงทราบว่
ท่านสงเคราะห์ด้วยสัลดเลขญาณนี้เหมือนกัน.

๓๘. อรรถถาวีรยารัมภญาณเทศ

ว่าด้วย วีรยารัมภญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงวิริยะคือสัมมัปธานอันพระ โยคินุคคลผู้ตั้ง
อยู่ในสัลดเลขญาณพึงกระทำ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกวีรยารัมภ
ญาณขึ้นแสดงต่อจากสัลดเลขญาณนั้น.

ในวีรยารัมภญาณนั้น คำว่า อสฺสลินฺตฺตฺปหิตฺตฺตฺปกฺคฺคฺกุญฺเ
ในอรรถว่าประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หคหุ่และตนอันส่งไปแล้ว ความ
ว่า ชื่อว่า อสัลดลันตตะ - มีจิตไม่หคหุ่ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า จิตไม่
หคหุ่ ไม่ย่อท้อด้วยสามารถแห่งความเกียจคร้าน ของบุคคลนั้นมียู่
ดังนี้.

คำว่า อตฺตา ได้แก่จิต. คุณคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเป็น
อาทิไว้ว่า

ก็พวกคนใจน้าย่อมใจนำไป, พวกช่างศร

ย่อมตัดศรให้ตรง, ช่างถากก็ถากไม้, บัณฑิต

ทั้งหลายก็ย่อมฝึกตน^๑ ดังนี้.

ชื่อว่า ปหิตัตตะ - มีตนส่งไปแล้ว เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
อรรถาพจน์ตั้งไว้แน่วแน่ส่งไปปล่อยไป โดยไม่คำนึงถึงร่างกายและชีวิต
ด้วยธรรมนั้นดังนี้. คำว่า อตุตา ได้แก่ อรรถาพ. คำว่าที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสเป็นอาทิไว้ว่า

อนึ่ง ภิกษุณีใด พราตฺติตนแล้วร้องให้ (เป็น

ปาจิตตีย์^๒).

อัสลลีนัตตะนั้นด้วย ปหิตัตตะนั้นด้วย ชื่อ อัสลลีนัตตปหิ-
ตัตตะ - มีจิตไม่หุดหู่และมีตนส่งไปแล้ว. ธรรมใดย่อมประคองคือย่อม
อุปถัมภ์สหชาตธรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปิคคหะ - ธรรมอันประคองสห
ชาตธรรม, ปิคคหะ ธรรมอันประคองสหชาตธรรมนั้นแหละเป็นอรรถ
ชื่อว่า ปิคคหัญจะ, อธิบายว่า มีการประคอบเป็นสภาวะ.

การประคองซึ่งจิตไม่หุดหู่และมีตนอันส่งไปแล้ว ชื่อว่า อัสลลี-
นัตตปหิตัตตปิคคหัญจะ. ในอรรถว่าประคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หุดหู่และ
มีตนอันส่งไปแล้วนั้น.

๑. พุ. ๕. ๒๕/๑๖. ๒. วิ. ภิกขุณี. ๓/๒๑๗.

การไม่ย่อท้อ การไม่หมუნกลับในปธานความเพียร อันพระ-
ธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวแล้วด้วย คำว่า อัสลลีนัตตะ ปหิตัตตะ
เพราะเป็นคำอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เพราะเหตุ^{นั้น}แล เธอทั้งหลาย พึงศึกษา
อย่าง^{นี้}ว่า จักเริ่มตั้งความเพียรอันไม่ย่อหย่อนว่า
จะเหลือแต่หนึ่ง เอ็น และกระดูกก็ตามที เนื้อ
และเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไปเถิด, ยังไม่บรรลุ
ผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วย
ความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ
แล้วไซ้^{ร์} ก็จักไม่หยุดความเพียรเลยดังนี้เป็นต้น.

ก็วิริยะ - ความเพียรอันเป็นไปแล้วด้วยดี พ้นแล้วจากโทษชะ
- ความเกียจคร้าน และอุทัจจะ - ความฟุ้งซ่าน พระธรรมเสนาบดี
สารีบุตรกล่าวแล้วด้วยคำว่า ปิคคหัญญะ.

คำว่า วิริยารมฺเห ญาณ - ญาณในการปรารภความเพียร
ความว่า ความเป็นแห่งความแกล้วกล้า ชื่อว่า วิริยะ, หรือ วิรกรรม
ของผู้แกล้วกล้าทั้งหลาย ชื่อว่า วิริยะ, หรือ ชื่อว่า วิริยะ เพราะเป็น
๑. อัง. ทุก. ๒๐/๒๕๑.

กิจอันบุคคลพึงให้ดำเนินไปพึงให้เป็นไปได้ด้วยวิธี, ด้วยนัย, ด้วยอุบาย.

วิริยะนี้นั้น มีความอุตสาหะเป็นลักษณะ, มีการอุปถัมภ์ สห-
ชาตธรรมเป็นกิจ, มีการไม่ย่อท้อเป็นอาการปรากฏเฉพาะหน้า, มีความ
สังเวชเป็นเหตุไถ่ โดยพระบาลีว่า เป็นผู้สลดแล้ว เริ่มตั้งความเพียร
ไว้โดยแยบคาย ดังนี้เป็นต้น, หรือมีเหตุเป็นเครื่องเริ่มความเพียรเป็น
เหตุไถ่.

การปรารภความเพียรโดยชอบ พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งสมบัติ
ทั้งปวง. ความริเริ่มกล่าวคือวิริยะ ชื่อว่า วิริยารัมภะ - เริ่มความเพียร.
ท่านห้ามความริเริ่มที่เหลือด้วยวิริยารัมภศัพท์นี้. จริงอยู่ อารัมภ ศัพท์
นี้มาแล้วในอรรถเป็นอนนคมีอรรถว่า กรรม, อาบัติ, กิริยา, วิริยะ,
หิงสา, วิโกปนะ.

ก็คำว่า อารมฺโห แปลว่า กรรม มาในคานานี้ว่า

ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ทุกข์ทั้งหมด

ย่อมเกิดเพราะ กรรม เป็นปัจจัย, ความเกิดขึ้นแห่ง

ทุกข์ย่อมไม่มีเพราะการดับแห่ง กรรม ทั้งหมด๑.

คำว่า **อารมฺโห** แปลว่า **อาบัติ** มาในคำนี้ว่า **ปรารภจะล่วงอาบัติ** ด้วย **ย่อมเคื้อคร้อนด้วย**๑.

อารมฺโห แปลว่า **กิริยา** เป็นเครื่องยกเสาศำหรับผูกสัตว์บุชชาญญ มาในคำนี้ว่า **มหาญญทั้งหลาย** ที่มีการจะต้อง **ริเริ่ม** มาก, **มหาญญ** เหล่านั้น **หามีผลมากไม่**๒.

อารมฺโห แปลว่า **วิริยะ** มาในคำนี้ว่า **ท่านทั้งหลายจง ริเริ่ม,** **จงก้าวไป,** **จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา**๓.

อารมฺโห แปลว่า **หิงสา-ฆ่า, เบียดเบียน** มาในคำนี้ว่า **ชนทั้งหลาย** **ย่อมฆ่า** สัตว์เจาะจงเฉพาะพระสมณโคดม๔.

อารมฺโห แปลว่า **วิโปกษะ - การพรากรมการตัดการหัก** เป็นต้น มาในคำนี้ว่า **เป็นผู้เว้นขาด จากการพรากรม พืชคามและภูตคาม**๕.

แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา **วิริยะ** เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่าน จึงกล่าวไว้ว่า **ความริเริ่ม** กล่าวคือ **วิริยะ - ความเพียร** ชื่อว่า **วิริยา- รัมภปรารภความเพียร** **วิริยะ**นี้แลท่านเรียกว่า **อารัมภะ** ด้วย

๑. อัง. ปญจก. ๒๒/๑๔๒. ๒. อัง. จตุกก. ๒๑/๓๕. ๓. ส. ส. ๑๕/๖๑๓.

๔. ม. ม. ๑๓/๕๖. ๕. ม. ม. ๑๒/๓๓๓.

สามารถแห่งความพยายาม. ญาณในวิริยารัมภะนั้น. อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า อสฺสลิ๑น๒ต๒ตา ป๒หิต๒ต๒ตา ดังนี้บ้าง, ความว่า เพราะไม่ห๒ด๒หุ้,
เพราะไม่ค้ำ๒นึ่ง๒ถึง๒ร่าง๒กาย๒และ๒ชี๒วิต. ปา๒ฐ๒ะ๒ร๒ะ๒ก๒น๒ั้น๒แ๒ล๒ ๒ถู๒ก. แต่๒อา๒จ๒าร๒ย์
บาง๒พวก๒ พ๒ร๒ร๒ณ๒า๒ไ้๒ว่า๒ ความ๒พ๒ร๒้อม๒เพ๒รีย๒ง๒แห่ง๒ส๒ัม๒โพ๒ช๒ณ๒ค์๒ คือ๒ ส๒ติ,
ช๒ร๒ร๒ม๒วิ๒จ๒ยะ, วิ๒ริ๒ยะ, ปิ๒ติ๒ ซึ่ง๒ว่า๒ อ๒ส๒ล๒ลิ๒น๒ต๒ตา, ความ๒พ๒ร๒้อม๒เพ๒รีย๒ง๒แห่ง
โพ๒ช๒ณ๒ค์๒ คือ๒ ส๒ติ, ส๒มา๒ธิ, ปิ๒ส๒ถ๒ธิ, อุ๒เบ๒ก๒ขา๒ ซึ่ง๒ว่า๒ ป๒หิต๒ต๒ตา,
ความ๒พ๒ร๒้อม๒เพ๒รีย๒ง๒แห่ง๒ส๒ัม๒โพ๒ช๒ณ๒ค์๒ทั้ง๒๗๒ ซึ่ง๒ว่า๒ ป๒ค๒ค๒ห๒ฎ๒ฐ๒ะ๒ ดังนี้.

๓๕. อรรถกถาอัตถสันทัสนญาณุทเทศ

ว่าด้วย อัตถสันทัสนญาณ

บัดนี้ เพื่อแสดงว่า ธรรมเทศนาอันท่านผู้บรรลุมรรคผล อัน
สำเร็จด้วยสัมมาวายามะ พึงกระทำเพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลกดังนี้
พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงยกอัตถสันทัสนญาณขึ้นแสดงต่อจาก
วิริยารัมภญาณนั้น.

ในอัตถสันทัสนญาณนั้น คำว่า นานา๑ธ๑ม๑ม๑ป๑ภา๑ส๑น๑ตา -
การประกาศธรรมต่าง ๆ ความว่า การแสดง การเทศนา โดยการ
ประกาศธรรมต่าง ๆ คือ สัง๒ข๒ต๒ธ๒ร๒ม๒และ๒อ๒สัง๒ข๒ต๒ธ๒ร๒ม๒ทั้ง๒ป๒วง. ก็๒การ
ประกาศ๒นั้น๒แ๒ละ๒ ซึ่ง๒ว่า๒ ป๒ภา๒ส๒น๒ตา.

คำว่า อุตตสนุทสนเน - ในการแสดงให้เห็นชัดซึ่งอรรถ-
ธรรม ความว่า ในการแสดงให้เห็นชัดซึ่งอรรถธรรมต่าง ๆ แก่ชน
ทั้งหลายเหล่านี้. ธรรมทั้งหลายและอรรถทั้งหลาย ชื่อว่า อรรถธรรม
ทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง.

๔๐. อรรถกถา ทัสสนวิสุทธานุทเทส

ว่าด้วย ทัสสนวิสุทธานุ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงทัสสนวิสุทธานุเป็นเหตุแห่งการแสดงตาม
สภาวะธรรม ของพระอริยบุคคลนั้นผู้กำลังแสดงให้เห็นชัดอยู่แก่ชน
ทั้งหลายเหล่านี้ด้วยธรรมิกถา พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอา
ทัสสนวิสุทธานุขึ้นแสดงต่อจากอรรถกถาทัสสนญาณนั้น.

ในทัสสนวิสุทธานุนี้ คำว่า สพฺพพมฺมานํ เอกสฺงคฺหตา
นानตฺเตกตฺตปฺปฏิเวเช - ในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวด
เดียวกันในการแทงตลอด ธรรมต่างกันและธรรมเป็นอันเดียวกัน
ความว่า การแทงตลอดสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวงสงเคราะห์
โดยความเป็นอันเดียวกัน, และความต่างกันแห่งนิรณธรรมมีกาม-
ฉันทะเป็นต้น, กับทั้งความเป็นอันเดียวกันทั้งธรรมทั้งหลายมีเนก-
ขัมมะเป็นต้น, อธิบายว่า อภิสมฺมัย คือ ตรัสรู้.

ก็ปฏิเวธนั้น ได้แก่ มรรคปัญญา ๑ ผลปัญญา ๑. มรรคปัญญา เป็นปฏิเวธเพราะกำลังแทงตลอดด้วยการตรัสรู้สัจจะในขณะที่ตรัสรู้สัจจะ, ผลปัญญา เป็นปฏิเวธ เพราะแทงตลอดแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยใน คำว่า เอกสงคหตา ดังต่อไปนี้ :-
สังคหะ- การสงเคราะห์ มี ๔ อย่างคือ ชาติสังคหะ - สงเคราะห์ โดยชาติ, สัญชาติสังคหะ - สงเคราะห์โดยสัญชาติ, กิริยาสังคหะ- สงเคราะห์โดยการกระทำ, คณสังคหะ - สงเคราะห์โดยการนับ.

บรรดาสังคหะ ๔ อย่างนั้น สังคหะนี้ว่า กษัตริย์ทั้งปวงจมา, พราหมณ์ทั้งปวงจมา, แพศย์ทั้งปวงจมา, ศูทรทั้งปวงจมา, หรือ คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, และสัมมาอาชีวะ, ธรรมเหล่านี้ ท่านสงเคราะห์ในสี่ชั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ชาติสังคหะ. เพราะว่าในที่นี้ กษัตริย์เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วทั้งหมด ท่านสงเคราะห์ เป็นอันเดียวกันโดยชาติ คุณในฐานะแห่งคำที่กล่าวว่า คนชาติเดียวกัน จมา ดังนี้.

สังคหะนี้ว่า ชนชาวโกศลทั้งปวงจมา, ชนชาวมคธทั้งปวง จมา, ชนชาวภารุกัจฉกะจมา, หรือ คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมา- วายามะ, สัมมาสติ, และสัมมาสมาธิ, ธรรมเหล่านี้ ท่านสงเคราะห์ ลงในสมาธิชั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า สัญชาติสังคหะ. เพราะว่าในที่นี้

ชนชาวโกศลเป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันโดยที่เป็นที่เกิด โดยที่เป็นที่อยู่อาศัย คุณในฐานะแห่งคำที่กล่าวว่า คนสัมพันธ์กันโดยชาติ ในที่เดียวกันจงมา ดังนี้.

สังคหะนี้ว่า นายควาณูซึ่งทั้งปวงจงมา, นายสารดีฝีกม้าทั้งปวงจงมา, หรือ คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ สัมมาทิฐิ, และสัมมาสังกัปปะ, ธรรมเหล่านี้ท่านสงเคราะห์ลงในปัญญา ดังนี้ ชื่อว่า กิริยาสังคหะ. เพราะท่านายควาณูซึ่งเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันด้วยการกระทำคือกิริยาของตน.

สังคหะนี้ว่า จักขายตนะ ย่อมถึงการนับโดยขั้นเป็นไฉน? จักขายตนะย่อมถึงการนับได้ด้วยรูปขั้น. หากว่า จักขายตนะย่อมถึงการนับได้ด้วยรูปขั้น, ด้วยเหตุนี้ท่านจึงต้องกล่าวว่า จักขายตนะท่านนับสงเคราะห์ด้วยรูปขั้น ดังนี้ ชื่อว่า คณนสังคหะ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาคณนสังคหะนี้.

การกำหนดนับสงเคราะห์ธรรมเป็นแผนกๆ โดยความเป็นอันเดียวกัน ในอาการ ๑๒ มีตถัฎฐะ - สภาพตามความเป็นจริงเป็นต้น มีแก่สังคหะเหล่านั้น ฉะนั้น สังคหะเหล่านั้น จึงชื่อว่า เอกสังคหา, ความเป็นแห่งเอกสังคหะ ชื่อว่า เอกสังคหา - การสงเคราะห์ธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นอันเดียวกัน.

คำว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิณฺณํ - ญาณในความบริสุทธิ์แห่ง

มรรคญาณและผลญาณ ความว่า มรรคญาณและผลญาณ ชื่อว่า ทสฺสนะ, ทสฺสนะนั้นแหละบริสุทธิ์ ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ, ญาณคือทสฺสนวิสฺสุทฺธิ ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณ. มรรคญาณย่อมบริสุทธิ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ, ผลญาณก็ชื่อว่า ทสฺสนวิสฺสุทฺธิ เพราะบริสุทธิ์แล้ว.

๔๑. อรรถกถา ชั้นติญฺญาณทเทศ

ว่าด้วย ชั้นติญฺญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงวิปัสสนาญาณ ๒ ประการอันให้สำเร็จทสฺสนวิสฺสุทฺธิ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกชั้นติญฺญาณและปริโยคญาณขึ้นแสดงต่อจากทสฺสนวิสฺสุทฺธิญาณนั้น.

ในชั้นติญฺญาณนั้น คำว่า วิทิตฺตฺตา ปญฺญา - ปญฺญาในความที่ธรรมปรากฏ ความว่า ปญฺญาอันเป็นไปแล้ว เพราะรู้แจ้งซึ่งธรรมมีรูปขั้นเป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น.

คำว่า ขนฺติ ญาณํ - ชั้นติญฺญาณ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ธรรมโดยความเป็นของไม่เที่ยงนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ขันติ, ญาณคือขันติ ชื่อว่า ขันติญาณ. ด้วยชั้นติญฺญาณนี้ ย่อมห้ามอริวาสน-

ขันติ. ขันติญาณนี้เป็นตรุณวิปัสสนาญาณอันเป็นไปแล้วด้วยสามารถ
แห่งสัมมสนญาณ มีการพิจารณาสังขารธรรมโดยความเป็นกလာปเป็นต้น.

๔๒. อรรถกถาปริโยคาหณญาณุทเทส

ว่าด้วย ปริโยคาหณญาณ

คำว่า **มุจฺจตุตา ปญฺญา - ปัญญาอันถูกต้องซึ่งธรรม** ความ
ว่า ปัญญาอันเป็นไปแล้วเพราะความที่แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปจันทร์เป็น
ต้น เป็นธรรมอันญาณผัสสะถูกต้องแล้วด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น.

คำว่า **ปริโยคาหณ ญาณ - ญาณในการหยั่งลง** ความว่า
ญาณใด ย่อมหยั่งลง ย่อมเข้าไปสู่ธรรมอันญาณผัสสะถูกต้องแล้วนั่นเอง
ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า ปริโยคาหณญาณ. อาจารย์บางพวก ทำ
รัสสะ **กา** อักษรเสียข้างแล้วสวด. ปริโยคาหณญาณนี้เป็นคิกขวิปัสสนา-
ญาณเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งกิงคานุปัสสนา. แต่อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า วิปัสสนาญาณนั้นแหละ เป็นขันติญาณสำหรับผู้มีสังขารเป็น
พาหะ, เป็นปริโยคาหณญาณสำหรับผู้มีปัญญาเป็นพาหะ. เมื่อเป็น
๑. ก็ยังทำลายมนัสสัญญาไม่ได้.

เช่นนี้ ญาณทั้ง ๒ นี้ ย่อมไม่เกิดพร้อมกันแก่คนๆ หนึ่ง, ญาณที่
สาธารณะแก่พระสาวก ๖๗ ย่อมไม่เกิดขึ้นพร้อมกันแก่พระสาวกรูปหนึ่ง
ในการเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งญาณนั้น, เพราะฉะนั้น คำของอาจารย์
บางพวกนั้น จึงไม่ถูก.

๔๓. อรรถกถาปเทสวิหารญาณเทศ

ว่าด้วย ปเทสวิหารญาณ

ประเทสวิหารญาณอันให้สำเร็จทัศนวิสุทธิญาณของพระอรหันต์
อันพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวญาณอันเป็นเหตุให้สำเร็จทัศน-
วิสุทธิญาณว่า ปุถุชนและพระเสกขบุคคลทั้งหลายพิจารณาอยู่ซึ่งธรรม
ทั้งสิ้นมีขั้นเป็นต้น อันเข้าถึงวิปัสสนา, ไม่พิจารณาเอกเทศแห่งธรรม
เหล่านั้น, เพราะฉะนั้น ปเทสวิหารญาณย่อมไม่ได้แก่ปุถุชนและพระ-
เสกขบุคคลเหล่านั้น, แต่ย่อมได้ตามชอบใจแก่พระอรหันต์เท่านั้น ดังนี้
แล้วจึงยกขึ้นแสดงต่อจากปริโยคาหณญาณ.

ในปเทสวิหารญาณ คำว่า สโมทหน พลุณา- ปัญญาใน
การประมวลมา ความว่า ปัญญาในการประมวลมา คือปัญญาในการ
รวบรวมมา ได้แก่ ปัญญาในการกระทำซึ่งธรรมคือเวทนาอันเป็นธรรม
พวกเดียวกันให้เป็นกอง บรรดาธรรมมีขั้นเป็นต้น. ปาฐะว่า สโม-

ธาน ปญญา - ปัญญาในการประชุมครั้งนี้ก็มี, ใจความก็อันนั้นนั่นแหละ.

คำว่า ปเทสวิหาร ญาณ - ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง ความว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยอังกาพพส่วนหนึ่ง โดยส่วนแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้น ชื่อว่า ปเทสวิหาระ - ธรรมเป็นเครื่องอยู่ส่วนหนึ่ง, ญาณในปเทสวิหารธรรมนั้น.

ในคำว่า ปเทสวิหาระนั้น ปเทสมีอย่างต่าง ๆ คือ ชั้นปเทสละ, อายตนะปเทสละ, ธาตุปเทสละ, สัจจปเทสละ, อินทริยปเทสละ, ปัจจยาการปเทสละ, สติปัญญาปเทสละ, ฌานปเทสละ, นามรูปปเทสละ, ธรรมปเทสละ ชื่อว่า ปเทสละ. ก็ปเทสมีอย่างต่าง ๆ อย่างนี้ ก็คือเวทนานั่นเอง. อย่างไร? เวทนานั่นเองเป็นปเทสแห่งธรรมมีขั้นเป็นต้น อย่างนี้ คือ

ขั้น ๕ เอกเทศแห่งขั้น คือเวทนาขั้น,
อายตนะ ๑๒ เอกเทศแห่งธรรมายตนะ คือ
เวทนา, ธาตุ ๑๘ เอกเทศแห่งธรรมธาตุ คือ
เวทนา, สัจจะ ๔ เอกเทศแห่งทุกขสัจ คือ
เวทนา, อินทริย์ ๒๒ เอกเทศแห่งอินทริย์ คือ
เวทนิทริย์ ๕, ปฏิจจสมุปปาทังคะ ๑๒ เอก-
เทศแห่งปัจจยาการ คือเวทนามผัสสะเป็นปัจจย,

สติปัญญา ๔ เอา เทสแห่งสติปัญญา คือเวทนา-
นุปัสณา, ฌาน ๔ เอกเทศแห่งฌาน คือสุข-
เวทนาและอุเบกขาเวทนา, นามรูป เอกเทศแห่ง
นามรูป คือเวทนาเจตสิก.
ธรรมทั้งปวงมีกุศลธรรมเป็นต้น, เอกเทศแห่งธรรม คือเวทนา
ชื่อว่า ปเทสวิหาระ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเวทนานั้นนั่นแล.

๔๔. อรรถกถาสัจญญาวิวัฏฏญานุเทศ

ว่าด้วย สัจญญาวิวัฏฏญาน

เพราะเหตุที่ปุถุชนและพระเสกขบุคคลทั้งหลาย เมื่อเจริญญาณ
อันสำเร็จแล้วด้วยสมาธิภาวนา กระทำภาวนาธรรมที่ควรเจริญนั้น ๆ
ให้เป็นอธิบดี ให้เป็นใหญ่ พิจารณาธรรมทั้งหลายที่ตรงกันข้ามกับ
ภาวนาธรรมนั้น มีสภาวะต่าง ๆ มีโทษเป็นเอนก โดยความเป็นธรรม
มีโทษ แล้วตั้งจิตไว้ด้วยสามารถแห่งภาวนาธรรมนั้น ๆ ก็ย่อมละปัจ-
นิกรรมเหล่านั้น ๆ เสียได้, และเมื่อละก็เห็นสังขารธรรมทั้งปวงโดย
ความเป็นของว่างในกาลแห่งวิปัสสนาภายหลัง ย่อมละได้ด้วยสมุจเฉท-
ปหาน, ก็แลเมื่อละอยู่อย่างนั้น ย่อมแทงตลอดสังขารทั้งหลายละได้
ด้วยการตรัสรู้ในขณะเดียว, พระอริยะทั้งหลายแม้ทั้งปวง ย่อมปฏิบัติ

ตามควรด้วยอาการทั้งหลายตามที่กล่าวแล้วนั้นแล, ฉะนั้นพระธรรม-
เสนาบดีสารีบุตรจึงยกญาณทั้ง ๖ มีสัญญาวิภูฏาณเป็นต้น ขึ้นแสดง
ต่อจากปเทศวิหารญาณตามลำดับ ณ บัดนี้.

ในสัญญาวิภูฏาณนั้น คำว่า อธิปัตตตา ปญญา-ปัญญา
มีกุศลเป็นอธิบดี ความว่า ปัญญาที่กระทำกุศลธรรมมีเนกขัมมะ
เป็นต้น ให้เป็นธรรมอันยิ่งโดยความเป็นแห่งอธิบดีแห่งกุศลธรรมทั้ง-
หลายมีเนกขัมมะเป็นต้น แล้วเป็นไปโดยความเป็นธรรมอันยิ่งในกุศล-
ธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้นนั้น.

คำว่า สลฺยาวิภูฏาณ ญาณ-ญาณในความหลีกออกจาก
นิวรรณ์ด้วยสัญญา ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า การหลีกออก การหมุนออก
ความเป็นผู้หันหลังให้นิวรรณ์มีกามฉันทะเป็นต้น ได้ด้วยสัญญา ฉะนั้น
จึงชื่อว่า สัญญาวิภูฏาณ, ญาณในการหลีกออกจากนิวรรณ์มีกามฉันทะ
เป็นต้นนั้น ๆ ด้วยสัญญาที่กระทำภาวนาธรรมนั้น ๆ ให้เป็นอธิบดี เป็น
เหตุ เป็นภระ.

สัญญา แม้จะมีได้กล่าวไว้ว่า เอตุโต วิภูฏาณ - หมุนกลับ
จากภาวนาธรรมนี้ แต่ก็ เป็นเหตุให้สัญญาหมุนกลับ เหมือนอย่าง
วิภูฏานานุปัตตนา.

ก็สัญญานั้น มีความจำอารมณ์ เป็น ลักษณะ,

มีการจำอารมณ์ได้และทำนิมิตไว้ เป็น กิจ เหมือนช่างไม้ ทำ
เครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น,

มีความจำได้ในสิ่งที่หมายไว้ เป็น **ปัจจุปัญฐาน** เหมือนคนดา
บอดคลำช้าง, อีกอย่างหนึ่ง มีการตั้งอยู่ไม่นานเพราะยังลงในอารมณ์
เป็น **ปัจจุปัญฐาน** เหมือนสายฟ้าแลบ,

มีอารมณ์ที่กำหนดไว้ เป็น **ปทัชฐาน** เหมือนสัญญาในหน้าที่
ทำด้วยหญ้าเกิดแก่ลูกเนื้อว่า เป็นบุรุษ.

๔๕. อรรถกถาเจโตวิภูษณสูตร

ว่าด้วย เจโตวิภูษณ

คำว่า นานตุเต ปล่อย - ปัญญาในนันทธรรม ความว่า
ปัญญาที่เป็นไปแล้วในสภาวะธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นภาเวตัพพธรรม-
ธรรมที่ควรเจริญ และในสภาวะธรรมอื่น มีกามฉันทะเป็นต้น โดย
เห็นว่าเป็นธรรมมีโทษ.

และคำว่า นานตุเต เป็นสัจจมีวิภัตติลงในอรรถแห่งนิมิต-
สัจจมี, อีกอย่างหนึ่ง ละความเป็นต่าง ๆ ชื่อว่า นานัตตะ, อธิบายว่า
เหตุแห่งการละนันทธรรม เป็นนิมิตแห่งการละนันทธรรม เป็น
ปัญญาในกุศลธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า เจโตวิวิญญู ญาณ - ญาณในการหลีกออกจากนิวรรณ์
ด้วยใจ ความว่า การออกจากนิวรรณ์ มีกามฉันทะเป็นต้น ได้ด้วยใจ
เป็นญาณในกุศลธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น.

ก็ในคำว่า เจโต นี้ ท่านประสงค์เอาเจตนา. เจตนา นั้น
มีการชักชวนเป็น ลักษณะ, อีกอย่างหนึ่ง
มีการไหลออกแห่งผล เป็น ลักษณะ,
มีการรวบรวมมา เป็น กิจ,
มีการจัดแจง เห็น ปัจจุปปิฐาน เหมือนนายช่างใหญ่ผู้
เป็นหัวหน้าศิษย์ ทำกิจของตนและกิจของคนอื่นให้สำเร็จฉะนั้น. ก็
และเจตนา นี้ ย่อมปรากฏด้วยความยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายในกิจมีการ
ระลึกถึงการงานอันเร่งรีบ.

๔๖. อรรถกถาจิตวิวิญญาณุทเทศ

ว่าด้วย จิตวิวิญญาณ

คำว่า อธิฐานเน ปยุณา - ปัญญาในการอธิฐาน ความว่า
ปัญญาในการตั้งมั่นแห่งจิตด้วยสามารถแห่งคุณมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า จิตฺตวิวิญญู ญาณ - ญาณในการออกไปแห่งจิต
ความว่า ญาณในการหลีกออกแห่งจิตด้วยสามารถแห่งการละนิวรรณ์ มี

กามฉันทะเป็นต้น. กิเลสที่นี้ จิต

มีการรู้นิรวรณ เป็น ลักษณะ,

มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็น กิจ,

มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็น ปัจจุปปิฎฐาน,

มีนามรูป เป็น ปทัฏฐาน.

๔๗. อรรถกถา ญาณวิภูษณอุทเทส

ว่าด้วย ญาณวิภูษณ

คำว่า สุขุขเต ปลุลา - ปัญญาในความว่าง ความว่า
ปัญญาเป็นเครื่องตามความเห็นโดยความเป็นอนัตตา อันเป็นไปแล้ว
ในอนัตตธรรมและธรรมอันเนื่องด้วยอนัตตะ เพราะอัตตะและธรรมะ
อันเนื่องด้วยอัตตะเป็นของว่าง.

บทว่า ญาณวิภูษณ ญาณ - ญาณในความหลีกออกด้วย
ญาณ ความว่า ญาณนั้นแหละย่อมหลีกออกจากความยึดมั่นถือมั่น
ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิภูษณ - ญาณอันเป็นเหตุแห่งการหลีกออกด้วยญาณ
นั้น.

๔๘. อรรถกถาวิโมกขวิวิญญาณุตเทศ

ว่าด้วย วิโมกขวิวิญญาณ

ในคำนี้ว่า โวสุตฺตเค ปญฺญา - ปัญญาในการสละ ฟังทราบ
วินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมใดย่อมสลัดออก ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า
โวสสัคคะ - การสลัดออก, การสละเสียได้ซึ่งกามฉันทะเป็นต้น เป็น
ปัญญาในคุณมีเนกขัมมะเป็นต้น.

คำว่า วิโมกฺขวิวิญฺเณ ญาณ - ญาณในการหลีกออกแห่ง
จิตด้วยวิโมกข์ ความว่า ธรรมใดย่อมพ้นจากนิวรณ์ทั้งหลายมีกาม-
ฉันทะเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า วิโมกข์, การหลีกออก คือ
วิโมกข์ ชื่อว่า วิโมกขวิวิญฺเณ, วิโมกขวิวิญฺเณนั้นนั่นแหละเป็นญาณ.

๔๙. อรรถกถาสัจวิวิญญาณุตเทศ

ว่าด้วย สัจวิวิญญาณ

คำว่า ตถฺฐเร ปญฺญา - ปัญญาในสภาวะที่เป็นจริง ความว่า
ปัญญาที่เป็นไปโดยไม่หลงด้วยสามารถแห่งกิจในสภาวะธรรมอันไม่วิปริต
ในสัจจะหนึ่ง ๆ สัจจะละ ๔ ๆ.

คำว่า สจฺจวิวิญฺเณ ญาณ - ญาณในการหลีกออกด้วยสัจจะ
ความว่า ธรรมใดย่อมหลีกออกด้วยสามารถแห่งการออกจากส่วนสุดทั้ง

๒ ในสัจจะทั้ง ๔ ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า สัจวิวัฏฐะ, สัจวิวัฏฐะ
นั้นแหละเป็นญาณ.

ญาณเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวไว้ถึง ๔ ประการอย่างนี้ คือ

๑. สัญญาวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งกุศลธรรมเป็นอธิบดี,
๒. เจโตวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งธรรมที่ควรพิจารณา,
๓. จิตวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่นแห่งจิต,
๔. วิโมกขวิวัฏฐะ ด้วยสามารถแห่งการละป้จนิกรธรรม.

อนัตตานุปัสสนาแล ท่านกล่าวว่า ญาณวิวัฏฐะ ญาณ - ญาณ
ในการหลีกออกด้วยญาณ ด้วยสามารถแห่งอาการอันว่างจากอึดตา,
ภายหลังท่านก็กล่าวมรรคญาณไว้ ๒ อย่างคือ มกุเด ญาณ - ญาณใน
มรรค และ อานนตริกสมาธิมहि ญาณ - ญาณในอนันตริกสมาธิ,
ท่านกล่าวคำว่า สจฺจวิวัฏฐะ ญาณ - ญาณในการหลีกออกด้วยสัจจะ.

๕๐. อรรถกถาอิทธิวิธญาณุทเทส

ว่าด้วย อิทธิวิธญาณ

บัดนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ยกอภิญาญา ๖ ที่เป็นไปด้วย
สามารถแห่งญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เป็นไปด้วยอำนาจ
สัจวิวัฏฐญาณนั้น ขึ้นแสดงโดยลำดับ.

ในอภิญญา ๖ แม่นั้น ท่านยกอิทธิวิธญาณแสดงก่อน คือ ความแปลกประหลาด เพราะเป็นอานุภาพอันปรากฏแก่โลก, ยกทิพโสตญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๒ คือ ทิพโสตญาณอันเป็นโอฬารวิสัย เพราะเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ, ยกเจโตปริยญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๓ เพราะเป็นสุขุมวิสัย.

บรรดาวิชา ๓ ท่านยกบุพเพนิวาสานุสติญาณ ขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๑ เพราะบรรเทาความมืดในอดีตที่ปกปิดบุพเพนิวาสคือการเกิดในชาติก่อน, ยกทิพจักขุญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๒ เพราะบรรเทาความมืดทั้งในปัจจุบันและอนาคต, ยกอัสวักขยญาณขึ้นแสดงเป็นอันดับที่ ๓ เพราะตัดความมืดทั้งหมดเสียได้เด็ดขาด.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กายมฺปิ-แม่ซึ่งกาย ได้แก่ แม่ซึ่งรูปกาย.

คำว่า จิตฺตมฺปิ-แม่ซึ่งจิต ได้แก่ แม่ซึ่งจิตอันมีฉานเป็นบาท.

คำว่า เอกวตฺถุถานตา-เพราะการกำหนดเข้าเป็นอันเดียวกัน มีคำอธิบายว่า ด้วยทิสमानกายหรืออทิสमानกาย เพราะตั้งไว้โดยความเป็นอันเดียวกันกับบริกรรมจิต และเพราะกระทำกายและจิตให้ระคนกันตามที่จะประกอบได้ ในคราวที่ประสงค์จะไป.

ก็คำว่า กายโย-กาย ในที่นี้ ได้แก่ สรีระ. จริงอยู่ สรีระ ท่านเรียกว่า กาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งอวัยวะทั้งหลายมีเกสา-ผม

เป็นต้นอันน่าเกลียดเพราะสังสมไว้ซึ่งอสุจิ และเป็นบ่อเกิดแห่งโรค
หลายร้อย มีโรคทางจักษุเป็นต้น.

จ ศัพท์ ท่านประกอบไว้ในคำนี้ว่า สุขสฺยลฺลยฺจ ลหุ-
สฺยลฺลยฺจ - ซึ่งสุขสฺยลฺลยฺจด้วย ซึ่งลหุสฺยลฺลยฺจด้วย เป็นสมุจจยัตถะ
ควบสฺยลฺลยฺจศัพท์เดียวกันเท่านั้น อันสัมปยุตกับจตุตถกถาให้เป็น ๒ บท
เพราะต่างกันโดยอาการ. จจริงอยู่ อุเบกขาในจตุตถกถา ท่านกล่าวว่า
สนฺตํ - สงบ สุขํ - เป็นสุข, สฺยลฺลยฺจที่สัมปยุตกับอุเบกขานั้น ชื่อว่า
สุขสฺยลฺลยฺจ. สุขสฺยลฺลยฺจนั่นแหละ ชื่อว่า ลหุสฺยลฺลยฺจ เพราะพ้นนิเวรณ
ทั้งหลายและปัจฉนิกรรมมีวิตกเป็นต้น.

คำว่า อธิฏฺฐานวเสณ - ด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้ ความว่า
ด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้อย่างยิ่ง, อธิบายว่า ด้วยสามารถแห่งการเข้า
ไป. จ ศัพท์ ในคำว่า อธิฏฺฐานวเสณ จ ท่านนำมาเชื่อมเข้าไว้.
เหตุตามที่ประกอบได้ของอิทธิวิธมีประการทั้งปวง ท่านกล่าวไว้แล้ว
เพียงเท่านั้น.

คำว่า อิขฺฌณญฺเฐ ปญฺญา - ปัญญาในการสำเร็จ ความว่า
ปัญญาในสภาวะคือการสำเร็จ.

คำว่า อิทธิวิธเณ ญาณ - ญาณในการแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ
มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ์ ในอรรถว่าสำเร็จ,
และในอรรถว่าได้เฉพาะ เพราะอรรถว่าสำเร็จ. จจริงอยู่ สิ่งใดจะเกิด

ขึ้น และได้เฉพาะ สิ่งนั้นท่านเรียกว่า อิชฺมติ - ย่อมสำเร็จ.

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ถ้าว่า เมื่อบุคคลปรารถนาแกมอยู่ และ
แกมก็ย่อมสำเร็จแก่ผู้นั้น ดังนี้.

อนึ่งดูดังที่ท่านกล่าวไว้ ว่า

เนกขัมมะ ย่อมสำเร็จ ฉะนั้นจึงชื่อว่า

อิทธิ - ฤทธิ เนกขัมมะย่อมกำจัดกามฉันทะ
ฉะนั้นจึงชื่อว่า ปาฏิหาริย์, อรหัตมรรค ย่อม
สำเร็จ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ, อรหัตมรรค
นั้น ย่อมทำลายกิเลสทั้งหมดได้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า
ปาฏิหาริย์ ดังนี้.

นัยอื่น อีก

ชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ, คำนี้เป็นชื่อของ
อุบายสัมปทา, จริงอยู่ อุบายสัมปทา ย่อมสำเร็จ เพราะประสบผล
ที่ตนประสงค์. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

จิตตคฤหบดีนี้แล เป็นผู้มั่งคั่ง มีกัลยาณ-

ธรรม, ถ้าเธอจักปรารถนาว่า ขอให้เราได้เป็น

พระเจ้าจักรพรรดิราชในอนาคตกาลไซริ์ ความ

ปรารถนาด้วยใจของเธอผู้มีศีล จักสำเร็จ เพราะ

ความปรารถนานั้นบริสุทธิ์๑ ดังนี้.

นัยอื่น อีก

สัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาติ
นั้น จึงชื่อว่า อิทธิ - ฤทธิ คือธรรมชาติเป็นเหตุให้สำเร็จ.

คำว่า อิขุมนติ - ย่อมสำเร็จ มีคำอธิบายว่า สำเร็จ คือ
เจริญ คือ ย่อมถึงความโด่งดัง. วิชะ คือ อิทธิ - ฤทธิ นั้นแหละชื่อว่า
อิทธิวิชะ - แสดงฤทธิต่าง ๆ, อธิบายว่า อิทธิโกฏฐาสะ - ส่วนแห่งฤทธิ
อิทธิวิกัปปะ - ฤทธิสำเร็จได้ต่าง ๆ. มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า อิทธิ-
วิญาณ - ญาณในการแสดงฤทธิได้ต่าง ๆ.

๕๑. อรรถกถาโสตธาตวิสุทธินิญาณุทเทส

ว่าด้วย โสตธาตวิสุทธินิญาณ

คำว่า วิตถุกวิปฺผารวเสน - ด้วยสามารถแห่งการแผ้วถางไป
ความว่า ด้วยสามารถแห่งการแผ้วไปคือด้วยกำลังแห่งจิตของตน ใน
สัททนิมิตในเวลาทำบริกรรมเพื่อให้แก่ทิพโสตธาต

๑. ส. สพา. ๑๘/๕๘๔.

ก็ในคำว่า **วิตุกโก** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติใด ย่อม
ตริก ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิตก อีกอย่างหนึ่งความตริก
ชื่อว่า วิตก, มีคำอธิบายท่านกล่าวไว้ว่า การพิจารณา. วิตกนี้นั้น-

มีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ,

มีการประกอบจิตไว้ในอารมณ์ เป็นกิจ.

จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า พระโยคีบุคคลย่อมกระทำอารมณ์
ให้ถูกกระทบด้วยวิตก.

มีจิตที่ทรงอยู่ในอารมณ์ เป็นปัจจุปัญฐาน,

และท่านกล่าวว่า มีอารมณ์อันมีถึงซึ่งคล่อง เป็น **ปทัฏฐาน**
เพราะเกิดขึ้นโดยอินทรีย์ที่มาประชุมพร้อมซึ่งอารมณ์นั้น และโดยไม่มี
อันตรายในอารมณ์อันแวดล้อมแล้ว.

คำว่า นานตฺเตกตฺตสทฺทนิมิตฺตานํ - ซึ่งเสียงเป็นนิमित

หลายอย่างหรืออย่างเดียว ความว่า ซึ่งเสียงเป็นนิमितมีสภาวะต่าง ๆ
และมีสภาวะเดียว. ก็ในคำว่าสัททนิमितนี้ สัททะคือเสียงนั้นแหละเป็น
นิमित เพราะเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นแห่งวิตก และเพราะเป็นนิमितแห่ง
สังขาร. เสียงที่กลมกล่อมเป็นอันเดียวกัน เช่นเสียงกลอง หรือหลาย
เสียงมากมาย, เสียงในทิศต่าง ๆ หรือเสียงสัตว์ต่าง ๆ ชื่อว่า **นานัตต-**
สัททา - เสียงต่าง ๆ, เสียงในทิศเดียว, หรือเสียงสัตว์ตัวเดียว, หรือเสียง
แต่ละเสียงเช่นเสียงกลองเป็นต้น ชื่อว่า **เอกัตตสัททา** - เสียงเดียว.

ก็ในคำว่า สทโท นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติโดยย่อแผ่ไป
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สัททะ - เสียง, อธิบายว่า เสียงที่เปล่งว่า
ออก

คำว่า ปรีโยคาหณ ปญญา - ปัญญาในการกำหนด ความว่า
ปัญญาเป็นเครื่องเข้าถึง อธิบายว่า ปัญญาเป็นเครื่องรู้.

คำว่า โสทธาตุวิสุทธณณ - ญาณในโสทธาตุอันบริสุทธิ์
ความว่า ชื่อว่า โสทธาตุ เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะอรรถว่า
มิใช่ชีวะ, และชื่อว่าโสทธาตุเพราะปัญญาทำกิจจตุโสทธาตุด้วยสามารถ
แห่งการทำกิจของโสทธาตุ, ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะโสทธาตุนั้นหมดจด
แล้ว เพราะปราศจากอุปกิเลส, โสทธาตุนั้นแหละบริสุทธิ์ ชื่อว่า
โสทธาตุวิสุทธิ, ญาณคือความรู้ในโสทธาตุวิสุทธินั้นแหละ ชื่อว่า
โสทธาตุวิสุทธิญาณ.

๕๒. อรรถกถาเจโตปริยญาณเทศ

ว่าด้วย เจโตปริยญาณ

คำว่า ติณฺณ จิตฺตานํ - แห่งจิต ๓ ดวง ความว่า แห่งจิต
๓ ดวง คือ โสมนัสสสหคจิต ๑, โทมนัสสสหคจิต ๑, อุปกขา
สหคจิต ๑.

คำว่า **วิปฺหารตุตา - ด้วยความแผ่ไป** ความว่า ด้วยความ
เป็นแห่งความแผ่ไป อธิบายว่า ด้วยความเร็ว. คำว่า **วิปฺหารตุตานี้**
เป็นปัญจมีวิภัตติลงในอรรถแห่งเหตุ, ความว่า เพราะเหตุแห่งความ
แผ่ไปแห่งจิต ๓ ดวงของบุคคลเหล่านี้ ในกาลเป็นที่กระทำบริกรรม
เพื่อให้เจโตปริยญาณเกิดขึ้น.

คำว่า **อินฺทุริยานํ ปสาทวเสน - ด้วยสามารถแห่งความ**
ฟ่องใสของอินทรีย์ทั้งหลาย ความว่า ด้วยสามารถความฟ่องใสของ
อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น, ก็ในที่นี่โอกาสเป็นที่ตั้งแห่งอินทรีย์
ทั้งหลาย ท่านกล่าวด้วยคำว่า **อินฺทุริยานํ** โดยผลูปจารนัย* คุณคำว่า
คู่ก่อนท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ของท่านฟ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่าน
บริสุทธิผุดผ่อง*ดังนี้. หทัยวัตถุนั้นแหละท่านประสงคฺแล้วในที่นี่ แม้
ในโอกาสแห่งอินทรีย์ประดิษฐานแล้ว.

คำว่า **ปสาทวเสน - ด้วยสามารถแห่งความฟ่องใส** ความว่า
ด้วยสามารถแห่งความไม่ขุ่นมัว. เมื่อกล่าวว่า **ปสาทปฺปสาทวเสน-**
ด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใสและเลื่อมใสยิ่ง คำนี้พึงทราบว่
ท่านทำการลบ **อุปฺปสาท** ศัพท์เสีย. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้พึงทราบว่
แม้ความไม่เลื่อมใส เป็นอันท่านกล่าวแล้ว ด้วยคำว่า **ปสาทวเสน-**
๑. ผลูปจารนัย - พุคฺเหตุแต่หมายถึงผล. ๒. วิ. มหา. ๔/๑๑.

ด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใส นั้นเอง เพราะศัพท์ว่า อุปฺปสนฺนํ-
ไม่พอใจแล้ว เป็นศัพท์ที่ไม่เพ่งถึงความเลื่อมใส.

คำว่า นานตฺเตกตฺตวิญญาณจริยาปริโยคาหณํ ปัญญา-
ปัญญาในการกำหนดจริยา คือวิญญาณหลายอย่างหรืออย่างเดียว
ความว่า ปัญญาในการรู้ความเป็นไปของจิต ๘๕ อันมีสภาวะต่าง ๆ กัน
และที่มีสภาวะเดียวกัน ตามสมควรแก่การเกิดขึ้น. ในวิญญาณจริยา
ทั้ง ๒ นี้ วิญญาณจริยาของไม่ได้สมาธิ เป็นนानตฺตวิญญาณจริยา,
วิญญาณจริยาของผู้ได้สมาธิ เป็นเอกตฺตวิญญาณจริยา. อีกอย่างหนึ่ง
จิตมีรากะเป็นต้น เป็นนานตฺตวิญญาณจริยา. จิตปราศจากรากะเป็นต้น
เป็นเอกตฺตวิญญาณจริยา.

ชื่อว่า ปริยະ ในคำนี้ว่า เจโตปริยญาณํ นี้ เพราะอรรถว่า
กำหนด อธิบายว่า กำหนดรอบ. การกำหนดด้วยใจ ชื่อว่า เจโตปริยะ-
กำหนดด้วยใจ เจโตปริยະ นั้นด้วย ญาณด้วย ฉะนั้น ชื่อว่า
เจโตปริยญาณ - ญาณในการกำหนดด้วยใจ. ปาฐะว่า วิปฺผารตา
ดังนี้ก็มี. มีความว่าด้วยการแผ่ไป.

๑. เลื่อมใส กินความถึง ไม่เลื่อมใสด้วย, แต่ไม่พอใจ ไม่กินความถึงความ
เลื่อมใส.

๕๓. อรรถกถาบุพเพนิวาสานุสติญาณเทศ

ว่าด้วย บุพเพนิวาสานุสติญาณ

คำว่า ปจฺจยปฺปวตฺตํ ฐมฺมานํ-ซึ่งธรรมทั้งหลายอันเป็นไปตามปัจจัย ความว่า ซึ่งปัจจัยปบันธรรมอันเป็นไปแล้วจากปัจจัยด้วยสามารถแห่งการอาศัยกันเกิดขึ้น.

อกุศลกรรม ชื่อว่า นานัตตะ - หลายอย่าง, กุศลกรรม ชื่อว่า เอกัตตะ - อย่างเดียว ในคำว่า นานตฺเตกตฺตกมฺมวิปฺพารวเสน นี้. อีกอย่างหนึ่ง กามาวจรกรรม ชื่อว่า นานัตตะ - หลายอย่าง, รูปาวจรและอรูปาวจรกรรม ชื่อว่า เอกัตตะ - อย่างเดียว. สัมพันธ์ความว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมอันเป็นไปแต่ปัจจัยด้วยสามารถการแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรืออย่างเดียว.

คำว่า บุพเพนิวาสานุสติญาณ - ญาณเป็นเครื่องระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้. ความว่า ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในก่อนคือในอดีตชาติ ชื่อว่า บุพเพนิวาสะ-ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในชาติก่อน.

คำว่า นิวุตฺตา- ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ ความว่า ชั้นที่เคยอยู่ คือที่มีแล้ว เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในสันดานของตน. หรือธรรมที่เคยอยู่แล้วในก่อนคือในอดีตชาติ ชื่อว่า บุพเพนิวาสะ - ธรรมที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน.

บทว่า **นิวุตถา-ชั้นที่เคยอาศัยอยู่** ความว่า อยู่แล้วด้วยการอยู่เพราะอาศัยธรรมดังกล่าวแล้วเป็นอารมณ์ คือ รู้แจ้งได้ด้วยจิตของตน ชื่อว่า การกำหนด ถึงแม้ว่ารู้แจ้งซึ่งจิตของคนอื่น ก็ชื่อว่าการกำหนด แต่ผู้ที่ทรงคุณอย่างหลังนี้ ย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ในบรรดาการระลึกถึงการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งขาดเป็นตอน ๆ เป็นต้น.

คำว่า **บุพเพนิวาสานุสสติ-ตามระลึกถึงชาติก่อน ๆ ได้** ความว่า ตามระลึกถึงชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในครั้งก่อนได้ด้วยสติใด, สตินั้น ชื่อว่า บุพเพนิวาสานุสสติ.

คำว่า **ญาณ-ญาณ** ได้แก่ ญาณอันสัมปยุตด้วยสตินั้น.

๕๔. อรรถกถาทิพจักขุญาณุเทศ

ว่าด้วย ทิพจักขุญาณ

คำว่า **โสภาสวเสน-ด้วยสามารถแสงสว่าง** ความว่า ด้วยอำนาจแสงสว่างแห่งกสิณ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือเตโชกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ อันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานอันแผ่ไปเพื่อเห็นรูปด้วยทิพจักขุ.

คำว่า **นानตฺเตกตฺตรูปนิมิตฺตานํ-นิมิตคือรูปต่างกันแล** อย่างเดียวกัน ความว่า รูปแห่งสัตว์ต่าง ๆ, หรือ รูปสัตว์ทั้งหลาย

ที่เกิดขึ้น ในจำพวกที่มีกายต่างกัน, หรือรูปทั้งหลายในทิศต่าง ๆ, หรือรูปทั้งหลายที่ไม่ระคนกัน ชื่อว่า นานตุรูป-รูปต่างกัน, รูปแห่งสัตว์ผู้เดียว, หรือรูปแห่งสัตว์ผู้เกิดในจำพวกที่มีกายอย่างเดียวกัน, หรือรูปทั้งหลายในทิศเดียว, หรือรูปทั้งหลายเข้ากันได้แห่งทิศต่าง ๆ เป็นต้น ชื่อเอกตุรูป - รูปอย่างเดียวกัน.

ก็ ในคำว่า รูป นี้ ได้แก่ วัฒนายนะ (สี) เท่านั้น. เพราะวัฒนายนะนั้น ย่อมแตกดับไป ฉะนั้นจึงชื่อว่า รูป, อธิบายว่าวัฒนายนะนั้น เมื่อถึงซึ่งวรรณวิการ - ความเปลี่ยนไปแห่งวรรณะ ก็ย่อมประกาศความถึงซึ่งหทัย. รูปนั้นแหละ ชื่อว่า นิमितคือรูป. แห่งนิमितคือรูปต่างกันและอย่างเดียวกันเหล่านั้น.

คำว่า ทสฺสนญฺเจ ปญฺญา-ปัญญาในอรรถว่าเห็น ได้แก่ ปัญญาในการเห็นเป็นสภาวะ.

คำว่า ทิพฺพจกฺขุญาณ-ญาณในทิพจกฺขุ ชื่อว่า ทิพฺพ เพราะเป็นเช่นกับด้วยของทิพฺพ. ปสาทจกฺขุอันเป็นทิพฺพของทวยเทพ อันเกิดขึ้นด้วยสุจริตกรรม อันไม่แปรเปลี่ยนด้วยมลทินทั้งหลาย มี น้ำดี เสมหะและโลหิต เป็นต้น สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้เพราะพ้นจากมลทินเครื่องเศร้าหมอง. ญาณจกฺขุแม้ นี้ อันเกิดเพราะกำลังแห่งวิริยภาวนา ก็เป็นเช่นนั้นนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่า ทิพฺพ เพราะเป็นเช่นกับของทิพฺพ. ชื่อว่า ทิพฺพ แม้เพราะเป็นธรรมอันตนอาศัย ทิพฺพวิหารธรรม เพราะได้เฉพาะด้วยอำนาจทิพฺพวิหารธรรม, ชื่อว่า ทิพฺพ

เพราะเป็นของรุ่งเรืองมากด้วยการกำหนดอาโลกะ - แสงสว่าง, ชื่อว่า
ทิพย์ แม้เพราะมีทางไปมาก ด้วยการเห็นรูปภายในฝาเรือนเป็นต้นได้.

คำทั้งหมดนั้น พึงทราบตามครรลองแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์.
เพราะอรรถว่าเห็น จึงชื่อว่า จักขุ, ญาณนั้นเหมือนกับจักขุ แม้
เหตุนี้ จึงชื่อว่า จักขุ, จักขุนั้นด้วยเป็นเพียงดังทิพย์ด้วย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ทิพจักขุ, ทิพจักขุนั้นด้วย ญาณด้วย รวมกันเป็น ทิพ-
จักขุญาณ - ญาณในทิพจักขุ.

๕๕. อรรถกถา อาสวัภยญาณุทเทศ

ว่าด้วย อาสวัภยญาณ

คำว่า จตุสกุจฉิยา อากาเรหิ - ด้วยอาการ ๖๔ ความว่า
ด้วยอาการแห่งอินทรีย์อย่างละ ๘ ในมรรคผลหนึ่ง ๆ ทั้ง ๘ ในมรรคผล
ละ ๘ ละ ๘ จึงรวมเป็น ๖๔.

คำว่า ตินฺนุณฺนํ อินฺทฺริยานํ - อินทรีย์ ๓ ความว่า ใน
อินทรีย์ ๓ เหล่านี้คือ อนันฺญาตฺตฺยฺญสสามิอินฺทฺริยํ, อัญญินฺทฺริยํ,
อัญญาตาวินฺทฺริยํ.

คำว่า วสฺสิทฺตวา ปญฺญา - ปัญญาคือความเป็นผู้มีความ
ชำนาญ ความว่า ปัญญาอันเป็นไปแล้วโดยความเป็นผู้มีความชำนาญ,

ปัญญาอันเป็นไปแล้วโดยความเป็นผู้มีความชำนาญ แห่งอัญญาตาวิ-
ทริย์นั้นแหละด้วยอาการ ๘ ด้วยสามารถแห่งอินทริย์ ๘ ในอรหัตผล
คำนี้พึงทราบที่ท่านกล่าวแล้ว เพราะความสำเร็จผลนั้นด้วยสามารถแห่ง
การสำเร็จเหตุ แม้เพราะความไม่มีในขณะแห่งอรหัตมรรค.

บทว่า **อาสาฬห** ขย **ญาณ** - ญาณในความสิ้นไปแห่ง
อาสวะทั้งหลาย ความว่า อรหัตมรรคญาณอันกระทำความสิ้นไป
แห่งอาสวะทั้งหลายอันตนมาเสียแล้ว.

๕๖-๕๕. อรรถกถาทุกขสมุททยนิโรธมรรคญาณอุทเทส

ว่าด้วย ญาณในอริยสัจ

บัดนี้ เพื่อแสดงความตรัสรู้ด้วยญาณอันเดียวกัน แห่งมรรค
ญาณหนึ่ง ๆ บรรดามรรคญาณทั้ง ๔ ด้วยการเกี่ยวเนื่องกับด้วยอรหัต-
มรรคญาณกล่าวคืออัสวัคขยญาณ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงได้
ยกญาณทั้ง ๔ มีคำว่า **ปริลลภฺภูเจ ปญฺญา** - ปัญญาในอรรถว่ารู้รอบ
เป็นต้นขึ้นแสดง.

บรรดาสัจจะทั้ง ๔ นั้น ทุกขสัจจะ ท่านกล่าวก่อน เพราะ
ทุกขสัจจะ เป็นของหายาบ, เพราะมีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์ทั้งปวง. และเป็น
ของที่รู้ได้โดยง่าย, แล้วแสดงสมุททยสัจจะต่อจากทุกขสัจจะนั้น เพื่อ

แสดงเหตุแห่งทุกข์จะนั้น, ต่อจากนั้นก็แสดงนิโรธจะ เพื่อให้
รู้ว่า ผลดับ ก็เพราะเหตุดับ แล้วแสดงมรรคจะในที่สุด เพื่อจะ
แสดงอุบายเป็นเครื่องบรรลुถึงซึ่งนิโรธจะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวทุกข์ก่อน ก็เพื่อจะให้เกิดความสังเวช
แก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้ติดอยู่ด้วยความยินดีสุขในภพ,ทุกข์นั้นมีไฉมีมา
โดยไม่มีเหตุ มิใช่มีเพราะพระอิศวรนิรมิตเป็นต้น, แต่มีมาจากสมุทัย
นี้ ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวสมุทัยจะไว้ในลำดับแห่งทุกข์นั้น เพื่อ
จะให้รู้เนื้อความนี้, แล้วกล่าวนิโรธไว้ เพื่อให้เกิดความยินดีแก่สัตว์
ทั้งหลายผู้มีใจสลดแล้ว ผู้แสวงหาธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์ เพราะถูก
ทุกข์ อันเป็นไปกับด้วยเหตุ คือสมุทัยครอบงำ, แล้วกล่าวมรรคอัน
ให้ถึงนิโรธเพื่อให้บรรลุนิโรธ. ท่านได้ยกญาณทั้งหลายอันเป็นวิสัยแห่ง
สัจจะทั้ง ๔ นั้นขึ้นแสดงตามลำดับ ณ บัดนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ปริยตฺตญฺเ - ในอรรถว่ารู้รอบ**
ความว่า ในสถานะที่ควรรู้รอบ ๔ อย่างมีการเบียดเบียนเป็นต้นแห่ง
ทุกข์.

คำว่า **ปหานญฺเ - ในอรรถว่าละ** ความว่า ในสถานะที่ควร
ละ ๔ อย่างมีการประมวลมีเป็นต้นแห่งสมุทัย.

คำว่า **ตจฺฉิกิริยญฺเ - ในอรรถว่ากระทำให้แจ้ง** ความว่า
ในสถานะที่ควรทำให้แจ้ง ๔ อย่าง มีการออกจากทุกข์เป็นต้นแห่งนิโรธ.

คำว่า **ภาวนนฺฺเจ - ในอรรถว่าเจริญ** ความว่า ในสภาวะที่ควร
เจริญ ๔ อย่าง มีการนำออกเป็นต้นแห่งมรรค.

๖๐ - ๖๓. อรรถกถาทุกขทุกขสมุทฺถยทุกขนิโรธ

ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาญาณุทเทส

ว่าด้วย ทุกขทุกขสมุทฺถยทุกขนิโรธทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติญาณ

บัดนี้ เพื่อจะแสดงสัญญาณเป็นแผนก ๆ ไปด้วยสามารถแห่ง
การพิจารณาถึงมรรคที่ได้เจริญแล้วก็ดี ด้วยอำนาจการได้ยินได้ฟังของ
ผู้ไม่ได้อบรมมรรคก็ดี พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกเอาญาณ ๔
มีทุกขญาณเป็นต้นขึ้นแสดง.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ทุกฺเข - ในทุกฺขํ ทู** ศัพท์ ในคำนี้
ย่อมปรากฏในอรรถว่า น่าเกลียด. คนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรน่าเกลียด
ว่า ทุกฺตตะ - บุตรชั่ว. **ข** ศัพท์นั้นย่อมปรากฏในอรรถว่าว่างเปล่า.
จริงอยู่ท่านเรียกอาการที่ว่างว่า **ขิ**. ก็สัจจะที่ ๑ นี้ ชื่อว่า น่าเกลียด
เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะเป็นอนnek, ชื่อว่า ว่างเปล่า เพราะเว้นจาก
ความข้งขืน, ความงาม, ความสุข, และอึดตาอันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา
ของพาลชน. เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ทุกฺขํ** เพราะความเป็น
ของน่าเกลียด และเพราะเป็นความว่างเปล่า.

ในคำว่า **ทุกขสมุทเย - ในทุกขสมุทัยนี้** **อ** ศัพท์นี้ แสดงถึงสังโยคะ - การประกอบพร้อมกัน คุณในคำเป็นต้นว่า **สมาค-โม - มาประชุมพร้อมกัน สมต - มาถึงพร้อมกัน, อ** ศัพท์นี้ แสดงถึงการอุบัติ คุณในคำเป็นต้นว่า **อุปฺปนฺน - เกิดขึ้นแล้ว อ** ศัพท์นี้ - ตั้งขึ้นแล้ว. **อย** ศัพท์ ก็ย่อมแสดงถึงการณะ - เหตุ. ก็สังจะที่ ๒ นี้ เมื่อการประชุมพร้อมแห่งปัจจัยที่เหลื่อมมืออยู่ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า **ทุกขสมุทัย** เพราะเหตุที่สังจะที่ ๒ เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ในเมื่อมีการประกอบ.

ในคำว่า **ทุกขนิโรธ - ในความดับแห่งทุกข์นี้** **นิ** ศัพท์ แสดงถึง **อภาวะ - ความไม่มี, และ โรธ** ศัพท์ แสดงถึงการเที่ยวไปในวิภูสงสาร. เพราะฉะนั้น ความไม่มีแห่งการเที่ยวไปแห่งทุกข์ กล่าวคือการเที่ยวไปในสังสารทุกข์ เพราะว่างจากคติทั้งปวง, อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบรรลุนิโรธนั้นแล้ว **ทุกขนิโรธ** อันท่องเที่ยวไปในสงสาร ย่อมไม่มี เพราะความที่**ทุกขนิโรธ** เป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปในสังสาร แม้เพราะเหตุนี้ ก็เรียกว่า **ทุกขนิโรธ** อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเป็นปัจจัยแก่การดับไม่เกิดแห่งทุกข์.

ในคำว่า **ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา** - ในปฏิบัติเป็นเหตุถึงซึ่ง**ทุกขนิโรธ**นี้ มรรคมิองค์ ๘ นี้ ย่อมถึงซึ่ง**ทุกขนิโรธ** เพราะมุ่งหน้าต่อ**ทุกขนิโรธ**นั้น โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ และ

เป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธ ฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า ทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิปทา.

มรรคญาณ ๕ เท่านั้น ในเบื้องต้นท่านกล่าวว่า มรรคญาณ
ด้วยสามารถแห่งการแสดงอาการคือการออก, ท่านกล่าวว่า อานัน-
ตริกสมาธิญาณ ด้วยสามารถแห่งการแสดงเหตุแห่งการให้ผลในลำดับ,
ท่านกล่าว สัจวิภูญาณ ด้วยอำนาจการแสดงซึ่งการหลีกออกจาก
วิภูฏะด้วยสัจจะ, ท่านกล่าว อาสวัภยญาณ เพื่อแสดงความเกิดขึ้น
แห่งอรรถมรรคญาณตามลำดับแห่งมรรค และเพื่อแสดงความรู้ยิ่งแห่ง
ญาณนั้น, ท่านแสดงญาณ ๔ เป็นต้นว่า ปัญญาในปริยญเยยธรรม
ชื่อว่าทุกขญาณ เพื่อแสดงความรู้ที่มรรคญาณทั้ง ๔ เป็นญาณที่ตรัสรู้
โดยความเป็นอันเดียวกันซ้ำอีก ท่านยกญาณทั้ง ๔ มีทุกขญาณเป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งการแสดงการเกิดขึ้นแยกกันในสัจจะหนึ่ง ๆ อีก ฉะนั้น
พึงทราบความต่างกันทั้งในเบื้องต้นและเบื้องปลาย ดังแสดงมาด้วย
ประการฉะนี้แล.

๖๕ - ๖๗. อรรถกถาอรรถปฏิสัมภิทาธรรมปฏิสัมภิทา

นิรุตติปฏิสัมภิทาปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณุเทศ

ว่าด้วย ปฏิสัมภิทาญาณ๔

บัดนี้ เพื่อจะแสดงว่า ปฏิสัมภิทาญาณสำเร็จแก่พระอริยบุคคล ทั้งปวงได้ด้วยอานุภาพแห่งอริยมรรคเท่านั้น ท่านจึงยกปฏิสัมภิทาญาณ ๔ มีอรรถปฏิสัมภิทาญาณ เป็นต้น ขึ้นแสดงอีก. ก็ปฏิสัมภิทาญาณเหล่านี้ เป็นสุทธกปฏิสัมภิทาญาณทั่วไปแก่พระอริยบุคคลทั้งปวง แม้ในเมื่อไม่มีการแตกฉานในปฏิสัมภิทาด้วยกัน, แต่ที่ท่านยกขึ้นแสดงในภายหลัง พึงทราบว่าเป็นปฏิสัมภิทาญาณอันถึงความแตกฉานของผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉานแล้ว นี่เป็นความต่างกัน ของอรรถวณะ ทั้ง ๒ แห่งค้ำเหล่านั้น. หรือญาณที่ท่านแสดงในลำดับมีทุกข์เป็นอารมณ์ และมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา, ญาณมีสมุทัยเป็นอารมณ์ และมีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นธรรมปฏิสัมภิทา, ญาณในโวหารอันแสดงอรรถและธรรมนั้น เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา, ญาณในญาณ ทั้ง ๓ เหล่านั้น เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ท่านยกสุทธกปฏิสัมภิทาญาณขึ้นแสดง เพื่อจะชี้แจงความแปลกกันแห่งเนื้อความเท่านั้น. ก็เพราะเหตุที่นั่นนั่นแลท่านจึงกล่าวให้แปลกกันด้วย นานัตตศัพท์ในภายหลัง, ในที่นี้จึงไม่กล่าวให้แปลกกันเหมือนอย่างนั้น ดังนี้.

๖๘. อรรถกถาอินทริยปโรปริยัตตญาณเทศ

ว่าด้วย อินทริยปโรปริยัตตญาณ

พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ครั้นยกญาณอันทั่วไปแก่พระสาวก ๖๗ ญาณขึ้นแสดงตามลำดับอย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงญาณอันมีเฉพาะ พระตถาคตเจ้าเท่านั้นไม่ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย จึงได้ยกอสาธารณ ญาณ ๖ มีอินทริยปโรปริยัตตญาณขึ้นแสดง ณ บัดนี้.

แม้บรรดาอสาธารณญาณทั้ง ๖ นั้น พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย เมื่อจะทรงตรวจดูความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีภาชนะเป็นเครื่องรองรับ พระธรรมเทศนา ก็ย่อมตรวจดูด้วยพุทธจักขุ. อินทริยปโรปริยัตตญาณ และอาสยานุสยญาณทั้ง ๒ นี้เท่านั้น ชื่อว่า พุทธจักขุ. สมจริงดังที่ ท่านกล่าวไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรวจดูสัตว์โลกด้วย

พุทธจักขุได้ทรงเห็นแล้วแล ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย

บางพวกมีธุลีคือกิเลสในจักขุน้อย บางพวกมีธุลี

คือกิเลสในจักขุมาก บางพวกมีอินทริย์แก่กล้า

บางพวกมีอินทริย์อ่อน๑ ดังนี้ เป็นต้น.

และเมื่อตรวจดูสัตว์โลกทั้งหลาย ก็ทรงตรวจดูความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ในสันดานของสัตว์ก่อน. ครั้นทรงทราบความแก่กล้าแห่งอินทรีย์แล้ว ต่อแต่นั้นก็ทรงตรวจดูอาสยานุสัยและจริต เพื่อแสดงธรรมตามสมควรแก่อาสยะเป็นต้น, แม้เพราะเหตุนั้น ท่านจึงยกอินทรีย์ปรีชาญาณขึ้นแสดงก่อน, ในลำดับต่อจากนั้นก็ยกอาสยานุสยญาณขึ้นแสดง.

ก็เมื่อจะทรงแสดงธรรม ย่อมทรงกระทำปาฏิหาริย์แก่ผู้ควรแนะนำด้วยปาฏิหาริย์, เพราะเหตุนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงยกญาณในยมกปาฏิหาริย์ ขึ้นแสดงในลำดับต่อจากอาสยานุสยญาณ, เพื่อจะแสดงเหตุแห่งญาณทั้ง ๓ เหล่านี้ จึงยก มหากรุณาญาณ ขึ้นแสดง แล้วยก สัพพัญญุตญาณ ขึ้นแสดงเป็นลำดับต่อไป เพื่อแสดงความบริสุทธิ์แห่งมหากรุณาญาณ.

พึงทราบว่า พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้ยก อนาวรณญาณ ขึ้นแสดงในลำดับแห่งสัพพัญญุตญาณนั้น เพื่อแสดงความที่พระสัพพัญญุตญาณเป็นญาณที่เนื่องด้วยการระลึกถึงธรรมทั้งปวง และเพื่อแสดงความที่พระสัพพัญญุตญาณเป็น อนาวริยภาพ คือไม่มีอะไรขัดข้อง.

ในคำว่า อินุทริยปรีชาญาณ - ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนี้ บทว่า สตุดานัน - แห่งสัตว์ทั้งหลาย ช่างหน้า พึงนำมาประกอบในที่นี้ด้วยเป็น สตุดานัน

อินทฺริยปฺโรปรียตฺตณฺณํ. เมื่อควรจะกล่าวว่ ปฺรานิ จ อฺปรานิ จ ปฺราปฺรานิ ท่านก็เรียกเสี่ยว่ ปฺโรปฺรานิ เพราะทำให้เป็น โร อักษร ด้วยสนธิวิธี. ภาวะแห่งปฺโรประ ชื่อว่ ปฺโรปรียะ, ปฺโรปรียะนํ- แหละ ชื่อว่ ปฺโรปรียัตตะ, ความอ่อนและความแก่กล้าแห่งอินทฺริย ๕ มีสัทธาเป็นต้น ของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่ อินทฺริยปฺโรปรียัตตะ, ญาณในอินทฺริยปฺโรปรียัตตะ ชื่อว่ อินทฺริยปฺโรปรียตฺต- ญาณ, อธิบายว่ ญาณในความที่อินทฺริยทั้งหลายเป็นคุณสูงและต่ำ ปาฐะว่ อินทฺริยวโรวฺริยตฺตณฺณํ - ญาณในความที่อินทฺริยเป็นคุณ ประเสริฐและไม่ประเสริฐ ดังนี้ก็มี. พึงประกอบคำว่ วฺรานิ จ อวฺรียนิ จ วโรวฺรียนิ - ประเสริฐด้วย ไม่ประเสริฐด้วย ชื่อว่ ประเสริฐและไม่ประเสริฐ, ภาวะแห่งวโรวฺริยะ ชื่อว่ วโรวฺรียัตตะ.

คำว่า อวฺรียนิ - ไม่ประเสริฐ ความว่ ไม่สูงสุด. อีกอย่าง หนึ่ง ปฺร- อินทฺริยที่ใช้ได้ด้วย, โอปฺร - อินทฺริยที่ใช้ไม่ได้ด้วย ชื่อว่ ปฺโรประ, พึงประกอบความว่ ภาวะแห่งปฺโรประ ชื่อว่ ปฺโรปรียัตตะ - ความเป็นแห่งอินทฺริยที่ใช้ได้และใช้ไม่ได้ดังนี้.

คำว่า โอปฺรานิ - อินทฺริยที่ใช้ไม่ได้ มีคำอธิบายว่ ต่ำทราม, ความว่ ลามก คุณในคำเป็นต้นว่ พิจารณาธรรมอันลามกของผู้ใด อยู่*ดังนี้. ท่านตั้งปาฐะไว้เป็นสัจตมิมิภักตติว่ อินทฺริยปฺโรปรียตฺต- ณฺณํ ดังนี้ก็มี.

๖๕. อรรถกถาอาสยานุสยณาณาทส

ว่าด้วย อาสยานุสยณาณ

สัตว์ทั้งหลาย ข้องอยู่ด้วยฉันทราคะในชั้นทั้งหลายมีรูปชั้น
เป็นต้น เรียกว่า สตุตา- สัตว์ทั้งหลาย ในคำนี้ว่า สตุตานิ อา-
สยานุสย ณาณ - ณาณในอาสยานุสยของสัตว์ทั้งหลาย. สมจริง
ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนราชา เพราะเหตุที่ความพอใจ ความ

กำหนด ความเพติดเพลิน ความทะยานอยากใน
รูปแล เป็นผู้ข้องในรูป เป็นผู้เกี่ยวข้องในรูปนั้น
ฉะนั้นจึงเรียกว่า สัตว์ เพราะเหตุที่ความพอใจ
ความกำหนด ความเพติดเพลิน ความทะยาน
อยากในเวทนา... ในสัญญา... ในสังขาร ...

ในวิญญาณ เป็นผู้ข้องในวิญญาณ เป็นผู้เกี่ยวข้อง
ในวิญญาณนั้น ฉะนั้น จึงเรียกว่า สัตว์* ดังนี้
เป็นต้น

ส่วนอาจารย์ผู้ฟังเฉพาะตัวอักษร ไม่ใคร่ครวญถึงอรรถะ ก็ลง
ความเห็น ว่า คำนี้เป็นเพียงค่านามเท่านั้น. ฝ่ายอาจารย์เหล่าใดใคร่
ครวญถึงอรรถะ, อาจารย์เหล่านั้น ก็ย่อมประสงคฺ ความว่า ชื่อว่า

สัตว์ เพราะประกอบกับสิ่งทั้งปวง. สิ่งใดอาศัยอยู่ เป็นที่อาศัยอยู่แห่ง สัตว์เหล่านั้น ฉะนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่า อาสยะ, คำนี้เป็นชื่อของสันดาน อันมิจนาทิกฐิติ หรือสัมมาทิกฐิติอบรมแล้ว, หรือว่าอันโทษทั้งหลาย มี กามเป็นต้น หรือคุณทั้งหลายมีเนกขัมมะเป็นต้น อบรมแล้ว. กิเลส ใด ๆ ที่นอนเนื่องเป็นไปตาม อยู่ในสันดานของสัตว์ ฉะนั้น กิเลสนั้น ๆ จึงชื่อว่า อนุสยา. คำนี้เป็นชื่อของกิเลสทั้งหลาย มีกามราคะเป็นต้น อันมีกำลัง.

อาสยะ ด้วย อนุสยะ ด้วย ชื่อว่า อาสยานุสยะ. ฟังทราบ ว่าเป็นเอกวจนะ โดยชาติศัพท์และด้วยสามารถแห่งวันทวสมาส. อธิ- มุติกถาวคือจริต สงเคราะห์เข้าในอาสยานุสยะ, เพราะเหตุนั้น ใน อุทเทศท่านจึงสงเคราะห์ญาณในจริตาทิมุติ เข้าด้วยอาสยานุสยญาณ แล้วจึงกล่าววว่า อาสยานุสย ญาณ - ญาณในอาสยานุสยะ. ก็ ท่านทำอุทเทศไว้ด้วยประสงค์ใด, นิทเทศท่านก็ทำไว้ด้วยประสงค์นั้น นั้นแล.

๗๐. อรรถกถายมกปาฐิหีรญาณอุทเทศ

ว่าด้วย ยมกปาฐิหีรญาณ

ฟังทราบคำวินิจฉัยในคำว่า ยมกปาฐิหีเร ญาณ - ญาณใน ยมกปาฐิหีระนี้ ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า ยมกะ เพราะทำกองไฟและทอธารแห่งน้ำเป็นต้น ให้
เป็นไปในคราวเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังทีเดียว, ชื่อว่า ปาฏิหาริระ เพราะ
กำจัดเสียซึ่งปฏิปักษ์กรรมทั้งหลาย มีความไม่เชื่อเป็นต้น, ยมกะนั้น
ด้วยปาฏิหาริระด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า ยมกปาฏิหาริระ.

๗๑. อรรถกถาหกรุณาสมาปตติญาณุเทศ

ว่าด้วย มหากรุณาสมาปตติญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า มหากรุณาสมาปตติยา ญาณ - ญาณ
ในมหากรุณาสมาปตติ นี้ ดังต่อไปนี้

ธรรมชาติใด ครั้นเมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมทำความหวั่น
ใจ แก่สาธุชนทั้งหลาย หรือว่าย่อมซื้อ คือยอมเบียดเบียนทำลาย
ทุกข์ของผู้อื่น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กรุณา, อีกอย่างหนึ่ง
ธรรมชาติใดยอมเรียไร คือยอมแพ้ไปด้วยอำนาจการแพ้ไปในเหล่าทุก-
จิตสัตว์ - สัตว์ผู้มีทุกข์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กรุณา, กรุณา
ใหญ่ ชื่อว่า มหากรุณา ด้วยอำนาจกรรมคือการแพ้ไปและด้วยอำนาจ
กรรมอันเป็นคุณ, พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณา ย่อมเข้าสู่
สมาบัตินี้ได้ ฉะนั้นจึงชื่อว่า สมาปตติ - สมาบัติ, พระมหากรุณานั้น

ด้วยเป็นสมบัติด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า มหากรุณาสมบัติ. ในมหากรุณา
สมาบัตินั้น, ญาณอันสัมปยุตกับด้วยมหากรุณาสมาบัตินั้น.

๗๒ - ๗๓. อรรถกถาสัพพัญญุตญาณอนาวรณญาณเทศ

ว่าด้วย สัพพัญญุตญาณอนาวรณญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สัพพัญญุตญาณ อนาวรณญาณ-
ญาณเป็นเครื่องรู้ธรรมทั้งปวง ญาณอันไม่มีอะไรติดขัด นี้ ดังต่อ
ไปนี้

พระพุทธะพระองค์ใด ทรงรู้ธรรมทั้งปวงมีประเภทแห่งคลอง
อันจะพึงแนะนำ ๕ ประการ ฉะนั้น พระพุทธะพระองค์นั้น ชื่อว่า
สัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวง, ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่า
สัพพัญญูตา, ญาณคือพระสัพพัญญูตาญาณนั้น ควรกล่าวว่ สัพพัญญู-
ตาญาณ ท่านก็กล่าวเสียว่า สัพพัญญุตญาณ. จริงอยู่ ธรรมทั้งปวง
ต่างโดยเป็นสังขตธรรมเป็นต้น เป็นครรถองธรรมที่จะพึงแนะนำมี
๕ อย่างเท่านั้น คือ สังขาร ๑, วิการ ๑, ลักษณะ ๑. นิพพาน ๑
และ บัญญัติ ๑.

๑. ในคัมภีร์อภิธานปิฎก เรียกรวม ๕ มีสังขารเป็นต้น นี้ว่า ไฉยธรรม.

คำว่า สัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวง ความว่า สัพพัญญูมี ๕
อย่างคือ

๑. กมสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงตามลำดับ,
๒. สกิงสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงในคราวเดียวกัน,
๓. สตตสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงติดต่อกันไป,
๔. สัตติสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงด้วยความสามารถ.
๕. ฉฺยตสัพพัญญู - รู้ธรรมทั้งปวงที่รู้แล้ว.

กมสัพพัญญูตา ย่อมมีไม่ได้ เพราะกาลเป็นที่รู้ธรรมทั้งปวงไม่
เกิดขึ้น ตามลำดับ,

สกิงสัพพัญญูตา ก็มีไม่ได้ เพราะไม่มีการรับอารมณ์ทั้งปวงได้
ในคราวเดียวกัน,

สตตสัพพัญญูตา ก็มีไม่ได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งจิตในอารมณ์
ตามสมควรแก่จิต มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น และเพราะไม่มีการประ-
กอบในภวังคจิต,

สัตติสัพพัญญูตา พึงมีได้ เพราะสามารถรู้ธรรมทั้งปวงโดยการ
แสวงหา,

ฉฺยตสัพพัญญูตา ก็พึงมีได้ เพราะธรรมทั้งปวงรู้แจ่มแจ้งแล้ว.

ชื่อว่า ความรู้ธรรมทั้งปวงไม่มีในสัตติสัพพัญญูตาเมื่อนั้นย่อมไม่
ถูกต้อง. เพราะท่านกล่าวไว้ว่า

อะไร ๆ อันพระตถาคตเจ้านั้นไม่เห็นแล้วไม่
มีในโลกนี้ หนึ่ง อะไร ๆ ที่ไม่รู้แจ้งและไม่ควรรู้
ก็ไม่มี, สิ่งใดที่ควรแนะนำมีอยู่ พระตถาคตเจ้า
ได้รู้ธรรมทั้งหมดนั้นแล้ว เพราะเหตุนั้น พระตถา-
คตเจ้าจึงชื่อว่า สมันตจักขุ.

ฉะนั้น ญาตสัพพัญญุตาท่านนั้น ย่อมถูกต้อง. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้
สัพพัญญุตญาณนั้นแล ย่อมมีได้โดยกิจ โดยอสัมโมหะ โดยการสำเร็จ
แห่งเหตุ โดยเนื่องกับอวิชชนะ ด้วยประการฉะนี้. อารมณ์เป็น
เครื่องกั้นญาณนั้นไม่มี เป็นญาณที่เนื่องด้วยอวิชชนะนั่นเอง ฉะนั้น
ญาณนั้นจึงชื่อว่า อนาวरणะ - ไม่มีการติดขัด, อนาวरणะ นั้นนั่น
แหละ ท่านเรียกว่า อนาวरणญาณ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า อิมานิ เตสสุตติ ญาณานิ - ญาณ ๗๓ เหล่านี้ ความ
ว่า ญาณทั้ง ๗๓ เหล่านี้ ท่านยกขึ้นแสดงด้วยสามารถแห่งญาณอันทั่ว
ไปและไม่ทั่วไปแก่พระสาวกทั้งหลาย.

คำว่า อิมัตถ์ เตสสุตติยา ญาณานิ - แห่งญาณ ๗๓ เหล่านี้
ความว่า แห่งญาณทั้งหลาย ๗๓ ญาณเหล่านี้อันท่านกล่าวแล้ว ตั้งแต่
๑. ขุ. มหา. ๒๔/๗๒๗.

ต้น. ก็คำนี้ เป็นบัญญัติวิภัตติลงในอรรถว่าเป็นกลุ่ม. ปาฐะว่า **เตสตุ-**
ตติน ดังนี้ก็มี. เมื่อกล่าวว่า **เตสตุตติยา** ฟังทราบว่าเป็นพหูวนะ
ในรูปเอกวนะ

คำว่า **สตุตสสุจิ** **ญาณานิ - ญาณ ๖๗** ได้แก่ **ญาณ ๖๗**
นับตั้งแต่ต้นมา.

คำว่า **สาวกสาธารณานิ - ทัวไปแก่พระสาวก** ความว่า
ชื่อว่า **สาวก** เพราะเกิดโดยชาติแห่งอริยะในที่สุดแห่งการฟัง, ชื่อว่า
สาธารณะ เพราะการทรงไว้มีอยู่แก่ญาณเหล่านั้น, **ญาณ ๖๗** นั้น
เป็นญาณที่ทัวไปแก่พระสาวกของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า **สาวก-**
สาธารณะ - ทัวไปแก่พระสาวกทั้งหลาย.

คำว่า **ณ** **ญาณานิ - ญาณ ๖** ได้แก่ **๖** ญาณที่ท้านยกขึ้น
แสดงในที่สุด.

คำว่า **อสาธารณานิ** **สาวเกหิ - ไม่ทัวไปแก่พระสาวก**
ความว่า **ญาณทั้งหลาย ๖ ญาณ** เฉพาะของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย
ไม่ทัวไปแก่พระสาวกทั้งหลาย ฉะนั้นแล.

อรรถกถาญาณกถามาติกุทเทศ

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อสัทธัมมปกาสินี จบ

มหาวรรค ญาณกถา

ว่าด้วย ความหมายของปัญญาญาณ

[๑] ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว เป็นสุตมยญาณ
อย่างไร ?

ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือเครื่องรู้ชัด
ธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า อิม ธมฺมา อภิญฺเญยฺยา ธรรมเหล่านี้ควร
รู้ยิ่งเป็นสุตมยญาณ, ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว
คือเครื่องรู้ชัดธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า อิม ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา
ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้... อิม ธมฺมา ปหตฺตพฺพา ธรรมเหล่านี้
ควรละ... อิม ธมฺมา ภาเวตฺตพฺพา ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ...
ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความ
เสื่อม ... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่... ธรรมเหล่านี้
เป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ... ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งการ
ชำแรกกิเลส... สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ...
ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... นี้ทุกขอริยสัจ ... นี้ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ...
นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (แต่ละอย่าง)
เป็นสุตมยญาณ.

๑. สุตมยญาณกถา

อรรถกถาวิสัยขุทเทศ

๑] บัดนี้ ท่านปรารภนิทเทสวารมีอาทิว่า กถํ โสดาวธา-
เน ปญญา สุตมเย ญาณ - ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมา
แล้ว ชื่อว่า สุตมยญาณ คืออย่างไร? ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงธรรม
ทั้งหลายที่รวบรวมไว้ด้วยอุทเทศตามที่ได้ยกขึ้นแสดงแล้วเป็นประเภท ๆ
ไป.

ในนิทเทสวารนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า โสดาวธาน
ปญญา, สุตมเย ญาณ - ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว
ชื่อว่า สุตมยญาณ ดังนี้ คำนี้เป็นคำถามเพื่อจะกล่าวแก้ด้วยตนเองว่า
สุตมยญาณนั้นเป็นอย่างไร? จริงอยู่ ปุจฉา - คำถามมี ๕ อย่าง คือ

๑. อธิรัฐโชตนาปุจฉา - ถามเพื่อจะส่องความที่ยังไม่เห็น
๒. ทิฏฐัตสนุทนาปุจฉา - ถามเพื่อจะเทียบเคียงสิ่งที่เห็นแล้ว
๓. วิมตฺติเจตนาปุจฉา - ถามเพื่อจะตัดความสงสัย
๔. อหุมติปุจฉา - ถามเพื่อจะสอบสวนความรู้
๕. กถตุกมฺยตาปุจฉา - ถามเพื่อจะตอบเอง.

ความต่างกันแห่งปุจฉา ๕ อย่างนั้นมีดังต่อไปนี้

อธิรัฐโชตนาปุจฉา เป็นไฉน*? คือ บุคคลย่อมถามปัญหา
เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อจะเปรียบเทียบ เพื่อจะใคร่ครวญ เพื่อจะ

แจ่มแจ้ง เพื่อจะเปิดเผย ซึ่งลักษณะตามปกติอันเป็นนัยไม่เคยรู้ ยังไม่เคยเห็น ยังไม่เคยเปรียบเทียบ ยังไม่เคยใคร่ครวญ ยังไม่เคยแจ่มแจ้ง ยังไม่เคยเปิดเผย, ปุจฉานี้ ชื่อว่า อทิฏฐุโชตนาปุจฉา.

ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา เป็นไฉน? คือ บุคคลนั้นย่อมถามปัญหาถึงลักษณะตามปกติที่ตนเคยรู้แล้ว เคยเห็นแล้ว เคยเปรียบเทียบแล้ว เคยใคร่ครวญแล้ว เคยแจ่มแจ้งแล้ว เคยเปิดเผยแล้ว เพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น ปุจฉานี้ ชื่อว่า ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา.

วิมัจฉาทนาปุจฉา เป็นไฉน? คือ บุคคลนั้นตามปกติเป็นผู้เล่นไปสู่ความสงสัย เป็นผู้เล่นไปสู่ความเคลือบแคลง เป็นผู้เล่นไปสู่ความเห็นอันเป็นเหมือนทาง ๒ แพร่ง ย่อมถามปัญหาเพื่อตัดความสงสัยว่า อย่างนั้นหรือหนอ ? หรือมิใช่ออย่างนั้น ? อะไรหนอ ? อย่างไรหนอแลคังนี้ นี้ชื่อว่า วิมัจฉาทนาปุจฉา.

อนุมติปุจฉา คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหาตามความรู้ของภิกษุทั้งหลายว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญรูปนั้นว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ?** เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า **ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า,** ก็ตรัสถามต่อไปว่า **สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ?** เมื่อ

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เป็นทุกข์พระเจ้าข้า, ก็ตรัสถามต่อไปอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา, ควรละ หรือที่จะยึดถือคือเห็นตามว่า นั่นเป็นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็น อตตา ตัวตนของเรา? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ชื่อนั้นไม่สมควร เลยพระเจ้าข้า. ดังนี้ ชื่อว่า อนุมติปุจฉา.

กถตุกัมยาปุจฉา เป็นไฉน? คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยมีพระประสงค์จะแก้เองว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปฏิฐานเหล่านี้มี ๔. สติปฏิฐาน ๔ เป็นไฉน?** ดังนี้ ชื่อว่า กถตุกัมยตาปุจฉา. ในบรรดาปุจฉาทั้ง ๕ เหล่านี้ ปุจฉานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นกถตุกัมยตาปุจฉาของพระสารีบุตรเถระ.

บัดนี้ ท่านได้กล่าววิสัยนุทเทส - อุทเทสที่ตั้งไว้เพื่อจะแก้ ๑๖ ประการมีอาทิว่า ปัญญาเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่สดับมาแล้วนั้นว่า **ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ควรรู้อย่าง** ดังนี้ ชื่อว่า สุตมยญาณ ตามกถตุกัมยตาปุจฉาที่ยกขึ้นตั้งไว้ในเบื้องต้น.

บรรดาคำเหล่านี้ ปาฐเสสสะ คือ พระบาลีว่า **เทสยนุตตส-** ของผู้แสดงอยู่ ของคำว่า **อิเม ชมฺมา อภิญฺเญยฺยา - ธรรมทั้งหลาย** เหล่านี้ **ควรรู้อย่าง** ดังนี้หายไป. อธิบายว่า สุตะความรู้ที่ทรงจำธรรม

ที่ได้ฟังแล้ว ชื่อว่า โสดาวธาน ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในก่อนของ พระศาสดาหรือของเพื่อนพรหมจรรย์ผู้ควรเคารพ แสดงอยู่ซึ่งธรรมว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ อันพระโยคีบุคคลควรรู้อย่าง ดั่งนี้, ปัญญาเป็น เครื่องรู้โสดาวธานนั้น คือปัญญาเป็นเครื่องรู้สุตะนั้น ได้แก่ ปัญญา อันทำการกำหนดรู้ซึ่งปริยาย ชื่อว่า สุตมยญาณ.

คำว่า ตปขานนา - เป็นเครื่องรู้ซึ่งสุตะนั้น เป็นนัจฉฐิตป- ปุริสสมาส วิเคราะห์ว่า ตสฺส ปขานนา - เป็นเครื่องรู้ซึ่งสุตะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุยวิภัตติด้วยสามารถแห่งวิภัตติวิปลาสาว่า ตป ขา- นนา ดั่งนี้.

ก็คำว่า อภิญญเยยา - ควรรู้อย่าง ความว่า ควรรู้ด้วยสามารถ แห่งการรู้ซึ่งสภาวะลักษณะ คือด้วยอาการแห่งปัญญาในมหากุศลญาณ สัมปยุตจติ.

คำว่า ปริญญเยยา - ควรกำหนดรู้ ความว่า ควรรอบรู้ด้วย สามารถแห่งการรู้ซึ่งสามัญลักษณะ และด้วยสามารถแห่งการยังกิจให้ สำเร็จ.

คำว่า ภาเวตพุพา - ควรอบรม ความว่า ควรเจริญ.

คำว่า สจฺฉิกาทพุพา - ควรทำให้แจ้ง ความว่า ควรทำให้ ประจักษ์. ก็การทำให้แจ้งมี ๒ อย่างคือ การทำให้แจ้งด้วยการได้

เฉพาะ ๑ การทำให้แจ้งด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ ๑.

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ จัดจำแนกเข้าฝ่ายเสื่อม กล่าวคือเป็นไปในฝ่ายแห่งความเสื่อมด้วยสามารถแห่งการกำเริบขึ้นแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า หานภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งความเสื่อม.

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ จัดจำแนกเข้าในฝ่ายดำรงอยู่ กล่าวคือตั้งอยู่ ด้วยสามารถแห่งการตั้งมั่นแห่งสติตามสมควรแก่ธรรมนั้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า จิตภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งการดำรงอยู่.

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ จัดจำแนกเข้าในฝ่ายคุณวิเศษด้วยสามารถแห่งการบรรลุคุณพิเศษในเบื้องต้น ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า วิเสสภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งคุณพิเศษ.

ธรรมใด ย่อมชำแรก ย่อมทำลาย กองโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งยังไม่เคยชำแรก ไม่เคยทำลาย ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า นิพเพชชะ - ผู้ทำลาย คือ อริยมรรค, ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมจัดจำแนกเข้าในฝ่ายทำลายนั้น ด้วยสามารถแห่งการตั้งขึ้นแห่งสัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทา - ความเบื่อหน่าย ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า นิพเพชภาคิยา - อันเป็นส่วนแห่งความเบื่อหน่าย.

คำว่า **สพฺเพ สงฺขารา-สังขารทั้งปวง** ได้แก่ **ธรรมอัน**
เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งปวง. ก็ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **สังขตธรรม-**
ธรรมอันมีปัจจัยปรุงแต่งแล้ว. ธรรมเหล่าใดอันปัจจัยทั้งหลาย
ปรุงแต่งขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **สังขาร, สังขารเหล่านั้น**
นั้นแหละ ท่านกล่าวให้แปลกออกไปว่า **สังขตา** เพราะถูกปัจจัยทั้งหลาย
กระทำขึ้น. รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ในอรรถกถาท่าน
กล่าวว่า **อภิสังขตสังขาร** เพราะเกิดแต่กรรม. แม้อภิสังขตสังขาร
เหล่านั้น ก็ย่อมสงเคราะห์เข้าใน **สังขตสังขาร** คุณในคำเป็นต้นว่า
อนิจฺจา วต สงฺขารา-สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ ดังนี้.

สังขารทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่กุศลอกุศลเจตนาในภูมิ ๓ มี
อวิชาเป็นปัจจัย มาแล้วในคำเป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษ**
บุคคลนี้ ตกอยู่ในอำนาจอวิชา **ย่อมตกแต่งสังขารอันเป็นบุญ**
แต่บาป ดังนี้ ชื่อว่า **อภิสังขารณกสังขาร.**

ความเพียรอันเป็นไปทางกายและทางใจ มาในคำเป็นต้นว่า
คติแห่งอภิสังขารมีอยู่เท่าใด, ก็ไปเท่านั้น เหมือนกับถูกตรึงตั้งอยู่ ดังนี้
ชื่อว่า **ปโยคากิสังขาร.**

วิตกวิจารณ์ ประ่งแตงวาท มาแล้วในคำเป็นต้นว่า คุณ่อนวิสาขะ-
อุบาสกผู้มีอายุ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทิตนโรธ วจิตสังขารดับก่อนแต่
นั้น กายสังขารดับ ต่อไปจิตสังขารจึงดับ* ฉะนั้น จึงชื่อว่า **วจีสัง-**
ขาร.

อัสสาสะปัสสาสะ - ลมหายใจเข้าออก ย่อมตกแต่งกาย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า **กายสังขาร.**

สัญญาด้วย เวทนาด้วย ย่อมตกแต่งจิต ฉะนั้น จึงชื่อว่า
จิตตสังขาร. แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอา **สังขตสังขาร.**

ชื่อว่า **อนิจจา-ไม่เที่ยง** เพราะอรรถว่า มีแล้วกลับไม่มี.
ชื่อว่า **ทุกขา-เป็นทุกข์** เพราะอรรถว่า เบียดเบียน.

คำว่า **สพฺเพ ธมฺมา-ธรรมทั้งปวง** ท่านกล่าวรวมเอาพระ-
นิพพานเข้าไว้ด้วย. ชื่อว่า **อนัตตา** เพราะอรรถว่า **ไม่เป็นไปในอำนาจ.**

ในเมื่อควรจะกล่าวว่า **ทุกขสมุทโย ทุกขนิโรธ** ดังนี้ ท่าน
ก็ทำให้เป็นลิงควิปาสเสียวว่า **ทุกขสมุทโย ทุกขนิโรธ** ดังนี้ คุณใน
คำเป็นต้นว่า **อิทํ ทุกฺขํ อริยสัจจํ** ดังนี้ แต่พระอริยะเจ้าทั้งหลายมี
พระพุทธรเจ้าเป็นต้น ย่อมแทงตลอด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อริย-**
สัจจานิ อริยสัจทั้งหลาย ดังนี้.

ชื่อว่า **อริยสัจ** เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะเจ้าคุณดังที่พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายย่อมแทงตลอด, เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า อริยสัจ.

ชื่อว่า อริยสัจ เพราะสำเร็จความเป็นอริยะ เพราะตรัสรู้พร้อม
เฉพาะซึ่งอริยสัจทั้งหลายเหล่านั้น คุณดั่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พระตถาคตเป็นพระอริยะในโลก พร้อมทั้ง
เทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์, เพราะ
ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ.

และชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอันประเสริฐ คุณดั่งที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะ
ตรัสรู้พร้อมเฉพาะซึ่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้แล ตาม
ความเป็นจริง เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงเรียกว่า
อริยะ^๑.

คำว่า อริยานิ - อันประเสริฐ คือ ไม่ผิดเพี้ยน, อธิบายว่า
ไม่หลอกลวง. คุณดั่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. ส. มหา. ๑๕/๑๗๐๘. ๒. ส. มหา. ๑๕/๑๗๐๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล

**เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น,
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ.**

คำว่า สัจจานิ - สัจจะทั้งหลาย ความว่า หากจะถามว่า
อะไรเป็นอรรถของสัจจะเล่า? ก็มีคำตอบว่า ธรรมใดไม่วิปริตดุจดั่งมายา
เป็นธรรมที่ทำให้เข้าใจผิดพลาด ดูพยับแดดเป็นดวงตัวคนด้วยการ
คาดคะเนเอาของพวกเคียรถีย์หาสภาวะมิได้ ย่อมปรากฏแก่ผู้พิจารณา
ด้วยปัญญาจักขุ, ธรรมเป็นแล เป็นโคจรของอริยญาณ โดยประการ
แห่ง สันติ - ความสงบ และ นียยาน - การนำออก จากแดนเกิด
แห่งความลำบาก และโดยความเป็นจริงอันไม่วิปริต. ความเป็นจริงคือ
ความแท้ความไม่วิปริตนี้ พึงทราบว่าเป็นอรรถของสัจจะ คุณลักษณะ
แห่งไฟ และดวงปกติของโลก. ความพิสดาร ดุจดั่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ

เธอทั้งหลายพึงทำความเพียรเพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้

ทุกซ์ เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง

ทุกข์เป็นของทำให้ลำบาก นอกจากทุกข์ไม่

มีสิ่งใดทำให้ลำบาก สิ่งนี้จึงเรียกว่าสัจจะ เพราะ

นิยามว่าทำให้ลำบาก, เว้นจากสิ่งนั้นเสียแล้ว

ทุกข์ไม่มีมาจากสิ่งอื่น ด้วยเหตุที่สิ่งนั้นเป็นเหตุ

แห่งทุกข์โดยแน่นอน จึงเรียกสิ่งนั้นว่าวิสัจฉิกา-

คือตัณหาว่าเป็นสัจจะ, ความสงบอื่นจากพระนิพ-

พานไม่มี เพราะฉะนั้น ความดับทุกข์จึงเป็นความ

จริง ด้วยเหตุที่พระนิพพานนั้นเป็นความดับทุกข์

อย่างแน่นอน. ทางนำออกนอกจากอริยมรรคไม่มี

เพราะฉะนั้น อริยมรรคจึงเป็นความจริง เพราะ

เป็นความนำออกอย่างแท้จริง, เพราะเหตุนี้

บัณฑิตทั้งหลายจึงได้กล่าวว่ ความเป็นจริงอันไม่

วิปลาสจากความจริง ในธรรมแม้ทั้ง ๔ มีทุกข์

เป็นต้น ว่าเป็นอรรถะแห่งสัจจะเป็นพิเศษ ดังนี้.

ก็ สัจจะ ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถเป็นอเนก คือ

ย่อมปรากฏในอรรถว่า วาจาสัจจะ ได้ในคำเป็นต้นว่า บุคคล

ฟังกล่าวความจริง ไม่พึงโกรธดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **วิริตัสัจจะ** ได้ในคำเป็นต้นว่า และ
สมณพราหมณ์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในสัจจะ* ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ทัญญุสัจจะ** ได้ในคำเป็นต้นว่า พวก
มีทัญญูต่างกัน ย่อมกล่าวสัจจะว่าสิ่งนี้แหละของจริง พวกนั้นจะเรียกว่า
เป็นผู้ฉลาดเหมือนกันหมดหรืออย่างไร? ดังนี้.

ย่อมปรากฏในอรรถว่า **ปรมัตตสัจจะ** คือนิพพาน และมรรค
ในคำเป็นต้นว่า สัจจะมีเพียงอย่างเดียว สัจจะที่ ๒ ไม่มี ซึ่งเป็นเหตุ
ให้ผู้รู้ได้เถียงกัน*.

ย่อมปรากฏใน **อริยสัจ** ในคำเป็นต้นว่า สัจจะ ๔ เป็นกุศล
เท่าไร? เป็นอกุศลเท่าไร? ดังนี้. แม้ในที่นี้ **สัจ** ศัพท์นี้นั้น ย่อมเป็น
ไปในอรรถว่า **อริยสัจ** ฉะนี้แล.

อรรถกถาพรรณนาแห่งวิชันุทเทศ

อันท่านสงเคราะห์แล้วในนิทเทสวาระ จบ

๑. พุ. ชา. ๒๘/๓๕๘. ๒.-๓. พุ. ศุ. ๒๕/๔๑๕. ๔. พุ. ป. ๓๑/๕๕๑.

อภิญาญยนิทเทส

[๒] ปัญญาอันเป็นเครื่องทรงจำธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว คือ เป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่างไร เป็นสุขุมมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรรู้อย่างไร คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร

ธรรม ๒ ควรรู้อย่างไร คือ ธาตุ ๒

ธรรม ๓ ควรรู้อย่างไร คือ ธาตุ ๓

ธรรม ๔ ควรรู้อย่างไร คือ อริยสัจ ๔

ธรรม ๕ ควรรู้อย่างไร คือ วิมุตตายนะ ๕

ธรรม ๖ ควรรู้อย่างไร คือ อนุตตริยะ ๖

ธรรม ๗ ควรรู้อย่างไร คือ นิททสวัตถุ - เหตุที่พระชินาสพนีพพานแล้วไม่ปฏิสนธิอีกต่อไป ๗

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๘ ภาค ๑ - หน้าที่ 177ก

ธรรม ๘ ควรรู้อย่าง คือ อภิภายตนะ-อารมณ์แห่งญาณอันฉะ
บุคคลครอบงำไว้ ๘

ธรรม ๙ ควรรู้อย่าง คือ อนุปุพพวิหาร ๙

ธรรม ๑๐ ควรรู้อย่าง คือ นิชชรวัตถุ - เหตุกำจัดมิจฉาทิฏฐิ
เป็นต้น ๑๐.

[๓] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติทั้งปวงควรรู้อย่าง คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมชาติทั้งปวงควรรู้อย่าง คืออะไร? คือ ตา รูป
จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุข-
เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย (แต่ละอย่าง ๆ) ควรรู้อย่าง
หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โผฏฐัพพะ
 ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา
หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควร
รู้อย่างทุกอย่าง.

[๔] รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ โทตะ
ฆมานะ ชิวหา กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมา-

รมณ์ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ มโนวิญญาณ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส
ชีวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต
สัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กาย-
สัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา รูปสัญญา สัททสัญญา
คันธสัญญา รสสัญญา โยภูฏัพพสุญญา ธรรมสัญญา รูปสัญญา
สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โยภูฏัพพสัญญา
เจตนา ธรรมสัญญาเจตนา รูปคันหา สัททคันหา คันธคันหา รสคันหา
โยภูฏัพพคันหา ธรรมคันหา รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก
โยภูฏัพพวิตก ธรรมวิตก รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ คันธวิจารณ์ รสวิจารณ์
โยภูฏัพพวิจารณ์ ธรรมวิจารณ์ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕] ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ
วิญญาณธาตุ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ
ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๖] ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อ
ในกระดูก. ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ำใหญ่ ไข้ำน้อย

อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองศิรยะ กวรรู้
ยิ่งทุกอย่าง.

[๗] จักขวยตนะ รูปลายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ
มานายตนะ คันชายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมยตนะ จักขุชาตฺตฺว รุปชาตฺตฺว จักขุ-
วิญญาณชาตฺตฺว โสตฺตฺว สัททชาตฺตฺว โสตฺตฺวิญญาณชาตฺตฺว มานชาตฺตฺว คันชชาตฺตฺว
มานวิญญาณชาตฺตฺว ชิวหาชาตฺตฺว รสชาตฺตฺว ชิวหาวิญญาณชาตฺตฺว กายชาตฺตฺว
โผฏฐัพพชาตฺตฺว กายวิญญาณชาตฺตฺว มโนชาตฺตฺว ธรรมชาตฺตฺว มโนวิญญาณชาตฺตฺว
จักขุนทริยํ โสตฺตฺนทริยํ มานินทริยํ ชิวหินทริยํ กายินทริยํ มนินทริยํ
ชีวิตฺตฺนทริยํ อิตฺตฺนทริยํ ปุริสินทริยํ สุชินทริยํ ทุกชินทริยํ โสมนัส-
สินทริยํ โทมนัสสินทริยํ อุเบกชินทริยํ สัททินทริยํ วิริยินทริยํ
สตฺตฺนทริยํ สมาชินทริยํ ปัญฺญินทริยํ อนัญญุตัญญุตสสามิตฺตฺนทริยํ
(อินทริยํของผู้ปฏิบัติด้วยมโนสการว่า เราจกัรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทริยํ
นี้เป็นชื่อของโสคาปัตติมรรคญาณ) อัญญินทริยํ (อินทริยํของผู้รู้
จตุสัจธรรมด้วยมรรคนั้น อินทริยํนี้เป็นชื่อของญาณในฐานะ ๖ คือ
โสคาปัตติผลถึงอรหัตมรรคญาณ) อัญญาตาวินทริยํ (อินทริยํของพระ-

จีณาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีย์นี้เป็นชื่อของอรหัตผลญาณ) ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๘] กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ
สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญาเนาสัญญาภพ เอกโวการภพ
จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๙] เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ
อุเบกขาเจโตวิมุตติ อากาสนัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ
อาภิญญัญจายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อวิชา
สังขาร วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา
อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

๒. อรรถกถาอภิญญะยนิทเทศ

ว่าด้วย อภิญญะยธรรม

๒] บัดนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้แสดงนิทเทศวามี
อาทิว่า ถถ อิมะ ธมฺมา อภิญญะย - ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ควร
รู้อย่างไร? ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงธรรมอันท่านรวบรวมไว้ใน
วิสัยนุทเทศ เป็นประเภท ๆ ไป.

ในคำเหล่านั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้ยกวิสัยนาข้อละ
๑๐ ๆ ตั้งแต่ต้นด้วยสามารถแห่งเอกนิทเทศเป็นต้นไป ในคำทั้ง ๕ มี
คำแสดงธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้น ขึ้นแสดงเทียบเคียง โดยปริยายแห่ง
ทศุตตรสูตร.

อรรถกถาเอกนิทเทศ

ว่าด้วย อาหาร

บรรดาคำทั้ง ๕ นั้น ในเบื้องต้นแรก คำว่า สพุเพ สตฺตา-
สฺตฺวํทังปวง ในอภิญญะยนิทเทศ ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ใน
ภพทั้งปวง คือในกามภพเป็นต้น ในสัญญาภพเป็นต้น และในเอกโว-
การภพเป็นต้น.

คำว่า **อาหารภูจิติกา-มีอาหารเป็นที่ตั้ง** ความว่า การดำรง
อยู่ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะอาหาร ฉะนั้น จึงชื่อว่า **อาหา-**
รภูจิติกา-มีอาหารเป็นที่ตั้ง.

ก็ในคำว่า **จิติ-** การดำรงอยู่นี้ ท่านประสงค์เอา **ความมีอยู่**
ในขณะของตน.

ชื่อว่า **อาหาร** เพราะเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งปวง
เป็นธรรมอันหนึ่ง เป็นธรรมควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง. ครั้นรู้ปัจจัย
แล้ว ก็เป็นอันรู้ปัจจัยุบัน - ธรรมเกิดแต่ปัจจัย เพราะปัจจัยและ
ปัจจัยุบันทั้ง ๒ นั้นเพ่งความอาศัยกันและกัน. ญาติปริญา เป็น
อันท่านกล่าวแล้วด้วยคำนั้น.

ถามว่า ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า **อสังญ-**
ัตตดาเวา-อสังญัตตดาพรหม ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ๑
ดังนี้เป็นต้น คำนั้นจะมีผิดไปหรือ ?

ตอบว่า คำที่ท่านกล่าวนั้นไม่ผิด เพราะฉนเป็นอาหารของ
อสังญัตตดาเวาเหล่านั้น.

ถามว่า ถึงแม้เป็นอย่างนั้น คำนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
อาหารทั้งหลาย ๔ เหล่านี้ เพื่อความตั้งอยู่แห่งสัตว์ผู้เกิดแล้ว เพื่อ
อนุเคราะห์แก่เหล่าสัมภเวสี.

อาหาร ๔ เป็นไฉน ? คือ กพพีการอาหาร - อาหารคือคำข้าว เป็นอาหารหยาบหรือละเอียด, ผัสสะ - อาหารคือผัสสะ เป็นที่ ๒, มโนสัญเจตนา - อาหารคือเจตนา เป็นที่ ๓, วิญญาณ - อาหารคือวิญญาณ เป็นที่ ๔ ดังนี้ ก็ย่อมผิด.

ตอบว่า ถึงแม้คำนั้นก็ไม่ผิด. เพราะในพระสูตร ตรัสไว้โดยปริยายว่า ธรรมทั้งหลายมีอาหารเป็นลักษณะแล ชื่อว่า อาหาร แต่ในที่นี้ตรัสโดยปริยายว่า ปัจจัยชื่อว่า อาหาร. เพราะสังขตธรรมทั้งปวง ได้ปัจจัย ย่อมควร ก็ปัจจัยนั้นย่อมยังผลใด ๆ ให้เกิดขึ้น ชื่อว่าย่อมนำมาซึ่งผลนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อาหาร. ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อวิชา เราก็
กล่าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่า ไม่มีอาหาร ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นอาหารของอวิชา,
ควรกล่าวว่ามีวรรณ์ ๕ เป็นอาหารของอวิชา. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย แม่นิวรรณ์ ๕ เราก็กล่าวว่ามีอาหาร
มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็
อะไรเล่าเป็นอาหารของนิวรรณ์ ๕. ฯลฯ ควรกล่าวว่ามี
อโยนิโสมนสิการเป็นอาหารของนิวรรณ์ดังนี้เป็นต้น.
อาหารดังกล่าวแล้วนี้ ประสงค์แล้วในที่นี้.

ครั้งถือเอาอาหารคือปัจจัยแม่นี้ อาหารทั้งโดยปริยาย และอาหารทั้งโดยนิปริยาย ก็เป็นอันถือเอาทั้งหมด.

ในค่านั้น ปัจจัยอาหาร ย่อมได้ในอสัญญภพ. จริงอยู่เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีได้เสด็จอุบัติขึ้น พวกที่บวชเป็นเดียรถีย์ทำบริกรรมในวาโยกสิณ ยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นออกจากฌานนั้นแล้ว ก็เห็นว่าจิตนี้ เป็นของน่าตึดยนมาก ความไม่มีจิตเสียเลย เป็นการดี. เพราะทุกขมีการฆ่าและจงจำเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิต, เมื่อไม่มีจิตทุกขนั้นก็ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้นจึงเกิดความยินดีพอใจ ฌานไม่เสื่อมทำกาลแล้วเกิดในอสัญญภพ. ผู้ใดตั้งอยู่ในอิริยาบถใดในมนุษย์ ผู้นั้นก็ย่อมเกิดด้วยอิริยาบถนั้นสถิตอยู่ตลอด ๕๐๐ กัป. เป็นเหมือนนอน นิ่งหรือยืนตลอดกาลยาวนานมีประมาณเพียงนั้น. ก็ปัจจัยอาหารย่อมได้แก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น. เพราะสัตว์เหล่านั้นเจริญฌานใดแล้วเกิด ฌานนั้นก็เป็นปัจจัยแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เหมือนลูกศรที่ยิงไปด้วยกำลังแห่งสายธนู กำลังสายธนูมีกำลังเพียงใด ก็ไปได้เพียงนั้น ฉนั้นใดกำลังฌานปัจจัยมีประมาณเพียงใด ก็สถิตอยู่ได้เพียงนั้น ฉนั้นนั้น. เมื่อกำลังฌานปัจจัยสิ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นก็จตุติ คุจลูกศรที่มีกำลังสิ้นแล้วฉะนั้น.

ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นผู้เกิดในนรก สัตว์เหล่านั้นท่านกล่าวว่าไม่เป็นผู้มีชีวิตอยู่ด้วยความเพียร ไม่เป็นผู้มีชีวิตอยู่ด้วยผลแห่งบุญเลย,

อะไรเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้นเล่า? กรรมนั้นแลเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้นดังนี้.

ถามว่า อาหารมี ๕ อย่างหรือ? ตอบว่า คำนี้ไม่พึงกล่าวว่ามี ๕ หรือมิใช่ ๕ ดังนี้. วาตะว่า ปัจจัยเป็นอาหาร ท่านกล่าวไว้แล้วมิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นเกิดในนรกด้วยกรรมใด, กรรมนั้นนั่นแหละเป็นอาหารของสัตว์เหล่านั้น เพราะเป็นปัจจัยแห่งการดำรงอยู่. คำนี้ท่านกล่าวหมายเอาคำใด คำนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า ก็สัตว์นรกยังไม่ทำกาละตราบเท่าที่บาปกรรมยังไม่สิ้น.

เพราะฉะนั้น คำว่า อาหารภูจิติกา - มีอาหารเป็นที่ตั้ง จึงมีความว่า มีปัจจัยเป็นที่ตั้ง. ก็ในคำนี้ว่า เพราะปรารภกพฬิการาหาร ไม่พึงทำการกล่าวให้แตกต่างกันไป เพราะว่า ถึงแม้ น้ำลายที่เกิดในปากก็สำเร็จกิจเป็นอาหารแก่สัตว์เหล่านั้นใด. จริงอยู่ น้ำลายก็เป็นปัจจัยแก่พวกเกิดในนรกซึ่งเสวยทุกขเวทนา และแก่พวกเกิดในสวรรค์ซึ่งเสวยสุขเวทนา.

ในกามภพมีอาหาร ๔ โดยตรง, ในรูปภพและอรุภพ เว้น อสัณฺญีภพเสีย นอกนั้นมีอาหาร ๓. อสัณฺญีภพและภพนอกนี้เป็น มีปัจจัยาหาร ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้มีอาหารเป็นที่ตั้ง ด้วยอาหารดังกล่าวมาแล้วนี้.

คำว่า สพุเพ สตุตา - สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็น บุคลา-
ธิฐานธรรมเทศนา, อธิบายว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง จริงอยู่
เทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งธรรมะ และ
บุคคล คือ

ธรรมาธิฐานธรรมเทศนา ๑

ธรรมธิฐานบุคคลเทศนา ๑

บุคลาธิฐานบุคคลเทศนา ๑

บุคลาธิฐานธรรมเทศนา ๑.

ธรรมาธิฐานธรรมเทศนา เช่นเทศนาว่า ดูก่อนนิกษุ
ทั้งหลาย เรื่อย่อมไม่ถึงความอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่อบรมแล้ว
ย่อมควรแก่การงาน เหมือนจิต ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย จิตที่อบรม
แล้ว ย่อมควรแก่การงาน*.

ธรรมธิฐานบุคคลเทศนา เช่นแสดงว่า ดูก่อนนิกษุ-
ทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ จะพึงยึดถือสังขารใดๆ
โดยความเป็นของเที่ยงนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่จะมีได้*.

๑. อ.จ.เอกก. ๒๐/๒๓.

๒. อ.จ.เอกก. ๒๐/๑๕๓.

บุคลาธิฏฐานบุคลเทศนา เช่นแสดงว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
บุคลลดคนเดียวเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อ
อนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข
แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^๑.

บุคลาธิฏฐานธรรมเทศนา เช่นแสดงว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
ความปรากฏขึ้นแห่งจักขุใหญ่ย่อมมี เพราะความปรากฏขึ้นแห่ง
บุคลลดคนเดียว^๒.

ในเทศนา ๔ เหล่านี้ ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา **บุคลา-**
ธิฏฐานธรรมเทศนา. ควรทราบว่า ท่านแสดงศัพท์คือ **ธรรมะ** ด้วย
สัตตะศัพท์ เพราะมุ่งธรรมเท่านั้น ตั้งแต่ต้นจนถึงหมวด ๑๐, อีก
อย่างหนึ่งพึงทราบว่า ท่านแสดงศัพท์คือ **สัตตะ** โดยเฉพาะ เพราะพึงเข้า
ไปใคร่ครวญ **ธรรม** อันนับเนื่องในสันดานของสัตว์ได้ตามสภาวะด้วย
ญาณอันยิ่ง หรือควรทราบว่า **สังขารทั้งหลาย** ท่านกล่าวว่า **สัตว์** โดย
ผลโลปนาร์ณัย เพราะเป็นเพียงบัญญัติว่าสัตว์ดังนี้ ก็เพราะอาศัยสังขาร
ทั้งหลาย. สัตว์ใด ๆ ชื่อว่า ตั้งอยู่ด้วยปัจจัยนั้นไม่มีเลย ในที่ไหน ๆ

๑. อัง. เอกก. ๒๐/๑๕๒. ๒. อัง.เอกก. ๒๐/๑๔๔.

ก็มีแต่สังขารทั้งนั้น, แต่ท่านเรียกอย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งโวหาร.

ญาตปริญญา เป็นอันท่านกล่าวไว้ด้วยคำนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาทุกนิเทศ

ว่าด้วย ชาติ ๒

คำว่า เทว ชาติโย-ชาติ ๒ ได้แก่ สังขตชาติ ๑ อสังขต-
ชาติ ๑.

บรรดาชาติทั้ง ๒ นั้น ชั้น ๕ อันปัจจัยเป็นอนกปรุ่งแต่ง
แล้ว ชื่อว่า สังขตชาติ, พระนิพพานอันปัจจัยอะไรๆ ปรุ่งแต่งไม่ได้
แล้ว ชื่อว่า อสังขตชาติ.

อรรถกถาติกนิเทศ

ว่าด้วย ชาติ ๓

คำว่า ติสฺโส ชาติโย-ชาติ ๓ ได้แก่ กามชาติ ๑. รูปชาติ ๑,
อรูปชาติ ๑.

บรรดาชาติทั้ง ๓ นั้น กามชาติเป็นไฉน ?

ในเบื้องต่ำมีเวจฺจนรกเป็นที่สุด, ในเบื้องบนมีปรนิมมิตวสวัตฺตี

เทวโลกเป็นที่สุด ชั้น ๕ ชาติ อายุคนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ ที่นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่ากามธาตุ.

บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น รูปธาตุเป็นไหน ? ในเบื้องต่ำมีพรหมโลกเป็นที่สุด ในเบื้องบนมีอกนิษฐพรหมโลกเป็นที่สุด สภาวะธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าสมบัติที่ดี ของผู้เกิดแล้วก็ดี ของผู้อยู่ด้วยสุขวิหารธรรมในปัจจุบันก็ดี ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่ารูปธาตุ.

บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น อรูปธาตุเป็นไหน ? ในเบื้องต่ำมีอาภาส้านัญญาจตนะพรหมโลกเป็นที่สุด ในเบื้องบนมีเนวสัญญานาสัญญาจตนะพรหมโลกเป็นที่สุด สภาวะธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกของ ผู้เข้าสมบัติที่ดี ของผู้เกิดแล้วก็ดี ของผู้อยู่ด้วยสุขวิหารธรรมในปัจจุบัน ก็ดี ที่ท่องเที่ยวไปในระหว่างนี้ นับเนื่องในระหว่างนี้, นี้เรียกว่า อรูปธาตุ.

แต่ในอรรถถา ท่านกล่าวว่า กามภพ ชื่อว่า กามธาตุได้ ชั้น ๕, รูปภพ ชื่อว่า รูปธาตุ ได้ชั้น ๕, อรูปภพ ชื่อว่า อรูปธาตุ ได้ชั้น ๔. นี้ ประกอบโดยปริยายแห่งทศตตรสูตร.

๑. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๒. ๒. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๔. ๓. อภิ.สั. ๓๔/๘๓๐.

ส่วนในปริยายแห่งสังคิติกสูตรว่า ถึงแม้ธาตุทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้ว่า กุสลธาตุมี ๓ คือ เนกขัมธาตุ ๑, อภัยปาทธาตุ ๑, อวิหิงสาธาตุ ๑. ธาตุ ๓ อื่นอีก คือ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ นิโรธธาตุ ๑. ธาตุ ๓ อื่นอีก คือ หีนาธาตุ ๑ มัชฌิมาธาตุ ๑ ปณิตาธาตุ ๑. ก็ย่อมประกอบในที่นี้.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า เนกขัมธาตุ, กุสลธรรมแม่ทั้งหมด ก็เรียกว่า เนกขัมธาตุ.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยอภัยปาทะ ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อภัยปาทธาตุ, ความมีไมตรี อาการที่มีไมตรี สภาพที่มีไมตรี ในสัตว์ทั้งหลายเมตตาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อภัยปาทธาตุ.

ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยอวิหิงสา ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ, ความกรุณา อาการที่กรุณา สภาพที่กรุณา ในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ^๒.

รูปธาตุและอรูปธาตุได้กล่าวไว้แล้วแล. นิพพาน เรียกว่า นิโรธธาตุ. อกุสลจิตตูปบาท ๑๒ เรียกว่า หีนาธาตุ, ธรรมที่เป็นไป ๑. ที.ปา. ๑๑/๒๒๘. ๒. อภิ.วิ. ๓๕/๑๒๒.

ในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า มัชฌิมาธาตุ, โลกุตระธรรม ๘ เรียกว่า
ปณิตาธาตุ. กัธรรมแม่ทั้งหมด เรียกว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า
ไม่ใช่ชีวะ.

อรรถกถาจตุกนิทเทศ

ว่าด้วย อริยสัจ ๔

คำว่า จตุตถาริ อริยสัจจანი-อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกขอริย-
สัจ ๑, ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ ๑, ทุกขนิโรธอริยสัจ ๑, ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิปทาอริยสัจ ๑. วรรณนาแห่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้ จักมีแจ้งใน
วิสัยนาแห่งสัจจะแล.

อรรถกถापญจกนิทเทศ

ว่าด้วย วิมุตตตายตนะ ๕

คำว่า ปญจ วิมุตตตายตนาณิ-วิมุตตตายตนะ ๕ ความว่า
เหตุแห่งการพ้น ๕ ประการเหล่านี้ คือ การสดับธรรมเทศนาที่ผู้อื่น
แสดงเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ๑, การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับ
มาแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนอื่น ๑, การสาธยายธรรมที่ตน
ได้สดับมาแล้ว ๑, การตรึกถึงธรรมตามที่ได้สดับมาแล้วด้วยใจ ๑,

อารมณ์อันสมควรแก่สมถกรรมฐาน ๔๐ มี กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ เป็นต้น ๑.

ดูดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระศาสดาหรือเพื่อน
สพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรแก่ การเคารพ
แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ภิกษุนั้นยอม
เข้าใจอรรถเข้าใจธรรมในธรรมนั้นตามที่พระศาสดา
หรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรแก่การ
เคารพ แสดงธรรมแก่ภิกษุ, เมื่อภิกษุนั้น เข้าใจ
อรรถ เข้าใจธรรม ก็ย่อมเกิดความปราโมทย์, เมื่อ
เกิดความปราโมทย์แล้ว ปีติก็ย่อมเกิด, เมื่อใจ
สหรคด้วยปีติ กายย่อมสงบ, ผู้มีกายสงบก็ย่อม
เสวยสุข, เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น, นี้เป็นวิมุต-
ตายตนะข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ย่อมไม่ได้แสดงธรรม
แก่ภิกษุเลย แต่ว่า ภิกษุยอมแสดงธรรมตามที่ได้

ลำดับมา ตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่านี้โดย
พิสดาร ภิกษุยอมเข้าใจจรรรต เข้าใจธรรมในธรรม
นั้นที่ภิกษุแสดงธรรมตามที่ได้ลำดับมา ตามที่ได้
เล่าเรียนมาแก่คนเหล่านี้โดยพิสดาร เมื่อภิกษุ
เข้าใจจรรรต เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ ฯลฯ
เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น. นี้เป็นวิมุตตายนะ
ข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่
ภิกษุ แม้ภิกษุก็ไม่ได้แสดงตามที่ได้ลำดับมา ตามที่
ที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่านี้โดยพิสดาร ก็แก่
ว่าภิกษุยอมทำการสาธยายตามที่ได้ลำดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร ภิกษุยอมเข้าใจจรรรต
เข้าใจธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรมตามที่ได้
ลำดับมา ตามที่ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร เมื่อ
ภิกษุเข้าใจจรรรต เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์
 ฯลฯ เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี้เป็นวิมุตตา-
ยตนะข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรม
แก่ภิกษุ ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่าอื่นโดยพิสดาร แม้
ภิกษุก็ไม่ได้ทำการสาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร ก็แต่ว่าภิกษุยอม
ตรีกตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาด้วยใจ ภิกษุยอมเข้าใจจรด เข้า
ใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ ฯลฯ เมื่อมีสุข จิต
ย่อมตั้งมั่น นี่เป็นวิมุตตายนะข้อที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระ-
ศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควร
แก่การเคารพรูปใดรูปหนึ่ง ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่
ภิกษุ ภิกษุก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ได้สดับมา
ตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่คนเหล่าอื่นโดยพิสดาร
ภิกษุก็ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่
ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร แม้ภิกษุก็ไม่ได้ตรีก-
ตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่ได้

เล่าเรียนมาด้วยใจ ก็แต่ว่าสมาธิมีตัวอย่างใดอย่าง
หนึ่ง เธอเล่าเรียนมาด้วยดี ทำไว้ในใจด้วยดี
ทรงไว้ด้วยดี แتงตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา ภิกษุ
ย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมนั้น ตามที่ได้เล่าเรียน
สมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาด้วยดี ทำไว้ในใจ
ด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี แตงตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา
เมื่อภิกษุเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม ย่อมเกิดความ
ปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ
เมื่อมีใจสทรรคด้วยปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกาย
สงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อม
ตั้งมั่น. นี้เป็นวิมุตตายนะข้อที่ ๕ ดังนี้แล.

อรรถกถาฉกนิกายเทศ

ว่าด้วย อนุตรริยะ

ในคำนี้ว่า จ อนุตุตริยานิ - อนุตรริยะ ๖ มีความว่า คุณ
อันยิ่งกว่าธรรมชาติเหล่านั้น ไม่มี ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
อนุตระ อนุตระนั้นแหละ ชื่อว่า อนุตรริยะ, อธิบายว่า เป็นธรรมชาติ
อันประเสริฐ. สมจริงดังพระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า
๑. อัง.ปญจก. ๒๒/๒๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนุตริยะะ ๖ ประการนี้.

๖ ประการเป็นไฉน ? คือ -

๑. ทัทธานุตริยะะ - การเห็นอันประเสริฐ,
๒. สวานุตริยะะ - การฟังอันประเสริฐ,
๓. ลาภานุตริยะะ - การได้อันประเสริฐ,
๔. สิกขานุตริยะะ - การศึกษาอันประเสริฐ,
๕. ปาจริยานุตริยะะ - การบำรุงอันประเสริฐ,
๖. อนุสทานุตริยะะ - อนุสติอันประเสริฐ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ ทัทธานุตริยะะ เป็น
ไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลก
นี้ ย่อมไปเพื่อจะดูช่างแก้วบ้าง, ม้าแก้วบ้าง,
แก้วมณีบ้าง, ของใหญ่ของเล็ก, หรือสมณพรหมณ์
ผู้เห็นผิด, ผู้ปฏิบัติผิด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ทัทธนะมีอยู่ เรามิได้กล่าวว่ ไม่มี ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็แต่ว่า ทัทธนะนั้นนั่นแล เป็นทัทธนะอัน
เลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน มิใช่
ของพระอริยะะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่

เป็นไปเพื่อเบื้อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อ
ความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้
เพื่อพระนิพพาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคล
ใดมีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธาไม่
หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมไปเพื่อใจเห็น
ตถาคต หรือสาวกของตถาคต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าว
ล่วงความโศกและความรำไร เพื่อความดับสูญแห่ง
ทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้
แจ้งซึ่งพระนิพพาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่
บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ไปเห็นพระ-
ตถาคต หรือสาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า
ทัศนานุตรियะ. ทัศนานุตรियะ เป็นดังนี้.

ก็ สวานานุตรियะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมไปเพื่อ
ฟังเสียงกลองบ้าง เสียงพิณบ้าง เสียงเพลงบ้าง

หรือเสียงสูง ๆ ต่ำ ๆ ย่อมไปเพื่อฟังธรรมของ
สมณพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย การฟังนี้มีอยู่ เรามิได้กล่าวว่า ไม่มี ก็
แต่ว่าการฟังนี้ เป็นการฟังอันแล้ว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วน
บุคคลใดแลมีศัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
ศัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมไป
เพื่อฟังธรรมของตถาคต หรือของสาวกของตถาคต.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การฟังนี้ประเสริฐกว่าการฟัง
ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์
ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อกระทำให้งังซึ่งพระนิพพาน,
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีศัทธาตั้งมั่น
มีความรักตั้งมั่น มีศัทธาไม่หวั่นไหว มีความ
เลื่อมใสยิ่ง ย่อมไปฟังธรรมของตถาคตหรือของ
สาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า สานานุตรियะ.
ทัสสานุตรियะ สวานานุตรियะ เป็นดังนี้.

ก็ สานานุตรियะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน
ภิกษุ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมได้บุตรบ้าง

ภรรยาบ้าง ทรัพย์บ้าง หรือลาภมากบ้าง น้อยบ้าง
หรือได้สัทธาในสมณพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติ
ผิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลากคือการได้นี้มีอยู่
เรามีได้กล่าวว่ ไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็
แต่ว่า ลากคือการได้นี้เป็นลาภแล้ว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วน
บุคคลใดแล เป็นผู้มึสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น
มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้
สัทธาในพระตถาคต หรือสาวกของพระตถาคต.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลากคือการได้นี้เป็นลาภอัน
ประเสริฐกว่าลาภทั้งหลาย ย่อมเป็นไปเพื่อความ
บริสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อกระทำให้
แจ้งซึ่งพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่
บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้สัทธาใน
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตนี้ เราเรียกว่า
ลาภานุตรียะ. ทัสนานุตรียะ สวานานุตรียะ
ลาภานุตรียะ เป็นดังนี้.

ก็ ลิกขานุตตริยะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมศึกษา
ศิลปะเกี่ยวกับช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง ธนูบ้าง
ดาบบ้าง หรือศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำ ย่อมศึกษา
ต่อสมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การศึกษานี้มีอยู่, เรามิได้
กล่าวว่า การศึกษานี้ไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ก็แต่ว่าการศึกษานั้น เป็นการศึกษที่เลว ฯลฯ
ย่อมไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ส่วนบุคคลใดมีศัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
ศัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษา
อริศีลบ้าง อริจิตบ้าง อริปัญญาบ้าง ในธรรม
วินัยอันตถาคตประกาศแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
การศึกษานี้ประเสริฐกว่าการศึกษาทั้งหลาย ย่อม
เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ
เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ข้อที่บุคคลผู้มีศัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มี
ศัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษา
อริศีลบ้าง อริจิตบ้าง อริปัญญาบ้าง ในธรรมวินัย

อันตถาคตประกาศแล้วนี้ เราเรียกว่า ลิกขานุต-
ริยะ. ทัสนานุตริยะ สวนานุตริยะ ลาภานุต-
ริยะ ลิกขานุตริยะ เป็นต้นนี้.

ก็ ปาจริยานุตริยะ เป็นอย่างไร ? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมบำรุง
กษัตริย์บ้าง, พราหมณ์บ้าง, คฤหบดีบ้าง, ก็หรือ
ว่า ย่อมบำรุงบุคคลชั้นสูงและต่ำ, หรือย่อมบำรุง
สมณพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การบำรุงนี้มีอยู่ เรามิได้
กล่าวว่า การบำรุงไม่มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่
การบำรุงนี้แล เป็นการบำรุงอันเลว ฯลฯ ไม่เป็น
ไปเพื่อพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่า
บุคคลใดแล ผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น
มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมบำรุง
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย การบำรุงนี้ประเสริฐกว่าการบำรุงทั้งหลาย
ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย
 ฯลฯ เพื่อกระทำให้งั่งซึ่งพระนิพพาน, ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความ

รักตั้งมั่น มีสัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง
ย่อมบำรุงพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. นี้
เราเรียกว่า ปาโรจริยานุตริยะะ. ทสฺสนานุตริยะะ
สวานานุตริยะะ ลาภานุตริยะะ ลิกขานุตริยะะ
ปาโรจริยานุตริยะะ เป็นดังนี้.

ก็อนุตตานุตริยะะ เป็นอย่างไร ?, ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมระลึก
ถึงการได้บุตรบ้าง การได้ภรรยาบ้าง การได้ทรัพย์
บ้าง ก็หรือว่า ย่อมระลึกถึงการได้มากบ้าง น้อย
บ้าง, หรือระลึกถึงสมณพรหมณ์ผู้มีความเห็นผิด
ผู้ปฏิบัติผิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การระลึกถึงนี้
มีอยู่ เรามีได้กล่าววว่า การระลึกถึงนี้ไม่มี. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย แต่ว่า การระลึกถึงนี้นั้นแล เป็น
การระลึกถึงอันแล้ว ฯลฯ ย่อมไม่เป็นไปเพื่อ
พระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่าบุคคล
ใดแล ผู้มีสัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีสัทธา
ไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมระลึกถึง
พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต. ดูก่อนภิกษุ

เรียกว่า นิททสะ ไม่มีพรรษา ๑๐. และไม่มีพรรษา ๑๐. อย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แม้พรรษา ๕ ก็ไม่มี ฯลฯ แม้กาลสักว่าครูเดียวก็ยังไม่มีการพิจารณาปรินิพพานในกาลที่มีพรรษา ๑๐ เท่านั้นก็หาไม่ แม้ปรินิพพานในกาลที่มีพรรษา ๗ ก็ไม่ชื่อว่ามีพรรษา ๗ ไม่มีพรรษา ๑๐ ไม่มีกาลแม้สักครูเดียว. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อยกเอาโฆหารอันเกิดในลัทธิเดียรถีย์มาไว้ในพระศาสนา แล้วทรงแสดงความไม่มีแห่งพระชีนาสพผู้เช่นนั้นในลัทธิเดียรถีย์นั้น, และความมีอยู่แห่งพระชีนาสพผู้เช่นนั้นในศาสนา นี้ จึงตรัสเหตุแห่งความมีอยู่แห่งพระชีนาสพผู้เช่นนั้นว่า

สตุต นิททสวตฺตุนิ - วัตถุแห่งนิททสะ ๗. ดุจดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิททสวัตถุ ๗ ประการ

นี้. ๗ ประการเป็นไฉน ? คือ

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย

นี้ เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการสมาทาน
ศึกษาและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไปในการ
สมาทานศึกษา.

๒. เป็นผู้ได้รับความยินดีอย่างแรงกล้าในการ

ใคร่ครวญธรรมและเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก

ไปในการใคร่ครวญธรรมต่อไป.

๓. เป็นผู้ยินดีอย่างแรงกล้าในการกำจัด
ความอยาก และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก
ไปในการกำจัดความอยากต่อไป.

๔. เป็นผู้มีความยินดีอย่างแรงกล้าในการ
หลีกเร้น และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจากไป
ในการหลีกเร้นต่อไป.

๕. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการเริ่ม
ความเพียร และเป็นผู้มีความรักอันไม่ปราศจาก
ไปในการเริ่มความเพียรต่อไป.

๖. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในความ
เป็นผู้มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตัว และเป็นผู้มี
ความรักอันไม่ปราศจากไปในความเป็นผู้มีสติปัญ-
ญาเป็นเครื่องรักษาตัวต่อไป.

๗. เป็นผู้มีความพอใจอย่างแรงกล้าในการ
แทงตลอดด้วยทฤษฎี และเป็นผู้มีความรักอันไม่
ปราศจากไปในการแทงตลอดด้วยทฤษฎี ต่อไป.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย นิตทสวัตถุ ๗ ประการนี้แล*

แม้พระเถระครั้งนยกเทศนาอย่างนั้นขึ้นกล่าวว่า **สตต นิตทสวัตถุณี**
- นิตทสวัตถุ ๗ ดังนี้

อรรถกถาอัฐกนิตเทศ

ว่าด้วย อภิภายตนะ ๘

ในคำว่า **อฏฐ** อภิภายตนาณี - อภิภายตนะ ๘ นี้ มีความ
ว่า อายตนะทั้งหลายครอบงำฉานเหล่านั้น ฉะนั้น ฉานเหล่านั้นจึง
ชื่อว่า อภิภายตนะ. คำว่า **อายตนาณี** ความว่า ฉานมีกสิณเป็น
อารมณ์กล่าวคืออายตนะเพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งอันยิ่ง.

อธิบายว่า ก็บุคคลผู้มีญาณอันยิ่ง ผู้มีญาณแก่แล้วกล้าคิดว่า อัน
เราพึงเข้าในอารมณ์นี้ เพราะเหตุไร ? ภาระในการทำจิตให้เป็นเอกัคค-
ตา ไม่มีแก่เราดังนี้ แล้วครอบงำอารมณ์เหล่านั้นเสียเข้าสมบัติ, ยัง
อัปปรณาให้เกิดขึ้นในอารมณ์นี้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งนิมิต. ฉานที่
ให้เกิดขึ้นโดยประการอย่างนี้ ท่านเรียกว่า อภิภายตนะ. อภิภายตนะ
๘ เป็นไฉน ?

๑. อัง. สตตก. ๒๓/๑๘.

๑. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทรา
มครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรา รู้ เรา เห็น, นี้ เป็น อภิกายตนะที่ ๑.

๒. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทรา
มครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรา รู้ เรา เห็น, นี้ เป็น อภิกายตนะที่ ๒.

๓. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในอรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกเล็กน้อย มีวรรณะดีและทรา มครอบงำ
รูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา
เห็น, นี้ เป็น อภิกายตนะที่ ๓.

๔. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในอรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกไม่มีประมาณ มีวรรณะดีและทรา
มครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เรา รู้ เรา เห็น, นี้ เป็น อภิกายตนะที่ ๔.

๕. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเขียว มีวรรณะเขียว เขียวล้วน
มีรังสีเขียว, ดอกผักตบอันเขียว มีวรรณะเขียว
เขียวล้วน มีรังสีเขียว, หรือว่าผู้ที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสอง เกลียงเขียว มีวรรณะเขียว
เขียวล้วน มีรังสีเขียว แม้ฉันใด, ผู้หนึ่ง มีความ
สำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันเขียว มี
วรรณะเขียว เขียวล้วน มีรังสีเขียว ฉะนั้น
เหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความ
สำคัญอย่างนี้ เรารู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิภายตนะ
ที่ ๕.

๖. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลือง
ล้วน มีรังสีเหลือง, ดอกกรรณิกาอันเหลือง มี
วรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง, หรือว่า
ผู้ที่กำเนิดในเมืองพาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลียง-
เหลือง มีวรรณะเหลือง เหลืองล้วน มีรังสีเหลือง
แม้ฉันใด, ผู้ใดมีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันเหลือง มีวรรณะเหลือง เหลือง

ล้วน มีรังสีเหลือง ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูป
เหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า เรา^๑รู้ เรา
เห็น, นี้ เป็น อภิปายตนะที่ ๖.

๑. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันแดง มีวรรณะแดง แดงล้วน มี
รังสีแดง, ดอกหงอนไก่อันแดง มีวรรณะแดง
แดงล้วน มีรังสีแดง, หรือว่า ผ้าที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลี้ยงแดง มีวรรณะแดง
แดงล้วน มีรังสีแดง แม้ฉนั้นใด, ผู้หนึ่ง มีความ
สำคัญในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกอันแดง มี
วรรณะแดง แดงล้วน มีรังสีแดง ฉะนั้นเหมือนกัน ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้
ว่า เรา^๑รู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิปายตนะที่ ๗.

๘. ผู้หนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน เห็น
รูปภายนอกอันขาว มีวรรณะขาว ขาวล้วน มี
รังสีขาว, ดาวประกายพรึกอันขาว มีวรรณะขาว
ขาวล้วน มีรังสีขาว, หรือว่า ผ้าที่กำเนิดในเมือง
พาราณสี มีส่วนทั้งสองเกลี้ยงขาว มีวรรณะขาว
ขาวล้วน มีรังสีขาว แม้ฉนั้นใด, ผู้หนึ่ง มีความ

สำคัญในอรุปรภายใน เห็นรูปภายนอกอันขาว มี
วรรณะขาว ขาวล้วน มีรังสีขาว ฉะนั้นเหมือนกัน
ครอบงำรูปเหล่านั้นแล้ว มีความสำคัญอย่างนี้ว่า
เราสู้ เราเห็น, นี้ เป็น อภิกายตนะที่ ๘.

อรรถกถานวกนิตเทศ

ว่าด้วย อนุปปพวิหารธรรม ๕

คำว่า นว อนุปปพวิหาร - อนุปปพวิหาร ๕ มีความว่า ภาย
หลังแห่งธรรมมีในก่อน ๆ ชื่อว่า อนุปปพะ - ตามลำดับ, วิหาระ -
ธรรมเป็นเครื่องอยู่ตามลำดับ ชื่อว่า อนุปปพวิหาระ เพราะเป็นธรรม
อันพระโยคีบุคคลพึงอยู่ คือพึงเข้าอยู่ตามลำดับ, อธิบายว่า ธรรมเป็น
เครื่องอยู่อันพระโยคีบุคคลพึงเข้าอยู่ตามลำดับ. อนุปปพวิหารธรรม ๕
เป็นไฉน ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย

นี้เข้าปฐมฌาน สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย มี

วิตกวิจารณ์ มีปีติสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่

๑. ที. ปา. ๑๑/๓๔๕.

๒. ภิกษุ เพราะระงับวิตกวิจารณ์เสียได้ ก็
เข้าทุติยฌาน อันเป็นความผ่อนคลายแห่งใจในภายใน
มีอารมณ์เป็นเอกทิภาพ - ความที่จิตมีอารมณ์เดียว
ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่.

๓. ภิกษุ เข้าตติยฌานอันปราศจากปีติอยู่
ด้วยอุเบกขา, สติ, สัมปชัญญะเสวยสุขทางกาย
ซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลายเรียกว่า เป็นผู้มื่อเบกขา, มี
สติ, มีธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขดังนี้.

๔. ภิกษุ เพราะละสุขและทุกข์ดับโสมนัส
โทมนัสในก่อนเสียได้ จึงเข้าจตุตถฌานอันไม่มี
ทุกข์และสุข บริสุทธิด้วยอุเบกขาและสติอยู่.

๕. ภิกษุ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา ดับปฏิม-
สัญญา ไม่ใส่ใจนัตตสัญญาได้โดยประการทั้ง
ปวง จึงเข้าอากาธานัญจายตนะด้วยบริกรรมว่า
อนนโต อากาโส - อากาสไม่มีที่สุดอยู่.

๖. ภิกษุ ก้าวล่วงอากาธานัญจายตนะเสียได้
โดยประการทั้งปวง จึงเข้าวิญญาณ์ญจายตนะด้วย
บริกรรมว่า อนนตํ วิญญาณ์ - วิญญาณ์ไม่มีที่สุด
อยู่.

๗. ภิกษุ ก้าวล่วงวิญญาณ์ญายณะเสียได้

โดยประการทั้งปวง จึงเข้าอาภิญญายณะด้วย
บริกรรมว่า นตฺถิ กิณฺจฺจ - นิดหนึ่งน้อยหนึ่งไม่มี
อยู่.

๘. ภิกษุ ก้าวล่วงอาภิญญายณะเสียได้

โดยประการทั้งปวง จึงเข้าเนวสัณฺญาเนวสัณฺญา
ยณะอยู่

๙. ภิกษุ ก้าวล่วงเนวสัณฺญาเนวสัณฺญา

ยณะเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าสัณฺญาเวทิตนินิ
โรธอยู่* ดังนี้.

อรรถกถาทสกนิตเทศ

ว่าด้วย นิชชรวัตถุ ๑๐

คำว่า ทส นิชชรวตฺถุนิ - นิชชรวัตถุ ๑๐ ความว่า มิจฉา-
ทิกฺขุเป็นต้น ย่อมเสื่อมลง ย่อมสลายไป ฉะนั้นจึงชื่อว่า นิชชระ.

คำว่า วตฺถุนิ - วัตถุทั้งหลาย ได้แก่เหตุ. วัตถุ คือเหตุ นั้นด้วย
เสื่อมลงด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า นิชชรวัตถุ. นิชชรวัตถุนี เป็นชื่อของ
กุศลธรรมมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น. นิชชรวัตถุ ๑ เป็นไฉน ? นิชชรวัตถุ
๑๐ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า

๑. นวก. ๒๓/๒๓๖.

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิของผู้มี
สัมมาทิฏฐิ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มี
สัมมาทิฏฐินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย. และกุศล-
ธรรมเป็นอเนกมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที.

๒. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสังกัปปะ
ของผู้มีสัมมาสังกัปปะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรม
อันลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาสังกัปปะเป็น
ปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ของผู้มีสัมมาสังกัปปะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย,
และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย
ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที.

๓. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาวาจา ของ
ผู้มีสัมมาวาจา ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาวาจาเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัม-
มาวาจานั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรม

อันเป็นอเนกมีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่ง
ความเจริญเต็มที่.

๔. ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย มีจกัมมันตะ
ของผู้มีสัมมาจกัมมันตะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรม
อันลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมีจกัมมันตะเป็น
ปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
ของผู้มีสัมมาจกัมมันตะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย,
และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัมมาจกัมมันตะเป็นปัจจัย
ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๕. ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย มีจกอาชีวะของ
ผู้มีสัมมาอาชีวะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอัน
ลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมีจกอาชีวะเป็นปัจจัย
ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
สัมมาอาชีวะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล-
ธรรมเป็นอเนกมีสัมมาอาชีวะเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที่.

๖. ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย มีจกาวายามะของ
ผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอัน

ลามกเป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาวายามะเป็นปัจจัย
ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มี
สัมมาวายามะนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล-
ธรรมเป็นอเนกมีสัมมาวายามะเป็นปัจจัย ก็ย่อม
ถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๗. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสติของผู้มี
สัมมาสติ ย่อมเสื่อมลง อกุศลธรรมอันลามกเป็น
อเนกมีมิจฉาสติเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้น อกุศล-
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มีสัมมาสตินั้น ก็
ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรมเป็นอเนกมีสัม-
มาสติเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความเจริญเต็มที่.

๘. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาสมาธิของผู้
มีสัมมาสมาธิ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอเนกเหล่าใด มีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัม-
มาสมาธินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรม
เป็นอเนกมีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่ง
ความเจริญเต็มที่.

๕. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจณาญาณของผู้มี
สัมมาญาณ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอเนกเหล่าใด มิมีจณาญาณเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของผู้มีสัมมา
ญาณนั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศลธรรมเป็น
อเนกมีสัมมาญาณเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงซึ่งความ
เจริญเต็มที.

๑๐. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาวิมุตติของผู้
มีสัมมาวิมุตติ ย่อมเสื่อมลง, อกุศลธรรมอันลามก
เป็นอเนกเหล่าใด มิมีจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ย่อม
เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ของผู้มี
สัมมาวิมุตตินั้น ก็ย่อมเสื่อมลงด้วย, และกุศล
ธรรมเป็นอเนกมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึง
ซึ่งความเจริญเต็มที*.

อรรถกถาจักขาทีนิตเทศ

ว่าด้วย จักขุเป็นต้น

๓] คำมีอาทิว่า สพุพฺพ ภิกฺขเว อภินฺถะยฺย - คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรรู้อย่างดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พึง

ทราบว่ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรนำมาแสดงแล้วในที่นี้. จ อักษร
ในคำว่า กิณฺจํ เป็นนิบาตสักว่าทำบทให้เต็ม. วิสัชนา ๓๐ มี จกฺขุ
เป็นต้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร แสดงแยกเป็นอย่างละ ๕ ๆ ใน
ทวารหนึ่ง ๆ ในทั้ง ๖ ตามลำดับแห่งความเป็นไปแห่งทวารและอารมณฺ์

ในคํานั้น จักฺขุ มี ๒ อย่าง คือ มังสจักฺขุ ๑ ปัญญาจักฺขุ ๑.
ในจักฺขุทั้ง ๒ นั้น ปัญญาจักฺขุมี ๕ อย่าง คือ พุทฺธจักฺขุ ๑, สมนฺต-
จักฺขุ ๑, ญาณจักฺขุ ๑, ทิพยจักฺขุ ๑, ธรรมจักฺขุ ๑.

คํานี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเมื่อตรวจคู้ตวโลก ได้เห็น
แล้วแลด้วยพุทฺธจักฺขุ ดังนี้ ชื่อว่า พุทฺธจักฺขุ.

คํานี้ว่า สัพพัญญุตญาณ เรียกว่า สมนฺตจักฺขุ ดังนี้ ชื่อว่า
สมนฺตจักฺขุ.

คํานี้ว่า ดวงตาเห็นธรรม เกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้
ชื่อว่า ญาณจักฺขุ.

คํานี้ว่า คุณก่อนภิกษุ เราได้เห็นแล้วแล ด้วยทิพยจักฺขุอัน
บริสุทธิ์ ดังนี้ ชื่อว่า ทิพยจักฺขุ.

มรรคญาณเบื้องต้น ๓ นี้มาในคำว่า ธรรมจักฺขุอันปราศจากธุลี
ไม่มีมลทิน เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า ธรรมจักฺขุ.

๑. ม. มุ. ๑๒/๓๒๓. ๒. ขุ. ขุฬุ ๓๐/๒๑๖, ๒๔๕.

๓. ส. มหา. ๑๕/๑๖๖๖. ๔. ม. มุ. ๑๒/๓๒๔. ๕. ม. มุ. ๑๓/๕๕๕.

ฝ่ายมังสจักขุ มี ๒ อย่าง คือ สัมภารจักขุ ๑, ปสาทจักขุ ๑.

ก่อนเมื่ออันใดตั้งอยู่ที่เบ้าตา พร้อมด้วยหนังหุ้มลูกตาภายนอก ทั้ง ๒ ข้างเบื้องต่ำกำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา เบื้องบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ผูกด้วยเส้นเอ็นอันออกจากท่ามกลางเบ้าตาโยงติดไปถึงสมองศีรษะ สัมภารจักขุ.

ส่วนความใสอันใดเกี่ยวในสัมภารจักขุนี้ เนื่องในสัมภารจักขุนี้ อาศัสมหาภูตรูป ๔ มีอยู่, ความใสนี้ ชื่อว่า ปสาทจักขุ. ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา ปสาทจักขุ นี้.

ปสาทจักขุนี้ นั้น โดยประมาณก็สักเท่าศีรษะเส้นอาศัษธาตุทั้ง ๔ อาบเยื่อตาทั้ง ๗ ชั้น คุจน้ำมันที่ราดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น อาบปุยนุ่นทุกชั้นอยู่ฉะนั้น ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแก่จิตในวิธีมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง เป็นที่เกิดขึ้นแห่ง สรีรสันฐาน ที่อยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแหวดาคำที่แวดล้อมด้วยมณฑลตาขาว แห่งสัมภารจักขุนี้.

ธรรมชาติใดย่อมเห็น ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า จักขุ, อธิบายว่า จักขุนี้ ย่อมยินดีรูป และทำให้รูปปรากฏแจ่มแจ้งได้.

ธรรมชาติใดย่อมแตกสลายไป ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า รูป, อธิบายว่า รูปนี้ เมื่อถึงความแปรไปแห่ง วรรณะ ย่อม

ประกาศความถึงภัย.

วิญญานเป็นไปทางจักขุ หรือ การรู้รูปารมณ์ของจักขุ ชื่อว่า
จักขุวิญญาน.

ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่า ถูกต้อง. ท่านกล่าวว่า สัม-
ผัสสะ เพราะระดับบพด้วยอุปสรรค. สัมผัสที่เป็นไปทางจักขุ ชื่อว่า
จักขุสัมผัส.

คำว่า จกขุสมมุตฺสปลฺจฺยา ได้แก่ ผัสสเจตสิกที่ประกอบกับ
จักขุวิญญานเป็นปัจจัย.

คำว่า เวทิตฺ ได้แก่ รับรู้อารมณ์. อธิบายว่า การเสวย
อารมณ์.

ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์นั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นสุข ฉะนั้น จึง
ชื่อว่า สุขะ, อธิบายว่า สุขะนั้นเกิดแก่ผู้ใด ก็ย่อมทำผู้นั้นให้ถึงซึ่ง
ความสุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติโดยอ้อมเกี่ยวกินและขุดเสียได้ด้วยดี
ซึ่งอาหารทางกายและจิต ฉะนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า สุขะ.

ธรรมชาติโดยอ้อมเสวยอารมณ์เป็นทุกข์ ฉะนั้น ธรรมชาตินี้
จึงชื่อว่า ทุกฺษะ, อธิบายว่า ทุกฺษะนั้นเกิดแก่ผู้ใด ก็ย่อมทำผู้นั้นให้
ถึงซึ่งความทุกข์.

ทุกข์ก็ไม่ใช่, สุขก็ไม่ใช่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า อทุกขมสุข. ม
อักษรท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งปทสนธิ - ต่อบท.

ก็จักขุสัมผัสนั้น เป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตกับด้วยตน ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย, อัญญมัญญะ-, นิสสยะ-, วิปากะ-, อาหาระ-, สัมปยุตตะ-, อัตถิ-, อวิคตปัจจัย รวม ๘ ปัจจัย, เป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตกับด้วยสัมปฏิจจนจิต ด้วยอำนาจ อนันตรปัจจัย, สมมันตระ อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิคตะ รวม ๕ ปัจจัย, เป็นปัจจัยแก่กรรมทั้งหลาย อันสัมปยุตกับด้วยสันติ-รณจิตเป็นต้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยเพียงปัจจัยเดียว.

ธรรมชาติไดย่อมไดยิน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โสตะ. โสตะนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแก่จิตในวิถิ มีโสต-วิญญาณจิตเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง ที่มีสัณฐานตั้งวงแหวน มีขนอ่อนสีน้ำตาลพอกพูนภายในช่องแห่งสัมภารโสตะ.

ธรรมชาติไค ย่อมเปล่งออก ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ลัททะ-เสียง, อธิบายว่า ย่อมเปล่งเสียง.

ธรรมชาติไค ย่อมสูดคม ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ฆานะ-จมูก. ฆานะนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแก่จิต ในวิถิ มีฆานวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง ที่มีสัณฐาน ดังกีบแพะในภายในแห่งช่องสสัมภารฆานะ.

ธรรมชาติไค ย่อมฟุ้งไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า คันธะ-กลิ่น, อธิบายว่า ย่อมประกาศซึ่งที่อยู่ของตน.

ธรรมชาติไดย่อมนำมาซึ่งชีวิต ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ชีวหา- ลีน, หรือ ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า ลิมรส. ชิวหานั้น
ยังความเป็นวัตถุและทวารตามสมควรแก่จิตในวิถี มีชีวหาวิญญาณจิต
เป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง มีลักษณะดังปลายกลีบดอกอุบล
แตก ในท่ามกลางแผ่นลีนเบื้องบนเว้นปลายสุด, โคนและข้างๆ แห่ง
สัทัมภารชีวหา.

สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีซึ่งธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า รสะ- รส, อธิบายว่า ย่อมชอบใจ.

ธรรมชาติไค เป็นบ่อเกิดแห่งสาสวธรรมทั้งหลาย อันบังเกิด
เกลียด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า กายะ- กาย. คำว่า อาโย
แปลว่า ประเทศเป็นที่เกิดขึ้น. ความเป็นไปแห่งอุปาทินนรูปในกายนี้
อยู่ตราบใด ตรานั้นกายประสาทนั้นยังความเป็นวัตถุและทวารตาม
สมควรแก่จิตในวิถี มีกายวิญญาณจิตเป็นต้นให้สำเร็จตั้งอยู่ที่กายนั้น
โดยมาก.

ธรรมชาติไค ย่อมถูกต้อง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
โผฏฐัพพะ - กระทบ.

ธรรมชาติไค ย่อมรู้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มโน-
ใจ, อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ.

ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ฉะนั้น ธรรม-
ชาตินั้น ชื่อว่า **สัมมะ - ธรรมารมณ**.

คำว่า **มโน - ใจ** ได้แก่ ภวังคจิตที่เป็นไปกับการรับอารมณ์.
คำว่า **ขมฺมา** ได้แก่ ธรรมคือธรรมารมณมี ๑๒ ประเภท.

คำว่า **มโนวิณญาณ - มโนวิญญานจิต** ได้แก่ มโนวิญญาน
ที่ทำชวนกิจ. คำว่า **มโนสมมุสฺโส - มโนสัมผัสสะ** ได้แก่ ผัสสเจตสิก
ที่ประกอบกับมโนวิญญานนั้น. มโนสัมผัสสะนั้น เป็นปัจจัยแก่เวทนา

๑. จิตและเจตสิกรับอารมณ์โดยแน่นอน

มีอารมณ์ ๑๒ ประเภท คือ :-

๑. กามอารมณ์	= กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘
๒. มหัคคตอารมณ์	= มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๑๕
๓. นิพพานอารมณ์	= นิพพาน
๔. นามอารมณ์	= จิต เจตสิก นิพพาน
๕. รูปอารมณ์	= รูป ๒๘
๖. ปัจจุบันอารมณ์	= จิต เจตสิก รูป
๗. อดีตอารมณ์	= จิต เจตสิก รูป
๘. กาลวิมุตติอารมณ์	= นิพพาน บัญญัติ
๙. บัญญัติอารมณ์	= อตถบัญญัติ สัททบัญญัติ
๑๐. ปรมัตถอารมณ์	= จิต เจตสิก รูป นิพพาน
๑๑. อัชฌัตตอารมณ์	= จิต เจตสิก รูป
๑๒. พหิทฺธอารมณ์	= จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ.

ที่ประกอบ ด้วยอำนาจปัจจัย ๗ ปัจจัยที่เหลือเว้นวิปากปัจจัย, เป็น ปัจจัยแก่เวทนาที่ประกอบกับชวณะเป็นลำดับไป คือชวณะดวงที่ ๒ ด้วย อำนาจปัจจัย ๕ ปัจจัยเหล่านั้นเหมือนกัน, เป็นปัจจัยแก่ชวณะที่เหลือ คือชวณะดวงที่ ๓-๗ ด้วยอำนาจอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น.

จันท์ ๕

๔] วิสัชนา ๕ มีวิสัชนาในรูปเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี-
สารีบุตรแสดงด้วยสามารถแห่งจันท์.

ธรรมชาติใด ย่อมเสื่อมสลาย ย่อมถูกเบียดเบียนด้วยวิโรธปัจจัย
มีความเย็นเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป.

ธรรมชาติใด ย่อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
เวทนา.

ธรรมชาติใด ย่อมจำอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
สัญญา.

ธรรมชาติใด ย่อมปรุงแต่ง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
สังขาร.

๑. สหชาติะ, อัญญมัญญะ, นิสสยะ, อาหาระ, สัมปยุตตะ, อัตถิ, อวิกตะ.

๒. อนันตระ, สมันตระ, อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิกตะ.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 221

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วิญญาน.

ธรรมหมวด ๖

วิตัญญา ๖๐ มีวิตัญญาในจักขุเป็นต้น มีธรรมวิจารณ์เป็นที่สุด
ด้วยสามารถแห่งหมวด ๖ หมวดละ ๑๐ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
แสดงโดยความเป็นปิยรูปสาตรูป.

เวทนา มีเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นต้นกับทั้งธรรมที่สัมป-
ยุตด้วย.

ความสำคัญในรูป ชื่อว่า รูปสัญญา.

ธรรมชาติใด ย่อมตั้งใจในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า สัญเจตนา. อธิบายว่า ย่อมมุ่งสู่อารมณ์.

ธรรมชาติใด ย่อมกระหาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
ตัณหา. อธิบายว่า ย่อมอยาก.

ธรรมชาติใด ย่อมตรึกซึ่งอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า วิตักกะ อีกอย่างหนึ่ง ความตรึก ชื่อว่า วิตักกะ, ท่าน
อธิบายไว้ว่า การขกจิตขึ้นสู่อารมณ์.

ธรรมชาติใด ย่อมประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น ชื่อว่า วิจาระ, อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณา ชื่อว่า วิจาร,
ท่านอธิบายไว้ว่า การพิจารณาเนื่องๆ.

ธาตุ ๖

๕] วิญญาณ ๖ มีวิสัญญานาในปฐวีธาตุเป็นต้น พระธรรม-
เสนาบดีสารีบุตร แสดงด้วยสามารถการกำหนดนามรูป โดยตั้งเขป.

ชื่อว่า ปฐวี-ดิน เพราะเป็นธรรมชาติแผ่ไป.

ธรรมชาติใด ย่อมเอิบอาบ หรือว่า ย่อมไหลไปและเกาะกุม
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาโป-น้ำ.

ธรรมชาติใด ย่อมทำให้ร้อน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
เตโช - ไฟ.

ธรรมชาติใด ย่อมพัดไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
วาโย - ลม.

ธรรมชาติใด อันใคร ๆ ย่อมจับไม่ได้ เขียนไม่ได้ คือ อัน
ใคร ๆ ไม่อาจที่จะไถ, ตัด, หรือทำลายได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า อากาโส - อากาศ.

ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า มิใช่สัตว์.

กสิณ ๑๐

วิสัย ๑๐ มีวิสัยในปฐมกสิณเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี
สารีบุตร ได้แสดงด้วยสามารถแห่งกสิณภาวนา.

ดวงกสิณด้วยสามารถการแผ่ไปในอารมณ์ทั้งสี่ก็ดี, นิมิตที่
ปรากฏที่ดวงกสิณนั้นก็ดี, ฌานมีดวงกสิณนั้นเป็นอารมณ์ก็ดี ท่าน
เรียกว่า กสิณ. แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฌาน. คือ ฌาน ๔ มี
มหาภูตเป็นกสิณเป็นอารมณ์ ในเบื้องต้น, จากนั้น ฌาน ๔ มีวิณณ-
กสิณเป็นอารมณ์ ในเบื้องปลาย.

ปริจเฉทากาส ๑, ฌานมีปริจเฉทากาสนั้นเป็นอารมณ์ ๑,
กสิณคชฌานิกาส ๑, และอากาสนัญจายตนฌาน มีกสิณคชฌานิกาส
นั้นเป็นอารมณ์ ท่านเรียกว่า อากาสกสิณ.

จิตที่รู้อากาสนัญจายตนฌาน ๑, วิญญาณัญจายตนฌานมีอากา-
สนัญจายตนฌานนั้นเป็นอารมณ์ ๑ ท่านเรียกว่า วิญญาณกสิณ.

อาการ ๓๒

๖] วิสัย ๓๒ มีวิสัยเกสาเป็นต้น พระธรรมเสนาบดี
สารีบุตร ได้แสดงด้วยสามารถกรรมฐานมีอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์. ก็
เมื่ออาการ ๓๒ มีเกสาเป็นต้นเหล่านั้นปรากฏโดยความเป็นของปฏิคุณ

ก็เป็นอสุภกรรมฐานด้วยสามารถแห่งกายคตาสติ, เมื่อปรากฏโดยความเป็นสี ก็เป็นวัณณกรรมฐาน, เมื่อปรากฏโดยความเป็นธาตุ ก็เป็นจตุธาตุววัตถามกรรมฐาน. อนึ่ง อากาโร ๓๒ มีเกสาเป็นต้นปรากฏโดยความเป็นปฏิภูต หรือโดยสี ฌานก็มีสิ่งที่ปรากฏนั้นเป็นอารมณ์ เมื่อธาตุปรากฏแล้ว ก็พึงทราบว่าเป็นโกฏฐาสเหล่านั้น และเป็นการเจริญธาตุที่มีโกฏฐาสนั้นเป็นอารมณ์.

๑ เกสา - ผมทั้งหลาย เกิดอยู่ที่หนังหุ้มกระดูกโหลกศีรษะในด้านข้างทั้ง ๒ แห่งศีรษะ กำหนดด้วยกกุหลาบทั้ง ๒ ข้างหน้ากำหนดด้วยหน้าผากเป็นที่สุด, และข้างหลังกำหนดด้วยท้ายทอย นับได้ตั้งแสน เป็นอนเนก.

๒ โลมา - ขนทั้งหลาย ตั้งอยู่ที่หนังหุ้มศีรษะโดยมาก เว้นที่เป็นที่ตั้งแห่งอวัยวะมีผมเป็นต้น และฝ่ามือฝ่าเท้าทั้ง ๒ เลี้ยว ท่านกำหนดขุมขนไว้ถึง ๕ หมื่น ๕ พันขุม ตั้งอยู่ในหนังหุ้มศีรษะ มีประมาณลิกขาหนึ่งเป็นประมาณ.

๓ นขา - เล็บทั้งหลาย ตั้งอยู่บนหลังแห่งปลายนิ้วทั้งหลาย นับได้ ๒๐.

๔ ทนฺตา - ฟันทั้งหลาย ตั้งอยู่ที่กระดูกคางทั้ง ๒ โดยมาก นับได้ ๓๒ ซี่.

๑. น. กสิณกรรมฐาน.

๕ ตโจ - หน้หุ้มสร้ระท้งล้ัน ต้งอยู่ได้ฝ้วหน้ง บนพ้งฝ้คซ้ัน

นอก.

๖ ม้ถ้ - หน้ื้อน้บได้ ๕๐๐ ซ้ัน ต้งฉาบกระคูก ๓๐๐ กว้าท่อน.

๗ หนหารุ - ธี้น ๕๐๐ ผูกพ้ันกระคูกท้งหลาย ต้งอยู่ท้่วสกล
สร้ระ.

๘ อฏฐี - กระคูก ๓๐๐ กว้าท่อน ต้งอยู่ท้งเบ้ืองล้างเบ้ืองบน
ท้่วสกลสร้ระ.

๙ อฏฐิมลขา - ธี้อในกระคูก ต้งอยู่ภยในกระคูกเหล่าน้ัน ๗.

๑๐ วกฏั - ใต้ ได้แก่ ก้อนหน้ือ ๒ ก้อนอยู่ล้้อมหน้ือห้วใจ
มีข้วอันเดยวกันแตกออกจกหลุมคอ ถ้่าไปหน้อยหน้ิง แล้วแยกออก
เป็น ๒ ร้ิงร้ัดไว้ค้วยธี้นหยบ ๗.

๑๑ หนย้ - ห้วใจ ได้แก่ ก้อนหน้ือหนย้ ต้งอยู่ท้่ามกลางถ้ัน
ท้ง ๒ ข้างในภยในสร้ระ เต้มไปค้วยลอคหิตประมาณก้ิงพยมือเป็นท้
อาศยแห่งจิต มีหลุมภยในม้ีประมาณท้่าที่ต้งแห่งเมถ้คบุณนาค

๑๒ ยกน้ - ด้บ ได้แก่ ฝ้่านหน้ือเป็นคู้ อาศยต้งอยู่ข้างขว
ภยในร้่างภยระหว้างถ้ันท้ง ๒ ข้าง.

๑๓. กิลอมก้ - พ้งฝ้ค ได้แก่ หน้ือหุ้ม ๒ อย่าง ก้ือ หน้ือพ้งฝ้ค
ท้่ปิด หุ้มห้วใจและม้้ามต้งอยู่ ๑, และหน้ือพ้งฝ้คท้่ไม่ปิด หุ้มหน้ือได้
๑. ในท้่ท้่วไปเป็น อฏฐิมลข. ๒. โบราณแปลว้่า ม้้าม.

ผิวหนังตั้งอยู่ทั่วสกลสรีระ ๑.

๑๔. ปิหัง - ม้าม ได้แก่ เนื้อมีสีจางจืดสีน้ำตาลดำตั้งอยู่ข้างซ้ายหัวใจ อาศัยข้างบนเยื่อหุ้มท้อง.

๑๕. ปปฺพาสั - ปอด ได้แก่ ก้อนเนื้อที่เรียกว่าปอดโดยประเภทนับได้ ๓๒ ก้อน ห้อยปิดเหนือบนหัวใจและตั้งอยู่รายนมทั้ง ๒ ข้างในภายในสรีระ.

๑๖. อนุตฺ - ไส้ใหญ่ ได้แก่ เกลียวไส้ที่เป็นชนิด ขดอยู่ในที่ทั้งหลาย คือ เบื้องบนใต้หลุมคอดลงมา เบื้องล่างถึงกริมรรค** ตั้งอยู่ในภายในสรีระ มีหลุมคอกเป็นต้นและมีกริมรรคเป็นที่สุดเกี่ยวพันถึงกันของบุรุษยาว ๓๒ ศอก ของสตรียาว ๒๘ ศอก รวม ๒๑ ชนิดด้วยกัน.

๑๗. อนุตฺตฺ - ใสน้อย ได้แก่ ถ้าใสน้อยพันปลายปากชนิดรวมกันที่ขนาดลำไส้ใหญ่ ตั้งอยู่ระหว่างขนาดลำไส้ใหญ่ ๒ ชนิด.

๑๘. อุทริย - อาหารใหม่ ได้แก่ อาหารที่ถูกบดจนเป็นจุ่มด้วยสากคือฟัน หมุนไปรอบๆ ด้วยมือคือลิ้น เกลือกที่กล้วด้วยน้ำลายในขณะที่นั้นก็ปราศจากสมบัติแห่งสีกลิ่นและรสเป็นต้น เช่นกับข้าวข้อมค้ำยของช่างหูกและรากสุนัข ตกไปคลุกเคล้ากับดีเสมหะและลม เดือดด้วยกำลังความร้อนของไฟในท้อง เคลื่อนกล่นด้วยกิมิชาติระกูลใหญ่น้อย ปล่อยฟองฟอดขึ้นเบื้องบน จนถึงความเป็นขี้ขยะมีกลิ่นเหม็น

๑. โบราณแปลว่า ไต. ๒. กริมรรค = ทวารหนัก.

น่าเกลียดยิ่งนัก อยู่ที่พื้นลำไส้ใหญ่บนนาภี กล่าวคือที่ท้องอันเป็นที่อาศัยของอาหารใหม่ต่าง ๆ ที่กลืนดื่มเคี้ยวกินและลิ้มเข้าไป.

๑๙ กรีส - อาหารเก่า ได้แก่ อุจจาระตั้งอยู่ในที่สุดแห่งลำไส้ใหญ่ สูงประมาณ ๘ องคุลี ในระหว่างแห่งนาภีและที่สุดแห่งกระดูกสันหลัง ในภายใต้ กล่าวคือที่อยู่ขอบอาหารที่ย่อยแล้ว.

๒๐ ปีตติ - น้ำดี ได้แก่ ดี ๒ อย่าง คือ ที่อาศัยดับในระหว่างเนื้อหทัยและปอดตั้งอยู่ กล่าวคือน้ำดีที่อยู่ประจำในถุงน้ำดี มีลักษณะเช่นกับรังบวบขมใหญ่ ๑, และที่มีใต้อยู่ประจำ เว้นที่ของผม, ขน, เล็บ, และฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้านและแห่งซึมซาบอยู่ทั่วสรรพะส่วนที่เหลือ.

๒๑ เสมิหิ - เสลด ได้แก่ เสมหะประมาณเต็มพายมือหนึ่ง ตั้งอยู่ที่พื้นท้อง.

๒๒ ปุพฺพโ - หนอง ได้แก่ ความแปรไปแห่งโลหิตเสีย เกิดที่อวัยวะที่ถูกเสี้ยนหนามและเปลวไฟเป็นต้น กระทบแล้วหรือที่อวัยวะที่มีฝีและต่อมพองเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วด้วยการกำเริบแห่งธาตุในภายในสรรพะประเทศ.

๑. ... ปิฎจิกณฺณกฺมูลานํ. ๒. ปริปกุกฺกโลหิต... โลหิตแก่รอบ.

๒๓ โลหิต - โลหิต ได้แก่ เลือด ๒ อย่าง คือ เลือดที่สังสม
อยู่มีประมาณเพียงเต็มพายมือหนึ่งชুমอยู่ที่ไตเนื้อหัวใจตับและปอด ไหล
ออกทีละน้อยๆ เบื้องบนเนื้อหัวใจไตและปอดเต็มส่วนล่างของตับ ๑,
และเลือดที่วิ่งแผ่ไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งปวง โดยทำนองแห่งเปลวไฟ
ที่พุ่งไป เว้นเสียแต่ที่ของผมนเล็บและฟันที่ไม่มีเนื้อ และหนังที่ด้าน
และแห้ง ๑.

๒๔ เสโท - เหนือ ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากช่องขุมผม
และขนทั้งปวงในสรีระที่ร้อนเพราะความร้อนจากไฟและความร้อนจาก
ดวงอาทิตย์และความ विकารแห่งฤดูเป็นต้น.

๒๕ เมโท - มันทัน ได้แก่ ยางเหนียวข้น ของคนอ้วนอาศัย
ตั้งอยู่ระหว่างหนังและเนื้อ, ของคนผอมอาศัยตั้งอยู่ที่อวัยวะทั้งหลายมี
เนื้อแข็งเป็นต้น.

๒๖ อสุ - น้ำตา ได้แก่ อาโปธาตุที่ตั้งอยู่เต็มเบ้าตาก็ดี ที่
ไหลออกก็ดี เพราะเกิดจากจิตใจเสียใจ อาหารที่เป็นวิสหาคคือที่เผ็ดร้อน
และอุตุ.

๒๗ วสา - มันเหลว ได้แก่ มันเหลวใส ตั้งอยู่ที่ฝ่ามือที่หลัง
มือฝ่าเท้าหลังเท้าตั้งจุมกหน้าผากและจะงอยปาก โดยมากเกิดแต่อุสม-
เตโชคือไออุ่นจากความร้อนของไฟความร้อนของดวงอาทิตย์และผิฤดู.

๒๘ เขโพ - น้ำลาย ได้แก่ อาโปธาตุที่ระคนกันเป็นฟอง
ตั้งอยู่ที่ลิ้นข้างกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง เพราะโดยมากเกิดแก่ผู้เห็นหรือ

นึกถึงหรือหิววางอาหารเช่นนั้นไว้ในปากก็ดี เกิดแก่ผู้เห็นคเหน้อย
อยู่ที่ดี หรือเกิดความรังเกียจในสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี.

๒๕ **สิงขรณิกา** - น้ำมูก ใต้แก้ม ของเนาไม่สะอาดสิ้นเป็นมัน
เกิดแก่ผู้มีธาตุกำริบ เกิดด้วยอาหารวิสกาค และผิดฤดู, หรือแก่คนร้อง
ไห้อยู่ ไหลออกจากเยื่อในสมองภายในศีรษะ ไหลออกมาทางช่อง
เพดานไปเต็มอยู่ในโพรงจมูกเกราะกรังข้างอยู่ก็มี ไหลออกอยู่ก็มี.

๓๐ **ลลิกา** - ไขข้อ ใต้แก้ม น้ำมันที่ให้สำเร็จกิจในการหยอด
น้ำมันที่ข้อต่อแห่งกระดูก ตั้งอยู่ระหว่างข้อต่อแห่งกระดูก ๑๘๐ ข้อต่อ.

๓๑ **มุตติ** - น้ำมูตร ใต้แก้ม อาโปธาตุตั้งอยู่ภายในกะเพาะ
ปัสสาวะ ด้วยอำนาจอาหารและอุตุ.

๓๒ **มตฺถลฺลุคฺคิ** - มันสมอง ใต้แก้ม กองแห่งเชื่อมกันแล้ว
มีจำนวน ๔ ก้อน ตั้งอยู่ที่รอยเย็บ ๔ แห่งภายในกระโหลกศีรษะ.

อายตนะ ๑๒

๑) **วิสัยนา ๑๒** มีวิสัยนาในจักขายตนะเป็นต้น พระธรรม
เสนาบดีสารีบุตร แสดงด้วยสามารทแห่งอายตนะ ๑๒. ชื่อว่าอายตนะ
เพราะสืบต่อ, ชื่อว่า อายตนะ เพราะสืบต่อแห่งการมา, และชื่อว่า
เพราะนำไปซึ่งการสืบต่อ. มีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้ว่า จริงอยู่ ธรรม

คือจิตและเจตสิก ในบรรดาจักขุและรูปเป็นต้นเป็นทวารและอารมณ์
นั้น ๆ ย่อมมา ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อ คือย่อมพยายามโดยกิจของ
ตนๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น. และมีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้อีกว่า
ก็ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ย่อมแผ่ไปสู่ธรรมเหล่านั้น ในธรรม
อันเป็นทางมา. และยังมีคำอธิบาย ท่านกล่าวไว้อีกว่า สังสารทุกข์
สืบต่อกันไปอย่างมากมาเป็นไปในสังสารอันยืดยาวนานหาที่สุดมิได้
ยังไม่หมุนกลับตราบิด ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ก็ย่อมนำไป
คือย่อมให้เป็นที่ไปอยู่ตราบิดนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า आयตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่, เพราะ
อรรถว่าเป็นบ่อเกิด, เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุมลง, เพราะอรรถว่า
เป็นถิ่นที่เกิด, และเพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น ในทางโลก ที่เป็นที่อยู่ ท่านเรียกว่า आयตนะ
ได้ในคำเป็นต้นว่า อิสฺสรายตน์ - ที่อยู่ของพระอิสฺวาร, วาสุเทว-
ยตน์ - ที่อยู่ของवासुเทพ.

บ่อเกิดท่านเรียกว่า आयตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า สุวณฺณายตน์
-บ่อทอง, รชตยตน์ - บ่อเงิน.

แต่ในทางศาสนา ที่เป็นที่ประชุมลง ท่านเรียกว่า आयตนะ
ได้ในคำเป็นต้นว่า มโนรม आयตเน เสวณฺติ น วิหงฺคมา

เหล่าวิหค ย่อมอาศัยต้นไม้นั้น ประชุมกันในที่เป็นที่รื่นรมย์ใจ^{*}.

ถิ่นเป็นที่เกิด ท่านเรียกว่า อายตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า
ทกฺขิณาปโต คุณฺหิ อายตฺนํ - ทกฺขิณาบถ ถิ่นเป็นที่เกิดแห่งโค
ทั้งหลาย.

การณของท่านเรียกว่า อายตนะ ได้ในคำเป็นต้นว่า ตตฺร
ตตฺรว สกฺขิกพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ อายตเน^๒ เมื่ออายตนะ คือเหตุ
เป็นเครื่องระลึกรมอยู่ เธอก็จะบรรลุผลในธรรมคืออภิญญานั้น ๆ แน่
นอน.

ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอยู่ที่จักขุวัตถุ-
เป็นต้น เพราะเนื่องด้วยการอาศัยจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นอยู่ ฉะนั้น
จักขุเป็นต้นนั้น จึงชื่อว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น.

ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายเหล่านั้น เกิดที่จักขุวัตถุเป็นต้น
เพราะมีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย และเพราะมีจักขุวัตถุเป็นต้น
นั้นเป็นอารมณ์ ฉะนั้น จักขุวัตถุเป็นต้น จึงชื่อว่าปบ่เกิดแห่งจิต
และเจตสิกเหล่านั้น.

จักขุเป็นต้น เป็นที่ประชุมแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น
เพราะประชุมลงด้วยสามารณแห่งวัตถุทวารและอารมณ์ ในทวารนั้น ๆ.

๑. อัง.ปญจก. ๒๒/๓๘. อัง.ปญจก. ๒๒/๒๓.

จักขุเป็นต้น เป็นประเทศเป็นที่แห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเกิดขึ้นในจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นนั่นแหละ โดยความอาศัยจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์.

จักขุเป็นต้น เป็นเหตุแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ก็เพราะความที่จักขุเป็นต้นยังไม่พินาศไป.

จักขุนั้นด้วยเป็นอายตนะด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่า จักขายตนะตามใจความที่ได้กล่าวมาแล้วนี้แล. ถึงแม้อายตนะที่เหลือก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

ชาตุ ๑๘

วิัตถนา ๑๘ มีวิัตถนาในจักขุชาตุเป็นต้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรแสดงด้วยสามารถแห่งชาตุ ๑๘.

ธรรมหนึ่ง ๆ ย่อมจัดแจงตามสมควรแก่อารมณ์ทั้งหลายใน ทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นต้น ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า **ชาตุ**. ธรรมใด ย่อมทรงไว้ ฉะนั้นธรรมนั้น ชื่อว่า **ชาตุ**. ความทรงไว้ ชื่อว่า **ชาตุ** สภาพที่เป็นเหตุตั้งไว้ ชื่อว่า **ชาตุ** หรือสภาพที่เป็นเหตุย่อมทรงไว้ในทวารนั้น ฉะนั้น ทวารนั้น ชื่อว่า **ชาตุ**.

อธิบายว่า โลกียชาตุทั้งหลายกำหนดตั้งไว้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์เป็นอเนกประการ คุณชาตุมีชาตุทองและชาตุเงิน

เป็นต้น กำหนดตั้งไว้โดยความเป็นเหตุ จัดแจงอยู่ซึ่งทองและเงิน
เป็นต้น.

ธรรมชาติใด อันสัตว์ทรงไว้ ความว่า ย่อมชำระไว้ คุณภาระ
อันบุคคลผู้แบกภาระ แบบไปอยู่ฉะนั้น. อนึ่งชาตุนี ก็เพียงแต่ทรงไว้
ซึ่งทุกข์เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ.

อธิบายว่า สังสารทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้เสมอด้วยชาตุนี
ทั้งหลายอันเป็นเหตุประการหนึ่ง, สังสารทุกข์นั้นอันสัตว์ทรงไว้แล้ว
อย่างนั้น ย่อมตั้งอยู่ สถิตอยู่ในชาตุนีทั้งหลายเหล่านั้น ประการหนึ่ง

อนึ่ง สำหรับอัตตาของเดียรฉัตรทั้งหลายไม่มีอยู่โดยสภาวะ ฉันท
ใด, ก็แลชาตุนีทั้งหลายเหล่านี้ จะมีสภาวะฉันทนั้นก็หาไม่. แต่ที่เรียกว่า
ชาตุนี เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน. เหมือน
อย่างว่าส่วนต่างๆ ของหินมีหรรคาลและมนโศลาเป็นต้นอันวิจิตรตระ
การในโลก ก็เรียกว่าชาตุนี ฉันทใด ชาตุนีทั้งหลายอันวิจิตรแม้เหล่านี้
ก็เรียกว่าเป็นส่วนที่จะพึงรู้ได้ด้วยญาณ ฉันทนั้นแล.

อีกอย่างหนึ่ง ในส่วนทั้งหลายมีรสและโลหิตเป็นต้น กำหนด
ตามลักษณะอันเป็นวิสภาพแก่กันและกัน อันเป็นส่วนต่างๆ ของร่างกาย
กล่าวคือสรีระ ย่อมมีชื่อว่า **ชาตุนี** ฉันทใด ในส่วนต่างๆ แห่งอัทภาพ
กล่าวคือเบญจขันธ์แม้เหล่านี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า **ชาตุนี** ฉันทนั้น.

เพราะธาตุเหล่านั้นมีจักขุธาตุเป็นต้น ก็กำหนดด้วยลักษณะอันเป็น
วิสภาคแก่กันและกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธาตุ นี้ เป็นเพียงชื่อแห่งนิชชีวธรรม.
จริงอย่างนั้น ในพระบาลีมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย คนเรานี้มี
ธาตุ ๖ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทำเทศนาในเรื่อง ธาตุ ไว้ ก็เพื่อจะ
ถอนความหมายมั่นว่าเป็นชีวะคือบุคคล.

จักขุนั้นด้วย เป็นธาตุด้วย ฉะนั้น ชื่อว่า จักขุธาตุ ตาม
ใจความที่ได้กล่าวแล้วแล. ถึงแม้ธาตุที่เหลือก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

คำว่า มโนธาตุ ได้แก่ มโนธาตุ ๑.

คำว่า รัम्मธาตุ ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร.
ขันธ, สุขุมรูป ๑๖, และนิพพาน.

คำว่า มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ มโนวิญญานธาตุ ๑๖.

อินทริย์ ๒๒

วิสัยนา ๒๒ มีวิสัยนาใน จักขุนทริย์ เป็นต้น พระธรรม-
เสนาบดีสารีบุตรแสดงด้วยสามารถแห่งอินทริย์ ๒๒.

ชื่อว่า จักขุนทริย์ เพราะทำจักขุวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการเห็น.

ชื่อว่า โสตินทรีย์ เพราะทำโสตวัตถุนั้นแหละ ให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการไถ่ยืม.

ชื่อว่า ฆานินทรีย์ เพราะทำฆานวัตถุนั้นแหละ ให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการสูดกลิ่น.

ชื่อว่า ชิวหินทรีย์ เพราะทำชีวหาวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการลี้มรส.

ชื่อว่า กายินทรีย์ เพราะทำกายวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการถูกต้อง.

ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์, อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ
ได้. แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า มโน เพราะนึก
เพราะรู้อารมณ์ คุณคนกำหนดนับอยู่ด้วยทะนาน และคุณทรงไว้ด้วย
ตาซึ่งใหญ่ฉะนั้น, ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะทำมนอนั้นนั่นแหละให้
เป็นใหญ่ ในลักษณะแห่งการรู้อารมณ์.

สหชาตธรรมดำรงอยู่ได้ด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า ชีวิต, ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ เพราะทำชีวิตินทรีย์นั้นให้เป็น
ใหญ่ ในลักษณะแห่งการอนุบาลรักษาสหชาตธรรม.

ชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ ๑. อรูปชีวิติน-
ทรีย์ ๑. ธรรมชาติที่เกิดร่วมกับกัมมชรูปทั้งหมด อนุบาลรักษาสหชาต-

รูปไว้ ชื่อว่า **รูปชีวิตินทรีย์**, เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทั้งหมด อนุบาล
รักษาสหชาตนามธรรมไว้ ชื่อว่า **อรูปชีวิตินทรีย์**.

ผู้ใดย่อมปรารถนา คือยอมถึงซึ่งความสมสู่ ผู้นั้นชื่อว่า อิตถิ-
หฺญิง เพราะตั้งครรภได้, ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ใน
อวัยวะทั้งหลายมีเพศแห่งหญิงเป็นต้น, ความเป็นใหญ่แห่งหญิงนั้นแล
ชื่อว่า อิตถินทรีย์ โดยกำหนด.

นิริยะ - นรก ท่านเรียกว่า ปุ, ผู้ใดถูกบีบคั้นเบียดเบียนอยู่
ในนรก กล่าวคือปุ ฉะนั้นผู้นั้น ชื่อว่า **ปฺริส - ชาย**, ชื่อว่า **อินทรีย์**
เพราะทำความเป็นใหญ่ในอวัยวะทั้งหลาย เพศแห่งบุรุษเป็นต้น, ความ
เป็นใหญ่แห่งบุรุษนั้นแล ชื่อว่า **ปฺริสินทรีย์** โดยกำหนด. ในอินทรีย์
แม้ทั้ง ๒ นั้น อินทรีย์แต่ละอย่างที่เกิดร่วมกับกัมมชรูป ย่อมมีแต่ละ
อินทรีย์ตามสภาวะ.

สุขเวทนา ที่ประกอบด้วยกุศลวิปากกายวิญญาณจิต, ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้สึกสบายทางกาย,
สุขเวทนานั้นแหละ เป็นใหญ่ ชื่อว่า **สุขินทรีย์**.

ทุกขเวทนา ที่ประกอบด้วยอกุศลวิปากกายวิญญาณจิต, ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้สึกไม่สบายทาง
กาย, ทุกขเวทนานั้นแหละเป็นใหญ่ ชื่อว่า **ทุกขินทรีย์**.

มณะ - ใจ ดีคืองาม เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส ของบุคคลนั้นมีอยู่ ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุมโน - มีใจดี, ความเป็นแห่งสุมณะ ชื่อว่า โสมนัสสะ, เป็นอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความยินดีของเจตสิก, โสมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์.

มณะ - ใจ ชั่ว เพราะประกอบด้วยโทมนัสเวทนา ของบุคคลนั้นมีอยู่ ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทุมมโน - มีใจดี, ความเป็นแห่งทุมมณะ ชื่อว่า โทมนัสสะ, เป็นอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความไม่ยินดีของเจตสิก, โทมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า โทมนัสสินทรีย์.

ธรรมชาติใด ย่อมเพ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขเวทนาและทุกขเวทนา ย่อมเป็นไปโดยอาการนั้น เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการแห่งความเป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเปกขา, เป็นอินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความเป็นกลาง, อุเปกขานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์.

บุคคลย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น หรือเชื่อเอง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สัทธา, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติสักว่าความเชื่อนั้นแหละ ชื่อว่า สัทธา, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำความไม่เชื่อ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะการทำความเป็นใหญ่ใน

ลักษณะแห่งการน้อมใจ, สัทธานันแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **สัทธิน-**
ทรีย์.

ความเป็นแห่งความแก้วักล่า ชื่อว่า **วีริยะ,** หรือการงานแห่ง
บุคคลผู้แก้วักล่าทั้งหลาย, หรือพึงชวนขวย คือพึงเป็นไปด้วยวิธีอัน
เป็นอุบายเครื่องนำไป, เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำ
ความเกียจคร้าน, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะทำความเป็น
ใหญ่ในลักษณะแห่งความเพียร, **วีริยะ**นั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า
วีริยอินทรีย์.

บุคคลย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น, หรือระลึกเอง ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **สติ,** อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติสักว่าความระลึกได้
นั้นแหละ ชื่อว่า **สติ,** เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดีครอบงำ
ความผลอสติ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะทำความเป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งการตั้งมั่น, **สตินั้น**แหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **สตินทรีย์.**

ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ ย่อมตั้งไว้ด้วยสติซึ่งจิตในอารมณ์
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **สมาธิ,** เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่า
เป็นอธิบดีครอบงำความซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความไม่ซัดส่ายไปใน
อารมณ์ต่าง ๆ, **สมาธินั้น**แหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **สมาธิินทรีย์.**

ธรรมชาติใด ย่อมรู้หรือริยสัจโดยนัยเป็นต้นว่า นี้ ทุกข์ ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญญา. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่ ชื่อว่า
ปัญญา เพราะประกาศพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง - ไม่เที่ยง, ทุกข์-
เป็นทุกข์, อนตตา - มิใช่อัตตา. เป็นอินทรีย์ เพราะอรรถว่เป็น
อธิบดีครอบงำอวิชชา, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะทำความ
เป็นใหญ่ในลักษณะแห่งทัศนญาณ, ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์
ชื่อว่า ปัญญาอินทรีย์.

ชื่อว่า อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระโยคินุคคล
ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราจ้กรู้พระนิพพานอันเป็นอมตบทอันยังไม่เคยรู้ใน
สังสารวัฏอันยาวนาน. หรือจ้กรู้จักธรรม ๔ เท่านั้นดังนี้ และเพราะ
อรรถว่อินทรีย์. อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นี้ เป็นชื่อของโสดา-
ปัตติมรรคญาณ.

ชื่อว่า อัญญาอินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ที่รู้ทั่วถึง เพราะรู้สัจ-
ธรรม ๔ อันมรรคนั้นรู้แล้ว ไม่กำว่ลวงขอบเขตอันปฐมมรรครู้แล้ว
และเพราะมีอรรถว่อินทรีย์. อัญญาอินทรีย์นี้ เป็นชื่อแห่งญาณในฐานะ
ทั้ง ๖ มีโสดาปัตติผลญาณเป็นต้น.

ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระชินาสพผู้รู้ทั่วถึง
แล้วคือมีกิจในจตุสัจญาณเสร็จสิ้นแล้ว และเพราะมีอรรถว่อินทรีย์
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะสำเร็จความเป็นใหญ่ใน

ระหว่างแห่งธรรมทั้งหลายอันพระชินาสพผู้รู้ทั่วถึงแล้วคือผู้มีจิตในสัจจะ ๔ เสร็จสิ้นแล้วแทงตลอดสัจจะ ๔. อัญญาตาวินทริยนี้ เป็นชื่อแห่ง อรหัตผลญาณ.

อินทริยแม่ทั้งหมดเหล่านี้ ชื่อว่า อินทริย เพราะอรรถว่า ประกาศกรรมที่เป็นจอม เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมแสดงแล้ว, เพราะ ท่านผู้เป็นจอมเห็นแล้ว, เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมจัดแจงแล้ว. และ เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมเสพแล้ว บัณฑิตพึงนำไปประกอบตาม สมควร.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า เป็นจอม เพราะความเป็นผู้มีควมใหญ่ยิ่ง, และกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ก็ ชื่อว่า เป็นจอม เพราะไม่มีใครจะมีความใหญ่ยิ่งเหนือกรรม. เพราะ เหตุนั้นแล ในอินทริยเหล่านี้ อินทริยที่กรรมให้เกิด ย่อมประกาศให้ รู้กุศลกรรมและอกุศลกรรม. และอินทริยเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมนั้น ทรงจัดแจงแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทริย เพราะ อรรถว่าประกาศกรรมที่เป็นจอม และเพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมจัด-แจงแล้ว อนึ่งอินทริยแม่ทั้งหมดเหล่านั้นนั้นแล อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นจอมทรงประกาศแล้ว และตรัสรู้ยิ่งแล้ว ตามความเป็นจริง ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทริย เพราะอรรถว่าท่านผู้เป็นจอมแสดงแล้ว และเพราะ อรรถว่าท่านผู้เป็นจอมทรงเห็นแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นนั้นแหละ

ผู้เป็นจอมมุนี เสพอินทรีย์บางอย่าง ด้วยการเสพโดยความเป็นอารมณ์
เสพอินทรีย์บางอย่างด้วยการเสพโดยภavana ฉะนั้น ชื่อว่า อินทรีย์
เพราะอรรถว่าผู้เป็นจอมเสพแล้วก็มี. อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์เหล่านี้
ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่กล่าวคือเป็นอธิบดีก็มี. ด้วยว่า
ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุเป็นต้น สำเร็จได้ในปวัตติกาลแห่งจักขุวิญ-
ญาณเป็นต้น เพราะเมื่ออินทรีย์แก่กล้า จักขุวิญญาณเป็นต้น ก็แก่กล้า
เมื่ออินทรีย์อ่อนจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็อ่อน ดังนี้แล.

ชาตุ ๓ โดยภพ ๓ โวการ ๓

๘] วิสัชนา ๑๒ มีวิสัชนาในกามชาตุเป็นต้น พระธรรมเสนา-
บดีสารีบุตร แสดงแล้วโดยประเภทแห่งภพ.

ชาตุอันประกอบด้วยกาม กล่าวคือกามราคะ ชื่อว่า กามชาตุ
หรือ ชาตุกล่าวคือกาม ชื่อว่า กามชาตุ.

ชาตุอันประกอบแล้วด้วยรูปฌาน ชื่อว่า รูปชาตุ เพราะละกาม
เสียได้ หรือชาตุกล่าวคือรูปฌาน. ชื่อว่า รูปชาตุ.

ชาตุอันประกอบแล้วด้วยอรุฌาน ชื่อว่า อรูปชาตุ เพราะ
ละกามและรูปฌานเสียได้, หรือชาตุกล่าวคืออรุฌาน ชื่อว่า อรูปชาตุ.

ธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวโดยปริยายแห่งภพอีก. จริง
อยู่ ท่านเรียกว่า ภพ เพราะย่อมเกิด.

ภพอันประกอบแล้วด้วยสัญญา ชื่อว่า สัญญาภพ หรือภพ
อันสหรัคด้วยสัญญา ชื่อว่า สัญญาภพ, หรือสัญญามีอยู่ในภพนี้
ฉะนั้น ภพนี้จึงชื่อว่า สัญญาภพ.

กามภพนั้น ๑, รูปภพที่พ้นจากอสังขยาภพ ๑, อรูปภพที่พ้น
จากเนวสัญญานาสัญญาภพ ๑, มิใช่สัญญาภพ ชื่อว่า อสังขยาภพ,
อสังขยาภพนั้นเป็นเอกเทศแห่งรูปภพ.

เพราะความไม่มีสัญญาหยาบ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา - มีสัญญาก็
ไม่ใช่, เพราะมีสัญญาละเอียด ชื่อว่า นาสัญญา - ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา, ภพที่ประกอบด้วยเนวสัญญานา-
สัญญานานั้น ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาภพ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะ
ความไม่มีสัญญาหยาบ และเพราะความมีสัญญาละเอียด ชื่อว่า เนว-
สัญญานาสัญญา มีอยู่ในภพนี้ ฉะนั้น ภพนี้จึงชื่อว่า เนวสัญญานา-
สัญญาภพ, เนวสัญญานาสัญญาภพนั้นเป็นเอกเทศแห่งอรูปภพ.

ภพที่ระคนด้วยรูปชั้น ๆ เดียว คือล้วนไปด้วยรูปชั้น ๆ เดียว
แห่งภพนั้นมีอยู่ ฉะนั้น ภพนั้น จึงชื่อว่า เอกโวการภพ, เอกโว-
การภพนั้น เป็นอสังขยาภพแล.

ภพที่ระคนด้วยนามชั้น ๔ คือล้นไปด้วยนามชั้น ๔ แห่งภพ
นั้นมีอยู่ ฉะนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่า จตุโวการภพ, จตุโวการภพนั้น
เป็นรูปภพ.

ภพที่ระคนด้วยชั้น ๕ คือล้นไปด้วยชั้น ๕ แห่งภพนั้นมีอยู่
ฉะนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่า ปัญจโวการภพ, ปัญจโวการภพนั้น เป็น
กามภพด้วยเป็นเอกเทศแห่งรูปภพด้วย.

ฉาน

๘] วิสัชนา ๑๒ มีวิสัชนาในปฐมฉานเป็นต้น พระธรรม
เสนาบดีสารีบุตรแสดงด้วยอำนาจฉานสมาบัติ.

คำว่า ฉาน ในที่นี้ ประสงค์เอาเพียงแต่พรหมวิหารธรรม
เท่านั้น.

ปฐมฉาน ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ปีติสุขและเอกกัคตา.

ทุติยฉาน ประกอบด้วยปีติสุขและเอกกัคตา.

ตติยฉาน ประกอบด้วยสุขและเอกกัคตา.

จตุตถฉาน ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกกัคตา.

๑๐] ธรรมชาติใด ย่อมสนิทสนม รักใคร่ ฉะนั้น ธรรม-
ชาตินั้น ชื่อว่า เมตตา อธิบายว่า ย่อมเส่นหา. อีกอย่างหนึ่ง ความ

เจริญในมิตร หรือความเป็นไปอันนั้นแห่งมิตรมีอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เมตตา ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นจากปัจจัยกรรมทั้งหลาย และ เพราะน้อมไปในอารมณ์, ความพ้นแห่งใจ ชื่อว่า เจโตวิมุตติ, เมตตา คือ เจโตวิมุตติ ชื่อว่า เมตตาเจโตวิมุตติ.

กฤษฎา ก็มีอรรถตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

บุคคลประกอบด้วยธรรมชาตินั้นแล้ว ย่อมบันเทิง, หรือธรรมชาติใด ย่อมบันเทิงเอง, หรือว่า สักว่าความบันเทิงนั้น ฉะนั้น ชื่อว่า มุทิตา.

ธรรมชาติใด ย่อมเพ่งด้วยการประหาณความพิบัติโดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้มิเวรหามีได้เกิด และด้วยการเข้าถึงความเป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเบกขา.

พรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้น ประกอบด้วยฉาน ๓ มีปฐมฉานเป็นต้น, ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารประกอบด้วยจตุตถฉาน.

ที่สุดแห่งอากาศนั้นไม่มีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป ฉะนั้น อากาศนั้น ชื่อว่า อนนุโต - ไม่มีที่สุด, อากาศไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสนันตะ ได้แก่ กสิณุคฆาฎิมากาส - อากาศที่เพิกกสิณออก. อากาสนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสนัญจะ, อากาสนัญจะนั้น ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรม

นั้น เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า เทวายนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ, สมบัติคืออากาสนัญจายตนะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะสมบัติ.

และที่สุดแห่งวิญญูณนั้น ไม่มีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป ฉะนั้น ชื่อว่า อนนุต - ไม่มีที่สุด, วิญญูณไม่มีที่สุดมีอากาศเป็นอารมณ์นั้น. อนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อานัญจะ, วิญญูณไม่มีที่สุด ท่านไม่กล่าวว่า วิญญูณานนุต แต่กล่าวว่า วิญญูณนุต. ก็ศัพท์นี้ในที่นี้เป็น รูปศัพท์ คือเป็นศัพท์ที่นิยมใช้กัน. วิญญูณัญจะนั้นเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งฌานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้น เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย เรียกว่าเทวายนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า วิญญูณัญจายตนะ.

ฌานชื่อว่า อากิญจนะ เพราะไม่มีอะไรแม้สักน้อยหนึ่ง มีคำอธิบายว่า แม้โดยที่สุด เพียงกัณชณะก็ไม่มีเหลืออยู่. ภาวะแห่งอากิญจนะ ชื่อว่า อากิญจัญจะ. คำนี้ เป็นชื่อของฌานที่ไม่มีอากาสนัญจายตนะเป็นอารมณ์. อากิญจัญจะนั้น เป็นอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งฌานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้น. เช่นเดียวกับที่อยู่ของเทพทั้งหลาย เรียกว่า เทวายนะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อากิญจัญจายตนะ.

สัญญาแห่งฉานพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมนั้นไม่มี ไม่มีสัญญา ก็หาไม่ได้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด ฉะนั้น ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา, เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมายตนะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ.

อีกนัยหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า เป็นสัญญาไม่ได้ เพราะ ไม่สามารถทำกิจสัญญาให้ชัดเจนได้, และชื่อว่า ไม่มีสัญญาเลยก็ไม่ได้ เพราะยังมีอยู่โดยสังขารธรรมที่ยังเหลืออยู่เป็นสุขุมภาพ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา, เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะ ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งธรรมที่เหลือ๑ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ. คำนี้เป็นชื่อของสมาบัติอันมีอากิญจัญญาตนะ เป็นอารมณ์.

อนึ่ง ในฉานนี้ มิใช่สัญญาจะเป็นอย่างนี้อย่างเดียว แม้เวทนา ชื่อว่า เนวเวทนา นาเวทนา - มิเวทนาจักไม่ใช้ ไม่มีเวทนาจักไม่ใช้. แม้จิต ก็ชื่อว่า เนวจิตตะนาจิตตะ - มิจิตจักไม่ใช้ไม่มีจิตจักไม่ใช้. ถึง ผัสสะ ก็ชื่อว่า เนวผัสสะนาผัสสะ - มิผัสสะจักไม่ใช้ไม่มีผัสสะจักไม่ใช้
๑. เสสรมุขานัน = แห่งธรรมที่เหลือ : ได้แก่ เจตสิก ๒๕ และจิต ๑ มีสัญญา เป็นประธาน.

ในสัมปยุตธรรมที่เหลือ ก็นัยนี้. แต่เทศนานี้ท่านทำด้วยหัวข้อว่า
สัญญา.

ปัจจัยการ ๑๒

วิสัย ๑๒ มีวิสัยใน อวิชา เป็นต้น พระธรรมเวณาบดี.
สารีบุตรแสดงด้วยองค์แห่งปัจจุสมุปบาท.

กายทุจริตเป็นต้นชื่อว่า อวินทียะ ความว่า ไม่ควรได้ เพราะ
อรรถว่าไปควรบำเพ็ญ. ธรรมชาติใด ย่อมได้ซึ่งอวินทียะนั้น ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา.

กายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า วินทียะ - ควรได้ เพราะตรงกันข้าม
กับอวินทียะนั้น. ธรรมชาติใด ย่อมไม่ได้ซึ่งวินทียะนั้น ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ทำอรรถคือกองแห่งขันธทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำ
อรรถคือความต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำอรรถคือความ
ว่างแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์
ทั้งหลายมิให้ปรากฏ. ทำอรรถคือความจริงแห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา, ทำอรรถ ๔ อย่างที่กล่าว

แล้วด้วยสามารถแห่งการบีบคั้นเป็นต้น แห่งสัจจะทั้งหลายมีทุกขสัจจะเป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้เล่นไปในกำเนิด, คติ, ภพ, วิญญาณฐิติ, และสัตตาวาสทั้งปวง ในสังสารวัฏอันไม่มีที่สุด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

ธรรมชาติใด ย่อมเล่นไปในบัญญัติทั้งหลายมีหญิงและบุรุษเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมาตย์, ไม่เล่นไปแม้ในวิขมานบัญญัติมีขั้นเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชาเพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจาสมุปบาทและที่เป็นปฏิจาสมุปป็นะ.

ธรรมชาติใด ย่อมปรุงแต่งซึ่งสังขตธรรม* ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า สังขาร.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ ได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิญญาณ.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น

๑. สังขตธรรม : จิต ๘๘, รูป ๒๘.

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม, ธรรมชาติใด ย่อมแตกดับไป ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า รูป.

ธรรมชาติใด ย่อมแผ่ไปในจิตและเจตสิกอันเป็นที่เกิด และ
นำไปสู่สังสารทุกข์อันยึดติดต่อไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า
อายตนะ.

ธรรมชาติใด ย่อมถูกต้อง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า
ผัสสะ.

ธรรมชาติใด ย่อมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึง
ชื่อว่า เวทนา.

ธรรมชาติใด ย่อมอยากได้ในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ตัณหา.

ธรรมชาติใด ย่อมเข้าไปยึดในอารมณ์ คือย่อมถือไว้อย่างมั่นคง
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า อุปาทาน.

ธรรมชาติใด ย่อมเป็น คือย่อมเกิด ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อว่า ภพ.

การเกิด ชื่อว่า ชาติ.

การแก่ ชื่อว่า ชรา.

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายด้วยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติ
นั้น จึงชื่อว่า มรณะ.

สังนิทเทศ

[๑๐] ทุกข์ ควรรู้ยิ่ง ทุกขสมุทัยทุกขนิโรธ ... ทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา... รูป... รูปสมุทัย...รูปนิโรธ ...รูปนิโรธคามิ-
นีปฏิปทา ... เวทนา ... สัญญา... สังขาร ... วิญญาณ ... จักขุ ฯลฯ
ชรามรณะ ... ชรามรณสมุทัย ... ชรามรณนิโรธ... ชรามรณนิโรธ-
คามินีปฏิปทา (ทุกอย่าง) ควรรู้ยิ่ง.

[๑๑] สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาพที่ควรละแห่ง
ทุกขสมุทัย สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งทุกขนิโรธ สภาพที่ควรเจริญ
แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งรูป ภาพที่ควร
ละแห่งรูปสมุทัย ภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งรูปนิโรธ สภาพที่ควรเจริญ
แห่งรูปนิโรธคามินีปฏิปทา ภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งเวทนา ฯลฯ
สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ แห่งจักขุ ฯลฯ
สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งชรามรณะ สภาพที่ควรละแห่งชรามรณสมุทัย
สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งชรามรณนิโรธ ภาพที่ควรเจริญแห่งชรา-
มรณนิโรธคามินีปฏิปทา ควรรู้ยิ่งทุกอย่าง.

[๑๒] ภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ สภาพที่แทง
ตลอดด้วยการลูทุกขสมุทัย สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งทุกข์
นิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพ
ที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้รูป ภาพที่แทงตลอดด้วยการละรูปสมุทัย

สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งรูปนิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วย
การเจริญรูปนิโรธคามินีปฏิปทา สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญเวทนา
 ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ
สภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ชรามรณะ สภาพที่แทงตลอดด้วย
การละชรามรณสมุทัย สภาพที่แทงตลอดด้วยการทำให้แจ้งชรามรณ-
นิโรธ สภาพที่แทงตลอดด้วยการเจริญชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๓] ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ความดับเหตุ
ให้เกิดทุกข์ ความดับนันทราคะในทุกข์ ความยินดีในทุกข์ โทษแห่ง
ทุกข์ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ รูป เหตุให้เกิดรูป ความดับเหตุ
ให้เกิดรูป ความยินดีในรูป โทษแห่งรูป อุบายเครื่องสลัดออกแห่ง
รูป แห่งเวทนา ฯลฯ แห่งสัญญา ฯลฯ แห่งสังขาร ฯลฯ แห่ง
วิญญาณ ฯลฯ แห่งจักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ เหตุให้เกิดชราและ
มรณะ ความดับชราและมรณะ ความดับเหตุให้เกิดชราและมรณะ
ความดับนันทราคะในชราและมรณะ คุณแห่งชราและมรณะ โทษแห่ง
ชราและมรณะ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งชราและมรณะ ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๑๔] ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโร ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
ความยินดีในทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ รูป
เหตุให้เกิดรูป ความดับรูป ปฏิปทาอันให้ถึงความดับรูป ความยินดี

ในรูป โทษแห่งรูป อุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป เวทนา ฯลฯ
สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ ชรา
และมรณะ เหตุให้เกิดชราและมรณะ ความดับชราและมรณะ ปฏิปทา
อันให้ถึงความดับชราและมรณะ ความยินดีในชราและมรณะ โทษแห่ง
ชราและมรณะ อุบายเครื่องสลัดออกแห่งชราและมรณะ ควรรู้อย่าง
อย่าง.

[๑๕] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นทุกข์
การพิจารณาเห็นอนัตตา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย การ
พิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนด การพิจารณาเห็นด้วยความดับ
การพิจารณาเห็นด้วยความสลละคืน การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป
การพิจารณาเห็นความทุกข์ในรูป การพิจารณาเห็นอนัตตาในรูป การ
พิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่ายในรูป การพิจารณาเห็นด้วยความ
คลายกำหนดในรูป การพิจารณาเห็นด้วยความดับในรูป การพิจารณา
เห็นด้วยความสลละคืนในรูป การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในเวทนา
ฯลฯ ในสัญญา ฯลฯ ในสังขาร ฯลฯ ในวิญญาณ ฯลฯ ใน
จักขุ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชราและมรณะ การ
พิจารณาเห็นทุกข์ในชราและมรณะ การพิจารณาเห็นอนัตตาในชรา
และมรณะ การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่ายในชราและมรณะ การ
พิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนดในชราและมรณะ การพิจารณา

เห็นความดับในชราและมรณะ การพิจารณาเห็นด้วยความสละคืนใน
ชราและมรณะ ควรรู้อย่าง.

[๑๖] ความเกิดขึ้น ความเป็นไป เครื่องหมาย ความประมวล
มา (กรรมอันปรุงแต่งปฏิสนธิ) ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ
ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ความไม่เกิดขึ้น
ความไม่เป็นไป ความไม่มีเครื่องหมาย ความไม่มีประมวลมา ความ
ไม่สืบทอด ความไม่ไป ความไม่บังเกิด ความไม่อุบัติ ความไม่เกิด
ความไม่แก่ ความไม่ป่วยไข้ ความไม่ตาย ความไม่เศร้าโศก ความ
ไม่รำพัน, ความไม่คับแค้นใจ ควรรู้อย่าง.

[๑๗] ความเกิดขึ้น ความไม่เกิดขึ้น ความเป็นไป ความ
ไม่เป็นไป เครื่องหมาย ความไม่มีเครื่องหมาย ความประมวลมา
ความไม่ประมวลมา ความสืบทอด ความไม่สืบทอด ความไป ความไม่ไป
ความบังเกิด ความไม่บังเกิด ความอุบัติ ความไม่อุบัติ ความเกิด
ความไม่เกิด ความแก่ ความไม่แก่ ความป่วยไข้ ความไม่ป่วยไข้
ความตาย ความไม่ตาย ความเศร้าโศก ความไม่เศร้าโศก ความรำพัน
ความไม่รำพัน ความคับแค้นใจ ความไม่คับแค้นใจ ควรรู้อย่าง.

[๑๘] ควรรู้อย่าง ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็น
ทุกข์ เครื่องหมายเป็นทุกข์ ความประมวลมาเป็นทุกข์ ปฏิสนธิเป็น
ทุกข์ คติเป็นทุกข์ ความบังเกิดเป็นทุกข์ อุบัติเป็นทุกข์ ชาติเป็นทุกข์

พยาธิตื่นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะเป็นทุกข์ ปรีทวะเป็นทุกข์
อุปายาสเป็นทุกข์.

[๑๙] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความไม่เป็นไป
เป็นสุข ความไม่มีเครื่องหมายเป็นสุข ความไม่ประมวลมาเป็นสุข
ความไม่สืบทอดเป็นสุข ความไม่ไปเป็นสุข ความไม่บังเกิดเป็นสุข ความ
ไม่อุบัติเป็นสุข ความไม่เกิดเป็นสุข ความไม่แก่เป็นสุข ความไม่ป่วย
ไข้เป็นสุข ความไม่ตายเป็นสุข ความไม่เศร้าโศกเป็นสุข ความไม่
รำพันเป็นสุข ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๒๐] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้น
เป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข เครื่องหมาย
เป็นทุกข์ ความไม่มีเครื่องหมายเป็นสุข ความประมวลมาเป็นทุกข์
ความไม่ประมวลมาเป็นสุข ความสืบทอดเป็นทุกข์ ความไม่สืบทอดเป็น
สุข ความไปเป็นทุกข์ ความไม่ไปเป็นสุข ความบังเกิดเป็นทุกข์ ความ
ไม่บังเกิดเป็นสุข ความอุบัติเป็นทุกข์ ความไม่อุบัติเป็นสุข ความเกิด
เป็นทุกข์ ความไม่เกิดเป็นสุข ความแก่เป็นทุกข์ ความไม่แก่เป็นสุข
ความป่วยไข้เป็นทุกข์ ความไม่ป่วยไข้เป็นสุข ความตายเป็นทุกข์
ความไม่ตายเป็นสุข ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ ความไม่เศร้าโศกเป็นสุข
ความรำพันเป็นทุกข์ ความไม่รำพันเป็นสุข ความคับแค้นใจเป็นทุกข์
ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๒๑] ควรรู้อย่างไรว่า ความเกิดขึ้นเป็นภย ความเป็นไปเป็นภย
เครื่องหมายเป็นภย ความประมวลมาเป็นภย ความสืบต่อเป็นภย
ความไปเป็นภย ความบังเกิดเป็นภย ความอุบัติเป็นภย ความเกิดเป็น
ภย ความแก่เป็นภย ความป่วยไข้เป็นภย ความตายเป็นภย ความ
เศร้าโศกเป็นภย ความรำพันเป็นภย ความคับแค้นใจเป็นภย.

[๒๒] ควรรู้อย่างไรว่า ความไม่เกิดขึ้นปลอดภย ความไม่
เป็นไปปลอดภย ความไม่มีเครื่องหมาย ปลอดภย ความไม่ประมวลมา
ปลอดภย ความไม่สืบต่อปลอดภย ความไม่ไปปลอดภย ความไม่บังเกิด
ปลอดภย ความไม่อุบัติปลอดภย ความไม่เกิดปลอดภย ความไม่แก่
ปลอดภย ความไม่ป่วยไข้ปลอดภย ความไม่ตายปลอดภย ความไม่
เศร้าโศกปลอดภย ความไม่รำพันปลอดภย ความไม่คับแค้นใจปลอดภย.

[๒๓] ควรรู้อย่างไรว่า ความเกิดขึ้นเป็นภย ความไม่เกิดขึ้น
ปลอดภย ความเป็นไปเป็นภย ความไม่เป็นไปปลอดภย เครื่องหมาย
เป็นภย ความไม่มีเครื่องหมายปลอดภย ความประมวลมาเป็นภย ความ
ไม่ประมวลมาปลอดภย ความสืบต่อเป็นภย ความไม่สืบต่อปลอดภย
ความไปเป็นภย ความไม่ไปปลอดภย ความบังเกิดเป็นภย ความไม่
บังเกิดปลอดภย ความอุบัติเป็นภย ความไม่อุบัติปลอดภย ความเกิด
เป็นภย ความไม่เกิดปลอดภย ความป่วยไข้เป็นภย ความไม่ป่วยไข้
ปลอดภย ความตายเป็นภย ความไม่ตายปลอดภย ความเศร้าโศก

เป็นภัย ความไม่เศร้าโศกปลอดภัย ความรำพันเป็นภัย ความไม่รำพัน
ปลอดภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย.

[๒๔] ควรรู้อย่างไรว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส (เครื่องหล่อ) ความ
เป็นไปมีอามิส ความสืบต่อมีอามิส ความประมวลมามีอามิส ความ
บังเกิดมีอามิส ความอุบัติมีอามิส ความเกิดมีอามิส ความป่วยไข้มีอามิส
ความตายมีอามิส ความเศร้าโศกมีอามิส ความรำพันมีอามิส ความ
คับแค้นใจมีอามิส.

[๒๕] ควรรู้อย่างไรว่า ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส (หมดเครื่องหล่อ)
ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ความไม่มีเครื่องหมายไม่มีอามิส ความไม่
ประมวลมาไม่มีอามิส ความไม่สืบต่อไม่มีอามิส ความไม่ไปไม่มีอามิส
ความไม่บังเกิดไม่มีอามิส ความไม่มีอุบัติไม่มีอามิส ความไม่เกิดไม่มี
อามิส ความไม่แก่ไม่มีอามิส ความไม่ป่วยไข้ไม่มีอามิส ความไม่ตาย
ไม่มีอามิส ความไม่เศร้าโศกไม่มีอามิส ความไม่รำพันไม่มีอามิส ความ
ไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๒๖] ควรรู้อย่างไรว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความไม่เกิดขึ้นไม่มี
อามิส การเป็นไปมีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส เครื่องหมาย
มีอามิส ความไม่มีเครื่องหมายไม่มีอามิส ความประมวลมามีอามิส
ความไม่ประมวลมาไม่มีอามิส ความสืบต่อมีอามิส ความไม่สืบต่อไม่มี
อามิส ความไปมีอามิส ความไม่ไปไม่มีอามิส ความบังเกิดมีอามิส
ความไม่บังเกิดไม่มีอามิส ความอุบัติมีอามิส ความไม่อุบัติไม่มีอามิส

ความเกิดมีอามิส ความไม่เกิดไม่มีอามิส ความแก่มีอามิส ความไม่แก่ไม่มีอามิส ความป่วยไข้มีอามิส ความไม่ป่วยไข้ไม่มีอามิส ความตายมีอามิส ความไม่ตายไม่มีอามิส ความเศร้าโศกมีอามิส ความไม่เศร้าโศกไม่มีอามิส ความรำพันมีอามิส ความไม่รำพันไม่มีอามิส ความคับแค้นใจมีอามิส ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๒๓๖] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นสังขาร เครื่องหมายเป็นสังขาร ความประมวลมาเป็นสังขาร ความอุบัติเป็นสังขาร ความไปเป็นสังขาร ความบังเกิดเป็นสังขาร ความอุบัติเป็นสังขาร ความเกิดเป็นสังขาร ความแก่เป็นสังขาร ความป่วยไข้เป็นสังขาร ความตายเป็นสังขาร ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความรำพันเป็นสังขาร ความคับแค้นใจเป็นสังขาร.

[๒๓๗] ควรรู้อย่างนี้ว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความไม่ เป็นไปเป็นนิพพาน ความไม่มีเครื่องหมายเป็นนิพพาน ความไม่ ประมวลมาเป็นนิพพาน ความไม่สืบทอดเป็นนิพพาน ความไม่ไปเป็นนิพพาน ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน ความไม่เกิดเป็นนิพพาน. ความไม่แก่เป็นนิพพาน ความไม่ป่วยไข้เป็นนิพพาน ความไม่ตายเป็นนิพพาน ความไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน ความไม่รำพันเป็นนิพพาน ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

[๒๕] ควรรู้อย่างยิ่งว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้น
เป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน
เครื่องหมายเป็นสังขาร ความไม่มีเครื่องหมายเป็นนิพพาน ความ
ประมวลมาเป็นสังขาร ความไม่ประมวลมาเป็นนิพพาน ความสืบทอด
เป็นสังขาร ความไม่สืบทอดเป็นนิพพาน ความไปเป็นสังขาร ความไม่
ไปเป็นนิพพาน ความบังเกิดเป็นสังขาร ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน
ความอุบัติเป็นสังขาร ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน ความเกิดเป็นสังขาร
ความไม่เกิดเป็นนิพพาน ความแก่เป็นสังขาร ความไม่แก่เป็นนิพพาน
ความป่วยไข้เป็นสังขาร ความไม่ป่วยไข้เป็นนิพพาน ความตายเป็น
สังขาร ความไม่ตายเป็นนิพพาน ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความ
ไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน ความรำพันเป็นสังขาร ความไม่รำพันเป็น
นิพพาน ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

จบ ปฐมภาณวาร

อรรถกถาทุกขสังขัตเป็นต้น

๑๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๘๐๘ ข้อ มีทุกขัง
เป็นต้นโดยประกอบเข้ากับอริยสังข ๔. พระสารีบุตรกล่าวประมวล การ
วิสันนา ๒๔ อย่าง ด้วยจตุกกะ ๖ ไว้ในบทมี อาทิว่า ทุกขัง อภิญญะยฺ
ทุกขัง ควรรู้อย่างยิ่ง ด้วยการวิสันนา ๑๕๕ มีอาทิว่า จกขุ อภิญญะยฺ

โสดอ อภิญญะยัย จักขุ... โสดะ ควรรู้อย่าง ในไปยาล (ละคำ) ว่า
จักขุ ฯลฯ ชรามรณ - จักขุ ฯลฯ ชรามरणะ เป็นอันได้ ๑๕๕
จตุกกะ ด้วยอำนาจของจตุกกะเหล่านั้น จึงเป็นการวิสัญญะ ๓๘๐,
ในจตุกกะมีอาทิว่า ชรามรณ อภิญญะยัย - ชรามरणะควรรู้อย่างทั้งหมด
จึงเป็นการวิสัญญะ ๘๐๘ ข้อ โดยประการฉะนี้ว่า จตุตทาริ วิชชุนานิ
การวิสัญญะ ๔ ข้อ.

อนึ่ง ในการวิสัญญานี้ ฟังทราบว่าการปัจจัยอันเป็นประธานของ
ธรรมนั้นๆ เป็นสมุทัย, นิพพานว่างจากสังขารทั้งปวงเป็นนิโรธ.
ในอริการนี้ บทมีอาทิว่า อนนถุตถตถสตามัตตินุทริยนิโรธ การ
ดับอินทรีย์ คืออริยาศัยที่มุ่งบรรลุผลของผู้ปฏิบัติ หมายถึงความ
ไม่มีอินทรีย์อันเป็นโลกุตระ ๓ ประการ มี อนัญญาตัญญัสตามัตตินุทริย
เป็นต้น ถูกต้อง. บทว่า นิโรธคามินีปฏิปทา ในทุกแห่งเป็นอริยมรรค
ทั้งนั้น. แม้เมื่อท่านกล่าวถึงผลอย่างนี้ไว้ แม้ อัญญานุทริย (อินทรีย์
คือการตรัสรู้จักรัสมด้วยมรรค) อัญญาตาวินุทริย (อินทรีย์ของ
พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้จักรัสมแล้ว) ย่อมถูกต้อง เพราะมีชื่อเรียกว่า มรรค.
พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสัญญะ ๘๐๘ ข้อ ด้วยสภาพที่ควร
กำหนดรู้ทุกข์เป็นต้นต่อไป. ท่านได้ชี้แจงการวิสัญญะ ๘๐๘ ข้อ ด้วย
สภาพที่แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้นอีก. การกำหนดรู้และ
การแทงตลอดด้วยสภาพที่ควรแทงตลอด ชื่อว่า ปริญญาปฏิเวชะ.

อรรถคือปริญาปฏิเวชนั้นแล ชื่อว่า **ปริญาปฏิเวชญ์** - สภาพที่
แทงตลอดด้วยการกำหนดรู้.

๑๑ - ๑๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสัยนา ๑,๖๑๖ ข้อ
มีทุกข์เป็นต้น มีขรามรณะเป็นที่สุด ต่อไปด้วย ๒๐๒ อัญญกะ ประกอบ
ด้วยบท อย่างละ ๗ บท มีสมุทัยเป็นต้น.

ในอริการนั้น ปัจจัยอันเป็นประธาน คือ **สมุทัย**, การดับ
สมุทัยนั้น คือ **สมุทธานิโรธ**. ความกำหนดคือความพอใจ คือ
ฉันทราคะ, ความกำหนดคือความพอใจทุกข์ ด้วยสำคัญในทุกข์ว่า
เป็นสุข, ความดับฉันทราคะนั้น คือ **ฉันทราคะนิโรธ**. สุขโสมนัส
เกิดขึ้นเพราะอาศัยทุกข์ คือความยินดีในทุกข์. ความไม่เที่ยงแห่งทุกข์
ความแปรปรวนเป็นธรรมดาแห่งทุกข์ คือโทษแห่งทุกข์. การนำออก
ซึ่งฉันทราคะ การละฉันทราคะในทุกข์ คืออุบายเครื่องสลัดออกแห่ง
ทุกข์. นิพพานนั้นแล คืออุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ เพราะบาลี
ว่า ยัม โข ปน กิณฺจิ ภูตฺตํ สุขขตฺตํ ปฏิจฺจสมฺบุปฺปนฺนํ นิโรธํ ตสฺส
นิสฺสรณํ - นิโรธเป็นเครื่องสลัดออกแห่งสังขตธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่าง
ใดอย่างหนึ่งซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น. ฟังทราบว่า ท่านกล่าวถึง
นิพพาน ในฐานะ ๔ อย่าง ด้วยคำอันมีปริยายต่าง ๆ โดยตรงกันข้าม
กับสังขตธรรมต่าง ๆ ว่า การดับทุกข์. การดับสมุทัย. การดับฉันทราคะ,
อุบายเครื่องสลัดออกแห่งทุกข์ ๑. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะ

อาหารเป็นต้นเหตุ ทุกข์จึงเกิด เพราะดับอาหารทุกข์จึงดับ การดับสมุทัยด้วยอำนาจความเป็นไปกับด้วยกิจ - กิจรส. อีกอย่างหนึ่ง การดับสมุทัย ด้วยการเห็นความเกิดและความดับ มรรคพร้อมด้วยวิปัสสนาเป็นการดับฉันทราคะ. เมื่อท่านกล่าวไว้อย่างนี้พึงถือเอานัยที่กล่าวไว้ตอนแรกว่า ยังไม่เป็นสรรพสาธณะเพราะอินทรีย์อันเป็นโลกุตระยังไม่เข้าถึงวิปัสสนา. นัยที่ท่านกล่าวว่า การดับฉันทราคะเพราะไม่มีฉันทราคะในอินทรีย์อันเป็นโลกุตระนั้นแลจึงถูกต้อง. เป็นอันกระทำฉันทราคะแม้ในผมเป็นต้น อันเป็นส่วนหนึ่งของสรีระ ด้วยความกำหนดคือความพอใจในสรีระนั้นแล. เป็นอันกระทำฉันทราคะแม้ในขราและมรณะ ด้วยความกำหนดคือความพอใจ ในการมีขราและมรณะโดยแท้ พึงประกอบแม้ความพอใจและโทษไว้อย่างนี้ด้วย. พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันา ๑,๔๑๔ นัย มี ๒๐๒ บท มีทุกข์เป็นต้น มีขรามรณะเป็นที่สุดต่อไป ด้วย ๒๐๒ สัตตกะประกอบด้วยบทย่างละ ๖ มีสมุทัยเป็นต้น.

๑๕] บัดนี้ เพื่อแสดงประกอบบท ๒๐๑ บท มีรูปเป็นต้น ขรามรณะเป็นที่สุด ด้วยอนุปัสสนา ๗ พระสารีบุตรจึงชี้แจงอนุปัสสนา ๗ มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้นก่อน. ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นการวิสันา ๑,๔๑๔ นัย พร้อมด้วยการวิสันาอนุปัสสนาล้วน ๗ ประการ. การพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง คือ อนิจจานุปัสสนา.

อนิจจานุปัตสنانัน เป็นปฏิปักษ์ต่อ **นิจสัญญา** ความสำคัญว่าเที่ยง.
การพิจารณาเห็นว่า เป็นทุกข์ คือ **ทุกขานุปัตสนา**. ทุกขานุปัตสนา
นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อ **สุขสัญญา** - ความสำคัญว่าเป็นสุข. การพิจารณา
เห็นว่า เป็นอนัตตา คือ **อนัตตานุปัตสนา**. อนัตตานุปัตสنانัน
เป็นปฏิปักษ์ต่อ **อัตสัญญา** - ความสำคัญว่าเป็นอัตตา. พระโยคาวจร
ย่อมเบื่อหน่าย เพราะอนุปัสนา ๓ บริบูรณ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า
นิพพิทา, นิพพิทานันด้วย **อนุปัสนา**ด้วย ชื่อว่า **นิพพิทานุปัสนา**.
นิพพิทานุปัสนานัน เป็นปฏิปักษ์ต่อความเพลิดเพลิน. พระโยคาวจร
ย่อมคลายกำหนด เพราะอนุปัสนา ๔ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า **วิราโค**,
วิราคะนันด้วย **อนุปัสนา**ด้วย ชื่อว่า **วิราคานุปัตสนา**. วิราคานุ-
ปัตสنانันเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ. พระโยคาวจรย่อมดับราคะเสียได้
เพราะอนุปัสนา ๕ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า **นิโรธ**. นิโรธนันด้วย
อนุปัสนาด้วย ชื่อว่า **นิโรธานุปัสนา**. นิโรธานุปัสนานันเป็น
ปฏิปักษ์ต่อสมุทัย. พระโยคาวจรย่อมสลละคืนเสียได้ เพราะอนุปัสนา
๖ บริบูรณ์ จึงชื่อว่า **ปฏินิสสัคโค**. ปฏินิสสัคคะนันด้วย **อนุปัสนา**
ด้วย ชื่อว่า **ปฏินิสสัคคานุปัตสนา**. ปฏินิสสัคคานุปัตสنانันเป็น
ปฏิปักษ์ต่อการยึดมั่น. เมื่ออินทรีย์อันเป็นโลกุตระเข้าถึงวิปัสนายัง
ไม่มี ฟังทราบวาท่านประกอบอนุปัสนา ๗ ไว้ด้วยธรรมะแม่เหล่านั้น
โดยพิจารณาเห็นว่า ชื่อว่า **มินิโรธ** เพราะไม่มีความเพลิดเพลินและ
ความกำหนดในสิ่งที่สำคัญว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เพราะสิ่ง

เหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังบาลีว่า สพฺเพ
สขฺขารา อนิจฺจา, สพฺเพ สขฺขารา ทุกฺขา, สพฺเพ ชมฺมา อนตฺตา
สังขารํทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์. ธรรมทั้งหลาย
ทั้งปวงเป็นอนัตตา และเพราะมีการสละด้วยการบริจาคนั้น การสละด้วยการ
เล่นไป. เมื่อผู้มีชรามรณะที่ตนเห็นแล้ว โดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น
เป็นอันชื่อว่า เห็นแม้ชรามรณะ โดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น, เมื่อ
เบื่อหน่าย คลายกำหนดในชรามรณะที่มีอยู่ เป็นอันเบื่อหน่ายและ
คลายกำหนดในชรามรณะ, เมื่อมีชรามรณะที่เห็นแล้วโดยนิโรธ เป็น
อันชื่อว่า เห็นแม้ชรามรณะโดยนิโรธ เมื่อสละในชรามรณะที่มีอยู่
ย่อมเป็นอันสละชรามรณะโดยแท้ พึงทราบว่าเป็นการประกอบอนุปัส-
สนา ๗ ด้วยชรามรณะ ด้วยประการฉะนี้.

๑๖-๒๕] บัดนี้ พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๑๕ ข้อ
อันเป็นไวพจน์ของธรรมเหล่านั้น มี อุปฺปาท - ความเกิดขึ้นเป็นต้น
และด้วยอารมณ์ ๕ มี อุปฺปาท เป็นต้น อันเป็นวัตถุแห่ง อาทินว-
ญาณ - ความรู้ว่าเป็นโทษ, ชี้แจงการวิสังขนา ๑๕ ข้อ มี อนุปฺปาท
เป็นต้น ด้วยอารมณ์อันเป็นปฏิปักษ์แห่งธรรมนั้น แห่ง สนฺตฺต-
ญาณ - ความรู้ทางแห่งสันติ, ชี้แจงการวิสังขนา ๓๐ ประกอบบท มี
อุปฺปาทะและอนุปฺปาทะเป็นต้นเหล่านั้นต่อไปด้วยเป็นคู่กัน ด้วย
ประการฉะนี้ จึงเป็นการวิสังขนา ๖๐ ในนัยนี้นั้นแล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อุปฺปาโท**- การเกิดขึ้น ได้แก่ การเกิดในภพนี้ เพราะกรรมก่อนเป็นปัจจัย.

บทว่า **ปวตฺต**- ความเป็นไป ได้แก่ ความเป็นไปแห่งการเกิดอย่างนั้น.

บทว่า **นิมิตฺต**- เครื่องหมาย ได้แก่ เครื่องหมายสังขารทั้งหมด. เพราะสังขารของพระโยคาวจรย่อมปรากฏผู้มีชวคตฺรชฺช นะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **นิมิตฺต**.

บทว่า **อายุหนา**- ความประมวลมา ได้แก่ กรรมอันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิต่อไป เพราะว่า กรรมนั้นท่านเรียกว่า อายุหนา เพราะอรรถว่าปรุงแต่งปฏิสนธิ.

บทว่า **ปฏิสนฺธิ** ได้แก่ เกิดต่อไป. การเกิดนั้นท่านเรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อกันในระหว่างภพ

บทว่า **คติ**- การไป ได้แก่ ปฏิสนธิ ที่ท่านเรียกว่า คติ เพราะสัตว์ต้องไป.

บทว่า **นิพฺพตฺติ**- ความบังเกิด ได้แก่ ความเกิดแห่งขันธทั้งหลาย.

บทว่า **อุปฺปตฺติ**- อุบัติ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งวิบากที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **สมาปนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา**- ธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าถึงแล้วหรือผู้อุบัติแล้ว.

บทว่า **ชาติ** - การเกิด ได้แก่ ความปรากฏครั้งแรกแห่งขั้น
ของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในภพนั้น ๆ.

บทว่า **ชรา** - ความเสื่อมโทรม อธิบายว่า ชรานั้นมี ๒ อย่าง
คือสังขตลักษณะอันได้แก่ลักษณะที่ตั้งอยู่และเป็นอย่างอื่น ๑ ภพเก่า
แห่งขั้นอันเนื่องในภพหนึ่งในสันตติ เป็นที่รู้จักว่ามีพินหักเป็นต้น ๑.
ในที่นี้ท่านประสงค์เอาชรานั้น.

บทว่า **พฺยธิ** - ความเจ็บป่วย ได้แก่ อาพาธ ๘ อย่าง อัน
ตั้งขึ้นเพราะธาตุกำเริบเป็นปัจจัย คือ น้ำดี ๑ เสมหะ ๑ ลม ๑
ไข้สันนิบาต ๑ การเปลี่ยนฤดู ๑ การบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ๑
เพียรเกินไป ๑ วิบากของกรรม ๑. ชื่อว่า **พฺยธิ** เพราะทุกข์
หลายอย่าง แผลเผา กลุ้มรุม หรือ เพราะทุกข์เบียดเบียนให้เดือดร้อน
หวั่นไหว.

บทว่า **มรณ** คือพฺยธิเป็นเหตุให้ตาย มรณะนั้น มี ๒ อย่าง
คือ สังขตลักษณะอันมีความเสื่อมเป็นลักษณะ ๑ การตัดขาดการ
เกี่ยวเนื่องกันแห่งชีวิตินทรีย์อันนับเนื่องในภพหนึ่ง ๑. ในที่นี้ท่าน
ประสงค์เอามรณะนั้น.

บทว่า **โสโก** คือ ความเหี่ยวแห้งใจ ได้แก่ ความเดือดร้อนใจ
ของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติ สมบัติ โรค คีล และทิกฺขุ กระทบ.

บทว่า **ปริเทโว** คือ ร้องไห้คร่ำครวญ ได้แก่ การพร่ำเพ้อ
ของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น กระทบ.

บทว่า **อุปายาโส**- แค้นใจมาก. ได้แก่ โทสะอันเกิดจากทุกข์
ใจหนัก ของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น กระทบ.

ในนิทเทศนี้ท่านกล่าวอภิญญาธรรม ๕ มี **อุปปาโท** เป็นต้น
ด้วยสามารถเป็นวัตถุแห่งอาทินวญาณ, ที่เหลือท่านกล่าวด้วยสามารถ
เป็นไวพจน์ของอภิญญาธรรมเหล่านั้น, บทว่า **นิพพุตติ** เป็นไวพจน์
ของ **อุปปาโท**. บทว่า **ชาติ** เป็นไวพจน์ของ **ปฏิสันธิ**, สองบทว่า
คตติ **อุปฺปตฺติ** เป็นไวพจน์ของ **ปวตฺตติ**, **ชรา** เป็นต้นเป็นไวพจน์
ของ **นิมิตฺตติ**. ท่านกล่าวนิพพานเท่านั้นด้วยคำ มี **อนุปฺปตฺโท**- ความ
ไม่เกิดขึ้น เป็นต้น.

พระสารีบุตรชี้แจงบท ๖๑ มี **อุปฺปาทะ** และ **อนุปฺปาทะ**
เป็นต้น การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยทุกข์และสุข, การ
วิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยภัยและความปลอดภัย, การวิสังขนา
๖๐ ประกอบด้วยบทว่าด้วยสามิส (มีเครื่องต่อ) และนิรามิส (ไม่มี
เครื่องต่อ), การวิสังขนา ๖๐ ประกอบด้วยบทแห่งสังขารและนิพพาน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทุกฺขํ**- เป็นทุกข์ อธิบายว่า ชื่อว่า
ทุกข์ เพราะเป็นของไม่เที่ยง. ชื่อว่า **สุข** เพราะตรงกันข้ามกับทุกข์.
สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นภัย. ชื่อว่า **เขมะ**- ความปลอดภัย เพราะ
ตรงกันข้ามกับภัย. สิ่งใดเป็นภัยสิ่งนั้นชื่อว่าเป็น **สามิส** (มีเครื่องต่อ)

เพราะไม่พ้นไปจากวิภูคามิสและโลกามิส ชื่อว่า นิรามิส (ไม่มีเครื่อง
ล่อ) เพราะตรงกันข้ามกับ สามิส. สิ่งใดเป็นสามิส สิ่งนั้นเป็น
เพียงสังขารเท่านั้น. ชื่อว่า นิพพาน เพราะสงบจากสิ่งตรงกันข้าม
กับสังขาร. เพราะสังขารเป็นของร้อน นิพพานเป็นของสงบ. พึง
ทราบว่าท่านกล่าวไว้อย่างนั้นหมายถึงความเป็นไปโดยอาการนั้น ๆ อย่าง
นี้ว่า โดยอาการที่เป็นทุกข์ โดยอาการที่เป็นภัย โดยอาการที่เป็นสามิส
โดยอาการที่เป็นสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาปฐมภาณวาร

ทุติยภาณวาร

[๓๐] สภาวะแห่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอา สภาวะแห่งธรรม
ที่เป็นบริวาร ภาพแห่งธรรมที่เต็มรอบ สภาวะแห่งสมาธิที่มีอารมณ์
อย่างเดียว ภาพแห่งสมาธิไม่มีความฟุ้งซ่าน ภาพแห่งธรรมที่ประ-
คองไว้ ภาพแห่งธรรมที่ไม่กระจายไป สภาวะแห่งจิตไม่ขุ่นมัว สภาวะ
แห่งจิตไม่หวั่นไหว ภาพแห่งจิตตั้งอยู่ด้วยสามารถแห่งความปรากฏ
แห่งจิตมีอารมณ์อย่างเดียว สภาวะแห่งธรรมเป็นอารมณ์ สภาวะแห่ง
ธรรมเป็นโคจร สภาวะแห่งธรรมที่ละ สภาวะแห่งธรรมที่สละ สภาวะ
แห่งธรรมที่ออก สภาวะแห่งธรรมที่หลีกไป สภาวะแห่งธรรมที่ละเอียด

สภาพแห่งธรรมที่ประณีต สภาพแห่งธรรมที่หลุดพ้น สภาพแห่งธรรม
ที่ไม่มีอาสวะ สภาพแห่งธรรมเครื่องข้าม สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีเครื่อง
หมาย สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีที่ตั้ง สภาพแห่งธรรมที่ว่างเปล่า สภาพ
แห่งธรรมที่มีกิจเสมอกัน สภาพแห่งธรรมที่ไม่ล่วงเลยกัน สภาพแห่ง
ธรรมที่เป็นคู่ สภาพแห่งธรรมที่นำออก สภาพแห่งธรรมที่เป็นเหตุ
สภาพแห่งธรรมที่เห็น สภาพแห่งธรรมที่เป็นอธิบดี ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๑] สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมณะ สภาพที่พิจารณาเห็นแห่ง
วิปัสสนา สภาพที่มีกิจเสมอกันแห่งสมณะและวิปัสสนา สภาพมิได้ล่วง
กันแห่งธรรมที่เป็นคู่ สภาพที่สมทานแห่งสิกขาบท สภาพที่โคจร
แห่งอารมณฺ์ สภาพที่ประคองจิตที่ย่อท้อ สภาพที่ปราบจิตที่ฟุ้งซ่าน
สภาพที่คุมจิตอันบริสุทธิ์จากความย่อท้อและฟุ้งซ่านทั้ง ๒ ประการ
สภาพที่จิตบรรลุลุณฺวิเศษ สภาพที่แทงตลอดอริยมรรคอันประเสริฐ
สภาพที่ตรัสรู้สัจจะ สภาพที่ให้จิตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๓๒] สภาพที่น้อมไปแห่งสัทธินทรีย์ สภาพที่ประคองไว้
แห่งวิริยินทรีย์ สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสติในทรีย์ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่ง
สมาธิในทรีย์ สภาพที่เห็นแห่งปัญญาในทรีย์ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๓๓] สภาพที่สัทธาพละมิได้หวั่นไหวในเพราะความไม่มีสัทธา
สภาพที่วิริยพละมิได้หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน สภาพที่สติ-

พละมิได้หวั่นไหวเพราะความประมาท สภาพที่สมาธิพละมิได้หวั่นไหว เพราะอุทธีจะ สภาพที่ปัญญาพละมิได้หวั่นไหวเพราะอวิชา ควรรู้อย่าง ทุกอย่าง.

[๑๔] สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสติสัมโพชฌงค์ สภาพที่เลือกเฟ้น แห่งธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สภาพที่ระคองแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ สภาพที่แผ่ไปแห่งปีติสัมโพชฌงค์ สภาพที่สงบแห่งปีสัทธสัมโพชฌงค์ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ สภาพที่พิจารณาหาทางแห่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ควรรู้อย่าง.

[๑๕] สภาพที่เห็นแห่งสัมมาทิฐิ สภาพที่ตริภังค์แห่งสัมมาสัง- กัปปะ สภาพที่กำหนดแห่งสัมมาวาจา สภาพที่ตั้งขึ้นแห่งสัมมากัมมันตะ สภาพที่ปล่อยแผ้วแห่งสัมมาอาชีวะ สภาพที่ระคองไว้แห่งสัมมาวายามะ สภาพที่ตั้งมั่นแห่งสัมมาสติ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสัมมาสมาธิ ควรรู้อย่าง.

[๑๖] สภาพที่เป็นใหญ่แห่งอินทริย์ สภาพที่ไม่หวั่นไหวแห่ง พละ สภาพที่นำออกแห่งโพชฌงค์ สภาพที่เป็นเหตุแห่งมรรค สภาพ ที่ตั้งมั่นแห่งสติปัญฐาน สภาพที่เริ่มตั้งแห่งสัมมัปธาน สภาพที่สำเร็จ แห่งอิทธิบาท สภาพที่เที่ยงแท้แห่งสัจจะ สภาพที่ระงับแห่งประโยชน์ สภาพที่ทำให้แจ้งแห่งผล สภาพที่ตริภังค์แห่งวิตก สภาพที่ตรวจตราแห่ง วิจาร สภาพที่แผ่ไปแห่งปีติ สภาพที่ไหลมาแห่งสุข สภาพที่มีอารมณ์

เดียวแห่งจิต สภาพที่ค้ำนึ่ง สภาพที่รู้แจ้ง สภาพที่รู้ชัด สภาพที่จำได้
สภาพที่สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๗] สภาพที่รู้แห่งปัญญาที่รู้อย่าง สภาพที่พิจารณาแห่ง
ปริณญา สภาพที่สละแห่งปหานะ สภาพแห่งภาวนามีกิจเป็นอย่างเดียว
สภาพที่ถูกต้องแห่งสังขิกิริยา สภาพที่เป็นกองแห่งทุกข์ ภาพที่ทรงไว้
แห่งธาตุ สภาพที่ต่อแห่งอายตนะ สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขต-
ธรรม สภาพที่ปัจจัยไม่ได้ปรุงแต่งแห่งสังขตธรรม ควรรู้อย่าง
ที่เป็นปัจจัย.

[๑๘] สภาพที่คิด สภาพที่ไม่มีระหว่างแห่งจิต สภาพที่ออก
แห่งจิต สภาพที่หลีกไปแห่งจิต สภาพที่เป็นเหตุแห่งจิต สภาพที่เป็นปัจ-
จัยแห่งจิต สภาพที่เป็นที่ตั้งแห่งจิต สภาพที่เป็นภูมิแห่งจิต สภาพที่เป็น
อารมณ์แห่งจิต สภาพที่เป็นโคจรแห่งจิต สภาพที่เกี่ยวไปแห่งจิต สภาพ
ที่ไปแห่งจิต สภาพที่นำไปยังแห่งจิต สภาพที่นำออกแห่งจิต สภาพ
ที่สลัดออกแห่งจิต ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๑๙] สภาพที่นึกในความคิดมีอารมณ์อย่างเดียว สภาพที่รู้
แจ้ง... สภาพที่รู้ชัด... สภาพที่จำได้... สภาพที่จิตมั่นคง ...
สภาพที่เนื่อง... สภาพที่เล่นไป... สภาพที่ผ่องใส ... สภาพที่
ตั้งมั่น... สภาพที่หลุดพ้น... สภาพที่เห็นว่าเป็นละเอียด... ภาพที่
ทำให้เป็นเช่นดงยาน... สภาพที่ทำให้เป็นที่ตั้ง ... สภาพที่ตั้งขึ้น
เนื่องๆ ... สภาพที่อบรม ... สภาพที่ปรารถนาชอบด้วยดี... สภาพที่

กำหนดถือไว้... สภาพที่เป็นบริวาร ... สภาพที่เต็มรอบ... สภาพ
ที่ประชุม ... สภาพที่อธิษฐาน... สภาพที่เสพ... สภาพที่เจริญ... สภาพ
ที่ทำให้มาก... สภาพที่รวมดี... สภาพที่หลุดพ้นด้วยดี... สภาพที่ตรัสรู้...
สภาพที่ตรัสรู้ตาม... สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะ ... สภาพที่ตรัสรู้พร้อม...
สภาพที่ตื่น... สภาพที่ตื่นตาม... สภาพที่ตื่นเฉพาะ... สภาพที่
ตื่นพร้อม... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้... สภาพที่เป็นไป
ในฝักฝ่ายความตรัสรู้ตาม ... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้
เฉพาะ.... สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายความตรัสรู้พร้อม ... สภาพที่
สว่าง... สภาพที่สว่างขึ้น ... สภาพที่สว่างเนื่อง ๆ ... สภาพที่สว่าง
เฉพาะ... สภาพที่สว่างพร้อมในความที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว ควรรู้
ยิ่งทุกอย่าง.

[๔๐] ภาพที่อริยมรรคให้สว่าง ภาพที่อริยมรรคให้รุ่งเรือง
ภาพที่อริยมรรคให้กิเลสทั้งหลายเร่าร้อน ภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน
ภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ภาพ
ที่อริยมรรคสงบ ภาพที่อริยมรรคให้กิเลสระงับ ภาพแห่งวิเวก
ภาพแห่งความประพฤตินวิเวก ภาพที่คลายกำหนด ภาพแห่ง
ความประพฤตินความคลายกำหนด ภาพแห่งความประพฤตินความ
๑. พระบาลีว่า ปตาปนญฺโจ. ยฺ. ปุทฺสาสนญฺโจ.

ดับ สภาพที่ปล่อย สภาพแห่งความประพฤติในความปล่อย สภาพที่
พ้น สภาพแห่งความประพฤติในความพ้น ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๑] สภาพแห่งฉันทะ สภาพที่เป็นมูลแห่งฉันทะ สภาพที่
เป็นบาทแห่งฉันทะ สภาพที่เป็นประธานแห่งฉันทะ สภาพที่สำเร็จ
แห่งฉันทะ สภาพที่นุ่มไปแห่งฉันทะ สภาพที่ระคองไว้แห่งฉันทะ
สภาพที่ตั้งมั่นแห่งฉันทะ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งฉันทะ สภาพที่เห็น
แห่งฉันทะ ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๒] สภาพแห่งวิริยะ สภาพที่เป็นมูลแห่งวิริยะ สภาพที่
เป็นบาทแห่งวิริยะ สภาพที่เป็นประธานแห่งวิริยะ สภาพที่สำเร็จแห่ง
วิริยะ สภาพที่นุ่มไปแห่งวิริยะ สภาพที่ระคองไว้แห่งวิริยะ สภาพ
ที่ตั้งมั่นแห่งวิริยะ สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งวิริยะ สภาพที่เห็นแห่งวิริยะ
ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๓] สภาพแห่งจิต สภาพที่เป็นมูลแห่งจิต สภาพที่เป็นบาท
แห่งจิต สภาพที่เป็นประธานแห่งจิต สภาพที่สำเร็จแห่งจิต สภาพที่
นุ่มไปแห่งจิต สภาพที่ระคองไว้แห่งจิต สภาพที่ตั้งมั่นแห่งจิต สภาพ
ที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต สภาพที่เห็นแห่งจิต ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๔๔] สภาพแห่งวิมังสา สภาพที่เป็นมูลแห่งวิมังสา สภาพ
ที่เป็นบาทแห่งวิมังสา สภาพที่เป็นประธานแห่งวิมังสา สภาพที่สำเร็จ
แห่งวิมังสา สภาพที่นุ่มไปแห่งวิมังสา สภาพที่ระคองไว้แห่งวิมังสา

สภาพที่ตั้งมั่นแห่งวิมังสา สภาพที่ไม่พึงชานแห่งวิมังสา สภาพที่เห็น
แห่งวิมังสา ควรรู้อย่าง.

[๔๕] สภาพแห่งทุกข์ ภาพที่ทุกข์บีบคั้น สภาพที่ทุกข์อัน
ปัจจัยปรุงแต่ง สภาพที่ทุกข์ให้เดือดร้อน สภาพที่ทุกข์แปรปรวน
สภาพแห่งสมุทัย สภาพที่สมุทัยประมวลมา สภาพที่สมุทัยเป็นเหตุ
สภาพที่สมุทัยเกี่ยวข้อง สภาพที่สมุทัยพัวพัน สภาพแห่งนิโรธ สภาพแห่ง
นิโรธสลัดออก สภาพที่นิโรธเป็นวิเวก สภาพที่นิโรธเป็นอสังขตะ
สภาพที่นิโรธเป็นอมตะ สภาพแห่งมรรค สภาพที่มรรคนำออก สภาพที่
มรรคเป็นเหตุ สภาพที่มรรคเห็น สภาพที่มรรคเป็นอธิบดี ควรรู้อย่าง
ทุกอย่าง.

[๔๖] สภาพที่ถ่องแท้ สภาพที่เป็นอนัตตา สภาพที่เป็นสัจจะ
สภาพที่ควรแทงตลอด สภาพที่ควรรู้อย่าง สภาพที่ควรกำหนดรู้ สภาพ
ที่ทรงรู้ สภาพที่เป็นธาตุ สภาพที่อาจรู้ได้ สภาพที่รู้ควรทำให้แจ้ง
สภาพที่ควรถูกต้อง สภาพที่ควรตรัสรู้ ควรรู้อย่าง.

[๔๗] เนกขัมมะ อภัยบาท อาโลกสัญญา ความไม่พึงชาน
ความกำหนดธรรม ญาณ ความปราโมทย์ ปฐมฌาน ทุคฺติฌาน
ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตน-
สมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ
ควรรู้อย่าง.

[๔๘] การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นความ
ทุกข์ การพิจารณาเห็นอนัตตา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย
การพิจารณาเห็นด้วยความคลายกำหนัด การพิจารณาเห็นด้วยความดับ
การพิจารณาเห็นด้วยความสลละคืน การพิจารณาเห็นความสิ้นไป การ
พิจารณาเห็นความเสื่อมไป การพิจารณาเห็นความแปรปรวน การ
พิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย การพิจารณาเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง
การพิจารณาเห็นความว่างเปล่า การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง
ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง การพิจารณาเห็นโทษ การพิจารณา
หาทาง การพิจารณาเห็นอุบายที่จะหลีกเลี่ยงไป ควรรู้อย่าง.

[๔๙] โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค
สกทาคามีผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามีผลสมาบัติ อรหัตมรรค
อรหัตผลสมาบัติ ควรรู้อย่าง.

[๕๐] สัทธินทรีย์ด้วยความว่าน้อมใจเชื่อ วิริยินทรีย์ด้วย
ความว่าประคองไว้ สตินทรีย์ด้วยความว่าตั้งมั่น สมานินทรีย์ด้วยความ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์ด้วยความว่าเห็น สัทธาพละด้วยความว่า
ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีสัทธา วิริยพละด้วยความไม่หวั่นไหว
เพราะความเกียจคร้าน สติพละด้วยความไม่หวั่นไหวเพราะความประ-
มาท สมานิพละด้วยความว่าไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ
ด้วยความว่าไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา ควรรู้อย่าง.

[๕๑] สติสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น ธรรมวิจยสัมโพช-
ฌงค์ด้วยอรรถว่าเลือกเฟ้น วิริยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ ปิติ
สัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าแผ่ไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าสงบ
สมาธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถ
ว่าพิจารณาหาทาง ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๒] สัมมาทิฐิด้วยความว่าเห็น สัมมาสังกัปปะด้วยความ
ว่าตรึก สัมมาวาจาด้วยความว่ากำหนดเอา สัมมากรรมันตะด้วยความว่า
ให้กุศลธรรมเกิด สัมมาอาชีวะด้วยความว่าชาวห้อง สัมมาวายามะด้วย
ความว่าประคองไว้ สัมมาสติด้วยความว่าตั้งมั่น สัมมาสมาธิด้วยความ
ว่าไม่ฟุ้งซ่าน ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๓] อินทรีย์ด้วยความว่าเป็นใหญ่ พละด้วยความว่าไม่หวั่น
ไหว โพชฌงค์ด้วยความว่านำออก มรรคด้วยความว่าเป็นเหตุ สติ-
ปัฏฐานด้วยความว่าตั้งมั่น สัมมัปธานด้วยความว่าตั้งไว้ อิทธิบาทด้วย
ความว่าสำเร็จ สัจจะด้วยความว่าเที่ยงแท้ สมณะด้วยความว่าไม่ฟุ้งซ่าน
วิปัสสนาด้วยความว่าพิจารณา สมณะและวิปัสสนาด้วยความว่ามีกิจเสมอ
กัน ธรรมชาติที่เป็นคู่ด้วยความว่าไม่ล่วงเกินกัน ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๔] สីลวิสุทธิตุด้วยความว่าสำรวม จิตตวิสุทธิตุด้วยความว่า
ไม่ฟุ้งซ่าน ทิฎฐิวิสุทธิตุด้วยความว่าเห็น วิโมกข์ด้วยความว่าหลุดพ้น
วิชชาด้วยความว่าแทงตลอด วิมุตติด้วยความว่าสละ ญาณในความสิ้น

ไปด้วยความว่าตัดขาด ญาณในความไม่เกิดขึ้นด้วยความว่าระงับ จันตะ
ด้วยความว่าเป็นมูลฐาน มนสิการด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน ผัสสะด้วย
ความว่าประมวลมา เวทนาด้วยความว่าประชุม สมာธิด้วยความว่าเป็น
ประธาน สติด้วยความว่าเป็นใหญ่ ปัญญาด้วยความว่าประเสริฐกว่า
กุศลธรรมนั้น ๆ วิมุตติด้วยความว่าเป็นแก่นสาร นิพพานอันหยั่งลง
ในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด ควรรู้อย่างทุกอย่าง.

[๕๕] ธรรมใด ๆ ที่รู้อยู่แล้ว ธรรมนั้น ๆ เป็นคุณที่รู้อยู่แล้ว
ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว
เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมา คือ
เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อยู่ เป็น
สุตมยญาณ.

จบ ทุตติยภาณวาร ฯ

อรรถกถาทุตติยภาณวาร

๓๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันหา ๓๑ ข้อ มี **ปริคค-**
หฺนุโจ - สภาพแห่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอาเป็นต้น ด้วยขณะแห่ง
อริยมรรค. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตด้วยอริยมรรค ย่อม

กำหนดถือเอาเพื่อเกิดขึ้นตั้งแต่ต้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ปริศนาคา**

- กำหนดถือเอา.

สภาพแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ปริศนุญโจ** - สภาพแห่งธรรมที่ควรกำหนดถือเอา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปริวารุญโจ** - สภาพแห่งธรรมที่เป็นปริวาร เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นปริวารของกันและกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปริปุรุญโจ** - สภาพแห่งธรรมที่เต็มรอบ โดยบริบูรณ์ด้วยภavana.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **เอกคฺคฺญโจ** - สภาพแห่งสมาธิที่มีอารมณ์อย่างเดียว เพราะเพ่งกำหนดถือเอาอารมณ์เดียว.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อวิกเขปฺญโจ** - สภาพแห่งสมาธิไม่มีความฟุ้งซ่าน เพราะเพ่งถึงความไม่ฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปกฺคฺญโจ** - สภาพแห่งธรรมที่ประคองไว้ คือประคองไว้ด้วยความเพียร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อวิสารุญโจ** - สภาพแห่งธรรมที่ไม่กระจายไป เพราะไม่กระจายไปด้วยอำนาจสมาธิ คูกแบ่งใช้ทำในการอาบน้ำ ไม่กระจายไปด้วยน้ำฉะนั้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อนาวิญญโจ** - สภาพแห่งจิตไม่ขุ่นมัว เพราะไม่ขุ่นมัวด้วยการประกอบความเพียร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนิลชนกุโธ - สภาพแห่งจิตไม่
หวั่นไหว เพราะไม่กำเริบ.

บทว่า เอกตตุปปุชฺฐานวเสน - ด้วยสามารถแห่งความปรากฏ
แห่งจิตมีอารมณ์เดียว ได้แก่ ด้วยการประกอบสมาธิ และด้วยสามารถ
แห่งการตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างมั่นคง.

บทว่า จิตฺกุโธ - สภาพแห่งจิตตั้งอยู่ ได้แก่ ตั้งอยู่โดยไม่ว
หวั่นในอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อารมฺมณฺกุโธ - สภาพแห่งธรรมเป็น
อารมณ์ เพราะยึดนิพพานเป็นอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า โคจรฺกุโธ - สภาพแห่งธรรมเป็น
โคจร เพราะเที่ยวไปในความอยาก.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปหานฺกุโธ - สภาพแห่งธรรมที่ละ
เพราะความที่นิพพานเป็นสรณะประหาคณ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปริจฺจาคฺกุโธ - สภาพแห่งธรรมที่
สละ ด้วยสามารถสละกิเลสด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วุชฺชานฺกุโธ - สภาพแห่งธรรมที่ออก
ด้วยสามารถการออกจากความชั่วร้าย.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วิวตฺตนฺกุโธ - สภาพธรรมที่หลีกเลี่ยง
ด้วยสามารถหลีกเลี่ยงจากนิमितและความเป็นไป.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สนฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ละเอียด เพราะดับสนิท.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปณฺธิตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ประณีต เพราะความเป็นธรรมไม่เดือดร้อน และเพราะความเป็นธรรมสูงสุด.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วิมุตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่หลุดพ้น เพราะหลุดพ้นจากกิเลส และน้อมไปในอารมณ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนาสวญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีอาสวะ เพราะความที่บริสุทธิ์โดยไม่มีเป็นวิสัยแห่งอาสวะทั้งหลาย.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ตรณญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมเป็นเครื่องข้าม เพราะก้าวล่วงจากกิเลสกันดาร และสังสารกันดาร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนิมิตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีสังขารนิमित.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อปฺปณฺหิตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ไม่มีที่ตั้ง เพราะไม่มีที่ตั้ง คือตัณหา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สุลฺลตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่ว่างเปล่า เพราะไม่มีสาระในตน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า เอกรตฺตญฺโโจ - สภาพแห่งธรรมที่มีกิจอย่างเดียวกัน เพราะมีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส หรือ เพราะ

ความที่สมณะและวิปัสสนามีรสอย่างเดียวกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนตฺตฺตฺตฺนุจฺโจ - สภาพแห่งธรรม
ที่ไม่ล่วงเลยกัน เพราะสมณะและวิปัสสนาอาศัยซึ่งกันและกัน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ยุคฺนทฺตฺนุจฺโจ - สภาพแห่งธรรม
ที่เป็นคู่ เพราะสมณะและวิปัสสนานั้นแลเป็นคู่.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า นิยุยานุจฺโจ - สภาพแห่งธรรม
ที่นำออก เพราะออกไปจากสังขารด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า เหตุจฺโจ - สภาพแห่งธรรมที่เป็น
เหตุ เพราะเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ทตฺตฺนุจฺโจ - สภาพแห่งธรรมที่เห็น
เพราะทำนิพพานให้ประจักษ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อาธิปเตยฺยจฺโจ - สภาพแห่งธรรม
ที่เป็นอธิบดี เพราะความเป็นใหญ่ยิ่ง.

๓๑] พระสารีบุตรได้แจ้งถึงการวิสาขนา ๔ ข้อ มีสมณะเป็นต้น
ด้วยสามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา. สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนุปฺตฺตฺ-
นุจฺโจ - สภาพที่พิจารณาเห็น เพราะพิจารณาเห็นด้วยอนิจลักษณะ
เป็นต้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า อนตฺตฺตฺตฺนุจฺโจ - สภาพที่มีได้ล่วง
กัน เพราะความที่สมณะและวิปัสสนาทั้งสองเป็นธรรมคู่กัน โดยมีกิจ
อย่างเดียวกัน.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๘ ข้อ มีสิกขาเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งอริยมรรค เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด. ชื่อว่า สิกขาทะระตังคิกขา.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า สมาทานกฺุโ - สภาพที่สมาทาน เพราะต้องสมาทานสิกขานั้น.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า โคจรกฺุโ - สภาพที่โคจร เพราะเป็นที่ตั้งแห่งภavanaและความเป็นไปของอารมณ์ที่ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ถือเอาด้วยกรรมฐานและเพราะเป็นที่ตั้งแห่งโคจร.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า ปคฺุคหฺกฺุโ - สภาพที่ประคองจิต คือสภาพที่พยายามทำจิตที่หคหุ้ด้วยความเกียจคร้าน ด้วยเจริญธรรม วิยสัมโพชฃงคฺ์ วิริยสัมโพชฃงคฺ์และปีติสัมโพชฃงคฺ์.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า วินิคฺุคหฺกฺุโ - สภาพที่ปราบจิต คือสภาพทำจิตที่ฟุ้งซ่านด้วยอุทจจะให้สงบ เจริญปีสัทธิสัมโพชฃงคฺ์ สมาริสัมโพชฃงคฺ์ และอุเบกขาสัมโพชฃงคฺ์.

บทว่า อุโ วิสุทธานํ - จิตบริสุทธิ์จากทั้งสอง อธิบายว่า คุมจิตอันบริสุทธิ์จากความหคหุ้และฟุ้งซ่าน. ฟิงทราบายว่า ท่านทำเป็น พหุจนะ ด้วยความสามารถแห่งจิตตั้งอยู่ในความเป็นกลาง เป็นไปด้วยอำนาจของสันตติ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อชฺฌนฺเพกฺขณฺญโ** - สภาพที่คุมจิต
คือไม่มีความขวนขวายในความพยายามและในการทำให้สงบ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **วิเสสธมฺมณฺญโ** - สภาพที่จิต
บรรลुकุณวิเศษ คือการอบรมจิตให้เป็นไปสม่ำเสมอ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **อุตฺตริปฺปฏิเวธฺญโ** - สภาพที่แห่ง
ตลอดอริยมรรคอันประเสริฐ คือด้วยสามารถทำอริยมรรคให้ปรากฏ.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **สจฺจธมฺมณฺญโ** - สภาพที่ตรัสรู้
สัจจะ คือด้วยสามารถแห่งตลอดอริยสัจ ๔ สำเร็จด้วยอริยมรรค.

สภาพแห่งธรรม ชื่อว่า **ปติฏฺฐาปกฺกฺญโ** - สภาพที่ทำให้
ตั้งอยู่ คือให้ตั้งอยู่ในนิโรธด้วยอำนาจผลสมาบัติ. เพราะผลสมาบัติ
นั้น ยังบุคคลผู้มีความพร้อมให้ตั้งอยู่ในนิพพานอันได้แก่นิโรธ.

๓๒] พระสารีบุตรกล่าวถึงการวิเสสนา ๕ ชื่อ มี สัทธินทริย
เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรม คืออินทริย. บทว่า **อริโมก-**
ขฺญโ - สภาพที่นุ่มไป. บทว่า **อุปฺภูจฺานฺญโ** - สภาพที่ตั้งมั่น
คือ สภาพที่เข้าไปตั้งมั่นซึ่งอารมณ์. บทว่า **ทสฺสนฺญโ** - สภาพที่เห็น
คือ สภาพที่เพ่งถึงความจริง.

๓๓] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสสนา ๕ ชื่อ มี สัทธาพละ
เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรม คือ พลละ ชื่อว่า **สทฺธาพล**
เพราะสัทธานั้นแลเป็นกำลัง ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว. บทว่า **อสุ-**

สทฺธิย เพราะความไม่มีสัทธา. อนึ่งบทว่า **อสุทฺธิย** ได้แก่ จิต-
ตฺตฺบาทอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสัทธา. บทว่า **อกมฺปิยญฺโ** ได้แก่ ภาพที่ไม่
ควรหวั่นไหว อธิบายว่า ไม่สามารถให้หวั่นไหวได้. บทว่า **โกสชฺเช-**
เพราะความเกียจคร้าน ได้แก่ เพราะถิ่นมิตฺตฺชอันเป็นความเกียจคร้าน.
บทว่า **ปมาเท-** เพราะความประมาท ได้แก่ เพราะจิตตฺตฺบาทอันเป็น
ปฏิปักษ์ต่อสติ. บทว่า **อุทฺทจฺเจ** คือ เพราะความฟุ้งซ่าน กล่าวคือ
ความไม่สงบ. บทว่า **อวิชฺชาย** เพราะอวิชา ได้แก่ เพราะโมหะ.

๓๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสสนา ๗ ข้อ มีสติสัมโพช-
ฌงค์เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสภาพธรรมคือโพชฌงค์. องค์แห่งธรรม
เครื่องตรัสรู้ ชื่อว่า โพชฌงค์. โพชฌงค์เป็นธรรมประเสริฐ และ
เป็นธรรมดี ชื่อว่า สัมโพชฌงค์. สตินั้นแลเป็นสัมโพชฌงค์ จึง
ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์. ชื่อว่า ธรรมวิจยยะ เพราะเลือกเฟ้นธรรม.
บทนี้เป็นชื่อของปัญญา. บทว่า **ปวิจยญฺโ** - สภาพที่เลือกเฟ้น ได้แก่
สภาพที่ไตร่ตรอง. ชื่อว่า ปิติ เพราะเอิบอิมใจ. บทว่า **ผรณญฺโ**-
สภาพที่แผ่ไป ได้แก่ สภาพที่ซ่านไป. ความสงบ ชื่อว่า **ปสุทฺธิ**.
บทว่า **อุปสมญฺโ** - สภาพที่สงบ ได้แก่ ภาพที่ไม่มีความกระวนกระ-
วาย. ชื่อว่า **อุเปกฺขา** เพราะเห็นโดยอุบัติ. อธิบายว่า เฟ่งสม่าเสมอ
คือ เฟ่งไม่ตกไปในฝ่ายใด. อุเบกขานั้นในที่นี้ ได้แก่ **ตฺตรมชฺมตฺต-**
เปกฺขา คือ วางเฉยด้วยความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ. เรียกว่า

โพชฌนุเปกฺขา บ้าง. บทนี้เป็นชื่อของอุเบกขานั้น. ชื่อว่า ปฏิสงฺขานุญฺโ - สภาพที่พิจารณาหาทาง เพราะมีลักษณะนำไปเสมอ.

๓๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิชันนา ๘ ชื่อ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ด้วยมรรค. ชื่อว่า สมฺมาทิฏฐิ เพราะเห็นชอบ หรือเห็นชอบด้วยทิฏฐินั้น หรือการเห็นประเสริฐดี. แห่งสัมมาทิฏฐินั้น

ชื่อว่า สมฺมาสํกปโป เพราะดำริชอบ, หรือดำริชอบด้วยความดำรินั้น, หรือความดำริประเสริฐดี.

บทว่า อภิโรปนุญฺโ - สภาพที่ตริก ได้แก่ สภาพที่ตริกอารมณ์ของจิต. ปาฐะว่า อารมฺมณิกิโรปนุญฺโ - สภาพที่ตริกอารมณ์บ้าง.

บทว่า สมฺมาวาจา เพราะพูดชอบ, หรือพูดด้วยวาจานั้นชอบ, หรือวาจาประเสริฐดี บทนี้เป็นชื่อของการเว้นจากมิจฉาวาจา.

บทว่า ปริคฺคหุญฺโ สภาพที่กำหนด ได้แก่ กำหนดสำรวมวาจา ๔ อย่าง.

ชื่อว่า สมฺมากมฺมํ เพราะทำชอบ, หรือทำชอบด้วยการงานนั้น หรือการงานประเสริฐดี, การงานชอบนั้นแล ชื่อว่า สมฺมากมฺมมฺนุโต. บทนี้เป็นชื่อการเว้นจากมิจฉากัมมันตะ.

บทว่า สมฺภูฐานุญฺโ สภาพที่ตั้งขึ้น ได้แก่ สภาพที่ตั้งขึ้นด้วยการสำรวมกาย ๓ อย่าง.

ชื่อว่า **สมุมาอาชีโว** เพราะเป็นอยู่ชอบ หรือเป็นอยู่ด้วยอาชีพนั้นชอบ, หรืออาชีพอะเสริฐดี. บทนี้เป็นชื่อของการเว้นจากมิจฉาชีพ

บทว่า **โวทานุญโ** สภาพที่ผ่องแผ้ว ได้แก่ สภาพที่บริสุทธิ์.

ชื่อว่า **สมุมาวายาโม** เพราะพยายามชอบ หรือพยายาม, หรือพยายามชอบด้วยความพยายามนั้น, หรือพยายามอะเสริฐดี.

ชื่อว่า **สมุมาสติ** เพราะระลึกรชอบ, หรือระลึกด้วยสตินั้นชอบ, หรือระลึกอะเสริฐดี.

ชื่อว่า **สมุมาสมาธิ** เพราะตั้งใจชอบ, หรือตั้งใจชอบด้วยสมาธินั้น, หรือตั้งใจอะเสริฐดี.

๓๖] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสันนา ๑๐ ข้อ มี **อินทริย์** เป็นต้น ทำให้เป็นหมวดหมู่ตามลำดับ.

บทว่า **อาธิปเตยฺยุญโ** - สภาพที่เป็นใหญ่ ได้แก่ สภาพที่เป็นอธิบดี ด้วยสามารถทำความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน.

บทว่า **อกมฺปิยญฺโ** - สภาพที่ไม่หวั่นไหว ได้แก่ ปฏิปักษ์ไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้.

บทว่า **นियฺยานญฺโ** - สภาพที่นำออก ได้แก่ การออกไปจากปฏิปักษ์ด้วยโลกิยะและโลกุตระ.

บทว่า **เหตุญฺโ** สภาพที่เป็นเหตุ. ชื่อว่า **เหตุญฺโ** เพราะ

สัมมาทิฐิเป็นต้น เป็นเหตุเพื่อละมิจฉาทิฐิเป็นต้น หรือเพราะสัมมา-
ทิฐิตั้งมั่นเป็นเหตุให้เข้าถึงนิพพาน.

ชื่อว่า อุปัญฐาน เพราะโลดแล่นไปในอารมณ์อันเป็นสติปัญฐาน
แล้วตั้งมั่น, สตินั้นแลตั้งมั่น จึงชื่อว่า สติปัญฐาน.

สตินี้ในกายเวทนาจิตธรรม ย่อมมีประเภท ๔ อย่าง ที่เป็น
ไปด้วยการยึดถืออาการ คือความไม่งาม ความทุกข์ ความไม่เที่ยง
และความไม่เป็นตัวตน และด้วยสำเร็จกิจคือการละ ความสำคัญว่า
เป็นของงาม เป็นความสุข เป็นของเที่ยง เป็นตัวตน.

จิตเหล่านี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น, ส่วนสติอย่าง
เดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่างในขณะของมรรค.

ชื่อว่า ปธาน เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้งในสัมมัปธาน, การเริ่มตั้ง
ชอบ ชื่อว่า สัมมัปธาน, หรือเป็นเหตุเริ่มตั้งชอบ, อนึ่งการเริ่มตั้ง
นั้นชอบ ชื่อว่า ปธาน เพราะเว้นจากการผิดปกติของกิเลส, ชื่อว่า
สัมมัปธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นสิ่งประเสริฐที่สุดช่วยให้สำเร็จ
ประโยชน์และความสุข หรือ เพราะทำความเริ่มตั้ง. บทนี้เป็นชื่อของ
วิริยะ. วิริยะนั้นมี ๔ ประเภทโดยให้สำเร็จ คือละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว ๑ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ๑ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น ๑ กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ ๑. ปธาน เหล่านี้ ย่อม

ได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น, ส่วน วิริยะ อย่างเดียวกันนั้น ย่อม
ได้ ๔ ชื่อ ในขณะแห่งมรรค.

บทว่า ปทหนฺนุโธ สภาพที่เริ่มตั้ง ได้แก่ สภาพที่อุตสาหะ.
ปาฐะว่า ปธานุโธ ดังนี้ก็มี, ความอย่างเดียวกัน. ในบทว่า อิทฺธิ-
ปาทานํ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะบรรดา ฉันทะ
วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างหนึ่ง ๆ ย่อมสำเร็จ, อธิบายว่า ย่อมสำเร็จ
เสมอ คือ ย่อมปรากฏชัด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะสัตว์
ทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยอิทธินั้น คือว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้สำเร็จ เจริญ
ดียิ่ง. โดยอรรถที่ ๑ ปาท - ธรรมเครื่องให้ถึง คือ อิทฺธิ - ความ
สำเร็จ ชื่อว่า อิทฺธิบาท, ความว่า ส่วนแห่งความสำเร็จ. โดย
อรรถที่สอง ชื่อว่า อิทฺธิบาท เพราะเป็นธรรมเครื่องให้ถึงความสำเร็จ.

บทว่า ปาโท - คือเป็นที่ตั้ง อธิบายว่า เป็นอุบายให้บรรลุ.
เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถึง คือย่อมบรรลุความสำเร็จยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย
อิทธิบาทนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปาโท. อิทธิบาทมี ฉันทะ
เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ด้วยความเป็นใหญ่ในส่วนเบื้องต้น,
แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมได้ร่วมกันโดยแท้.

บทว่า อิขฺฌนฺนุโธ - สภาพที่สำเร็จ คือ สภาพที่ปรากฏ หรือ
สภาพเป็นที่ตั้ง.

บทว่า สตฺจานํ ได้แก่ อริยสัจ ๔.

บทว่า **ตถุโ** - สภาพที่เที่ยงแท้ ได้แก่ สภาพตามที่เป็นจริง.
การวิเสชา ๘ เหล่านี้เจือด้วยโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า **ปโยคานัน** - ปโยคะทั้งหลาย ได้แก่ ปโยคะของอริย-
มรรค ๔.

บทว่า **ปฐิสสททฐุโ** - สภาพที่ระงับ ได้แก่ ระงับด้วย
อริยผล ๔. จริงอยู่มรรคปโยคะเป็นอันระงับในขณะแห่งผล เพราะ
หมดกิจแล้ว. หรือภาวะแห่งมรรคปโยคะระงับด้วยผลเกิดขึ้น.

บทว่า **ผลานัน สจฺฉิกิริยุโ** - สภาพที่ทำให้แจ้งแห่งผล ได้แก่
สภาพที่ทำให้ประจักษ์ด้วยพิจารณาอริยผล. เป็นอันท่านกล่าวถึงการทำให้
แจ้งซึ่งอารมณ์. หรือการทำให้แจ้งซึ่งการได้ในขณะแห่งผล.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๕ ข้อ มีวิตกเป็นต้น ด้วย
องค์มาน. การตรีก ชื่อว่า **วิตกคะ** ท่านกล่าวว่า ได้แก่ การยกขึ้น
การตรอง ชื่อว่า **วิจาร์** ท่านกล่าวว่า ได้แก่ การตามตรวจตรา. บทว่า
อุปวิจาร์อุ - สภาพที่ตรวจตรา ได้แก่ สภาพที่ตามขจัดสี่ชำระล้าง.
บทว่า **อภิสนฺททฐุโ** - สภาพที่ไหลมา ได้แก่ สภาพที่ชุ่มชื้น คือ
สภาพที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยอำนาจสมาธิ.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงทางวิเสชา ๕ ข้อ มี **อวิชชนะ** - การ
คำนึงเป็นต้น โดยเป็นข้อเบ็ดเตล็ด. สภาพที่คำนึงของจิต ๒ ดวง
น้อมไปสู่จิตสันดานในอารมณ์อื่นจากอารมณ์แห่งภวังคะ ในปัญจทวาร

และมโนทวาร, สภาพที่รู้แจ้งด้วยวิญญาณ สภาพที่รู้ชัดด้วยปัญญา
สภาพที่จำได้แห่งสัญญา. สภาพที่สมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้น. เพราะ
สมาธิในทุคติฉานเป็นเอกผุดขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า **เอโกติ** อธิบายว่า
เป็นสมาธิเลิศประเสริฐ เกิดขึ้นเพราะวิตกวิจารณ์ สงบเจียม. เพราะ
สมาธิประเสริฐ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นธรรมเอกในโลก. อีกอย่างหนึ่ง,
ท่านกล่าวว่า เป็นธรรมเอกไม่มีคู่ เว้นวิตกวิจารณ์ผุดขึ้นดังนี้บ้าง ย่อม
ควร. อีกอย่างหนึ่ง กุศลสมาธิแม้ทั้งหมดเป็นธรรมสงบเจียมจากวิตก
วิจารณ์เหล่านั้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อนิर्वรณเป็นต้น หรือต่ออุทัจจะ
เท่านั้น ฉะนั้นจึงเป็นธรรมอันเลิศผุดขึ้น หรือเว้นจากวิตกวิจารณ์เหล่านั้น
จึงเป็นธรรมไม่มีคู่ผุดขึ้น จึงชื่อว่า **เอโกติ** เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ย่อม
ถูกต้อง.

๓๗] บทว่า **อภิณาย ฌาตฺถุโร - สภาพที่รู้แห่งปัญญา**

ได้แก่ สภาพที่รู้สภาวะธรรมด้วย **ญาณปริณญา - กำหนดรู้ด้วยการรู้.**

บทว่า **ปริณายาย ตีรณฺฏุโร - สภาพทั้งหมดพิจารณาด้วย**

ปริณญา ได้แก่ สภาพที่กำหนดพิจารณาโดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น
ด้วย **ตีรณปริณญา - กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา.**

บทว่า **ปหานสฺส ปริจฺจาคฺฐุโร** ภาพที่สละแห่ง ปหาน

ได้แก่ สภาพที่สละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ ปหานปริณญา - กำหนด

รู้ด้วยการละเสีย. สภาพที่ภาวนาเป็นไปเสมอ มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน

- ชื่อว่า ภาวนาย เอกรสภูโจ.

บทว่า ผลสนภูโจ - สภาพที่ถูกต้อง ได้แก่ สภาพที่ประสบ
ชื่อว่าสภาพที่เป็นขั้น - ขนฺธภูโจ ด้วยการแบกภาระที่หนักต่อเป็น
ในรูป. ชื่อว่าสภาพที่ทรงไว้ - ธาตภูโจ เพราะความว่างเปล่าเป็นต้น.
ชื่อว่าสภาพที่ต่อ - อายตนภูโจ เพราะการต่อเขตแดนอันเป็นส่วน
ของตน ๆ. ชื่อว่าสภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง - อสงฺขตภูโจ เพราะทำร่วมกับ
ปัจจัยทั้งหลาย. ชื่อว่าสภาพที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง - อสงฺขตภูโจ เพราะ
ตรงกันข้ามกับปัจจัยปรุงแต่งนั้น.

๓๘] พระสารีบุตรได้แจ้งถึงการวิชันนา ๑๕ ข้อ มีบทว่า จิต-
ตภูโจ สภาพที่คิดเป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า จิตตภูโจ ดัง
ต่อไปนี้. ชื่อว่า จิตตํ เพราะคิดถึงอารมณ์, ความว่า ย่อมรู้แจ้ง.
ขวนจิต มีอยู่ในอารมณ์นี้ ย่อมสะสมสันดานของตน ด้วย ขวนวิธิ
จิตตํ แม้ดังนี้ ก็ชื่อว่า จิตตํ. แม้วิบากอันกรรมกิเลส สะสมไว้ดังนี้
ก็ชื่อว่า จิตตํ. ทั้งหมด ชื่อว่า จิตตํ. เพราะสะสมไว้ตามสมควร, ชื่อว่า
จิตตํ เพราะทำให้วิจิตร, จิตอันเป็นปัจจัยแก่วิภูฏะ ย่อมสะสมสังสาร
ทุกข์แม้ดังนี้ ก็ชื่อว่า จิตตํ. สภาพที่คิดโดยมีการสะสมอารมณ์เป็นต้น
ด้วยประการฉะนี้. ชื่อว่า อนนฺตรํ เพราะจิตนั้นไม่มีระหว่างในการเกิด

ของจิต ในการเกิดของผล. ความเป็น **อนันตระ** ชื่อว่า อนันตริยะ - ความไม่มีระหว่าง, ความที่จิตไม่มีระหว่าง ชื่อว่า **จิตตานันตริยะ**. **จิตตานันตริยะ** นั้น คือสภาพแห่งจิตไม่มีระหว่าง. อธิบายว่า สมรรถภาพในจิตตูปบาท ในระหว่างของจิตดวงใดดวงหนึ่งดับในระหว่างเสมอ เว้นจุดจิตของพระอรหันต์. มรรคภาพในการเกิดผลในระหว่างของ มรรคจิต.

บทว่า **จิตตสฺส วุฏฺฐานุญฺโ** - สภาพที่ออกแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่ออกโดยเป็นนิमितแห่งโคตรภูจิต โดยความเป็นไปแห่งนิमितของ มรรคจิต.

บทว่า **จิตตสฺส วิวฏฺฏฺนุญฺโ** - สภาพที่หลีกไปแห่งจิต คือสภาพที่หลีกไปในนิพพานของจิตสองดวงนั้นซึ่งตั้งขึ้นโดยที่กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **จิตตสฺส เหตุญฺโ** - สภาพที่เป็นเหตุแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่เป็นเหตุของเหตุ ๘ อย่างที่เป็นปัจจัยของจิต.

บทว่า **จิตตสฺส ปจฺจยญฺโ** - สภาพที่เป็นปัจจัยแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่เป็นปัจจัย แห่งปัจจัยมากมายของจิต มี วัตถารัมมณะ เป็นต้น.

บทว่า **จิตตสฺส วตฺถญฺโ** - สภาพเป็นที่ตั้งแห่งจิต ได้แก่ สภาพเป็นที่ตั้งแห่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (หทัย) อันเป็นที่ตั้งของจิต.

บทว่า จิตตตสฺส ญฺมญฺโ - สภาพที่เป็นภูมิแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่เป็นภูมิมีกามาวจรภูมิเป็นต้น ด้วยเป็นถิ่นที่เกิดของจิต.

บทว่า จิตตตสฺส อารมฺมญฺโ - สภาพเป็นอารมณ์ของจิต ได้แก่ อารมณฺมีรูปเป็นต้น.

ชื่อว่า โคจรญฺโ - สภาพที่เป็นโคจร เพราะอรรถว่าเป็นที่สัญจรของอารมณ์ที่สะสมไว้.

ชื่อว่า จริยญฺโ - สภาพที่เกี่ยวไป เพราะเกี่ยวไปในวิญญาณ ที่กล่าวไว้ในตอนต้น. อีกอย่างหนึ่ง สภาพที่ปรากฏแห่ง ปโยคะ ชื่อว่า จริยัญฺฐะ.

ชื่อว่า คตญฺโ - สภาพที่ไปด้วยการยึดถืออารมณ์ใกล้และใกล้ แม้ในเวลาที่จิตไม่ไป.

บทว่า อภินิหารญฺโ - สภาพที่นำไปยิ่ง ได้แก่ สภาพที่นำไปยิ่งแห่งจิต เพื่อมนสิการถึงอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่ยึดถือไว้.

บทว่า จิตตตสฺส นิสฺสยฺยานญฺโ - สภาพที่นำออกแห่งจิต ได้แก่ สภาพที่นำออกจากวิญญาณะแห่งมรรคจิต.

ชื่อว่า จิตตตสฺส นิสฺสฺสรญฺโ - สภาพที่สลัดออกแห่งจิต เพราะนัยมีอาทิว่า จิตของผู้ไม่เนกขัมมะเป็นอันสลัดออกจากกามฉันทะ.

๓๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๔๒ ข้อ มี เอกคฺเต เป็นต้น. โดยเชื่อม เอกคฺเต ศัพท์ทุกแห่ง.

บทว่า เอกคฺเต คือในเวลาที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียว, อธิบายว่า ได้แก่ เอการัมมณะ.

ชื่อว่า ปกฺขนฺทญฺโ - สภาพที่แล่นไป เพราะอำนาจปฐม-
ฌาน.

ชื่อว่า ปสฺสิตนฺทญฺโ - สภาพที่ส่องใส เพราะอำนาจทุติยฌาน.

ชื่อว่า สนิตฺติญฺฐนฺทญฺโ - สภาพที่ตั้งมั่น เพราะอำนาจตติย-
ฌาน.

ชื่อว่า มุจฺจนฺทญฺโ - สภาพที่หลุดพ้น เพราะอำนาจจตุตถ-
ฌาน.

ชื่อว่า ปสฺสสนฺทญฺโ - สภาพที่เห็นนี้ ละเอียดด้วยอำนาจการ
พิจารณา.

การวิสังขนา ๕ มี ยานิกตญฺโ - สภาพที่ทำให้เป็นเช่นดั่งยาน
เป็นต้น เป็นความชำนาญอันพิเศษของสมาธิ.

บทว่า ยานิกตญฺโ ได้แก่ สภาพที่ทำให้เป็นเช่นดั่งยานที่
เทียมแล้ว.

บทว่า วตฺตญฺโ - สภาพที่ทำให้เป็นที่ตั้ง ได้แก่ ภาพที่
ทำให้ตั้งไว้คฺจวตฺต.

บทว่า **อนุญจิตฺตฺโจ** - สภาพที่ตั้งขึ้นเนื่อง ๆ ได้แก่ สภาพที่เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ.

บทว่า **ปริจฺจิตฺตฺโจ** - สภาพที่อบรม ได้แก่ สภาพที่สะสมไว้โดยรอบ.

บทว่า **สุสมารทฺธฺโจ** - สภาพที่ปรารถพร้อมด้วยดี ได้แก่ สภาพที่เริ่มด้วยดี อธิบาย สภาพที่ทำไว้ดี. อีกอย่างหนึ่งควรประกอบบท ๕ บท ตามลำดับด้วยความเป็นผู้ชำนาญในอาวัชชนะ สมาปึชนะ อธิฏฐานะ วุฏฐานะ ปัจจเวกขณะ.

สภาพที่กำหนดถือเอา - สภาพที่เป็นบริวาร สภาพที่บริบูรณ์แห่งจิตเจตสิกในเวลาที่ยอดแห่งการภาวนาอารมณ์ มีกสิณเป็นต้น.

ชื่อว่า **สโมธานฺนฺโจ** - สภาพที่ประชุม เพราะเจตสิกเหล่านั้นตั้งไว้แล้วชอบ ด้วยการประชุมในอารมณ์เดียว.

ชื่อว่า **อธิฏฺฐานฺนฺโจ** - สภาพที่อธิษฐาน เพราะจิตเจตสิกเหล่านั้น ครอบงำอารมณ์ด้วยการปลุกกำลัง แล้วตั้งมั่น.

ชื่อว่า **อาเสวนฺนฺโจ** - สภาพที่เสพ เพราะเสพอย่างเอาใจใส่แห่งสมณะหรือวิปัสสนาตั้งแต่ต้น.

ชื่อว่า **ภาวนฺนฺโจ** - สภาพที่เจริญ เพราะสามารถทำให้เจริญ.

ชื่อว่า **พหุสิกมฺมฺนฺโจ** - สภาพที่ทำให้มาก เพราะการทำบ่อย ๆ.

ชื่อว่า **สุสมุคฺคตฺถุโจ** - สภาพที่รวมด้วยดี เพราะสามารถการรวมสิ่งที่ทำไว้มากแล้วด้วยดี.

ชื่อว่า **สุวิมุคฺตตฺถุโจ** - สภาพที่หลุดพ้นด้วยดี เพราะสามารถการหลุดพ้นด้วยดี จากกรรมเป็นข้าศึกของสภาพที่รวมไว้ดีแล้ว และสามารถในการน้อมไปด้วยดีในอารมณ์.

พระสารีบุตรกล่าวถึงบท ๔ บท มีบทว่า **พฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์เป็นต้น.

ชื่อว่า **พฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้โพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของโศคาปัตติมรรค.

ชื่อว่า **อนุพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้ตามโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า **ปฏฺิพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า **สมพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้พร้อมโพชฌงค์ เพราะองค์แห่งโพชฌงค์ของอรหัตมรรค. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **พฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้โพชฌงค์ด้วยวิปัสสนา. ชื่อว่า **อนุพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้ตามโพชฌงค์ด้วยทสนมรรค. ชื่อว่า **ปฏฺิพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพที่ตรัสรู้เฉพาะโพชฌงค์ด้วยภาวนามรรค. ชื่อว่า **สมพฺุชฺฌนญฺโจ** - สภาพ-

ที่ตรัสรู้พร้อมโพชฌงค์ด้วยผล. พึงทราบอรรถ ๔ อย่าง มี โภชนัญญะ-
สภาพที่ตื่นเป็นต้น แห่งโพชฌงค์ทั้งหลายด้วยกระทำการตื่นเป็นต้น
ของบุคคลนั้น ๆ. ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า โภธิปักขิยะ เพราะมีใน
ฝักฝ่ายของบุคคลผู้ใด ชื่อว่า โภชะ เพราะอรรถว่าตรัสรู้โพชฌงค์
ตามที่กล่าวแล้วนั้นแล. พึงทราบอรรถ ๔ อย่าง มี โภธิปักขิยัญญะ-
สภาพที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้เป็นต้น แห่งโพชฌงค์ตามที่
กล่าวแล้ว.

ชื่อว่า โขตนัญโญ - สภาพที่สว่าง เพราะวิปัสสนาปัญญา.

ชื่อว่า อูขุโขตนาอนุโขตนปฏិโขตนสญโขตนัญโญ - สภาพที่
สว่างขึ้น สภาพที่สว่างเนื่อง ๆ สภาพที่สว่าง เฉพาะสภาพที่สว่างพร้อม
ด้วยมรรคปัญญา ๔ ตามลำดับ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ โขตนัญโญ-
สภาพที่สว่างเป็นต้น ด้วยมรรคปัญญา ๔, สญโขตนัญโญ - สภาพที่
สว่างพร้อมด้วยผลปัญญาตามลำดับ.

๔๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิตักขนา ๑๘ ข้อ มี ปตา-
ปนัญญะ - สภาพที่อริยมรรคให้สว่างเป็นต้น ด้วยอริยมรรค. จริงอยู่
อริยมรรคที่เกิดขึ้นแก่จิตใจ ย่อมยังจิตนั้นให้สว่าง คือให้รุ่งเรือง ฉะนั้น
จึงชื่อว่า ปตาปนะ - อริยมรรคให้สว่าง. ชื่อว่า ปตาปนัญญะ - สภาพที่
อริยมรรคนั้นให้สว่าง.

ชื่อว่า **วิโรจนัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคให้รุ่งเรือง เพราะความที่อริยมรรคนั้นเองประภัสสรยิ่งนัก. ชื่อว่า **สนุตาปนัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคให้กิเลสเร่าร้อน ด้วยให้กิเลสทั้งหลายเหือดแห้งไป ชื่อว่า **อมลัญโจ** สภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน เพราะอริยมรรคมีนิพพานอันไม่มีมลทินเป็นอารมณ์.

ชื่อว่า **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน เพราะไม่มีมลทินเกื้ออกกลัว.

ชื่อว่า **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน เพราะไม่มีมลทินทำให้เป็นอารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง **อมลัญโจ** - สภาพไม่มีมลทิน ด้วยโศคาปัตติมรรค. **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ด้วยสกทาคามีมรรคและอนาคามีมรรค. **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ด้วยอรหัตมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง **อมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคไม่มีมลทิน ด้วยมรรคของพระสาวก. **วิมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคปราศจากมลทิน ด้วยมรรคของพระปัจเจกพุทธะ. **นิมมลัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคหมดมลทิน ด้วยมรรคของพระสัมมาสัมพุทธะ.

ชื่อว่า **สมัญโจ** - สภาพที่อริยมรรคสงบ เพราะไม่มีความไม่สงบ คือ กิเลส.

ชื่อว่า สมยญฺโ - สภาพที่อริยมรรคให้กิเลสระงับ ในสภาพที่
อริยมรรคประหาณกิเลส คุณในบาลีมีอาทิว่า สมฺมา นานาภิสมยา
เพราะอริยมรรคให้กิเลสระงับต่าง ๆ โดยชอบ.

ชื่อว่า วิเวกญฺโ - สภาพแห่งวิเวก เพราะสมุจเฉทวิเวก ใน
วิเวก ๕ คือ วิกขัมภนวิเวก ๑ ตทังควิเวก ๑ สมุจเฉทวิเวก ๒ ปฏิ-
ปัสสัทธิวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑. ชื่อว่า วินาภาวญฺโ - สภาพแห่ง
ความพราก.

ชื่อว่า วิเวกจริยญฺโ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวก เพราะ
ประพฤตินิพพานอันเป็นนิสสรณวิเวก.

ชื่อว่า วิจารณ์ญฺโ - สภาพที่คลายกำหนด เพราะคลายกำหนด
เป็นสมุจเฉทในวิราคะ ๕.

ชื่อว่า วิจารณ์จริยญฺโ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวกใน
ความคลาย กำหนด เพราะเที่ยวไปในนิพพานอันเป็นนิสสรณวิเวก.

ชื่อว่า นิโรธญฺโ - สภาพที่ดับ เพราะดับเป็นสมุจเฉทใน
นิโรธ ๕.

ชื่อว่า นิโรธจริยญฺโ - สภาพแห่งความประพฤตินิเวกเพื่อความดับ
เพราะเที่ยวไปในนิพพานอันเป็นความดับทุกข์.

ชื่อว่า **โอสถศุกฺกุโร** - สภาพที่ปล่อย เพราะปล่อยด้วยการ
บริจาคน และการเล่นไป. อริยมรรค ชื่อว่า **ปล่อยด้วยการบริจาคน**
เพราะกิเลสด้วยอำนาจสมุจเฉตปหาน และ

ชื่อว่า **ปล่อยด้วยการเล่นไป** เพราะเล่นไปสู่นิพพานด้วย
กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ อนึ่งวิปัสสนา ชื่อว่าปล่อยด้วยการ
บริจาคน เพราะละกิเลสด้วยตทังคปหาน. ชื่อว่าปล่อยด้วยการเล่นไป
เพราะเล่นไปสู่นิพพาน ด้วยการเอียงไปสู่นิพพานนั้น. ในนิทเทส
ท่านหมายถึงอริยมรรคนั้น.

ชื่อว่า **โอสถศุกฺจิริยฺญโร** - สภาพแห่งความประพฤตินในความ
ปล่อย เพราะละกิเลสด้วยสมุจเฉตปหาน.

ชื่อว่า **วิมุตตฺถโร** - สภาพที่พ้น เพราะพ้นด้วยสมุจเฉตปหาน
ในวิมุตติ ๕.

ชื่อว่า **วิมุตตฺจิริยฺญโร** สภาพแห่งความประพฤตินในความพ้น
เพราะประพฤตินในนิสสรณวิมุตติ.

๔๑] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิตัสสนา ๔๐ ชื่อ มี **ฉนฺทฺฐ-**
โร สภาพแห่งฉันทะ เป็นต้น ด้วยสามารถอิทธิบาท ๔ อย่างละ ๑๐
ด้วยอิทธิบาทหนึ่ง ๆ ในอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา.

ชื่อว่า **ฉนฺทฺฐโร** - สภาพแห่งฉันทะ คือสภาพที่ใคร่จะทำ.

ชื่อว่า **มุลกุโจ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งฉันทะในเวลาเริ่มภาวนา
ตั้งฉันทะไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ปาทกุโจ** - สภาพที่เป็นบาทแห่งฉันทะ เพราะความเป็น
หลักแห่งสหชาตธรรม. ปาฐะว่า **ปทกุโจ** ก็มี.

ชื่อว่า **ปธานกุโจ** สภาพที่เป็นประธานแห่งฉันทะ เพราะ
ความเป็นใหญ่ยิ่ง ให้ถึงความสำเร็จ.

ชื่อว่า **อิขุณกุโจ** - สภาพที่สำเร็จแห่งฉันทะ ในเวลาประกอบ
ความเพียร.

ชื่อว่า **อริโมกขกุโจ** - สภาพที่นุ่มไปแห่งฉันทะ. เพราะ
ประกอบด้วยสัทธา. ชื่อว่า **ปกุคกุโจ** - สภาพที่ประคองไว้แห่งฉันทะ
เพราะประกอบความเพียร.

ชื่อว่า **อุปฐฐานกุโจ** - สภาพที่ตั้งมั่นแห่งฉันทะ เพราะ
ประกอบด้วยสติ.

ชื่อว่า **อวิกุเขปกุโจ** - สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งฉันทะ เพราะ
ประกอบด้วยสมาธิ.

ชื่อว่า **ทสฺสนกุโจ** - สภาพที่เห็นแห่งฉันทะ เพราะประกอบ
ด้วยปัญญา.

๔๒] ชื่อว่า **วิริยัญโญ** - สภาพแห่งวิริยะ คือสภาพที่ระคองไว้.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งวิริยะ ในเวลาเริ่มภาวนาตั้งวิริยะไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ปกคฺคหฺมัญโญ** - สภาพที่ระคองไว้แห่งวิริยะ เพราะมีความเพียรด้วยตนเอง.

๔๓] ชื่อว่า **จิตฺตัญโญ** - สภาพแห่งจิต คือมากด้วยความคิด.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งจิต ในเวลาเริ่มภาวนาตั้งจิตไว้เป็นหลัก.

๔๔] ชื่อว่า **วิมฺสฺสญฺโญ** - สภาพแห่งวิม้งสา คือสภาพที่เข้าไปสอบสวน.

ชื่อว่า **มุลัญโญ** - สภาพที่เป็นมูลแห่งวิม้งสา ในเวลาเริ่มภาวนาตั้งวิม้งสาไว้เป็นหลัก.

ชื่อว่า **ทสฺสณฺญโญ** - มีสภาพที่เห็นแห่งวิม้งสา เพราะพิจารณาด้วยตนเอง.

ชื่อว่า พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิตักขนา ๑๖ ข้อ มีบทว่า **ทุกฺขสฺส ปิพฺพนฺญโญ** - สภาพที่ทุกข์บีบคั้นเป็นต้น ด้วยลักษณะอันถ่องแท้แห่งสัจจะ.

ชื่อว่า **ปีพณฺฏโฐ** - สภาพที่ทุกข์บีบคั้น เพราะการเห็นทุกข์
นั่นเอง.

ชื่อว่า **สงฺขตฺตฺโฐ** - สภาพที่ทุกข์ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เพราะการ
เห็นสมุทัยอันประมวลมาซึ่งทุกข์.

ชื่อว่า **สนฺตฺปาฏโฐ** - สภาพที่ทุกข์ทำให้เดือดร้อน เพราะการ
เห็นมรรคอันเป็นความเย็น - เพราะนำสภาพที่ทุกข์ทำให้เดือดร้อนออก
ไปเสีย.

ชื่อว่า **วิปริณามฺมโฐ** - สภาพที่ทุกข์แปรปรวน เพราะการเห็น
ความดับสิ่งที่ไม่แปรปรวน.

ชื่อว่า **อายุหนฺมโฐ** - สภาพที่สมุทัยประมวลมา เพราะเห็น
สมุทัยนั่นเอง.

ชื่อว่า **นิทานฺมโฐ** - สภาพที่สมุทัยเป็นเหตุ เพราะการเห็น
ทุกข์ที่ประมวลมาด้วยสมุทัย.

ชื่อว่า **สญฺโฆคฺคโฐ** - สภาพที่สมุทัยเกี่ยวข้อง เพราะการเห็น
นิโรธอันเป็น วิสัจฺญโฆคะ - สมุทัยไม่เกี่ยวข้อง.

ชื่อว่า **ปฺลิวฺทโฐ** - สภาพที่สมุทัยพัวพัน เพราะการเห็น
มรรคอันเป็น นิยฺยานะ - การนำออกไป.

ชื่อว่า **นิสฺสรณฺมโฐ** - สภาพที่สลัดออก เพราะเห็นพระ-
นิพพานนั้นเทียว.

ชื่อว่า **วิเวกฐโล** - สภาพที่นิโรธเป็นวิเวก เพราะการเห็น
สมุทัยอันไม่เป็นวิเวก.

ชื่อว่า **อสงขตฐโล** - สภาพที่นิโรธเป็นอสังขตะ เพราะการ
เห็นมรรคอันเป็นสังขตะ.

ชื่อว่า **อมตฐโล** - สภาพที่นิโรธเป็นอมตะ เพราะการเห็น
ทุกข์อันเป็นพิษ.

ชื่อว่า **นิยุยานฐโล** - สภาพที่มรรคนำออก เพราะการเห็น
มรรคนั่นเอง.

ชื่อว่า **เหตุฐโล** - สภาพที่มรรคเป็นเหตุ เพราะการเห็นสมุทัย
อันมิใช่เหตุแห่งการบรรลุนิพพาน.

ชื่อว่า **ทสฺสนฐโล** - สภาพที่มรรคเห็น เพราะการเห็นนิโรธ
ที่เห็นได้แสนยาก.

ชื่อว่า **อาธิปเตยฺยฐโล** - สภาพที่มรรคเป็นอธิบดีเช่นกับตระกูล
ที่ใหญ่โต เพราะการเห็นทุกข์เช่นกับคนยากไร้. อธิบายว่า ย่อมปรากฏ.

พระสารีบุตรกล่าวถึงสัจจะหนึ่ง ๆ มีลักษณะอย่างละ ๔ ด้วยการ
เห็นสัจจะนั้น ๆ และด้วยการเห็นสัจจะอื่นนอกจากสัจจะนั้น ด้วยการ
ประการฉะนี้.

๔๖] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๑๒ ข้อ มี **ตถฐโล**-
สภาพที่ถ่องแท้เป็นต้น ด้วย ๑๒ บทอันสงเคราะห์ในธรรมทั้งหมด.

บทว่า **ตถุโจ** - สภาพที่ถ่องแท้ ได้แก่ สภาพตามความเป็นจริง.

บทว่า **อนตถุโจ** - สภาพที่เป็นอนัตตา ได้แก่ สภาพที่เว้นจากอัตตา.

บทว่า **สจฺจุโจ** - สภาพที่เป็นสัจจะ ได้แก่ การที่ไม่พูดหลอกลวง.

บทว่า **ปฏิวธุโจ** - สภาพที่เป็นปฏิวธะคือการแทงตลอด ได้แก่ สภาพที่ควรแทงตลอด.

บทว่า **อภิขานนุโจ** ได้แก่ สภาพที่ควรรู้อย่าง.

บทว่า **ปริขานนุโจ** ได้แก่ สภาพที่ควรกำหนดรู้ เพราะกำหนดรู้ด้วยความรู้.

บทว่า **ธมฺมุโจ** - สภาพที่เป็นธรรม คือ มีอรรถว่าทรงสภาพไว้เป็นต้น.

บทว่า **ธาตฺมุโจ** - สภาพที่เป็นธาตุ มีอรรถว่าเป็นของสูญเป็นต้น.

บทว่า **ญาตฺมุโจ** ได้แก่ สภาพที่รู้ คือ อารู้ได้.

บทว่า **สจฺฉิกิริยฺมุโจ** คือ สภาพที่ควรทำให้แจ้ง.

บทว่า **ผลฺสนฺมุโจ** คือ สภาพที่ควรสัมผัสด้วยญาณ.

บทว่า อภิสมยญฺโ - สภาพที่ควรตรัสรู้ ได้แก่ ภาพที่ควรถึงโดยชอบอย่างยิ่ง ด้วยการพิจารณาหรือควรได้เฉพาะด้วยญาณ.

แม้การได้เฉพาะท่านก็กล่าวว่าการตรัสรู้ คุณในบพมีอาทิวา อตุลภิสมยา ธีโร คนมีปัญญาเพราะตรัสรู้ยิ่งซึ่งอรรถ.

๔๗] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๗ ข้อ มี เนกขัมมะ เป็นต้น ด้วย อุปจารณาน.

บทว่า เนกขมฺมํ ได้แก่ ความไม่โลภอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ กามฉันทะ.

บทว่า อาโลกสณฺญา ได้แก่ สัญญาในอาโลกนิมิตอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ ถีนมิตฺตะ.

บทว่า อวิกฺเขโป ได้แก่ ความไม่ฟุ้งซ่านอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ อุทฺธัจจะ.

บทว่า ฌมฺมวตฺถุณฺโณ - ความกำหนดธรรม ได้แก่ ญาณอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ วิจิกิฉา.

บทว่า ฌาณํ ได้แก่ ญาณอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ อวิชชา.

บทว่า ปามุขฺชํ ได้แก่ ปิตอันเป็นปฏิปักษ์ต่อ อรติ.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสาขนา ๘ ข้อ มีปฐมฌาน เป็นต้น ด้วยรูปสมาบัติและอรุปสมาบัติ.

อนึ่ง พระสารีบุตรได้ชี้แจงพรหมวิหาร ๔ โดยเชื่อมรูปมานไว้
ในลำดับรูปสมาบัติ.

๔๘] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงบทมี อนิจจานุปัสสนา การ
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยมหาวิปัสสนา ๑๘ ในส่วนเบื้องต้น
ต้นของโลกุตมรรค. พระสารีบุตรได้กล่าวถึงอนุปัสสนา ๘ เข้าไป
ประกอบด้วยรูปเป็นต้น ในหนหลัง, แต่ในนิทเทศนี้ท่านกล่าวไว้
ทั้งหมด. หากถามว่า เพราะเหตุไรจึงไม่กล่าวถึงอุท্থัพพยานุปัสสนา - การ
พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ด้วยการพิจารณาเป็น กลาปะ
- กอง. ตอบว่า เมื่อท่านกล่าวถึงอนุปัสสนาเหล่านี้ เป็นอันท่าน
กล่าวถึงอนุปัสสนา แม้ทั้งสองเหล่านี้ด้วย เพราะอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น
สำเร็จด้วยอำนาจวิปัสสนา ๒ เหล่านี้, หรือ เมื่อกล่าวถึงวิปัสสนา
เหล่านี้เป็นอันกล่าวถึงวิปัสสนาเหล่านั้นด้วย เพราะวิปัสสนา ๒ เหล่า
นี้เว้นอนิจจานุปัสสนาเหล่านั้นด้วย เสียแล้วก็จะไปไม่ได้.

บทว่า ขยานุปัสสนา - การพิจารณาเห็นความสิ้นไป ได้แก่
การเห็นและการรู้ ความดับแห่งรูปขั้นเป็นต้น ที่เป็นปัจจุบัน และ
การเห็นและการรู้ ความดับแห่งจิตและเจตสิกอันมีขั้นเป็นอารมณ์ใน
ลำดับ ความดับแห่งขั้นนั้นๆ.

บทว่า วยานุปัสสนา - การเห็นความเสื่อมไป ได้แก่ การเห็น
การรู้ความดับแห่งขั้นในอดีตอนาคตอันสืบเนื่องกันไปกับขั้นนั้น ใน

ลำดับแห่งการเห็นและการรู้ความดับแห่งชั้นในปัจจุบัน.

บทว่า **วิปริณามานุปัสสนา** ได้แก่ การพิจารณาเห็นความแปรปรวน แห่งชั้นทั้งปวงว่า ชั้นที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน แม้ทั้งหมดมีความแปรปรวน เพราะน้อมไปในนิโรธอันได้แก่ความดับนั้น.

บทว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** - การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของพระโยคาวจรผู้เห็นความแปรปรวนของสังขารทั้งปวงอย่างนี้แล้ว พิจารณาเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะไม่มีเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยง ด้วยการละเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยงเสียได้.

บทว่า **อปฺปณฺหิตานุปัสสนา** - การเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง ได้แก่ การพิจารณาเห็นทุกข์อันเป็นไปในลำดับแห่งอนิจจานุปัสสนา. ชื่อว่า อปฺปณฺหิตานุปัสสนา เพราะไม่มีที่ตั้ง ด้วยการละความปรารถนาสุข.

บทว่า **สุญฺญตานุปัสสนา** - การพิจารณาเป็นความว่างเปล่า ได้แก่การพิจารณาเป็นอนัตตาอันเป็นไปในลำดับทุกขานุปัสสนา. ชื่อว่า สุญฺญตานุปัสสนา เพราะเห็นความเป็นของว่างเปล่าจากตน ด้วยการละความยึดมั่นตัวตน.

บทว่า อธิปลยฺหาธมฺมวิปฺสฺสนา - การพิจารณาเห็นธรรมด้วย ปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ วิปัสสนาเป็นไปเพราะถือความว่างเปล่าด้วยการดับ ว่า สังขารของพระโยคาวจรผู้เห็นแล้ว ๆ เล่า ๆ ซึ่งความดับของสังขาร อย่างนี้ แล้วพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมดับไป, นอกจากความดับของสังขาร ย่อมไม่มีอะไรอื่น.

วิปัสสนานั้นท่านกล่าวว่า อธิปลยฺหาธมฺมวิปฺสฺสนา เพราะ ทำเป็นรูปวิเคราะหฺว่า อธิปลยฺหา จ ธมฺมเมสุ จ วิปฺสฺสน - อธิปัญญา และความเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ยถาภูตญาณทสฺสนํ - ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง ได้แก่ ภยตฺตูปัฏฺฐานญฺญาณ - ปรัชาคำนี้เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว อันเป็นไปแล้วว่า สภยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายน่ากลัว เพราะเห็นความดับแล้ว ๆ เล่า ๆ.

บทว่า อาทินวานุปลฺยฺสนา - การพิจารณาเห็นโทษ ได้แก่ การ เห็นการรู้โทษ ด้วย ภยตฺตูปัฏฺฐานญฺญาณ อันเกิดขึ้นแล้วในภพทั้งปวง เป็นต้น.

เมื่อท่านกล่าวถึง อาทินวานุปลฺยฺสนา - การพิจารณาเห็นโทษ ด้วย ภยตฺตูปัฏฺฐานญฺญาณ เป็นอันท่านกล่าวถึง นิพพิทานุปลฺยฺสนา การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ไว้ในนิพเทศนี้ด้วย เพราะบาลี ว่าธรรมเหล่านี้ คือ ภยตฺตูปัฏฺฐานญฺญาณ อาทินวญฺญาณ และ นิพ-

พิทาญาณ มีอรรถอย่างเดียวกัน, พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน.* ใน
นิตเทศน์ที่ท่านไม่กล่าวไว้ เพราะท่านกล่าวทำบทที่ ๔ ไว้แต่ต้นแล้ว.

บทว่า **ปฏิสังขานุปัสสนา** - การพิจารณาหาทาง ได้แก่ อนิจ-
จานุปัสสนาญาณ ทุกขานุปัสสนาญาณ อนัตตานุปัสสนาญาณ เกิด
ขึ้นด้วย **มูญจิตุกัมมตาญาณ** - ปรีชาค้ำนึ่งถึงความใคร่จะพ้นไป
เสีย กระทำอุบายเพื่อพ้น กำหนดรู้ด้วย **ปฏิสังขานุปัสสนา**. เมื่อ
ท่านกล่าวถึง **ปฏิสังขานุปัสสนา** เป็นอันท่านกล่าวถึง **มูญจิตุกัมม-**
ตาญาณ และ **สังขารุเบกขาญาณ** - ปรีชาค้ำนึ่งด้วยความวางเฉยใน
สังขาร ด้วย เพราะบาลีว่า ธรรมเหล่านี้ คือมูญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิ-
สังขานุปัสสนาญาณ และสังขารุเบกขาญาณ มีอรรถอย่างเดียวกัน,
พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน.๒

บทว่า **วิภูฏานานุปัสสนา** - การพิจารณาการเห็นอุบายที่จะ
หลีกไป ได้แก่ **โคตรภูฏาณ** - ญาณซึ่งเป็นลำดับแห่งอริยมรรค เกิด
ขึ้นด้วย **อนุโลมญาณ** - ญาณอันสมควรแก่การกำหนดรู้ เมื่อท่าน
กล่าวถึงโคตรภูฏาณเป็นอันกล่าวอนุโลมญาณด้วย เพราะโคตรภูฏาณ
สำเร็จด้วยอนุโลมญาณ, ท่านกล่าวถึงลำดับแห่งมหาวิปัสสนา ๑๘ อย่าง
นี้ ย่อมรวมในบาลี ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอินทริยกถาว่า

อินทริย์ ๕ ด้วยสามารถปฐมมถนสลัดไป

จากอินทริย์ ๕ ในส่วนเบื้องต้น, อินทริย์ ๕

ด้วยสามารถเทียบมานสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ใน

ปฐมฌาน.

ท่านกล่าวถึงอินทรีย์ตามลำดับยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยนัยต้นตลอดถึง
อรหัตผล. เพราะฉะนั้นมหาวิปัสณา ๑๘ ย่อมสมควรในบาลีโดยลำดับ
ดังที่กล่าวแล้ว.

ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

บทว่า ขยานุปลุสนา ได้แก่ ญาณของ

พระโยคาวจรผู้แยกมนัสสัญญา - ก้อน ออกแล้วเห็น
ความสิ้นไปว่า ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป.

บทว่า วิปริณามานุปลุสนา ได้แก่ การก้าวล่วง
ขั้นตอนนั้น ๆ ด้วยรูปสัจตกะ และอรุสัจตกะ
เป็นต้น แล้วเห็นความเป็นไปโดยประการอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นความปรวนแปรด้วยอาการ
๒ คือ ด้วยชราและมรณะของสัตว์ผู้เกิดมาแล้ว.

บทว่า ยถาภูตญาณทสุสนํ - การรู้และการเห็นตาม
ความเป็นจริง ได้แก่ การกำหนดนามรูปพร้อม
ด้วยปัจจัย.

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๓๕.

บทนั้นในบาลีปรากฏเป็นเหมือนบทผิต บทว่า วิวัฏฏานานุ-
ปัสสนา - การพิจารณาเห็นอุบายที่จะออกไป ท่านกล่าวว่า ได้แก่
สังขารเบกขาญาณ และอนุโลมญาณ. อนึ่ง บทนั้นในบาลีดูเหมือน
จะผิต. เพราะท่านกล่าวไว้ในจரியากถาว่า

อภัยกตธรรมอันเป็นกิริยาของอวิชนะ เพื่อ
ประโยชน์ในการพิจารณาเห็นความเป็นของไม่
เที่ยง ชื่อว่า วิญญาณจริยา. การพิจารณาเห็น
ความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า ญาณจริยา ฯลฯ
อภัยกตธรรมอันเป็นกิริยาของอวิชนะ เพื่อ
ประโยชน์ในการพิจารณาหาทาง ชื่อว่า วิญญาณ-
จริยา. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เป็น ญาณจริยา.

ท่านกล่าวถึงอวิชนะต่างหากกันของญาณที่ได้อวิชนะต่าง ๆ กัน
แต่ท่านไม่กล่าวถึงอวิชนะเพื่อพิจารณาเห็นอุบายที่จะออกไปแล้วกล่าว
ว่า วิวัฏฏานุปัสสนา เป็น ญาณจริยา. ผิดว่า สังขารเบกขาญาณ
และอนุโลมญาณ จะพึงเป็นวิวัฏฏานุปัสสนาญาณได้, ก็ควรกล่าวถึง
อวิชนะเพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น เพราะอวิชนะของญาณนั้นมีพร้อม,
แต่ท่านไม่กล่าวถึงอวิชนะเพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น. โครตญาณ

ไม่มีอาวัชณะต่าง ๆ กัน เพราะเกิดขึ้นในอาวัชณวิधिแห่งอนุโลมญาณ
นั่นเอง. เพราะฉะนั้นโคตรภูญาณนั่นแล เป็น วิภูฏานานุปัตสนา
ถูกต้องเพราะท่านไม่กล่าวถึงอาวัชณะ เพื่อประโยชน์แก่วิภูฏานานุปัตสนา.

๔๕] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๘ ข้อ มี โสคา-
ปัตติมรรค เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งมรรคและผลอันเป็นโลกุตระ.

การถึงกระแสแห่งมรรค ชื่อว่า โสคาปัตติ, โสคาปัตติ นั่นแล
เป็น มรรค ชื่อว่า โสคาปัตติมรรค.

ผลแห่งการถึงกระแส ชื่อว่า โสคาปัตติผล, ชื่อว่า สมာปัตติ
เพราะอรรถว่า เข้าถึง. โสคาปัตติผลนั่นและเป็นสมาบัตติ ชื่อว่า โสคา-
ปัตติผลสมาบัตติ.

ชื่อว่า สกทาคามี เพราะอรรถว่า มาสู่โลกนี้คราวเดียวเท่านั้น
ด้วยอำนาจปฏิสนธิ, มรรคแห่งสกทาคามีนั้น ชื่อว่า สกทาคามีมรรค.

ชื่อว่า อนาคามี เพราะอรรถว่า ไม่มาสู่กามภพด้วยอำนาจ
ปฏิสนธินั่นแล, มรรคแห่งอนาคามีนั้น ชื่อว่า อนาคามีมรรค. ผล
แห่งอนาคามี ชื่อว่า อนาคามีผล.

ชื่อว่า อรหิ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย, เพราะกำจัดข้าศึก
คือกิเลส เพราะหักซี่ล้อของสังสารจักรเสียได้, เพราะไม่มีความลับใน
การทำบาป, เพราะควรแก่ปัจจัยเป็นต้น. ความเป็นอรหันต์ ชื่อว่า

อรหัตต นั่นคืออะไร? คืออรหัตผล. มรรคแห่งอรหัต ชื่อว่า **อรหัตมรรค**. ผลแห่งอรหัตนั่นแล ชื่อว่า **อรหัตผล**.

๕๐ - ๕๑] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๓๓ ข้อ มีบทว่า **อิโมกฺขญฺเณ สทฺธินฺทฺริย** ได้แก่ สัทธินทรีย์ด้วยความว่า น้อมใจเชื่อเป็นต้น, บทว่า **ตถฺญฺเณ สจฺจา** ได้แก่ สัจจะด้วยความว่าเที่ยงเป็นที่สุด ได้ชี้แจงการวิสังขนาเสมอกันด้วยการวิสังขนา ๓๓ ข้อ มีบทว่า **อินฺทฺริยสฺส อธิโมกฺขญฺโร** - สภาพที่น้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์เป็นต้นในภายหลัง. ได้ชี้แจงอรรถด้วยธรรมทั้งหลาย ในบทนั้นสิ้นเชิง. ในบทนี้ได้ชี้แจงธรรมทั้งหลายด้วยอรรถ นี้เป็นความต่างกัน. พึงทราบความต่างกันแห่งการวิสังขนา ๔ ข้อ มีบทว่า **อวิกุเขปฺญฺเณ สมฺโถ** - สมถะด้วยความว่าไม่ฟุ้งซ่านเป็นต้น และการวิสังขนา ๔ ข้อ มีบทว่า **สมถสฺส อวิกุเขปฺญฺโร** - สภาพไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมถะเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล.

๕๔] พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิสังขนา ๘ ข้อ มีบทว่า **ถวฺรญฺเณ** - ด้วยความว่าสำรวจเป็นต้น ด้วยอำนาจธรรมมี **ศีล** เป็นต้น มี **พละ** เป็นที่สุด.

บทว่า **ศีลวิสุทฺธิ** - ความหมดจดแห่งศีล ได้แก่ ศีล ๔ อย่าง มีปาติโมกขสังวรศีล อับบริสุทฺธิด้วยดีเป็นต้น ชื่อว่า **ศีลวิสุทฺธิ** เพราะชำระมลทิน คือความเป็นผู้ทุศีล.

บทว่า **จิตตวิสุทธิ** - ความหมดจดแห่งจิต ได้แก่ สมบัติ ๘
พร้อมด้วย **อุปจาร**. ในบทนี้ท่านกล่าวสมาธิด้วยหัวข้อว่า จิตตะ สมาธิ
นั้น ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ** เพราะชำระมลทินของจิต.

ชื่อว่า **ทัญญูวิสุทธิ** - ความบริสุทธิ์ แห่งทัญญู ได้แก่ การเห็น
นามรูปตามที่เป็นจริง ชื่อว่า **ทัญญูวิสุทธิ** เพราะชำระมลทินของทัญญู ๗.

บทว่า **มุตตญฺเฐน** - ด้วยความว่าหลุดพ้น ได้แก่ หลุดพ้นจาก
อุปกิเลสด้วยอำนาจ **ตทังควิมุตติ** และน้อมไปในอารมณ์.

บทว่า **วิโมกฺโข** ได้แก่ ความหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติ.

บทว่า **ปฏิเวธญฺเฐน วิชฺช** - วิชชา ด้วยความว่าแทงตลอด
ได้แก่ บุพเพนิวาสานุสติญาณ ชื่อว่า วิชชา ด้วยความว่าแทงตลอด
ในภพก่อน.

บทว่า **ปฏิเวธญฺเฐน** ได้แก่ ด้วยความว่ารู้แจ้ง.

บทว่า **ปริจฺจกญฺเฐน วิมุตฺติ** - ความหลุดพ้นด้วยการสละ
ได้แก่ ชื่อว่า **ผลวิมุตติ** เพราะพ้นจากการสละ.

บทว่า **สมฺมุจฺเจทญฺเฐน ขเย ฌาณ** - ฌาณในความสิ้นไปด้วย
ความตัดขาด ได้แก่ ฌาณในอริยมรรคกระทำความสิ้นกิเลสด้วยความ
ตัดกิเลสได้ขาด.

บทว่า **ปฏฺิปปสุตฺตญฺเฐน อนุปฺปาทา ฌาณ** - ฌาณในความ
ไม่เกิดขึ้นด้วยความว่าระงับ ได้แก่ ฌาณในอริยผลอันเกิดขึ้นในที่สุค

แห่งความไม่เกิดขึ้นแห่งกิเลสอันมาด้วยมรรคนั้น ๆ อันเป็นความไม่เกิด ด้วยปฏิสนธิ เพราะระงับไปโยคะคือมรรคก็เสียได้.

พระสารีบุตรได้ชี้แจงถึงการวิเสชา ๕ ข้อ มีบทว่า จนุโท มุลกุเจน - ฉันทะด้วยความว่าเป็นมูลฐานเป็นต้น ด้วยอำนาจอริยมรรคอันเป็นเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด.

บทว่า จนุโท มุลกุเจน ได้แก่ ฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะทำกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยความว่าเป็นมูลฐาน เพราะเป็นมูลแห่งการปฏิบัติและแห่งความสำเร็จ

บทว่า มนสิกาโร สมุฏฐานกุเจน - มนสิการด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ โยนิโสมนสิการด้วยความว่าเป็นสมุฏฐาน เพราะยังกุศลธรรมทั้งหมดให้ตั้งขึ้น.

บทว่า ผลุโส สโมธานกุเจน - ผัสสะด้วยความว่าประมวลมา ได้แก่ เพราะเวทนาเป็นประธานเหตุแห่งค้นหาโดยเฉพาะ, อนึ่ง เมื่อจะละค้นหา ย่อมละด้วยเวทนาที่กำหนดรู้โดยเฉพาะ, และผัสสะเป็นประธานเหตุแห่งเวทนานั้น, เมื่อกำหนดรู้ผัสสะแล้วเป็นอันกำหนดรู้เวทนาด้วย, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวผัสสะในวัตถุที่ควรรู้อย่าง ๗ ก่อน. ก็ผัสสะนั้น ชื่อว่า ควรรู้อย่างด้วยความว่าประมวลมา เพราะท่านกล่าวว่า ติกสนุnipatpajjupphujan - มีการประมวลมา รวมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และวิญญาน ๓ อย่างเป็นอาการปรากฏ เพราะประกาศด้วย

อำนาจเหตุของตน กล่าวคือการประมวลมาแห่งธรรมทั้ง ๓ แต่อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า ผัสสะ คือ ญาณผัสสะ.

ก็เพราะเวทนายังจิตและเจตสิกให้เป็นไปในอำนาจของตน ย่อม
ประชุม คือ ย่อมเข้าไปในจิตเจตสิกนั้น, หรือเข้าไปสู่จิตสันดานนั่นเอง,
ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สโมสธมฺมญฺเณน อภิญฺเญยฺยา - เวทนาควรรู้ยิ่ง
ด้วยความว่าประชุม.

ส่วนอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า การกำหนดรู้แม่ทั้งหมด ย่อม
ประชุมลงในเวทนาทั้งหลาย, เมื่อกำหนดรู้เวทนาแล้วเป็นอันกำหนดรู้
ที่ตั้งของตัณหาทั้งหมดได้. นั่นเพราะเหตุไร? เพราะตัณหาทั้งหมดมี
เวทนาเป็นปัจจัย. ฉะนั้น เวทนาจึงควรรู้ยิ่งด้วยความว่าประชุม เพราะ
สมาธิชื่อว่าเป็นประมุข เป็นใหญ่ของกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะประมวล
ไว้ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย คุชช่อฟ้ากุฎาคารเป็นประมุข เพราะยึดไว้
ด้วยไม้จันทน์, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมาธิ ปมุขญฺเณน สมาธิ
ด้วยความว่าเป็นประธาน. ปาฐะว่า ปามุขญฺเณน บ้าง.

เพราะสติเป็นใหญ่ในการกำหนดอารมณ์ของผู้เจริญสมถวิปัสสนา,
เมื่ออารมณ์กำหนดไว้ได้ด้วยสติกุศลธรรมแม่ทั้งหมด ย่อมยังกิจของ
ตนๆ ให้สำเร็จ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สติ อาธิปเตยฺยญฺเณน -
สติด้วยความว่าเป็นใหญ่.

บทว่า **ปณฺหา จฺเณ** ปัญญาด้วยความว่าประเสริฐกว่ากุศลนั้น ๆ ได้แก่ อริยมรรคปัญญา ชื่อว่าควรรู้อย่างนี้ ด้วยความว่ายิ่งคือประเสริฐกว่ากุศลธรรมนั้น ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ตฺตฺตฺตรา** เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงยิ่งจากกิเลสทั้งหลาย หรือจากสังสารวัฏ, อรรถแห่ง **ตฺตฺตฺตรา** นั้น ชื่อว่า **ตฺตฺตฺตรฺญา** ความว่าประเสริฐกว่ากุศลธรรมนั้น ๆ. ด้วย **ตฺตฺตฺตรฺญา** นั้น. ปาฐะว่า **ตฺตฺตฺตรฺญา** เณ บ้าง ความว่าด้วยความยิ่งกว่าธรรมนั้น.

บทว่า **วิมฺตฺติ สฺราญฺเณ** - วิมุตติด้วยความว่าเป็นแก่นสาร ได้แก่ ผลวิมุตติ ชื่อว่าเป็นแก่นสาร เพราะความมั่นคงโดยไม่เสื่อม, แม้เพราะก้าวล่วงสิ่งนั้นแล้วไม่มีสิ่งอื่นที่พึงแสวงหา ก็ชื่อว่าเป็นแก่นสาร. วิมุตตินั้นควรรู้อย่างนี้ ด้วยความว่าเป็นแก่นสารนั้น.

บทว่า **อมฺโถคฺชฺ นินฺพฺพานํ** - นิพพานอันหยั่งลงในอมตะ ชื่อว่า **อมตะ** เพราะนิพพานไม่มี **มตะ** คือความตาย, ชื่อว่า **อมตะ** เพราะเป็นยาแก้พิษคือกิเลสบ้าง, ชื่อว่า **โถคฺชฺ** เพราะเป็นหลักของสัตว์ทั้งหลายด้วยการทำให้แจ้ง. ชื่อว่า **นินฺพฺพานํ** คือดับเพราะสงบจากทุกข์ในสงสาร, ชื่อว่า **นินฺพฺพานํ** เพราะในนิพพานนี้ไม่มีเครื่องร้อยรัดคือตัณหา.

นิพพานนั้นควรรู้อย่างนี้ด้วยความว่าเป็นที่สุด เพราะคำสอนเสร็จสิ้นแล้ว. ในอภิญาญยนิทเทสนี้รวมการวิสาขนา ได้ ๗,๗๔๐ บท ด้วย

ประการณะนี้.

๕๕] บัดนี้ สรุปรธรรมเหล่านั้นที่พระสารีบุตรได้ชี้แจงไว้แล้ว
อย่างนี้ว่า ธรรมใด ๆ ที่รู้ยิ่งแล้ว, ธรรมนั้น ๆ เป็นคุณที่รู้แล้ว, อธิบายว่า
เป็นคุณที่รู้แล้ว เพราะทำบทนั้นให้เป็นประธาน.

บทว่า **ตลตาตฺถุเจน ฌาณํ** - ชื่อว่า ฌาณ เพราะอรรถว่ารู้
ธรรมนั้น ความว่า ชื่อว่า ฌาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมมีประการดังกล่าว
แล้วนั้น.

บทว่า **ปชานนฺนุเจน ปญญา** - ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า
รู้ทั่ว คือรู้โดยอาการ.

คำถามที่ท่านถามไว้แต่ต้นว่า **เตน วุจฺจติ** ท่านแสดงสรุปไว้.
ด้วยเหตุนี้จึงมีความว่า ปัญญาเครื่องทรงจำที่ได้สดับมา คือเครื่องรู้
ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่าง เป็นสุตมยปัญญา
ด้วยประการณะนี้.

จบ อรรถกถาทุติยภาณวาร

ตติยภาณวาร

[๕๖] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมา คือ เครื่องรู้ชุดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้เป็นสุตมยญาณอย่างไร.

ธรรมอย่างหนึ่งควรกำหนดรู้ คือ ผัสสะอันมีอาสวะ เป็นที่แห่งอุปาทาน ธรรม ๒ ควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑, ธรรม ๓ ควรกำหนดรู้ คือ เวทนา ๓, ธรรม ๔ ควรกำหนดรู้ คืออาหาร ๔, ธรรม ๕ ควรกำหนดรู้ คือ อุปาทานชั้น ๕, ธรรม ๖ ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะภายใน ๖, ธรรม ๗ ควรกำหนดรู้ คือ วิญญาณจิต ๗, ธรรม ๘ ควรกำหนดรู้ คือ โลกธรรม ๘, ธรรม ๙ ควรกำหนดรู้ คือ สัตตาวาส ๙, ธรรม ๑๐ ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะ ๑๐.

[๕๗] ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย ก็สิ่งทั้งปวงที่ควรกำหนดรู้คืออะไร คือ ตา รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง.

หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โภกฐัพพะ ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง.

[๕๘] รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ
ชราและมรณะ ฯลฯ นิพพานที่ยังลงในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด
ควรกำหนดรู้ทุกอย่าง บุคคลผู้พยายามเพื่อจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้
ธรรมนั้น ๆ แล้ว ธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว
และพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๕๙] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้เนกขัมมะ เป็นอันได้
เนกขัมมะแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและ
พิจารณาแล้วอย่างนี้.

บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ความไม่พยาบาท เป็นอันได้
ความไม่พยาบาทแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อาโลกสัญญา
เป็นอันได้อาโลกสัญญาแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ความ
ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอันได้ความไม่ฟุ้งซ่านแล้ว ... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้อ
งการจะได้การกำหนดธรรม เป็นอันได้การกำหนดธรรมแล้ว ... บุคคล
ผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ญาณ เป็นอันได้ญาณแล้ว ... บุคคลผู้
พยายามเพื่อต้องการจะได้ความปราโมทย์ เป็นอันได้ความปราโมทย์
แล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้ว
อย่างนี้.

อรรถกถาปริยญยนิทเทศ

๕๖] พึงทราบวินิจฉัย ในปริยญยนิทเทศดังต่อไปนี้ ท่านสงเคราะห์ปริยญา ๓ คือ ญาตปริยญา ๑ ตีรณปริยญา ๑ ปหานปริยญา ๑ ด้วยปริยญาติศัพท์ไว้ก็จริง แต่ในนิทเทศนี้ ท่านประสงค์เอา ตีรณปริยญา เท่านั้น เพราะท่านกล่าวถึง ญาตปริยญา ว่า อภิญญา กวรู้อย่างไว้แล้วในตอนหลัง เพราะท่านกล่าวถึง ปหานปริยญา ว่า ปหาตพฺพา กวรู้อย่างไว้ตอนต่อไป.

บทว่า ผลฺโล สาสโว อูปาทานโย ผัสสะอันมีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอูปาทาน ได้แก่ ผัสสะอันเป็นไปในภุมิ ๓ เป็นปัจจัยแห่งอาสวะและอูปาทาน. จริงอยู่ ผัสสะนั้นชื่อว่า สาสวะ เพราะทำตนให้เป็นอารมณ์พร้อมกับอาสวะที่เป็นไปอยู่ ชื่อว่า อูปาทานิยะ เพราะเข้าถึงความเป็นอารมณ์ แล้วหน่วงอูปาทานไว้ด้วยการผูกพันไว้กับอูปาทาน. เพราะเมื่อผัสสะกำหนดรู้ได้ด้วยตีรณปริยญา อรูปธรรมแม่ที่เหลือย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยผัสสะเป็นประธานและรูปธรรม ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยเป็นไปตามผัสสะนั้น, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวผัสสะอย่างเดียวเท่านั้น. แม้ในธรรมที่เหลือก็พึงประกอบตามควร. บทว่า นามํ ได้แก่ ชันธ ๔ และนิพพานอันไม่มีรูป. บทว่า รูปํ ได้แก่ มหาภูตรูป ๘ และอูปาทายรูป ๒๔ อาศัสมหาภูตรูป ๔. ชันธ ๔ ชื่อว่า นาม เพราะอรรถว่าน้อมไป. จริงอยู่ชันธเหล่านั้นมีอารมณ์เป็นตัวนำ ย่อมน้อมไป.

นามแม่ทั้งหมดก็ชื่อว่า นาม ในอรรถว่าให้น้อมไป. จริงอยู่ ชั้น ๔.
ยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์, นิพพานยังธรรมที่ไม่มีโทษให้
น้อมไปในตน เพราะเป็นปัจจัยแห่งความเป็นใหญ่ในอารมณ์. ชื่อว่า
รูป เพราะอรรถว่าเปลี่ยนแปลงไปด้วยความเย็นเป็นต้น โดยอำนาจ
สันตติ - ความสืบต่อ.

บทว่า รูปนฏฺเฐน ได้แก่ ความกำเริบ. ธรรมชาติที่ถูกความ
หนาวเป็นต้น กระทบด้วยการปรวนแปรของสันตติ ท่านกล่าวว่า รูป.
แต่ในที่นี้ บทว่า นามิ ท่านประสงค์เอานามที่เป็นโลกิยะเท่านั้น,
ส่วนรูปเป็นโลกิยะโดยส่วนเดียว.

บทว่า ติสฺส เวทนา เวทนา ๓ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกข-
เวทนา อทุกขมสุขเวทนา. เวทนาเหล่านั้นเป็นไปในโลกเท่านั้น.

บทว่า อาหารา ได้แก่ ปัจจัย. ปัจจัยชื่อว่า อาหาร เพราะ
นำมาซึ่งผลแก่ตน. อาหาร ๔ อย่าง คือ กพพีการาหาร (อาหาร คือ
คำข้าว) ๑ ผัสสาหาร (อาหาร คือ ผัสสะ) ๑ มโนสฺสยเจตนาหาร
(อาหาร คือ มโนสฺสยเจตนา) ๑ วิญญาณาหาร (อาหาร คือ วิญญาณ) ๑.
ชื่อว่า กพพีการะ เพราะควรทำให้เป็นคำด้วยวัตถุ. ชื่อว่า อาหาร
เพราะควรกลืนกิน. บทนี้เป็นชื่อของโอชะอันเป็นวัตถุมีข้าวสุกและ
ขนมทำด้วยถั่วเขียวเป็นต้น. โอชะนั้น ชื่อว่า อาหาร เพราะนำมา
ซึ่งรูปมีโอชะเป็นที่ ๘. ผัสสะ ๖ อย่าง มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ชื่อว่า
อาหาร เพราะนำมาซึ่งเวทนา ๓. ชื่อว่า มโนสฺสยเจตนา เพราะ

มีความตั้งใจของใจ มิใช่ของสัตว์ เหมือนความที่จิตมีอารมณ์เดียว. อีกอย่างหนึ่ง สัญเจตนาสัมปยุตด้วยใจ ชื่อว่า มโนสัญเจตนา เหมือนรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย. ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา เป็นไปในกัมมิ ๓. มโนสัญเจตนา นั้น ชื่อว่า อาหาร เพราะนำมาซึ่ง ภพ ๓.

บทว่า วิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๕ อย่าง. ปฏิสนธิวิญญาณนั้นชื่อว่าอาหาร เพราะนำมาซึ่งนามรูปอันเป็นปฏิสนธิ.

บทว่า อุปาทานกฺขณฺธา ได้แก่ จันท์ อันเป็นโคจรของ อุปาทาน พึงเห็นลบบทท่ามกลาง - มขุณฺสปทโลโป. อีกอย่างหนึ่ง จันท์ที่เกิดเพราะอุปาทาน ชื่อ อุปาทานจันท์ เหมือนไฟไหม้หญ้า ไฟไหม้แกลบ. อีกอย่างหนึ่ง จันท์ที่เชื้อฟังกุปาทาน ชื่อ อุปาทาน-จันท์ เหมือนราชบุรุษ. อีกอย่างหนึ่ง จันท์ที่มีอุปาทานเป็นแดนเกิด ชื่อว่า อุปาทานจันท์ เหมือนต้นไม้มีดอก ต้นไม้มิผล อุปาทานมี ๔ อย่าง คือ กามุปาทาน - คือมันแกม ๑ ทิฏฐุปาทาน - คือ มันทิฏฐิ ๑ สีสัพพตุปาทาน - คือมันศีลพรต ๑ อัตตวาทุปาทาน - คือมันวาทะว่าตน ๑. แต่โดยอรรถ ชื่อว่า อุปาทาน เพราะยึดถือ จัก. อุปาทานจันท์ ๕ คือ รูปูปาทานจันท์ ๑ เวทนูปาทานจันท์ ๑ สัญญูปาทานจันท์ ๑ สังขารูปาทานจันท์ ๒ วิญญาณูปาทานจันท์ ๑.

บทว่า ฉ อขฺมตฺติกานิ อายตนาณิ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ คือ จักขายตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑

กายตนะ ๑ มนยตนะ ๑.

บทว่า สตุต วิญญาณฐิติโย ได้แก่ วิญญาณฐิติ ภูมิ
เป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ ๗.

วิญญาณฐิติ มีอะไรบ้าง ? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญา
ต่างกัน เช่นมนุษย์ทั้งหลาย เทพบางพวก วินิปาติกะ เปรต
บางหมู่ นี่เป็นวิญญาณฐิติ ที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญา
อย่างเดียวกัน เช่น เทพผู้อยู่ในพวกพรหม ผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน
นี่เป็นวิญญาณฐิติ ที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน
มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอาภัสสรา นี่เป็นวิญญาณฐิติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน
มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกขหา นี่เป็นวิญญาณ-
ฐิติ ที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง ก้าวล่วงรูปสัญญาโดย
ประการทั้งปวง ดับปฏิสมสัญญา ไม่มณสิการถึงสัญญาต่างกัน เป็น
ผู้เข้าถึงอากาธานัญจายตนะว่า อนนุโต อากาโส - อากาสไม่มี
ที่สุด นี่เป็นวิญญาณฐิติ ที่ ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ก้าวล้วงอาสนันญ-
จายตะนะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงวิญญาณ์ญจายตะนะว่า
อนนหุต วิญญาณ์ วิญญาณ์ไม่มีที่สุด นี่เป็นวิญญาณ์ฐิติ ที่ ๖.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ก้าวล้วงวิญญาณ์ญจา-
ยตะนะโดยประการทั้งปวง เป็นผู้เข้าถึงอาภิกญัจญญายตะนะว่า นตฺถิ
ภิกญฺจิ ไม่มีอะไร ๆ. นี่เป็นวิญญาณ์ฐิติ ที่ ๗. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
วิญญาณ์ฐิติ ๗ เหล่านี้แล.

บทว่า วิญญาณ์ฐิติโย - ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ์ ได้แก่
ชั้นพร้อมทั้งวิญญาณ์อันเป็นฐานแห่งปฏิสนธิวิญญาณ์

ในบทเหล่านั้น บทว่า เสยฺยถาปี เป็นนิบาตลงในอรรถว่า
การชี้แจง.

บทว่า มนุสฺสา คือ มนุษย์ แม้สองคนจะเป็นเช่นคนเดียวกัน
ก็ไม่มีด้วยวรรณะและสัณฐานเป็นต้นของมนุษย์ ไม่มีประมาณ ใน
จักรวาลอันหาประมาณมิได้. แม้มนุษย์จะเหมือนกันด้วยวรรณะหรือ
สัณฐาน ก็ไม่เหมือนกันด้วยการแลและการเหลิยวเป็นต้น เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานตฺตกาเย - มีกายต่างกัน.

ปฏิสนธิสัณญาของมนุษย์เหล่านั้น เป็นติเหตุกะบ้าง ทวิเหตุกะ
บ้าง อเหตุกะบ้าง, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานตฺตสญฺญินโน-
มีสัณญาต่างกัน.

บทว่า เอกุเจ จ เทวา - เทพบางพวก ได้แก่ กามาวจรเทพ

๖ ชั้น. บรรดาเทพเหล่านั้น เทพบางพวกมีกายสีเขียว, บางพวกมี
ผิวพรรณสีเหลืองเป็นต้น, แต่สัญญาของเทพเหล่านั้นเป็นไปกับติเหตุกะ
บ้าง ทวิเหตุกะบ้าง, ไม่เป็นอเหตุกะ.

บทว่า เอกจฺเจ จ วินิปาติกา-วินิปาติกะบางพวก ได้แก่
เวมานิกปรตเหล่าอื่นอาทิอย่างนี้ คือ ยักษิณี ชื่อ ปุณฺณพพสุมาตา
ปิยฺงกรมาตา ผุสฺสमितตา ธรรมคฺคฺคตา พ้นจากอบาย ๔. ปรต
เหล่านั้นมีกายต่างกัน โดยมีผิวขาว ดำ เหลือง และสีนิลเป็นต้น
และโดยมีลักษณะหอม อ้วน เตี้ย สูง. แม้สัญญาก็ต่างกันด้วยอำนาจ
ติเหตุกะ ทวิเหตุกะและอเหตุกะเหมือนสัญญาของมนุษย์ทั้งหลาย. แต่
เวมานิกปรตเหล่านั้นไม่มีศักดิ์ใหญ่เหมือนเทพทั้งหลาย. มีศักดิ์น้อย
อาหารและเสื้อผ้าหาได้ยาก ถูกทุกข์บีบคั้นเหมือนมนุษย์ยากไร้.

วินิปาติกะบางพวก ในวันข้างแรมได้รับทุกข์ ในวันข้างขึ้นได้
รับสุข, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วินิปาติกา เพราะตกไปจาก
การระสุมสุข.

อนึ่ง ในบทนี้ แม้การรู้ธรรมของวินิปาติกะที่เป็นติเหตุกะก็มี
ได้ คุณการรู้ธรรมของยักษิณี ชื่อว่า ปิยฺงกรมาตาเป็นต้น.

บทว่า พุรุหมกายิกา-พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ได้แก่
พรหมปาริสัชชะ พรหมปุโรหิตะ และมหาพรหม.

บทว่า ปรมานินิพฺพตฺตา-ผู้เกิดในภูมิปรหมณาน ได้แก่ พวก
เทพทั้งหมดนั้น เกิดแล้ว ด้วยปรหมณาน. ส่วนพรหมปาริสัชชะ เกิด

ด้วยฌานเล็กน้อย, พรหมปุโรหิตะ เกิดด้วยฌานอย่างกลาง. อนึ่ง
กายของพวกเทพเหล่านั้น แผ่ชานยิ่ง. มหาพรหมเกิดด้วยฌานอัน
ประณีต, กายของมหาพรหมเหล่านั้น แผ่ชานยิ่งนัก. พรหมกายิกา
เหล่านั้น ท่านกล่าวว่า มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เพราะ
กายต่างกัน เพราะสัญญาอย่างเดียวกันด้วยอำนาจปฐมฌาน.

สัตว์ที่เกิดในอบาย ๔ ก็เหมือนกัน. ในนรกบางพวกร่างกาย
คาวุตหนึ่ง, บางพวกกึ่งโยชน์, บางพวก ๓ คาวุต ส่วนเทวทัตมี
ร่างกายร้อยโยชน์. แม้ในเดียรัจฉาน บางพวกก็เล็ก, บางพวกก็ใหญ่.
แม้ในเปตติวิสัย บางพวกก็ ๖๐ ศอก บางพวกก็ ๘๐ ศอก บางพวก
ผิวงาม บางพวกผิวทราม. เหมือนกาลกัญชिकासูร. อนึ่ง บรรดาเปรต
เหล่านี้ พวกทิฆปิฎฐิกาเปรตก็มีกายสูง ๖๐ โยชน์. สัญญาของเปรต
ทั้งหมดนั้น เป็นไปกับอบเหตุกะมือกุศลเป็นวิบาก. แม้สัตว์ในอบาย
ทั้งหลายก็ถือได้ว่าเป็นผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน.

บทว่า อากัสสุรา- พวกเทพอากัสสุระ รัศมีจากร่างกายของ
อากัสสุรเทพเหล่านั้น รุ่งเรืองสว่างไสวดูจขาดแล้ว ๆ ตกลงมาเหมือน
คบเพลิงมีด้าม จึงชื่อว่า อากัสสุรา. บรรดาเทพเหล่านั้น รัศมีเกิดขึ้น
เพราะเจริญทุกขฌานและตติยฌานทั้งสองในปัญจกนฺยนิคหน้อย จึงชื่อ
ว่า ปรีตตาภา. รัศมีเกิดขึ้นเพราะเจริญฌานปานกลาง จึงชื่อว่า
อัปปมาณาภา. รัศมีเกิดขึ้นเพราะเจริญฌานประณีต จึงชื่อว่า อากัส-

สร. แต่ในที่นี้ท่านกำหนดเอาเทพทั้งหมดเหล่านั้น ด้วยการกำหนด
ชั้นยอด. ภายของเทพเหล่านั้นทั้งหมด แม้ชานเป็นอันเดียวกัน, แต่
สัญญาต่างกัน เพราะไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ และเพราะไม่มีทั้งวิตกและ
วิจารณ์.

บทว่า สุกกิญหา - พวกเทพสุกกิญหา ได้แก่ พวกเทพผู้เปี่ยม
กระจายไปด้วยความงาม. อธิบายว่า มีรัศมีเป็นก้อนเดียวกันด้วยดี
รัศมีจากร่างกาย. รัศมีของพวกสุกกิญหาเทพเหล่านั้นไม่ขาดเป็นตอน ๆ
เหมือนรัศมีของพวกอภัสสรเทพ. พวกเทพปริตตสุกะ อัมปมาณสุกะ
สุกกิญหาเกิดขึ้นด้วยอำนาจตติยฌานในจตุกกนัย จตุตถฌานในปัญจก-
นัย อันเป็นฌานนิคหน้อย ปานกลาง และประณีต. พวกเทพทั้งหมด
เหล่านั้น พึงทราบว่ามีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน
ด้วยสัญญาในจตุตถฌาน. เวหัพพะละ ย่อมรวมเข้ากับ วิญญาณฐิติ
ข้อที่ ๔. อสัญญสัตว์ - สัตว์ไม่มีสัญญา ไม่สงเคราะห์เข้าในวิญญาณฐิติ
นี้ เพราะไม่มีวิญญาณ, สงเคราะห์เข้าใน สัตตवास - ภพเป็นที่อยู่
ของสัตว์.

สุทธาวาส - ภพเป็นที่อยู่ของผู้บริสุทธ์ ดำรงอยู่ในฝ่ายแห่ง
วิวิญญะ (นิพพาน) มิใช่ดำรงอยู่ตลอดทุกกาล.ภพเทพสุทธาวาสย่อมไม่
เกิดในโลกที่ว่างจากพระพุทธเจ้าตลอดแสนกัปบ้าง, ตลอดอสงไขยกัปบ้าง.

เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติในระหว่างหนึ่งหมื่นหกพันกัป ภพเทพสุทธาวาส จึงเกิด. พวกเทพเหล่านั้นเป็นเหมือนกองทัพของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ประกาศพระธรรมจักร, เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นวิญญูณฐิติ. ทั้งไม่รวมเข้ากับสัตตาวาส. พระมหาสิวเถระกล่าวโดยพระสูตรนี้ว่า คุณก่อน สารีบุตร สัตตาวาสที่เราไม่เคยอาศัยอยู่ นอกจากเทพสุทธาวาสโดยกาล ยาวนานนี้หาได้ไม่ถ่วงนัยแล. ดังนี้แม้สุทธาวาสก็รวมเข้ากับวิญญูณฐิติที่ ๔ และสัตตาวาสที่ ๔, สูตรนั้นท่านเห็นตามด้วย เพราะเป็นสูตรที่ไม่ได้ห้ามไว้.

ชื่อว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ เพราะวิญญูณฐิติจะ มีวิญญูณฐิติไม่ใช่ ไม่มีวิญญูณฐิติไม่ใช่ เหมือนสัณญาละเอียด, เพราะฉะนั้นท่านจึงไม่กล่าวไว้ในวิญญูณฐิติ.

บทว่า อภฺจ โลกธมฺมา - โลกธรรม ๘ เหล่านี้ คือ ลภ ๑ เสื่อมลภ ๑ ยศ ๑ เสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑ เมื่อความเป็นไปของโลกมีอยู่ ธรรมของโลก จึงเรียกว่า โลกธรรม เพราะมีความเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา. ชื่อว่า สัตว์จะพ้นจากโลกธรรมเหล่านี้ ย่อมไม่มี. จะมีก็แต่พระพุทธเจ้าเท่านั้น. ดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ เหล่านี้ ย่อมหมุนไปตามโลก, และโลกก็ย่อมหมุนไปตามโลก ธรรม ๘. โลกธรรม ๘ คืออะไรบ้าง. โลกธรรม ๘ คือ ลภ ๑

เสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ เสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑
สุข ๑ ทุกข์ ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ เหล่านี้
ย่อมหมุนไปตามโลก. และโลกย่อมหมุนไปตามโลกธรรม ๘
เหล่านี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนุปริวตฺตุนฺติ - ย่อมหมุนไปตาม
ได้แก่ ติดตามไป คือไม่ละ. อธิบายว่า ไม่กลับไปจากโลก.

บทว่า ลาภ - ลาภ คือลาภของบรรพชิต มีจีวรเป็นต้น,
ของคฤหัสถ์ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น. เมื่อไม่ได้ลาภนั้น ชื่อว่า
เสื่อมลาภ. เมื่อกล่าวว่า น ลาภ อลาภ ไม่ใช่ลาภ - ชื่อว่า ไม่มี
ลาภ ไม่ควรเข้าใจโดยความไม่มีประโยชน์.

บทว่า ยโส - ยศ ได้แก่ บริวารยศ. เมื่อไม่ได้ยศนั้น ชื่อว่า
เสื่อมยศ.

บทว่า นินฺทา คือ พุดกล่าวโทษ. บทว่า ปลีตา คือ พุด
กล่าวถึงคุณ.

บทว่า สุขํ ได้แก่ สุขทางกายและสุขทางใจของกามาวจร.

บทว่า ทุกฺขํ ได้แก่ ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจของปุถุชน
พระโสดาบัน พระสกทาคามี, พระอนาคามีและพระอรหันต์มีแต่ทุกข์
ทางกายเท่านั้น.

บทว่า นว สัตตาวาสา ได้แก่ ที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย, อธิบายว่า สถานที่เป็นที่อยู่.

สถานที่อยู่เหล่านั้น ได้แก่ ชั้นอันเป็นที่ปรากฏรู้กันแล้ว. สัตตาวาส ๕ คืออะไรบ้าง. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตตาวาส ๕ เหล่านี้, สัตตาวาส ๕ คืออะไรบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ (เปรต) นี้เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหม ผู้เกิดในปฐมฉาน นี้เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอาภัสสระ. นี้เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกขะ นี้เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๔.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่น พวกเทพผู้เป็นอสังขีสัตว์ นี้เป็นสัตตาวาส ข้อที่ ๕.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ ก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง ดับปฏิมสัญญา ไม่ใส่ใจถึง สัญญาต่างกัน

เข้าถึงอากาศนัญญาตนะว่า **อนนุโต อากาโธ - อากาศไม่มี**
ที่สุด. นี้เป็นสัตตาวาส **ข้อที่ ๖.**

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง ก้าวล่วงอากาศนัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะว่า **อนนตฺ วิญญาณ - วิญญาณไม่มี**ที่สุด นี้เป็นสัตตาวาส **ข้อที่ ๗.**

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง ก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอากิญจัญญาตนะว่า **นตฺถิภิกฺขุ - ไม่มีอะไร ๆ** นี้เป็นสัตตาวาส **ข้อที่ ๘.**

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าหนึ่ง ก้าวล่วงอากิญจัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญาตนะ นี้เป็นสัตตาวาส **ข้อที่ ๙.** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **สัตตาวาส ๙** เหล่านี้แล.

บทว่า **ทสยตนาณิ** ได้แก่ อายตนะ ๑๐ อย่างนี้ คือ จักขายตนะ ๑ รูปายตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ สัททายตนะ ๑ ฆณายตนะ ๑ กันธายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ รสายตนะ ๑ กายายตนะ ๑ โผฏฐัพพายตนะ ๑. ส่วนมนายตนะ ธรรมายตนะ ท่านไม่จัดไว้ เพราะเจือด้วยโลกุตระ.

๕๗] ในการวิสาขนา ๑๐ เหล่านี้ ท่านกล่าวถึง ตีรณปริยญาด้วยอำนาจวิปัสสนา.

พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ อาทิว่า **สพฺพํ ภิกฺขเว ปริณฺเอยฺย** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้ดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวถึง ๑. อัง. นวก. ๒๓/๒๒๘.

ศีรณปริยญา ด้วยการได้เฉพาะธรรมเหล่านี้ คือธรรม ๓ มี อนัญญา-
ตัณญูสตามิถินทริย (อินทริย คืออชยาศัยที่มุ่งบรรลุมรรคผล ของ
ผู้ปฏิบัติ) เป็นต้น, ธรรม ๑๕ มี อนุปาทธรรม เป็นต้น ของการ
ออกไปแห่งทุกข์ เป็นต้น อันเป็นปฏิปทาของการดับทุกข์ เป็นการเจริญ
เพื่อทำให้แจ้ง เป็นการแทงตลอดธรรมเหล่านั้น, ธรรม ๓๑ มี
ปริกคหฺญโจ - สภาพที่กำหนดไว้, ธรรม ๓ มี อุตตริปฏิเวธฐานะ-
สภาพที่แทงตลอดยิ่งขึ้นไป เป็นต้น, ธรรม ๘ อันเป็นองค์มรรค,
ธรรม ๒ มีสภาพสงบแห่งปโยคะ เป็นต้น, ธรรม ๒ มีสภาพออกไป
แห่งสภาพที่เป็นอสังขตะ, ธรรม ๓ มีสภาพตรัสรู้ตามสภาพที่นำสัตว์
ออกไป เป็นต้น, ธรรม ๓ มีอนุโพธนฺธุระ - สภาพที่รู้ตาม เป็นต้น,
ธรรม ๓ มีอนุโพธปักขิยะ - ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ตาม
 เป็นต้น, ธรรม ๔ มีอุชโชตนฺธุระ - สภาพที่รุ่งเรือง เป็นต้น,
ธรรม ๑๘ มีปตาปนฺธุระ - สภาพที่ทำให้เราร้อน เป็นต้น, ธรรม ๕
มีวิวิญฺณานุปัสสนา - การ - พิจารณาเห็นนิพพาน เป็นต้น. ฉญาณใน
ความสิ้นไป และฉญาณในความไม่เกิด นิพพานอันเป็นปัญญาวิมุตติ,
พึงทราบว่ ศีรณปริยญา ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาตามสมควร
แก่หมู่ธรรม และด้วยอำนาจการได้เฉพาะ.

๕๘] ท่านกล่าวถึงศีรณปริยญาด้วยอรรถว่า เข้าถึงกิจ ด้วย
บทว่า เยธฺ ฺเยธฺ ธรรมานํ ฯเปฯ ติริตา จ ความว่า บุคคลผู้พยายาม
เพื่อจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว. ธรรมเหล่านั้นเป็น

ธรรมอันบุคคลกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้. เมื่อเข้าถึงกิจแล้ว เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ญาตปริยญา ของผู้ยังไม่เข้าถึงวิปัสสนา นั้นไม่ดีเลยเพราะ ญาตปริยญา ท่านกล่าวด้วยธรรมควรรู้อย่าง.

บทว่า ปริยญาตา เจว โหนฺติ ตีริตา จ ธรรมอันบุคคลกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้ว ความว่า ธรรมอันบุคคลได้แล้ว ชื่อว่าเป็นอันกำหนดรู้แล้ว และชื่อว่าพิจารณาแล้ว. เป็นอันท่านกล่าวความที่กำหนดรู้ ด้วยการเข้าถึงสมาบัติอย่างนี้.

๕๕] บัดนี้ เพื่อประกอบบรรณนั้น ด้วยการได้ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ แล้วแสดงสรุปในที่สุด พระสารีบุตร จึงกล่าวว่า เนกขมฺมํ เป็นต้น. พึงทราบบททั้งหมดนั้น โดยทำนองตามดั่งที่ท่านกล่าวไว้แล้วในตอนก่อนแล.

จบ อรรถกถาปริยญาขุททกนิกาย

ปหัตถัพพนิทเทส

[๖๐] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ปฐมฌาน เป็นอันได้ปฐมฌานแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำลังรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ทุติยฌาน ฯลฯ

ตติยฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน เป็นอันได้จตุตถฌานแล้ว... บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อากาศานัญญาตนสมาบัติ... วิญญาณัญญาตนสมาบัติ... อากิญจัญญาตนสมาบัติ... เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ เป็นอันได้เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้ว และพิจารณาแล้วอย่างนี้.

๖๑] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้อนิจจานุปัสนา เป็นอันได้อนิจจานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ทุกขานุปัสนา ... อนัตตานุปัสนา... นิพพิทานุปัสนา... วิจารณ์ุปัสนา... นิโรธานุปัสนา... ปฏินิสัสกานุปัสนา... ขยานุปัสนา... วยานุปัสนา... วิปริณามานุปัสนา... อนิมิตตานุปัสนา... อัปพนหิตานุปัสนา... สุธมฺมตานุปัสนา... เป็นอันได้สุทธมฺมตานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๖๒] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ธัมมัญญาธรรมวิปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นอันได้ธัมมัญญาธรรมวิปัสสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ยถาภูตญาณทัสนะ... อาทีนวานุปัสนา... ปฏิสังขานุปัสนา... วิวัฏฏานุปัสนา

... เป็นอันได้วิภูฏานานุปัสนาแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้น กำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้.

[๖๓] บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้โศคาปัตติมรรค เป็นอันได้โศคาปัตติมรรคแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้สกทาคามิมรรค... อนาคามิมรรค... อรหัตมรรค เป็นอันได้อรหัตมรรคแล้ว ธรรมนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ บุคคลผู้พยายามเพื่อต้องการจะได้ธรรมใด ๆ เป็นอันได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว ธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้แล้วและพิจารณาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าสุตมยญาณ.

[๖๔] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรละ ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรละ คือ อัสมิมานะ, ธรรม ๒ ควรละ คือ อวิชชา ๑ ตัณหา ๑, ธรรม ๓ ควรละ คือ ตัณหา ๓, ธรรม ๔ ควรละ คือ โอฆะ ๔, ธรรม ๕ ควรละ คือ นีวรณ ๕, ธรรม ๖ ควรละ คือ

หมวดค้นหา ๖, ธรรม ๗ ควรรละ คือ อนุสัย ๗, ธรรม ๘ ควรรละ คือ มิจฉัตตะ - ความเป็นผิต ๘, ธรรม ๙ ควรรละ คือ ธรรมมีค้นหาเป็น มูลเหตุ ๙, ธรรม ๑๐ ควรรละ คือ มิจฉัตตะ ๑๐.

[๖๕] ปหานะ ๒ คือ สมุจเฉตปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิ-
ปหานะ ๑ สมุจเฉตปหานะ อันเป็นโลกุตตรมรรค และปฏิปัสสัทธิ-
ปหานะอันเป็นโลกุตรผล ในขณะที่แห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรค
เครื่องให้ถึงความสิ้นไป.

ปหานะ ๓ คือ เนกขัมมะ เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งกาม ๑
อรุพฌาน เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป ๑ นิโรธ เป็นอุบายเครื่อง
สลัดออกแห่งสังขตธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาศัยกัน
และกันเกิดขึ้น ๑ บุคคลผู้ได้เนกขัมมะเป็นอันละและสละกามได้แล้ว
บุคคลผู้ได้อรุพฌานเป็นอันละและสละรูปได้แล้ว บุคคลผู้ได้นิโรธเป็น
อันละและสละสังขารได้แล้ว.

ปหานะ ๔ คือ บุคคลผู้แทงตลอดทุกขสัจ อันเป็นการแทง
ตลอดด้วยการกำหนดรู้ ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ ๑ บุคคลผู้แทงตลอด
สมุทัยสัจ อันเป็นการแทงตลอดด้วยการละ ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ ๑
บุคคลผู้แทงตลอดนิโรธสัจ อันเป็นการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง
ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ ๑ บุคคลผู้แทงตลอดมรรคสัจ อันเป็นการ
แทงตลอดด้วยการเจริญ ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ ๑.

ปหานะ ๕ คือ วิกขัมภนปหานะ ๑ ตทังคปหานะ ๑ สมุจ-
เจตปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิปหานะ ๑ นิสสรณปหานะ ๑ การละนิวรรณ์
ด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญปฐมฌาน การละทักขณีย์ด้วยองค์
นั้น ๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำระ
กิเลส สมุจเจตปหานะอันเป็นโลกุตรมรรค และปฏิปัสสัทธิปหานะ
อันเป็นโลกุตรผล ในขณะแห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคเครื่อง
ให้ถึงความสิ้นไป และนิสสรณปหานะเป็นนิโรธ คือ นิพพาน.

[๖๖] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรละ คุก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็สิ่งทั้งปวงควรละคืออะไร คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ
จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิด
ขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยควรละทุกอย่าง.

หู เสียง ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย
โผฏฐัพพะ ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ ฯลฯ มโนวิญญาณ ฯลฯ มโน-
สัมผัส ฯลฯ สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิด
ขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยควรละทุกอย่าง.

เมื่อพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมละ
กิเลสที่ควรละได้ เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา... สัญญา... สังขาร...
วิญญาณ... จักขุ ... ชราและมรณะ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น
ย่อมละกิเลสที่ควรละได้ เมื่อพิจารณาเห็นนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ

ด้วยความเป็นอนัตตา ด้วยความเป็นที่สุด ย่อมละกิเลสที่ควรละได้
กรรมใด ๆ เป็นกรรมที่ละได้แล้วกรรมนั้น ๆ เป็นอันสละได้แล้ว ชื่อว่า
ญาณ เพราะอรรถว่ารู้กรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ใดสดับมาแล้ว
คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรละ ชื่อว่า
สุตมยญาณ.

จบ ตติยภาณวาร

อรรถกถาปหัตถ์พหิทเทศ

๖๐-๖๔] พิงทราบวินิจฉัยในปหัตถ์พหิทเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า อสุมิมาโน - หมายความว่า เป็นเรา ได้แก่ ชื่อว่า มานะ เพราะ
เป็นเราในอุปาทานขันธ ๕ มีรูปเป็นต้น. จริงอยู่เมื่อละมานะนั้นได้
เป็นอันได้บรรลุพระอรหัต พิงทราบว่า แม้เมื่อรูปราคะเป็นต้น ยังมี
อยู่ที่ไม่กล่าวถึงสังโยชน์ที่หลีกกล่าวถึงอัสมิมานะเท่านั้น เพราะอัสมิ-
มานะนั้นหยาบเทียบได้กับทิกฺขุ.

บทว่า อวิชฺชา คือความไม่รู้ในฐานะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น โดย
สุตตันตปริยาย, การไม่รู้ในฐานะ ๘ กับที่สุดของเบื้องต้นเป็นต้น
โดยอภิธรรมปริยาย. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ในธรรมเหล่านั้นอวิชาเป็นไฉน ? อวิชา

คือความไม่รู้ทุกข์ ๑ ไม่รู้ทุกขสมุทัย - ไม่รู้ทุกข-
นิโรธ ๑ ไม่รู้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑ ไม่รู้ส่วน
เบื้องต้น ๑ ไม่รู้ส่วนเบื้องปลาย ๑ ไม่รู้ทั้งส่วน
เบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ๑ ไม่รู้ปฏิจสงมุ-
ปาทธรรมอันเป็นอทิปปัจจยตา* - สิ่งนี้เป็นปัจจัย
ของสิ่งนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี.

บทว่า ภวตณฺหา ได้แก่ ปรรณนาในภพมีกามภพเป็นต้น. ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ในตณฺหา ๓ นั้น ภวตณฺหาเป็นไฉน ? ภว-
ตณฺหา คือ ความพอใจในภพ ความกำหนดในภพ
ความเพติดเพลินในภพ ความอยากในภพ ความ
เส่นหาในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสยบใน
ภพ ความพะวงหลงใหลในภพ.๒

บทว่า ติสฺสุตฺตณฺหา-ตณฺหา ๓ ได้แก่ กามตณฺหา ๑ ภว-
ตณฺหา ๑ วิภวตณฺหา ๑. ในอภิธรรมท่านชี้แจงตณฺหาเหล่านั้นไว้
อย่างนี้ว่า ในตณฺหา ๓ นั้น ภวตณฺหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคตด้วย
ภวทัญญู ๗๗ จิตมีราคะ นี้เรียกว่าภวตณฺหา.

๑. อภ. ส. ๓๔/๖๕๑. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๕๑๒.

วิภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ฯลฯ จิต
มีราคะ นี้เรียกว่าวิภวตัณหา. ตัณหานอกนั้นเป็นกามตัณหา

กามตัณหาเป็นไฉน ? ราคะประกอบด้วยกามธาตุ ฯลฯ จิตมี
ราคะ นี้เรียกว่ากามตัณหา.

ภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะประกอบด้วยรูปธาตุและอรูปรธาตุ ฯลฯ

วิภวตัณหาเป็นไฉน ? ราคะสหรัคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ฯลฯ

แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ราคะเป็นไปในกามคุณ ๕ ชื่อว่า
กามตัณหา, ราคะในรูปภพและอรูปรภพ ราคะสหรัคตด้วยความใคร่
ในฉน และสัสสตทิฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจภพ ชื่อว่า ภว-
ตัณหา, ราคะสหรัคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา. นี้แก้ไว้
โดยปริยายแห่งทสุตตรสูตร. แม้ตัณหาที่ท่านกล่าวไว้โดยปริยายแห่งสัง-
คีติ และโดยปริยายแห่งอภิธรรมว่า ตัณหา ๓ อย่างอื่นอีก คือ กาม-
ตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา. อย่างอีกอีก ๓ คือ รูปตัณหา อรูป-
ตัณหา นิโรธตัณหา** ถูกต้องในนิทเทศนี้. ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหา
๕ ประกอบด้วยกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ, ตัณหาสุดท้ายสหรัคตด้วย
อุจเฉททิฏฐิ.

บทว่า จตุตตารโ อโฆมา - โอฆะ ๔ คือ กาโฆมะ ๑ ภโฆมะ ๑
ทิฏฐโฆมะ ๑ อวิชโฆมะ ๑. ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๕๓๓. ๒. ที. ปา. ๑๑/๒๒๘.

นั้นให้จมลงในวัฏฏะ. โอมะทั้งหลายเหล่านี้เป็นกิเลสมีกำลัง. โอมะใน
กาม ได้แก่ กามคุณ ชื่อว่า กาโมมะ. คำว่า กาโมมะ นี้เป็นชื่อ
ของ กามตัณหา. โอมะในภพ ๒ อย่าง คือ รูปภพและอรุภพ จาก
กรรม และจากอุปบัติ ชื่อว่า ภโวมะ. คำว่า ภโวมะ นี้ เป็นชื่อของ
ภวตัณหา. โอมะ คือ ทิฏฐินั้นแล ชื่อว่า ทิฏฐโอมะ คำว่า ทิฏฐโ-
มะ นี้ เป็นชื่อของทิฏฐิมืออาทิวา สุตตโต โลโก - โลกเที่ยง. โอมะ
คือ อวิชชานั้นแล ชื่อว่า อวิชโอมะ. คำว่า อวิชโอมะ นี้ เป็น
ชื่อของความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น.

บทว่า ปญจ นีวรณานิ - นีวรณ ๕ คือ กามฉันทะ ๑ พยา-
บาท ๑ ถีนมิทชะ ๑ อุทธัจจกุกกุจจะ ๑ วิจิกิฉา ๑. ชื่อว่า นีวรณานิ
-เพราะห้าม คือ รัศรีจจิตไว้. ชื่อว่า กามา - เพราะเป็นเหตุใคร.
ได้แก่ กามคุณ ๕. ความพอใจในกาม ชื่อว่า กามฉันทะ. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่า กาโม เพราะยอมใคร. ความพอใจ คือ กาม, มิใช่ความ
พอใจใครจะทำ มิใช่ความพอใจในธรรม เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า กาม-
ฉันทะ. บทนี้เป็นชื่อของ กามตัณหา.

ชื่อว่า พุยาปาโท เพราะจิตยอมปองร้าย คือ ถึงความเสีย
ด้วยความปองร้ายนั้น, อีกอย่างหนึ่ง จิตยังวินัยอาจารย์ รูปสมบัติ
ประโยชน์ สุข ให้ถึงความพินาศ. บทนี้เป็นชื่อของ โทสะ.

ชื่อว่า ถีน เพราะความหดหู่, ชื่อว่า มितฺฐิ เพราะความท้อแท้,
อธิบายว่า ความไม่เพิ่มพูน ความอุตสาหะและกำจัด ความไม่สามารถ,
จิตไม่ขะมักเขม้น ชื่อว่า ถีนะ, ความที่เจตสิกไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า
मितฺฐะ, ความหดหู่และท้อแท้ ชื่อว่า ถีนमितฺฐะ.

ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทฺทจฺจํ ได้แก่ ความไม่สงบ. บทนี้
เป็นชื่อของความฟุ้งซ่าน. จิตทำความน่าเกลียด ชื่อว่า กุกฺกตฺติ, ความ
ที่จิตทำความน่าเกลียด ชื่อว่า กุกฺกจฺจํ, อธิบายว่า ความเป็นผู้มี
กิริยาน่าติเตียน. บทนี้เป็นชื่อของความเดือดร้อนในภายหลัง.

ชื่อว่า วิจิกิจฺจมา เพราะปราศจากความคิด, อธิบายว่า หมด
ปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิจิกิจฺจมา เพราะเป็นเหตุค้นหาความ
จริง ยาก ลำบาก. บทนี้เป็นชื่อของความสงสัย. นีวรณํ คือ กาม-
ฉันทะนั่นแล ชื่อว่า กามฉันทนีวรณํ. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า น ฐมฺมา ปาฐะว่า นทฺฐมฺมา บ้าง. บทว่า น
ตณฺหากายา- หมวดตฺตนา ๖ คือ. รูปตฺตนา ๑ สัทตตฺตนา ๑ คันธ-
ตฺตนา ๑ รสตฺตนา ๑ โสภณตฺตนา ๒ ธรรมตฺตนา ๑. ตฺตนา
ในรูป ชื่อว่า รูปตฺตนา. ตฺตนาที่นั่นนั่นแลท่านกล่าวว่าเป็นหมวด
ด้วยอรธว่าเป็นกอง เพราะมีหลายประเภท โดยแยกกันมีกามตฺตนา
เป็นต้น แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า **สตตานุสยา**-อนุสย ๗ คือ กามราคานุสย ๑ ปฏิ-
มานุสย ๒ มานานุสย ๑ ทิฏฐานุสย ๑ วิจิกิจฉานุสย ๑ ภวราคา-
नुสย ๑ อวิชชานุสย ๑.

ชื่อว่า **อนุสย** เพราะนอนเนื่องโดยอรรถว่าละไม่ได้. ความ
กำหนดในกาม ชื่อว่า **กามราคะ**, อีกอย่างหนึ่ง ราคะ คือ กาม
ชื่อว่า **กามราคะ**. ชื่อว่า **ปฏิมะ** เพราะกระทบกระทั่งในอารมณ์.
ชื่อว่า **ทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า ไม่เห็นความเป็นจริง. ชื่อว่า **มานะ**
เพราะสำคัญว่าดีกว่าเขาเป็นต้น. ความกำหนดในภพ ชื่อว่า **ภวราคะ**.
กามราคะมีกำลัง ชื่อว่า **กามราคานุสย**. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า **อฏฐ มิจฉุตตา**-ความเป็นผิต ๘ คือ มิจฉาทิฏฐิ ๑
มิจฉาสังกัปปะ ๑ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ ๑ มิจฉาอาชีวะ ๑
มิจฉาวายามะ ๑ มิจฉาสติ ๑ มิจฉาสมาธิ ๑. ชื่อว่า **มิจฉัตตา**-ความ
เป็นผิต เพราะมีสภาพผิตโดยที่แม่หวังอย่างนี้ว่า เขาจักนำประโยชน์
และความสุขมาให้แก่เราก็ไม่เป็นเช่นนั้น และโดยที่เป็นไปวิปริตใน
สิ่งไม่งามว่างามเป็นต้น. ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะเห็นผิต, หรือ
ทิฏฐิเป็นเหตุเห็นผิต, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะความ
เห็นวิปริต, หรือเพราะความเห็นไม่จริง, หรือเพราะความเห็นเหลวไหล,
หรือเพราะความเห็นอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำความเสื่อมมาให้. แม้
ในคำว่า **มิจฉาสังกัปปะ** เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** - เห็นผิด ได้แก่ ยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ และ
อุจฺเจททิฏฺฐิ.

บทว่า **มิจฺฉาสงฺกปโป** - คำริผิด ได้แก่ วิตก ๓ อย่างมีกาม-
วิตกเป็นต้น.

บทว่า **มิจฺฉาวาจา** - เจรจาผิด ได้แก่ เจตนา ๔ อย่างมีมุสา-
วาทเป็นต้น.

บทว่า **มิจฺฉากมฺมฺนุโต** - การงานผิด ได้แก่ เจตนา ๓ อย่าง
มีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า **มิจฺฉาอาชีโว** - อาชีพผิด ได้แก่ เจตนาตั้งขึ้นโดยประ-
กอบมิจฉาอาชีวะ.

บทว่า **มิจฺฉาวายาโม** - เพียรผิด ได้แก่ ความเพียรประกอบ
ด้วยอกุศลจิต.

บทว่า **มิจฺฉาสติ** - ระลึกผิด ได้แก่ อกุศลจิตเกิดเป็นปฏิปกษ์
ต่อสติ.

บทว่า **มิจฺฉาสมาธิ** - ตั้งใจผิด ได้แก่ อกุศลสมาธิ.

บทว่า **นว ตณฺหามูลกา** - ธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ ๘ ได้แก่
เพราะอาศัยต้นหาจึงเกิดการแสวงหา เพราะอาศัยการแสวงหาจึงเกิด
๑. ที. มหา. ๑๐/๕๕.

ลาภ ๑ เพราะอาศัยลาภจึงเกิดการตกลงใจ ๑ เพราะอาศัยการตกลงใจจึงเกิดการรักใคร่พึงใจ เพราะอาศัยการรักใคร่พึงใจจึงเกิดการพะวง ๑ เพราะอาศัยการพะวงจึงเกิดการยึดถือ ๑ เพราะอาศัยความยึดถือจึงเกิดความตระหนี่ ๑ เพราะอาศัยความตระหนี่จึงเกิดการป้องกัน ๑ เพราะอาศัยการป้องกัน อกุศลธรรมอันลามกมิใช่น้อย คือ การถือไม้ ถือก้อน การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวว่ามี มึง มึง การพูดคำต่อเสียด การพูดปิด ย่อมเกิดขึ้น ๑. ธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ ๕ เหล่านี้ ชื่อว่า **ต้นหามูลก** เพราะธรรมมีต้นหาเป็นมูลเหตุ. การแสวงหาเป็นต้น เป็นอกุศลทั้งนั้น.

บทว่า **ตณฺหํ ปฏิจฺจ** คือ อาศัยค้นหา. บทว่า **ปริเยสนา** คือ การแสวงหาอารมณ์มีรูปเป็นต้น. เพราะเมื่อค้นหามีอยู่ การแสวงหานั้นก็มิ.

บทว่า **ลาภ** ได้แก่ การได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น, เพราะเมื่อการแสวงหามีอยู่ ลาภนั้นก็มิ. การตกลงใจมี ๔ อย่าง คือ ญาณ ๑ ตัณหา ๑ ทิฏฐิ ๑ วิตก ๑.

ในวินิจฉัย คือ การตกลงใจเหล่านี้ ชื่อว่า **ญาณวินิจฉัย** - การตกลงใจด้วยความรู้ เพราะพึงรู้สุขวินิจฉัย ครั้นรู้สุขวินิจฉัยแล้วพึงชวนขวายหาความสุขในภายใน.

ตัณหาวิจริต ๑๑๘ ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า บทว่า **วิจจโย** ได้แก่ วิจจย ๒ อย่าง คือ ตัณหาวิจจย ๑ ทิฏฐิวิจจย ๑. ชื่อว่า ตณฺหา-
วิจจโย - การตกลงใจด้วยตัณหา.

ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า **ทิฏฐิวิจจโย** - การตกลงใจด้วยทิฏฐิ. ใน
ที่นี้ท่านกล่าววิตกว่า วิจจยยะ มาแล้วในสูตรนี้ว่า **ฉนฺโท โข เท-**
วานมฺนุท วิตกฺกนิทาน - ข้าแต่จอมเทพ ฉันทะแลมีวิตกเป็นเหตุ.
ครั้นได้ลาภแล้ว ย่อมตัดสินถึงสิ่งที่ชอบ ไม่ชอบ และดี ไม่ดี ด้วยวิตก
ว่า สิ่งมีประมาณเท่านี้จักมีแก่เราเพื่อประโยชน์แก่รูปารมณฺ์, มีประมาณ
เท่านี้จักมีแก่เราเพื่อประโยชน์แก่สัททารมณฺ์ เป็นต้น, มีประมาณเท่านี้
จักเป็นของเรา, มีประมาณเท่านี้จักเป็นของผู้อื่น, มีประมาณเท่านี้เรา
จักใช้สอย, มีประมาณเท่านี้เราจักเก็บไว้. ด้วยเหตุนี้พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ลาภํ ปฏิจฺจ วิจจโย** - อาศัยลาภจึงเกิดการ
ตกลงใจ.

บทว่า **ฉนฺทราค** - การรักใคร่พึงใจ ได้แก่ เมื่อวิตกถึงวัตถุ
ด้วยอกุศลวิตกอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดราคะอย่างอ่อนและอย่างแรง. บทว่า
ฉนฺโท เป็นชื่อของราคะอย่างอ่อน, บทว่า **ราค** เป็นชื่อของราคะ
อย่างแรง.

๑. ขุ. มหา. ๒๕/๔๗๐. ๒. ที. มหา. ๑๐/๒๕๖.

บทว่า **อชฺโณสถาน** - ความพะวง ได้แก่ การตกลงอย่างแรงว่า
เรา ของเรา.

บทว่า **ปริคฺคโห** - ความยึดถือ ได้แก่ ทำความยึดถือด้วย
ตัณหาทิฏฐิ.

บทว่า **มัจฺฉริย** - ตระหนี่ ได้แก่ ไม่ยอมให้เป็นสิ่งสาธารณะ
แก่คนอื่น, ด้วยเหตุนี้โบราณาจารย์จึงกล่าวความหมายของ บทว่า
มัจฺฉริย ไว้ว่า ท่านกล่าวว่า **มัจฺฉริย** เพราะเป็นไปใน
ความว่า ของอัครรรยนี้จะมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่ผู้อื่นเลย

บทว่า **อารกฺโข** - การป้องกัน ได้แก่ การรักษาด้วยดี ด้วย
ปีดประตุ เก็บไว้ในหีบเป็นต้น.

ชื่อว่า **อธิกรณ** เพราะทำให้ยิ่ง. บทนี้เป็นชื่อของเหตุ.

บทว่า **อารกฺขาธิกรณ** - เป็นภาวนปุงสกลิงค์ ได้แก่ เหตุแห่ง
การป้องกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีการถือไม้เป็นต้น ดังต่อไปนี้ การถือ
ไม้เพื่อป้องกันผู้อื่น ชื่อว่า **พณฺฑาทาน**. การถือศัสตรามีคมข้างเดียว
เป็นต้น ชื่อว่า **สตฺถาทาน**. การทะเลาะทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ชื่อว่า
กลโห. โกรธกันมาก่อน ๆ ชื่อว่า **วิคฺคโห**. โกรธกันครั้งหลัง ๆ
ชื่อว่า **วิวาโท**. บทว่า **คฺวุคฺวุ** ได้แก่ **พุด** มิ่ง มิ่ง ด้วยความไม่
เคารพ.

บทว่า **ทส มิจฺจนฺตฺตา** - ความเป็นผิด ๑๐ คือ มิจฺฉาทิฏฐิ ฯลฯ
มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาญาณะ มิจฺฉาวิมุตติ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มิจฺฉาญาณ** - รู้ผิด ได้แก่ โมหะเกิดขึ้น ด้วยคิดถึงอุบายในการทำชั่ว และด้วยอาการพิจารณาว่า เราทำชั่วก็เป็นการทำของตนเอง.

บทว่า **มิจฺฉาวมุตฺติ** - พ้นผิด ได้แก่ เมื่อยังไม่พ้นสำคัญว่าพ้น.

๖๕] บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมที่ควรละด้วยปหานะ มีประเภทหลายอย่าง พระสารีบุตรจึงเริ่มบทมีอาทิว่า **เทว ปหานานิ** - ปหานะ ๒ ก็เมื่อรู้แจ้งปหานะแล้วควรรู้ธรรมที่ควรละด้วยปหานะนั้น ๆ. ในปหานะ ๕ ท่านกล่าวถึงโลกุตระปหานะ ๒ พร้อมกับ **ปโยคะ** ก่อนเว้นปหานะ ๒ ทางโลก และ **นิสสรณปหานะ** การละด้วยอุบายเครื่องสลัดออก อันไม่เป็น **ปโยคะ**.

ชื่อว่า **สมุจฺเจท** เพราะปหานะเป็นเหตุทำให้กิเลสขาดไปโดยชอบ, ชื่อว่า **ปหานะ** เพราะปหานะเป็นเหตุละกิเลส.

ชื่อว่า **สมุจฺเจทปหานะ** เพราะละกิเลสอันเป็นสมุจฺเจท ไม่ใช่ละกิเลสที่ยังมีเหลือ.

ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิ** เพราะกิเลสสงบ, ชื่อว่า **ปหานะ** เพราะละกิเลส, การละอันเป็นความสงบ ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิปหานะ**.

ชื่อว่า โลกุตระ เพราะข้ามโลก. ชื่อว่า ขยคามิ เพราะถึงความ
สิ้นไป ได้แก่ นิพพาน. ขยคามิและมรรค ชื่อว่า ขยคามิมรรค,
อธิบายว่า มรรคของผู้เจริญขยคามิมรรค ชื่อว่า สมุจเฉตปหานะ.
โลกุตระผล ในขณะที่แห่งผล ชื่อว่า ปฏิปัตสัทธิปหานะ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า กามานเมตํ นิสฺสรณํ - เนก-
ขัมมะเป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งกามเป็นต้น. ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะ
เนกขัมมะเป็นเหตุสลัดออกจากกาม จากรูป จากสังขตะ. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะออกไปจากกามเหล่านั้น. นิสฺสรณะ คือ
อสุภฌาน.

ชื่อว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากกาม. หรือ ได้แก่ อนาคามิมรรค.
จริงอยู่อสุภฌาน ชื่อว่า นิสฺสรณะ เพราะข่มกามไว้ได้. ส่วน อุป-
ปาติตอนาคามิมรรค - อนาคามิมรรคยังฌานให้เกิด ทำฌานนั้นให้
เป็นบาท ชื่อว่า อจฺจนฺตนิสฺสรณํ - เป็นอุบายสลัดออกโดยส่วนเดียว
เพราะขาดจากกามโดยประการทั้งปวง. ชื่อว่า รูปิ เพราะอรรถว่า
สลายไป, อธิบายว่า อรูปมิใช่รูปเป็นปฏิปักษ์ต่อรูป คุจอมิตรเป็นปฏิ-
ปักษ์ต่ออมิตร, และคุจอโลกะเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะเป็นต้น. อีก
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า อรูปิ เพราะอรรถว่า ในฌานนี้ไม่มีรูปด้วยอำนาจ
แห่งผล, อรูปนั่นแล ชื่อว่า อารูปิ - อรูปฌาน. อารูปปะ คือ
อรูปฌาน. อรูปฌานเหล่านั้นเป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป. อรหัต-

มรรค ชื่อว่า อุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูปโดยประการทั้งปวง เพราะห้ามการเกิดใหม่ด้วยอรุปรมาณ. บทว่า ภูตฺ คือ เกิดแล้ว. บทว่า สขฺขตฺ คือ อาศัยปัจจัยปรุงแต่ง.

บทว่า ปฏิจฺจสมฺปนฺนํ - ธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น ได้แก่ ปัจจัยนั้น ๆ เกิดขึ้นโดยชอบและร่วมกัน. เป็นอันท่านแสดงความไม่เที่ยง ด้วยแสดงถึงความเกิดครั้งแรก, เมื่อมีความไม่เที่ยงครั้งที่ ๒ ท่านก็แสดงถึงความเป็นไปในเบื้องหน้าด้วยการแสดงถึงอนุภาพของปัจจัย, เมื่อมีความเป็นไปในเบื้องหน้าครั้งที่ ๓ ท่านก็แสดงถึงความเป็นธรรมดาอย่างนี้ ด้วยการแสดงถึงความเป็นผู้ชวนขวยปัจจัย.

บทว่า นิโรธฺ คือ นิพพาน. ท่านกล่าวว่า นิโรธฺ เพราะอรรถว่า อาศัยนิพพานดับทุกข์. นิโรธฺ นั้น ชื่อว่า เป็นอุบายสลัดออกแห่งสังขตะนั้น เพราะสลัดออกจากสังขตะทั้งหมด. ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้ว่า

ในบทนี้ว่า นิโรธฺ ตสฺส นิสฺสรณํ - นิโรธ
เป็นอุบายสลัดออกแห่งสังขตะนั้น ท่านประสงค์
อรรถผลว่า นิโรธฺ. จริงอยู่เมื่อเห็นนิพพานด้วย
อรรถผล สังขารทั้งปวงก็จะไม่มีต่อไปอีก เพราะ
เหตุนี้ท่านจึงกล่าว นิโรธฺ เพราะเป็นปัจจัย
แห่งนิโรธอันได้แก่พระอรหันต์.

ฟังทราบวินิจฉัยโดยบทมีอาทิว่า **เนกขัมมัม ปฏิลทฺธสฺส** - เมื่อบุคคลผู้ได้เนกขัมมะแล้วมีดังต่อไปนี้ เมื่อบุคคลผู้ได้เนกขัมมะเป็นอันละและสละกามได้แล้ว ด้วย **วิกขัมภนปหานะ** ในเพราะอุบายสลัดออกแห่งอสุกฆาน. ด้วย **สมุจเฉทปหานะ** ในเพราะอุบายสลัดออกแห่งอนาคามิมรรค. ฟังประกอบรูปทั้งหลายอย่างนี้ในเพราะอุบายสลัดออกแห่งอรุปฌานและในเพราะอุบายสลัดออกแห่งอหัตตมรรค. การตัดขาดรูปย่อมมีด้วยการละฉันทราคะในรูปทั้งหลาย, อนึ่งในบทว่า **รฺูปา** นี้เป็นลึงคิपालาส. เมื่อบุคคลผู้ได้นิโรธเป็นอันละและสละสังขารได้แล้ว ด้วย **นิสสรณปหานะ** ในเพราะพระนิพพานเป็นเครื่องสลัดออก, ด้วย **ปฏิปัสสัทธิปหานะ** ในเพราะอหัตตผลเป็นเครื่องสลัดออก. ฟังทราบว่า การได้เฉพาะด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ ในเพราะความที่พระนิพพานเป็นเครื่องสลัดออก

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **ทุกฺขสจฺจํ** ดังต่อไปนี้.

บทว่า **ปริยฺญาปฏิเวธํ** - การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้เป็นต้น เป็นภวนปฺงสกะ. การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่า **ปริยฺญาปฏิเวธํ**. ทุกขสังขนั้นเป็นการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า **ปชฺหาติ** - ย่อมละ ฟังถือเอาความว่า บุคคลผู้แทงตลอดได้อย่างนั้น ๆ ย่อมละกิเลสที่ควรละได้. อธิบายว่า ย่อมละกิเลสเหล่านั้น

ด้วยละฉันทราคะแม้ในโลกิยะและโลกุตระ. ปาฐะว่า ปชหติ บ้าง. มรรคญาณย่อมตรัสรู้ริยสัจ ๔ ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง. ย่อมตรัสรู้ทุกข์ ด้วยปริณฺญาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้, ย่อมตรัสรู้สมุทัย ด้วยปหานาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการละ, ย่อมตรัสรู้มรรค ด้วยภาวนาภิสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการทำให้เกิด, ย่อมตรัสรู้นิโรธ ด้วยตัจฉิกิริยาสมฺมัย - การตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง. เหมือนเรือย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน, ย่อมละฝั่งใน, ตัดกระแส, นำสินค้าไป, ย่อมถึงฝั่งโน้น ฉะนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร? พึงทราบวาท่านกล่าวถึง ปหานะ แม้ในขณะเดียวกันก็คู่แยกกัน เพราะท่านกล่าวว่า พระโยคาวจรทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ย่อมบรรลุนิโรธเห็น ย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔.

พึงทราบวินิจฉัยในปหานะ ๕ ดังต่อไปนี้ การข่ม การทำให้ กลซึ่งปัจฉินิกรรมมีนิเวศน์เป็นต้น ด้วยโลกิยะสมาธินั้น ๆ คุณเอาหม้อเหวี่ยงลงไปใต้น้ำที่มีแหน ทำให้แหนกระจายไปไกล ฉะนั้น นี้ชื่อว่า วิกัมภณปหานะ.

บทว่า วิกัมภณปหานญจ นีวรณานํ ปมฺชณานํ ภาว-
ยโต - การละนิเวศน์ด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน พึงทราบวาท่านกล่าวถึงการละนิเวศน์ เพราะนิเวศน์ปรากฏ. อันที่จริงนิเวศน์ยังไม่ครอบงำจิตเรื้องนักทั้งในส่วนเบื้องต้น ทั้งในส่วนเบื้องหลัง

แห่งฌาน. เมื่อจิตถูกนิวรรณ์ครอบงำ ฌานย่อมเสื่อม, แต่วิตกเป็นต้น
ยังเป็นไปได้ไม่เป็นปฏิปักษ์ทั้งก่อนหลังตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้น. เพราะ
ฉะนั้น การข่มนิวรรณ์จึงปรากฏ. การละธรรมที่ควรละนั้น ๆ โดยเป็น
ปฏิปักษ์กันด้วยองค์ฌานอันเป็นส่วนองวิปัสสนานั้น ๆ ดูตามประทีป
ไว้ในตอนกลางคืนละความมืดเสียได้ นี้ชื่อว่า **ตทังคปหานะ**.

บทว่า **ตทังคปหานญจ ทิฏฐิจิตานัม นิพุเพชภากิยัม สมารี**
ภายโต - การละทิฏฐิด้วยองค์นั้น ๆ ย่อมมีแก่ผู้เจริญสมาธิอันเป็นไป
ในส่วนแห่งการชำแรกกิเลส ฟังทราบวาท่านกล่าวถึงการละทิฏฐิโดย
เป็นของหายาบ. เพราะทิฏฐิเป็นของหายาบ, นิจสัญญาเป็นต้นละเอียด.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทิฏฐิจิตานัม** คือ ทิฏฐินั้นแล ชื่อว่า
ทิฏฐิคตะ ดูบทมีอาทิว่า **อถคตัม มุตตคตัม - อถมุตต**. ทิฏฐิคตะ
นี้เกี่ยวไปด้วยทิฏฐิ เพราะความเป็นของที่ควรไปบ้าง ชื่อว่า **ทิฏฐิ-**
คตะ. ไปในทิฏฐิ เพราะหยั่งลงภายในทิฏฐิ ๖๒ บ้าง ชื่อว่า **ทิฏฐิ-**
คตะ. ทิฏฐิคตะเหล่านั้น ท่านกล่าวเป็นพหุจนะ.

บทว่า **นิพุเพชภากิยัม สมารี** - สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่ง
การชำแรกกิเลส ได้แก่ สมาธิสัมปยุตด้วยวิปัสสนา. การละโดยอาการ
ที่เป็นไปไม่ได้อีกต่อไปแห่งธรรมอันเป็นสังโยชน์ ด้วยอริยมรรคญาณ
ดูจดับไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด นี้ชื่อว่า **สมจเจทปหานะ**.

บทว่า นิโรธ นิพพาน - นิโรธ คือ นิพพาน ได้แก่

นิพพาน กล่าวคือ นิโรธ.

๖๖] เพื่อแสดงธรรมที่ควรละด้วย ปหานะ อย่างนี้แล้วแสดงธรรมที่ควรละอีกโดยสรุป พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพุทธพจน์มีอาทิว่า สพุพฺพํ ภิกฺขเว ปหาตพฺพํ - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรละ.

ในธรรมเหล่านั้น ควรละธรรมมีจักษุเป็นต้น ด้วยการละฉันท-
ราคะ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า รูปํ ปสฺสณฺโตะ ปชหาตี - เมื่อเห็นรูปย่อมละ ได้แก่ เมื่อพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมละกิเลสที่ควรละได้. เมื่อพิจารณาเห็น สํารวจ พงฺงปรารถนา อนัญญาตัญญูสสามิตินทริยํ ในสองไปยาลว่า จกฺขุ ๗เป๗ ชรามรณํ ๗เป๗ อมโตคธํ นิพฺพานํ, อนัญญาตัญญูสสามิตินทริยํ ในโลกุตระธรรมเหล่านั้น มีอาทิว่า ปสฺสณฺโตะ ปชหาตี - เมื่อพิจารณาเห็น ย่อมละได้ ย่อมละกิเลสที่ควรละ ในขณะที่แห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนั้นควรประกอบโดยอนุรูปแก่ธรรมนั้น ๆ.

จบ อรรถกถาปหาคัพพนิทเทส

จบ อรรถกถาตติยภาณวาร

จตุตถภาณวาร - ภาเวตัพพนิตส

[๖๗] ปัญหาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่อง
รู้ชัดธรรมทั้งได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ชื่อว่าสุตมย-
ญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรเจริญ คือ กายคตาสติอันสหระคตด้วยความ
สำราญ. ธรรม ๒ ควรเจริญ คือ สมถะ ๑. วิปัสสนา ๑. ธรรม ๓
ควรเจริญ คือ สมาธิ ๓. ธรรม ๔ ควรเจริญ คือ สติปัฏฐาน ๔.
ธรรม ๕ ควรเจริญ คือ สัมมาสมาธิมีองค์ ๕. ธรรม ๖ ควรเจริญ
คือ อนุสติ ๖. ธรรม ๗ ควรเจริญ คือ โพชฌงค์ ๗. ธรรม ๘
ควรเจริญ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘. ธรรม ๙ ควรเจริญ คือ องค์
อันเป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ - ปาฐุทธิ ๙. ธรรม ๑๐ ควร
เจริญ คือ กสิณ ๑๐.

[๖๘] ภาวนา ๒ คือ โลกียภาวนา ๑ โลกุตตรภาวนา ๑.
ภาวนา ๓ คือ การเจริญธรรมอันเป็นรูปาวจรกุศล ๑ การเจริญธรรม
อันเป็นอรูปาจรกุศล ๑ การเจริญกุศลธรรมอันไม่นับเนื่องในโลก
คือ โลกุตรกุศล ๑. การเจริญธรรมอันเป็นรูปาวจรกุศล เป็นส่วนเลว
ก็มี เป็นส่วนปานกลางก็มี เป็นส่วนประณีตก็มี, การเจริญธรรมอัน
เป็นอรูปาจรกุศล เป็นส่วนเลวก็มี เป็นส่วนปานกลางก็มี เป็นส่วน
ประณีตก็มี, การเจริญกุศลธรรมอันไม่นับเนื่องในโลก เป็นส่วนประณีต

อย่างเดียว. ภาวนา ๔ คือ เมื่อแทงตลอดทุกขสัจ อันเป็นการแทงตลอดด้วยปัญญา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแทงตลอดสมุทยสัจอันเป็นการแทงตลอดด้วยปหานะ ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแทงตลอดนิโรธสัจอันเป็นการแทงตลอดด้วยสังขิกิริยา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ เมื่อแทงตลอดมรรคสัจอันเป็นการแทงตลอดด้วยภาวนา ชื่อว่าเจริญอยู่ ๑ ภาวนา ๔ นี้.

[๖๕]ภาวนา ๔ อีกประการหนึ่ง คือ เอสนาภาวนา ๑

ปฏิลาภาวนา ๑ เอกรสาภาวนา ๑ อาเสวนาภาวนา ๑.

เอสนาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรทั้งปวงเข้าสมาธิอยู่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในธรรมอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้น มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น ภาวนานี้ จึงชื่อว่าเอสนาภาวนา.

ปฏิลาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรทั้งปวงเข้าสมาธิแล้ว ธรรมทั้งหลายที่เกิดในอัปทานั้น ไม่เป็นไปล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ภาวนานี้ จึงชื่อว่าปฏิลาภาวนา.

[๗๐]เอกรสาภาวนาเป็นไฉน ? เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าน้อมใจเชื่อ อินทรีย์อีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถแห่งสัทธินทรีย์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญวิริยอินทรีย์ด้วยอรรถว่าประคองไว้ . . . เมื่อเจริญสัทธินทรีย์ด้วยอรรถว่าตั้ง

มัน ... เมื่อเจริญสมาธิในทริยด้วยอรรถว่าไม่ฟังชาน ... เมื่อเจริญปัญญาในทริยด้วยอรรถว่าเห็น อินทริยอีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถปัญญาในทริย เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทริยทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธาพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหว เพราะอสังกัทธิยะ พละอีก ๔ อย่าง มีกิจอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัทธาพละ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา เพราะอรรถว่าพละทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญวิริยพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะ...เมื่อพระโยคาวจรเจริญสติพละ. ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะปมาทะ...เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะอุทัจจะ...เมื่อพระโยคาวจรเจริญปัญญาพละ ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา พละอีก ๔ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถปัญญาพละ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าพละทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสติสัมโพชฌงค์ ด้วยอรรถว่าตั้งมั่น โพชฌงค์อีก ๖ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสติสัมโพชฌงค์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าโพชฌงค์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าเลือกเฟ้น ... เมื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าประคองไว้...

เมื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่า ซาบซ่านไป...เมื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าสงบ...เมื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน...เมื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วยอรรถว่าพิจารณาหาทางโพชฌงค์อีก ๖ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าโพชฌงค์ทั้งหลาย มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน.

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัมมาทิฐิด้วยอรรถว่าเห็นชอบ องค์มรรคอีก ๗ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัมมาทิฐิ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าองค์มรรคทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัมมาสังกัปปะด้วยอรรถว่าตริก...เมื่อเจริญสัมมาวาจาด้วยอรรถว่ากำหนดเอา...เมื่อเจริญสัมมากัมมันตะด้วยอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน...เมื่อเจริญสัมมาอาชีวะด้วยอรรถว่าปล่อยแผน...เมื่อเจริญสัมมาวายามะด้วยอรรถว่าประคองไว้...เมื่อเจริญสัมมาสติด้วยอรรถว่าตั้งมั่น...เมื่อเจริญสัมมาสมาธิด้วยอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน องค์มรรคอีก ๗ อย่าง มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถสัมมาสมาธิ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนาด้วยอรรถว่าองค์มรรคทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ภาวนานี้ ชื่อว่าเอกรสภาวนา.

[๗๑] อาเสวนาภาวนาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งสมาธิที่ถึงความชำนาญ ตลอดเวลาเช้าก็ดี ตลอด

เวลาเที่ยงก็ดี ตลอดเวลาเย็นก็ดี ตลอดเวลาก่อนภัตก็ดี ตลอดเวลา
หลังภัตก็ดี ตลอดยามต้นก็ดี ตลอดยามหลังก็ดี ตลอดคืนก็ดี ตลอด
วันก็ดี ตลอดคืนและวันก็ดี ตลอดกาฬปักข์ก็ดี ตลอดชุกหปักข์ก็ดี
ตลอดฤดูฝนก็ดี ตลอดฤดูหนาวก็ดี ตลอดฤดูร้อนก็ดี ตลอดส่วนวัยต้น
ก็ดี ตลอดส่วนวัยกลางก็ดี ตลอดส่วนวัยหลังก็ดี ภวานานี้ชื่อว่า
อาเสวนาภวานา ภวานา ๔ ประการนี้.

[๗๒] ภวานา ๔ อีกประการหนึ่ง คือ ภวานา ด้วยอรรถว่า
ไม่ล่วงกันและกันแห่งกรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้น ๑ ภวานาด้วย
อรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ๑ ภวานาด้วยอรรถว่า
นำไปซึ่งความเพียรอันเข้าถึงกรรมนั้น ๆ ๑ ภวานาด้วยอรรถว่าเสพเป็น
อันมาก ๑

[๗๓] ภวานา ด้วยอรรถว่าไม่ล่วงกันและกันแห่งกรรม
ทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้น อย่างไร.

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ กรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
เนกขัมมะย่อมไม่ล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภวานา ด้วย
อรรถว่าไม่ล่วงกันและกันแห่งกรรมทั้งหลายที่เกิดในภวานานั้น เมื่อ
พระโยคาวจรละพยาบาท กรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถความไม่
พยาบาท ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละถีนมิทระ กรรมทั้งหลายที่เกิด

ด้วยสามารถอาโลกสัญญา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอุทธัจจะ
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมไม่ล่วงกันและ
กัน ... เมื่อละวิจิกิจา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถการกำหนด
ธรรม ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอวิชา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถแห่งญาณ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอวิชา ธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดด้วยสามารถ ความปราโมทย์ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละ
นิวรณ์ทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถปฐมฌาน ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ... เมื่อละวิตกและวิจารณ์ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
ทุติยฌาน ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละปีติ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถตติยฌาน ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสุขและทุกข์
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถจตุตถฌาน ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...
เมื่อละรูปสัญญา ปุณฺณสัญญา นานัตตสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถอากาสนัญญาตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละ
อากาสนัญญาตนสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถวิญญาณ์ญ-
ญาตนสมาบัตีย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละวิญญาณ์ญญาตนสัญญา
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอากิญจัญญาตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ... เมื่อละอากิญจัญญาตนสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อ
ละนิจสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอนิจจานุปัสนา ย่อม
ไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสุขสัญญา ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ

ทุกขานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละอัสตัญญา ธรรม
ทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนัตตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...
เมื่อละความเพลิดเพลีน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนิพพิทานุ-
ปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละราคะ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถวิราคานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละมนัสัญญา
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถขยานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...
เมื่อละสมุทัย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถนิโรธานุปัสสา ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ...เมื่อละความถือมั่น ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
ปฏินิสสัคคานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอายุหนะ - การ
ทำความเพียรเพื่อประโยชน์แก่สังขาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
วยานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน... เมื่อละฐวัสัญญา - ความสำคัญ
ว่ายังยืน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถวิปริณามานุปัสสา ย่อมไม่
ล่วงกันและกัน ...เมื่อละนิमित ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอนิมิต-
ตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละปณฺธิ ธรรมทั้งหลายที่เกิด
ด้วยสามารถอัปณฺหิตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละอภิ-
นิเวส - ความยึดมั่นว่ามีตัวตน ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
สุญฺญตานุปัสสา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ...เมื่อละสาราทานาภินิเวส
- ความยึดมั่นด้วยการถือว่าเป็นแก่นสาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
สามารถอริปัญฺญาธรรมวิปัสสนา - ความเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาอัน

ยัง ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละสัมโมหาภินิเวส - ความยึดมั่น
ด้วยความหลงใหล ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถยถาภูตญาณทัสนะ
ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละอาลยาภินิเวส - ความยึดมั่นด้วยความ
อาลัย ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอาทีนวานุปีสนา ย่อมไม่ล่วง
กันและกัน ...เมื่อละอัปปฏิสังขา - ความไม่พิจารณา ธรรมทั้งหลาย
ที่เกิดด้วยสามารถปฏิสังขานุปีสนา ย่อมไม่ล่วงกันและกัน...เมื่อละ
สัจญโญคาภินิเวส - ความยึดมั่นด้วยกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ ธรรมทั้ง
หลายที่เกิดด้วยสามารถวิวิฏฐานุปีสนา - ความตามเห็นกามเป็นเครื่อง
ควรหลีกเลี่ยง ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับ
ทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถโศคาปัตติมรรค ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ... เมื่อละกิเลสอย่างหยาบ ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถ
สกทาคามิมรรค ย่อมไม่ล่วงกันและกัน ... เมื่อละกิเลสอย่างละเอียด
ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยความสามารถอนาคามิมรรค ย่อมไม่ล่วงกัน
และกัน ...เมื่อละกิเลสทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยสามารถอรหัต-
มรรค ย่อมไม่ล่วงกันและกัน เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถ
ว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยความไม่ล่วงกันและกัน ชื่อว่าภาวนา
ด้วยอรรถว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงกันและกัน อย่าง
นี้.

[๗๔] ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็น
อย่างเดียวกันอย่างไร.

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อละพยาบาท อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งหมด อินทรีย์ ๕ มีกิจเป็นอย่างเดียวกันด้วยสามารถอหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีกิจเป็นอย่างเดียวกัน อย่างนี้.

[๗๕] ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ อย่างไร ?

พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เมื่อละพยาบาท ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมนำไปซึ่งความเพียรด้วยสามารถอหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าภavana ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่ธรรมนั้น ๆ อย่างนี้.

[๗๖]ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก อย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรละกามฉันทะ ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งเนก-
ขัมมะ เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก เมื่อ
ละพยาบาทย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งความไม่พยาบาท ฯลฯ เมื่อละกิเลส
ทั้งปวง ย่อมเสพเป็นอันมากซึ่งอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น ชื่อว่าภาวนา
ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก ชื่อว่าภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก
อย่างนี้ ภาวนา ๕ ประการนี้.

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูป ชื่อว่าเจริญภาวนา พิจารณา
เห็นเวทนา... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณา
เห็นวิญญาณ... พิจารณาเห็นจักขุ ฯลฯ พิจารณาเห็นชราและมรณะ
... พิจารณาเห็นนิพพานอันยังลงในอมตะด้วยอรรถว่าเป็นที่ ชื่อว่า
เจริญภาวนา ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันเจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ ย่อมมี
กิจเป็นอย่าเดียวกัน ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า
ปัญญา ด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาความ
ทรงจำธรรมที่ได้ระดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้ระดับมาแล้ว
ว่า ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ ชื่อว่าสุตมยญาณ.

จบ จตุตถภาณวาร

อรรถกถาภาเวตัพพนิทเทส

[๖๗]พึงทราบวินิจฉัยในภาเวตัพพนิทเทส ดังต่อไปนี้ บทว่า กายคตาสติ ได้แก่ สติสัมปยุตด้วยการมนสิการถึงอานาปานสติ อิริยาบถ ๔ อิริยาบถเล็กน้อย อาการ ๓๒ ธาตุ ๔ ป่าช้า ๕ และการกำหนดสิ่งเป็นปฏิภูมิต่านกล่าวไว้แล้วในสูตรอันว่าด้วยกายคตาสติและสัมปยุตด้วยรูปฌานตามสมควร. สตินั้นท่านกล่าวว่า กายคตา เพราะไป คือ เป็นไปในกายเหล่านั้น.

บทว่า สาทสหคตา - สติสหคตด้วยความสำราญ ได้แก่ ถึงภาวะมีเกิดขึ้นครั้งเดียวเป็นต้นกับด้วยความสำราญ กล่าวคือ การเสวยสุขอันหวานชื่น. สหคตศัพท์ปรากฏในชินวณะลงในอรรถ ๕ ประการ คือ ในตัพพะวาระ - ความกำหนดด้วยความพอใจ ๒ ในโวภินณะ - ความเจือ ๑ ในอาร์มมณะ - อารมณฺ์ ๑ ในนิสสยะ - นิสัย ๑ ในสังสัฎฐะ - ความเกี่ยวข้อ ๑.

ปรากฏในอรรถว่า ตัพพะวาระ ดังในบทนี้ว่า ยายํ ตณฺหา โปโนพุกวิกา นนฺทิราคสหคตา - ตณฺหาทำให้เกิดภพใหม่สหคตด้วยนันทิราคะ, อธิบายว่า เป็นความกำหนดด้วยความพอใจ. ปรากฏในอรรถว่า โวภินณะ ดังในบทนี้ว่า ยา ภิกฺขเว วิมฺสา โกสฺซช-สหคตา โกสฺซชสมิปปยุตฺตา - วิมฺสา สหคตด้วยโกสฺซชะ สัมปยุตด้วยโกสฺซชะ, อธิบายว่า วิมฺสาเจือด้วยโกสฺซชะเกิดขึ้นในระหว่าง ฯ.

ปรากฏในบทว่า อารัมมณะ ดังในบทนี้ว่า ลาภี โหติ รูปสหคตานิ
วา สมาปตฺตึนํ อรูปสหคตานิ วา สมาปตฺตึนํ - ผู้ได้สมาบัติสหคต
ด้วยรูป หรือสหคตด้วยอรูป, อธิบายว่า สมาบัติอันมีรูปเป็นอารมณ์
และมีอรูปเป็นอารมณ์. ปรากฏในอรรถว่า นิสสยะ ดังในบทนี้ว่า
อฏฺฐจิกสญฺญาสหคตํ สติสมฺโพหุณฺงคํ ภาวติ - ภิกษุเจริญสติสัมโพห-
ณฺงคํ หรคตด้วยอฏฺฐจิกสญฺญา, อธิบายว่า เจริญอฏฺฐจิกสญฺญา อันมี
อฏฺฐจิกสญฺยานอนเนื่องอยู่ในสันดานเป็นอันได้เฉพาะแล้ว. ปรากฏใน
อรรถว่า สัจฺจสฺสญฺฐะ ดังในบทนี้ว่า อิทํ สุขํ อิมาย ปิตฺติยา สหคตํ
โหติ สหชาติ สมิปยุตฺตํ - สุขนี้สหคต คือเกิดร่วม คือสัมปยุตด้วย
ปิตฺติ, อธิบายเกี่ยวข้องกัน. แม้ในบทนี้ ท่านก็ประสงค์เอาความ
เกี่ยวข้องกัน. เพราะสติเกี่ยวข้องด้วยความสำราญ ท่านกล่าวว่า สาท-
สหคตา - สหคตด้วยความสำราญ.

จริงอยู่ สติเกี่ยวข้องด้วยความสำราญนั้น เว้นจตุตถฌานใน
ฌานที่เหลื้อมเป็น สาทสหคตา - สหคตด้วยความสำราญ, แม้เมื่อ
สติสหคตด้วยอุเบกขามีอยู่ โดยมากท่านก็กล่าวว่า สาทสหคตา, อีก
อย่างหนึ่ง เพราะจตุตถฌานเป็นมูลของปฐมฌานเป็นอันท่านกล่าวถึง
สติหคตด้วยอุเบกขาบ้าง เพราะสหคตด้วยความสำราญ, ก็เมื่อ
ความสุขมีอยู่ด้วยอุเบกขา สติจึงเป็น สาทสหคตา เพราะพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ด้วยเหตุนี้จึงเป็นอันท่านกล่าวถึงสติสัมปยุต
ด้วยจตุตถฌานด้วย.

บทว่า **สมโถจ วิปัสสนา จ** - สมถะและวิปัสสนา. ชื่อว่า **สมถะ** เพราะยังธรรมที่เป็นข้าศึก มีกามฉันทะเป็นต้นให้สงบ คือให้หมดไป สมถะนี้เป็นชื่อของสมาธิ. ชื่อว่า **วิปัสสนา** เพราะเห็นธรรมโดยอาการหลายอย่าง โดยมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนานี้เป็นชื่อของปัญญา. ในสองบทนี้ ในทสุตตรปริยายสูตร ท่านกล่าวว่า เป็นบุพภาค, และในสังคีติปริยายสูตร ท่านกล่าวว่า เจือด้วยโลกิยะและโลกุตระ.

บทว่า **ตโย สมาธิ** - สมาธิ ๓ ได้แก่ สมาธิมีวิตกไม่มีวิचार ๑ สมาธิไม่มีวิตกมีเพียงวิचार ๑ สมาธิไม่มีทั้งวิตกไม่มีทั้งวิचार ๑. สมาธิพร้อมด้วยวิตกเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตธรรม ชื่อว่า **สวิตกโก**, สมาธิพร้อมด้วยวิचार ชื่อว่า **สวิจาโร**. สมาธินั้น เป็น**ขณิกสมาธิ**-สมาธิชั่วขณะ เป็น**วิปัสสนาสมาธิ** - สมาธิเห็นแจ้ง เป็น**อุปจารสมาธิ**-สมาธิเนี่ยด ๆ **ปฐมฌานสมาธิ** - สมาธิในปฐมฌาน. ชื่อว่า **อวิตกโก** เพราะสมาธิไม่มีวิตก ชื่อว่า **วิچارมตุโต** เพราะในวิตกวิचार สมาธิมีเพียงวิचारมีประมาณยิ่ง, อธิบายว่า สมาธิไม่ถึงการประกอบรวมกันกับวิตกยิ่งกว่าวิचार. ในปัญจกนัย สมาธินั้นเป็นสมาธิในทุคคิณาน, สมาธิเว้นทั้งสองอย่างนั้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิचार. สมาธินั้น ในจตุกนัย เป็นรูปาวจรสมาธิ มีทุคคิณานเป็นต้น, ในปัญจกนัยเป็นรูปาวจรสมาธิ มีตคคิณานเป็นต้น. สมาธิแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ ก็ยังเป็นโลกิยะอยู่นั่นเอง. ในสังคีติปริยายสูตร ท่านกล่าวถึงสมาธิ ๓ แม้อย่างอื่นอีก คือ **สุญญต-**

สมาธิ - สมาธิว่างจากราคะ โทสะ โมหะ **อนิมิตตสมาธิ** - สมาธิ
ไม่มีราคะ โทสะ โมหะเป็นนิमित **อปฺปณฺหิตสมาธิ** - สมาธิหาราคะ
โทสะ โมหะเป็นที่ตั้งมิได้ ด้วยเหตุนี้ในที่นี้ ท่านไม่ประสงค์เอา
สมาธิเหล่านั้น.

บทว่า **จตุตฺตโร สติปญฺจนา - สติปญฺจนา ๔** ได้แก่ กายานุ-
ปัสสนาสติปญฺจนา ๑ เวทนานุปัสสนาสติปญฺจนา ๑ จิตตานุปัสสนา
สติปญฺจนา ๒ ฌมมานุปัสสนาสติปญฺจนา ๑. พระโยคาวจรผู้กำหนด
กาย โดยวิธี ๑๔ อย่าง ในส่วนเบื้องต้น ฟังทราบว่าเป็นกายานุ-
ปัสสนาสติปญฺจนา.

พระโยคาวจรผู้กำหนดเวทนา โดยวิธี ๕ อย่าง ฟังทราบว่าเป็น
เวทนานุปัสสนาสติปญฺจนา.

พระโยคาวจรผู้กำหนดจิต โดยวิธี ๑๖ อย่าง ฟังทราบว่าเป็น
จิตตานุปัสสนาสติปญฺจนา.

พระโยคาวจรผู้กำหนดธรรม โดยวิธี ๕ อย่าง ฟังทราบว่าเป็น
ฌมมานุปัสสนาสติปญฺจนา.

ในที่นี้ท่านไม่ประสงค์เอาโลกุตรธรรม.

บทว่า **ปญฺจจุคฺคิโก สมาธิ - สมาธิมีองค์ ๕** ได้แก่ สมาธิ
ในจตุตถฌาน. องค์ ๕ คือ **ปีติพรรณตา - ปีติซาบซ่าน ๑ สุขพรรณตา**
- ความสุขซาบซ่าน ๑ **เจโตพรรณตา - จิตซาบซ่าน ๑ อาโลกพรรณตา**
- แสงสว่างแผ่ซ่าน ๑ **ปัจจบเวกขณนิमित** - การพิจารณาเป็นนิमित ๑.

ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปิติพรรณตา เพราะแผ่ปิติเกิดขึ้น.

ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า สุขพรรณตา เพราะแผ่สุขเกิดขึ้น.

เจโตปริยปัญญา - ปัญญากำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตพรรณตา เพราะแผ่จิตแก่คนอื่นเกิดขึ้น.

ทิพจักขุปัญญา - ปัญญาเกิดจากตาทิพย์ ชื่อว่า อาโลกพรรณตา เพราะแผ่แสงสว่างเกิดขึ้น.

ปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่า ปัจจเวกขณนิमित. แม้ข้อนี้ท่าน ก็กล่าวไว้ว่า ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปิติพรรณตา, ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า สุขพรรณตา, ประจิตตปัญญา ชื่อว่า เจโตพรรณตา, ทิพจักขุปัญญา ชื่อ อาโลกพรรณตา, ปัจจเวกขณญาณของผู้ออกจากสมาธินั้น ชื่อว่า ปัจจเวกขณนิमित.

ปัจจเวกขณญาณนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นนิमित เพราะถือเอา อากาโรที่เป็นไปของผู้ออกจากสมาธิแล้ว.

อนึ่ง ในสมาธิมีองค์ ๕ นั้น ปิติพรรณตา สุขพรรณตา คุณทำ ทั้งสอง, เจโตพรรณตา อาโลกพรรณตา คุณมีทั้งสอง, จตุตถฉาน มีอภิญญาเป็นบาท คุณมัชฌิมกาย - กายในท่ามกลาง ปัจจเวกขณนิमित คุณศิระะ. ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระแสดงสัมมาสมาธิมี องค์ ๕ เปรียบบุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยวัยจะน้อยใหม่.

บทว่า จ อนุสสติญาณานิ - อนุสสติ. สตินั้นแล เพราะ เกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงเรียกว่า อนุสสติ, สติสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วย

ศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานะที่ควรเป็นไป ชื่อว่า อนุสติก็มี, อนุสตินั้นแล ชื่อว่า อนุสติฐานะ เพราะเป็นฐานแห่งปีติเป็นต้น.

อนุสติ ๖ เป็นไหน? อนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ๑
สัมมานุสติ ๑ สังฆานุสติ ๑ สีตานุสติ ๑ จาคานุสติ ๑ เทวตานุสติ ๑.

บทว่า โภชณฺคา คือ เพื่อการตรัสรู้, หรือองค์แห่งการ
ตรัสรู้. ท่านอธิบายไว้ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี
ได้แก่ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเป็น
ปฏิบัติภัยต่ออันตรายไม่น้อย มีความหุดหู่ ฟุ้งซ่าน ติดแน่น สะสม
กามสุขัลลิกานุโยค อตฺถกิลมณฺานุโยค อจฺเจททิฏฺฐิ สัสสตทิฏฺฐิ การ
ยึดมั่นเป็นต้น อันเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตมรรค ด้วยเหตุนี้ท่าน
จึงกล่าวว่า โภชิ, บทว่า พุชฺฌติ ย่อมตื่น ได้แก่ ลุกจากหลับ
อันเป็นสันดานกิเลส, หรือแทงตลอดอริยสัง ๔. หรือทำนิพพานให้
แจ้ง, องค์แห่งการตรัสรู้ กล่าวคือ ธรรมสามัคคีนั่น ชื่อว่า โภช-
ณฺคา บ้าง คุณองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้น. อริยสาวกตรัสรู้ด้วย
ธรรมสามัคคีมีประการดังกล่าวแล้ว ท่านเรียกว่า โภชิ, องค์แห่ง โภชิ
นั้น ชื่อว่า โภชณฺคา คุณองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรทเป็นต้น. ด้วย
เหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า องค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้ ชื่อว่า
โภชณฺคา. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบอรรถแห่งโภชณฺกํ โดยนัยมี

อาทิวา บทว่า โขชฌนฺคา ชื่อว่า โขชฌนฺคํด้วยอรรถว่าอะไร ? ชื่อว่า โขชฌนฺคา เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการตรัสรู้

บทว่า อริโย อฏฺฐงฺกโก มคฺโค - อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า อริยะ เพราะไกลจากกิเลสที่ถูกฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะทำความเป็น อริยะ และเพราะทำให้ได้อริยผล. มรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า อฏฺฐงฺกิกะ. มรรคมีองค์ ๘ นั้นคฺชเสนามีองค์ ๔, เพียงองค์เท่านั้นคฺจจนตริมมีองค์ ๕, พ้นไปจากองค์แล้วย่อมไม่มี. องค์มรรคคือโขชฌนฺคํเป็นโลกุตระ, แม้ ส่วนเบื้องต้นก็ย่อมได้โดยปริยายแห่งทสุตตรสูตร.

บทว่า นว ปาริสฺสุทฺธิปธานินฺยฺกานิ - องค์เป็นประธานแห่งความ บริสุทฺธิ ๙ ได้แก่ สีลวิสุทฺธิ - ความบริสุทฺธิแห่งศีล เป็นองค์ เป็น ประธานแห่งความบริสุทฺธิ ๑ จิตตวิสุทฺธิ - ความบริสุทฺธิแห่งจิต เป็น องค์เป็นประธานแห่งความบริสุทฺธิ ๑ ทิฏฐิวินฺยฺกานิ - ความบริสุทฺธิแห่ง ทิฏฐิ เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทฺธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทฺธิ - ความบริสุทฺธิแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย เป็นองค์เป็น ประธานแห่งความบริสุทฺธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทฺธิ - ความ บริสุทฺธิแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง เป็นองค์เป็นประ- ธานแห่งความบริสุทฺธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทฺธิ - ความบริสุทฺธิแห่ง

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๗.

ญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติเป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑
ญาณทัสนวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์แห่งญาณทัสนะ เป็นองค์เป็น
ประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ ปัญญาวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา
เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑ วิมุตติวิสุทธิ - ความบริสุทธิ์
แห่งวิมุตติ เป็นองค์เป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์ ๑.

บทว่า **ศีลวิสุทธิ** ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล อันสามารถให้ถึง
ความหมดจด. ศีลวิสุทธินั้น ชำระมลทิน คือ ความเป็นผู้ทุศีล.

บทว่า **ปาริสุทธิปธานियงคัม** คือองค์ เป็นประธานสูงสุดแห่ง
ความเป็นผู้บริสุทธิ์.

บทว่า **จิตตวิสุทธิ** ได้แก่ สมาบัติ ๘ อันคล่องแคล่ว เป็น
ปัทมฐานแห่งวิปัสสนา.

บทว่า **ทัญญูวิสุทธิ** คือ การเห็นนามรูปพร้อมด้วยปัจจัย.
ทัญญูวิสุทธินั้น ชำระมลทิน คือ สัตวทัญญู - ความเห็นว่าเป็นสัตว์ให้หมดจด.

บทว่า **กงฺขาวิตรณวิสุทธิ** คือ ความรู้ปัจจัยการ. พระ-
โยคาวจรเมื่อเห็นว่าธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยสามารถปัจจัยใน
อัทธา - กาลอันยืดยาว ๓ ด้วยกงฺขาวิตรณวิสุทธินั้น ชำระมลทิน คือ
ความสงสัย ๗ ในอัทธาแม่ ๓ ย่อมบริสุทธิ์.

๑. ที. ปา. ๑๑/๔๕๖.

บทว่า มกุคามคฺคณาตฺสฺสนวิสุทฺธิ ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

คือ :-

โอภาส - แสงสว่าง ๑

ญาณ - ความรู้ ๑

ปีติ - ความอิ่มใจ ๑

ปัสสัทธิ - ความสงบ ๑

สุข - ความสุข ๑

อธิโมกข์ - ความน้อมใจเชื่อ ๑

ปัสคหะ - ความเพียร ๑

อุปัสฺสญาณ - ความตั้งมั่น ๑

อุเบกขา - ความวางเฉย ๑

นิกันฺติ - ความใคร่ ๑

เกิดขึ้นในขณะ อุทฺยัพฺพยานุปัสสนา - พิจารณาเห็นความเกิด

และความดับ, มิใช่ทาง, อุทฺยัพฺพญาณปฏิบัติไปตามวิถี เป็นทาง
ด้วยเหตุนี้ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ - ญาณในทางและมิใช่ทาง ด้วย
ประการนี้จะยิ่งมลทินอันมิใช่ทางให้หมดจดด้วยญาณนั้น.

บทว่า ปฏิปทาญาณตฺสฺสนวิสุทฺธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ
๕ เหล่านี้ คือ :-

อุทฺยัพฺพยานุปัสสนาญาณ - ปรีชาค้ำนึ่งเห็นทั้งความเกิดทั้ง
ความดับ ๑

กัณฺหาปุสฺสชาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นความดับ ๑

ภยตฺถุปุสฺสชาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นสังขารปรากฏ
เป็นของน่ากลัว ๑

อาทินวานุสฺสชาณฺณ - ปรีชาคํานึงเห็นโทษ ๑

นิพพิทานุสฺสชาณฺณ - ปรีชาคํานึงถึงด้วยความเบื่อหน่าย ๑

มฺหุจฺจิกตฺถมยตาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย ๑

ปฏิสังขานุสฺสชาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยพิจารณาหาทาง ๑

สังขารุเปกฺขาณฺณ - ปรีชาคํานึงด้วยความวางเฉยในสังขาร ๑

สัจจานุโลมิกณฺณ - ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้หรือริ-

ตัจ ๑.

วิปัสสนาญาณเหล่านั้น ย่อมชำระมลทินมีความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้น.

บทว่า **ถาณทสฺสนวิสุทฺธิ** ได้แก่ ปัญญาในอริยมรรค ๔.

อริยมรรคปัญญานั้น ย่อมชำระมลทินคือกิเลสที่ถูกฆ่าด้วยมรรคของตน ๆ โดยเด็ดขาด.

บทว่า **ปฺลฺลฺลาวิสุทฺธิ** ได้แก่ ปัญญาในอรหัตผล.

บทว่า **วิมุตฺตวิสุทฺธิ** ได้แก่ วิมุตติในอรหัตผล.

บทว่า **ทส กสิณายตนาณิ - กสิณ ๑๐** ท่านกล่าวถึงกสิณ ๑๐

ไว้อย่างนี้ คือ ท่านหนึ่งรู้พร้อมปลุวิกสิณ เบื้องบน เบื้องล่าง เบื้อง

ขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ, ท่านหนึ่งรู้พร้อมอาโปกสถิน ฯลฯ
ท่านหนึ่งรู้พร้อมเตโชกสถิน. ท่านหนึ่งรู้พร้อมวาโยกสถิน. ท่านหนึ่ง
รู้พร้อมนีกสถิน. ท่านหนึ่งรู้พร้อมปีตกสถิน. ท่านหนึ่งรู้พร้อมโลहित
กสถิน. ท่านหนึ่งรู้พร้อมโธทาทกสถิน. ท่านหนึ่งรู้พร้อมอากาศกสถิน.
ท่านหนึ่งรู้พร้อมวิญญานกสถิน เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มี
สอง ไม่มีประมาณ. ชื่อว่า กสถิน เพราะอรรถว่าแผ่ไปทั่ว, อีก
อย่างหนึ่งชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเขต หรือเป็นที่ตั้งของ
ธรรมอันมีกสถินนั้นเป็นอารมณ์.

บทว่า อุกุชฺช คือ มุ่งเฉพาะท้องฟ้าเบื้องบน. บทว่า อโธ
คือ มุ่งเฉพาะภาคพื้นเบื้องล่าง.

บทว่า ติริยัม คือ กำหนดไว้โดยรอบคอบบริเวณของพื้นที่. เพราะ
บางท่านเจริญกสถินเบื้องบน, บางท่านเบื้องต่ำ, บางท่านโดยรอบ
หรือว่าแม้ท่านหนึ่งประสงค์จะเห็นรูป คุณประสงค์จะเห็นแสงสว่าง ย่อม
ขยายออกไปอย่างนี้ด้วยเหตุนี้ ๆ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านหนึ่งรู้
พร้อมปฐวิกสถิน เบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง.

บทว่า อทฺถยัม นี้ ท่านกล่าวเพื่อไม่ให้กสถินอย่างหนึ่งถึงความ
เป็นอย่างอื่น. ปฐวิกสถินย่อมเป็นปฐวิกสถินเท่านั้น ปฐวิกสถินนั้นไม่มี

กสิณอื่นปะปนเหมือนเมื่อคนลงไปสู่น้ำ นำเท่านั้นยอมมีในทิศทั้งปวง มิใช่อื่น. ในบททั้งปวงมีนัยอย่างนี้.

บทว่า **อุปฺปมาณํ** นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจการแผ่ไปของกสิณ นั้นๆ ไม่มีกำหนด. จริงอยู่ กสิณนั้น เมื่อแผ่ไปทางใจ ชื่อว่า แผ่ไปทั่ว, มิได้กำหนดว่า นี้เป็นเบื้องต้น นี้เป็นท่ามกลาง ของกสิณ นั้น.

บทว่า **อากาศกสิณํ** ได้แก่ อากาศที่เพิกกสิณ และอากาศ กสิณที่กำหนดไว้.

บทว่า **วิญฺญาณกสิณํ** ได้แก่ วิญฺญาณอันเป็นไปในอากาศ ที่เพิกกสิณ. ในวิญฺญาณกสิณนั้น พึงทราบความเป็นเบื้องต้น เบื้องล่าง เบื้องขวาง ในอากาศที่เพิกกสิณ ด้วยอำนาจกสิณ ในวิญฺญาณ อันเป็นไปแล้ว ในวิญฺญาณกสิณนั้น ด้วยอำนาจอากาศที่เพิกกสิณ, พึงทราบด้วยสามารถกสิณนั้น เพราะแม้อากาศกสิณที่กำหนดไว้ก็ควร เจริญดังนี้บ้าง.

๖๘] บัดนี้ ท่านพระสารีบุตร เมื่อจะแสดงประเภทของภาวนา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เทว ภาวนา - ภาวนา ๒.**

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **เทว ภาวนา** ดังต่อไปนี้ วัฏฏะ ท่านกล่าวว่า **โลก** เพราะอรรถว่าแตกสลายไป. ชื่อว่า **โลกิยา** เพราะอรรถว่าประกอบแล้วในโลก ด้วยความเกี่ยวเนื่องกันในวัฏฏะนั้น,

การเจริญธรรมอันเป็นโลกียะ ชื่อว่า โลกียา. แม้ท่านจะกล่าวว่าการเจริญธรรมโดยโฆหารก็จริง, ถึงดังนั้น ก็ไม่มีการเจริญแยกออกจากธรรมเหล่านั้น. เพราะท่านเจริญธรรมเหล่านั้นนั้นเอ จึงเรียกว่า ภาวนา. บทว่า อุตติตถุณา แปลว่า ข้าม. ชื่อว่า โลกุตตรา เพราะอรรถว่า ข้ามไปจากโลกด้วยความไม่เกี่ยวข้องกับโลก.

ชื่อว่า รูปาวจรา เพราะอรรถว่า ท่องเที่ยวไปในรูปอันได้แก่ รูปภพ.

กุสล ศัพท์ ในบทว่า รูปาวจรากุสลา^๑ นี้ ย่อมปรากฏในความไม่มีโรค ไม่มีโทษ ฉลาดและสุขวิบาก. ปรากฏในความไม่มีโรค ในบทมีอาทิว่า กจฺจि นุ โภโต กุสลं, กจฺจि โภโต อนามะยิ - พระคุณเจ้าสบายดีหรือ, มีอนามะยดีหรือ. ปรากฏในความไม่มีโทษ ในบทมีอาทิอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็กายสมาจารเป็นกุศล เป็นไฉน? มหาบพิตรกายสมาจารไม่มีโทษ^๒แลเป็นกุศล และในบทมีอาทิว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในกุศลธรรม^๓ นั้นเป็น อหฺมุทริยะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า. ปรากฏในความฉลาด ในบทมีอาทิว่า ข้าแต่ราชกุมาร พระองค์เป็นผู้ฉลาด ทรงสำคัญส่วนน้อยใหญ่ของรถเป็นอย่างไร,^๔ และในบทมีอาทิว่า หญิงมีความสามารถ มีความสำเหนียก เป็นหญิงฉลาด การพ้อนและการ

๑. ขุ.ชา. ๒๗/๒๑๑๓. ๒. ม.ม. ๑๓/๕๕๔. ๓. ที.ปา. ๑๑/๗๕.

๔. ม.ม. ๑๓/๕๕.

ขั้บร้อง.* ปรากฏในสุขวิบาก ในบทมีอาทิว่า บุญนี้ย่อมเจริญอย่างนี้ เพราะเหตุการณ์สมาทานกุศลธรรม* และในบทอาทิว่า เพราะทำ คือ สะสมกุศลธรรม.* กุศล ศัพท์ ในที่นี้ ย่อมสมควรแม้ในความไม่มี โรค แม้ในความไม่มีโทษ แม้ในสุขวิบาก. ก็ในบทนี้ มีอธิบายคำ ดังต่อไปนี้ กุจฺฉิต ปาปเก ฌมฺเม สลยฺหุติ จลยฺหุติ กมฺเปหุติ วิหุติ เสนฺตฺติติ กุสลา - ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ป้องกัน ย่อมทำให้หวั่นไหว ย่อมทำให้สะเทือน ย่อมกำจัดกรรมอัน ลามก น่าเกลียด. อีกอย่างหนึ่ง บาปกรรม ชื่อว่า กุส เพราะอรรถ ว่า ย่อมนอน คือ ย่อมเป็นไปโดยอาการอันน่าเกลียด. ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ตัด ทำลายกุศลกรรมอันน่าเกลียด อันได้แก่อกุศล เหล่านั้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะทำสิ่งน่าเกลียดให้น้อย ให้สิ้นสุด ได้แก่ ญาณ. ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ฟังตัด ฟังยึด คือ ฟังให้เป็นไปด้วย กุส - ญาณนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า กุศลแม้เหล่านี้ ย่อมตัดฝ่ายที่เป็นสังกิเลสที่ถึงส่วน ทั้ง สอง ทั้งที่เกิดและยังไม่เกิด, เหมือนหญาบาคมือ อันถึงส่วนทั้งสอง. เพราะฉะนั้น จึงเหมือนหญาคาอันบุคคลตัด ได้แก่ การเจริญรูปาวจร กุศลเหล่านั้น. ที่ชื่อว่า อรูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในอรูป อัน ได้แก่ อรูปภพ. ชื่อว่า ปรียาปนฺนา - การนับเนื่อง เพราะอรรถว่า

นับเนื่อง คือ หยั่งลงใน ในวิภูฏะเป็นไปในภูมิ ๓, ที่ชื่อว่า
อปริยาปนนา - การไม่นับเนื่อง เพราะอรรถว่า ไม่นับเนื่องในวิภูฏะ
เป็นไปในภูมิ ๓ นั้น จึงเป็น โลกุตระ.

หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงไม่กล่าวถึงการเจริญธรรมที่เป็น
กามาวจรกุศลเล่า? ตอบว่า เพราะเมื่อการเจริญยังไม่ถึงขั้นอัปปนา
ท่านประสงค์เอาการเจริญในอกิธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอกิธรรม
นั้นว่า

พระโยคาวจรไม่ได้ดับจากผู้อื่น ย่อม
ได้เฉพาะซึ่งขันติ ทิฏฐิ รุจิ มุติ - ความรู้ เปกขะ-
ความเพ่ง รัम्मนิชฌานักขันติ - ขันติคือความเพ่ง
ธรรม อันเป็นอนุโลมเห็นปานนี้ คือ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นกัมมสกตญาณ
หรือสัจจานุโลมิกญาณ ในกัมมายนะ ธิปปายตนะ
วิทยฐานะ อันจัดไว้ด้วยโยคะ เป็นของไม่เที่ยง
นี้ท่านกล่าวว่า จินตามยปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง
พระโยคาวจรได้ดับจากผู้อื่น ย่อมได้ซึ่งขันติ
ทิฏฐิ รุจิ มุติ เปกขะ รัम्मนิชฌานักขันติ ใน
กัมมายนะอันจัดไว้ด้วยโยคะ ฯลฯ นี้ท่านกล่าวว่า

สุดมยปัญญา. ปัญญาของผู้เข้าถึงแล้วแม้ทั้งหมด

เป็นภวานามยปัญญา.

ส่วนกามาวจรภวานานั้น ฟังทราบว่าเป็นท่านไม่เรียกว่า ภavana เพราะความที่แห่งกามาวจรภวานานั้น มีอยู่ในระหว่างอาวัชชนะและภวังค์.

ความที่อุปปจารสมาธิและวิปัสสนาสมาธิ เป็นบุญสำเร็จด้วยภavana เป็นอันสำเร็จแล้วเพราะบุญทั้งหมดยังลงภายในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง. แต่ในที่นี้ท่านสงเคราะห์ภavanaเข้าในโลกิยภวานานั้นเอง

ฟังทราบในความที่รูปาวจรและอรูปราวจร มี ๓ อย่าง ดังต่อไปนี้ บทว่า หินา คือ ลามก. ภavanaในท่ามกลางแห่งธรรมแล้ว และธรรมสูงสุด ชื่อว่า มชฺฌมา ปาฐะว่า **มชฺฌมา** บ้าง. ชื่อว่า ปณิตา เพราะอรธธว่า นำไปสู่ความเป็นประธาน ได้แก่ สูงสุด

ฟังทราบความที่ภavanaเป็นส่วนแล้ว เป็นส่วนปานกลาง และเป็นส่วนประณีต ด้วยการรวบรวมมา. เพราะว่าในขณะที่รวบรวมมา ภavanaที่เป็นฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา แล้ว ชื่อว่า หินา. ภavanaที่เป็นธรรมปานกลาง ชื่อว่า **มชฺฌมา**. ภavanaที่เป็นประณีต ชื่อว่า ปณิตา. อีกอย่างหนึ่ง ภavanaที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์อ่อน ชื่อว่า หินา.

ภาวนาที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์ปานกลาง ชื่อว่า **มชฺฌิมา**. ภาวนาที่สัมปยุตด้วยอินทรีย์มีประมาณยิ่ง ชื่อว่า **ปณฺธิตา**. ท่านกล่าวถึงความประณีตเท่านั้น เพราะภาวนาอันไม่นับเนื่อง ไม่มีส่วนเลวและส่วนปานกลาง. ภาวนาอันนั้น ชื่อว่า **ปณฺธิตา** เพราะอรรถว่าสูงสุดและเพราะอรรถว่าไม่เคียดร้อน.

๖๕]ในปฐมภาวนาจตุกะ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ภเวติ** ได้แก่ พระโยคาวจรเมื่อแทงตลอดอย่างนั้น ๆ ในขณะเดียวเท่านั้น ชื่อว่า **ย่อมเจริญอุริยมรรค**.

ในทุติยภาวนาจตุกะ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

บทว่า **เอสนาภาวนา** ได้แก่ ภาวนาในส่วนเบื้องต้นของอัปปนา. **เอสนาภาวนา**นั้น ท่านกล่าวว่า **เอสนา** เพราะเป็นเหตุแสวงหา **อัปปนา**.

บทว่า **ปฏฺฐิตภาวนา** ได้แก่ **อัปปนาภาวนา**. **ปฏฺฐิตภาวนา**นั้น ท่านกล่าวว่า **ปฏฺฐิต** เพราะได้ด้วยการแสวงหาอันนั้น.

บทว่า **เอกรธาภาวนา** ได้แก่ ภาวนาในเวลาประกอบความเพียรของผู้ใคร่จะบรรลุ ความเป็นผู้ชำนาญในการได้เฉพาะ. **เอกรธาภาวนา**นั้น มีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะพ้นจากกิเลสอันนั้น ๆ ด้วย **ปหานะ** นั้น ๆ เพราะเหตุอันนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **เอกรธา**.

บทว่า **อาเสวนาภาวนา** ได้แก่ ภาวนาในเวลาบริโศคตามความชอบใจของผู้บรรลुकความชำนาญในการได้เฉพาะ. อาเสวนาภาวนานี้ ท่านกล่าวว่า **อาเสวนา** เพราะอรรถว่า เสพหนัก. แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาไว้ว่า อาเสวนาภาวนาเป็น **วลีกรรม**. เอกรสาภาวนา มีประโยชน์ทั้งหมด. ฟังทราบความในจตุกวิภาคดังต่อไปนี้
บทว่า **สมาธิ สมาปชฺชุนฺทานิ** - เมื่อพระโยคาวจรเข้าสมาธิอยู่ เป็นคำกล่าวถึงปัจจุบันใกล้ปัจจุบัน.

บทว่า **ตตฺถ ชาตา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในธรรมอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้น. บทว่า **เอกรสา โหณฺติ** ได้แก่ เป็นธรรมมีกิจเสมอกันในการเข้าถึงอัปนา. บทว่า **สมาธิ สมาปชฺชุนานิ** - เมื่อพระโยคาวจรเข้าสมาธิแล้ว ได้แก่ มีอัปนาแน่นแฟ้นแล้ว.

บทว่า **ตตฺถ ชาตา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เกิดในอัปนานั้น. บทว่า **อญฺญมญฺญํ นาทิวตฺตฺนฺติ** - ไม่เป็นไปล่วงกันและกัน ได้แก่ ไม่ก้าวล่วงกันและกัน โดยเป็นไปเสมอกัน.

๗๐] ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อธิโมกฺขญฺเฐน สทฺธิ-**
ทฺริยิ ภาวยโต - เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธินทรีย์ ด้วยอรรถว่า น้อมใจเธอ ดังต่อไปนี้ อินทรีย์แม่ที่เหลือมีกิจของตน ๆ เป็นเหตุด้วยอาศัยอินทรีย์นั้น ๆ ในการทำกิจของตน ๆ แห่งอินทรีย์หนึ่ง ๆ แม้ในขณะเดียวกัน จึงมีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะเหตุนี้

จึงชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถว่า มีรสอย่างเดียวกันด้วยวิมุตติรส
นั้นแล. แม้ในพละ โพชฌงค์ และองค์มรรคก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง
บทว่า เอกรตา เป็นลึงควิปลาต.

๗๑] บทว่า อิธ ภิกขุ คือ ภิกษุในศาสนานี้. ชื่อว่า ภิกขุ
เพราะอรรถว่า เห็นภัยในสงสาร.

ในบทมีอาทิว่า ปุพฺพอนุสมมยํ เป็นทุตยวิภักตติลงในอรรถแห่ง
อัจฉนตสังโยค - ลีน, ตลอด, แต่โดยอรรถเป็นสัตตมวิภักติ มีความว่า
ในกาลก่อนแห่งวัน คือเวลาเช้า.

บทว่า อาเสวติ ได้แก่ เสพเป็นอันมาก ซึ่งสมาธิที่ถึงความ
ชำนาญ.

บทว่า มชฺฌนุตติกสมมยํ ได้แก่ ในเวลากลางวัน คือเวลา
เที่ยง.

บทว่า สายนุสมมยํ ได้แก่ ในเวลาเย็น.

บทว่า ปุเรกตฺตํ ได้แก่ ในเวลาก่อนภัตในตอนกลางวัน.

บทว่า ปจฺจนาทตฺตํ ได้แก่ ในเวลาหลังภัตในตอนกลางวัน.

บทว่า ปุริเมปิ ยาม ได้แก่ ในยามต้นของราตรี.

บทว่า กापฺเพ ได้แก่ ในกาฬปักข์ - ข้างแรม.

บทว่า ชุณฺเห ได้แก่ ในศุกลปักข์ - ข้างขึ้น.

บทว่า ปุริเมปิ วโยชนฺเฐ ได้แก่ ในส่วนวัยต้น คือปฐม

อารมณ์แห่งฌานนั้น ท่านก็กล่าวว่า **รูป** ในบพมีอาทิวา เห็นรูป
ภายนอกมีผิวงามและผิวทรม.* รูปาวจรฌานเป็นสัญญาในรูปด้วยหัวข้อ
ว่า สัญญา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **รูปสัญญา**.

บทว่า **ปฐิมสยล** ได้แก่ ปฐิมสัญญา ๑๐ อย่าง คืออกุศล
วิปาก ๕, อกุศลวิปาก ๕. สัญญาสัมปยุตด้วยทวีปัญญาวิญญาณ ท่าน
เรียกว่า **ปฐิมสยล** เพราะวัตถุมีจักขุเป็นต้นและอารมณ์มีรูป
เป็นต้นเกิดขึ้นด้วยการกระทบ. ชื่อของสัญญานี้ คือ รูปสัญญา สัทท-
สัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โยจัญชีพสัญญาบ้าง.

บทว่า **นानตตสยล** ได้แก่ นานตตสัญญา ๔๔ อย่าง คือ
กามาวจรกุศลสัญญา ๘, อกุศลสัญญา ๑๒, กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑,
อกุศลวิปากสัญญา ๒ กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑. นานตตสัญญานั้น
เป็นสัญญาเป็นไปในโคจร อันมีประเภท มีรูปและเสียงเป็นต้น มี
ความต่างกัน คือ มีสภาพต่างกันเพราะเหตุนี้จึงเป็น **นานตตสัญญา**.
อีกอย่างหนึ่ง สัญญาไม่เหมือนกัน มีความต่างกัน มีสภาพต่างกัน
โดยประเภท ๔๔ อย่าง ท่านกล่าวว่า เป็น **นานตตสยล** แม้สัญญา
มีมากท่านก็ทำให้เป็นเอกวจนะด้วย ชาติ ศัพท.

บทว่า **นิจฺจสยล** ได้แก่ สัญญาว่า เป็นของเที่ยง ชื่อ
นิจฺจสยล. **สุขสยล** **อตุตสยล** ก็อย่างนั้น. บทว่า **นनुที-**
ความเพลิตเพลิน ได้แก่ ตัณหาอันมีความอิมใจ. บทว่า **ราคิ** ได้แก่
๑. ที. มหา. ๑๐/๑๐๐.

ค้นหาไม่มีความอึด. บทว่า สมุทฺถํ ได้แก่ เหตุเกิดระคะ. อีกอย่างหนึ่ง อุทฺถํ - ความเกิดแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเห็นความดับด้วยกัณฺหาปัสสณาณ.

บทว่า อาทานํ - ความถือมั่น คือ ถือมั่นกิเลสด้วยอำนาจความเกิด หรือถือมั่นอารมณ์อันเป็นสังขตะ เพราะยังไม่เห็นโทษ.

บทว่า ฆนสญฺญํ ได้แก่ สัญญาว่า เป็นก้อนด้วยสันตติ-ความสืบต่อ.

บทว่า อายุหนํ ได้แก่ การทำความเพียรเพื่อประโยชน์แก่สังขาร.

บทว่า ฐวสญฺญํ ได้แก่ สัญญาว่ามั่นคง.

บทว่า นิमितฺตํ ได้แก่ เครื่องหมายว่าเที่ยง.

บทว่า ปณฺธิ ได้แก่ ปรรณนาความสุข.

บทว่า อภินิเวสํ ได้แก่ การยึดมั่นว่า ตนมีอยู่.

บทว่า สาราทานาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยถือว่าเป็นแก่นสาร ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยถือว่าตนมีแก่นสารเป็นนิจ.

บทว่า สมฺโมหาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยความหลงใหล ได้แก่ ความยึดมั่นด้วยความหลงใหลด้วยบทยมีอาทิว่า เราได้เป็นแล้วตลอดกาลในอดีต* และด้วยบทยมีอาทิว่า สัตว์โลกเกิดจากพระผู้เป็นใหญ่.

บทว่า อาสยาภินิเวสํ - ความยึดมั่นด้วยความอาลัย ได้แก่ ยึดมั่นว่า นี้ควรยึดให้แน่นเพราะยังไม่เห็นโทษ.

บทว่า **อปปฏิสงข** - ความไม่พิจารณา ได้แก่ การไม่ถืออุบาย.

บทว่า **สญฺโฆคาณินเวถ** - การยึดมั่นด้วยกิเลสเครื่องประกอบ
สัตว์ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งกิเลสมีกามโยคะเป็นต้น.

บทว่า **ทิกฺขุเจกฺกฺกา** - กิเลสที่ตั้งรวมกับทิกฺขุ ได้แก่ ชื่อว่า
ทิกฺขุเจกฺกฺกา เพราะอรรถว่า ตั้งในที่เดียวกันกับทิกฺขุ. ซึ่งกิเลสที่ตั้ง
รวมกันกับทิกฺขุนั้น.

ชื่อว่า **กิเลส** เพราะกิเลสทำให้เศร้าหมอง ให้เคืองร้อน
ให้ลำบาก. กิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกัน ๒ อย่าง คือ ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน
ด้วยการละ ๑ อยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน ๑. ชื่อว่า ตั้งอยู่ใน
ที่เดียวกันด้วยการละเพราะละทิกฺขุ ๖๓ มีสัkkายทิกฺขุเป็นประธานด้วย
โศคาปัตติมรรค. อธิบายว่า กิเลสทั้งหลายตั้งอยู่ในบุคคลคนเดียว.
บทนี้ท่านประสงค์เอาในที่นี้. ในกิเลส ๑๐ อย่าง ในที่นี้ หมายถึง
กิเลสคือทิกฺขุเท่านั้น. ก็ในกิเลสที่เหลือ กิเลส. อย่าง คือ โลภะ ๑
โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ วิจิกิฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑
อโนตตปะ ๑ เป็นกิเลสทำสัตว์ให้ไปสู่อบาย ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับ
ทิกฺขุ ละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค, กิเลสทั้งหมดนำสัตว์ไปสู่อบาย. อีก
อย่างหนึ่ง บรรดาภิเลส ๑,๕๐๐ มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นประธาน
เมื่อละทิกฺขุได้ด้วยโศคาปัตติมรรค กิเลสทั้งหมดนำสัตว์ไปสู่อบาย
พร้อมกับทิกฺขุ ย่อมละได้ด้วยการตั้งอยู่ในที่เดียวกัน ด้วย ปหานะ,
ในกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน มีอธิบายว่า กิเลส

ทั้งหลายตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับด้วยทิวฐิ. เมื่อละจิตอันเป็นอสังขาริกะ สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๒ อย่าง ด้วยโศคาปิตติมรรคได้ กิเลสเหล่านี้คือ โลกะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ เกิดร่วมกันกับจิตเหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยอำนาจกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน. เมื่อละจิตอันเป็นสังขาริกะที่สัมปยุตด้วยทิวฐิ ๒ อย่างได้ กิเลสเหล่านี้คือ โลกะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ เกิดร่วมกับจิตเหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยอำนาจกิเลสตั้งอยู่ในที่เดียวกันโดยการเกิดร่วมกัน.

บทว่า โอปวาริกะ กิเลส - กิเลสอย่างหยาบ ได้แก่ ฌามราคะ พยาบาทอันเป็นกิเลสอย่างหยาบ.

บทว่า อนุสหคเต กิเลส - กิเลสอย่างละเอียด ได้แก่ ฌามราคะ พยาบาทอันเป็นกิเลสอย่างละเอียด.

บทว่า สัพพกิเลส ได้แก่ กิเลสที่เหลือละได้ด้วยมรรคที่ ๓.

บทว่า วีริย วาหเต - ย่อมนำไปซึ่งความเพียร ความว่า พระโยคาวจรยังความเพียรให้เป็นไป. ท่านกล่าวถึงเอสนาภาวา ปฏิลาภเทศนา เอกรสภาวา อาเสวนาภาวา ในหนหลังเพื่อแสดงถึงความต่างกันแห่งภาวาทั้งหลายว่า ภาวาเป็นอย่างนี้ เพื่อแสดงเหตุแห่งภาวา ท่านจึงกล่าวคำทั้งหลายว่า ชื่อว่า ภาวาด้วยอรรถว่า ไม่ก้าวล่วงธรรมที่เกิดในภาวานั้น ด้วยอรรถว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสอย่างเดียวกัน ด้วยอรรถว่านำไปซึ่งความเพียรอันเข้าถึงธรรมนั้น ๆ

ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก. ท่านกล่าวว่า ภาวนา ด้วยเหตุนี้ และ ด้วยเหตุนี้ แล้วกล่าวด้วยสามารถขณะต่าง ๆ กันว่า อาเสวนาภาวนา ในภายหลัง, ในที่นี้ ชื่อว่า ภาวนา ด้วยอรรถว่าเสพเป็นอันมาก เพราะเหตุนี้จึงมีความต่างกัน ด้วยบทว่า เอกกฤษณวเสน - ด้วย สามารถขณะหนึ่ง.

ในบทมีอาทิว่า รูป ปสฺสนฺโต ภาเวติ พระโยคาวจรเมื่อ พิจารณาเห็นรูป ชื่อว่าเจริญภาวนา มีอธิบายว่า พระโยคาวจรเมื่อ พิจารณาเห็นรูปเป็นต้นโดยอาการที่ควรเห็น ชื่อว่า ย่อมเจริญภาวนา ที่ควรภาวนา.

บทว่า เอกรส โหนฺติ - ภาวนามีสเป็นอันเดียวกัน คือ มีรสเป็นอันเดียวกัน ด้วยวิมุตติรส หรือด้วยรสอันเป็นกิจ. บทว่า วิมุตติโรโส ได้แก่ สัมปัตติรส - รสคือการถึงพร้อม ชื่อว่า รส ท่าน กล่าวด้วยอรรถว่าถึงพร้อมด้วยกิจ ด้วยเหตุนี้ เป็นอันท่านกล่าวไว้ แล้วแล.

จบ อรรถกถาภาเวตัพพนิทเทศ

จบ อรรถกถาจตุตถภาณวาร

สังคิกาทัพพนิตเทศ

[๗๗] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่อง
รู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า
สุตมยญาณอย่างไร ?

ธรรมอย่างหนึ่งควรทำให้แจ้ง คือ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ, ธรรม
๒ ควรทำให้แจ้ง คือ วิชา ๑, วิมุตติ ๑, ธรรม ๓ ควรทำให้แจ้ง คือ
วิชา ๓, ธรรม ๔ ควรทำให้แจ้ง คือ สามัญญผล ๔, ธรรม ๕ ควร
ทำให้แจ้ง คือ ธรรมชั้น ๕, ธรรม ๖ ควรทำให้แจ้ง คือ อภิญญา ๖,
ธรรม ๗ ควรทำให้แจ้ง คือ กำลังของพระชินาสพ ๗, ธรรม ๘ ควร
ทำให้แจ้ง คือ วิโมกข์ ๘, ธรรม ๙ ควรทำให้แจ้ง คือ อนุปปพนิโรธ ๙,
ธรรม ๑๐ ควรทำให้แจ้ง คือ อเสกขธรรม ๑๐.

[๗๘] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลายก็สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง คือ อะไร ? คือ จักขุ รูป จักขุ-
วิญญาณ จักขุสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา
ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง หู เสียง
 ฯลฯ จมูก กลิ่น ฯลฯ ลิ้น รส ฯลฯ กาย โผฏฐัพพะ ฯลฯ ใจ
ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ
เมื่อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้ง
ทุกอย่าง.

พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นรูป ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็น
อารมณ์ เมื่อพิจารณาเห็นเวทนา... เมื่อพิจารณาเห็นสัญญา... เมื่อ
พิจารณาเห็นสังขาร... เมื่อพิจารณาเห็นวิญญูณ... เมื่อพิจารณา
เห็นจักษุ... เมื่อพิจารณาเห็นชราและมรณะ... เมื่อพิจารณาเห็น
นิพพานอันยังลงในอมตะด้วยอรรถว่าเป็นที่สุด ย่อมทำให้แจ้งโดยทำ
ให้เป็นอารมณ์ ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้น ๆ
ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรม
ที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้
ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าสุตมยญาณ.

ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรม
ที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนชำแรกกิเลส ชื่อว่าสุตมย-
ญาณ.

สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยกาม ของพระโยคาวจรผู้ได้
ปลุกมณเป็นไปอยู่ นี้เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความ
พอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ปลุกมณนั้นยังตั้งอยู่ นี้เป็นธรรมเป็นไป

ในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันไม่ประกอบด้วยวิตกเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรัคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยวิตก ของพระโยคาวจร ผู้ได้ทุติยฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ทุติยฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอุเบกขาและสุขเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรัคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยปีติและสุข ของพระโยคาวจร ผู้ได้ตติยฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ตติยฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรัคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยอุเบกขาและสุขของพระโยคาวจรผู้ได้จตุตถฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปใน

ส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่จตุตถฌานนั้น
ยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมน-
สิการอันประกอบด้วยอากาศานัญญาจตณฺณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรคตด้วยความ
เบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วน
แห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยรูป ของ
พระโยคาวจรผู้ได้อากาศานัญญาจตณฺณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็น
ไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่อากาศา-
นัญญาจตณฺณานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่
สัญญาและมนสิการอันประกอบด้วยวิญญาณัญญาจตณฺณานเป็นไปอยู่
นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอัน
สหรคตด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็น
ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส สัญญาและมนสิการอัน
ประกอบด้วยอากาศานัญญาจตณฺณาน ของพระโยคาวจรผู้ได้วิญญาณัญญา-
จตณฺณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่วิญญาณัญญาจตณฺณานนั้นยังตั้งอยู่
นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ สัญญาและมนสิการอันประ-
กอบด้วยอากิญจัญญาจตณฺณานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ สัญญาและมนสิการอันสหรคตด้วยความเบื่อหน่าย

ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความ
ชำแรกกิเลส สัจญาและมโนการอันประกอบด้วยวิญญาณ์ญายตนฌาน
ของพระโยคาวจรผู้ได้อากิญจัญญายตนฌานเป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่อา-
กิญจัญญายตนฌานนั้นยังตั้งอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้ง
อยู่ สัจญาและมโนการอันประกอบด้วยเนวสัจญานาสัจญายตนฌาน
เป็นไปอยู่ นี่เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความวิเศษ สัจญาและมโน-
การอันสหระคด้วยความเบื่อหน่าย ประกอบด้วยวิราคะเป็นไปอยู่ นี่
เป็นธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถ
ว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึง
กล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัด
ธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม
ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วน
แห่งความวิเศษ ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความชำแรกกิเลส
ชื่อว่าสุตมยญาณ.

อรรถกถาสัจฉิกาทัพพนิทเทศ

๗๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัจฉิกาทัพพนิทเทศดังต่อไปนี้ พระ-
สารีบุตรกล่าววิชันา เอกุตตรธรรม ๑๐ ข้อ ด้วยการทำให้แจ้งถึงการ
ได้เฉพาะ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อกุปฺปา เจโตวิมุตติ**-เจโตวิมุตติอันไม่
กำเริบ ได้แก่ อรหัตผลวิมุตติ. เจโตวิมุตตินั้น ชื่อว่า **อกุปฺปา**
เพราะอรรถว่า ไม่กำเริบ ไม่หวั่นไหว ไม่เสื่อม, ท่านกล่าวว่ เจโต-
วิมุตติ เพราะจิตพ้นจากกิเลสทั้งปวง.

บทว่า **วิชฺชา** ได้แก่ วิชชา ๓. บทว่า **วิมุตติ** ท่านกล่าว
ถึงอรหัตผล โดยปริยายในทสุตตรสูตร, แต่ท่านกล่าวด้วยปริยายในสังคีติ-
สูตรว่า บทว่า **วิมุตติ** ได้แก่ วิมุตติ ๒ คือ การน้อมจิตไป - จิต-
ตสฺส จ อธิมุตติ และนิพพาน.

อนึ่ง ในนิทเทสนี้ สมบัติ ๘ ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นด้วยดี
จากนิวรณ์เป็นต้น, นิพพาน ชื่อว่า วิมุตติ เพราะพ้นจากสังขตธรรม
ทั้งปวง.

บทว่า **ติสุโส วิชฺชา**-วิชชา ๓ คือ ญาณกำหนดระลึกชาติ
หนหลังได้ ๑ ญาณกำหนดรู้จติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณ
รู้จักทำอัสวะให้สิ้น ๑. ชื่อว่า วิชชา ด้วยอรรถว่า ทำลายความมืด
ได้, ชื่อว่า วิชชา ด้วยอรรถว่า ทำความรู้ให้แจ่มบ้าง, **บุพเพนิวา-**
สถานุตติญาณ ชื่อว่า วิชชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดความ
ระลึกชาติที่เกิดขึ้นเสียได้, และทำความรู้แจ้งถึงการระลึกชาติได้. **จุ-**
ตูปปาทญาณ ชื่อว่า วิชชา เพราะทำลายความมืดอันปกปิดจติและ
ปฏิสนธิเสียได้, และทำให้รู้แจ้งถึงจติและอุปบัติได้. **อสาวกขยญาณ**

ชื่อว่า **วิชา** เพราะทำลายความมืดอันปกปิดอริยสัจ ๔, และทำให้รู้
แจ้งถึงสัจธรรม ๔.

บทว่า **จตุตถาริ สามัญญผลานิ - สามัญญผล ๔** คือ โสดา-
ปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตผล ๑. ชื่อว่า
สมณะ เพราะอรรถว่า ยังธรรมลามกให้สงบ คือ ให้พินาศ. ความ
เป็นสมณะ ชื่อว่า **สามัญญะ**. **สามัญญะ** นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค ๔.
ผลแห่งสามัญญะ ชื่อว่า **สามัญญผล**.

บทว่า **ปญจ ชมฺมุทฺตชา** ธรรมชั้น ๕ คือ สीलชั้น ๑
สมาธิชั้น ๑ ปัญญาชั้น ๑ วิมุตติชั้น ๑ วิมุตติญาณทัสนชั้น ๑.

บทว่า **ชมฺมุทฺตชา** คือ การจำแนกธรรม ส่วนของธรรม.
แม้ในสीलชั้นเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. สील สมาธิ ปัญญา ทั้งที่
เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตระนั้นแล ชื่อว่า **ศีลสมาธิปัญญาชั้น**.
สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติและนิสสรณวิมุตตินั้นแล ชื่อว่า
วิมุตติชั้น. การพิจารณาวิมุตติ ๓ อย่างนั้นแล ชื่อว่า **วิมุตติญาณ-**
ทัสนชั้น ชั้นเป็นโลกิยะ ชื่อว่า **ญาณ** เพราะอรรถว่ารู้, ชื่อว่า
ทัสนะ เพราะอรรถว่า เห็น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **ญาณทัสนะ**,
ญาณทัสนะแห่งวิมุตติทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า **วิมุตติญาณทัสนะ**. ส่วน
วิกัมภณวิมุตติและตัททวิมุตติ ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิชั้นและ
ปัญญาชั้น. ธรรมชั้น ๕ เหล่านี้ท่านกล่าวว่า เป็นเสกขธรรมของ

ผู้ยังต้องศึกษา เป็นอเสกขธรรมของผู้ไม่ต้องศึกษา. ในธรรมชั้น
เหล่านี้ ธรรมชั้นที่เป็นโลกิยะและเป็นนิสสรณวิมุตติ เป็นเนวเสกขา-
นาเสกขธรรม - ธรรมของผู้ยังต้องศึกษาก็ไม่ใช่ ไม่ต้องศึกษาก็ไม่ใช่.
แม้เสกขธรรมมีอยู่ ท่านก็กล่าวเสกขธรรมว่า เหล่านี้ของผู้ยังต้องศึกษา,
กล่าวอเสกขธรรมว่า เหล่านี้ของผู้ไม่ต้องศึกษา. ในบทนี้ว่า พระ-
โยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยวิมุตติชั้นอันเป็นเสกขธรรม แต่ก็พึงทราบ
ว่า พระโยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยการทำนิสสรณวิมุตติให้เป็นอารมณ์

บทว่า **ฉ อภิญญา** ได้แก่ ญาณอันยิ่ง ๖. ญาณอันยิ่ง ๖
เป็นไฉน? ญาณ ๖ เหล่านี้ คือ อิทธีวิชญาณ ๑ ทิพโสตราตญาณ ๑
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๑ เจโตปริยญาณ ๑ ทิพจักขุญาณ ๑ อาสวัค-
ขยญาณ ๑.

บทว่า **สตุต จินาสวพลานิ** - กำลังของพระจินาสพ ๗ ชื่อว่า
จินาสวะ เพราะมีอัสวะสิ้นแล้ว กำลังของพระจินาสพ ชื่อว่า **จินา-**
สวพละ จินาสวะ ๗ เป็นไฉน? พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจินาสพในธรรม-
วินัยนี้เห็นดีแล้วซึ่งสังขารทั้งปวงโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง,
ข้อที่ภิกษุจินาสพเห็นดีแล้วซึ่งสังขารทั้งปวง โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยปัญญาอันชอบตามความ

เป็นจริง นี่เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ, กำลังที่
ภิกษุจีณาสพอาศัย ย่อมรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
ทั้งหลาย ว่าอาสวะของเราสิ้นแล้ว นี่เป็นข้อที่ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุ-
จีณาสพเห็นดีแล้วซึ่งกามทั้งหลาย เปรียบด้วยหลุม
ถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง,
ข้อที่ภิกษุจีณาสพเห็นดีแล้วซึ่งกามทั้งหลายเปรียบ
ด้วยหลุมถ่านเพลิง ด้วยปัญญาอันชอบตามความ
เป็นจริง นี่เป็นกำลังของภิกษุจีณาสพ, กำลังที่
ภิกษุจีณาสพอาศัย ย่อมรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
ทั้งหลายว่า อาสวะของเราสิ้นแล้ว นี่เป็นข้อที่ ๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีกจิต
ของภิกษุจีณาสพน้อมไปในวิเวก โอนไปในวิเวก
เงื่อมไปในวิเวก ตั้งอยู่ในวิเวก ยินดีในเนกขัมมะ
สิ้นสุดจากกรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ โดยประการ
ทั้งปวง ฯลฯ แม้นี้ก็กำลังของภิกษุจีณาสพ
 ฯลฯ. นี่เป็นข้อที่ ๓.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สติ-
ปัญญา ๔ อันภิกษุจีณาสพอบรมแล้ว อบรมดี

แล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๔. อินทรีย์ ๕ อันภิกษุ-
ชีณาสพอบรมแล้ว อบรมดีแล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อ
ที่ ๕. โภชนงค์ ๗ อันภิกษุชีณาสพอบรมแล้ว
อบรมดีแล้ว ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๖. อริยมรรคมี
องค์ ๘ อันภิกษุชีณาสพอบรมแล้ว อบรมดีแล้ว
ฯลฯ นี่เป็นข้อที่ ๗.

ในกำลังเหล่านั้น ท่านประกาศการแทงตลอดทุกขสังด้วยกำลัง
ที่ ๑, การแทงตลอดสมุทยสังด้วยกำลังที่ ๒. การแทงตลอดนิโรธสัง
ด้วยกำลังที่ ๓, การแทงตลอดมรรคสังด้วยกำลังที่ ๔.

บทว่า อฏฺฐ วิโมกฺขา - วิโมกข์ ๘ ชื่อว่า วิโมกข์ ด้วย
อรรถว่า น้อมไปในอารมณ์ และด้วยอรรถว่า พันด้วยดีจากกรรมเป็น
ข้าศึก. วิโมกข์ ๘ เป็นไหน? วิโมกข์ ๘ คือ ภิกษุมีรูปย่อมนเห็นรูป นี่เป็น
วิโมกข์ข้อที่ ๑ ภิกษุมีความสำคัญในอรูปภายใน ย่อมเห็นรูปภายนอก
นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๒. ภิกษุน้อมใจไปว่า นิ่งาม เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๓.
ภิกษุเข้าถึงอากาศาณัญญาตนะว่า อนนฺโต อากาโส - อากาศไม่มีที่สุด
อยู่ เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงดับปฏิขมสัญญา "ไม่ใส่ใจถึง
นानัตตสัญญา นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๔. ภิกษุเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะว่า
อนนฺตํ วิญญาณํ - วิญญาณไม่มีที่สุดอยู่ เพราะล่วงอากาศาณัญญาตนะ
โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๕. ภิกษุเข้าถึงอาภิญญัญญาตนะ
๑. ที. ปา. ๑๑/๔๔๒.

ว่า นตฺถิ กิณฺจิ - อะไร ๆ ไม่มีอยู่ เพราะล่วงวิญญาณ์ัญจายตนะ โดย
ประการทั้งปวง เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๖. ภิกษุเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะอยู่ เพราะล่วงอากิญจัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง นี่เป็น
วิโมกข์ข้อที่ ๗. ภิกษุเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่ เพราะล่วงเนวสัญญา-
นาสัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๘.^๑

บทว่า นว อนุปฺพพฺนิโรธา-อนุปฺพพฺนิโรธ ๕ คือ การดับ
ตามลำดับ ๕ อย่าง. นิโรธ ๕ อย่าง เป็นไฉน? กามสัญญาของผู้เข้า
ปฐมฌาน ย่อมดับไป วิตกวิจารณ์ของผู้เข้าถึงทุติยฌาน ย่อมดับไป ๑
ปีติของผู้เข้าถึงตติยฌาน ย่อมดับไป ๑ ลมอัสสาสะปัสสาสะของผู้เข้าถึง
จตุตถฌาน ย่อมดับไป ๑ รูปสัญญาของผู้เข้าถึงอากาสนัญจายตนะ
ย่อมดับไป ๑ อากาสนัญจายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงวิญญาณ์ัญจายตนะ
ย่อมดับไป ๑ วิญญาณ์ัญจายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ
ย่อมดับไป ๑ อากิญจัญญายตนะสัญญาของผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะ ย่อมดับไป ๑ สัญญาและเวทนาของผู้เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ
ย่อมดับไป ๑.^๒

บทว่า ทส อเสกฺขา ธมฺมิมา - อเสกขธรรม ๑๐ ชื่อว่า อเสกฺขา
เพราะไม่มีสิ่งที่ควรศึกษาต่อไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เสกฺขา เพราะ
ยังต้องศึกษาในไตรสิกขา, ชื่อว่า อเสกฺขา เพราะเสกขธรรมหมดสิ้น
แล้ว, ได้แก่ พระอรหันต์. ชื่อว่า อเสกฺขา เพราะธรรมเหล่านี้

๑. ที. มหา.๑๐/๑๐๑. ๒. ที. ปา. ๑๑/๓๕๖.

ของพระอเสกขะ. อเสกขธรรม ๑๐ เป็นไหน? อเสกขธรรม ๑๐ คือ สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ สัมมาญาณะ ๑ สัมมาวิมุตติ ๑^๑ ที่เป็นของพระอเสกขะ.

บทว่า อเสกข์ สมุณานัน - สัมมาญาณที่เป็นของพระอเสกขะ ได้แก่ โลกียปัญญาที่เหนือเว้นอหัตผลปัญญา. บทว่า สมุณาวิมุตติ ได้แก่ อหัตผลวิมุตติ. ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

ธรรมสัมปยุตด้วยผลแม้ทั้งหมดมีสัมมาทิฏฐิ
เป็นต้นนั้นแล เป็นอเสกขธรรม. อนึ่งในบทนี้
ท่านกล่าวปัญญาไว้ในฐานะ ๒ อย่าง คือ สัมมา-
ทิฏฐิ สัมมาญาณะ สงเคราะห์ธรรมอันเป็นผล-
สมาบัติเหลือจากที่ท่านกล่าวไว้ด้วยบทนี้ว่า สัมมา-
วิมุตติ.^๒

๓๘] ในบทมีอาทิว่า สพุพฺ ภิกฺขเว สจฺฉิกถตพฺพํ - คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง พึงทราบว่าได้แก่ การทำให้แจ้ง
ด้วยอารมณ์. ในบทมีอาทิว่า รูปํ ปสฺสนุโต สจฺฉิกโรติ - เมื่อเห็น

๑. ที.ปา. ๑๑/๓๖๒.

๒. สุมังคลวิลาสินี ๓/๓๑.

รูปย่อมทำให้แจ้ง ความว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูปเป็นต้น อันเป็น
โลกิยะโดยอาการอันควรเห็น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งรูปเป็นต้นเหล่านั้นด้วย
ทำให้แจ้งด้วยอารมณ์, หรือเมื่อเห็นรูปเป็นต้น โดยอาการอันควรเห็น
ย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันควรทำให้แจ้งด้วยเหตุ นั้น. นักคิดอักษร
ทั้งหลายต้องการ บทว่า **ปสฺสฺสโนโต** ลงในอรรถแห่งเหตุ พระโยคาวจร
เมื่อเห็นโลกุตระธรรม มีอนัญญาตัญญูสามินทรีย์เป็นต้น ด้วยการ
พิจารณา ย่อมทำให้แจ้งซึ่งโลกุตระธรรมนั้นด้วยอารมณ์. บทนี้ว่า
พระโยคาวจรย่อมทำให้แจ้งซึ่งนิพพานอันยังลงสู่อมตะ ด้วยอรรถว่า
ยังลงคือทำให้ตรงทีเดียว เพราะทำให้แจ้งใน **ปริญญายะ** - ทุกข์
ควรกำหนดรู้ **ปหาตัพพะ** - สมุทัยควรละ **สัจฉิกาตัพพะ** - นิโรชควร
ทำให้แจ้ง **ภาเวตัพพะ** - มรรคควรเจริญ.

บทว่า **เย เย ชมฺมา สจฺจิกตา โหนฺติ, เต เต ชมฺมา**
มุสิตา โหนฺติ - ธรรมใด ๆ เป็นธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว, ธรรมนั้น ๆ
ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้ว ได้แก่ ธรรมอันทำให้แจ้งแล้ว ด้วยการ
ทำให้แจ้งด้วยอารมณ์ ย่อมเป็นธรรมอันถูกต้องแล้วด้วยความถูกต้อง
อารมณ์, ธรรมอันทำให้แจ้งแล้วด้วยการทำให้แจ้งซึ่งการได้เฉพาะ ย่อม
เป็นธรรมอันถูกต้องแล้วด้วยความถูกต้องการได้เฉพาะ ด้วยประการ-
ฉะนี้.

จบ อรรถกถาสัจฉิกาตัพพนิทเทศ

อรรถกถาหอนภคิยจตุกนิทเทส*

บัดนี้ เพราะความที่ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ย่อมมีโดยประเภทที่ว่างจากสมาธิอย่างหนึ่ง ๆ, ฉะนั้น พระสารีบุตรจึงได้ชี้แจงหอนภคิยจตุกะโดยเป็นอันเดียวกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปฐมุตส ฌานุตส ลาภี คือ ของพระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน. บทว่า ลาภี เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถกถาวิภัตติ. ลาภี ท่านกล่าวเป็น ลาภี เพราะอรรถว่า มีการทำให้แจ้ง.

ศัพท์ว่า สหคต ในบทว่า กามสหคตา นี้ท่านประสงค์เอาความว่า อารมณฺ์, อธิบายว่า มีวัตถุกามและกิเลสกามเป็นอารมณฺ์.

บทว่า สยญามนสิการา-สัจญญาและมนสิการ ได้แก่ ชวน-สัจญญา และมนสิการด้วยความคำนึงถึงสัจญญานั้น. มนสิการสัมปยุตด้วยญาณก็ควร. บทว่า สมุทาจรหุติ ย่อมปรากฏ คือ ย่อมเป็นไป.

บทว่า ทมโโม ได้แก่ ธรรม คือ ปฐมฌาน. พระโยคาวจรเมื่อเสื่อมจากฌาน ชื่อว่า เสื่อมด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ด้วยกิเลสกำเริบ ๑ ด้วยขอสัมปายกิริยา ๑ ด้วยการไม่ประกอบความเพียร ๑. เมื่อเสื่อมด้วยกิเลสกำเริบ ชื่อว่า เสื่อมเร็ว. เมื่อเสื่อมด้วยขอสัมปายกิริยา ๑. อยู่ในข้อ ๗๘.

ด้วยอำนาจการประกอบความเป็นผู้ยินดีในการทำงาน ความเป็นผู้ยินดีในการพูดเหลวไหล ความเป็นผู้ยินดีในการนอน ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลี ชื่อว่า เสื่อมช้า, เมื่อไม่เข้าถึงเนื่องๆ ด้วย ปลิวโพธ - ความกังวล มีความเจ็บไข้และความวิบัติด้วยปัจจัยเป็นต้น แม้เมื่อเสื่อมด้วยการไม่ประกอบความเพียร ก็ชื่อว่า เสื่อมช้า. แต่ในนิทเทศนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงเหตุอันมีกำลังเท่านั้น จึงกล่าวถึงกิเลสกำเริบอย่างเดียว.

ก็เมื่อพระโยคาวจรเสื่อมจากหุตยฉานเป็นต้น ชื่อว่า เสื่อม แม้ด้วยความพอใจในฉานชั้นต่ำๆ กำเริบ. ถามว่า เป็นอันเสื่อมด้วยเหตุประมาณเท่าไร? ตอบว่า เป็นอันเสื่อมด้วยเหตุเท่าที่ไม่สามารถจะเข้าถึงได้.

บทว่า ตทฺฐมฺมตา - ความพอใจอันเป็นธรรมสมควรแก่ปฐมฉานนั้น คือ ธรรมอันเป็นไปสมควร ชื่อว่า อนุสมฺโม. บทนี้เป็นชื่อของธรรม คือ ความพอใจอันเป็นไปเพราะทำฉานให้ยิ่ง. ธรรมอันสมควรนั้นแล ชื่อว่า อนุสมฺมตา. ความเป็นธรรมสมควรแก่ฉานนั้น ชื่อว่า ตทฺฐมฺมตา.

บทว่า สติ คือ พอใจ. บทว่า สนฺติฏฺฐติ คือ ตั้งอยู่. ท่านอธิบายว่า ความพอใจอันเป็นไปตามปฐมฉานนั้น ยังเป็นไปอยู่.

บทว่า อวิตกกุสลดตา - ไม่สลดด้วยวิตก ได้แก่ มีทุติย-
ฌานเป็นอารมณ์. บทนั้นท่านกล่าวว่า อวิตกกัม เพราะในทุติยฌานนี้
ไม่มีวิตก.

บทว่า นิพพิทาสลดตา - สลดด้วยนิพพิทา ได้แก่ มีวิปัสสนา
เป็นอารมณ์. วิปัสสนานั้นท่านกล่าวว่า นิพพิทา เพราะเบื้องต้นใน
สังขารทั้งหลาย, สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า นิพพิทนํ
วิรุขติ เมื่อเบื้องต้น ย่อมคลายกำหนด.

บทว่า วิจารณ์สลดตา ประกอบด้วย วิจารณ์ ได้แก่ วิปัสสนา
ประกอบด้วยอริยมรรค. วิปัสสนานั้นถึงยอดแล้ว ให้บรรลุความตั้งขึ้น
ของมรรค. เพราะฉะนั้น สัญญาและมสติการมีวิปัสสนาเป็นอารมณ์
ท่านจึงกล่าวว่า วิจารณ์สลดตา - ประกอบด้วยวิจารณ์, สมดังที่พระผู้-
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า วิจารณ์ วิมูจติ เพราะคลายความกำหนด
จิตย่อมหลุดพ้น.

บทว่า วิตกกุสลดตา - สลดด้วยวิตก ได้แก่ มีปฐมฌาน
เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจวิตก.

บทว่า อุเบกขาสลดตา - สลดด้วยอุเบกขาและสุข ได้
แก่ มีตติยฌานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจอุเบกขา คือ เป็นกลางในฌาน

นั้นและด้วยสุขเวทนา.

บทว่า ปิตีสุขสหคตา - สหคตด้วยปิติและสุข ได้แก่ มีหุติย-
ฉานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจปิติและสุขเวทนา.

บทว่า อทุกขมสุขสหคตา - สหคตด้วยอทุกขมสุข ได้แก่
มีจิตตฉานเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจอุเบกขาเวทนา. เวทนานั้นไม่มี
ทุกข์ ไม่มีสุข เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อทุกขมสุขเวทนา. ม
อักษรในบทนี้ท่านกล่าวด้วยบทสนธิ.

บทว่า รูปสหคตา - สหคตด้วยรูป ได้แก่ แม้เมื่อมีธรรม
เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่
และธรรมเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลสของพระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่
ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะมีรูปฉานเป็นอารมณ์ ท่านก็มีได้
ชี้แจงถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะไม่มีธรรมเป็นไปในส่วนแห่ง
ความวิเศษ. ท่านกล่าวว่า สมาริอันเป็นโลกิยะนี้แม้ทั้งหมดเป็นไปใน
ส่วนแห่งความเสื่อมแก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์อย่างอ่อน มีปกติอยู่ด้วยความ
ประมาท, เป็นไปในส่วนแห่งความตั้งอยู่แก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์อย่าง
อ่อน มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท. เป็นไปในส่วนแห่งความพิเศษ
แก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์แก่กล้าอันมีตัณหาเป็นจริต, เป็นไปในส่วนแห่ง
การชำแรกกิเลสแก่พระโยคีผู้มีอินทรีย์แก่กล้ามีทิวฐิเป็นจริต.

จบ อรรถกถาหอนภาคิยจตุกนิตเทศ

ลักษณะตติกนิเทศ

[๗๕] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า รูปไม่เที่ยงเพราะความว่าในรูป เป็นทุกข์ เพราะความว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะความว่าหาแก่นสารมิได้ ชื่อว่าสุตมยญาณ ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ไม่เที่ยง เพราะความว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะความว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะความว่าหาแก่นสารมิได้ ชื่อว่าสุตมยญาณ ชื่อว่าญาณด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญาด้วยอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ชื่อว่าสุตมยญาณ.

อรรถกถาลักษณะตติกนิเทศ

๗๕] บัดนี้ เพราะโลกิยธรรมเมื่อย่างหนึ่ง ๆ ถูกกำจัดด้วย ไตรลักษณ์, ฉะนั้นท่านจึงชี้แจงไตรลักษณ์เป็นอันเดียวกัน.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนิจจัง ขยัญฺเณ - รูปไม่เที่ยงเพราะ อรรถว่า สิ้นไป คือ รูป ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะความสิ้นไปในลักษณะ นั้น ๆ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะมีความสิ้นไป เสื่อมไป หมดความยินดี ดับไปเป็นธรรมดา.

บทว่า ทุกฺขํ ภยญฺเณ เป็นทุกฺข เพราะอรรถว่า น่ากลัว คือ ชื่อว่า ทุกฺข เพราะความมีภัยเฉพาะหน้า. เพราะสิ่งใดเป็นทุกฺข สิ่งนั้นไม่เที่ยงย่อมนำมาซึ่งความน่ากลัว คุณความทุกฺขของทวยเทพใน สิวโหมปมสูตรฉะนั้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ทุกฺข ด้วยอรรถว่า ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ เป็นสิ่งน่ากลัว.

บทว่า อนตฺตา อสารถฺเณ เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า หาแก่นสารมิได้ คือ ชื่อว่า อนัตตา เพราะไม่มีแก่นสารในตนที่ กำหนดไว้โดยนั้ว่า ตัวตน ผู้อยู่อาศัย ผู้กระทำ ผู้รู้ ผู้มีอำนาจเอง เพราะว่าสิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกฺข สิ่งนั้น ไม่สามารถจะดำรงความไม่ เที่ยงแม้ของตนหรือความเกิด ความเสื่อมและความบีบคั้นไว้ได้, จะหา ๑. ตี. ขนธ. ๑๗/๑๕๔.

ความเป็นผู้กระทำเป็นต้นของคตินั้นได้แต่ไหน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย หากรูปนี้เป็นตัวตนแล้วไซ้, รูปนี้จะไม่พึงเป็นไปเพื่อความอาพาธเลย.* อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า อนัตตา เพราะไม่มีแก่นสารในตน ไม่มีแก่นสารเป็นนิจ.

จบ อรรถกถาลักขณัตถิกนิตเทศ

ทุกขสังนิทเทศ

[๘๐] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วว่า นี้ทุกขอริยสังข์ นี้ทุกขสมุททยอริยสังข์ นี้ทุกขนิโรธอริยสังข์ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างไร ?

ในอริยสังข์ ๔ ประการนั้น ทุกขอริยสังข์เป็นโจน ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นทุกข์ ความประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สมปรารถนา ก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์.

๑. วิ. มหา. ๔/๒๐.

ชาติในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความเกิด ความเกิดพร้อม
ความก้าวลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น
ทั้งหลาย ความกลับได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า ชาติ.

ชราในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความแก่ ความชำรุด ความ
เป็นผู้มีฟันหัก ความเป็นผู้มีผมหงอก ความเป็นผู้มีหนังเหี่ยว ความ
เสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งสัตว์
นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า ชรา.

มรณะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความจู่ติ ความเคลื่อน
ความแตก ความหายไป ความถึงตาย ความตาย ความทำกาละ
ความแตกแห่งชั้นชั้น ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์
จากหมู่สัตว์นั้น ๆ แห่งสัตว์นั้น ๆ นี้ท่านกล่าวว่า มรณะ.

[๘๑] โสกะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความโสก กิริยาที่
โสก ความเป็นผู้โสก ความโสก ณ ภายใน ความตรอมตรม ณ ภายใน
ความเผาจิต ความเสียใจ ลุกสร คือ ความโสก แห่งบุคคลผู้ถูกความ
ฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าก็ดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่งสมบัติกระทบเข้า
ก็ดี ผู้ถูกความฉิบหาย คือ โรคกระทบเข้าก็ดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่ง
ศีลกระทบเข้าก็ดี ผู้ถูกความฉิบหายแห่งทิวฐิกระทบเข้าก็ดี ผู้ประจวบ
กับความฉิบหายอื่น ๆ ก็ดี ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าก็ดี นี้ท่าน
กล่าวว่า โสกะ.

ปริเทวะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความครวญ ความคร่ำ-
ครวญ ความร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำพัน ความบ่นด้วย
วจา ความเพ้อด้วยวจา ความพูดพร่ำเพรื่อ กิริยาที่พูดพร่ำ ความ
เป็นผู้พูดพร่ำเพรื่อ แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าถึงดี
... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าถึงดี นี้ท่านกล่าวว่า **ปริเทวะ**.

ทุกข์ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความไม่สำราญ ความลำบาก
อันมีทางกาย ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วซึ่งเกิดแต่
กายสัมผัส กิริยาอันไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัส นี้ท่าน
กล่าวว่า **ทุกข์**.

โทมนัสสะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความไม่สำราญ ความ
ลำบากอันมีทางใจ ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วเกิดแต่
สัมผัสทางใจ กิริยาอันไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่สัมผัสทางใจ นี้
ท่านกล่าวว่า **โทมนัสสะ**.

อุปายาสะในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน ความแค้น ความเคือง
ความเป็นผู้แค้น ความเป็นผู้เคือง แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติ
กระทบเข้าถึงดี... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าถึงดี นี้ท่านกล่าวว่า
อุปายาสะ.

[๘๒] ความประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็น
ทุกข์ในทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น

รส โภกฐ์พะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจในโลกนี้
ย่อมมีแก่บุคคลนั้น หรือ สัตว์เหล่าใดเป็นผู้ไม่หวังประโยชน์ ไม่หวัง
ความเกื้อกูล ไม่หวังความสบาย ไม่หวังความปลอดภัยจากโยคกิเลส
แก่บุคคลนั้น การไปร่วมกัน การมาร่วมกัน การอยู่ร่วมกัน การ
ทำกิจร่วมกัน กับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น นี้ท่านกล่าวว่า ความ
ประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์.

ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก เป็นทุกข์ใน
ทุกขอริยสังขนั้นเป็นไฉน สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น รส
โภกฐ์พะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ในโลกนี้ ย่อมมีแก่
บุคคลนั้น หรือสัตว์เหล่าใด คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย
พี่หญิง น้องหญิง มิตร พวกพ้อง ญาติ หรือสาโลหิตเป็นผู้หวัง
ประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความสบาย หวังความปลอดภัย
จากโยคกิเลสแก่บุคคลนั้น การไม่ได้ไปร่วมกัน การไม่ได้มาร่วมกัน
การไม่ได้อยู่ร่วมกัน การไม่ได้ทำกิจร่วมกันกับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น
นี้ท่านกล่าวว่า ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก เป็น
ทุกข์.

ความไม่ได้สมปรารถนาเป็นทุกข์ในทุกขอริยสังขเป็นไฉน สัตว์
ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า
ขอเราทั้งหลายอย่ามีชาติเป็นธรรมดา และชาติอย่างมาถึงแก่เราทั้งหลาย

เลข ขื่อนี้อันสัตว์ทั้งหลายไม่พึงได้ตามความปรารถนา แม้ความปรารถนา
สิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น นี่ก็เป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายมีชราเป็นธรรมดา ฯลฯ
สัตว์ทั้งหลายมีพยาธิเป็นธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีมรณะเป็น
ธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีโสกะปริเทวะ ทุกข์โทมนัสสะและอุปายาสะ
เป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ขอเราทั้งหลายอย่าพึง
มีความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้น
ใจเป็นธรรมดาเลยและขอความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความ
ทุกข์ใจและความคับแค้นใจ ไม่พึงมาถึงแก่เราทั้งหลายเลย ขื่อนี้อัน
สัตว์ทั้งหลายไม่พึงได้ตามความปรารถนา ความไม่ได้สมปรารถนามี
นี่ก็เป็นทุกข์.

โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ ในทุกขอริยสังขานั้นเป็นไฉน
อุปาทานชั้น คือ รูป อุปาทานชั้น คือ เวทนา อุปาทานชั้น คือ
สัญญา อุปาทานชั้น คือ สังขาร อุปาทานชั้น คือ วิญญาณ
อุปาทานชั้นเหล่านี้ ท่านกล่าวว่า โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์
นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขอริยสัง.

อรรถกถาทุกขสังนิทเทศ

๘๐] พระสารีบุตรได้ชี้แจงแม้ทุกขอริยสังข โดยเป็นอันเดียวกัน
เพราะสังขจะทั้งหลายเกี่ยวเนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยอรรถว่า เป็นของ
จริงแท้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ตตฺถ ตตฺถ ได้แก่ ในอริยสัจ ๔ เหล่านั้น. บทว่า กตมํ ได้แก่ กเถตุกัมยตาปุจฺจา - ถามเพื่อประสงค์ จะตอบเอง.

บทว่า ทุกฺขํ อริยสจฺจํ - ทุกขอริยสัจ ได้แก่ เป็นการแสดง ธรรมที่ถามแล้ว.

ในบทมีอาทิว่า ชาตีปิ ทุกฺขา นั้นท่านประกาศอรรถแห่ง ชาตี ศัพท์ไว้ไม่น้อย. ดังที่กล่าวไว้ว่า

ภพ ตระกูล พวก ศีล บัญญัติ ลักษณะ

ปฐุติ ปฐิสฺสนฺธิ ท่านประกาศอรรถแห่ง ชาตีไว้
ด้วยประการฉะนี้.

จริงดังนั้น ชาตี ศัพท์มีอรรถว่า ภพ ในบทมีอาทิว่า เอกมฺปิ ชาตี เทวฺปิ ชาตีโย - ภพแม่หนึ่ง แม่สองภพ. มีอรรถว่า ตระกูล ในบทนี้ว่า อกฺขิตฺโต อนฺุปกฺกฺกุโร ชาตีวาเทน - ไม่ขัดทอด ไม่ คำว่า ถึงตระกูล. มีอรรถว่า พวก ในบทมีอาทิว่า อตุลฺลิ วิสาเข นิกฺคฺชฺชานาม สมณชาต* คู่ก่อนวิสาขา พวกสมณะนิกครนถ์ยังมีอยู่. มีอรรถว่า อริยศีล ในบทมีอาทิว่า ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาตียา

ชาโต นานิขานามิ- คุณก่อนน้องหญิงตั้งแต่เราเกิดในอริยชาติแล้วจะได้
รู้สึกว่าจะแก่งปลงสัตว์จากชีวิตหามีได้. มีอรรถว่า **บัญญัติ** ในบทมีอาทิ
ว่า **ติริยา นาม ตินชาติ นานิย อุกคฺคฺนฺตฺวา นภํ อหจฺจ จิตา**
อโหสิ หมายความว่า คบคุณขึ้นจากนากิฟุ้งขึ้นไปจดท้องฟ้า. มีอรรถว่า สังขต-
ลักษณะ ในบทนี้ว่า **ชาติ ทฺวิหิ ขนฺุเขหิ สฺกฺคฺหิตา** - ชาติ
ท่านสงเคราะห์ด้วยชั้น ๒. มีอรรถว่า **ปฺสูติ** ในบทนี้ว่า **สมฺปติ-**
ชาโต อานนฺท โปธิสฺสฺสฺโต - คุณก่อนอานนท์ โปธิสัตว์เกิดทันทีทันใด.
มีอรรถว่า **ปฺภูิสฺสนฺธิ** โดยปริยายในบทนี้ว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เพราะ
ภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ. และบทว่า **ชาติปิ ทฺกฺขฺา** - แม้ชาติก็เป็นทุกข์.
แต่โดยนิปริยาย - โดยตรง ได้แก่ ความปรากฏครั้งแรกของชั้น
ทั้งหลายที่ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในภพนั้น ๆ.

หากถามว่า เพราะเหตุไร ชาตินี้จึงเป็นทุกข์ ตอบว่า เพราะ
ชาติเป็นที่ตั้งของทุกข์ไม่น้อย. ทุกข์ไม่น้อย คือ ทฺกฺขฺทฺกฺขฺ วิปริณาม
ทฺกฺขฺ สํขารทฺกฺขฺ ปฺภูิจันฺนทฺกฺขฺ อํปฺปฺภูิจันฺนทฺกฺขฺ ปริยายทฺกฺขฺ
นิปริยายทฺกฺขฺ เพราะทุกข์เหล่านี้ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ท่านกล่าว
ว่า **ทฺกฺขฺทฺกฺขฺ** เพราะเป็นทุกข์โดยสภาพของเวทนาและโดยชื่อ.

๑. ม.ม. ๑๓/๕๓๑ ๒. อ.จ. ปญจก. ๒๒/๑๕๖. ๓. อภิ.ธา ๓๖/๖๓.

๔. ม.อ. ๑๔/๓๓๓. ๕. อภิ. วิ. ๓๕/๒๕๕. ๖. ขุ.ป. ๓๑/๘๐.

สุขเวทนา ชื่อว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์ด้วยความปรวนแปร.

อุเบกขาเวทนา และสังขารเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งเหลือ ชื่อว่า สังขารทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความดับ.

อาพาธทางกาย ทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน ความร้อนใจเกิด เพราะราคะ เกิดเพราะโทสะเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจันนทุกข์ - ทุกข์ ปกปิด เพราะถามจึงรู้ และเพราะความเจ็บปวดไม่ปรากฏ.

อาพาธที่มีสมุฏฐานจากโทษ ๓๒ เป็นต้น ชื่อว่า อัปปฏิจันนทุกข์ - ทุกข์ไม่ปกปิด เพราะไม่ต้องถามรู้ได้ และเพราะความเจ็บปวดปรากฏ.

แม้ทุกข์ทั้งหมดมีชาติเป็นต้น มาในสังขารังค์ เว้น ทุกขทุกข์ ที่เหลือ ชื่อว่า ปริยายทุกข์ - ทุกข์โดยอ้อม เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ นั้น ๆ. ส่วนทุกขทุกข์ท่านกล่าวว่าเป็น นิปริยายทุกข์-ทุกข์โดยตรง.

ในบทนั้นชาติเป็นอาปายิกทุกข์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงประกาศด้วยอุปมาในพาลบัณฑิตสูตร๒เป็นต้น. อนึ่ง ชาติเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อันเป็นประเภทมีทุกข์ มีมูลมาจากการหยั่งลงสู่
๑. อภิ.วิ. ๓๕/๑๔๘.

ครรรค์เป็นต้น ซึ่งเกิดในมนุษย์โลกแม้ในสุคติ. ในบพนี้ ชาตินี้เป็น
ทุกข์อันเป็นประเภทมีทุกข์ มีมูลจากการหยั่งลงสู่ครรรค์เป็นต้น. จริงอยู่
สัตว์นี้เกิดในครรรค์มารดา มิได้เกิดในดอกอุบล ดอกบัวหลวง และ
ดอกบัวขาวเป็นต้น. โดยที่แท้สัตว์ย่อมเกิดในท้องน้ำเกลียวอย่างยิ่ง
คล้ายเที่ยวไปในป่าใหญ่ที่มีกลิ่นเหม็นมากอบอวลด้วยกลิ่นซากศพนานา
ชนิด ทั้งมีดื้อตื้อคับแคบอย่างยิ่งในท่ามกลางพื้นที่องกระดุกสันหลัง
ข้างล่าง กระทบอาหารข้างบนท้อง อุจจาระเกิดในปลาน้ำมนเปรี้ยว
บูด และหลุมขยะเป็นต้น. สัตว์นั้นเกิดในท้องมารดา อบอุ่นอยู่กับ
ท้องมารดาตลอด ๑๐ เดือน เว้นจากการงอ การเหยียดเป็นต้น หมก
อยู่เหมือนอาหารใส่ไว้ในถุง เหมือนก้อนแป้งถูกหนึ่ง ย่อมเสวยความ
ทุกข์อย่างยิ่ง. นี้ชื่อว่าทุกข์มีมูลมาจากการหยั่งลงสู่ครรรค์. สัตว์นั้นในขณะ
ที่มารดาหกล้ม เดิน นั่ง ลุก เปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้น อย่างรีบร้อน
ย่อมเสวยทุกข์หนัก เพราะความเจ็บปวดดิการคร่า นุค ทั้ง ขยับไป
ขยับมาเป็นต้น คุจถูกแกะตอกอยู่ในมือของนักเลงสุรา และคุจถูกงูตอก
อยู่ในมือของหมอ. สัตว์ย่อมเสวยทุกข์หนักในเวลามารดาคิมน้ำเย็น
ปรากฏ คุจเกิดในนรกเย็น ในเวลามารดาคลืนข้าวต้มอาหารร้อนปรากฏ
คุจฝนถ่านเพลิงโปรยลงมา ในเวลามารดาคลืนของเค็มของเปรี้ยวเป็น
ต้น ปรากฏคุจได้รับโทษการแทงด้วยหอกอันคมเป็นต้น, นี้เป็นทุกข์
มีมูลมาจากการบริหารครรรค์.

อนึ่ง สัตว์ย่อมเสวยทุกข์ด้วยการผ่าตัดเป็นต้น ของมารดาผู้มี
กรรมหลงในที่เกิดของทุกข์ไม่ควรที่ แม่มิตร อำมาตย์ และเพื่อนสนิท
เป็นต้น ไม่ควรดู, นี้ชื่อว่าทุกข์มีมูลมาจากความวิบัติของกรรม.

ทุกข์ย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้ถูกลมเป็นของมารดาซึ่งจะคลอด พัดหมุน
กลับไปทางช่องคลอดนำกลั้วน้ำ ดูจตุรเวท ดูข้างถูกดูออกจากช่อง
ดาล เพราะปากช่องคลอดแคบอย่างยิ่ง และดูสัตว์นั้นรกถูกภูเขาใน
ตั้งฆาตกรบดละเอียด, นี้ทุกข์มีมูลจากการคลอด,

ทุกข์เช่นกับแทงด้วยปลายเข็มและเนียนด้วยมีดโกน ย่อมเกิด
แต่สัตว์ผู้เกิดแล้วมีร่างกายแบบบาง เช่นกับแผลอ่อนๆ ในเวลาจับมือ
อาบน้ำ ล้างหน้า เช็ดด้วยผ้าผืนเล็กเป็นต้น, นี้ทุกข์มีมูลออกไปภาย
นอกจากท้องแม่.

ในความเป็นไปนอกจากนี้ ทุกข์ย่อมมีแก่ผู้ทำลายตนด้วยตนเอง
ผู้ประกอบความเพียรด้วยการทรมานตน ทำตนให้เดือดร้อนด้วยยอเจลก-
วัตรเป็นต้น ผู้ไม่บริโภคน้ำและบิณฑบาตด้วยความโกรธ, นี้เป็นทุกข์มีมูล
จากความพยายามของตน, ที่นอกจากนี้ไปทุกข์ย่อมเกิดแก่ผู้เสวยกรรม
มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น, นี้ทุกข์มีมูลจากความพยายามของผู้อื่น.

ชาติ นี้เป็นที่ตั้งของทุกข์แม้ทั้งหมดด้วยประการฉะนี้. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

หากสัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซ้ร้ เขา
ก็จะต้องได้รั้กรรม มิถูกไฟเผาเป็นต้นในชาติ
นั้น, สัตว์พึงได้ทุกข์เป็นที่พึงในที่ไหนเล่า พระ-
มุณีในธรรมวินัยนี้กล่าว ชาติ ว่าเป็นทุกข์ ด้วย
ประการฉะนี้.

ทุกข์ในจำพวกเดียวรั้จฉานมิไม่น้อย มีการ
กระหน่ำด้วยเส้ ปฏัก ท่อนไม้เป็นต้น, เว้นชาติ
เสีย ทุกข์จะพึงมีในสัตว์นั้นได้อย่างไร แม้เพราะ
เหตุฉนั้น ชาติ จึงชื่อว่า เป็นทุกข์ในพวกสัตว์นั้น.

ทุกข์ในปรตทั้งหลาย เกิดเพราะวิหาร
และมีทุกข์ชนิดต่าง ๆ มิเกิดแต่ลมและแดดเป็น
ต้น, เพราะทุกข์ในที่นั้นยอมมิแก่สัตว์ที่ยังไม่เกิด
ก็หาไม่ ฉะนั้นพระมุณีจึงตรัส ชาติ ว่าเป็นทุกข์.

ทุกข์ในหมู่สุรในโลกันตรนรกมีคคือ เย็น
จัด, เพราะความเกิดในนรกนั้นไม่มีทุกข์ ก็มีไม่
ได้ เพราะฉะนั้นพระมุณีจึงตรัสว่า ทุกข์ทั้งหลายมี
เพราะชาติ.

สัตว์เมื่ออยู่ในครรภ์มารดาก็เหมือนอยู่ในอุทรนรก เมื่ออยู่นานก็ดี ออกไปภายนอกก็ดี, สัตว์ย่อมถึงทุกข์ เว้นชาติเสียแล้ว แม้ทุกข์อันร้ายแรงยิ่งนักก็ไม่มี เพราะชาตินี้มีจึงเป็นทุกข์ ด้วยประการฉะนี้.

อันที่จริงทุกข์นี้มีอยู่ในโลกนี้ตลอดกาล ประโยชน์ อะไรที่จะต้องพูดมากไปในกาลไหน ๆ มิใช่หรือ, ทุกข์เว้นชาติเสียแล้วก็มิได้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ตรัสถึงชาติ นี้ว่าเป็นทุกข์ก่อนทุกข์อื่นทั้งหมด ดังนี้.

ในบทว่า ชราปี ทุกฺขา - แม้ชราก็เป็นทุกข์นี้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ชรามี ๒ อย่าง คือ ลักษณะของสังขตะและความเป็นขั้นแก่อันเนื่องในภพเดียวในสันตติที่รู้จักว่ามีพินหักเป็นต้น. ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาชรา นั้น. ชรานั้นชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นสังขารทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ทุกข์ทางกายทางใจเกิดขึ้น มีหลายปัจจัยอาทิว่าความเป็นหนุ่มสาวเสื่อมไปกำลังถดถอยสติปัญญาเสื่อมโทรม ถูกคนอื่นดูแคลน เพราะอวัยวะน้อยใหญ่ย่อหย่อนและอินทรีย์วิกลวิการ, ชราจึงเป็นที่ตั้งของทุกข์นั้น, ดังที่ท่านไว้ว่า

เพราะอวัยวะอ่อน อินทรีย์วิการ ความเป็น
หนุ่มสาวเสื่อมกำลังถดถอย. สติเป็นต้นเสื่อม-
โทรม ขาดความเลื่อมใสจากลูกเมียของตน ถึง
ความอ่อนแอมากขึ้น. สัตว์ได้รับทุกข์ทั้งกายทาง
ใจทั้งหมดนั้น เพราะชราเป็นเหตุ ฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่ชราเป็นทุกข์.

แม้เมื่อท่านควรกล่าว พยาธิทุกข์ในลำดับชราทุกข์ก็พึงทราบว่
ท่านไม่กล่าว เพราะพยาธิทุกข์ท่านถือเอาด้วยกายิกทุกข์นั่นเอง.

ในบทว่า มรณมุปี ทุกข์ - แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความตาย
มี ๒ อย่าง คือ ความตายที่ท่านกล่าวหมายถึงลักษณะของสังขตะว่
ชรามรณะท่านสงเคราะห์ด้วยชั้น ๒,^{*} และที่ท่านกล่าวหมายถึงการ
ขาดชีวิตินทรีย์อันเนื่องกันในภพหนึ่งว่ ความกลัวแต่ความตายเป็นนิจ
ในที่นี้ท่านประสงค์เอาความตายนั้น. ชื่อของความตายนั้น คือ ชาติ-
ปัจจยมรณะ - ความตายเพราะชาติเป็นปัจจัย, อุปัทภกมมรณะ - ความ
ตายเพราะความพยายาม, สรสมรณะ - ตายเพราะสิ้นอายุและกรรม,
อายุกขยมรณะ - ความตายเพราะสิ้นอายุ, บุญญักขยมรณะ - ความตาย
เพราะสิ้นบุญ. พึงทราบประเภทของความตายในที่นี้อีก คือ ขณิก-
๑. อภ.ธ. ๓๖/๖๗.

มรณะ - ความตายชั่วขณะ, **สมมติมรณะ** - ความตายโดยสมมติ, สมุจเจทมรณะ - ความตายเด็ดขาด. ประเภทของรูปธรรมและอรูปธรรมในความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า **ขณิกมรณะ**.

บทนี้ว่า **ติสุโธ มโต, ปุสุโธ มโต** - นายติสสะตายแล้ว นายปุสสะตายแล้ว ชื่อว่า **สมมติมรณะ** เพราะไม่มีสัตว์โดยประมัตถ์.

บทนี้ว่า **สสุธัมมโต, รุกโข มโต** - ข้าวกล้าตายแล้ว, ต้นไม้ตายแล้ว ชื่อว่า **สมมติมรณะ**. เพราะไม่มีสัตว์โดยปรอินทรีย์

กาลกิริยาอันไม่มีปฏิสนธิของพระชินาสพ ชื่อว่า **สมุจเจทมรณะ**. สมมติมรณะและสมุจเจทมรณะนอกนี้ เว้นสมมติมรณะภายนอกท่านสงเคราะห์ด้วยการตัดขาดการติดต่อ ตามที่กล่าวแล้ว, มรณะชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า

วัตถุเป็นที่รักของคนชั่วผู้เห็นนิมิตมีบาปกรรม
เป็นต้น ผู้ประสบสิ่งเจริญของพลัดพรากไป, ทุกข์
ทางใจของคนใกล้ตายโดยไม่แตกต่างกัน ทุกข์ใน
สรีระมีโรคลมอันตัดข้อต่อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น
ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งปวงผู้ถูกทิ่มแทงส่วนสำคัญของ
ร่างกาย ย่อมเป็นทุกข์เกิดแต่สรีระ.

ความตายนี้เป็นสิ่งที่หนีไม่ได้ ไม่มีการตอบ.

แทน เป็นที่ตั้งของทุกข์, เพราะเหตุนี้ท่านจึง

กล่าวว่า ความตายนี้เป็นทุกข์แน่นอน.

๘๑] จิตเร้าร้อนมีการฟุ้งภายในเป็นลักษณะของผู้ที่ถูกความ
เสื่อมแห่งญาติเป็นต้นมากระทบ ชื่อว่าความโศกในบทว่า โศกะ เป็นต้น.
ความโศกชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ จากทุกข์ทุกข์. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

ความโศกย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย

ดุจถูกลูกศรอาบยาพิษเจาะ และย่อมแผดเผาอย่าง

แรงกล้าดุจหลาวเหล็กถูกไฟเผาสังหารอยู่

ความโศกยอมนำมาซึ่งพยาธิ ชรา มรณะ

และการทำลาย แม้ทุกข์หลายอย่าง เพราะฉะนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า ความโศกเป็นทุกข์.

ความพรั่นเพื่อของผู้ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้น มาถูกต้อง
ชื่อว่าปริเทวะ. ปริเทวะชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นสังขารทุกข์
และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

สัตว์ถูกลูกศร คือ ความโศกกำลังร้องไห้คร่ำ.

ครวญ คือ ริมฝีปาก เพดานแห่งผากเป็นโรคผอม-

แห่ง, ย่อมได้รับทุกข์อย่างแสนสาหัส ด้วยเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ปรีทเวะ ว่าเป็นทุกข์.

ทุกข์ชื่อว่าเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ทางกายมีลักษณะบีบคั้นทางใจ, อนึ่งชื่อว่าทุกข์เป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ในทุกข์ และเพราะนำมาซึ่งทุกข์มีในใจ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

ทุกข์นี้ย่อมบีบคั้นกาย และให้เกิดทุกข์ใจ

ยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวโดยพิเศษว่า ทุกข์.

โทมนัสสะเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกข์ทางใจมีลักษณะบีบคั้นทางใจ. อนึ่ง โทมนัสสะชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ในทุกข์ และเพราะนำมาซึ่งทุกข์ทางกาย. จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับทุกข์ทางใจมาก ย่อมเสวยทุกข์มากมายเช่นสหายผมร้องไห้คร่ำครวญ. ขยี้อก, หมุนมาหมุนไป หกขะเมน, คว่ำศัสตรา, ดี่มยาพิษ, แขนงคอ, เข้ากองไฟ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เพราะจิตได้รับการบีบคั้น และนำความบีบ-

คั้นแก่กายอีกด้วย, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวโทมนัสสะ

ว่าเป็นทุกข์เพราะความเสียใจ.

อุปายาสะเป็นทุกข์ ได้แก่ โทสะทำให้เกิดทุกข์ทางใจอย่างยิ่งของผู้ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นมาถูกต้อง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ธรรมข้อหนึ่งอันนับเนื่องด้วยสังขารขันธ. อุปายาสะ ชื่อว่า เป็นทุกข์

เพราะเป็นสังขารทุกข์ เพราะเผาผลาญจิต เพราะความอึดอัดทางกาย.
ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อุปายาสะเป็นทุกข์ เพราะความเผาผลาญจิต

**และเพราะความอึดอัดทางกายเป็นอย่างมาก ย่อม
ยังทุกข์ให้เกิด เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อุปา-
ยาสะเป็นทุกข์.**

อนึ่ง ในบทว่า โสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะนี้พึงเห็นว่า โสกะ
เหมือนน้ำหุงข้าวด้วยไฟอ่อนน้ำข้าวเดือดอยู่ในภาชนะ, พึงเห็น
ปริเทวะ เหมือนน้ำหุงข้าวด้วยไฟแรงน้ำข้าวก็เดือดล้นออกนอกภาชนะ,
พึงเห็นอุปายาสะ เหมือนน้ำข้าวส่วนที่เหลือจากการล้นออกไม่เพียงพอที่
จะออกได้ น้ำข้าวที่หุงก็จะหมดสิ้นไปภายในภาชนะนั่นเอง.

๘๒] การอยู่ร่วมกับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รัก ชื่อว่า อับ-
ปิยสัมปโยคทุกข์. อับปิยสัมปโยคทุกข์ ชื่อว่า เป็นทุกข์เพราะเป็นที่
ตั้งแห่งทุกข์. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ทุกข์ครั้งแรกย่อมเกิดในจิต เพราะเห็นสัตว์

**และสังขารอันไม่เป็นที่รัก หรือทุกข์ที่เกิดเพราะ
การทรมาน ย่อมมีในกายนี้.**

**แม้ทุกข์ทั้งสองนี้โดยวัตถุ ก็เป็นการอยู่ร่วม
กับสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รัก เป็นที่รู้จักกันว่า**

**พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ตรัสว่า การ
อยู่ร่วมกับสัตว์และสังขารว่าเป็นทุกข์.**

การพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รัก ชื่อว่า **ปิยวิป-**
โยคทุกข์. ปิยวิปโยคทุกข์ ชื่อว่า เป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.
สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

**คนพาลทั้งหลายเพียบพร้อมด้วยลูกศร คือ
ความโศก เพราะการพลัดพรากจากญาติและสมบัติ
ย่อมเสียดแทงหัวใจ วิปโยคทุกข์ นี้ รู้กันแล้วว่า
เป็นทุกข์.**

ในการไม่ได้สมความปรารถนาพึงทราบความต่อไปนี้ ความ
ปรารถนาในวัตถุที่ไม่ควรได้ท่านกล่าวว่า **ยมุปัจฉัม น ลกฺขิตฺติ, ตมฺปิ-**
ทฺถุขํ - ความไม่ได้สมความปรารถนาก็เป็นทุกข์. อธิบายว่า เมื่อ
ปรารถนาในวัตถุที่ไม่ควรได้โดยธรรมก็ไม่ได้. ความปรารถนานั้นก็เป็น
ทุกข์. ความไม่ได้สมความปรารถนา ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

**ทุกข์เกิดจากการพิฆาต ย่อมเกิดแก่สัตว์ทั้ง-
หลายในโลกนี้โดยที่ไม่ได้สิ่งนั้น ๆ ตามปรารถนา.
เพราะความปรารถนาวัตถุที่ไม่ควรได้ อันเป็นเหตุ**

แห่งทุกข์นั้น, ฉะนั้นพระชินเจ้าจึงได้ตรัสถึงความ

ไม่ได้สมปรารถนาว่าเป็นทุกข์.

ในบทว่า **สงฺขิตฺเตน ปญฺจูปาทานกฺขนฺธา** - โดยย่ออุปาทาน-
ชั้น ๕ เป็นทุกข์ มีอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า **สงฺขิตฺเตน** ท่านกล่าว
หมายถึงเทศนา. เพราะไม่สามารถจะย่อทุกข์ได้ว่า ทุกข์ร้อยมีประมาณ
เท่านี้ ทุกข์พันมีประมาณเท่านี้, แต่เทศนาสามารถจะย่อได้. ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงย่อเทศนาจึงตรัสอย่างนี้ว่า **ชื่อว่า ทุกข์**
ไม่มีอะไรอื่น, โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์.

บทว่า **ปญฺจ** เป็นการกำหนดจำนวน. บทว่า **อุปาทานก-**
ขนฺธา ได้แก่ ชั้นอันเป็นอารมณ์ของอุปาทาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คงที่ตรัสถึงทุกข์ที่มีชาติ
เป็นแดนเกิด ไม่ตรัสถึงทุกข์ทั้งหมด ทุกข์นอก
จากนี้ก็ยังมีอยู่.

เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณ
อันยิ่งใหญ่ ทรงแสดงที่สุดของทุกข์ ว่า โดย
ย่ออุปาทานชั้นเหล่านี้เป็นทุกข์.

เป็นความจริงดังนั้นชาติเป็นต้น เบียดเบียนอุปาทานชั้น
ด้วยประการต่าง ๆ **ดูจไฟกำจัดเชื้อไฟ, ดูจเครื่องประหารกำจัดเป่า,**
ดูจเหลือบและยุงเป็นต้นกัดโค, ดูจคนตัดหญ้าทำลายดิน, ดูจโจรปล้น

ชาวบ้าน, ทำลายชาวบ้าน ฉะนั้น ย่อมเกิดในอุปาทานชั้นนั่นเอง
คุดหญ้าและเถาวัลย์เกิดบนแผ่นดิน, คุดดอกไม้ ผลไม้และใบไม้อ่อน
เกิดโน้นต้นไม้.

ชาติ เป็นทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานชั้น.

ชรา เป็นทุกข์ในท่ามกลาง.

มรณะ เป็นทุกข์ในที่สุด,

โสกะ เป็นทุกข์ถูกเผาผลาญ ด้วยถูกทุกข์ใกล้จะตายเบียด-
เบียน,

ปริเทวะ เป็นทุกข์ด้วยการพร้าเพื่อ เพราะทนทุกข์นั้นไม่ได้,

ทุกขะ เป็นทุกข์ด้วยความเจ็บป่วยของกาย เพราะประสบกับ
สัมผัสอันไม่น่าปรารถนา กล่าวคือ ธาตุกำเริบ,

โทมนัสสะ เป็นทุกข์ด้วยการรบกวนทางใจ เพราะเกิด
ปฏิกัม - ความขี้เกียจ ในโทมนัสของปุถุชนผู้ถูกโทมนัสนั้นเบียด-
เบียน,

อุปายาสะ เป็นทุกข์ด้วยความทอดถอนใจของผู้เกิดความตก-
ต่ำ เพราะความโศกเป็นต้นท่วมทับ.

การไม่ได้สมความปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะทำลายความ
ปรารถนาของผู้ที่ถึงความหมอดหวัง, อุปาทานชั้นที่ถูกกำหนดโดย
ประการต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า ทุกข์ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดง

ทุกข์นั้นอย่างหนึ่ง ๆ นำมากล่าว แต่ก็ไม่สามารถจะกล่าวให้หมดสิ้นได้ ตั้งหลายกัป, เพื่อแสดงย่อทุกข์ทั้งหมดไว้ในอุปาทานชั้น ๕ เป็นบาง ส่วน จุจรสน้ำในมหาสมุทรก็ย่อลงในหยาดน้ำเดียวกัน พระเถระจึง ได้กล่าวพระพุทธรพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โดยย่ออุปาทาน- ชั้น ๕ เป็นทุกข์ ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในบทภาษณีย์ มีอาทิว่า **ตตฺถ กตฺมา ชาติ.**

บทว่า **ตตฺถ** คือ เมื่อชาติเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วในทุกขสังนิทเทศ.

บทว่า **ยา เตสฺส เตสฺส สตุตฺตานํ** คือ แสดงถึงสัตว์ไม่น้อย ทั่วไปโดยสังเขป. เมื่อกล่าวอยู่อย่างนี้ตลอดวันว่า ชาติของเทวทัต, ชาติของโสมทัต สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่กำหนดถือเอา, การแสดงความอื่น อีกทั้งหมดก็ย่อมไม่สำเร็จ, แต่ด้วยบทสองบทนี้ สัตว์ไร ๆ ก็ไม่กำหนด ถือเอา การแสดงความอื่นอีกอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่สำเร็จก็หามิได้.

บทว่า **ตมฺหิ ตมฺหิ** คือ การแสดงถึงหมู่สัตว์ไม่น้อยทั่วไป ด้วยคติและชาติ.

บทว่า **สตุตฺตนิกาเย** - ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย คือ ในชุนฺนุมนุสัตว์ ในที่ประชุมสัตว์.

บทว่า **ชาติ** คือ ความเกิด. บทนี้ในที่นี้เป็นปฐมวิภักตติลง ในอรรถสภาวะ แปลว่า **ความเกิด.**

บทว่า **สญชาติ** คือ ความเกิดพร้อม. บทนี้เพิ่มอุปสรรคลงไป
แปลว่า ความเกิดพร้อม.

บทว่า **โอกกนฺติ** คือ ความก้าวลง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
ชาติ ด้วยอรรถว่า ความเกิด, ท่านกล่าวว่ **ชาติ** นั้น โดยที่อายตนะ
ยังไม่บริบูรณ์. ชื่อว่า **สญชาติ** ด้วยอรรถว่า เกิดพร้อม, ท่านกล่าว
สัพชาติ นั้น โดยที่อายตนะบริบูรณ์แล้ว. ชื่อว่า **โอกกนฺติ** ด้วย
อรรถว่า ก้าวลง ท่านกล่าว **โอกกนฺติ** นั้น ด้วยอำนาจของ อัญหะ
- เกิดในไข่ และ **ชลาพูชะ** - เกิดในครรภ์. เพราะว่าสัตว์เหล่านั้น
ก้าวลงสู่รังไข่และอุ้งกระเพาะ. สัตว์ก้าวลงยอมถือปฏิสนธิ คุกเข้าไป,
ชื่อว่า **อภินิพพัตติ** ด้วยอรรถว่า ความบังเกิด, ท่านกล่าว **อภินิพ-**
พัตติ นั้น ด้วยอำนาจแห่ง **สังเสทชะ** - เกิดจากเถาไคล และ **โอบ-**
ปาติกะ - เกิดผุดขึ้น เพราะสัตว์เหล่านั้นเป็นผู้ปรากฏเกิดขึ้น, นี้เป็น
สมมุติกา - กล่าวโดยสมมติเท่านั้น.

บัดนี้จะกล่าวโดยปรมัตถ์ว่า **ขนฺธานํ ปาตุภาโว** อายตนา
ปฐฺฐิตาโ - ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย ความกลับได้อายตนะ เพราะ
โดยปรมัตถ์ขั้นนั้นแล ปรากฏมิใช่สัตว์ปรากฏ. อนึ่ง ในบทว่า
ขนฺธานํ นี้ พึงทราบการถือเอาแม่ขั้น ๕ ในภพแห่งขั้น ๕ ขั้น
หนึ่งในภพแห่งขั้นหนึ่ง, ขั้น ๔ ในภพแห่งขั้น ๔. บทว่า ปาตุ-

ภาโว-ความปรากฏ ได้แก่ การเกิดขึ้น. บทว่า **อายตนาณํ** พึงทราบว่าเป็นส่วนประกอบด้วยอำนาจอายตนะซึ่งเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ.

บทว่า **ปฏิลาโภ** - การได้เฉพาะ ได้แก่ ความปรากฏในเพราะสันตตินั่นเอง. เพราะว่า อายตนะเหล่านั้นปรากฏ เป็นอันชื่อว่า ได้เฉพาะแล้ว.

บทว่า **อัย วุจฺจติ ชาติ** คือ นี้ท่านกล่าวว่า **ชาติ**.

พึงทราบวินิจฉัยในชราณิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **ชรา** เป็นปฐมาวักตติลงในอรรถสภาวะ แปลว่า ความแก่ บทว่า **ชिरฺณตา** เป็นอาการนิตเทศ แปลว่า ความชำรุด

สามบทมีบทว่า **ขณฺุทิจฺจํ** - ความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น เป็นกิจนิตเทศ - แสดงกิจที่ปรากฏ ในขณะที่ล่วงกาลผ่านวัย, สองบทหลังเป็นปกตินิตเทศ - แสดงความเป็นปกติ

จริงอยู่ ความนี้ท่านแสดงโดยสภาวะด้วยบทว่า **ชรา**. เพราะเหตุนี้ บทว่า **ขณฺุทิจฺจํ** นี้ จึงเป็นปฐมาวักตติลงในอรรถแห่งสภาวะของชราณั้น.

ด้วยบทว่า **ชिरฺณตา** - ความชำรุดนี้ท่านแสดงโดยอาการ, เพราะเหตุนี้ บทนี้จึงเป็นอาการนิตเทศของชราณั้น.

ด้วยบทว่า **ขณฺหิจฺฉํ** นี้ ท่านแสดงโดยกิจ คือ ความที่ฟัน และเล็บหักในเมื่อล่วงกาลผ่านวัยไป.

ด้วยบทว่า **ปาลิจฺฉํ** - ความเป็นผู้มีผมหยอก นี้ท่านแสดงโดยกิจ คือ ความที่ผมและขนทั้งหลายหยอก.

ด้วยบทว่า **วลิตฺตจฺจตา** - ความเป็นผู้มีหนังเหี่ยว นี้ท่านแสดงโดยอาการ คือ ความที่เพื่อแห้งเหี่ยว และหนังย่น. เพราะเหตุนี้ ๓ บทของชรา นั้นจึงเป็นกิจนิเทศ ในขณะกาลเวลาผ่านไป. ด้วยบททั้ง ๓ นั้นท่านแสดงถึงชราปรากฏ เห็นได้ชัดด้วยแสดงความคิดปกติเหล่านี้. ทางไปของชราปรากฏในฟันเป็นต้น ด้วยความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น แม้ลืมตาก็รู้ได้. อนึ่ง ชรามีความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้น รู้ไม่ได้. เพราะชราจะพึงรู้ด้วยตาไม่ได้. เหมือนทางไปของน้ำ ลม หรือไฟ ย่อมปรากฏ เพราะหญ้าและต้นไม้เป็นต้น โคนหัก หรือถูกไฟไหม้ อนึ่ง ทางไปนั้นไม่ปรากฏ น้ำเป็นต้นเท่านั้นปรากฏ.

ด้วยบทเหล่านี้ว่า **อายุโน สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก-** ความเสื่อมอายุ ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย คือท่านแสดงตามปกติ กล่าวคือ ความสิ้นไปแห่งอายุ เพราะอายุเสื่อมยิ่งในขณะกาลเวลาผ่านไปและความแก่แห่งอินทรีย์ มีชาติเป็นต้น, เพราะเหตุนี้พึงทราบว่าเป็นบททั้งสองนี้เป็นปกตินิเทศ.

ในบททั้งสองนั้น เพราะอายุของผู้มีชราย่อมเสื่อม ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวชรา โดยผลุปัจจายนัย - โดยมุ่งผลว่า อายุใน สำนวน- ความเสื่อมแห่งอายุ ดังนี้. อนึ่ง ในเวลาเป็นหนุ่มอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น แจ่มใสดี สามารถจะรับวิสัยของตนแม้สุขุมได้โดยง่ายทีเดียว ครั้นถึงชราที่แก่หง่อม ขุ่นมัว หดหู่ ไม่สามารถจะรับวิสัยของตนได้, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวโดยมุ่งผลว่า อินุทุริยานัม ปริปาโก - ความแก่แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย. ท่านชี้แจงชราไว้อย่างนี้ แม้ชราทั้งหมดก็มี ๒ อย่าง คือ ปราภฏ ๑ ปกปีด ๑.

ในชราเหล่านั้น ชราในรูปธรรมมีพื้นเป็นต้น เป็นชราปราภฏ เพราะแสดงความเป็นผู้มีพื้นหักเป็นต้น, ส่วนชราในอรูปธรรม ชื่อว่า ชราปกปีด เพราะไม่แสดงความผิตปรกติเช่นนั้น.

ในชราปราภฏนั้น ความที่พื้นหักเป็นต้น ย่อมปราภฏเป็นชนิดของพื้นเป็นต้นเช่นนั้นเอง. บุคคลเห็นความที่พื้นหักเป็นต้นนั้นด้วยตา แล้วคิดด้วยมโนทวารว่า พื้นเหล่านี้ถูกชราทำลายเสียแล้ว จึงรู้ชราเหมือนแลดูเขาโคเป็นต้น ที่เขาผูกไว้ในที่มีน้ำแล้วรู้ว่า ข้างล่างมีน้ำ ยังมี ชรา อีก ๒ อย่าง คือ สวีจชรา - ชรารู้ง่าย ๑ อวีจชรา - ชรารู้อยาก ๑.

ในชรา ๒ อย่างนั้น ชรา ชื่อว่า อวีจชรา เพราะรู้ความแตกต่างของชนิดในระหว่าง ๆ มีแก้วมณี ทอง เงิน แก้วประพาพ

ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์เป็นต้นได้ยาก เหมือนรู้สัตว์มีชีวิตในจำพวก
มันททสกะ - ว่ายอ่อน ๑๐ ขวบเป็นต้นได้ยาก. และเหมือนรู้อย่างไม่มี
ชีวิตในจำพวก ดอกไม้ ผลไม้และใบไม้เป็นต้นได้ยากฉะนั้น. อธิบาย
ว่า ได้แก่ นิรันตรชรา - ชราติดต่อกันไป. เมื่อก้าวโดยประการอื่น
จากนั้น ชรา ชื่อว่า สวีจิชรา เพราะรู้ความแตกต่างของชนิดเป็นต้น
ในระหว่าง ๆ ได้ง่าย.

ในชรา ๒ อย่างนั้น สวีจิชรา ฟังทราบอย่างนี้ ด้วยอำนาจ
ของอุปาทินนกะและอนุปาทินนกะ ฟันน้ำมันย่อมขึ้นแก่เด็กเล็กเป็น
ครั้งแรก แต่ฟันน้ำมันเหล่านั้นไม่มั่นคง. เมื่อฟันน้ำมันหลุดไป ฟัน
ก็ขึ้นอีก ฟันเหล่านั้นครั้งแรกเป็นสีขาว, ครั้นถูกลมชรากระทบ ก็
กลายเป็นสีดำ. ผมครั้งแรกเป็นสีแดง, จากนั้นก็เป็นสีดำ, จากนั้น
ก็เป็นสีขาว. ผิวก็มีเลือดฝาด. เมื่อเจริญขึ้น ๆ ส่วนที่สีขาวก็ฟ่องใส,
ส่วนที่สีดำก็ปรากฏเป็นสีดำ, เมื่อถูกลมชรากระทบ ก็มีรอยย่น.
ข่าวก้าวในเวลาหว่านก็เป็นสีขาว ภายหลังก็เป็นสีเขียว, เมื่อถูกลม
ชรากระทบก็เป็นสีเหลือง. ควรแสดงถึงพืชต้นมะม่วงบ้าง.

ฟังทราบวินิจฉัยในมรณนิทเทศดังต่อไปนี้. บทว่า จุติ ท่าน
กล่าวด้วยอำนาจการเคลื่อน. บทนี้เป็นคำกล่าวถึงความเสมอกันของ
ชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๕.

บทว่า จวนตา - ความเคลื่อน เป็นบทชี้ถึงลักษณะ โดยกล่าว
ถึงภาวะ.

บทว่า เกโท - ความแตก เป็นบทแสดงถึงการเกิดความแตก
ของ จุติขันธ.

บทว่า อนุตรธาน - ความหายไป เป็นบทแสดงถึงความไม่มี
ฐานะ โดยปริยายอย่างใด ๆ ของจุติขันธที่แตกแล้ว ดุจหม้อที่แตก

บทว่า มจฺจุ มรณํ ได้แก่ ความตาย กล่าวคือ ถึงความตาย
มิใช่ตายชั่วขณะ มัจจุผู้ทำที่สุด ชื่อว่า กาละ, การทำกาละนั้น ชื่อว่า
กาลกิริยา. ด้วยเหตุเพียงนี้ ท่านแสดงถึงความตายโดยสมมติ.

บัดนี้ เพื่อแสดงโดยปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
ขุณฺธาณํ เกโท - ความแตกแห่งขันธ. จริงอยู่โดยปรมัตถ์ ขันธที่ท่านั้น
แตก สัตว์ไร ๆ ไม่ตาย. เมื่อขันธแตกสัตว์ก็ตาย. จึงมีคำกล่าวว่า
เมื่อขันธแตก สัตว์ตายแล้ว. อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบความแตกแห่ง
ขันธ ด้วยอำนาจของขันธ ๔ และขันธ ๕. พึงทราบความทอดทิ้ง
ซากศพ ด้วยอำนาจของขันธ ๑, พึงทราบความแตกแห่งขันธ ด้วย
อำนาจของขันธ ๔ พึงทราบการทอดทิ้งซากศพ ด้วยอำนาจสองขันธ
ที่เหลือ. ถามว่า เพราะเหตุไร? ตอบว่า เพราะซากศพ คือ รูปกาย
ยังมีอยู่แม้ในสองภพ. อีกอย่างหนึ่ง เพราะขันธแม้ในชั้นจาตุมหะ
ราชายังแตกได้, ย่อมไม่ทอดทิ้งอะไร ๆ ไว้. ฉะนั้น ความแตกแห่ง
ขันธ ด้วยอำนาจขันธเหล่านั้นจึงเป็นการทอดทิ้งซากศพไว้ในมนุษย์
เป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวถึงมรณะเพราะทำการทอดทิ้งซากศพ
ว่า กเพวรสุตฺตํ นิกฺขเฏโป - การทอดทิ้งซากศพ.

ด้วยบทนี้ว่า **ชีวิตินุทริยสุตฺตปุจฺเจโท** - ความขาดแห่งชีวิตินุทริย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ชื่อว่า มรณะ ย่อมมีแก่ผู้ที่ยังมีอินทริยผูกพันอยู่เท่านั้น, ย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่อินทริยผูกพันอยู่. ส่วนบทว่า **สตฺถิ มตฺ, รุกฺโข มโต** - ข้าวกล้าตาย ต้นไม้ตายเป็นเพียงอาหารเท่านั้น. แต่โดยอรรถคำเห็นปานนี้ แสดงถึงความสิ้นไปและความเสื่อมไปของข้าวกล้าเป็นต้นเท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชาติ ชรา มรณะเหล่านี้ที่เกี่ยวแสวงหาช่องของสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ คือปัจฉามิตรผู้มุ่งร้าย ฉะนั้น. เหมือนอย่างว่าปัจฉามิตร ๓ คน ของบุรุษที่เกี่ยวหาช่อง. ปัจฉามิตรคนหนึ่งจึงกล่าวว่า เราจักกล่าวพรรณนาคุณของปาโนน แล้วจักพาบุรุษนั้นไปที่ป่านั้น, เราจะไม่ทำร้ายในบุรุษนี้เลย. ปัจฉามิตรคนที่สองจึงกล่าวว่า ในเวลาที่ท่านพาบุรุษนี้ไปเราจักโอบยทำให้หมดกำลัง. เราจะไม่ทำรุนแรงในบุรุษนี้เลย. ปัจฉามิตรคนที่สามจึงกล่าวว่า เมื่อท่านโอบยบุรุษนี้ทำให้หมดกำลังแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นภาระของเรา ครั้นปัจฉามิตรเหล่านั้นกล่าวอย่างนี้แล้วก็จึงทำตามนั้น.

การคร่าออกจากแควดวงของเพื่อนและญาติ แล้วให้ไปอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง คือปัจฉามิตรคนที่หนึ่งกล่าวพรรณนาคุณของปา แล้วพาบุรุษนั้นไปในป่านั้น จึงทราบว่าเป็น **กิจของชาติ**, การล้มลงในชั้นที่เกิดแล้วต้องอาศัยผู้อื่นและนอนพักผ่อนบนเตียง คือการโอบยของปัจฉามิตรคนที่สองแล้วทำให้หมดกำลัง จึงทราบว่าเป็น **กิจของชรา**.

การทำให้ถึงสิ้นชีวิต จุกการเอาดาบที่คมตัดศีรษะของปัจฉามิตรคนที่สาม
พึงทราบว่าเป็น กิจของมรณะ.

อีกอย่างหนึ่ง ในบพนี้ **ชาติทุกข์** พึงเห็นจุกการเข้าไปสู่ที่
มหากันดารอันมิโทษ, **ชราทุกข์** พึงเห็นจุกคนที่ไม่มีข้าวและน้ำในที่
นั้นหมดกำลังลง **มรณทุกข์** พึงเห็นจุกการถึงความเสื่อมและความ
พินาศด้วยสัตว์ร้ายเป็นต้นของคนทีหมดกำลัง ผู้หมดความพยายามใน
การเปลี่ยนอิริยาบถ.

พึงทราบวินิจฉัยในโสภณิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **พยุสน**
เพราะอรรถว่าถึงความพินาศ, อธิบายว่า ทอดทิ้งประโยชน์และความ
สุขนอนชบเซา. ความพินาศของญาติทั้งหลาย ชื่อว่า **ญาติพยุสน**,
ความสิ้นญาติเพราะภัยแต่โจรและโรคเป็นต้น ชื่อว่า **ญาติวินาโส**.
ด้วยความพินาศแห่งญาตินั้น.

บทว่า **ผุฏฐสฺส** - กระทบแล้ว คือ ท่วมทับ ครอบงำ, ได้แก่
ประกอบพร้อม. แม้ในบพทีเหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แต่ความต่างกัน
มีดังนี้ ความพินาศแห่งสมบัติ ชื่อว่า **ภคพยุสน**. อธิบายว่า ความ
สิ้นสมบัติ ความพินาศแห่งภคะ ด้วยราชภัยและโจรภัยเป็นต้น.

ความพินาศ คือ โรคนั่นเอง ชื่อว่า **โรคพยุสน**. จริงอยู่
โรค ชื่อว่า **พยุสนะ** เพราะอรรถว่า ยังความไม่มีโรคให้พินาศไป.

ความพินาศ แห่งศีล ชื่อว่า **ศีลพยุสน** บพนี้เป็นชื่อของ
ความเป็นผู้ทุศีล.

ความพินาศ คือ ทิฏฐินั้นเองเกิดขึ้นแล้วทำสมาธิทิวฐิให้พินาศ

ชื่อว่า **ทิฏฐุพยุสน์**-ความพินาศแห่งทิฏฐิ.

อนึ่ง ในบพนี้ สองบพแรกยังไม่สมบูรณ์; ตามบพหลังสมบูรณ์แล้ว ถูกกำจัดด้วยไตรลักษณ์. อนึ่ง สามบพแรกเป็นกุศลก็ไม่ใช่ เป็นอกุศลก็ไม่ใช่. สองบพ คือ **สึลพยุสนะ** และ**ทิฏฐิพยุสนะ**เป็น

อกุศล

บพว่า **อณฺตรณฺตรณ-** ความพินาศอื่น ๆ คือ เมื่อถูกความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่งจับต้องก็ดี เมื่อถูกความพินาศแห่งมิตรและอำมาตย์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่จับต้องก็ดี.

บพว่า **สมนฺนาคตฺตส-** ประจวบแล้ว คือ ติดตามอยู่เสมอไม่พ้นไปได้.

บพว่า **อณฺตรณฺตรณ ทุกฺขมฺเมน-** อันเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ คือ เหตุเกิดทุกข์เพราะความโศกอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บพว่า **โสโก** ได้แก่ ความโศก ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่โศก. บพนี้เป็นปฐมาวิภัตติลงในอรรถแห่งสภาวะของความโศก อันเกิดขึ้นด้วยเหตุเหล่านั้น.

บพว่า **โสจนา-** กิริยาที่โศก ได้แก่ อากาธของความโศก.

๑. สองบพแรก คือ **ญาคิพยุสนะ** **โภคพยุสนะ**เป็นอนิพัตถนะ

บทว่า โสจิตตุตฺตํ ได้แก่ ความเป็นผู้โศก. บทว่า อนุโตโสโก ได้แก่ ความโศก ณ ภายใน. บทที่สองเพิ่มอุปสรรคลงไป. จริงอยู่ ความโศกนั้น ท่านกล่าวว่า อนุโตโสโก อนุโตปริโสโก - ความตรอมตรม ณ ภายใน เพราะความโศกเกิดขึ้นจูงเหี่ยวแห้งตรอมตรม ณ ภายใน.

บทว่า เจตโส ปริชฺฌายนา - ความเผาจิต ได้แก่ อาการเผาจิต. เพราะความโศกเมื่อเกิดขึ้น. ย่อมเผาจิตจู่ไฟเผา. ทำให้พูดได้ว่า จิตของเราถูกเผา, แสงสว่างไร ๆ ไม่มีแก่เราเลย.

ใจมีทุกข์ ชื่อว่า ทุมฺมโน - เสียใจ ความเป็นผู้เสียใจ ชื่อว่า โทมนสฺสฺ. ชื่อว่า โสกสฺสฺ ได้แก่ ลูกศร คือ ความโศก ด้วยอรรถว่า เข้าไปข้างใน ฟังทราบในปริเทวนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อาทโว - ครวญหา ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุร้องไห้ครวญหาอย่างนี้ ว่า ธิดาของฉัน, บุตรของฉันดังนี้.

ชื่อว่า ปริเทโว - ความคร่ำครวญ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุประการคุณความดีแล้วคร่ำครวญ. ท่านกล่าวสองบท สองบทอื่นจากบทนั้น ด้วยแสดงถึงอาการของสองบทต้นนั่นเอง.

บทว่า วาจา คือ คำพูด.

บทว่า ปลาโป - ความบ่น ได้แก่ คำพูดที่ไร้ประโยชน์ไปเปล่า ๆ ชื่อว่า วิปฺปลาโป - ความเพ้อ ด้วยอรรถว่า บ่นเรื่อยเปื่อยไปโดยพูดไปได้หน่อยหนึ่ง แล้วก็พูดอย่างอื่นเป็นต้น.

บทว่า **ลาลปโป** ความพูดพร่ำเพรื่อ ได้แก่ พูดแล้วพูดอีก. อากาการพูดพร่ำเพรื่อ ชื่อว่า **ลาลปปนา**-กิริยาที่พูดพร่ำเพรื่อ. ความเป็นผู้พูดพร่ำเพรื่อ ชื่อว่า **ลาลปิตตต**.

พึงทราบวินิจฉัยในทุกขนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **กายิก**-**เพราะอาศัยกาย**.

ชื่อว่า **อสาต**-ความไม่สำราญ ด้วยอรรถว่า ไม่มีความชื่นฉ่ำ ความไม่สำราญทางใจย่อมใช้ด้วยบทว่า **กายิกะ**, ความสำราญทางกาย ย่อมใช้ด้วยบทว่า **อสาต**.

ชื่อว่า **ทุกุข** ด้วยอรรถว่า ถึงความยาก อธิบายว่า ทุกุขนั้น เกิดแก่ผู้ใด. ย่อมทำผู้นั้นให้ลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกุข** เพราะทนได้ยาก.

บทว่า **กายสมมุสสุข** ได้แก่ เกิดแต่กายสัมผัส.

บทว่า **อสาต ทุกุข เวทิต**-ความไม่สำราญ ความลำบาก ที่สัตว์เสวยแล้ว ได้แก่ ความไม่สำราญที่สัตว์เสวยแล้ว, ความสำราญที่สัตว์ไม่ได้เสวย, ทุกุขที่สัตว์เสวยแล้ว, สุขที่สัตว์ไม่ได้เสวย.

สามบทข้างหน้าท่านกล่าวเป็นอติถิลิงค์. ในบทนี้ มีอธิบาย อย่างนี้ว่า ความไม่สำราญเป็นเวทนา, ความสำราญไม่ใช่เวทนา. ทุกุข เป็นเวทนา สุขไม่ใช่เวทนา. พึงทราบโยชนาท่านแก้ไว้อย่างนี้ว่า ความไม่สำราญ ความลำบากอันมีทางกายที่สัตว์เสวยแล้วอันใด. ความ

ไม่สำราญ ทุกขเวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี่ท่านกล่าวว่า
ทุกข์.

พึงทราบวินิจฉัยในโทมนัสสนิทเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ทุมฺมโน
เพราะอรรถว่า ใจเสีย, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุมฺมโน เพราะอรรถ
ว่า ใจน่าเกลียด เพราะได้รับแต่ความเลวร้าย. ความมีใจเสีย ชื่อว่า
โทมนสฺส.

ชื่อว่า เจตสิก เพราะอาศัยจิต.

บทว่า เจโตสมฺผลฺลชฺ เกิดแต่สัมผัสทางใจ.

พึงทราบวินิจฉัยในอุปายาสนิตเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อายาโส
เพราะอรรถว่าความทุกข์ใจ. บทนี้เป็นชื่อของความลำบาก อันเป็น
ไปในอาการใจหายใจคว่ำ. ความทุกข์ใจมีกำลัง ชื่อว่า อุปายาโส - ความ
แค้น. ความเป็นผู้แค้น ชื่อว่า อายาสิตตฺต. ความเป็นผู้เคือง ชื่อว่า
อุปายาสิตตฺต.

พึงทราบวินิจฉัยในอัปปยสัมปโยคนิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า อิธ
ได้แก่ ในโลกนี้.

บทว่า ยสุส ตักฺขบทเป็น เย อสุส.

บทว่า อนิฏฺฐา - ไม่น่าปรารถนา คือ ไม่น่าแสวงหา. จะน่า
แสวงหาก็คง ไม่น่าแสวงหาก็คง ยกไว้, บทนี้เป็นชื่อของอารมณ์
ที่ไม่น่าพอใจ.

ชื่อว่า อกฺขตา - ไม่น่าใคร่ เพราะอรรถว่า ไม่ก้าวเข้าไปในใจ.

ชื่อว่า อมณาปา-ไม่น่าพอใจ เพราะอรรถว่า ไม่น่ารักในใจ
หรือไม่เจริญใจ.

บทว่า รุปา เป็นต้น แสดงถึงสภาวะของบทเหล่านั้น.

ชื่อว่า อนตุตถกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณนา
สิ่งไม่เป็นประโยชน์.

ชื่อว่า อหิตกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณนาสิ่ง
ไม่เกื้อกูล.

ชื่อว่า อผาสูกามา เพราะอรรถว่า หวัง คือ ปรรณนาความไม่
ผาสูกอยู่อย่างลำบาก.

ชื่อว่า อโยคกุขมกามา เพราะอรรถว่า ไม่หวังความปลอดภัย
โปร่ง ความปลอดภัย ความหลุดพ้นจากโยคะ ๔ คือ หวังปรรณนา
ความมีภัย ความเวียนว่ายตายเกิด ของรูป เป็นต้นเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อนตุตถกามา เพราะไม่หวังสิ่งเป็น
ประโยชน์ คือ ความเจริญแห่งศรัทธา เป็นต้น , และเพราะหวังสิ่งไม่
เป็นประโยชน์ คือ ความเสื่อมแห่งศรัทธา เป็นต้นเหล่านั้น.

ชื่อว่า อหิตกามา เพราะไม่หวังประโยชน์เกื้อกูลอันเป็นอุบาย
เข้าถึงศรัทธา เป็นต้น และเพราะหวังสิ่งไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล อัน
เป็นอุบายเข้าถึงความเสื่อมศรัทธา เป็นต้น.

ชื่อว่า อผาสูกามา เพราะไม่หวังอยู่สบาย, และเพราะหวัง
อยู่ไม่สบาย.

ชื่อว่า **อโยคกุขมกามา** เพราะไม่หวังความปลอดภัยใด ๆ.
และเพราะหวังความมีภัย. พึงเห็นความในบพนี้ อย่างนี้ ด้วยประการ
ฉะนี้.

บพว่า **สงฺคติ** ได้แก่ การไปร่วมกัน.

บพว่า **สมาคโม** ได้แก่ การมาร่วมกัน.

บพว่า **สโมธานํ** ได้แก่ การอยู่ร่วมทั้งในเวลาขึ้นเวลานั่ง
เป็นต้น.

บพว่า **มิสุสึภาโว** ได้แก่ การทำกิจทั้งปวงร่วมกัน. บพนี้
โยชนาแก้วว่า ด้วยอำนาจสัตว์. แต่พึงถือเอากิจที่ได้ด้วยอำนาจของ
สังขาร. การอยู่ร่วมกันกับสัตว์หรือสังขารอันไม่เป็นที่รักนั้น โดยอรรถ
ชื่อว่า ธรรมข้อหนึ่งไม่มี, ท่านกล่าวว่า ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์ แม้ ๒ อย่าง ของสัตว์ที่อยู่ร่วมกันกับสัตว์หรือสังขารอันไม่
เป็นที่รัก.

ปิยวิปโยคนิทเทศ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.
ในบพมีอาทิว่า **มาตา** วา ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงความหวังประโยชน์
โดยสรุป.

ในบพเหล่านั้น ชื่อว่า **มาตา** เพราะอรรถว่า ถนอมรัก.

ชื่อว่า **ปีตา** เพราะอรรถว่า ประพฤติน่ารัก.

ชื่อว่า **ภาตา** เพราะอรรถว่า ย่อมคบ.

ชื่อว่า **ภคินี** ก็เหมือนกัน.

ชื่อว่า มิตร เพราะอรรถว่า เป็นที่รัก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิตร เพราะอรรถว่า นับไว้ คือ วางใจได้ในความลับทั้งปวง

ชื่อว่า อมัจจา เพราะอรรถว่า เป็นอยู่ด้วยกัน โดยความร่วมมือกันในงานที่ควรทำ.

ชื่อว่า ญาติ เพราะอรรถว่า รู้ คือ เข้าใจอย่างนี้ว่า บุคคลนี้เป็นคนภายในของเรา.

ชื่อว่า สาโลหิตา เพราะอรรถว่า เกี่ยวเนื่องกันทางสายเลือด.

ญาติ คือ คนฝ่ายบิดา, สาโลหิต คือ คนฝ่ายมารดา. อีกอย่างหนึ่ง ญาติ คือ คนฝ่ายมารดาบิดา, สาโลหิต คือ คนฝ่ายพ่อผิวแม่ผิว.

การพลัดพรากจากสัตว์หรือสังขารนี้ โดยอรรถ ชื่อธรรมข้อหนึ่ง ย่อมไม่มี, ท่านกล่าวว่า ทุกข์ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ มี ๒ อย่าง ของสัตว์ผู้พลัดพรากจากสัตว์หรือสังขารอันเป็นที่รักอย่างสิ้นเชิง. คำนี้ ในบทนี้ เป็นคำในอรรถกถาทั้งหมด. ควรจะกล่าวว่า วัตถุอันไม่เป็นที่รักและเป็นที่รัก ต่างจากคำว่า สมุทัยโค - การอยู่ร่วม และคำว่า วิปริโยโค - ความพลัดพราก เพราะสังขารทั้งหลายมีลักษณะเป็นของจริงแท้.

ฟังทราบวินิจฉัยในอจินตาทนิตเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **ชาติ
ธมฺมานํ** - สัตว์ทั้งหลายมีความเกิดเป็นธรรมดา ได้แก่ มีความเกิดเป็น
สภาพ คือ มีความเกิดเป็นปรกติ

บทว่า **อิจฺจฺจา อุปฺปชฺชติ** - ความปรารถนาเกิดขึ้น ได้แก่ ตัณหา
เกิดขึ้น.

บทว่า **อโห วต** คือ ความปรารถนา.

บทว่า **อสุตฺตม** แปลว่า ฟังเป็น.

บทว่า **น โข ปเนตฺติ อิจฺจฺยา ปตฺตพฺพํ** ข้อนี้ สัตว์ไม่ฟังได้
ตามความปรารถนา. ข้อที่สัตว์ทั้งหลายปรารถนาความไม่มาแห่งชาติ
อันมีอยู่ในความดีทั้งหลายเป็นเหตุแห่งความละอย่างนี้ว่า ขอเราอย่ามี
ชาติเป็นธรรมดาและชาติอย่ามาถึงแก่เราเลย และมีอยู่ในความดับความ
ไม่เกิดเป็นธรรมดา นี้เป็นอันสัตว์ไม่ฟังได้ตามความปรารถนา เพราะ
แม้ผู้ปรารถนาเว้นมรรคภาวนาก็ไม่ฟังถึง และเพราะแม้ผู้ไม่ปรารถนา
ก็ฟังถึงได้ด้วยภาวนา.

บทว่า **อิทฺมปิ** คือ **เอตฺมปิ** แม้ข้อนั้น. อปิศัพท์หมายถึง
บทที่เหลือข้างหน้า.

ฟังทราบวินิจฉัยในอุปาทานขันธนิตเทศดังต่อไปนี้ บทว่า
เสยฺยติทํ เป็นนิบาต, ความแห่งบทนั้นว่า หากถามว่า อุปาทานขันธ

เหล่านั้นเป็นไฉน? ตอบว่า อุปาทานขันธ คือ รูปนั่นเอง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า รูปอุปาทานกฺขณฺโธ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบ อรรถกถาทุกขสังนิทเทศ

สมุทยสังนิทเทศ

[๘๑]ในจตุราริยสังนั้น ทุกขสมุทยอริยสังเป็นไฉน ค้นหา
นี้ได้อันให้เกิดในภพใหม่ สหระตด้วยนันทิราคะ อันเพติดเพลินใน
อารมณฺ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็ตัณหานี้มันแล
เมื่อเกิดย่อมเกิดที่ไฉน เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ที่ไฉน สิ่งใดเป็นที่รักที่
ยินดีในโลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดในสิ่งนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ใน
สิ่งนั้น ก็สิ่งอะไรเล่าเป็นที่รักที่ยินดีในโลก จักขุเป็นที่รักที่ยินดีใน
โลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่จักขุนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนั้น
โสตะ...มานะ...ชีวหา...กายะ... มานะ เป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานั้น
เมื่อเกิดย่อมเกิดที่ใจนั้น เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ที่ใจนั้น รูปทั้งหลายเป็น
ที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่รูปนั้น เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้ง
อยู่ที่รูปนั้น เสียง ฯลฯ ธรรมารมณฺ์...จักขุวิญญาณ ฯลฯ จักขุ
สัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนา
ที่เกิดแต่มนโสัมผัส รูปสัญญา ฯลฯ ธรรมสัญญา รูปสัญญาเจตนา

ฯลฯ ธรรมสังยุเจตนา รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา รูปวิตก ฯลฯ
ธรรมวิตก รูปวិหาร ฯลฯ ธรรมวិหาร เป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก
ตัณหานั้นเมื่อเกิดย่อมเกิดที่ธรรมวิหารนั้น เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่ธรรม
วิหารนั้น นี่ท่านกล่าวว่า ทุกขสมุทัยอริยสัง.

อรรถกถาสมุทยสังนิทเทศ

๘๗] พึงทราบวินิจฉัยในสมุทยสังนิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า
ยายํ ตณฺหา - ตัณหานี้ใด. บทว่า โปโนพฺภวิกา - ตัณหาอันให้เกิด
ในภพใหม่ การทำภพใหม่ ชื่อว่า ปุณฺพภโว, ชื่อว่า โปโนพฺภวิกา
เพราะอรรถว่า สัตว์มีภพใหม่, อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า โปโนพฺภวิกา
เพราะอรรถว่า ตัณหาให้ภพใหม่, ตัณหาย่อมเป็นไปในภพใหม่, ตัณหา
ให้เกิดภพบ่อย ๆ. ตัณหานั้นให้ภพใหม่ก็มี ไม่ให้ภพใหม่ก็มี. ให้
เป็นไปในภพใหม่ก็มี ไม่ให้เป็นไปในภพใหม่ก็มี, เมื่อให้ปฏิสนธิแล้ว
ตัณหาทำให้ชั้นแอกกล้าก็มี. ตัณหานั้นแม้ทำความแอกกล้าก็ย่อมได้ชื่อว่า
โปโนพฺภวิกา. ปาฐะว่า โปโนพฺภวิกา บ้าง, มีความเหมือนกัน.

ชื่อว่า นนฺทิวราคสทคตา - สหฺรคตด้วยนันทิวราคะ เพราะอรรถ
ว่า ตัณหาสหฺรคตด้วยนันทิวราคะ กล่าวคือ ความพอใจยิ่ง, ท่านอธิบาย

ว่า ตัณหาถึงความเป็นอันเดียวกันโดยใจความ กับด้วยนันทิราคะ.

บทว่า ตตฺร ตตฺราภินนุที อันทฺเพติเพติในอรรถนั้น ๆ ความว่า ตัณหายินดียิ่งในอรรถที่อรรถภาพเกิด, หรือยินดีในอรรถนั้น ๆ มีรูปเป็นต้น คือยินดียิ่งในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ. ปาฐะว่า ตตฺร ตตฺราภินนุที บ้าง ความว่า ให้ยินดีในอรรถนั้น ๆ

บทว่า เสยฺยถิํ เป็นนิบาต ความแห่งบทนั้นว่า หากถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน ?

บทว่า กามตฺตฺหา ได้แก่ ตัณหาในกาม, บทนี้เป็นชื่อของราคะอันเป็นไปในกามคุณ ๕.

บทว่า ภวตฺตฺหา ได้แก่ ตัณหาในภพ. บทนี้เป็นชื่อของราคะสหระตด้วยสัตสตทิกฺกุณฺโณเกิดขึ้นด้วยความปรารถนาในภพ และราคะในรูปภพ อรูปภพ และความใคร่ในฉาน.

บทว่า วิภวตฺตฺหา ได้แก่ ตัณหาใน วิภวะ คือปราศจากภพ. บทนี้เป็นชื่อของอจฺเจททิกฺกุณฺโณ.

บัดนี้ เพื่อแสดงถึงที่เกิดของตัณหานั้นโดยพิสดาร พระเถระจึงกล่าวว่ สท โข ปเนสท - ก็ตัณหานั้นแล เป็นอาทิ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อฺปฺปชฺชติ แปลว่า ย่อมเกิด.

บทว่า **นิเวสติ**- ย่อมตั้งอยู่ คือ ตั้งอยู่ด้วยความเป็นไปบ่อยๆ
พึงทราบการเชื่อมความว่า ตัณหาเมื่อเกิด ย่อมเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่
ย่อมตั้งอยู่ที่ไหน.

บทว่า **ย โลก ปิยรูปี สาตรูปี**- สิ่งใดเป็นที่รักที่ยินดีในโลก
คือ สิ่งใดมีสภาพน่ารักและมีสภาวะหวานน้ำในโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **จกฺขุ โลก** ดังต่อไปนี้ สัตว์
ทั้งหลายยึดมั่นโดยความเป็นของเราในจักขุเป็นต้นในโลก ตั้งอยู่ในสิ่ง
ที่ถึงพร้อม ย่อมสำคัญประสาท ๕ คือ **จักขุ** ของตนผ่องใสโดยการ
ถือเอานิมิตในกระจกเป็นต้น **คฺจสิ** ทรัพย์ทำด้วยแก้วมณีที่บุคคลยกขึ้น
ในวิมานทอง. **ยํ** ย่อมสำคัญ **โสตตะ** **คฺจก** ลีงเงินและคฺจสายสังวาล.
ยํ ย่อมสำคัญ **ฆานะ** ที่เรียกกันว่า จมูกโค้งคฺจเกลียวหรรดาสที่บุคคลม้วน
ตั้งไว้. **ยํ** ย่อมสำคัญ **ชีวนา** ให้รสหวานสนิทอ่อนนุ่มคฺจผืนผ้ากำพล
สีแดง. **ยํ** ย่อมสำคัญ **กาย** **คฺจ** ต้นสาละอ่อนและคฺจชุ่มประตฺจทอง. **ยํ**
ยํ ย่อมสำคัญ **มณเฑียร** ใหญ่ไม่เหมือน **มณะ** ของคนอื่น. **ยํ** ย่อมสำคัญ **รูป**
คฺจ สีมียสีทองและดอกกรณิการ์เป็นต้น. **ยํ** ย่อมสำคัญ **เสียง** **คฺจ** เสียงขัน
ของนกการะเวก และคฺจเหว่าที่กำลังเพลิน และเสียงกังวานของขลุ่ย
แก้วมณีที่เป่าเบาๆ **ยํ** ย่อมสำคัญ **อารมณ์** มีกลิ่นเป็นต้น ที่เกิดแต่มฤฐาน
๔ ที่คนได้แล้วว่า ใครเล่าจะมีอารมณ์เห็นปานนี้.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ จักขุเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมเป็นปิยรูปและสาตรูป. เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาที่ยังไม่เกิดในปิยรูปและลาตรูปนั้น ย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น, และที่เกิดแล้วย่อมตั้งอยู่ด้วยการเป็นไปบ่อย ๆ. เพราะฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก, ตัณหานี้เมื่อเกิดย่อมเกิดในสิ่งนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อุปุปชชมานา** ความว่า เมื่อใดปิยรูปสาตรูปเกิด, เมื่อนั้นตัณหาย่อมเกิดในสิ่งนี้.

จบ อรรถกถาสุมุทฺธสังนิทเทศ

นิโรธสังนิทเทศ

[๘๔] ในจตุราริยสังนั้น ทุกขนิโรธอริยสังเป็นไฉน การดับตัณหานั้นด้วยความคลายกำหนดโดยไม่เหลือ ความสละ ความสละคืน ความหลุดพ้น ความไม่อาลัย ก็ตัณหานี้มันแล เมื่อละย่อมละได้ที่ไหน เมื่อดับย่อมดับได้ที่ไหน สิ่งใดเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละก็ละได้ในสิ่งนั้น เมื่อดับก็ดับได้ในสิ่งนั้น จักขุเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละย่อมละได้ที่จักขุนั้น เมื่อดับย่อมดับได้ที่จักขุนั้น โสตะ ฯลฯ ธรรมวิจารณ์เป็นที่รักที่ยินดีในโลก ตัณหานี้เมื่อละย่อมละได้ที่ธรรมวิจารณ์นั้น เมื่อดับก็ดับได้ที่ธรรมวิจารณ์นั้น นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสัง.

อรรถกถานิตรธสังนิทเทศ

[๘๔] ฟังทราบวินิจฉัยในนิโรธสังนิทเทศ ดังต่อไปนี้ ใน
บทนี้ว่า โย ตสุสาเยว ตณฺหาย - การดับตัณหานั้นด้วยความคลาย
กำหนดโดยไม่เหลือ ควรกล่าววว่า โย ตสุเสว ทุกฺขสฺส - การดับทุกข์นั้น
ด้วยความคลายกำหนดโดยไม่เหลือ เพราะทุกข์ดับด้วยความดับสมุทัย.
มิใช่ดับด้วยประการอื่น. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ยถาปี มฺเฏ อนุปทฺทเว ทพฺเพ

ฉินฺโนปี รุกฺโข ปฺนเรว รุหฺติ,

เอวมฺปี ตณฺหานุสเย อนฺนุหเต

นิพฺพตฺตี ทุกฺขมิตฺ ปฺนปฺปฺนํ.

เมื่อยังถอนตัณหาเสียไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อม

เกิดบ่อย ๆ เหมือนเมื่อรากไม้ยังแข็งแรง ไม่มี

อันตราย ต้นไม้แม้ตัดแล้ว ก็ยังงอกอีกได้.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงทุกขนิโรธนั้น จึง
ตรัสอย่างนี้เพื่อแสดงสมุทัยนิโรธ. จริงอยู่ พระตถาคตทั้งหลายผู้มีความ
ประพาศิเสมอด้วยสีหะ, พระตถาคตเหล่านั้น เมื่อจะทรงดับทุกข์และ
เมื่อจะทรงแสดงการดับทุกข์ จึงทรงดำเนินไปในเหตุ, ไม่ทรงดำเนิน

ไปในผล. ส่วนพวกอัญญเดียรถีย์มีความประพฤดิเยี่ยงสุนัข. พวกนั้น
เมื่อจะดับทุกข์และเมื่อจะแสดงถึงการดับทุกข์ จึงดำเนินไปในผลแห่ง
เทศนาของ **ทุกขนิโรธ** นั้นด้วย **อัททิลมถามุโยค** - การประกอบ
ความเพียรโดยทำตนให้ลำบาก ไม่ดำเนินไปในเหตุ เพราะฉะนั้น
พระศาสดาเมื่อจะทรงดำเนินไปในเหตุ จึงตรัสพระพุทธรวณะมีอาทิว่า
โย ตสุสาเยว ตณฺหาย ดังนี้. แม้พระธรรมเสนาบดี ก็กล่าวตาม
ลำดับที่พระศาสดาตรัสนั้นแล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตสุสาเยว ตณฺหาย** ความว่า แห่ง
ต้นหาที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **โปโนพุกวิกา** - ต้นหาทำให้เกิด
ภพใหม่ แล้วทรงจำแนกเป็นกามต้นหาเป็นต้น และทรงประกาศใน
ภายหลังด้วยการเกิดและการตั้งอยู่.

บทว่า **อเสสวिरาคนิโรธ** - การดับต้นหาด้วยความสำรอกโดย
ไม่เหลือ ความว่า มรรคท่านกล่าวว่า **วिरาคะ** - ความคลายกำหนด
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **วिरาคา - วิมูจติ** - เพราะความคลาย
กำหนด จึงหลุดพ้น. การดับด้วยความคลายกำหนด ชื่อว่า **วिरาค-**
นิโรธ. การดับด้วยคลายกำหนดโดยไม่เหลือ โดยถอนอนุสัย ชื่อว่า
อเสสวिरาคนิโรธ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะท่านกล่าวการละว่า **วिरาคะ** ฉะนั้น
พึงเห็นการประกอบในบทนี้ว่า **วिरาโค อเสโส นิโรธ** การดับ

ไม่มีเหลือ ชื่อว่า **วิราคะ**. แต่โดยอรรถ บททั้งหมดมีอาทิว่า **อเสส-
วิราคะนิโรธ** นี้เป็นไวยากรณ์ของนิพพานนั้นแล. เพราะว่า โดยปรมัตถ์
ท่านกล่าว **นิพพาน** ว่า **ทุกขนิโรธ อริยสัจ** - ทุกขนิโรธเป็น
อริยสัจ.

เพราะคณหาอาศัยนิพพานนั้น ย่อมคลายกำหนดคือย่อมดับ
โดยไม่มีเหลือ, ฉะนั้น นิพพานนั้นท่านจึงกล่าว **ตสุตาเยว ตณฺหาเย
อเสสุราคะนิโรธ** - การดับคณหานั้น ด้วยความคลายกำหนดโดยไม่มี
เหลือ.

อนึ่ง คณหาอาศัยนิพพานย่อมสละ ย่อมสละคืน ย่อมพ้น
ย่อมไม่ติด, ในนิพพานนี้ไม่มีความอาลัยแม้สักอย่างเดียวในความอาลัย
ในกามคุณทั้งหลาย, เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนิพพานว่า **จาโค
ปญฺญินิสฺสสุคฺโค มุคฺติ อนาลโย** - ความสละ ความสละคืน ความหลุดพ้น
ความไม่อาลัย.

เพราะนิพพานเป็นอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ชื่อของนิพพานนั้น
มีอยู่ไม่น้อย ด้วยสามารถเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของสังขตธรรมทั้งปวง.
คือมีอาทิว่า **อเสสวิราโค** - คลายกำหนดโดยไม่มีเหลือ.

อเสสนิโรธ - ดับโดยไม่มีเหลือ.

จาโค - ความสละ.

ปญฺญินิสฺสสุคฺโค - ความสละคืน.

มุคฺติ - ความหลุดพ้น.

- อนาลโย - ความไม่อาลัย.
ราคกฺขโย - ความสิ้นราคะ.
โทสกฺขโย - ความสิ้นโทสะ.
โมหกฺขโย - ความสิ้นโมหะ.
ตณฺหกฺขโย - ความสิ้นตัณหา.
อนุปฺปาโท - ความไม่เกิด.
อปฺปวตฺต - ความไม่เป็นไป.
อนิมิตฺต - ความไม่มีเป็นไป.
อปฺปณฺหิต - ความไม่มีที่ตั้ง.
อนายูหฺน - ความไม่มีกรรมเป็นเหตุปฏิสนธิ.
อปฺปปฏิสนฺธิ - ความไม่สืบต่อ.
อนุปฺปตฺติ - ความไม่อุบัติ.
อคฺติ - ความไม่มีคติ.
อชาต - ความไม่เกิด.
อชฺร - ความไม่แก่.
อพฺยุธา - ความไม่เจ็บ.
อมต - ความไม่ตาย.
อโสภ - ความไม่โสภ.
อปฺริเทว - ความไม่ร้องไห้คร่ำครวญ.

อนุปายาส์ - ความไม่เหือดแห้งใจ.

อสงฺกิลิฏฺฐ์ - ความไม่เศร้าหมอง.

บัดนี้ ท่านแสดงถึงความเกิดแห่งตัณหาแม้ที่ถึงความเป็นไปไม่ได้ ถูกตัดด้วยมรรคเพราะอาศัยนิพพานในวัตถุใด เพื่อแสดงความไม่มีในวัตถุนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า **ธา ปเนสา** เป็นอาทิ.

ในบทนั้น มีความว่า เหมือนบุรุษเห็นเถากระดอมและน้ำเต้าเกิดในพื้นที่ จึงค้นหารากตั้งแต่ยอดแล้วตัดทิ้ง, เถากระดอมและเถาน้ำเต้านั้น เหี่ยวแห้งไปโดยลำดับแล้วก็หมดไป, แต่นั่นควรพูดว่า กระดอมและน้ำเต้าในพื้นที่นั้นก็หมดหายไป ฉนฺได ตัณหาในจักขุ เป็นต้นก็จุกกระดอมและน้ำเต้าในพื้นที่นั้น ฉนฺนํ. ตัณหานั้นถูกตัดด้วยอริยมรรคเสียแล้วก็ถึงความหมดสิ้นไป เพราะอาศัยนิพพาน. ครั้นตัณหาถึงความหมดไปอย่างนี้แล้วก็ไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น จุกกระดอมและน้ำเต้าในพื้นที่ ฉนฺนํ.

อนึ่ง เหมือนอย่างว่า ราชบุรุษนำโจรมาจากดงแล้วมาที่ประตูทักขิณของนคร แต่นั่นควรกล่าวได้ว่า โจรตายเสียแล้วหรือถูกฆ่าตายเสียแล้วในดง ฉนฺได ตัณหาในจักขุ เป็นต้น จุจโจรในดง ฉนฺนํ, ตัณหานั้นดับไปแล้วในนิพพาน เพราะอาศัยนิพพานจึงได้ดับไป จุจโจรที่ประตูทักขิณ. ตัณหาดับไปอย่างนี้ ไม่ปรากฏในวัตถุเหล่านั้น จุจโจรในดง, ด้วยเหตุนี้พระสารีบุตร เมื่อจะแสดงถึงความดับตัณหา

นั่นในจักขุเป็นต้นนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า จกฺขุ โลเก ปิยรูปุํ สาตรูปุํ
เอตฺเตเสสา ตณฺหา ปหิยมาณา ปหิยติ - จักขุเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก
ตัณหานี้ เมื่อละย่อมละได้ในจักขุนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า เพราะกำหนดรู้วัตถุที่ตัณหาเกิด
ตัณหาจึงดับไปในวัตถุที่ตัณหาเกิดด้วยดับไปโดยไม่ให้เกิด เพราะไม่เกิด
อีกต่อไปในวัตถุที่กำหนดรู้. อนึ่ง ในบทนี้ ท่านกล่าวว่า ตัณหาย่อม
ละได้ด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความเกิด ย่อมดับไปด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความ
ตั้งอยู่ ดังนี้.

จบ อรรถกถานิโรธสังนิทเทศ

มคฺคสังนิทเทศ

[๘๕] ในจตุรอรียสังนั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัง
เป็นไฉน อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ... สัมมาสมาธิ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน ความรู้ในทุกข์
ความรู้ในทุกขมุตฺถย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคา-
มินีปฏิปทา นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาทิฏฐิ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริ
ในความออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบท ความดำริในความ
ไม่เบียดเบียน นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวาจาเป็นโณ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดต่อเสียด เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาวาจา.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมากรรมันตะเป็นโณเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการประพฤตินอกใจในกาม นี่ท่านกล่าวว่า สัมมากรรมันตะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาอาชีวะเป็นโณ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมละอาชีวะที่ผิด สำเร็จความเป็นอยู่ด้วยอาชีวะที่ชอบ นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาอาชีวะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาวายามะเป็นโณ กิษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร ประคองตั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่ผันเพื่อน เพื่อความเจริญโดยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ

เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้ท่านกล่าวว่า สัมมา-
วายามะ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสติเป็นใจน กิษุในธรรม-
วินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย พิจารณาเห็นเวทนาทั้งหลายอยู่ มี
พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มี
ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสีย
นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาสติ.

ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสมาธิเป็นใจน กิษุใน
ธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลกรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตก
วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เข้าทุติยฌานอันเป็นความผ่อนคลาย
แห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุคขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะ
วิตกวิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ กิษุเป็นผู้มีอุเบกขา
มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป เข้าตติยฌานที่
พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่
เป็นสุข เข้าจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และ
ดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี้
ท่านกล่าวว่า สัมมาสมาธิ นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา-
อริยสัจ ชื่อว่าญาณ ด้วยอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา ด้วยอรรถ

ว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้
สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า นี้ทุกข์ นี้
ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่าสุตมยญาณ
ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว ชื่อว่าสุตมยญาณอย่างนี้.

อรรถกถามรรคสังนิทเทศ

๘๕]พึงวินิจฉัยใน มรรคสังนิทเทศ ดังต่อไปนี้ บทว่า
อยมเว คือ กำหนดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมรรคอื่น. บทว่า อริโย
ชื่อว่า อริยะ เพราะไกลจากกิเลสอันมาด้วยมรรคนั้น ๆ. เพราะทำ
ความเป็นพระอริยะ และเพราะทำการได้อริยผล. ชื่อว่า อัญญังคิกะ
เพราะอรรถว่ามรรคนั้นมีองค์ ๘. มรรคนั้นจะเสนามีองค์ ๔, องค์
มรรคคุณดนตรีมีองค์ ๕. พ้นจากองค์แล้วมีไม่ได้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเมื่อแสดงว่ามรรคเป็นเพียงองค์เท่านั้น พ้น
จากองค์แล้วมีไม่ได้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า สัมมาทิฏฐิ ฯเปฯ สัมมา-
สมาธิ.

ในบทเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิ มีการเห็นชอบเป็นลักษณะ.
สัมมาสังกัปปะ มีการยกขึ้นเป็นลักษณะ. สัมมาวาจา มีการกำหนด
เป็นลักษณะ. สัมมากัมมันตะ มีการให้ตั้งขึ้นเป็นลักษณะ. สัมมา-

อาชีวะ มีการให้ห้องแผ้วเป็นลักษณะ. สัมมาวายามะ มีการประคองไว้เป็นลักษณะ. สัมมาสติ มีการเข้าไปตั้งมั่นเป็นลักษณะ. สัมมาสมาธิ มีการตั้งไว้เสมอเป็นลักษณะ.

ในมรรคเหล่านั้น มรรคหนึ่งๆ ย่อมมีกิจอย่างละ ๓. คือ สัมมาทิฏฐิ ย่อมละมิจฉาทิฏฐิกับกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน แม้เหล่าอื่นก่อน, ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์, และเห็นสัมปยุตธรรม เพราะไม่หลงด้วยสามารถกำจัดโมหะอันปกปิดสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ก็ละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น ได้เช่นเดียวกัน, และทำนิพพานให้เป็นอารมณ์. แต่โดยแปลกกันใบบทนี้ สัมมาสังกัปปะ ยกขึ้นสู่สหชาตธรรมโดยชอบ สัมมาวาจา กำหนดเอาโดยชอบ. สัมมาสัมมัชฌิให้ตั้งขึ้นโดยชอบ, สัมมาอาชีวะ ให้ห้องแผ้วโดยชอบ, สัมมาวายามะ ประคองไว้โดยชอบ, สัมมาสติ ให้เข้าไปตั้งไว้โดยชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งมั่นไว้โดยชอบ.

อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐินี้ในส่วนเบื้องต้น มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน, ในกาลแห่งมรรคมีขณะอย่างเดียวกัน, มีอารมณ์อย่างเดียวกัน. แต่โดยกิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า ทุกฺเข ญาณํ - ความรู้ในทุกข์. แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ในส่วนเบื้องต้นก็มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน, ในกาลแห่งมรรคมีขณะอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน. ในมรรคเหล่านั้น สัมมาสังกัปปะโดยกิจย่อมได้ชื่อ ๓.

อย่าง มี เนกขัมมสูงกุปโป เป็นต้น. มรรค ๓ สัมมาวาจา เป็นต้น
ในส่วนเบื้องต้น เป็นวิริตบั้ง เป็นเจตนาบั้ง, แต่ในขณะแห่งมรรค
เป็นวิริตอย่างเดียว, สองบทนี้ คือ สมุมาวายาโม สมุมาสติ โดย
กิจย่อมนได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยสามาสัมมัปธานและสติปฏิฐาน. ส่วน
สัมมาสมาธิ แม้ในส่วนเบื้องต้น แม้ในขณะแห่งมรรคก็เป็นสมาธิ
เท่านั้น.

ในธรรม ๘ อย่างเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมา-
ทิฏฐิไว้ก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อถึง
นิพพาน. เพราะสัมมาทิฏฐินี้ท่านกล่าวว่า ปญญา ปชฺโชโต ปญญา-
สตุลล์ ปัญญา เป็นแสงสว่าง เป็นดั่งศัสตรา. ฉะนั้น พระโยคาวจร
กำจัดความมืด คือ อวิชชาด้วยสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือ วิปัสสนาญาณนั้น
ในส่วนเบื้องต้น แล้วมาโจรคือกิเลสเสียได้ ย่อมถึงนิพพานโดยเกษม.
เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงสัมมาทิฏฐิไว้ก่อน.

ส่วนสัมมาสังกัปปะมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น, เพราะ
ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในลำดับต่อไป. เหมือนอย่างว่า
เหรียญกใช้มือพลิกกลับไปกลับมาดูหาปณะด้วยตาก็ย่อมรู้ว่า นี้ปลอม
นี้ไม่ปลอมฉันทใด, แม้พระโยคาวจรก็ฉันท ในส่วนเบื้องต้นตรีกแล้ว

ตริกเล่าด้วยวิตก มองดูด้วยวิปัสสนาปัญญา ย่อมรู้ว่ากรรมเหล่านี้เป็น
กามาวจร, เหล่านี้เป็นรูปาวจรเป็นต้น. หรือเหมือนอย่างว่าช่างไม้เอา
ขวานถากไม้ใหญ่ที่บุรุษจับไว้ที่ปลาย แล้วพลิกไปพลิกมาให้หน้าเข้าไป
ใช้ในการงานฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้น กำหนดกรรมอันวิตกตริก
ไปตริกมาให้แล้วด้วยปัญญาโดยนัยมีอาทิว่า กรรมเหล่านี้เป็นกามาวจร
เหล่านี้เป็นรูปาวจรเป็นต้น แล้วนำเข้าไปในการงาน. เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมาสังกัปปะไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐิ. สัมมา-
สังกัปปะเป็นอุปการะ แม้แก่สัมมาวาจาเหมือนเป็นอุปการะแก่สัมมา-
ทิฏฐิฉะนั้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนคบคิดพระ-
โยคาวจรตริกตรองในเบื้องต้นแล้วจึงเปล่งวาจาในภายหลังดังนี้ เพราะ
ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสสัมมาวาจาในลำดับจากนั้น.

อนึ่ง เพราะชนทั้งหลายจัดแจงการงานด้วยวาจาก่อนว่า เรา
จักทำสิ่งนี้ ๆ แล้วจึงประกอบการงานในโลก ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค-
เจ้าจึงตรัสสัมมาสังกัปปะไว้ในลำดับของสัมมาวาจา เพราะวาจาเป็น
อุปการะแก่การทำงานทางกาย.

ก็เพราะอาชีวะมัชฌมกศีล - ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘ ย่อมบริบูรณ์แก่
ผู้ละวจีทุจริต ๔ อย่าง กายทุจริต ๓ อย่าง แล้วบำเพ็ญสุจริตทั้งสอง

ไม่บริบูรณ์แก่ผู้บำเพ็ญออกไปจากนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
สัมมาอาชีวะไว้ในลำดับต่อจากทั้งสองนั้น.

อันผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์ไม่ควรทำความยินดีด้วยเหตุเพียงเท่านั้นว่า
อาชีวะของเราบริสุทธิ์ แล้วอยู่ด้วยความหลับและความประมาทอย่างนี้,
ที่แท้ควรปรารถนาความเพียรนี้ในทุกอิริยาบถ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อ
ทรงแสดงด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสสัมมาวายามะไว้ในลำดับต่อจากนั้น.

จากนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงว่า อันผู้ปรารถนา
เพียรควรทำความตั้งสติมั่นในวัตถุ ๔ อย่างมีกายเป็นต้น จึงตรัสสัมมา-
สติไว้ในลำดับต่อจากนั้น.

เพราะเมื่อสติตั้งมั่นคืออย่างนี้แล้ว จิตแสวงหาคติแห่งธรรมที่
เกื้อกูลและไม่เกื้อกูลแก่สมาธิ ย่อมเพียงพอเพื่อตั้งมั่นในอารมณ์ คือ
ความเป็นอันเดียว ฉะนั้น พึงทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมา-
สมาธิในลำดับต่อจากสัมมาสติ.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาทิฏฐินิทเทศดังต่อไปนี้ พระสารีบุตร
แสดงจุดสังกรรมฐานด้วยมืออาทิว่า **ทุกฺเข ฌาณํ** ดังนี้.

บรรดาสัจจะ ๔ เหล่านั้น สัจจะ ๒ ข้างต้นเป็นวิภูฏะ, ๒ ข้าง-
หลังเป็นวิวิภูฏะ. ในสัจจะเหล่านั้น ความยึดมั่นกรรมฐานในวิภูฏะ
ย่อมมีแก่ภิกษุ ความยึดมั่นในวิวิภูฏะย่อมไม่มี. เพราะพระโยคาวจร
เรียนสัจจะ ๒ ข้างต้นในสำนักอาจารย์โดยสังเขปอย่างนี้ว่า **ปญฺจก-**

ขนฺธา ทุกฺขํ, ตณฺหา สมุทโย - ชันธ ๕ เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุ
ให้เกิดทุกข์, และโดยพิสดารว่า กตเม ปญฺจกฺขนฺขุชา, รูปกฺขนฺโธ
ชันธ ๕ เป็นโณน, คือ รูปชันธเป็นต้น แล้วต้องกลับไปมาบ่อยๆ
ด้วยวาจา ย่อมทำกรรม. ส่วนในสังขจะ ๒ นอกนี้พระโยคาวจรทำกรรม
ด้วยการฟังเท่านั้นอย่างนี้ว่า นิโรธสจฺจํ อิกฺขจฺจํ กนฺตํ มนาปํ, มกฺค-
สจฺจํ อิกฺขจฺจํ กนฺตํ มนาปํ - นิโรธสัจ นำใคร่ นำปรารถนา นำชอบ
ใจ มรรคสัจ นำใคร่ นำปรารถนา นำชอบใจ. พระโยคาวจรนั้น
เมื่อทำกรรมอย่างนี้ ย่อมแทงตลอดสังขจะ ๔ โดยการแทงตลอดครั้งเดียว
ย่อมตรัสรู้โดยการตรัสรู้ครั้งเดียวเหมือนกัน. ย่อมแทงตลอดทุกข์โดย
การแทงตลอดด้วยปริญญา ย่อมแทงตลอดสมุทัยโดยการแทงตลอดด้วย
ปหานะ ย่อมแทงตลอดนิโรธโดยการแทงตลอดด้วยสัจฉิกิริยา. ย่อม
แทงตลอดมรรคโดยการแทงตลอดด้วยภาวนา. ย่อมตรัสรู้ทุกข์โดยการ
ตรัสรู้ด้วยปริญญา ฯลฯ ย่อมตรัสรู้มรรคโดยการตรัสรู้ด้วยภาวนา.

การแทงตลอดด้วยการเรียน การสอบถาม การฟัง การทรงไว้
และการพิจารณาในสังขจะ ๒ ในส่วนเบื้องต้น ย่อมมีแก่ภิกษุ นั้น, ใน
สังขจะ ๒ ย่อมมีการแทงตลอดด้วยการฟังอย่างเดียว. ในส่วนอื่นย่อมมี
การแทงตลอดโดยกิจในสังขจะ ๓ ย่อมมีการแทงตลอดโดยอารมณ์ใน
นิโรธ. ในสังขจะเหล่านั้น ความรู้ด้วยการแทงตลอดแม้ทั้งหมดเป็น
โลกุตระ, ความรู้ด้วยการฟัง การทรงไว้ และการพิจารณาเป็นโลกีย-

กามาจร ส่วนการพิจารณาข้อมมีแก่มรรคัสจจะ นี่เป็นอาทิกัมมิกะ-
กรรมเบื้องต้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการพิจารณานั้นไว้ในที่
นี้. อนึ่ง การพิจารณาด้วยความศุภใจ ความรวบรวม ความใส่ใจว่า
เรารู้ทุกข์ เราละสมุทัย เราทำให้แจ้งนิโรธ เราเจริญภาวนาดังนี้.
ข้อมไม่มีแก่ภิกษุนี้ผู้กำหนดไว้ก่อน. ข้อมมีได้ตั้งแต่ขณะกำหนด. ส่วน
ในภายหลังทุกข์เป็นอันภิกษุกำหนดรู้แล้ว ฯ ล ฯ มรรคเป็นอันภิกษุ
เจริญแล้ว.

ในสัจจะเหล่านั้น สัจจะ ๒ ลึกซึ่งเพราะเห็นได้ยาก. สัจจะ ๒
เห็นได้ยาก เพราะลึกซึ่ง. จริงอยู่ทุกข์สัจจะปรากฏแต่เกิด. ในขณะที่
ถูกตอและหนามทิ่มแทงเป็นต้น ก็ร้องว่าโอยเจ็บ! สมุทัยสัจจะปรากฏ
แต่เกิดด้วยอยากจะทำอยากจะทำกินเป็นต้น. สัจจะแม่ทั้งสอง ชื่อว่า
ลึกซึ่ง เพราะแทงตลอดด้วยลักษณะ. สัจจะเหล่านั้น ชื่อว่าลึกซึ่ง
เพราะเห็นได้ยากด้วยประการฉะนี้. การประกอบความเพียรเพื่อเห็น
สัจจะ ๒ อย่าง นอกนี้ก็เหมือนเหยียดมือเพื่อถือเอาแก้วคพรหม
เหมือนเหยียดเท้าเพื่อสัมผัสสอเวจี และเหมือนการจรดปลายขนทรายที่
แยกออกร้อยส่วนด้วยปลายขนทราย. สัจจะเหล่านั้น ชื่อว่าเห็นได้ยาก
เพราะลึกซึ่งด้วยประการฉะนี้.

พระสารีบุตรกล่าวบทมีอาทิว่า **ทุกเข ฉาณ** นี้หมายถึงการ
เกิดแห่งญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นด้วยการเรียนเป็นต้น ในสัจจะ ๔

ชื่อว่าลิกซึ่ง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่าเห็นได้ยากเพราะลิกซึ่ง แต่
ในขณะที่แทงตลอดญาณนั้นเป็นอย่างเดียวเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ญาณในสังจะทั้งหลายมี ๔ อย่าง
คือ สุตมยญาณ - ญาณเกิดจากการฟัง ๑ วัตถานญาณ - ญาณ
เกิดจากการกำหนด ๑ สัมมสนญาณ - ญาณเกิดจากการพิจารณา ๑
อภิสมยญาณ - ญาณเกิดจากการตรัสรู้ ๑.

ในญาณเหล่านั้น สุตมยญาณ เป็นไฉน? พระโยคาวจรฟัง
สังจะ ๔ โดยย่อหรือโดยพิสดารย่อมรู้ว่า นี้ทุกข์, นี้สมุทัย, นี้โรช,
นี้มรรค. นี้ชื่อว่า สุตมยญาณ.

วัตถานญาณ เป็นไฉน? พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดความ
ของการฟัง โดยธรรมดา และโดยลักษณะ ย่อมลงความเห็นว่าเป็น **ธรรม**
เหล่านั้นนับเนื่องในสังจะนี้ นี้เป็นลักษณะของสังจะนี้ นี้ชื่อว่า
วัตถานญาณ.

สัมมสนญาณ เป็นไฉน? พระโยคาวจรนั้น กำหนดสังจะ ๔
ตามลำดับอย่างนี้แล้วถือเอาทุกข์เท่านั้น ย่อมพิจารณาตลอดไปถึงโคตร-
ภูญาณ โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา
นี้ชื่อว่า สัมมสนญาณ.

อภิสมยญาณ เป็นไฉน? พระโยคาวจรนั้น ตรัสรู้สังจะ ๔
ด้วยญาณหนึ่ง ในขณะที่โลกุตมรรค ไม่ก่อน ไม่หลัง คือย่อมตรัสรู้

ทุกข์ โดยการตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้, ย่อมตรัสรู้ สมุทัย โดยการตรัสรู้ด้วยการละ, ย่อมตรัสรู้ นิโรธ โดยการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง, ย่อมตรัสรู้ มรรค โดยการตรัสรู้ด้วยการเจริญ นี้ชื่อว่า อภิสมยญาณ.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสังกัปปนิเทศดังต่อไปนี้ ชื่อว่า เนกขัมมสังกัปปไป เพราะอรรถว่าออกไปจาก กาม.

ชื่อว่า อภัยปาตสังกัปปไป เพราะอรรถว่าออกไปจาก พยาบาท. ชื่อว่า อวิหิงสาสังกัปปไป เพราะอรรถว่าออกไปจาก วิหิงสา.

ในวิตกเหล่านั้น เนกขัมมวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ กามวิตก เกิดขึ้น, อภัยปาตวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ พยาบาทวิตก เกิดขึ้น, อวิหิงสวิตก ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของ วิหิงสวิตก เกิดขึ้น อนึ่ง เนกขัมมวิตก อภัยปาตวิตก อวิหิงสวิตก เป็นขี้ศึกของกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสวิตกเกิดขึ้น.

ในวิตกเหล่านั้น พระโยคาวจร ย่อมพิจารณากามวิตกหรือสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น เพื่อทำลายเหตุแห่งกามวิตก. อนึ่ง ความดำริสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ในขณะที่แห่งวิปัสสนาของพระโยคาวจรนั้น ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของกามวิตกด้วยสามารถทั้งละ - ชั่วขณะนั้นเกิดขึ้น, พระโยคาวจรชวนขวยวิปัสสนาแล้วบรรลุมรรค. อนึ่ง ความดำริสัมปยุตด้วยมรรคในขณะที่แห่งมรรคของพระโยคาวจรนั้น ทำการทำลายเหตุ ตัดเหตุของกามวิตกด้วยสามารถสมุจเฉท - การตัดขาด

เกิดขึ้น. พระโยคาวจรย่อมพิจารณา พยาปาวิตก หรือสังขารอื่น เพื่อทำลายเหตุแห่งพยาปาวิตก, พิจารณาวิหิงสาวิตก, หรือสังขารอื่นเพื่อทำลายเหตุแห่งวิหิงสาวิตก. อนึ่ง พึงประกอบบททั้งปวงว่า **อสุต วิปสุตนาทณ** - ในขณะที่แห่งวิปัสสนาของพระโยคาวจรนั้น โดยนัยก่อนนั้นแล.

ก็เมื่อจำแนกอารมณ์ ๓๘ ไว้ในบาลี แม้กรรมฐานอย่างหนึ่ง ชื่อว่าไม่เป็นข้าศึก แก้ววิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น ย่อมไม่มี. ปฐมฌาน ในอสุกะนั้นแล เป็นข้าศึกของกามวิตกโดยส่วนเดียว. ฌานหมวด ๓ หมวด ๔ แห่งเมตตาเป็นข้าศึกของพยาปาวิตก, ฌานหมวด ๓ หมวด ๔ แห่งกรุณาเป็นข้าศึกของวิหิงสาวิตก. เมื่อพระโยคาวจรนั้นกระทำการบริกรรมอสุกะนั้นแล้วเข้าฌานวิตกสัมปยุตด้วยฌานในขณะที่แห่งการเข้าสมาบัติเป็นข้าศึกของกามวิตกด้วยสามารถวิกขัมภนะ- การข่มไว้ เกิดขึ้น. เมื่อพระโยคาวจรทำฌานให้เป็นบาทแล้วเริ่มตั้งวิปัสสนา ความดำริสัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะที่แห่งวิปัสสนา เป็นข้าศึกของกามวิตกด้วยสามารถชั่วขณะนั้นเกิดขึ้น. เมื่อพระโยคาวจรชวนขวยวิปัสสนาแล้ว บรรลุมรรค ความดำริสัมปยุตด้วยมรรคในขณะที่แห่งมรรคเป็นข้าศึกของกามวิตกด้วยสามารถการตัดได้เด็ดขาดเกิดขึ้น. ความดำริอันเกิดขึ้นอย่างนี้ พึงทราบที่ท่านกล่าวไว้ว่า **เนกขมมตสฺส กุโป**.

พึงทราบบททั้งปวงว่า พระโยคาวจรทำบริกรรมด้วยเมตตา, ทำ
บริกรรมด้วยกรุณาแล้วเข้าฌาน โดยนัยก่อนนั้นแล. ความดำริอันเกิด
ขึ้นอย่างนี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวว่า อพฺยาปาตสฺสกุปฺป อวิหิงฺสา-
สฺสกุปฺปโ. เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น เหล่านี้ต่างกันในส่วนเบื้องต้น
เพราะการเกิดขึ้นต่างด้วยอำนาจวิปัสสนาและฌาน, แต่ความดำริที่
เป็นกุศลอย่างเดียวกันนั้น ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ด้วยทำการไม่เกิดให้
สำเร็จ เพราะตัดเหตุแห่งความดำริที่เป็นอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะ ๓
เหล่านี้ ในขณะที่แห่งมรรคเกิดขึ้น นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

พึงทราบวินิจฉัยใน สัมมาวาจานิทเทศ ดังต่อไปนี้ เพราะ
ภิกษุเว้นจาก มุสาวาทด้วยจิตอื่น เว้นจากปิสฺฐาวาจาเป็นต้น ด้วยจิต
อื่นๆ ฉะนั้นการเว้นอย่างนี้ จึงต่างกันในส่วนเบื้องต้น, แต่
ในขณะที่แห่งมรรค การเว้นที่เป็นกุศลกล่าวคือสัมมาวาจาอย่างเดียวกัน
นั้น ยังองค์มรรค ๘ ให้บริบูรณ์ด้วยสามารถทำความไม่เกิดให้สำเร็จได้
เพราะตัดทางแห่งเจตนาอันเป็นอกุศล และความเป็นผู้ทุศีล ๔ อย่าง
กล่าวคือมิจฉาวาจา ย่อมเกิดขึ้น นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

พึงทราบวินิจฉัยใน สัมมากัมมันตนิทเทศ ดังต่อไปนี้ เพราะ
ภิกษุเว้นจากปาณาติบาตด้วยจิตอื่น เว้นจากอทินนาทานด้วยจิตอื่น
เว้นจากมิจฉาจารด้วยจิตอื่น ฉะนั้นการเว้น ๓ อย่างเหล่านี้ จึงต่างกัน
ในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะที่แห่งมรรค การเว้นที่เป็นกุศล กล่าวคือ

สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างเดียว ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ด้วย
สามารถทำการไม่เกิดให้สำเร็จ เพราะตัดทางแห่งเจตนาอันเป็นอกุศล
และความเป็นผู้ทุศีล ๓ อย่าง ได้แก่ มิจฉากัมมันตะ เกิดขึ้น. นี้
ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ**.

ฟังทราบวินิจฉัยใน **สัมมาอาชีพนิทเทส** ดังต่อไปนี้ บทว่า
อิธ ได้แก่ ในศาสนานี้. บทว่า **อริยสาวโก** ได้แก่ สาวกของ
พระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ. บทว่า **มิจฉาอาชีพ** ปหาย ได้แก่ ละ
อาชีพที่ลามก. บทว่า **สมมาอาชีพเณ** ได้แก่ อาชีพที่ดีที่พระพุทธเจ้า
ทางสรรเสริญ. บทว่า **ชีวิต** **กปฺเปติ**-สำเร็จความเป็นอยู่ ได้แก่
ยังความเป็นไปของชีวิตให้เป็นไป.

เพราะภิกษุในศาสนานี้ เว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารด้วย
จิตอื่น เว้นจากการก้าวล่วงทางวจีทวารด้วยจิตอื่น ฉะนั้นอาชีพะย่อม
เกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะแห่งมรรคการ
เว้นที่เป็นกุศล กล่าวคือ สัมมาอาชีพะเป็นอย่างเดียว ยังองค์แห่งมรรค
ให้บริบูรณ์ด้วยสามารถทำความไม่เกิดให้เสร็จ เพราะตัดทางแห่งเจตนา
อันเป็นมิจฉาอาชีพะ และความเป็นผู้ทุศีลอันเกิดขึ้นด้วยสามารถกรรม-
บถ ๗ ในทวาร ๒ เกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **สัมมาอาชีพะ**.

ฟังทราบวินิจฉัยใน **สัมมาวายามนิทเทส** ดังต่อไปนี้ บทว่า
อิธ ภิกขุ ได้แก่ ภิกษุผู้ปฏิบัติในศาสนานี้.

บทว่า **อนุปฺปนฺนํ** ได้แก่ ยังไม่เกิด. บทว่า **ปาปกาณฺ**
ได้แก่ ลามก. บทว่า **อกุสลาณํ ฌมฺมาณํ** ได้แก่ ธรรมที่เป็นอกุศล.
บทว่า **อนุปฺปาทาย** ได้แก่ เพื่อไม่ให้เกิดขึ้น.

บทว่า **ฉนฺทํ ชเนติ** - ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ได้แก่ ยัง
ฉันทะในกุศล กล่าวคือความเป็นผู้ใคร่ทำให้เกิด คือ ให้เกิดขึ้น. บทว่า
วามติ-ย่อมพยายาม ได้แก่ ยังความเพียรให้เกิด คือ ทำความเพียร.
บทว่า **วีริยํ อารภติ**-ปรารถนาคความเพียร ได้แก่ ทำความเพียรทาง .
กายและทางจิต. บทว่า **จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ**-ระคองจิต ได้แก่
ยกจิตขึ้นด้วยความเพียรอันรวมกันนั้นนั่นเอง. บทว่า **ปทฺหติ**-ตั้ง
จิตไว้ ได้แก่ ทำความเพียรเป็นที่ตั้ง. พึงประกอบบท ๔ บทเหล่านี้
ด้วย **อาเสวนา**- การเสพ **ภาวนา**- การเจริญ **พหุลีกรรม**-การ
ทำให้มาก **สัจจกิริยา**-การทำติดต่อ ตามลำดับไป.

บทว่า **อุปฺปนฺนํ**-ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ ถึงความไม่ควรจะ
กล่าวว่า **อนุปฺปนฺนํ** - ที่ยังไม่เกิด. บทว่า **ปหานาย** ได้แก่
เพื่อละ, บทว่า **อนุปฺปนฺนํ อกุสลาณํ ฌมฺมาณํ** ได้แก่ กุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิด.

บทว่า **อนุปฺปาทาย** ได้แก่ เพื่อให้เกิดขึ้น. บทว่า **อุปฺปนฺนํ**
ได้แก่ ที่เกิดขึ้นแล้ว. บทว่า **จิตฺติยา** ได้แก่ เพื่อความตั้งมั่น. บทว่า
อสมฺโมสาย - เพื่อความไม่พินเพื่อน ได้แก่ เพื่อความไม่ฉิบหาย.

บทว่า ภัยโยภวาย - เพื่อความเจริญโดยยิ่ง ได้แก่ เพื่อความเจริญ
บ่อย ๆ. บทว่า เวปุลลตาย ได้แก่ เพื่อความไพบลูย์. บทว่า ภวานาย
ได้แก่ เพื่อความเจริญ. บทว่า ปารีปุรียา ได้แก่ เพื่อความบริบูรณ์.

ก็สัมมปธาน ๔ อัน ได้แก่ สัมมาวายามะ เหล่านี้เป็นโลกิยะ
ในส่วนเบื้องต้น เป็นโลกุตระในขณะแห่งมรรค. แต่ในขณะแห่งมรรค
ความเพียรอย่างเดียวกันนั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยสามารถทำกิจ
๔ อย่างให้สำเร็จ.

ในสัมมปธานเหล่านี้ พึงทราบสัมมปธานที่เป็นโลกิยะ โดย
นัยที่ท่านกล่าวไว้ในกัสสปสังขัตนั้นแล. ในกัสสปสังขัตนั้นท่านกล่าว
ไว้ว่า

ดูก่อนท่านผู้มีอายุ สัมมปธาน ๔ เหล่านี้.
สัมมปธาน ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนอาวุโส ภิกษุใน
ศาสนานี้ทำความเพียรว่า อกุศลธรรมอันลามก
ยังไม่เกิดแก่เรา เมื่อเกิดพึงเป็นไปเพื่อความฉิบ-
หาย, ภิกษุทำความเพียรว่า อกุศลธรรมอันลามก
เกิดขึ้นแล้วแก่เรา เมื่อไม่เกิดขึ้น จะพึงเป็นไปเพื่อ
ความฉิบหาย, ภิกษุความเพียรว่า กุศลธรรม
ยังไม่เกิดแก่เรา เมื่อไม่เกิดขึ้น จะพึงเป็นไป
เพื่อความฉิบหาย, ภิกษุทำความเพียรว่า กุศลธรรม

เกิดขึ้นแล้วแก่เรา เมื่อดับไปพึงเป็นไปเพื่อความ

ฉิบหายดังนี้:

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อนุปฺปยุนา** ได้แก่ กิเลสที่ยังไม่เกิด ด้วยความไม่ปรากฏ หรือด้วยอารมณ์ที่ยังไม่เกิด. อกุศลธรรมอันลามก ที่ยังไม่เกิดในสงสารอันไม่รู้เบื้องต้นและที่สุดโดยประการอื่น ย่อมไม่มี, อกุศลธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ที่ยังไม่เกิดและเมื่อเกิดก็ย่อมเกิด, แม้เมื่อ ละก็ย่อมละได้.

ในบทนั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยสามารถวัตร คั่นละ ชุคังค สมภาณี วิปัสสนา นวกรรม และภพอย่างใดอย่างหนึ่ง แก่ภิกษุบางรูป. ถามว่า อย่างไร? ตอบว่า เพราะภิกษุบางรูปเป็นผู้ ถึงพร้อมแล้วด้วยวัตร กิเลสทั้งหลายไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุผู้ประพฤติ วัตร ๘๐^๓ มหาวัตร ๑๔^๓ และเจตียังคณวัตร - บุษาลานเจตีย โภชียังคณวัตร - บุษาลานโพธิ์ ปาณียมาพกวัดร - ตั้งน้ำดื่มไว้ที่เรือน ยอด อุโปสถาคารวัตร - ปฏิบัติในโรงอุโบสถ อาคันตุกวัดร - ต้อนรับ ภิกษุผู้จรมา คมิกวัดร - ปฏิบัติต่อภิกษุผู้เตรียมจะไป แต่ภายหลังเมื่อ ภิกษุนั้นสละวัดรทั้งหลาย ทำลายวัดรเที่ยวไป กิเลสทั้งหลายอาศัยความ

ไม่ใส่ใจ และความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้นได้. แม้ด้วยประการฉะนี้
กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น

ภิกษุบางรูปเป็นผู้ประกอบด้วยคนละ, ย่อมเรียนนิกาย ๑ บ้าง
๒ นิกายบ้าง ๓ นิกายบ้าง ๔ นิกายบ้าง ๕ นิกายบ้าง. กิเลสทั้งหลาย
ย่อมไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุนั้น ผู้เรียน ท่อง คิด บอก แสดง ชี้แจง
พระไตรปิฎกอันเป็นพุทธวจนะ ด้วยบาลี ด้วยการสืบทอด ด้วยบทต้น
บทหลัง. แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นละการคัมภีร์ เกียรติร้านเทียว
เตร่ กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้นได้.
แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่า
ย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นผู้ทรงชุดงค์ ปฏิบัติชุดงค์ ๑๓, กิเลสย่อม
ไม่ได้โอกาสแก่ภิกษุนั้นผู้ปฏิบัติชุดงค์ แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นสละ
ชุดงค์เสีย เวียนมาเพื่อความมักมากเทียวเตร่ กิเลสทั้งหลายอาศัยความ
ไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลส
ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นผู้เจริญวิปัสสนา, ปฏิบัติอยู่ในอนุปัสนา ๗^๑
หรือมหาวิปัสสนา ๑๘^๒ เมื่อภิกษุนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ กิเลสทั้งหลาย

ยอมไม่ได้โอกาส. แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นเลิกบำเพ็ญวิปัสสนามากไป ด้วยการยึดมั่นกายกิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นนวกัมมิกะ, ทำการก่อสร้างโรงอุโบสถและหอฉันเป็นต้น, เมื่อภิกษุนั้นคิดถึงอุปกรณ์การก่อสร้างโรงอุโบสถและหอฉันเหล่านั้นอยู่ กิเลสทั้งหลายยังไม่ได้ออก. แต่ภายหลังเมื่อนวกรรมของภิกษุนั้นสำเร็จแล้วหรือทอดทิ้งเสีย กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปมาจากพรหมโลก เป็นสัตว์บริสุทธ, กิเลสทั้งหลายยอมไม่ได้โอกาสด้วยการไม่ช่องเสพของภิกษุนั้น, แต่ภายหลังเมื่อภิกษุนั้นช่องเสพสิ่งที่ได้มา กิเลสทั้งหลายอาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติ ย่อมเกิดขึ้น. แม้ด้วยประการฉะนี้ กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏ เชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น. พึงทราบความที่กิเลสยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ปรากฏอย่างนี้.

กิเลสยังไม่เกิดด้วยอารมณ์ที่ไม่เคยเกิดเป็นอย่างไร? ภิกษุบางรูปในศาสนาได้อารมณ์ที่น่าพอใจเป็นต้น ซึ่งไม่เคยเกิดมาก่อน, กิเลส

ทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อาศัยความไม่ใส่ใจ ความปล่อยสติของภิกษุ นั้น
ย่อมเกิดขึ้น, ด้วยประการฉะนี้ กิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยอารมณ์ที่ไม่เคย
เกิด ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นอย่างนี้ ภิกษุ
เห็นความฉิบหายของตน ย่อมเจริญสัมมปธานข้อต้นด้วยเจริญสติปัฏ-
ฐาน เพื่อความไม่เกิดแห่งอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดเหล่านั้น, เมื่ออกุศล-
ธรรมเหล่านั้นเกิด. ภิกษุเห็นความฉิบหายของตน เพราะไม่ละอกุศล-
ธรรมเหล่านั้น แล้วจึงเจริญสัมมปธานข้อที่สอง เพื่อละอกุศลธรรม
เหล่านั้น.

บทว่า **อนุปปนฺนา กุสลา ฌมฺมา** - กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ได้แก่ สมถวิปัสสนาและมรรค. ภิกษุเห็นความฉิบหายของตนในเพราะ
กุศลธรรมเหล่านั้นที่ยังไม่เกิด แล้วจึงเจริญสัมมปธานข้อที่สาม เพื่อให้
กุศลธรรมเหล่านั้นเกิด.

บทว่า **อุปฺปนฺนา กุสลา ฌมฺมา** - กุศลธรรมที่เกิดแล้ว ได้แก่
สมถวิปัสสนานั้นเอง. ส่วนมรรคเกิดครั้งเดียวแล้วดับ จะไม่เป็นไป
เพื่อความฉิบหายเลย. เพราะมรรคนั้นให้ปัจจัยแก่ผลแล้วก็ดับไป. ภิกษุ
ครั้นเห็นความฉิบหายของตน เพราะสมถะและวิปัสสนาเหล่านั้นดับไป
จึงเจริญสัมมปธานข้อที่สี่ เพื่อความตั้งมั่นแห่งสมถะและวิปัสสนาเหล่า
นั้น. ในขณะที่แห่งโลกุตรมรรค ย่อมเจริญวิริยะอย่างเดียวกันเท่านั้น.

ภิกษุยอมยังกิจ คือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมเหล่านั้น ที่
ยังไม่เกิดขึ้นและกิจคือการละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้สำเร็จ เหมือน
อย่างที่กุศลธรรมยังไม่เกิดพึงเกิดขึ้น.

อนึ่งในบทว่า อุปฺปยุหนฺ นี อุปฺป็นนํ คือธรรมที่เกิดขึ้นมี
๔ อย่าง คือ

วตฺตมานุอุปฺปนฺนํ - เกิดขึ้นกำลังเป็นไป ๑

ภูตฺวาปคฺคอุปฺปนฺนํ - เกิดขึ้นเสพอารมณ์แล้วดับไป ๑

โอกาสกฺคอุปฺปนฺนํ - เกิดขึ้นทำโอกาส ๑

ภุมิลทุรฺอุปฺปนฺนํ - เกิดขึ้นในภุมิที่ได้ ๑.

ในอุปฺป็นนํเหล่านั้น ธรรมที่เกิดมาพร้อมกับ อุปฺปาทํ ฆรา
ภังคะ - เกิด แก่ ตาย ชื่อว่า วตฺตมานุอุปฺปนฺนํ.

กุศลอกุศลเสวยรสอารมณ์แล้วดับไป คือ เสพแล้วก็ปราศไป
และสังขตธรรมที่เหลือ กล่าวคือ เข้าถึงลักษณะ ๓ มีอุปฺปาทํเป็นต้น
แล้วดับไปคือเสพแล้ว เป็นไปทั่วแล้ว ชื่อว่า ภูตฺวาปคฺคอุปฺปนฺนํ.

ชื่อว่า โอกาสกฺคอุปฺปนฺนํ เพราะห้ามกรรมอันเป็นวิบากอื่นที่
มีอยู่ แม้ในอดีตดังที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า กรรมที่ผู้
นั้นได้ทำไว้แล้วในชาติก่อน* แล้วทำโอกาสแห่งวิบากของตนตั้งอยู่ และ

เพราะวิบากอันเป็นโอกาสที่ตนทำไว้แล้วอย่างนั้น แม้ยังไม่เกิดก็จะเกิดขึ้นโดยส่วนเดียวในโอกาสที่ตนทำไว้อย่างนั้น

อกุศลที่ยังไม่ถอนในภุมิ ๓ นั้น ๆ ชื่อว่า **ภุมิลัทธูปุณฺ**.

อนึ่ง ในบทนี้พึงทราบความต่างกันของ **ภุมิ** และ **ภุมิลัทธ** - ภุมิอันได้แล้ว จริงอยู่ชั้น ๕ อันเป็นไปในภุมิ ๓ เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา ชื่อว่า **ภุมิ** กิเลสชาติอันควรเกิดในชั้นเหล่านั้น ชื่อว่า **ภุมิลัทธ**, เพราะเหตุที่กิเลสนั้นได้ภุมิ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **ภุมิลัทธ**, ภุมินั้นไม่ได้ด้วยอารมณ์. จริงอยู่กิเลสทั้งหลายปรารถนาชั้น แม้ทั้งหมดทั้งในอดีต อนาคต และแม้ที่พระขีณาสพกำหนดรู้แล้ว ย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์. ฌิว่าอารมณ์จะพึงชื่อว่า **ภุมิลัทธ** แล้ว ใคร ๆ ก็พึงละมูลรากของภพไม่ได้ เพราะละ **ภุมิลัทธ** นั้นยังไม่ได้. อนึ่ง พึงทราบ **ภุมิลัทธ** ด้วยสามารถวัตถุ จริงอยู่ชั้นที่กำหนดรู้ไม่ได้ ด้วยวิปัสสนาใน **ภุมิลัทธ** ไใด ๆ, กิเลสชาติอันเป็นมูลของวิภูฏะจำเดิมแต่ใน **ภุมิลัทธ** นั้น ย่อมนอนเนื่องอยู่ในชั้นเหล่านั้น. พึงทราบว่า กิเลสชาติ นั้น ชื่อว่า **ภุมิลัทธ** ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้.

อนึ่ง ในบทนั้นมีความว่า ชั้นทั้งหลายของผู้ที่มีกิเลสนอนเนื่องอยู่ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้ เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเหล่านั้น. ชั้นทั้งหลายมิใช่ของคนอื่น อนึ่ง ชั้นในอดีตเป็นที่ตั้งของกิเลสที่ยังละไม่ได้และนอนเนื่องอยู่ในชั้นในอดีต. ชั้นนอกนี้ไม่เป็นที่ตั้ง ชั้น

ในอนาคตเป็นต้น ก็มีนัยนี้. อนึ่ง กามาวจรชั้นนั้นแลเป็นที่ตั้งของกิเลสที่ยังละไม่ได้และนอนเนื่องอยู่ในกามาวจรชั้น, ชั้นนอกนี้ไม่เป็นที่ตั้ง. ในรูปาวจรชั้นและอรูปาวจรชั้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่งในโศคาบันเป็นต้น กิเลสใดอันเป็นมูลของวิภูฏะนั้น ๆ ในชั้นพระอริยบุคคลใด ๆ ละได้ด้วยมรรคนั้น ๆ, ชั้นเหล่านั้นของพระอริยบุคคลนั้น ๆ ไม่นับว่าเป็น ภูมิ เพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสอันเป็นมูลของวิภูฏะเหล่านั้นซึ่งละได้แล้ว. กุศลกรร หรืออกุศลกรรอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลทำ ย่อมมีแก่ปุชชนโดยประการทั้งปวง เพราะยังละกิเลสอันเป็นมูลแห่งวิภูฏะยังไม่ได้, วิภูฏะอันเป็นปัจจัยของกรรมกิเลสย่อมควรแก่ผู้นั้นด้วยประการฉะนี้, ธรรมนั้นของบุคคลนั้น ๆ เป็นมูลของวิภูฏะในรูปชั้นนั่นเอง, ไม่ใช่ในเวทนาชั้นเป็นต้น. หรือในวิญญาณชั้นเท่านั้น. ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ใช่ในรูปชั้นเป็นต้น.

เพราะเหตุไร ? เพราะกิเลสนอนเนื่องอยู่ในชั้นแม้ทั้ง ๕ โดยไม่แปลกกัน. อย่างไร ? เหมือนรสดิน (ปรวิรัส) เป็นต้น อยู่ในต้นไม้. เหมือนอย่างว่า เมื่อต้นไม้ใหญ่ตั้งอยู่บนพื้นดิน อาศัยรสดินและรสน้ำ (อาโปรส) งอกงามด้วยราก ลำต้น กิ่งน้อยใหญ่ ใบอ่อน ใบแก่ ดอก และผล เพราะรสดิน รสน้ำนั้น เต็มฟ้า จนสิ้นกับ สืบเชื้อสายของต้นไม้ด้วยการผลิตพืชต่อ ๆ กันมาดำรงอยู่, พืชไม้นั้นตั้งอยู่ที่รากมีรากดิน

เป็นต้นเท่านั้น, ไม่ใช่ที่ลำต้นเป็นต้น, หรือในผลเท่านั้น, ไม่ควร
กล่าวว่า ไม่ใช่ที่รากเป็นต้น.

เพราะเหตุไร ? เพราะอาศัยอยู่ในรากเป็นต้นทั้งหมด. เหมือน
อย่างว่า บุรุษคนหนึ่ง ไม่พอใจดอกไม้และผลไม้เป็นต้นของต้นไม้
จึงทิ่มหนามพิษ ชื่อว่ามณฑุกัณฐกะ - หนามกระเบน ลงไปใน ๔
ทิศ ครั้นต้นไม้ถูกหนามพิษนั้นเข้าไม่สามารถจะสืบต่อไปได้อีก โดย
ไม่ผลิดอกออกผลได้ตามธรรมดา เพราะรสดินรสน้ำถูกควบคุมเสียแล้ว
ฉันใด, กุลบุตรผู้เบียดเบียนในความเป็นไปของขันธก็ฉันนั้นเหมือนกัน
เริ่มเจริญมรรค ๔ ในสันดานของตน คุงบุรุษนั้นประกอบหนามพิษลง
ในต้นไม้ใน ๔ ทิศ ฉะนั้น.

เมื่อเป็นเช่นนั้นขันธสันดานของกุลบุตรนั้น ถูกสัมผัสด้วยพิษ
คือ มรรค ๔ นั้นกระทบแล้ว เป็นประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรม
เป็นต้น เข้าถึงเพียงสภาวะของกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นมูลของวิญญู
ถูกรอบงำไว้โดยประการทั้งปวง ไม่สามารถจะสืบสันดานในภพอื่นได้
หมดความยึดถือด้วยวิญญูดวงสุดท้ายสิ้นเชิง คุงไฟไม่มีเชื้อฉะนั้น.
พึงทราบความต่างกันของ ภูมि และ ภูมิลัทธะ อย่างนี้.

อุปปีนนะ คือ **ธรรมที่เกิด ๔ อย่าง** อีกอย่างหนึ่ง คือ

สมุทธารูปปีนิน - สิ่งเกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ ๑

อารมฺมณาริคุคหิตุปปีนุน - เกิดด้วยการ ถืออารมณ ๑

อวิภขมุทูปฺปนฺนํ - เกิดด้วยการไม่ข่ม ๑

อสมุหตุปปฺปนฺนํ - เกิดด้วยการไม่ถอน ๑.

ในบทอุปปีนนะเหล่านั้น สิ่งที่เกิดขึ้นกำลังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า **สมุทาจารูปฺปนฺนํ**. กิเลสชาติแม้ยังไม่เกิดในส่วนเบื้องต้นในอารมณ์ อันไปสู่คลองแห่งจักขุเป็นต้น ท่านกล่าวว่า **อารมฺมณาริคุคฺคิตุปปฺปนฺนํ** โดยเกิดขึ้น โดยส่วนเดียวในกาลอื่น เพราะถือเอาอารมณ์. กิเลสชาติไม่ข่มไว้ด้วยสมณะและวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ไม่เจริญด้วยการสืบของจิต ก็ชื่อว่า **อวิภขมุทูปฺปนฺนํ** เพราะไม่มีเหตุที่จะห้ามการเกิดได้. กิเลสชาติ แม้ข่มไว้ด้วยสมณะและจะวิปัสสนา ท่านก็กล่าวว่า **อสมุหตุปปฺปนฺนํ** เพราะไม่ถอนด้วยอริยมรรค เพราะไม่ล่วงเลยธรรมชาติของความเกิด.

พึงทราบว่ **อารมฺมณาริคุคฺคิตุปปฺปนฺนํ** **อวิภขมุทูปฺปนฺนํ** **อสมุหตุปปฺปนฺนํ** ทั้งสามนี้ ย่อมสงเคราะห์ลงด้วย **ภุมิฉัทธิ** นั้นเอง.

เมื่ออุปปีนนธรรมมีประเภทดังกล่าวแล้วนี้เกิดขึ้นแล้ว กิเลสชาติใด ได้แก่ **วัตตมานะ** **ภูตาปคตะ** **โอกาสคฺติ** **สมุทาจาระ** เกิดขึ้น กิเลสชาตินั้นเป็นอันมรรคญาณใด ๆ ไม่พึงละ เพราะไม่ถูกทำลายด้วยมรรค. อนึ่ง กิเลสชาติใด กล่าวคือ **ภุมิฉัทธิ** **อารัมมณาริคุคฺคิ** **อวิภขมุทูปฺปนฺนํ** **อสมุหตุ** เกิดขึ้นแล้ว กิเลสชาตินั้นยังความเกิดของพระโยคีนั้นให้เสื่อมไป เพราะโลกิยญาณและโลกุตระ-

ญาณนั้นเกิดขึ้น, ฉะนั้นกิเลสชาติ แม้ทั้งหมดนั้นก็เป็นอันมรรคนั้น ๆ พึงละได้. ด้วยประการฉะนี้ มรรคย่อมละกิเลสเหล่าใด หมายเอา กิเลสเหล่านั้น จึงกล่าวว่า **อนุปฺปนฺนํ**.

เมื่อเป็นเช่นนั้น การเจริญเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมมีได้ในขณะแห่งมรรคเป็นอย่างไร ? และเพื่อความตั้งมั่นแห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร ? เพื่อเข้าถึงมรรคนั่นเอง. เพราะท่านกล่าวว่า มรรคที่เป็นไปอยู่ ชื่อว่ายังไม่เคยเกิด เพราะไม่เคยเกิดมาก่อน. จริงอยู่ มีผู้มาสู่ฐานะที่ไม่เคยมาหรือเสวยอารมณ์ที่ไม่เคยเสวย แล้วกล่าวว่า เรามาสู่ฐานะที่ยังไม่ได้มา เราเสวยอารมณ์ที่ไม่เคยเสวยดังนี้. ความเป็นไปแห่งกุศลธรรมนั้น ชื่อว่า **จิตติ**, ควรกล่าวว่า **จิตติยา** ภาเวติ-เจริญเพื่อความตั้งมั่น. นี่คือการเพียรของภิกษุผู้นั้นในขณะแห่งโลกุตระ-มรรคยอมได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า **อนุปฺปนฺนํ ปาปกานํ อกุสลาณํ ฐมฺมานํ อนุปาทาย** - เพื่อยังกุศลอันลามกที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น. กถานี้เป็นสัมมัตถานกถาในขณะแห่งโลกุตระมรรค. ในบทนี้ท่านชี้แจง สัมมัตถานเจ็ดด้วยโลกิยะและโลกุตระไว้อย่างนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสดินิทเทศดังต่อไปนี้ บทว่า **กาย** ได้แก่ **รูปกาย** รูปกายในที่นี้ท่านประสงค์ว่า **กาย - หมู่** คุณหัตถิ-**กาย - หมู่ข้าง** **รทกาย - หมู่รถ** เป็นต้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่รวม อวัยวะใหญ่และสิ่งทั้งหลายมีผมเป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่า **กาย** ด้วย

อรรถว่าเป็นที่เกิดแห่งสิ่งน่าเกลียดทั้งหลายเหมือน ที่ชื่อว่า กาย ด้วย
อรรถว่าเป็นที่รวมฉะนั้น. ชื่อว่า กาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งน่า
เกลียด คือ น่าเกลียดอย่างยิ่ง. บทว่า อาโย ได้แก่ ที่เกิด. ใน
บทนั้นมีอธิบายคำว่า อาโย เพราะอรรถว่า สิ่งทั้งหลายย่อมเกิดจาก
กายนั้น. อะไรเกิด ? สิ่งน่าเกลียดมีผมเป็นต้น. ชื่อว่า กาย เพราะ
อรรถว่าเป็นที่เกิดของสิ่งน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า กายานุปลุติ - พิจารณาเห็นกาย ได้แก่ พิจารณาเห็น
กายเป็นปกติ, หรือพิจารณาเห็นอยู่ซึ่งกาย, แม้กล่าวว่ กาย แล้ว
ยังถือเอากายเป็นครั้งที่ ๒ อีกว่า กายานุปลุติ พึงทราบว่ ท่านกล่าว
เพื่อแสดงการกำหนดและแยกออกจากเป็นก้อน โดยไม่ปนกัน. ด้วย
เหตุนี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่ เวทนานุปลุติ หรือ จิตตมมานุปลุติ
ในกาย, ที่แท้ก็ กายานุปลุติ นั่นเอง เพราะเหตุนี้จึงเป็นอันท่าน
แสดงการกำหนดโดยไม่ปนกันด้วยอาการของ กายานุปลุติ ในวัตถุ
คือ กาย นั่นเอง. อนึ่ง ภิกษุไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งพ้นจาก
อวัยวะใหญ่ในกาย, มิใช่พิจารณาเห็นหญิงและบุรุษพ้นจากผมและ
ขนเป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ภิกษุไม่พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งพ้นจาก
ภูตรูปและอุปาทายรูป แม้ในกายอันเป็นที่รวมภูตรูปและอุปาทายรูป
มีผมและขนเป็นต้น. ที่แท้พิจารณาเห็นการประชุมอวัยวะใหญ่ใน
คฺจพิจารณาเห็นเครื่องประกอบบรรด, พิจารณาเห็นการประชุมผมและขน

เป็นต้น คุณพิจารณาเห็นส่วนของนคร, พิจารณาเห็นการประชุมภูต-
รูปและอุปาทายรูป คุณแยกคั่นกล้วยใบกล้วยและเครือกล้วยออกจากกัน
และคุณแบกมือที่เปล่าออก เพราะเหตุนี้จึงเป็นอันท่านแสดงการแยก
ออกจากเป็นก้อน ด้วยการเห็นโดยประการต่างกันของวัตถุ กล่าวคือ
สังขารด้วยการประชุมกันนั่นเอง. จริงอยู่ในบทธนี้ กายก็ดี หึงก็ดี
ชายก็ดี ธรรมใดๆ อันก็ดีพ้นจากการประชุมกันตามที่กล่าวแล้ว ย่อม
ไม่ปรากฏ. แต่ในเหตุเพียงการประชุมธรรมตามที่กล่าวแล้วนั้นแล
สัตว์ทั้งหลายย่อมทำการยึดมั่นผิดอย่างนั้นๆ. ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณา-
จารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

ยํ ปสฺสตี น ตํ ทิฏฺฐํ ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสตี
อปสฺสํ พหุณเต มฺพุโห พหุณมานํ น มฺจฺจตี
บุคคล เห็นสิ่งใด สิ่งนั้น ชื่อว่า อันเขา
เห็นแล้ว ก็หาไม่ สิ่งใดที่เห็นแล้ว ชื่อว่า ย่อม
ไม่เห็นสิ่งนั้น คนหลงเมื่อไม่เห็นย่อมติด เมื่อติด
ย่อมไม่หลุดพ้น ดังนี้.

ท่านกล่าวไว้ดังนี้ เพื่อแสดงการแยกเป็นก้อนออกไปเป็นต้น.
อนึ่ง ด้วยอาทิศัพท์ในบทธนี้พึงทราบความดังนี้, เพราะเนื้อความนี้ ได้
แก่ การพิจารณาเห็นภายในการนี้นั่นเอง. มิใช่การพิจารณาเห็นธรรม
อื่น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า มิใช่พิจารณาเห็นความ

เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นความงาม ในกายนี้ซึ่งเป็น
สิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเป็นของไม่งามเหมือนการ
พิจารณาเห็นน้ำที่พยับแดดซึ่งไม่มีน้ำจะนั้น, อันที่จริงแล้วพิจารณา
เห็นกาย ก็คือพิจารณาเห็นการประชุมอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่
ใช่ตัวตน และเป็นของไม่งามนั่นเอง.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงกายมีลมอัสสาสะปัสสาสะ เป็นเบื้อง
ต้นและมีกระดูกป่นละเอียดเป็นที่สุด โดยนัยมีอาทิว่า อิธ ภิกขเว
ภิกขุ อรณฺณคโต วา รุกฺขมฺมูลคตฺต วา ฯเปฯ โส สโตว
อสฺสสฺสตี ความว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลายภิกษุในศาสนานี้ ไปสู่ป่าก็ดี
ไปสู่โคนไม้ก็ดี ฯลฯ ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า ... ในสติปัญฐานกถา
ข้างหน้า พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย เพราะ
พิจารณาเห็นในกายนี้เท่านั้นของกายทั้งหมดที่ท่านกล่าวถึงกายว่า ภิกษุ
บางรูปในศาสนานี้ ย่อมพิจารณาเห็นกองปฐวีธาตุ กองอาโปธาตุ
กองเตโชธาตุ กองวาโยธาตุ กองผม กองขน กองผิว กองหนัง
กองเนื้อ กองเลือด กองกระดูก กองเยื่อในกระดูก.^๒

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกาย
กล่าวคือ การประชุมธรรมมีผมเป็นต้นในกาย เพราะพิจารณาเห็น
๑. ที. มหา. ๑๐/๒๓๔. ๒. ขุ. ป. ๓๑/๗๒๗.

การประชุมธรรมต่างๆ มีผมและขนเป็นต้นนั้นๆ นั่นเอง เพราะไม่เห็นอะไร? ที่ควรยึดถืออย่างนี้ว่า เรา หรือ ของเรา ในกาย. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความเม้อย่างนี้ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย แม้เพราะพิจารณาเห็นกาย กล่าวคือ การประชุมอาการมีอนิจลักษณะเป็นต้น ทั้งหมดอันมีนัยมาแล้วข้างหน้า โดยลำดับมีอาทิว่า ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงในกายนี้, ไม่พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นของเที่ยง* ดังนี้ นี่เป็นความทั่วไปในสติปัฏฐาน ๔.

บทว่า กาย กายานุปลุติ - ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายอย่างหนึ่งๆ ในกายดังที่กล่าวไว้เป็นส่วนมาก มีกองอัสสาสะ และกองปัสสาสะเป็นต้น.

บทว่า วิหริติ นี้แสดงถึงการบำเพ็ญวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในวิหารธรรม คือ อริยาบถ ๔. อธิบายว่า ภิกษุเปลี่ยนความเมื่อยในอริยาบถหนึ่ง ด้วยอริยาบถอื่นแล้วนำตนที่ยังชบเขาอยู่ให้คล่องแคล่ว.

คำว่า อาตาปี - มีความเพียรนี้ แสดงถึงการบำเพ็ญความเพียรกำหนดกาย. อธิบายว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรที่ท่านกล่าวว่า อาตาปี เพราะเผากิเลสในภพ ๓ ในสมัยนั้น, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า อาตาปี - มีความเพียร.

บทว่า สมุชชาโน - มีสัมปชัญญะ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยญาณอันได้แก่ สัมปชัญญะอันกำหนดกาย.

บทว่า สติมา - มีสติ คือ เป็นผู้ประกอบด้วยสติกำหนดกาย. ก็เพราะภิกษุนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติแล้วพิจารณาเห็นด้วยปัญญา. จริงอยู่ ผู้ไม่มีสติจะพิจารณาเห็นไม่ได้เลย. ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สติญจ ขวาทํ ภิกขเว สพุทฺธํ วิทํ วทามิ- คู่ก่อน- ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติแลมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง. - ฉะนั้นในบทนี้ท่านจึงกล่าวถึงกรรมฐาน คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ด้วยข้อความเพียงเท่านี้ว่า กาย กายานุปัสสี วิหริ- ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะไม่มีความเพียรเป็นผู้หุดหู่ในภายใน เป็นผู้ทำอันตราย, ผู้ไม่มีสัมปชัญญะย่อมนลงในกาหนดอุบาย และในการเว้นสิ่งไม่เป็นอุบาย. ผู้มีสติหลงไหลย่อมนไม่สามารถในการไม่สละอุบาย และในการไม่กำหนดสิ่งไม่เป็นอุบาย ฉะนั้น, ด้วยเหตุนี้กรรมฐานนั้นจึงไม่สำเร็จ แก่ภิกษุนั้น, ฉะนั้นกรรมฐานเป็นยอมสำเร็จด้วยอานุภาพของธรรมเหล่าใด เพื่อแสดงถึงธรรมเหล่านั้น ฟังทราบ ว่าท่านจึงกล่าววบทนี้ว่า อาตปปี สมุชชาโน สติมา - ภิกษุมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดง กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และองค์ประกอบแล้วบัดนี้ เพื่อทรงแสดงองค์แห่ง ปหานะ จึงตรัสว่า **วิเนยฺย โลก อภิชฌาโทมนสฺส** - กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสีย.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **วิเนยฺย**- กำจัดเสีย ได้แก่ กำจัดด้วย **ตทังควินัย** - กำจัดชั่วคราวหรือวิกขัมภนวินัย - กำจัดด้วยการข่มไว้.

บทว่า **โลก** ความว่า กายใดกำหนดไว้ในคราวก่อน กาย นั้นนั้นแล ชื่อว่า **โลก** ในที่นี้ ด้วยอรรถว่าแตกและสลายไป ละ อภิชฌาและโทมนัสในโลกนั้นเสีย.

อนึ่ง เพราะภิกษุผู้นั้นยอมอภิชฌา และโทมนัสในส่วนเพียง กายเท่านั้นก็หาไม่, ย่อมละแม้ในเวทนาเป็นต้นอีกด้วย, ฉะนั้นท่าน จึงกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า **ปญฺจปี อุปาทานกฺขนฺธา โลโก** - แม้อุปาทานจันท์ ๕ ก็เป็นโลก. ฟังทราบว่ ท่านกล่าวบทนี้ด้วยการถอดความ ซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะธรรมเหล่านั้นนับเข้าในโลก.

พระสารีบุตรกล่าวว่า ในบทว่า **โลก** นั้น โลกเป็นไฉน? กายนั้นนั้นแลเป็นโลก. นี้เป็นคำอธิบายในบทนี้. ท่านกล่าวย่อไว้ว่า **อภิชฌาโทมนสฺส** ดังนี้. ก็ในระหว่างปาฐะในสังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ต่างหากกัน. ชื่อว่า **อภิชฌา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุแห่ง คือ ปรารถนาหรือเพ่งเอง หรือเพียงความ

เพ่งเท่านั้น. อนึ่ง ในบทว่า อภิขฌาโทมนสฺส นี้ เพราะกามฉันทะ สงเคราะห์เข้ากับอภิขฌา. พยาบาทสงเคราะห์เข้ากับโทมนัส. ฉะนั้น พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงการละนิเวรณ ด้วยแสดงธรรมทั้งสองอันเป็น ธรรมมีกำลังนับเนื่องในนิเวรณ.

อนึ่ง ในบทนี้ด้วยความต่างกันท่านกล่าวถึงการละความยินดีอัน เป็นมูลเหตุของสมบัติทางกาย ด้วยกำจัดอภิขฌา, ละความยินดีร้าย อันเป็นมูลเหตุของความวิบัติทางกาย ช่วยกำจัดโทมนัส. อนึ่ง ละความ ยินดีในกายด้วยกำจัดอภิขฌา, ละความไม่ยินดีในกายภาวณาด้วยกำจัด โทมนัส, ละการเพิ่มเติมความงามและความสุขเป็นต้น ที่ไม่เป็นจริง ในกายด้วยกำจัดอภิขฌา, ละการนำออกความไม่งามความไม่เป็นที่ สุข เป็นต้น อันเป็นจริงในกายด้วยกำจัดโทมนัส. เป็นอันท่านแสดงถึง อานุภาพของโยคะ และความสามารถในโยคะของพระโยคาวจรด้วยบท นั้น. อานุภาพของโยคะ คือ พระโยคาวจรเป็นผู้พ้นจากความยินดี ยินร้าย เป็นผู้อดกลั้นความไม่ยินดี และความยินดี และเป็นผู้เว้นจาก การเพิ่มเติมในสิ่งที่ไม่เป็นจริง และการนำสิ่งที่จริงออก.

อนึ่ง พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้พ้นจากความยินดีร้าย เป็นผู้ อดกลั้นความไม่ยินดี และความยินดี ไม่หมกมุ่นในสิ่งไม่เป็นจริง และ กำจัดสิ่งเป็นจริง เป็นผู้สามารถในโยคะด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่งในบทว่า กายะ กายานุปสุตีสึ นี้ ท่านกล่าวถึง
กรรมฐานแห่ง อนุปสุตนา ในบทว่า วิหริตีสึ นี้ ท่านกล่าวถึงการ
บริหารกายของภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานด้วยวิหริธรรมดังกล่าวแล้ว. พึง
ทราบว่ ในบทมีอาทิว่า อาตปปี ท่านกล่าวถึงสัมมปธานด้วยความเพียร,
กล่าวธรรมฐานอันมีประโยชน์ทั้งหมด หรืออุบายการบริหารกรรมฐาน
ด้วยสติสัมปชัญญะ, กล่าวสมณะที่ได้ด้วยอำนาจกายานุปัสสนาด้วยสติ,
กล่าววิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ, กล่าวผู้ของภาวนาด้วยกำจัดอภิชฌา
และโทมนัส.

อนึ่ง ในบทมีอาทิว่า เวทนาสุ เวทนานุปสุตีสึ - ภิกษุพิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พึงประกอบความในคำของเวทนาเป็นต้น
ต่อไปแล้วพึงทราบตามควรโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในกายานุปัสสนานั้น
แล. อรรถอันไม่ทั่วไปมีดังต่อไปนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาอย่างหนึ่ง ๆ
โดยมีความไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นอย่าง ๆ ไป ในเวทนาทั้งหลายมีประเภท
ไม่น้อยมีสุขเวทนาเป็นต้น, พิจารณาเป็นจิตดวงหนึ่ง ๆ โดยมีความไม่
เที่ยงเป็นต้น อย่างหนึ่ง ๆ ในจิตมีประเภท ๑๖ ดวง มีจิตมีราคะเป็นต้น,
พิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ โดยมีความไม่เที่ยงเป็นต้น อย่างหนึ่ง ๆ
ในธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เว้นกายเวทนา และจิต, หรือ
พิจารณาเป็นธรรมมีนิเวรณเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในสติปิฎกฐาน
สูตร.

๑. ที. มหา. ๑๐/๒๗๓.

อนึ่ง ในบทเหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นเอกวณะ เพราะสตรีระมีหนึ่ง. บทว่า จิตฺเต เป็นเอกวณะท่านทำโดยถือเอาชาติ เพราะไม่มีความต่างแห่งสภาวะของจิต. อนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นโดยประการที่ฟังเห็นเวทนาเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย, เป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิต, เป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย. ฟังพิจารณาเห็นเวทนาอย่างไร ? ฟังพิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์, ฟังพิจารณาเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นดังลูกศร, ฟังพิจารณาเห็นอทุกขมสุขโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

โย สุขํ ทุกฺขโต อทุกฺขมทุกฺขิ สลฺลโต

อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทุกฺขิ นํ อนิจฺจโต.

ส เว สมฺมทุกฺโส ภิกฺขุ ปริชานาติ เวทนา.

ภิกษุใดได้เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์ ได้เห็น
ทุกข์โดยความเป็นดังลูกศร ได้เห็นอทุกขมสุขอัน
สงบระงับแล้วนั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง. ภิกษุ
นั้นแลเป็นผู้เห็นชอบ ย่อมรู้รอบเวทนาทั้งหลาย.

อนึ่ง พึงพิจารณาเห็นเวทนาทั้งหมดโดยความเป็นทุกข์ ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เรากล่าวว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ได้เสียแล้ว.
สิ่งนั้นทั้งหมดเป็นไปในทุกข์.*

อนึ่ง พึงพิจารณาเห็นโดยความเป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง. ดังที่
ท่านกล่าวว่า สุขเวทนาเป็นสุขเพราะตั้งอยู่ เป็นทุกข์เพราะ
ปรวนแปร. ทุกขเวทนาเป็นสุขเพราะตั้งอยู่ เป็นสุขเพราะ
ปรวนแปร, อทุกขมสุขเวทนาเป็นสุขเพราะรู้ เป็นทุกข์เพราะไม่รู้.^๒
แต่ก็ควรพิจารณาด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นสัตว์มีความไม่เที่ยงเป็น
ต้น.

พึงทราบวินิจฉัยในจิตและธรรมดังต่อไปนี้ พึงพิจารณาเห็นจิต
ก่อน ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นสัตว์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น อัน
มีประเภทจิตที่ต่าง ๆ กัน โดยมี อารัมมณะ อธิปติ สหชาตะ ภูมि กรรม
วิบาก และ กิริยา เป็นต้นและประเภทแห่งจิต ๑๖ อย่าง มี สราคจิต
เป็นต้น. พึงพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
เห็นสัตว์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแห่งสุญญตาธรรม อันมีลักษณะของ
ตนและสามัญลักษณะ ทั้งมีความสงบและไม่สงบเป็นต้น.

อนึ่ง ในบทนี้ อภิขณาโทมนัสนั้นที่ภิกษุละได้ในโลก อัน
ได้แก่กายจึงเป็นอันละได้แม้ในโลกมีเวทนาเป็นต้นด้วยโดยแท้, แต่ถึง

กระนั้นท่านก็กล่าวไว้ในที่ทั้งปวง ด้วยสามารถบุคคลต่างกัน และด้วยสามารถการเจริญสติปัฏฐานอันมีในขณะต่างกัน. อีกอย่างหนึ่ง ครั้นละได้ในส่วนหนึ่งแล้ว, แม้ในส่วนที่เหลือก็เป็นอันละได้ด้วย. ด้วยเหตุนั้นแล พึงทราบที่ท่านกล่าวอย่างนี้ เพื่อแสดงการละอภิชฌาของภิกษุณั้.

สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น ด้วยประการฉะนี้. ภิกษุยอมกำหนดกายด้วยจิตอื่น กำหนดเวทนาด้วยจิตอื่น กำหนดจิตด้วยจิตอื่น กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอื่น. แต่ในขณะที่โลกุตตรมรรค สติปัฏฐานย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น.

สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ของบุคคลผู้มากำหนดกายตั้งแต่ต้นชื่อว่า กายานุปัสสนา. บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของบุคคลผู้ชวนขวยวิปัสสนาแล้วบรรลุอุปริยมรรค ชื่อว่า กายานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนาของบุคคลผู้มากำหนดเวทนา กำหนดจิต กำหนดธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า รัชมานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า รัชมานุปัสสี.

สติสัมปยุตด้วยมรรค ในขณะแห่งมรรคของบุคคลผู้ชวนขวยวิปัสสนาแล้วบรรลุอุปริยมรรค ชื่อว่า รัชมานุปัสสนา, บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า รัชมานุปัสสี.

การแสดงอย่างนี้ ย่อมตั้งอยู่ในบุคคล. แต่สติกำหนดกาย ละความเห็นผิดในกายว่างาม ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กายานุปัตสนา. สติกำหนดเวทนา ละความเห็นผิดในเวทนาว่าเป็นสุข ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เวทนา-
ปัตสนา. สติกำหนดจิต ละความเห็นผิดในจิตว่า เป็นของเที่ยง ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จิตตานุปัตสนา. สติกำหนดธรรม ละความเห็นผิดในธรรมทั้งหลายว่า เป็นตัวตน ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ธรรมานุปัตสนา. สติสัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียว ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง โดยความที่ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐาน ๔ ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น ในขณะที่แห่งโลกุตมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยในสัมมาสมาธิบทดังต่อไปนี้ บทว่า วิวิจเจว กามะหิ - สัจจจากาม ได้แก่ สัจจ เว้น หลีกจากามทั้งหลาย. พึงทราบว่ เอว ศัพท์ ในบทนี้ มีความว่า แน่นอน. เพราะเอวศัพท์ ความว่า แน่นอน ฉะนั้น พระสารีบุตรแสดงถึงความที่กามแม้ไม่มีอยู่ในขณะเข้าถึงปฐมฌาน เป็นปฏิปักษ์ของปฐมฌานนั้น และการบรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสลักกามนั่นเอง. อย่างไร? เพราะเมื่อทำความแน่นอนอย่างนี้ว่า วิวิจเจว กามะหิ ปฐมฌานนี้ ย่อมปรากฏ, กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ของฌานนี้แน่นอน, เมื่อยังมีกามอยู่ฌานนี้ย่อม

เป็นไปได้, เหมือนเมื่อความมีคดียังมีอยู่และประทีปก็ยังไม่ส่องไปได้. การบรรลุนั้นด้วยการละกามเหล่านั้น เหมือนการถึงฝั่งนอกด้วยการสละฝั่งใน, ฉะนั้น จึงทำความแน่นอน.

ในบทนั้นจึงมีคำถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวการบรรลุนี้ไว้ในบทก่อน, ไม่กล่าวไว้ในบทหลังเล่า, ภิกษุแม้ไม่สงัดจากอกุศลธรรม ก็ยังจะเข้าฌานได้หรือ? ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น. เพราะท่านกล่าวการบรรลุนั้นไว้แล้วในบทก่อน เพราะการสลัดออกจากกามนั้น. อนึ่ง ฌานนี้เป็นการสลัดออกไปแห่งกามทั้งหลาย เพราะก้าวล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ของกามราคะ. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า กามานเมตฺถิ นิสฺสุตฺตณฺ ยทิทํ เนกขมฺมํ - เนกขัมมะเป็นการสลัดออกจากกามทั้งหลาย. แม้ในบทหลังก็พึงกล่าวเหมือนอย่างที่ท่านนำ เอว อักษรมากล่าวไว้ในบทนี้ว่า อิเชว ภิกฺขเว สมโณ, อิธ ทฺติโย สมโณ - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีในศาสนานี้เท่านั้น, สมณะที่สองก็มีในศาสนานี้.

เพราะไม่สงัดจากอกุศลธรรมอันได้แก่นิรวรณ แม้อื่นจากนี้ก็ไม่อาจเข้าฌานได้, ฉะนั้น พึงเห็นความแม่นยำในสองบทอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กามหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ - สงัดจากกามนั้นแล สงัดจากอกุศลนั้นแล ดังนี้. ตทังคฺวิเวก วิกขมฺภนวิเวก สมฺมจฺเจทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก นิสฺสรณวิเวก และจิตตวิเวก กายวิเวก อุปธิวิเวก ย่อมสงเคราะห์

๑. พุ. อิติ. ๒๕/๒๕๐. ๒. ม. ม. ๑๒/๑๕๔.

ด้วยคำทั่วไปนี้ว่า **วิวิจฺจ** ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้นก็พึงเห็นกายวิเวก
จิตตวิเวก วิกขัมภณวิเวก ในส่วนเบื้องต้นด้วย. พึงเห็นกายวิเวก
จิตตวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก และนิสสรณวิเวก ในขณะ
แห่งโลกตรมรรคด้วย.

ก็ด้วยบทว่า **กามเมหิ** นี้ ท่านกล่าวถึงวัตถุกามไว้ในมหานิทเทศ
โดยนัยมีอาทิว่า **กตเม วตฺตูกามา มนาปีกา ฐปา*** - วัตถุกามมีรูปที่น่า
พอใจเป็นไฉน และท่านกล่าวถึงกิเลสกามไว้ในวิภังค์นั้น อย่างนี้ว่า
ฉนฺโท กามิ ราโค กามิ ฉนฺทราโค กามิ, สฺกฺกปฺโป กามิ
ราโค กามิ, สฺกฺกปฺปราโค กามิ* - ฉันทะเป็นกาม ราคะเป็นกาม
ฉันทราคะเป็นกาม สังกัปปะเป็นกาม ราคะเป็นกาม สังกัปปราคะ
เป็นกาม พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์กามเหล่านั้นไว้ทั้งหมด. เมื่อเป็น
อย่างนี้ บทว่า **วิวิจฺเจว กามเมหิ** ความว่า สัจจจากวัตถุกามนั้นแล
สมควร. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านกล่าวถึงกายวิเวก.

บทว่า **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฆมฺเมหิ** - สัจจจากอกุศลธรรม ความ
ว่า สัจจจากกิเลสกามหรืออกุศลทั้งหมด ดังนี้ สมควร. ด้วยบทนั้น
เป็นอันท่านกล่าวถึงจิตตวิเวก. อนึ่ง ในสองบทนี้ ด้วยบทต้นเป็นอัน
เจริญการสละกามสุข เพราะคำว่า สัจจจากวัตถุกาม, ด้วยบทที่สอง
เป็นอันเจริญการกำหนดเนกขัมมสุข เพราะคำว่า สัจจจากกิเลสกาม.

อนึ่ง เพราะคำว่า สัจจจากวัตถุกามและกิเลสกาม ฟังทราบว่าเป็นด้วย
บพตัน เป็นอันเจริญการละวัตถุอันเศร้าหมอง, ด้วยบพที่สอง เป็นอัน
เจริญละความเศร้าหมอง. ด้วยบพที่หนึ่ง เป็นอันเจริญการสละเหตุ
แห่งความโลเล, ด้วยบพที่สอง เป็นอันเจริญการสละเหตุแห่งความเป็น
พาล, และด้วยบพที่หนึ่ง เป็นอันเจริญความบริสุทธิ์ด้วยความเพียร,
ด้วยบพที่สอง เป็นอันเจริญความกล่อมเกล่าอริยาศย. ในบรรดากาม
ทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้ในบทว่า กามเมหิ นี้ มีนัยเดียวกันในฝ่ายวัตถุ
กาม.

ฟังทราบวินิจฉัยในฝ่ายกิเลสกามดังต่อไปนี้ กามฉันทะมีหลาย
ประเภทด้วยบพมีอาทิอย่างนี้ว่า ฉันทะ และ รากะ ท่านประสงค์
เอาว่า กาม. กามนั้นนับเนื่องในอกุศล ท่านก็กล่าวไว้ในต่างหากใน
วิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า กามเป็นไฉน? ฉันทะเป็นกาม* เพราะ
เป็นปฏิปักษ์ขององค์ฌานเบื้องบน หรือท่านกล่าวไว้ในบทก่อน เพราะ
เป็นกิเลสกาม. ท่านกล่าวไว้ในบทที่สอง เพราะนับเนื่องในอกุศล.

อนึ่ง ท่านไม่กล่าวว่า กามโต - จากกาม เพราะกามนั้นมี
หลายประเภท จึงกล่าวว่า กามเมหิ - จากกามทั้งหลาย. เมื่อธรรมแม้
เหล่าอื่นเป็นอกุศลยังมีอยู่ ท่านกล่าวนิ वर्ณทั้งหลายไว้ในวิภังค์ โดย
นัยมีอาทิว่า อกุศลธรรมเป็นไฉน? กามฉันทะเป็นอกุศลธรรม*

เพราะความเป็นข้าศึกและเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานเบื้องบน. จริงอยู่นิรวรณเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน, องค์ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวรณเหล่านั้น ท่านอธิบายว่า กำจัด ทำให้พินาศ. ท่านกล่าวไว้ในปิฎกว่า **สมาธิ เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ, ปิติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท, วิตก เห็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทระ, สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทัจจกุกกัจจะ, วิจารณ์ปฏิปักษ์ต่อวิจิจจนา** ดังนี้.

ในบทนี้ ด้วยบทว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงบด้วยการข่มกามฉันทะ, ด้วยบทว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฌมฺเมหิ นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงการข่มนิรวรณทั้ง ๕. ก็ด้วยการถือเอาแล้วไม่ถือเอาอีก เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มกามฉันทะด้วยฌานที่ ๑, เป็นอันท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มนิรวรณที่เหลือด้วยฌานที่ ๒.

อนึ่ง ท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มโลภะอันเป็นที่ตั้งของ กามคุณ ๕ ในอกุศลมูล ๓ ด้วยฌานที่ ๑, ท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการข่มโทสะ โมหะ อันเป็นที่ตั้งของประเภทแห่งอาฆาตวัตถุเป็นต้น ด้วยฌานที่ ๒. หรือในธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ท่านกล่าวถึงความสงบด้วยการข่มกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌาภคันถะ และกามราคสังโยชน์ด้วยฌานที่หนึ่ง, ท่านกล่าวถึงความสงบ ด้วยการละโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และ

สังโยชน์ที่เหลือด้วยฉนวนที่ ๒. ท่านกล่าวถึงความสังัดด้วยการข่ม
กิเลสอันสัมปยุตด้วยตัณหา ด้วยฉนวนที่ ๑. ท่านกล่าวถึงความสังัดด้วย
การข่มกิเลส อันสัมปยุตด้วยอวิชา ด้วยฉนวนที่ ๒. อีกอย่างหนึ่ง
พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงความสังัดด้วยการข่ม จิตตูปบาท ๘ ดวง อัน
สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยฉนวนที่ ๑, ท่านกล่าวถึงความสังัดด้วยการข่ม
จิตตูปบาทที่เป็นอกุศล ๔ ดวงที่เหลือด้วยฉนวนที่ ๒.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระสารีบุตรครั้นแสดงองค์แห่งการละ
ฉนวนที่ ๑ แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงองค์แห่งการประกอบร่วมกัน จึงกล่าว
บทมีอาทิว่า สวิตกกัม สวิจาร - มีวิตกวิจาร ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น วิตก มีลักษณะยกจิตไว้ในอารมณ์. วิจาร
มีลักษณะคลุกเคล้าอารมณ์. อนึ่ง เมื่ออารมณ์เหล่านั้นยังไม่ออกไป
ในที่ไหน ๆ วิตก คือ อารมณ์ที่เกาะจิตเป็นครั้งแรก ด้วยอรรถว่า
เป็นอารมณ์หยาบ และด้วยอรรถไปถึงก่อนคูกเกาะระฆัง, วิจาร คือ
อารมณ์ที่ผูกพันอยู่กับจิต ด้วยอรรถว่า เป็นอารมณ์ละเอียดและมีสภาพ
คลุกเคล้าด้วยจิต คูกเสียงครางของระฆัง.

อนึ่ง วิตกมีการกระจายไปในอารมณ์ ในขณะที่เกิดครั้งแรกทำ
ให้จิตสั่นสะเทือน คูกนี้ประสงคจะบินไปบนอากาศระพือปีก, และ
คูกมรตามกลิ่นหอมบินมุ่งไปเกาะที่ดอกบัวฉะนั้น. วิจารมีความเป็นไป
อย่างสงบ ไม่ทำจิตให้สั่นสะเทือนคูกนกที่บินขึ้นไปบนอากาศเหยียดปีก
ออกไป และคูกมรเกาะที่ดอกบัวเคล้าอยู่บนดอกบัวฉะนั้น.

ก็ในอรรถกถาทุกนิบาตท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปด้วยการยกจิตไว้ในอารมณ์ คุณคนใหญ่ไปในอากาศเอาปีกทั้งสองจับลมไว้แล้ว ทำให้ปีกทั้งสองสงบเสียบบินไป, วิจารณ์ไปด้วยความคลุกเคล้าอารมณ์ คุณนกระพือปีกเพื่อจับลมแล้วจึงบินไปฉะนั้น. วิจารณ์ย่อมสมควรในการเป็นไปด้วยความผูกพันอารมณ์นั้น. ส่วนความแตกต่างวิตกวิจารณ์นั้นปรากฏในฉานที่ ๑ และฉานที่ ๒. อีกอย่างหนึ่ง วิตกเหมือนมือที่จับแน่นของคนผู้จับภาชนะสำริดที่สนิมกัดด้วยมือข้างหนึ่งแน่น. แล้วขัดด้วยแปรงทำด้วยหางสัตว์จุ่มน้ำมันผสมผงละเอียดด้วยมืออีกข้างหนึ่ง. วิจารณ์เหมือนมือที่ขัด.

อนึ่ง วิตกเหมือนมือที่บังคับของช่างหล่อผู้ใช้ไม้หมุนล้อทำภาชนะ, วิจารณ์เหมือนมือที่เลื่อนไปข้างโน้นข้างนี้. อนึ่ง วิตกยกจิตไว้ในอารมณ์เหมือน กณฺฐโก - หนามที่เสียบไว้ท่ามกลางของผู้ทำวงกลม, วิจารณ์การคลุกเคล้าอารมณ์เหมือนหนามที่หมุนอยู่ภายนอก. ปฐมฉานย่อมเป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์ เหมือนต้นไม้ย่อมเป็นไปกับด้วยดอกไม้และผลไม้ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวฉานนี้ว่า สวิตกุกัง สวิจารณ์ัง ดังนี้.

ในบทว่า วิเวกชํ นี้ ความสงบ คือ วิเวก ความว่าปราศจากนิวรณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิเวก เพราะอรรถว่า สงัด,

ได้แก่ หมวดธรรมสัมปยุตด้วยฌาน สังกจากวิเวก. เพราะฉะนั้น
ชื่อว่า วิเวกข์ เพราะอรรถว่า เกิดจากวิเวกหรือเกิดในวิเวกนั้น.

ในบทว่า ปิติสุขํ นี้ ชื่อว่า ปิติ เพราะอรรถว่า อิ่มใจ,
ปิตินั้นมีลักษณะอิ่มเอิบ. ปิตินั้นมี ๕ อย่าง คือ

ขุททกาปิติ - ปิตಿಯ่างน้อย ๑.

ขณิกาปิติ - ปิติชั่วขณะ ๑.

โอกันตिकाปิติ - ปิติเป็นพัก ๆ ๑.

อุพเพงคาปิติ - ปิตಿಯ่างโลดโผน ๑.

ผรณาปิติ - ปิติซาบซ่าน ๑.

ในปิติเหล่านั้น บทว่า ขุททกาปิติ ได้แก่ เมื่อเกิดขึ้นสามารถ
ทำเพียงให้ขนชันในร่างกายเท่านั้น. บทว่า ขณิกาปิติ ได้แก่ เมื่อ
เกิดขึ้นเช่นกับสายฟ้าแลบเป็นพัก ๆ. บทว่า โอกันตिकाปิติ ได้แก่
เมื่อเกิดขึ้นทำร่างกายให้ชุ่มซ่าแล้วหายไปเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง. บทว่า
อุพเพงคาปิติ ได้แก่ ปิติมีกำลังทำให้กายลอยขึ้นไปถึงกับโลดขึ้นไป
บนอากาศชั่วระยะหนึ่ง. บทว่า ผรณาปิติ ได้แก่ ปิติมีกำลังยิ่ง.
จริงอยู่ เมื่อปิตินั้นเกิด สรรระทั้งสิ้นสันสะเทือนคฺจปัสสาวะเต็มกระเพาะ
และหลับภูเขายที่ยื่นออกไปทางห้วงน้ำใหญ่. ปิติ ๕ อย่างนั้น ถือเอา
ซึ่ง คพุกั - ท้องถึงการแก่รอบแล้ว ย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กาย
ปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิให้บริบูรณ์. ปิตินั้นถือ เอาซึ่งท้องแห่งปัสสัทธิ

ถึงการแก้รอบแล้ว ย่อมยังสุขแม้ ๒ อย่าง คือ กายิกสุขและเจตสิกสุข ให้บริบูรณ์. สุขนั้นถือเอาท้องคือครรภ์ ถึงการแก้รอบแล้ว ย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์. ให้ปิติเหล่านั้น ปิติที่ท่านประสงค์เอาในอรรถนี้ ได้แก่ ฌรณาปิติซึ่งเป็นเหตุของอัปนาสมาธิเจริญงอกงามอยู่ ถึงความประกอบพร้อมแห่งสมาธิ.

อนึ่ง บทต่อไป ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า ให้ถึงสุข, อธิบายว่า ปิติเกิดแก่ผู้ใด, ย่อมทำผู้นั้นให้ถึงสุข. อีกอย่างหนึ่ง ความสบาย ชื่อว่า สุข, ธรรมชาติใด ย่อมเกี่ยวกิดและการทำลายความเบียดเบียนทางกายและจิต ชื่อว่า สุข, บทนี้เป็นชื่อของ โสมนัสสเวทนา. ความสุขนั้นมีลักษณะเป็นความสำราญ. แม้เมื่อปิติและสุขยังไม่พรางไปในที่ไหน ๆ ความยินดีในการได้อารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็น ปิติ, การเสวยรสที่ได้แล้วเป็น สุข.

ปิติในที่ใด ความสุขย่อมมีในที่นั้น. ความสุขมีในที่ใด ปิติ โดยความแน่นอนย่อมไม่มีในที่นั้น, ปิติสงเคราะห์เข้าในสังขารจันท์, สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาจันท์. ปิติเหมือนในการได้เห็นได้ฟังว่ามีน้ำ อยู่ชายป่าของผู้ที่เห็นคเหน้อยในทางกันดาร, สุขเหมือนในการเข้าไป อาศัยในเงาป่าและการดื่มน้ำ. พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงบทนี้ เพราะ

ความปรากฏในสมัยนั้น ๆ. ปิตินี้และสุขนี้มีอยู่แก่ฉานนั้น หรือมีอยู่ในฉานนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวฉานนี้ว่า **ปิติสุข** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปิติและสุข ชื่อว่า **ปิติสุข** เหมือนธรรมและวินัยเป็นต้น, ปิติสุขเกิดแต่วิเวก ย่อมมีแก่ฉานนั้น หรือมีในฉานนั้น เพราะเหตุนั้น ปิติสุขจึงเกิดแต่วิเวกด้วยประการฉะนี้. แม้ปิติสุขในฉานนี้ก็เกิดแต่วิเวกเท่านั้น เช่นเดียวกับฉาน. อนึ่ง ปิติสุขมีแก่ฉานนั้น เพราะฉะนั้น การทำเป็นอโลปสมาส - สมาสที่ไม่ลบลวิภัตติ แล้วกล่าวว่า วิเวกขุ **ปิติสุข** - ปิติสุขเกิดแต่วิเวก ดังนี้ โดยบทเดียวเท่านั้นสมควร.

บทว่า **ปฐม** ชื่อว่า **ปฐม** เพราะตามลำดับของการนับ, ชื่อว่า **ปฐม** เพราะอรรถว่า เกิดก่อนข้าง.

บทว่า **ฉาน** ฉานมี ๒ อย่าง คือ **อาร์มมณูปนิชฌาน** - เพ่งอารมณ์ และ **ลักขณูปนิชฌาน** - เพ่งลักษณะ ในฉาน ๒ อย่างนั้น สมบัติ ๘ เข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฏิวิภัสสนเป็นต้น ชื่อว่า อาร์มมณูปนิชฌาน. วิปัสสนามรรคและผล ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน**.

ในวิปัสสนามรรคและผลเหล่านั้น **วิปัสสนา** ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่ง ซึ่งลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น, **มรรค** ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะกิจทำด้วยวิปัสสนาสำเร็จด้วยมรรค, ส่วนผล ชื่อว่า **ลักขณูปนิชฌาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่งนิโรธสังอันเป็นลักษณะที่จริงแท้. ในฉานทั้งสองนั้น ในส่วนเบื้องต้นนี้ท่าน

ประสงค์เอา อารัมมณูปนิชฌาน, ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคท่าน
ประสงค์เอา ลักขณูปนิชฌาน, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า
ฌาน เพราะเข้าไปเพ่ง อารมณฺ์, เข้าไปเพ่ง ลักขณะ, และเข้าไป
เพ่ง ธรรมเป็นข้าศึก.

บทว่า ออุปสมุปชช คือ เข้าถึง, อธิบายว่า บรรลุแล้ว.
อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เข้าไปถึงแล้ว คือ ให้สำเร็จแล้ว.

บทว่า วิหริติ ได้แก่ เป็นผู้มีความพร้อมด้วยฌานมีประการ
ดังกล่าวแล้ว ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ในอิริยาบถอันเหมาะสม ควรแก่
ฌานนั้น ยังความเป็นไปแห่งอรรถภาพให้สำเร็จ.

ในบทว่า วิตกุกิจารานํ รูปสมา-เพราะวิตกวิจารณ์สงบไปนี้
คือ เพราะองค์ฌานสองอย่างนี้ คือ วิตกและวิจารณ์ สงบ คือ ก้าวล่วง
อธิบายว่า เพราะไม่ปรากฏในขณะที่ทุติยฌาน. ในบทนั้น ธรรม คือ
ปฐมฌานแม้ทั้งหมดไม่มีในทุติยฌานก็จริง, แต่ผัสสะเป็นต้นเหล่าอื่น
ในปฐมฌานยังมีอยู่. ในทุติยฌานนี้ไม่มี. พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้
อย่างนี้ว่า วิตกุกิจารานํ รูปสมา เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฌาน
เป็นต้นเหล่าอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบๆ.

ในบทว่า อชฺชตฺตํ ในภายในนี้ท่านประสงค์เอาภายในของ
ตน, เพราะฉะนั้น จึงเกิดในตน, อธิบายว่า เกิดในสันดานของตน.

บทว่า **สมุปสาทน** อันเป็นความฟ่องใส ศรัทธาท่านกล่าวว่า เป็นความฟ่องใส. แม้ฉานก็เป็นความฟ่องใส เพราะประกอบด้วยความเชื่อ เหมือนผ้าสีเขียวเพราะย้อมด้วยสีเขียว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะฉานนั้นเป็นความฟ่องใสแห่งจิต เพราะประกอบด้วยความเชื่อและเพราะสงบ ความกำเริบของวิตกวิจารณ์, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สมุปสาทน**. ในอรรถวิภังค์นี้ ฟังทราบการเชื่อมบท อย่างนี้ว่า **สมุปสาทน** เจตโส-ความฟ่องใสแห่งจิต ส่วนในอรรถวิภังค์ก่อน ฟังประกอบบทว่า **เจตโส** นี้ กับด้วย ศัพท์ **เอโกทิวา** - ความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น.

ฟังทราบการแก้รรถในบทว่า **เอโกทิวา** นั้นดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **เอโกทิ** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมเอกเกิดขึ้น อธิบายว่า ทุติยฉานเป็นธรรมเลิศประเสริฐผุดขึ้น เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์เกิดขึ้น ภายใน. จริงอยู่ แม้บุคคลที่ประเสริฐท่านก็เรียกว่าเป็น เอก ในโลก. หรือควรจะกล่าวว่าทุติยฉานเป็นธรรมเอก ไม่มีสอง เพราะเว้นจาก วิตกวิจารณ์ข้าง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อุทิ**. เพราะเกิดขึ้นในสัมปยุตธรรม. คือ ยังสัมปยุตธรรมให้เกิดขึ้น. ชื่อว่า **เอโกทิ** เพราะอรรถว่า เป็น ธรรมเอกเกิดขึ้นด้วยอรรถว่า ประเสริฐที่สุด. บทนี้เป็นชื่อของสมาธิ. ทุติยฉานนี้เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะยังทุติยฉานเป็นธรรมเอกผุดขึ้น

ให้เจริญอกงาม. อนึ่ง เพราะ **เอโกทิ** นี้ เป็นธรรมเอกเกิดขึ้น
แก่จิต มิใช่แก่สัตว์ มิใช่แก่ชีวะ. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **เจตโส**
เอโกทิภาว - ความเป็นธรรมเอกเกิดขึ้นแก่จิต.

ศรัทธา^{นี้}แม้ในปฐมฌานก็มี, อนึ่ง สมาธิ^{นี้มี}ชื่อว่า **เอโกทิ**
มิใช่หรือ. เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า **สมุปสาทน**
เจตโส เอโกทิภาว - ทุติยานอันเป็นการปล่อยใสแห่งจิต เป็นธรรม
เอกเกิดขึ้น. แก้วว่า เพราะปฐมฌาน^{นั้น}ยังไม่ปล่อยใสดีด้วยวิตกวิจารณ์กำเรบ
เหมือนน้ำ กำเรบด้วยลูกคลื่น, ฉะนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาท่านก็ไม่กล่าว
ว่า **สมุปสาทน** - เป็นความปล่อยใส. อนึ่ง แม้สมาธิในปฐมฌาน^{นี้}
ก็ไม่ปรากฏด้วยดีเพราะไม่ปล่อยใส, เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า
เอโกทิภาว.

อนึ่ง ในฌาน^{นี้}ศรัทธามีกำลังได้โสภา เพราะไม่มีความพัวพัน
ด้วยวิตกและวิจารณ์. ศรัทธามีกำลังสมาธิก็ปรากฏ เพราะได้เพื่อน^{นั้น}
เอง. เพราะฉะนั้น ฟังทราบ^{ว่า} บท^{นี้} ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนี้.

บทว่า **อวิตกก อวิจารณ์** - ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์. ชื่อว่า อวิตกก
เพราะอรรถ^{ว่า} วิตกไม่มีในฌาน^{นี้}หรือแก่ฌาน^{นี้} เพราะละได้ด้วย
ภาวนา. ชื่อว่า อวิจารณ์ ก็โดยนัย^{นี้}เหมือนกัน.

ในบท^{นี้} พระสารีบุตรกล่าวว่า แม้ด้วยบท^{นี้}ว่า **วิตกวิจารณ์**
รูปสมา - เพราะวิตกวิจารณ์สงบ ก็สำเร็จความ^{นี้}แล้วมิใช่หรือ, เมื่อเป็น

เช่นนั้น เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวว่า **อวิตกฺกํ อวิจาร์ํ** อีกเล่า.
แก้วว่า เป็นอย่างนั้นแน่นอน. สำเร็จความนี้แล้ว, แต่บทนี้ยังไม่แสดงความซื่อนั้น, เราได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่าท่านกล่าวไว้แบบนี้ว่า **อวิตกฺกวิจารานํ รูปสมา** เพื่อแสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌาน เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิตกวิจารสงบ ฌานนี้จึงเป็นความผ่อนคลาย มิใช่ผ่อนคลายเพราะการสะสมของกิเลส, อนึ่ง มิใช่เพราะความปรากฏแห่งองค์จุปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ คำกล่าวนี้จึงแสดงถึงเหตุแห่งการเข้าทุติยฌานเป็นความผ่อนคลายเป็นธรรมชาติอันอย่างนี้.

อนึ่ง เพราะวิตกวิจารสงบ ฌานนี้จึงไม่มีวิตกวิจาร, มิใช่เพราะไม่มีจุดตติยฌานและจตุตถฌาน และจักขุวิญญาณเป็นต้น, เพราะเหตุนี้ คำกล่าวนี้จึงแสดงเหตุของความไม่มีวิตกวิจารอย่างนี้. มิใช่แสดงเพียงความไม่มีวิตกวิจาร. แต่คำกล่าวนี้ว่า **อวิตกฺกํ อวิจาร์ํ** แสดงเพียงความไม่มีวิตกวิจารเท่านั้น. เพราะฉะนั้น แม้กล่าวไว้ก่อนแล้วก็ควรกล่าวอีกได้.

บทว่า **สมาธิขํ** - เกิดแต่สมาธิ อธิบายว่า ทุติยฌานเกิดแต่สมาธิในปฐมฌานหรือแต่สมาธิที่ถึงพร้อมแล้ว. ในบทนั้นแม้ปฐมฌานเกิดแต่สมาธิที่ถึงพร้อมแล้วก็จริง ถึงดังนั้นสมาธินี้แลควรจะกล่าวว่าเป็นสมาธิ ได้ เพราะไม่หวั่นไหวหนัก และเพราะยังไม่ผ่อนคลายด้วยดีโดยที่

วิตกวิจารณ์ยังกำเริบ. เพราะฉะนั้น เพื่อพรรณนาถึงคุณของฌานนี้ ท่านจึงกล่าวว่ **สมาธิขั**. บทว่า **ปีติสูง** นี้ มีนัยดังกล่าวแล้ว. บทว่า **ทุดิย** คือ ฌานที่สองตามลำดับของการนับ, ชื่อ **ทุดิย** เพราะ เกิดครั้งที่สองบ้าง.

บทว่า **ปีติยา จ วิจารณ์** - อนึ่ง เพราะปีติสิ้นไป ความว่ การเกลียดหรือการก้าวล่วงปีติมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่ **วิจารณ์**, **จ** ศัพท์ในระหว่างสองบทนั้นเป็น **สัมปยุตต** ลงในอรรถว่ รวม. **จ** ศัพท์นั้นย่อมรวมความสงบ หรือวิตกวิจารณ์สงบเข้าด้วยกัน. เพราะปีติสิ้นไปในขณะทีรวมความสงบไว้ได้นั่งเอง, อย่งไรก็ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พึงทราบการประกอบอย่งนี้ว่ **รูปสมา จ** ดังนี้.

อนึ่ง การสิ้นไปแห่งปีติทีประกอบไว้นี้ มีความว่น่าเกลียด, เพราะฉะนั้น พึงเห็นความนี้ว่ เพราะน่าเกลียดและก้าวล่วงปีติ, เพราะปีติสิ้นไปในขณะรวมความสงบแห่งวิตกวิจารณ์ไว้, อย่งไรก็ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งพึงทราบการประกอบอย่งนี้ว่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบดังนี้. การสิ้นปีติทีประกอบไว้นี้ มีความว่ก้าวล่วง, เพราะฉะนั้น พึงเห็นความอย่งนี้ว่ เพราะปีติก้าวล่วงไป และเพราะวิตกวิจารณ์สงบ.

วิตกวิจารณ์เหล่านี้สงบแล้วในทุดิยฌานก็จริง, แต่ถึงดั่งนั้น เพื่อแสดงมรรคและเพื่อพรรณนาคุณของฌานนี้ ท่านจึงกล่าวบทนี้ไว้. จริงอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่ **วิตกวิจารณ์ รูปสมา** ฌานนี้ย่อมปรากฏ

ว่ามรรคของฉานนี้มีวิตกวิจารณ์สงบโดยแน่นอน. อนึ่ง เหมือนอย่างว่า
ท่านกล่าวถึงการละไว้ดังนี้ว่า **ปญฺจนุํ โอรฺมภาคิยานํ สโยชนานํ
ปหานา** - เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ดังนี้ เป็นการพรรณนาคุณ
ของกิเลสมีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แต่ไม่ละในอริยมรรคที่ ๓. เพื่อบรรลุ
ถึงฉานนั้น การพรรณนาคุณของฉานนั้น ย่อมให้เกิดอุตสาหะเพื่อ
ความชวนชวนต่อไปนั้นใด, ท่านกล่าวถึงความสงบของวิตกวิจารณ์แม้ยัง
ไม่สงบไว้ในบทนี้ ก็เป็นการพรรณนาคุณฉานนั้นเหมือนกัน. ด้วย
เหตุนี้ท่านจึงกล่าวความนี้ไว้ว่า **ปีติยา จ สมติกุกมา วิตกุกวิจฺวาร-
นญฺจ รูปสฺมา** - ก้าวล่วงปีติและสงบวิตกวิจารณ์ดังนี้.

ในบทว่า **อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ** ภิกษุเป็นผู้มีอุเบกขานี้มีความ
ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **อุเปกฺขา** เพราะอรรถว่า เห็นโดยบังเกิดขึ้น.
อธิบายว่า เห็นเสมอ คือ เป็นผู้ไม่ตกไปในพรรค เห็นอยู่. เป็นผู้มีความ
พร้อมในตติยฉาน เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้น อันบริสุทธิ
ไพบูลย์ มีกำลัง ท่านจึงกล่าวว่า **อุเปกฺขโก** - เป็นผู้ที่มีอุเบกขา.

อุเบกขา มี ๑๐ อย่าง คือ นพังคุเบกขา ๑ พรหมวิหาร-
เบกขา ๑ โภชณังคุเบกขา ๑ วิริยเบกขา ๑ สังขารุเบกขา เวท-
๑. ที. ที. ๕/๒๕๒.

นุเบกขา ๑ วิปัสสนุเบกขา ๑ ตัตรมัจฉัตตุนุเบกขา ๑ ฌานุเบกขา ๑
ปารีสัทธุนุเบกขา ๑.

ในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉัพพังคุเบกขา** คือ อุเบกขา อันเป็น
อาการของความไม่ละความเป็นปรกติอันบริสุทธิ์ ในคลองอารมณ์ ๖
ทั้งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ของพระชีณาสพที่มา
อย่างนี้ว่า **อิธ ภิกขเว ชีณาสโว ภิกขุ รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน**
โหติ น มุมฺโมน, อุเปกฺขโก จ วิหริติ สโต สมฺปชาโน-
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชีณาสพในศาสนานี้ เห็นรูปแล้วไม่ตั้งใจ ไม่
เสียใจ, เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ.

พรหมวิหารุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็น
กลางในสัตว์ทั้งหลายที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา**
เอกํ ทิสฺ ฌริตฺวา วิหริติ* - ภิกษุมีจิตสหจรด้วยอุเบกขาแผ่ไปยัง
ทิศหนึ่งอยู่.

โพชฌังคุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็น
กลางของธรรมอันเกิดร่วมกันที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌนฺตุ**
ภเวติ วิเวกนิสฺสุติ* - ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อาศัยวิเวก.

วิริยุเบกขา คือ อุเบกขาอันได้แก่ความเพียรไม่ย่อหย่อนด้วย
การปรารถถึงความไม่เที่ยงที่มาแล้วอย่างนี้ว่า **กาเลน กาลํ อุเปก-**

๑. อัง. นกฺก ๒๒/๒๗๒. ๒. ที. ที. ๘/๓๘๔. ๓. ม. ม. ๑๓/๓๓๘.

ขานิมิต्तํ มนสิกรโธติ- ภิกษุใส่ใจถึงอุเบกขานิमित्तตลอดกาล.

สังขารุเบกขา คือ อุเบกขาอันเป็นกลางในความไม่ยึดถือการ ดำรงอยู่ในความพิจารณานิर्वรณเป็นต้นอันมาแล้วอย่างนี้ว่า กติ สงฺขารุเพกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเพกฺขา วิปสุสฺนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, อภฺจฺ สงฺขารุเพกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทสฺ สงฺขารุเพกฺขา วิปสุสฺนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ-
สังขารุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะเท่าไรล สังขารุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาเท่าไร, สังขารุเบกขา ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ. สังขารุเบกขา ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

เวทนุเบกขา คือ อุเบกขาที่ไม่รู้ทุกข์ไม่รู้สุขอันมาแล้วอย่างนี้ว่า ยสฺมึ สมฺเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเพกฺขาสหฺลตฺ- สมฺยํไค จิตฺเตน กามาวจรกุศลสหฺรคฺคด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น.

วิปัสสนุเบกขา คือ อุเบกขาที่เป็นกลางในการค้นคว้าอันมาแล้วอย่างนี้ว่า ยทฺตุลฺลํ ยํ ภูตํ, ตํ ปชฺหตี, อุเพกฺขํ ปฏฺลิภฺตี- ภิกษุ ย่อมละสิ่งที่มีที่เป็นยอมได้อุเบกขา.

ตฺตรมฺขณฺตฺตฺเบกฺขา คือ อุเบกขาที่นำสหชาติธรรมไปเสมออันมาในเขวาปนกกรรมมีฉันทะเป็นต้น.

๑. อ.จ. ติก. ๒๐/๕๔๒. ๒. บ. ป. ๓๑/๑๓๓. ๓. อ.ภ. ส. ๓๔/๑๓๕

๔. ม. อ. ๑๔/๕๐.

ฉานุเบกขา คือ อุเบกขาอันยังธรรมที่ไม่ตกไปในฝักฝ่ายให้
เกิดในฉานนั้น แม้เป็นสุขอย่างเลิศอันมาแล้วอย่างนี้ว่า **อุเปกขโก**
จ วิหริตี - ภิกษุผู้มีอุเบกขาอยู่.

ปารีสัทธูเบกขา คือ อุเบกขาอันไม่ชวนชวายเป็นในความสงบ
จากธรรมเป็นข้าศึก บริสุทธิจากธรรมเป็นข้าศึกทั้งหมดอันมาแล้วอย่าง
นี้ว่า **อุเปกขาสติปารีสัทธี จตุตถ์ ฉานัน** - ภิกษุเข้าจตุตถฉานมี
อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ.

ในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉ พังคุเบกขา พรหมวิหารุเบกขา โปช-**
ฉังคุเบกขา ตัตตรมัชฉัตตุเบกขา ฉานุเบกขา และปารีสัทธูเบกขา
โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน, คือเป็น **ตัตตรมัชฉัตตุเบกขา**. แต่
อุเบกขานั้นต่างกันโดยความต่างแห่งความไม่คงที่ คือความต่างของคน
แม้คนหนึ่งโดยเป็นกุมาร เป็นหนุ่ม เป็นเถระ เป็นเสนาบดี เป็น
พระราชาเป็นต้น, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าในอุเบกขาเหล่านั้น **ฉ พัง-**
คุเบกขามีอยู่ในฉานใด, ในฉานนั้นไม่มี**ฉ พังคุเบกขา**เป็นต้น, หรือ
ว่าในฉานใดมี**โปชฉังคุเบกขา**, ในฉานนั้นไม่มี**ฉ พังคุเบกขา**เป็นต้น.

ความเป็นอย่างเดียวกัน โดยอรรถของอุเบกขาเหล่านั้นนั้นใด,
แม้ของสังขารุเบกขาและวิปัสสนุเบกขาก็ฉนั้น. จจริงอยู่อุเบกขานั้น

๑. ที.ที. ๕/๑๒๘. ๒. อภ. ตี. ๓๔/๑๔๖.

คือ ปัญญานั้นเอง โดยกิจแยกออกเป็นสองอย่าง. เหมือนอย่างว่า
บุรุษเมื่อจะจับงูที่เลื้อยเข้าไปยังเรือน ในเวลาเย็นแสงหาไม้ตีแพะ
เห็นงูนั้นนอนอยู่ที่ห้องเล็ก จึงมองดูว่า งูหรือไม่ใช่งู, ครั้นเห็นเครื่อง
หมาย ๓ แฉกก็หมดสงสัย ความเป็นกลางในสืบเสาะคว่าง, ไม่ใช่งู,
ย่อมเกิดขึ้นฉันใด, เมื่อภิกษุเจริญวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนา-
ญาณ ความเป็นกลางในการค้นหาไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น
ของสังขารย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น นี้ คือ วิปัสสนุเบกขา. อนึ่ง เมื่อ
บุรุษนั้นเอาไม้ตีแพะจับงูจนมั่น คิดว่า ทำอย่างไร เราจะไม่ทำร้ายงูนี้
และจะไม่ให้งูนี้กัดตนพึงปล่อยไป แล้วหาวิธีที่จะปล่อยงูไป ในขณะที่จับ
นั้น ย่อมมีความเป็นกลางฉันใด, ความเป็นกลางในการยึดถือสังขาร
ของภิกษุผู้เห็นภพ ๓ ดูจเห็นไฟติดทั่วแล้ว เพราะเห็นไตรลักษณ์ก็
ฉะนั้น นี้ คือ สังขารุเบกขา. เมื่อวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้ว แม้
สังขารุเบกขาก็เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ด้วยบทนี้อุเบกขานี้แบ่งเป็นสองส่วน โดยกิจกล่าวคือ
ความเป็นกลางในการพิจารณาและการจับ. ส่วนวิริยเบกขาและเวทนุ-
เบกขา โดยอรรถยังต่างกันอยู่ คือ เป็นของต่างซึ่งกันและกัน และ
ยังต่างจากอุเบกขาที่เหลือ.

๑. กิณฑาค์ อิมํ สປปี อวิเหเจนุโต...

อนึ่ง ในอธิการนี้พระสารีบุตรกล่าวว่

อุเบกขา ๑๐ โดยพิสดาร คือ มัชฌัตตอุเบกขา

พรหมวิหารอุเบกขา โภชนังอุเบกขา ฉพังอุเบกขา

ฌานอุเบกขา ปาริสุทธอุเบกขา วิปัสสนุเบกขา

สังขารอุเบกขา เวทนุเบกขา และวิริยอุเบกขา, จาก

นั้นมีมัชฌัตตอุเบกขาเป็นต้น ๖ จากปัญญอุเบกขา

อย่างละ ๒ รวมเป็น ๔.

ในอุเบกขาเหล่านั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฌานอุเบกขา. ฌานอุเบกขานั้นมีลักษณะเป็นกลาง. ในอธิการนี้พระสารีบุตรกล่าวว่ อุเบกขานี้โดยอรรถย่อมาเป็นัตตรมัชฌัตตอุเบกขามิใช่หรือ. อนึ่ง อุเบกขานั้นอยู่แม้ในปฐมฌานและทุติยฌาน. เพราะเหตุนั้นแม้ในฌานนั้นก็ควรกล่าวถึงอุเบกขาอย่างนี้ว่า อุปกุขโก จ วิหริติ, เพราะเหตุไรท่านจึงไม่กล่าวถึงอุเบกขานั้นเล่า? เพราะความไม่เฉียบแหลมเป็นกิจ. กิจในฌานเป็นของภิกษุนี้ชื่อว่า ความไม่เฉียบแหลม เพราะถูกวิตกเป็นนั่น ครอบงำ, แต่ในอธิการนี้ อุเบกขานี้ มีความเฉียบแหลมเป็นกิจ เพราะไม่ถูกวิตก วิจาร ปีติครอบงำ คุจเวยสิริษะขึ้น, เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้.

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า สโต จ สมุปชาโน ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า สโต เพราะระลึกได้. ชื่อว่า สมุปชาโน เพราะรู้พร้อม. สติและสัมปชัญญะท่านกล่าวโดยบุคคล. ในบทนั้นสติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ. สัมปชัญญะมีความไม่หลงเป็นลักษณะ. สติสัมปชัญญะนี้มีอยู่ แม้ในปุริมฌานก็จริง ถึงคั้งนั้นผู้มีสติลุ่มหลง ไม่มีสัมปชัญญะ สติสัมปชัญญะแม้เพียงอุปจารก็ยังไม่สมบูรณ์ จะพูดไปทำไมถึง อปัปนา. เพราะสติสัมปชัญญะหายาบ คติแห่งจิตของบุรุษย่อมเป็นสุข จุจในภุมิแห่งฌานเหล่านั้น, ความไม่เฉียบแหลม มีสติสัมปชัญญะในคตินั้น เป็นกิจ.

ก็เพราะฌานนี้จะเหือดโดยละองค์อย่างหายาบเสีย พึงปรารธนา คติแห่งจิตอย่างนี้ กำหนดสติสัมปชัญญะเป็นกิจ จุจบุรุษปรารธนาคติในคัมภีระนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ในที่นี้. อะไรเล่ายังไปกว่านั้นเหมือนลูกโคเข้าไปหาแม่โค ถูกนำออกไปจากแม่โค ไม่ได้รับการดูแล จึงเข้าไปหาแม่โคอีกฉันใด สุขในคตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น ถูกนำออกจากปิตีอันสติสัมปชัญญะไม่รักษา พึงเข้าไปหาปิตีอีก, สุขในคตติยฌานพึงสัมปยุตด้วยปิตินั้นแล. สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีแม้ในความสุข, ความสุขนี้มีรสหวานชื่นยิ่งนัก เพราะไม่มีสุขยิ่งไปกว่านั้น. เพื่อแสดงความพิเศษของอรรถนี้ว่า ด้วยอานุภาพของสติสัมปชัญญะ ความ

ไม่ยินดีย่อมมีในความสุขนี้ มิได้มีด้วยประการอื่น ฟังทราบว่าเป็นท่าน
จึงกล่าวบทว่า สโต จ สมุปชาโน นี้ไว้ในที่นี้.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า สุขญจ กาเยน ปฏิสัเว-
เทติ - ภิกษุเสวยสุขด้วยนามกายดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้มีความพร้อมด้วย
ตติยฌาน ย่อมไม่มีความสนุกใจในการเสวยสุขโดยแท้, แม้เมื่อเป็นเช่น
นั้น เพราะสุขสัมปยุตด้วยนามกายของภิกษุนั้น, สุขสัมปยุตด้วยนาม-
กายเป็นของธรรมดา, เพราะรูปกายของภิกษุนั้นถูกรูปที่ประณีตยิ่ง
อันมีความสุขนั้นเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว, ภิกษุแม้ออกจากฌาน
เพราะรูปประณีตถูกต้องแล้วก็ยังฟังเสวยความสุขอยู่ได้, ฉะนั้น พระ-
สารีบุตรเมื่อจะแสดงความนี้จึงกล่าววว่า สุขญจ กาเยน ปฏิสัเวเทติ
ดังนี้.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในบทนี้ว่า ยนุตํ อริยา อจิกขนุติ
อุเปกขโก สติมา สุขวิหารี ดังต่อไปนี้ ภิกษุเข้าตติยฌานที่พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข
ดังต่อไปนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก ย่อม
แสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมแจ่มแจ้ง ย่อมทำให้
ง่าย ย่อมประกาศ, อธิบายว่า ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้พร้อมด้วยตติย-
ฌานนั้น เพราะฌานเป็นเหตุเป็นปัจจัย. สรรเสริญว่าอย่างไร? สรร-

เจริญว่า ผู้ได้มานี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข. ในบทนี้พึงทราบ การประกอบอย่างนี้ว่า ภิกษุเข้าตติยฌานนั้นอยู่เป็นสุข ดังนี้.

ก็เพราะเหตุไรพระอริยเจ้าเหล่านั้น จึงสรรเสริญบุคคลนั้นอย่าง นี้ ? เพราะเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. ด้วยว่าบุคคลนี้แม้เมื่อความสุข มีรสสดชื่นยิ่ง บรรลุขารมีอันเป็นความสุขแล้วก็ยังเป็นผู้มีอุเบกขาใน ตติยฌาน, ไม่ถูกความข็องต่อความสุขในฌานนั้นจุลคร่าไว้. ภิกษุชื่อว่า มีสติ เพราะตั้งสติไว้มั่นโดยที่ปีติยังไม่เกิด.

อนึ่ง เพราะภิกษุเสวยสุขไม่เศร้าหมองที่อริยชนใคร่ และอริย- ชนเสพด้วยนามกาย ฉะนั้น จึงเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. เพราะ ภิกษุเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงประกาศบุคคล นั้นในคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ พึงทราบว่า ท่าน สรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า อุปกงโก สติมา สุขวิหารี - เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้. บทว่า ตติยฺ ชื่อว่า ตติยะ เพราะตามลำดับของ การนับ. ชื่อว่า ตติยะ เพราะเกิดเป็นครั้งที่ ๓ บ้าง.

บทว่า สุขุสฺส จ ปหานา ทุกฺขุสฺส จ ปหานา - เพราะ ละสุขและละทุกข์ ได้แก่ เพราะละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย.

บทว่า ปุพฺพेषว คือ เพราะละสุขและทุกข์นั้นก่อนๆ ได้, มิ ไล่ละได้ในขณะจตุตถฌาน. บทว่า โสมนสุตฺโตมฺนสฺสํ อตุตฺตง- กมา - เพราะดับโสมนัสและโทมนัสได้ คือ เพราะดับโสมนัสและโทม-

นัสทั้งสองนี้ คือ สุขทางใจและทุกข์ทางใจก่อน ๆ ได้, เป็นอันท่านกล่าวว่ ปหانا - เพราะละอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ทั้งสองนั้นจะละได้เมื่อไร ? ละได้ในขณะอุปจารแห่งฌาน ๔ จริงอยู่ โสมนัสละได้ในขณะอุปจารแห่งฌานที่ ๔ เท่านั้น, ทุกข์ โทมนัส สุขละได้ในขณะอุปจารแห่งฌานที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓. เมื่อท่านไม่กล่าวฌานเหล่านี้ตามลำดับแห่งการละอย่างนี้ แต่ในอินทริย-วิภังค์ ฟังทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสไว้ในที่นี้ตามลำดับแห่งอุเทศของอินทริย์ทั้งหลาย.

คือว่า สุข ทุกข์ โสมนัสและโทมนัสเหล่านี้ละได้ในขณะอุป-จารแห่งฌานนั้น ๆ ไซ้, เมื่อเป็นเช่นนั้นเหตุไรท่านจึงกล่าว นิโรธ นั้นไว้ในฌานอย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทริย์เกิดแล้วย่อมดับไม่มีเหลือในที่ไหน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สงัดจากกาม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่. ทุกขินทริย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่นี้. โทมนัสสินทริย์ สุขินทริย์ โสมนัสสินทริย์ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีเหลือในที่ไหน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ เข้าถึง จตุตถฌานอยู่. โสมนัสสินทริย์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มี

เหลือในที่นี้ เพราะคันวิเศษยิ่ง. จริ่งอยู่การค้ำอย่างวิเศษยิ่งของทุก-
จិនทรีย์เป็นต้น เหล่านี้มีในปฐมฌานเป็นต้น, มิใช่โรธในอุปจาร
เท่านั้นดับ. นิโรธดับในขณะแห่งอุปจาร มิใช่ดับอย่างดียิ่ง. เป็น
ความจริงอย่างนั้น ทุกจिनทรีย์แม้ดับไปในอุปจารแห่งปฐมฌานในการ
พิจารณาต่าง ๆ ก็พึงเกิดขึ้นได้ด้วยถูกเหลือบและยุงเป็นต้นกัถ หรือ
ด้วยความลำบากที่มีอาสนะไม่เรียบ มิใช่ภายในอัปปนาเท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกจिनทรีย์เป็นต้นนี้ แม้ดับแล้วในอุปจาร, ก็เป็น
อันว่ายังดับไม่มีนัย เพราะยังกำจัดปฏิกัมภไม่ได้อีก, แต่กายทั้งหมดหยั่ง
ลงสู่ความสุขด้วยการชานไปแห่งปีติในภายในอัปปนา, อนึ่ง ทุกจิน-
ทรีย์เป็นอันดับไปด้วยดี เพราะกายยังลงสู่ความสุขกำจัดปฏิกัมภเสีย
ได้.

อนึ่ง ทุกจिनทรีย์นี้เมื่อยังมีความลำบากกายและจิตมุ่งร้าย แม้
มีวิตกวิจารณ์เป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นแก่โทมนัสสินทรีย์ แม้จะได้แล้วใน
อุปจารแห่งทุติยฌาน ในการพิจารณาต่าง ๆ, ทุติยฌาน ย่อมเกิดขึ้น
เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์นั่นเอง. ทุกจिनทรีย์เกิดขึ้นในความมีวิตกวิจารณ์
ฌานที่ทุกจिनทรีย์เกิดขึ้น. ทุกจिनทรีย์พึงเกิดขึ้นในฌานนั้น เพราะ
วิตกวิจารณ์ยังละไม่ได้ในอุปจารแห่งทุติยฌาน, ในทุติยฌานไม่ต้องพุดถึง
กันละเพราะมีปัจจัยอันละได้แล้ว.

อนึ่ง แม้สุขินทรีย์ละได้แล้วในอุปจารแห่งตติยฌาน ภายที่ถูก
รูปประณีตมีปิติเป็นสมุฏฐานก็พึงเกิดขึ้นได้, ในตติยฌานไม่ต้องพุดถึง
กันละ. เพราะในตติยฌานปิติเป็นปัจจัยแห่งความสุขเป็นอันดับไปโดย
ประการทั้งปวง. เพราะโสมนัสสินทรีย์แม้ละได้ในอุปจารแห่งจตุตถ-
ฌานก็ใกล้เข้าไปแล้วเช่นกัน เพราะไม่มีอุเบกขาที่ถึงขั้นอัปปนา และ
เพราะไม่ก้าวล่วงไปโดยชอบ ปิติจึงจะพึงเกิดขึ้นได้. ในจตุตถฌานไม่ต้อง
พุดถึงกันละ. เพราะฉะนั้นจึงถือเอาโดยไม่เหลือในบทนั้น ๆ ว่า **เหตุ-
อุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทริยํ อปริเสถํ นิรุชฺฌติ** - ทุกฺขินฺทริยํเกิดขึ้นแล้ว
ย่อมดับไปโดยไม่เหลือในที่นี้ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทนี้พระเถระกล่าวว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นเวทนาแม้ละได้แล้ว
ในอุปจารแห่งฌานนั้น ๆ อย่างนี้ เหตุใดจึงนำมารวมไว้ในที่นี้อีก ? เพื่อ
ถือเอาสุขเวทนา. จริงอย่างนั้นอุทกขมสุขเวทนาที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้
ว่า อุทกขมสุขํ เป็นเวทนาที่ละเอียดอ่อนรู้ได้ยาก. คือ ไม่สามารถ
ถือเอาได้ง่ายนัก, เพราะฉะนั้น จึงนำเวทนาทั้งหมดมารวมกันเพื่อถือ
เอาความสุขเหมือนคนเลี้ยงโคนาคู่ทั้งหมดมารวมกันในคอกเดียว เพื่อ
จะจับโคคู่ ซึ่งไม่มีใครสามารถจะเข้าไปจับใกล้ ๆ ได้ เพราะมันเป็นโคคู่,
ครั้งแล้วจึงนำออกทีละตัว สั่งให้จับตัวที่มาถึงตามลำดับว่านี่โคตัวนั้นจับ
มันดังนี้. ครั้นแสดงเวทนาเหล่านี้ที่นำมารวมไว้แบบนี้แล้วว่า สิ่งใด

ไม่ใช่สุข, ไม่ใช่ทุกข์, ไม่ใช่โสมนัส, ไม่ใช่โทมนัส สิ่งนี้เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาดังนี้แล้วจึงสามารถกำหนดถือเอาเวทนานี้ได้.

อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงเวทนาเหล่านี้ก็เพื่อแสดง
เหตุของเจโตวิมุตติด้วยอทุกขมสุขเวทนา. เพราะว่าการละสุขเวทนาและ
ทุกขเวทนาเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้น. ดังที่ท่าน
กล่าวไว้ว่า คุณ่อนอาวุโส ปัจจัย ๔ แล เพื่อความถึงพร้อมเจโต-
วิมุตติ อันเป็นอทุกขมสุขเวทนา, คุณ่อนอาวุโส ภิกษุในธรรม-
วินัยนี้ เพราะละสุขและทุกข์ ฯลฯ เข้าถึงจตุตถฌานอยู่, คุณ่อน
อาวุโส ปัจจัย ๔ เหล่านี้แล เพื่อความถึงพร้อมแห่งเจโตวิมุตติ
อันเป็นอทุกขมสุขเวทนา.*

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงสักกายทิฎฐิเป็นต้น แม้จะได้แล้ว
ในที่อื่นก็เป็นอันละได้ในที่นั้น เพื่อพรรณานาคูณของอนาคามีมรรค
ฉันท, พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงเวทนาเหล่านั้นไว้ในที่นี้ ก็เพื่อ
พรรณานาคูณของฌานนี้ฉันทนั้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ในที่นี้ท่าน
กล่าวถึงเวทนาเหล่านั้น เพื่อแสดงถึงความที่ราคะโทสะยังไกลน้กด้วย
การทำลายเหตุ. จริงอยู่ในเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นปัจจัยแห่ง
โสมนัส, โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งราคะ, ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยแห่งโทม-
๑. ม.ม. ๑๒/๕๐๓.

นัส, โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ. อนึ่ง รากะโทสะพร้อมด้วยเหตุถูกทำลายเสียแล้วด้วยการทำลายสุขเวทนาเป็นต้น เพราะเหตุนี้ เวทนาเหล่านั้นจึงอยู่ในที่ไกลนัก.

บทว่า **อทุกขมสุข** ชื่อว่า **อทุกข์** เพราะไม่มีทุกข์. ชื่อว่า **อสุข** เพราะไม่มีสุข. ด้วยบทนี้ท่านแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขไว้ในที่นี้. ไม่แสดงเพียงความไม่มีทุกข์และสุข. อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่าเวทนาที่ ๓, ท่านกล่าวว่าอุเบกขาบ้าง. อุเบกขาเวทนานั้นมีลักษณะเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์.

บทว่า **อุpekขาสติปาริสุทธิ** คือ ความบริสุทธิ์ของสติเกิดด้วยอุเบกขา. เพราะสติบริสุทธิ์ด้วยมีในเวลานี้, ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นบำเพ็ญด้วยอุเบกขา, มิใช่ด้วยอย่างอื่น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทนี้ว่า **อุpekขาสติปาริสุทธิ**. ฟังทราบว่ ความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอุเบกขาในที่นี้โดยอรรถ ได้แก่ ตัตรมัชฌัตตตา. อนึ่ง ในที่นี้มีใช่สติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาอย่างเดียวเท่านั้น, สัมปยุตธรรมแม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์ด้วย แต่ท่านกล่าวเทศนาด้วยหัวข้อของสติ.

ในเวทนาเหล่านั้น อุเบกขาเวทนานี้มีอยู่ในฉาน ๓ เบื้องต่ำก็จริง ก็ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตอุเบกขาแม้นี้ กรอบงำด้วยเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ไม่ได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาค

กันแม้มีอยู่ ก็เป็นอันไม่บริสุทธฺ์ในประเภทมีปฐมฌานเป็นต้น เหมือนดวงจันทร์ครอบงำแสงอาทิตย์ในกลางวัน ไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาคัน โดยความเป็นดวงจันทร์หรือโดยความเป็นอุปการะของตน แม้มีอยู่ในกลางวันมิได้บริสุทธฺ์ไม่ส่องใสะนั้น.

อนึ่ง เมื่อดวงจันทร์ คือ ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขานั้นไม่บริสุทธฺ์สติเป็นต้น แม้เป็นสหชาติปัจจัยก็เป็นอันไม่บริสุทธฺ์ด้วย คุจรสมบัติของดวงจันทร์ที่ไม่บริสุทธฺ์ในกลางวันจะนั้น. เพราะฉะนั้น ในเวทนาเหล่านั้นท่านไม่กล่าวถึงเวทนาแม้อย่างหนึ่งว่า อุปุเปกขาสติปาริสุทธฺ์. แต่ในที่นี้ดวงจันทร์ คือ ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ไม่มีการครอบงำด้วยธรรมเดชอันเป็นข้าศึกแก่วิตกเป็นต้น และได้ราตรี คือ อุปุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคัน จึงเป็นอันบริสุทธฺ์อย่างยิ่ง, เพราะดวงจันทร์ คือ ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขานี้บริสุทธฺ์ สติเป็นต้น แม้เป็นสหชาติธรรมก็เป็นอันบริสุทธฺ์ส่องใส คุจรสมบัติของดวงจันทร์บริสุทธฺ์จะนั้น. เพราะฉะนั้นพึงทราบว่ ท่านกล่าววบทนี้ไว้ว่า **อุปุเปกขาสติปาริสุทธฺ์** ดังนี้. บทว่า **จตุตถํ** ชื่อว่า **จตุตถะ** เพราะตามลำดับของการนับ, ชื่อว่า **จตุตถะ** เพราะเกิดเป็นครั้งที่ ๔ บ้าง.

ฉาน ๔ เหล่านี้ต่างกันในส่วนเบื้องต้นบ้าง, ในขณะแห่งมรรคบ้าง. ในส่วนเบื้องต้นต่างกันด้วยสมบัติ, ในขณะแห่งมรรคต่างกันด้วยมรรค. จริงอยู่ ปฐมมรรคแห่งฉานหนึ่งมีอยู่ในปฐมฌาน, แม้

ทุกขมรรคเป็นต้น ก็มีอยู่ในปฐมฌาน หรืออยู่ในฌานอย่างใดอย่าง
หนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น. ปฐมมรรคแห่งฌานหนึ่งมีอยู่ในฌานอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น, แม้ทุกขมรรคเป็นต้น ก็มีอยู่ใน
ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในทุกขฌานเป็นต้น หรือมีอยู่ในปฐมฌาน

มรรคแม้ ๔ อย่างเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้าง เหมือน
กันบางส่วนบ้าง ด้วยอำนาจของฌาน ด้วยประการฉะนี้. ความพิเศษ
แห่งมรรคนี้ย่อมมีโดยกำหนดฌานเป็นบาท.

จริงอยู่ เมื่อผู้ได้ปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้วเห็นแจ้งมรรค
ที่เกิดแล้ว ย่อมมีในปฐมฌาน, อนึ่ง โภชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค
เป็นอันบริบูรณ์แล้วในปฐมฌานนี้. เมื่อผู้ได้ทุกขฌานออกจากทุกข-
ฌานแล้วเห็นแจ้งมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีในทุกขฌาน, องค์แห่ง
มรรคในทุกขฌานนี้มี ๗ อย่าง. ผู้ได้ตติยฌานออกจากตติยฌานแล้ว
เห็นแจ้งมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีในตติยฌาน. องค์แห่งมรรคใน
ตติยฌานนี้มี ๗ อย่าง โภชฌงค์มี ๖ อย่าง. นัยนี้ย่อมได้ตั้งแต่
จตุตถฌานจนถึงเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน. จตุกฌานและปัญจกฌาน
ย่อมเกิดในความไม่มีรูป. อนึ่ง จตุกฌานและปัญจกฌานนั้นแล เป็น
โลกุตระ ท่านกล่าวว่าไม่เป็น โลกิยะ. ในฌานนี้ท่านกล่าวไว้อย่างไร ?
ภิกษุใดออกจากฌานมีปฐมฌานเป็นต้นในฌานนี้แล้ว ได้โศคาปัตติ
มรรคแล้วเจริญอรุสสมาบัติเกิดแล้วในความไม่มีรูป, มรรค ๓ ในฌาน

นั้น ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้ได้ฌานนั้น. เธอย่อมกำหนดฌานเป็นบาท
เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนพระเถระบางรูปกล่าวว่า ชั้นธัมมอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา
ย่อมกำหนด. บางรูปกล่าวว่า อธิษฐานของบุคคล ย่อมกำหนด บาง
รูปกล่าวว่า วิปัสสนาอันเป็นภูมิจานคามินี ย่อมกำหนด.

ในบทนั้นมีกถาตามลำดับอย่างนี้ มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกข-
วิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนาบ้าง, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้น
แก่ผู้ได้สมาบัติบ้าง, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณา
สังขารเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้เกิดขึ้นบ้าง, ย่อมมีอยู่ในปฐมฌานทั้งนั้น ใน
มรรคทั้งหมด ได้แก่ โพชฌงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕.
วิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของมรรคเหล่านั้น สหระคด้วยโสมนัส
บ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง ถึงความเป็นสังขารุเบกขาในเวลาออก
เป็นอันสหระคด้วยโสมนัสทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในปัญจนัยดังต่อไปนี้ ฌานมีองค์ ๔ มีองค์ ๓
และมีองค์ ๒ ย่อมมีตามลำดับในมรรคที่ภิกษุทำทุกขฌานตถิฌานและ
จตุตถฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น. ในฌานทั้งหมดองค์มรรคมี ๗
ในฌานที่ ๔ โพชฌงค์มี ๖. ความวิเศษนี้ย่อมมีได้ด้วยการกำหนด
ฌานเป็นบาท และด้วยการกำหนดวิปัสสนา.

จริงอยู่ วิปัสสนาเป็นส่วนเบื้องต้นของฌานเหล่านั้น เป็นอัน
สหระคด้วยโสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง, วุฏฐานคามินี สห-
คด้วยโสมนัสเท่านั้น. องค์ฌาน ๒ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและความ
มีจิตมีอารมณ์เดียว ในมรรคที่ทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วเกิดขึ้น, องค์
แห่งโพชฌงค์ ๖ และ ๗. ความวิเศษเมื่อนี้ย่อมมีด้วยสามารถความนิย-
มทั้งสอง.

จริงอยู่ ในขั้นวิปัสสนาในส่วนเบื้องต้น สหระคด้วยโสมนัส
หรือสหระคด้วยอุเบกขา. วุฏฐานคามินี สหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น.
นี่ในมรรคที่ภิกษุทำรูปฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น ก็พึงทราบนัย
นี้เหมือนกัน. ส่วนในจตุกนัยนี้พึงนำวิตกวิจารณ์ออกไป แล้วประกอบ
ส่วนที่เหลือ เพราะเหตุที่ฌานไม่มีวิตกวิจารณ์. สมบัติที่ภิกษุอยู่ในที่ที่
ใกล้มรรค ซึ่งภิกษุออกจากฌานเป็นบาทอย่างนี้แล้วพิจารณาสังขาร
อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วทำให้เกิดขึ้น ย่อมทำสมาบัติเช่นกับตน เช่นเดียวกับ
กับเหี้ยทำสีให้เหมือนสีพื้นดินจะนั้น.

ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ มีอยู่ว่ามรรคยอมเป็นเช่นกับสมา-
บัติที่ภิกษุออกแล้วพิจารณาถึงธรรมในสมาบัติเกิดขึ้น. แม้ในวาทะของ
พระเถระนั้นพึงทราบวิปัสสนานิยม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ มีว่ามรรคเป็นเช่นกับฌานที่ทำ
ให้เป็นบาท ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนแล้ว พิจารณาธรรมในฌาน

เกิดขึ้น. ฌานนั้นเว้นฌานเป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จโดยเพียงอหยาศัยเท่านั้น. อนึ่ง แม้ในวาทะของพระเถระ ก็พึงทราบวิปัสสนานิยม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **อัย วุจฺจติ สฺมฺมาสมาธิ** - นี้ท่านกล่าวว่าสัมมาสมาธิ ความว่า ความที่จิตมีอารมณ์เดียวในฌาน ๔ เหล่านี้ ในส่วนเบื้องต้น เป็นโลกิยะ, ในส่วนเบื้องปลายเป็นโลกุตระ ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **สัมมาสมาธิ**. พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรแสดงมรรคสังคด้วยโลกิยะ และโลกุตระด้วยประการฉะนี้.

องค์มรรคทั้งหมดในโลกิยมรรคนั้น เป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๖ ตามสมควร. ส่วนในโลกุตรมรรค **สัมมาทิฏฐิ** อันเป็นปัญญาจักขุถอนอวิชชานุสัย มินิพพานเป็นอารมณ์ของความ เป็นอริยะ เป็นไปแล้วด้วยการแทงตลอดอริยะสัง ๔,

อนึ่ง **สัมมาสังกัปปะ** คือการยกขึ้นสู่บทแห่งนิพพานทางใจ ถอนมิจาสังกัปปะ ๓ อย่าง สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐินั้น ของผู้มีทิฏฐิถึงพร้อมแล้ว,

สัมมาวาจา เว้นมิจาวาจา ถอนวจีทุจริต ๔ อย่าง สัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นของผู้เห็นและตรึกอย่างนั้น

สัมมากัมมันตะ เว้นมิจากัมมันตะตัดมิจากัมมันตะ ๓ อย่าง สัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นของผู้เว้นอย่างนั้น,

สัมมาอาชีวะคือเว้นจากมิจฉาอาชีวะตัดความหลงกลวงเป็นต้น
สัมปยุตด้วยสัมมากัมมันตะนั้น เป็นความพองแผ้วของวาจกัมมันตะ
เหล่านั้นของบุคคลนั้น.

สัมมาวายามะ ปรารภความเพียร ตัดความเกียจคร้าน สัมปยุต
ด้วยสัมมากัมมันตะนั้น สมควรแก่สัมมากัมมันตะนั้น ของบุคคลผู้ตั้งอยู่
ในศีลภูมิ กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ
และให้สำเร็จโดยไม่ให้อกุศลเกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิดขึ้น ทำกุศลที่ยัง
ไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ในกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว,

สัมมาสติ ความที่จิตไม่ลุ่มหลง กำจัดมิจฉาสติสัมปยุตด้วย
สัมมาวายามะนั้นของผู้พยายามอยู่อย่างนี้ และให้สำเร็จการพิจารณาภายใน
กายเป็นต้น,

สัมมาสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เดียวกำจัดมิจฉาสมาธิสัมปยุต
ด้วยสัมมาสตินั้นของผู้ที่คุ้มครองจิต ตั้งจิตไว้ดีด้วยสติอย่างยอดเยี่ยม.
นี้ คือ อัญญาสิกขมรรคอันประเสริฐ เป็นโลกุตระ.

มรรคที่เป็น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นั้น พร้อมด้วยโลกีย-
มรรค ได้แก่ วิชา และ จรรยา เพราะสงเคราะห์สัมมาทิฐิและ
สัมมาสังกัปปะด้วย วิชา สงเคราะห์ธรรมที่เหลือด้วย จรรยา. อนึ่ง.
ได้แก่ สมณะและวิปัสสนา เพราะสงเคราะห์ธรรมทั้งสองอย่างนั้นด้วย

วิปัสสนายาน สงเคราะห์ธรรมนอกนั้นด้วยสมถยาน. ได้แก่ขั้น ๓ และสิกขา ๓ เพราะสงเคราะห์ธรรมทั้งสองนั้นด้วยปัญญาขั้น สงเคราะห์ธรรม ๓ อย่างในลำดับธรรมนั้นด้วยศีลขั้น สงเคราะห์ธรรม ๓ อย่างที่เหลือด้วยสมาธิขั้น และสงเคราะห์ด้วยอธิปัญญาสิกขา อธิศีลสิกขา และอธิจิตตสิกขา.

พระอริยสาวกประกอบด้วยมรรค เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คุณคนเดินทางไกลประกอบด้วยตาสามารถเห็นได้ และด้วยเท้าสามารถเดินไปได้ เว้นที่สุด ๒ อย่าง คือ เว้น กามสุขัลลิกานุโยค ด้วยวิปัสสนายาน เว้น อัถกิลมถานุโยค ด้วยสมถยาน ปฏิบัติมัชฌิมาปฏิปทา ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขั้น... กองโทสะด้วยศีลขั้น...กองโลภะด้วยสมาธิขั้น ถึงสมบัติ ๓ คือ ปัญญาสัมปทาด้วยอธิปัญญาสิกขา, ศีลสัมปทาด้วยอธิศีลสิกขา, สมาธิสัมปทาด้วยอธิจิตตสิกขา แล้วบรรลุนิพพานอันเป็นอมตะ. ภิกษุหยังลงสู่อริยภูมิ กล่าวคือ สัมมัตตนิยาม อันวิจิตรด้วยธรรมรัตนะ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ งามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถามรรคสังฆนิเทศ

อรรถกถาสัจปกิณกะ

ก็ในสัจจะ ๔ เหล่านั้น **ทุกขสัจจะ** มีลักษณะเบียดเบียน.
สมุทยสัจจะ มีลักษณะเป็นแดนเกิด, **นิโรธสัจจะ** มีลักษณะสงบ,
มรรคสัจจะ มีลักษณะนำออก, อีกอย่างหนึ่ง อริยสัจมีประวัติ- การ
เป็นไป มีวิัตตะ-ผู้ให้ เป็นไป มีนิวัตติ-การไม่เป็นไป และมี
นิวัตตะ-เหตุไม่เป็นไป เป็นลักษณะโดยลำดับ และมีสังขตะคือทุกข์
มีต้นเหตุ คือเหตุให้เกิดทุกข์ มีอสังขตะ คือนิพพาน และมีทศนะ คือ
มรรคเป็นลักษณะเหมือนกัน

หากมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวอริยสัจ ๔ ไม่หย่อน
ไม่ยิ่ง. เพราะไม่มีอย่างอื่น และเพราะไม่ควรทำอย่างใดอย่างหนึ่ง
ออกไป. เพราะว่าสิ่งอื่น หรือยิ่งไปกว่านี้ หรืออริยสัจเหล่านั้นจะพึง
นำออกแม้อย่างเดียว ไม่มี.

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์
พึงมาในที่นี้ กล่าวว่่า ข้อที่พระสมณโคดมแสดง
ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่นนั้น,
เราจักบัญญัติทุกขอริยสัจอย่างอื่น เว้นทุกขอริย-
สัจ ๔ ดังนี้ ข้อนั้นมีฐานะที่จะมีได้ดังนี้ เป็นต้น.

ตรัสไว้อีกว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์
เหล่าใดเหล่าหนึ่ง พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้อที่พระ
สมณโคดมแสดงว่านี่มิใช่ทุกข์ อันเป็นอริยสัจ
ข้อที่ ๑, เราจักบัญญัติทุกข์อื่นอันเป็นอริยสัจ
ข้อที่ ๑ โดยบอกปิดทุกข์นี้อันเป็นอริยสัจข้อที่ ๑.
เสียดังนี้ ข้อนั้นมิใช่ฐานะที่จะมีได้ดังนี้เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงบอกประวัติ-ความ
เป็นไป จึงทรงบอกพร้อมด้วยเหตุ, และบอกนิวัตติ คือพระนิพพาน
พร้อมด้วยอุบาย คือมรรค. เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
อริยสัจ ๔ โดยเป็นธรรมอย่างยิ่งไปกว่านั้นแห่งเหตุทั้ง ๒ ประการ คือ
ของประวัติ-ความเป็นไปและนิวัตติ - การกลับไป.

อนึ่ง ท่านกล่าวถึงอริยสัจ ๔ ด้วยสามารถแห่งต้นหาวัตถุ ต้นหา
ต้นหานิโรธ และอุบายดับต้นหา, และความอาลัย ยินดีในความอาลัย
ถอนความอาลัย และอุบายในการถอนความอาลัย, อันควรกำหนดรู้
ควรละ ควรทำให้แจ้ง และควรทำให้เกิด.

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ท่านกล่าว ทุกขสัจ เป็นข้อที่ ๑ เพราะ
ทุกขสัจ รู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบ และเพราะเป็นของทั่วไปแก่

สัตว์ทั้งปวง. เพื่อแสวงถึงเหตุแห่งทุกข์นั้น ท่านจึงกล่าว สมุทยสัง
ในลำดับต่อไป, เพื่อให้รู้ว่าการดับผลได้ เพราะดับเหตุ จึงกล่าว
นิโรธสัง ต่อจากนั้น, เพื่อแสดงอุบายให้บรรลุนิโรธสังนั้น จึง
กล่าว มรรคสัง ในที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึง ทุกขสัง ก่อน
เพื่อให้เกิดความสังเวชแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกมัดด้วยความพอใจ ความ
สุขในภพ ทุกข์นั้นบุคคลไม่ทำแล้วย่อมไม่มาถึง, ย่อมไม่มีโดยไม่ถือตัว
ว่าเป็นใหญ่เป็นต้น, แต่ย่อมมิได้ด้วยเหตุนี้ เพื่อให้รู้ดังนี้ท่านจึงกล่าว
สมุทยสัง ในลำดับจากทุกข์สังนั้น เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งใจ.
ด้วยการเห็นอุบายสลัดออกของผู้แสวงหาอุบายสลัดออกจากทุกข์ มิ
ความสลัดใจ เพราะถูกทุกข์พร้อมด้วยเหตุครอบงำ ท่านจึงกล่าว
นิโรธสัง ต่อจากนั้น, จากนั้นเพื่อบรรลุนิโรธท่านจึงกล่าว มรรค
อันให้ถึงนิโรธ นี้เป็นลำดับของอริยสังเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ในอริยสังเหล่านี้ควรเห็น ทุกขสัง คุณเป็นภาระ, ควร
เห็น สมุทยสัง คุณแบกภาระ, ควรเห็น นิโรธสัง คุณการวางภาระ,
ควรเห็น มรรคสัง คุณอุบายวางภาระ.

อีกอย่างหนึ่ง ควรเห็น ทุกขสัง คุณโรค, ควรเห็น สมุทย-
สัง คุณเหตุของโรค, ควรเห็น นิโรธสัง คุณโรคสงบ, ควรเห็น
มรรคสัง คุณเภสัช. อีกอย่างหนึ่ง ควรเห็น ทุกขสัง คุณข้าวยาก

หมากแพง, ควรเห็น สมุทยัสจ คฺจฝนแล้ง, ควรเห็น นิโรธัสจ
คฺจข้าวปลาหาง่าย, ควรเห็น มรรคัสจ คฺจฝนตคตองตามฤคฺกาล.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบอริยัสจเหล่านี้แล้ว พึงทราบโดย
เปรียบเทียบด้วยคนมีเวร เหตุของเวร การถอนเวร อุบายการถอนเวร,
ด้วยต้นไม้มีพิษ รากต้นไม้ การทำลายราก และอุบายทำลายรากนั้น,
ด้วยภัย เหตุของภัย ความไม่มีภัยและอุบายบรรลุถึงความไม่มีภัยนั้น,
ด้วยฝั่งใน ห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก และความพยายามให้ถึงฝั่งนอกนั้นด้วย
ประการฉะนี้.

อนึ่ง พึงทราบัสจจะเหล่านี้ทั้งหมดโดยปรมัตถ์ว่า สูญ เพราะ
ไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ ผู้ดับ และผู้ไป. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่

ทุกฺขเมว หิ น โภจิ ทุกฺขิโต

การโก น กิริยาว วิชฺชติ,

อตฺถิ นิพฺพุติ น นิพฺพุโต ปฺมา

มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชติ.

ความจริงทุกฺข์เท่านั้นมีอยู่ แต่ไม่มีใครฯถึง

ทุกฺข์ กิริยาคือการทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, ความดับ

มีอยู่ แต่คนดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่

ฐวสุกสุขตตสุณฺณํ ปุริมทวยมตตสุณฺณมมตํ ปทํ

ฐวสุตฺตวิรหิตํ มคฺโค อิติ สุณฺณตา เตสุ.

ความว่างในสัจจะ ๔ เหล่านั้น ฟังทราบ
อย่างนี้ว่า สัจจะ ๒ บทแรกคือทุกข์สมุทัย ว่าง
จากความเที่ยง ความงาม ความสุข และอตฺตา
อมตบท คือพระนิพพาน ว่างจากอตฺตา มรรค
ว่างจากความยั่งยืน ความสุข และอตฺตา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๓ อย่างสูญจากนิโรธ, และนิโรธก็สูญ
จากสัจจะ ๓ อย่างที่เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ในสัจจะ ๔ เหล่านี้ เหตุสูญ
จากผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย, และไม่มีนิโรธในมรรค, เหตุไม่
ร่วมกรรมกับผล คุณปกติของลัทธิทั้งหลาย มีปกติวาทีเป็นต้น อนึ่ง
ผลก็สูญจากเหตุ เพราะทุกข์สมุทัย และนิโรธมรรคไม่ได้เสมอกัน,
ผลนั้นมิได้เป็นอย่างเดียวกับเหตุ แต่เป็นเหตุเป็นผล คุณสองอณูของ
ลัทธิทั้งหลายมีสมวายวาทีเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า

ตยมิธ นิโรธสุณฺณํ ตยเน เตนาปี นิพฺพุตี สุณฺณา

สุณฺโณ ผลเน เหตุ ผลมฺปิ ตเหตุนา สุณฺณํ.

ในที่นี้สัจจะ ๓ อย่าง สูญจากนิโรธ นิโรธ

ก็สูญจากสัจจะ ๓ อย่างเมื่อนั้น สัจจะที่เป็นเหตุ

สูญจากสัจจะที่เป็นผล แม้สัจจะที่เป็นผล ก็สูญ
จากสัจจะที่เป็นเหตุ นั้น ดังนี้.

สัจจะทั้งหมดเป็นสภาวะของกันและกัน โดยความจริงแท้ โดย
สูญจากตัวตน และโดยแทงตลอดสิ่งที่ทำไดยาก ดังที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสว่า

ดูก่อนอานนท์ เราย่อมสำคัญความข้อนั้น
เป็นอย่างไร, อย่างไรหนจะทำให้ไดยากกว่ากันหรือ
จะให้เกิดขึ้นไดยากกว่ากัน คือการที่ยิงลูกศรให้
เข้าไปติดๆ กันทางช่องดาลอันเล็ก แต่ที่ใกล้ได้
ไม่ผิดพลาด ก็กับการที่บุคคลแทงปลายขนทราย
ด้วยปลายขนทรายที่แบ่งออกแล้วเป็น ๗ ส่วน.

พระอานนท์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ
การแทงปลายขนทราย ด้วยปลายขนทรายที่แบ่ง
ออกแล้วเป็น ๗ ส่วน กระทำได้ไดยากกว่า และ
ให้เกิดไดยากกว่า พระเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนอานนท์
ชนเหล่าใด ย่อมแทงตลอดตามความเป็นจริงว่านี้

๑.สี. ม. เป็นสตรา ร้อยส่วน.

ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ชนเหล่านั้น

ย่อมแทงตลอดได้ยากกว่าโดยแท้ ดังนี้.

สิ่งจะทั้งหลายเป็นวิสภาคะกันเพราะกำหนดด้วยลักษณะของตน. สิ่งจะสองข้างต้นเป็นสภาคะกัน ด้วยอรรถว่าเรียนรู้ยากเพราะลึกซึ้ง เพราะเป็นโลกิยะ และเพราะมีอาสวะ, เป็นวิสภาคะกัน เพราะต่างเป็นเหตุผลกัน และเพราะควรกำหนดรู้และควรละ. แม้สองข้อหลังก็เป็นสภาคะกันด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะเรียนรู้ได้ยาก เพราะเป็นโลกุตระ และเพราะไม่มีอาสวะ, เป็นวิสภาคะกัน เพราะต่างก็เป็นใหญ่ในวิสัย และเพราะควรทำให้แจ้ง ควรทำให้เกิด. แม้ข้อที่ ๑ และข้อที่ ๓ ก็เป็นสภาคะกันโดยอ้างถึงผล, เป็นสภาคะกันโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ. แม้ข้อที่ ๒ และข้อที่ ๔ ก็เป็นวิสภาคะกันโดยอ้างถึงเหตุ เป็นวิสภาคะกันโดยเป็นกุศลและอกุศลส่วนเดียว สิ่งจะที่ ๑ และที่ ๔ เป็นสภาคะกัน เป็นสังขตธรรมด้วยกัน, เป็นวิสภาคะกัน โดยเป็นโลกิยะและโลกุตร ธรรมข้อที่ ๒ และข้อที่ ๓ ก็เป็นสภาคะกันโดยความเป็นเสกขะก็ไม่ใช่ อเสกขะก็ไม่ใช่, เป็นวิสภาคะกันโดยมีอารมณ์ และไม่มีอารมณ์. ท่านกล่าวไว้ว่า

อิติ เอว ปกาเรหิ นเยหิ จ วิจกุขโณ

วิขณฺญา อริยสจฺจานํ สภาคติสภาคํ

บัณฑิตผู้เห็นแจ้งโดยประการ และโดยนัย

อย่างนี้ ฟังรู้แจ้งความที่อริยสัจทั้งหลายเป็นสภาวะ
คือมีส่วนเสมอกัน และวิสภาวะ คือมีส่วนไม่เสมอ
กันด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ ทุกข์ทั้งหมด เป็นอย่างเดียวกันโดยความ
เป็นไป, เป็น ๒ อย่าง โดยนามและรูป, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภท
แห่งภพที่เกิด คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ, เป็น ๔ อย่าง โดย
ประเภทของอาหาร ๔, เป็น ๕ อย่าง โดยประเภทของอุปทานชั้น ๕

แม้สมุทัย ก็เป็นอย่างเดียวโดยให้วิภูฏะเป็นไป เป็น ๒ อย่าง
โดยสัมปยุตและไม่สัมปยุตด้วยทวิภูฏะ, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทแห่ง
กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา, เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นธรรม
อันมรรค ๔ ฟังละ, เป็น ๕ อย่าง โดยประเภทการยินดียิ่งในรูปเป็น
ต้น, เป็น ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งหมู่ตัณหา ๖.

แม้นิโรธ ก็เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอสังขตธาตุ, แต่
โดยปริยายมี ๒ อย่าง โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส, เป็น
๓ อย่าง โดยเข้าไปสงบภพทั้ง ๓, เป็น ๔ อย่าง โดยควรบรรลุมรรค
๔, เป็น ๕ อย่าง โดยเข้าไปสงบความยินดียิ่ง ๕, เป็น ๖ อย่าง โดย
ประเภทแห่งความสิ้นหมู่ตัณหา ๖.

แม้มรรค ก็เป็นอย่างเดียวโดยควรทำให้เกิด, เป็น ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งสมณะและวิปัสสนา, หรือโดยประเภทแห่งทัศนะและภavana, เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทแห่งชั้น ๓. จริงอยู่มรรคนี้ เพราะเป็นสัพพเทสกรรม จึงสงเคราะห์ด้วยชั้น ๓ (ศีลชั้น สมาธิ-ชั้น ปัญญาชั้น) ที่เป็นนิปเทสกรรม ดูเมืองสงเคราะห์รวมเข้า ด้วยราชาณาจักร ฉะนั้น ดังที่ท่านกล่าวว่า

ดูก่อนอาวสุวิสาขะ ชั้น ๓ ไม่สงเคราะห์
เข้าด้วยมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะ. ดูก่อนอาวสุ
วิสาขะ มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะ สงเคราะห์
เข้าด้วยชั้น ๓. ดูก่อนอาวสุวิสาขะ ธรรมเหล่านี้
คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต และสัมมาชีโว
สงเคราะห์เข้าในศีลชั้น. ธรรมเหล่านี้ คือ สัม-
มาวาโย สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ สงเคราะห์
เข้าในสมาธิชั้น. ธรรมเหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ
สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้น. มรรค
๔ อย่าง สงเคราะห์ด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหมดเป็นอย่างเดียวกัน เพราะความเป็น
สิ่งจริงแท้, หรือ เพราะความเป็นสิ่งควรรู้อย่าง. เป็น ๒ อย่าง โดย
เป็นโลกิยะและโลกุตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ. เป็น ๓

อย่าง โดยเป็นสิ่งควรละ โดยเป็นสิ่งไม่ควรละ และโดยเป็นสิ่งควรละ
ก็ห้ามได้ เป็นสิ่งไม่ควรละก็ห้ามได้ จาทศนะและภาวนา. เป็น ๔
อย่าง โดยเป็นสิ่งควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง และควรทำ
ให้เกิด. ท่านกล่าวว่า

เอว อริยสัจน์ ทุพฺโพธานํ พุโร วิธึ

อนกเภทโต ชลฺลมา หิตาย จ สุขาย จ.

พระพุทธรเจ้าทรงรู้วิธีของอริยสัจอย่างนี้ ที่รู้

ได้ยาก โดยประเภทไม่น้อย เพื่อประโยชน์และ
เพื่อความสุข ดังนี้.

จบ อรรถกถาสัจปกิณกะ

บัดนี้ พระธรรมเสนาบดีซึ่งแจ้งสัจตुकนัยในที่สุดตามลำดับที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนั้นแล แล้วแสดงสรุปสุตมยญาณด้วย
สัจตुकนัยมีอาทิว่า ตึ ฅาตฺถุเจน ฅาณฺ-ชื่อว่าญาณว่าด้วยอรรถว่ารู้
ธรรมนั้น, ครั้นแล้วพระธรรมเสนาบดีแสดงสรุปอริยสัจทั้งหมดที่ท่าน
กล่าวไว้ในครั้งก่อนว่า โสดาวทาน ปรุฅา สุตมยฅาณฺ-ปัญญา
ในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว ชื่อว่า สุตมยฅาณ ด้วยประการ-
ฉะนี้.

จบ อรรถกถาสุตมยญาณนิตเทศ

ศีลมยญาณนิตเทส

[๘๖] ปัญญาในการฟังธรรมแล้วสำรวจไว้ ชื่อว่าศีลมยญาณ
อย่างไร ?

ศีล ๕ ประเภท คือ **ปริยัตตปารีสุทธิศีล**-ศีลคือความบริสุทธิ์
มีส่วนสุด ๑. **อปริยัตตปารีสุทธิศีล**-ศีลคือความบริสุทธิ์ไม่มีส่วนสุด
ปรับปรุงปารีสุทธิศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์เต็มรอบ ๑. **อปรามัญญปารี-**
สุทธิศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์อันทวิภูฏิไม่จับต้อง ๑. **ปฏิบัติสัทธปารีสุทธิ**
ศีล-ศีลคือความบริสุทธิ์โดยระงับ ๑.

ในศีล ๕ ประการนี้ **ปริยัตตปารีสุทธิศีล**เป็นไฉน **ปริยัต-**
ปารีสุทธิศีลนี้ ของอนุสัมบันผู้มีสิกขาบพที่มีที่สุด.

อปริยัตตปารีสุทธิศีลเป็นไฉน **อปริยัตตปารีสุทธิศีล**นี้ ของ
อนุสัมบันผู้มีสิกขาบพไม่มีที่สุด.

ปรับปรุงปารีสุทธิศีลเป็นไฉน **ปรับปรุงปารีสุทธิศีล**นี้ ของ
กัลยาณบุรุษผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอัน
เป็นที่สุดของพระอเสขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้สละชีวิต
แล้ว

อปรามัญญปารีสุทธิศีลเป็นไฉน **อปรามัญญปารีสุทธิศีล**นี้ ของ
พระเสขะ ๗ จำพวก.

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีลเป็นโณ ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีลนี้ ของ
พระจีณาสพสาวกพระตถาคตเจ้า ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และของ
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

[๗๘] ศีลมีที่สุดก็มี ศีลไม่มีที่สุดก็มี ในศีล ๒ อย่างนั้น
ศีลมีที่สุดนั้นเป็นโณ ศีลมีที่สุดเพราะลาภก็มี ศีลมีที่สุดเพราะยศก็มี
ศีลมีที่สุดเพราะญาติก็มี ศีลมีที่สุดเพราะอวัยวะก็มี ศีลมีที่สุดเพราะ
ชีวิตก็มี.

ศีลมีที่สุดเพราะลาภนั้นเป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อม
ล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้เพราะเหตุแห่งลาภ เพราะปัจจัยแห่ง
ลาภ เพราะการณแห่งลาภ ศีลนี้เป็นลาภปริยัตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะยศเป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้...เพราะ
เหตุแห่งยศ... ศีลนี้เป็นยศปริยัตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะญาตินั้นเป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งญาติ.. ศีลนี้เป็นญาติปริยัตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะอวัยวะนั้นเป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งอวัยวะ ..ศีลนี้เป็นอังกปริยัตศีล.

ศีลมีที่สุดเพราะชีวิตนั้นเป็นโณ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อม
ล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้เพราะเหตุแห่งชีวิต เพราะปัจจัยแห่ง
ชีวิต เพราะการณแห่งชีวิต ศีลนี้เป็นชีวิตปริยัตศีล ศีลเห็นปานนี้

เป็นศีลขาด เป็นศีลทะลุ ต่าง พร้อย ไม่เป็นไทย วิญญูชนไม่
สรรเสริญ อันค้นหาและทักขณิจับต้องแล้ว ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เป็นที่
ตั้งแห่งความเดือดร้อน ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ ไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
ปีติ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข ไม่เป็นที่ตั้ง
แห่งสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทัศนะ ไม่เป็นไปเพื่อความ
เบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ
เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว ศีลนี้
เป็นปริยัตตศีล.

[๘๘] ศีลไม่มีที่สุดนั้นเป็นโจน ศีลไม่มีที่สุดเพราะลาภก็มี
ศีลไม่มีที่สุดเพราะยศก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะญาติก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะ
อวัยวะก็มี ศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิตก็มี.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะลาภเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้
ความคิดก็ไม่ให้เกิดขึ้นเพื่อจะล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้ เพราะ
เหตุแห่งลาภ เพราะปัจจัยแห่งลาภ เพราะการณแห่งลาภ อย่างไร
เขาก็ล่วงสิกขาบทแล้ว ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะลาภ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะยศนั้นเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้...
เพราะเหตุแห่งยศ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะยศ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะญาตินั้นเป็นโจน บุคคลบางคนในโลกนี้ ...
เพราะเหตุแห่งญาติ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะญาติ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะอวัยวะนั้นเป็นโณนบุคคลบางคนในโลกนี้ ...

เพราะเหตุแห่งอวัยวะ... ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะอวัยวะ.

ศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิตนั้นเป็นโณน บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้ความคิดก็ไม่ให้เกิดขึ้นเพื่อล่วงสิกขาบท ตามที่ตนสมาทานไว้ เพราะเหตุแห่งชีวิต เพราะปัจจัยแห่งชีวิต เพราะการณแห่งชีวิต อย่างไรก็ตาม เขาก็ล่วงสิกขาบทแล้ว ศีลนี้เป็นศีลไม่มีที่สุดเพราะชีวิต ศีลเห็นปานนี้เป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ค้าง ไม่พร้อย เป็นไทย วิญญูชนสรรเสริญ อันตมหาและทิวฐิไม่จับต้อง เป็นไปเพื่อสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน เป็นที่ตั้งแห่งความปรามอทยั เป็นที่ตั้งแห่งปีติ เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ เป็นที่ตั้งแห่งความสุข เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทัสนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว ศีลนี้เป็นอปริยัตศีล.

[๘๕]อะไรเป็นศีล ศีลมีเท่าไร ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน

ศีลเป็นที่ประชุมแห่งธรรมอะไร?

อะไรเป็นศีล? เจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล ความไม่ล่วงเป็นศีล.

ศีลมีเท่าไร? ศีลมี ๓ คือ กุศลศีล อกุศลศีล อัพยาทศีล.

ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน? กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน

อกุศลศีลมีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อภัยกตศีลมีอภัยกตจิตเป็นสมุฏฐาน.

ศีลเป็นที่ประชุมแห่งธรรมอะไร ศีลเป็นที่ประชุมแห่ง
สังวร เป็นที่ประชุมแห่งการไม่ก้าวล่วง เป็นที่ประชุมแห่งเจตนาอันเกิด
ในความเป็นอย่างนั้น ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วง
ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา
ผรุสวาจา สัมผัสปลापะ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ ชื่อว่าศีล
เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วงกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ...
ความพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ... ถิ่นมัทธะด้วยอาโลกสังญา...
อุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ... วิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม... อวิชา
ด้วยญาณ ... อรติด้วยความปราโมทย์ ... นิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ... วิตก
วิจารณ์ด้วยทุกขนิมิต ... สุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน...
รูปสังญา ปฏิมสังญา นานัตตสังญา ด้วยอากาสนัญญาตนสมาบัติ...
อากาสนัญญาตนสังญาด้วยวิญญาณัญญาตนสมาบัติ... วิญญาณัญญา
ตนสังญาด้วยอากิญจัญญาตนสมาบัติ... อากิญจัญญาตนสังญา
ด้วยเนวสังญานาสังญาตนสมาบัติ... นิจสังญาด้วยอนิจจานุปัสนา...
สุขสังญาด้วยทุกขานุปัสนา... อัตสังญาด้วยอนัตตานุปัสนา... นันทิ
ด้วยนิพพิทานุปัสนา... รากะด้วยวิราคานุปัสนา... สมุทัยด้วยนิโรธา
นุปัสนา... อาทานด้วยปฏินิสัคคานุปัสนา... มนสังญาด้วยขยา-

นุปีสนา ... อายุหนะด้วยยานุปีสนา... ธูสัญญาด้วยวิปริณามานุปีสนา
...นิมิตด้วยอนิมิตตานุปีสนา...ปณิธิด้วยอัปปณิหิตานุปีสนา...อภินิเวส
ด้วยสุญญตานุปีสนา...สาราทานาภินิเวสด้วยอชิปัญญาธรรมวิปีสนา...
สัมโมหาภินิเวสด้วยถาภูตญาณทัสนะ... อาลยาภินิเวสด้วยอาทีนวานุปีส-
นา...อัปปฏิสังขาด้วยปฏิสังขานุปีสนา... สังโยคาภินิเวสด้วยวิวิฏฏานา-
ปีสนา...กิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทักขิด้วยโสคาปัตติมรรค...กิเลส
หยาบ ๆ ด้วยสกทาคามิมรรค กิเลสละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ชื่อว่าศีล
เพราะอรรถว่าสำรวม และไม่ก้าวล่วงกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค.

[๕๐] ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาตเป็นศีล เวรมณี การ
งดเว้นเป็นศีล เจตนาเป็นศีล สังวรเป็นศีล การไม่ล่วงเป็นศีล ศีล
เห็นปานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เพื่อความปรา-
โมทย์ เพื่อปิติ เพื่อปีสัสสทธิ เพื่อโสมนัส เพื่อการเสพโดยเอื้อเพื่อ
เพื่อความเจริญ เพื่อทำให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ เพื่อเป็นบริวาร
เพื่อเป็นบริวาร เพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อน่าย
เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง
เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว.

บรรดาศีลเห็นปานนี้ สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิด้วยความ
สำรวมเป็นอริศีล จิตตั้งอยู่ในความบริสุทธิด้วยความสำรวม ย่อมไม่ถึง
ความฟุ้งซ่าน อวิกเขปปาริสุทธิ ความบริสุทธิคือความที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน

เป็นอธิจิต พระโยคาวจรย่อมเห็นสังวรปาริสุทธิโดยชอบ ย่อมเห็น
อวิกเขปปาริสุทธิโดยชอบ ทักสันปาริสุทธิความบริสุทธิ์แห่งทักสันะ. เป็น
อธิปัญญา.

ในความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่านและทักสันะนั้น ความสำรวม
เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอธิจิตสิกขา ความเห็นแจ้ง เป็น
อธิปัญญาสิกขา พระโยคาวจรเมื่อนี้ถึงสิกขา ๓ นี้ ชื่อว่าย่อมศึกษา
เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อพิจารณา เมื่ออธิฐานจิต เมื่อน้อมใจไปด้วย
ศรัทธา เมื่อประคองความเพียรไว้ เมื่อตั้งสติมั่น เมื่อตั้งจิตไว้ เมื่อ
รู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควร
กำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรละ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำ
ให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมศึกษา ทุกอย่าง.

[๕๑]ศีล ๕ คือ การละปาณาติบาต อทินนาทาน กาม-
มุสมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลาปะ อภิขณา
พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ การละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ การละความ
พยาบาทด้วยความไม่พยาบาท การละถีนมิทระด้วยอาโลกสังญญา การ
ละอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน การละวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม
การละอวิชชาด้วยญาณ การละอริด้วยความปราโมทย์ การละนิวรณ์
ด้วยปฐมฌาน การละวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน การละปีติด้วยตติยฌาน
การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน การละรูปสังญญา, ปฏิมสังญญา, นา-
นัตตสังญญาด้วยอากาสาณัญญาจนสมาบัติ การละอากาสาณัญญาจน-

สัญญาด้วยวิญญาณ์ัญจายตนสมาบัติ การละวิญญาณ์ัญจายตนสัญญา
ด้วยอาภิกขัญญายตนสมาบัติ การละอาภิกขัญญายตนสัญญาด้านเนว-
สัญญานาสัญญายตนสมาบัติ การละนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา การ
ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา การละอัตตสัญญาด้วยอนัตตตานุปัสสนา
การละนันทด้วยนิพพิทานุปัสสนา การละราคะด้วยวิราคานุปัสสนา การ
ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา การละอาทนะด้วยปฏินิสัคคานุปัสสนา
การละฉนสัญญาด้วยขยานุปัสสนา การละอายุหนะด้วยวยานุปัสสนา การ
ละฐวสัญญาด้วยวิปริณาทานุปัสสนา การละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสสนา
การละปณิธิด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา การละอกนิเวสด้วยสุญญตานุปัสสนา
การละสาราทานาภินิเวสด้วยอชิปัญญาธรรมวิปัสสนา การละสัมโมหา
ภินิเวสด้วยถากุตญาณทัสนะ การละอาลยาภินิเวสด้วยอาทีนวานุปัสสนา
การละอัปปปฏิสังขาด้วยปฏิสังขานุปัสสนา การละสังโยคภินิเวสด้วย
วิวัฏฏนानุปัสสนา การละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทิวฏฐิด้วยโสคาปัตติมรรค
การละกิเลสที่หยาบ ๆ ด้วยสกทาคามิมรรค การละกิเลสที่ละเอียดด้วย
อนาคามิมรรค การละกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค การละนั้น ๆ เป็น
ศีล เวนมณีเป็นศีล...เมื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า
ย่อมศึกษา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรกว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรกว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการฟังธรรมแล้ว
สำรวจไว้เป็นสීමยญาณ.

๒ อรรถกถาสีลมยญาณิทเทศ

๘๖] พึงทราบวินิจฉัยในสีลมยญาณิทเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **ปญฺจ** คือการกำหนดจำนวน. บทว่า **สีลานิ** เป็นการแสดงธรรมที่กำหนดไว้. บทมีอาทิว่า **ปริยฺนตฺปาริสฺสุทฺธิสึลฺ** - ศิลคือความบริสุทธิ์มีส่วนสุด ได้แก่ แสดงศิลป ๕ โดยสรุป.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **ปริยฺนตฺปาริสฺสุทฺธิ** ดังต่อไปนี้ ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปริยฺนตฺ** เพราะความบริสุทธิ์มีส่วนสุด คือมีกำหนดด้วยการนับเหมือนผ้า เพราะข้อมด้วยสี่เชียว จึงเรียกว่า **นิล** เพราะมีสี่เชียว, อีกอย่างหนึ่ง เมื่อศิลปสมบูรณ์แล้ว ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปริยฺนตฺ** เพราะมีที่สุดคืออวสาน เพราะผู้มีศิลปยังไม่สมบูรณ์ปรากฏอวสานแล้ว.

อีกอย่างหนึ่งควรกล่าวว่ **สปริยฺนตฺ** พึงทราบว่าท่านลบ ส อักษรเสียดุลบ อ อักษรในบทนี้ว่า **ทกฺ ทกาสยา ปวิสฺนตฺ**-**กระแสน้ำย่อมไหลไปสู่แม่น้ำ.** ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปาริสฺสุทฺธิ**, ความบริสุทธิ์นั้นมีส่วน จึงชื่อว่า **ปริยฺนตฺปาริสฺสุทฺธิ**, ศิล คือ **ปริยฺนตฺปาริสฺสุทฺธิ** ชื่อ **ปริยฺนตฺปาริสฺสุทฺธิศิลป**.

๑. ตี. ขนฺธ. ๑๗/๑๕๕.

โดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว ความบริสุทธิ์ไม่มีส่วนสุด ชื่อว่า **อปริยัตตะ**, ชื่อว่า **อปริยัตตะ** เพราะส่วนสุดของความบริสุทธิ์นั้น ไม่มีบ้าง, ส่วนสุดของความบริสุทธิ์นั้นเจริญแล้วบ้าง.

ชื่อว่า **ปริปุณณา** - เต็มรอบ ด้วยอรรถว่าไม่หย่อนเป็นปกติฐาน แห่งอริยมรรค เพราะไม่ขาดจำเดิมแต่สมาทาน เพราะแม้ขาดก็ทำคืนได้ และเพราะเว้นจากมลทินแม้เพียงจิตตูปบาท. และเพราะบริสุทธิ์คู่แข่ง มณีอันบริสุทธิ์ และดุจทองคำที่ขัดเป็นอย่างดี ฉะนั้น.

ชื่อว่า **อปรามัญจะ** เพราะไว้ด้วยทัญญู เพราะทัญญูไม่จับต้อง, อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **อปรามัญจะ** เพราะใจก็ไม่สามารถจะกล่าวหา ได้ว่า นี่เป็นโทษในเพราะศีลของท่าน ชื่อว่า **ปฎิปัสสัทธิ** เพราะ สงบความกระวนกระวายทั้งปวง ในขณะที่อรหัตผล.

บทว่า **อนุปัสสมุปนฺนํ**. ชื่อว่า **อุปัสมปฺนนา** เพราะถึง พร้อมแล้วเป็นอันมากด้วยศีลสัมปทา โดยที่สมาทานไม่มีส่วนเหลือ. ไม่ใช่อุปัสมบัน จึงชื่อว่า **อนุปัสมบัน**. ของอนุปัสมบันเหล่านั้น. ใน บทว่า **ปริยเหตุสิกขาปทานํ** - ผู้มีสิกขาบพมที่สุคนี มีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **สิกขา** ด้วยอรรถว่าควรศึกษา. ชื่อว่า **ปทานิ** ด้วยอรรถว่า ส่วน, อธิบายว่า ส่วนที่ควรศึกษา. อีกอย่างหนึ่ง กุศลธรรมทั้งหมด ชื่อว่า **สิกขา** เพราะควรปฏิบัติให้ยิ่งด้วยการตั้งอยู่ในศีล, ศีลทั้งหลาย ชื่อว่า **ปทานิ** ด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งสิกขาเหล่านั้น เพราะเหตุนี้

จึงชื่อว่า ลิกขาบท เพราะเป็นส่วนแห่งลิกขาทั้งหลาย, ชื่อว่า
ปริยัตติกขาบท เพราะลิกขาบทมีที่สุด. แห่งอนุปัมบันผู้มีลิกขาบท
มีที่สุดเหล่านั้น.

อนึ่ง ในบทนี้ ที่สุดมี ๒ อย่าง คือ ลิกขาบทมีที่สุด ๑ กาล
มีที่สุด ๑.

ลิกขาบทมีที่สุดเป็นอย่างไร? อุบาสกอุบาสิกามีลิกขาบท ๑,
๒, ๓, ๔, ๕, ๘, หรือ ๑๐ ตามที่สมาทาน, ลิกขมานา สามเณร
สามเณรี มีลิกขาบท ๑๐ นี้ชื่อว่า ลิกขาบทปริยัตโต - มีลิกขาบท

กาลมีที่สุดเป็นอย่างไร? อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายให้ทาน ย่อม
สมาทานศีลมีการจัดอาหารเลี้ยงดูกันเป็นที่สุด, ไปวิหารแล้ว ย่อม
สมาทานศีล มีวิหารเป็นที่สุด, กำหนดคืนวัน ๑ หรือ ๒ หรือ ๓
หรือยิ่งกว่านั้นแล้วสมาทานศีล นี้ ชื่อว่า มีกาลเป็นที่สุด.

ในที่สุด ๒ อย่างนี้ ศีลที่สมาทานแล้วทำลิกขาบทให้มีที่สุด
ด้วยการก้าวล่วงกาลหรือด้วยความตายย่อมสงบ, ศีลที่สมาทานแล้วทำ
กาลมีที่สุด ด้วยการก้าวล่วงกาลนั้นย่อมสงบ.

บทว่า อปริยัตติกขาบทานัน - ลิกขาบทไม่มีที่สุด ท่านกล่าวว่า

นว โภจิสหสุทานิ อสีติ สตโกภุโย

ปญญาส สตสหสุทานิ จตุตีส จ ปุณาปเร,

เอเต ลัทธิวินยา สมุพพุเซน ปกาธิตา
เปยฺยาลมฺมุเขน นิทฺทิตฺติฎฺฐา สิกฺขา วินยลัทธิ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศสังวร-
วินัยเหล่านี้ไว้ แก่พนักแปรร้อยโกฏีและห้าล้าน
สามสิบกโกฏี กับอื่น ๆ อีก ทรงชี้แจงสิกขา
ในสังวรวินัยด้วยหัวข้อไปยาล.

ชื่อว่า อปริยญาติานิ - ไม่มีที่สุด เพราะสิกขาบทเหล่านั้นไม่มี
ที่สุด ด้วยการสมาทานสิกขาบทแม้มีที่สุดไม่มีเหลือด้วยการคำนวณ
อย่างนี้ ด้วยความมีที่สุดที่ยังไม่เห็นเพราะเหตุลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ
และชีวิต และด้วยความไม่มีกำหนดศีลที่ควรรักษาต่อไปข้างหน้า, ชื่อว่า
อปริยญาติสิกขาปทา - สิกขาบทไม่มีที่สุด เพราะอนุสสัมบันมีสิกขาบท
ไม่มีที่สุด แห่งอนุสสัมบันผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุดเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง
อธิบายว่า วุฑฺฒปริยญาติสิกขาปทานิ - แห่งอนุสสัมบันผู้มีสิกขาบทมี
ที่สุดเจริญแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า ปุณฺณชนกฺกุชฌณกานํ ดังต่อ
ไปนี้ ท่านกล่าววว่า

ปุณฺณ ชนนาทึหิ การณฺเหหิ ปุณฺณชฺโช
ปุณฺณชนนุโตคฺชตฺตา ปุณฺณวํ ชโนธิตี.

ชื่อว่า **ปุถุชน** ด้วยเหตุมีกิเลสหนาเกิดขึ้น
เป็นต้น, เพราะกิเลสหนาหยั่งลงในของปุถุชน
ฉะนั้น ชนนี้จึงเป็นผู้มีกิเลสหนา.

แม้ในการก้าวลงสู่ฉนวนอันเป็นลักษณะของปุถุชนดังกล่าวแล้ว ท่านก็
กล่าวว่า

**ทเว ปุถุชฺชน วุตฺตา พทุเชนุทิจฺจนุชฺชนา
อนฺโธ ปุถุชฺชน เอโก กถฺยาณโก ปุถุชฺชน.**

**พระพุทธรเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์
ตรัสถึงปุถุชนไว้ ๒ ประเภท คือ อัมธปุถุชน - ปุถุ-
ชนคนโง่เขลา และกัลยาณปุถุชน - ปุถุชนคนดี.**

ในปุถุชนสองประเภทดังกล่าวแล้ว ท่านอธิบายไว้ว่า ศีลของ
กัลยาณปุถุชน ผู้เป็นปุถุชนมีกัลยาณธรรมตั้งอยู่ในความเป็นกัลยาณ
ปุถุชน ล่วงเลยความเป็นอัมธปุถุชนด้วยการประพฤติกัลยาณธรรม
อีกอย่างหนึ่ง ผู้มีกัลยาณธรรมในหมู่ปุถุชน ชื่อว่า **ปุถุชฺชนกถฺยาณ
กานํ.**

กุสล ศัพท์ในบทนี้ว่า **กุสลธมฺเม ยุตฺตานํ** ย่อมปรากฏใน
ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และผลของความสุข. **กุสล**
ศัพท์ ปรากฏในความไม่มีโรค ในบทมีอาทิว่า **กจฺฉิ นุ โภโคกุสลํ,**

กจฺจิ โภโต อนามยฺ* - ท่านผู้เจริญสบายดีหรือ, มีอนามยฺดีหรือ.

ปรากฏในความไม่มีโทษ ในบทมีอาทิอย่างนี้ว่า **กตโม ปน ภนฺเต**

กายสมาจาโร กุสล, โย โข มหาราช กายสมาจาโร อนวชฺโช*-

ข้าแต่ท่านผู้เจริญกายสมาจาร เป็นกุศล เป็นไฉน? มหาราช กายสมาจาร

ที่ไม่มีโทษ เป็นกายสมาจารเป็นกุศล และในบทมีอาทิว่า **ปฺน จปริ**

ภนฺเต เอตทานุตฺตริยํ ยถา ภควา ชมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ

ชฺมเมสุ*- ข้าแต่ท่านผู้เจริญยังมีข้ออื่นอีก ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงธรรมในกุศลธรรมทั้งหลาย นั้นเป็นธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งไปกว่า.

ปรากฏในความฉลาด ในบทมีอาทิว่า **กุสลํ ตฺวํ รตฺตสฺส อํกุคฺคปจฺจ-**

คานํ*- ท่านเป็นผู้ฉลาดในส่วนใหญ่่น้อยของรถ, และหญิงคล่องแคล่ว

มีกุศล คือ ความฉลาดการฟ้อนรำขับร้องที่ศึกษาแล้ว.* ปรากฏในวิบาก

ของความสุขในประโยคมีอาทิว่า **กุสฺสลาณํ ภิกฺขเว ชฺมฺมานํ สมาทาน**

เหตุ* **กุสฺสสุตฺตํ กมฺมสุตฺตํ กตฺตฺตา อูปจิตฺตฺตา*** - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

เพราะกุศลธรรมที่ท่านทำแล้ว สะสมแล้ว เพราะเหตุสมทานกุศล

กรรม. **กุสฺลํ ศัพท์** ในที่นี้สมควร ในความไม่มีโรคภัย ในความ

ไม่มีโทษบ้าง ในวิบากของสุขบ้าง.

๑. พุ. ขา. ๒๗/๒๑๓๓. ๒. ม. ม. ๑๓/๕๕๔. ๓. ที. ปา. ๑๑/๓๕.

๔. ม. ม. ๑๓/๕๕. ๕. พุ. ขา. ๒๘/๔๓๖. ๖. ที. ปา. ๑๑/๓๓.

๗. อภิ. สจ. ๓๔/๓๓๘.

ส่วนอธิบายคำใน กุศล ศัพท์ มีดังต่อไปนี้ กุจฺฉิตะ ปาปเก

ธมฺเม สลยฺหุติ จลยฺหุติ กมฺเปฺนฺหุติ วิทฺธฺเสนฺหุติ กุสลา - ชื่อว่า

กุศล เพราะอรรถว่าทำลาย ทำให้ไหว ทำให้หวั่นไหว กำจัดกรรมอันลามกน่าเกลียด.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุสา เพราะอรรถว่าย่อมอยู่ คือ ย่อมเป็นไปโดยอาการอันน่าเกลียด, ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าทำลาย คือ ตัดอาการน่าเกลียดเหล่านั้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุสะ เพราะทำให้เบาบาง โดยทำให้สิ้นสุดซึ่งอาการน่าเกลียดทั้งหลาย ได้แก่ ญาณ. ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าควรทำลาย ควรถือเอา ควรให้เป็นที่ไปด้วยกุสญาณนั้น, อีกอย่างหนึ่งเหมือนอย่างว่า หล้าคาย่อมบาดมือที่ถึงส่วนทั้งสอง ฉนั้นใด, แม้กุศลธรรมเหล่านี้ก็ย่อมตัดฝ่ายเศร้าหมองที่ถึงส่วนทั้งสอง โดยความที่เกิดแล้วและยังไม่เกิด ฉนั้นนั้น, เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมตัดคฺจฺหฺญาคา ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ หรือด้วยอรรถว่าเกิดเพราะความเป็นผู้ฉลาด แต่ในที่นี้เพราะท่านประสงค์เอาวิปัสสนากุศลเท่านั้น, ฉะนั้น เพื่อละกรรมที่เหลือ แล้วแสดงวิปัสสนากุศลเท่านั้น พึงทราบว่ ท่านจึงทำเป็นเอกวจนะในบทว่า กุสฺลธมฺเม-ในกุสฺลธมฺม. อธิบายว่า ประกอบ

แล้วในกุศลธรรมคือวิปัสสนา เพราะทำติดต่อกัน และเพราะทำด้วยความเคารพ.

ในบทนี้ว่า **เสกขปริยทุเต ปริปุรการิน** - ผู้กระทำให้บริบูรณ์ ในธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะ มีความดังต่อไปนี้, ชื่อว่า **เสกขา** เพราะเกิดในสิกขา ๓ บ้าง, เพราะธรรมเหล่านี้ของพระเสกขะ ๗ จำพวก บ้าง, เพราะพระเสกขะทั้งหลายย่อมศึกษาด้วยตนเองบ้าง. ได้แก่ ธรรม คือ โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล และอรหัตมรรค. ชื่อว่า **เสกขปริยโต** เพราะอรรถว่ามีเสกขธรรมในที่สุด คือในอวสาน, หรือมีเสกขธรรมอันเป็นที่สุด คือมีกำหนด. พึงเชื่อความว่า ในธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะนั้น.

ชื่อว่า **ปริปุรการิโน** เพราะอรรถว่ากัลยาณบุรุษน ย่อมทำกุศลธรรมให้เต็มรอบ คือให้บริบูรณ์. หรือกัลยาณบุรุษนมีการบริบูรณ์เต็มรอบ คือทำให้บริบูรณ์, ของกัลยาณบุรุษนเหล่านั้นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปฏิบัติธรรมอันเป็นที่สุดของพระเสกขะ อันเป็นส่วนเบื้องต้นของโสคาปัตติมรรค ด้วยความบริบูรณ์แห่งวิปัสสนา.

ในบทนี้ว่า **กายะ จ ชีวีเต จ อนเปกขณ** - ผู้ไม่อาศัยในร่างกายและชีวิต มีความดังต่อไปนี้ บทว่า **กายะ** คือ**สรีระ** จริงอยู่ **สรีระ** ท่านกล่าววว่า กาย เพราะเป็นที่สะสมความไม่สะอาดของร่างกาย

มีผมเป็นต้นอันน่าเกลียด และเพราะเป็นที่มาหลายร้อยโรคมีจักขุโรค
เป็นต้น.

บทว่า **ชีวิต** ได้แก่ **ชีวิตินทรีย์**. เพราะว่ **ชีวิตินทรีย์** นั้น
ท่านกล่าวว่า **ชีวิต** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้เป็นอยู่. ชื่อว่า **อนเปกขา**
เพราะอรรถว่าไม่มีอาลัยในชีวิต อธิบายว่า หมดความเยื่อใย. กัลยาณ
ปุถุชนเหล่านั้น ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและในชีวิตนั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตร เมื่อจะแสดงเหตุของความเป็นผู้ไม่อาลัย
ในร่างกายและชีวิตของกัลยาณปุถุชนเหล่านั้น จึงกล่าวว่า **ปริจฺจตุต-**
ชีวิตานํ - ผู้สละชีวิตแล้ว. **จริงอยู่** กัลยาณปุถุชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่
อาลัยในร่างกาย แม้ลำบากในชีวิต แม้อัปเนา ด้วยการสละชีวิตของ
ตนแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือแต่อาจารย์.

บทว่า **สตฺตุนฺนํ เสกฺขานํ - พระเสกขะ ๗ จำพวก** ได้แก่
พระอริยบุคคล ๗ จำพวก มีท่านผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติมรรคเป็นต้นได้
ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะยังต้องศึกษา.

บทว่า **ตถาคตสาวกานํ** ได้แก่ สาวกของพระตถาคต. **จริงอยู่**
พระอริยบุคคล ๘ จำพวก ชื่อว่า **สาวก** เพราะอรรถว่าฟังเทศนา
การปราสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยความเคารพ ด้วยตั้งปราทะอัน
ไม่หวั่นไหว เพราะเกิดในชาติอันเป็นอริยะในที่สุดของการฟัง. แม้ใน
พระอริยบุคคลเหล่านั้น พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงให้วิเศษในผู้ตั้งอยู่

ในอรหัตผลเท่านั้น จึงกล่าวว่า **จีณาสวาน** ดังนี้, อธิบายว่า พระ-
จีณาสพผู้สิ้นอาสวะทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรคญาณ.

บทว่า **ปัจเจกพุทธาน** ชื่อว่า **ปัจเจกพุทธะ** เพราะอรรถว่า
เป็นผู้เดียวเท่านั้น ไม่มีอาจารย์ อาศัยเหตุนี้ ๆ ตรัสรู้ร้อยสี่ ๔. ของ
พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเช่นนั้น.

ในบทนี้ว่า **ตถาคตาน** มีความดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงพระนามว่า ตถาคตด้วยเหตุ ๘ ประการ. พระนามว่า **ตถาคต**
เพราะอรรถว่าเสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น, เสด็จไปแล้วเหมือนอย่าง
นั้น, ตรัสรู้ลักษณะที่เป็นของจริงแท้, ตรัสรู้ธรรมที่จริงแท้โดยความ
เป็นจริง, เพราะทรงแสดงสิ่งที่จริงแท้, เพราะทรงกล่าวแต่ความจริง
แท้, เพราะเป็นผู้กระทำเหมือนอย่างนั้น, เพราะอรรถว่าครอบงำ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า **ตถาคต** เพราะอรรถว่า
เสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? เหมือนพระสัมมาสัมพุทธ-
เจ้าทั้งหลาย แต่ก่อน ผู้ถึงความขวนขวายเสด็จมาแล้วเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลแก่โลกทั้งมวล. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? อธิบายไว้ว่า พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทั้งหลาย แต่ก่อนเสด็จมาแล้วด้วยอภินิหารใด, แม้พระผู้มี-
พระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เสด็จมาแล้ว โดยอภินิหารนั้นเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐
ถ้วน คือ บารมี ๑๐ อุบัติบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ได้แก่ ทาน
ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ จันติ สัจจะ อธิฏฐานะ เมตตา
อุเบกขา, ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ เหล่านี้ คือ บริจาค อวัยวะ ๑
นัยน์ตา ๑ ทรัพย์ ๑ ราชสมบัติ ๑ บุตรภรรยา ๑, ทรงบำเพ็ญ
ญาคัตตจริยาด้วยการทรงบอกธรรมอันควรประกอบในเบื้องต้น และ
ควรประพฤติในเบื้องต้น แล้วถึงที่สุดแห่งพุทธจริยาเสด็จมาแล้ว, แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เสด็จทรงบำเพ็ญมาแล้วเหมือน
อย่างนั้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนทรงเจริญ เพิ่มพูนสติปัญญา ๔
สัมมัตถาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗
อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นใด, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็
เสด็จมาแล้ว ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.
บัณฑิตกล่าวว่

ยถา ทีปงฺกรพุทฺธอาทโย

สพฺพพลญฺภาวํ มุนโย อิธาคตา.

ตถา อัย สกฺขมุนีปิ อาคโต

ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขมา.

พระมุนีทั้งหลาย มีพระที่ปึงกรพุทธเจ้า
เป็นต้น ถึงความเป็นพระสัพพัญญูเสด็จมาแล้ว
ในโลกนี้ อย่างไร, แม้พระศากยมุนีผู้มีจักขุนี้ก็
เสด็จมาแล้วเหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น บัณฑิต
จึงขนานพระนามว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่าเสด็จ
ไปแล้วเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนที่
ประสูติแล้ว ในบัดนี้ ชื่อว่า เสด็จไปแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้น ชื่อว่า เสด็จไปแล้วอย่างไร ? เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้นประสูติแล้วในบัดนี้ ประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบน
แผ่นดิน หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดรเสด็จดำเนินไปด้วยอย่างพระบาท
๗ ก้าว. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอานนท์ พระโพธิสัตว์ที่ประสูติ ใน
บัดนี้ ประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบน
แผ่นดิน หันพระพักตร์ไปทางทิศอุดร เสด็จไป
ด้วยอย่างพระบาท ๗ ก้าว เมื่อเทพบุตรกั้นเศวตรัฉัตร
ตามเสด็จพระโพธิสัตว์จะเหลียวดูทิศทั้งปวง, และ
ทรงเปล่งพระวาจาอย่างผู้องอาจว่า อคฺโคหมสมฺมิ
โลกุตฺต, เชฏฺโฐหมสมฺมิ โลกุตฺต, เสฏฺโฐหมสมฺมิ

โลกุตส, อยมนุติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุณฺพภโวติ.
แปลว่า เราเป็นผู้เลิศในโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุด
ในโลกเราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก ชาตินี้เป็น
ชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่จะไม่มีอีก.

การดำเนินไปของพระโพธิสัตว์นั้นได้ชื่อว่า เป็นความจริงแท้
แน่นอน โดยเป็นบุญนิमितแห่งการตรัสรู้ธรรมวิเศษมิใช่น้อย. ข้อที่
พระโพธิสัตว์นั้นประสูติในบัดนี้ ประดิษฐานพระบาทเสมอกัน นี้
เป็นบุญนิमितแห่งการได้อธิปไตย ๔ ของพระโพธิสัตว์นั้น, การหัน
พระพักตร์ไปทางทิศอุดร เป็นบุญนิमितแห่งความเป็นโลกุตระทั้งหมดของ
พระโพธิสัตว์, การย่างพระบาท ๗ ก้าว เป็นบุญนิमितแห่งการได้
โพชฌังครัตนะ ๗, ส่วนการยกแสร้งจามรขึ้นดังกล่าวไว้ ในบทนี้ว่า
สุวณฺณทณฺฑทา วิติปฺตนฺติ จามรา- จามรด้ามทองตกอยู่ ดังนี้ เป็น
บุญนิमितแห่งการย้ายเศียรถีย้ทั้งหมด. การกั้นเศวตฉัตรเป็นบุญนิमित
แห่งการได้เศวตฉัตร อันประเสริฐปราศจากมลทินด้วยการหลุดพ้น
ด้วยอรหัตมรรค การเหลียวคูทิศทั้งหมด เป็นบุญนิमितแห่งการให้
อนาวรณญาณ คือความเป็นพระสัมพันธูญ, การเปล่งวาจาอันองอาจ
เป็นบุญนิमितแห่งการเป็นไปแห่งธรรมจักร อันประเสริฐที่ยังไม่เคยเป็น
ไป. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ ก็เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น. อนึ่ง

การเสด็จดำเนินของพระโพธิสัตว์นั้นได้เป็นความจริงแท้แน่นอน ด้วย
ความเป็นบุญนิमितแห่งการบรรลुธรรมวิเศษเหล่านี้แน่แท้. ด้วยเหตุ
นั้น พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

มฺหุตฺตชาโถว ความปติ ยถา

สเมหิ ปาเทหิ สุตฺติ วสุทฺธํ,

โส วิภุทฺถิ สตุตฺต ปาทานิ โคตโม

เสตถฺยจฺจ จตุตฺถิ อานุชาเรยฺม ฆฺร.

คณฺตุวาน โส สตุตฺต ปาทานิ โคตโม

ทิสสา วิโลเกสิ สมา สมฺนุตฺโต,

อภฺยจฺจุเปตฺติ ทิริมฺพฺภุทฺธิริยิ

สิโห ยถา ปพฺพตฺตมฺทฺธนิภฺภูจฺจโ.

พระควัมบดีประสูติได้รู้เดียวเท่านั้น ทรง
สัมผัสแผ่นดินด้วยพระบาทเสมอกัน, พระโพธิ-
สัตว์เหล่ากอแต่งพระโคตมนั้น ทรงย่างพระบาท
๗ ก้าว และเหล่าเทพเจ้าพากันกั้นเศวตรัฉัตร.

พระโคตมนั้นเสด็จดำเนินไป ๗ ก้าว ทรง
เหยียบแลดูทิศอย่างสม่ำเสมอโดยรอบ, ทรงเปล่ง
พระวาจาประกอบด้วยองค์ ๘ ดุจสี่หะยีนอยู่บน
ยอดเขابันลือสีหนาท ฉะนั้น.

ทรงพระนามว่า **ตถาคต** เพราะเสด็จไปแล้วเหมือนอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ก่อนฉันใด, แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เสด็จไปแล้วเพื่อละกามฉันทะ ด้วยเนกขัมมะ. ฯลฯ ละนิวรณ์ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ละนิจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ ละกิเลสทั้งหมดด้วยหัตมรรค, พระนามว่า **ตถาคต** เพราะเสด็จไปแล้วอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า **ตถาคต** เพราะตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้ เป็นอย่างไร? ลักษณะที่จริงแท้ คือ ความเป็นของแข็ง เป็นลักษณะแห่ง **ปฐวีธาตุ**, การไหลไป เป็นลักษณะแห่ง **อาโปธาตุ**, ความเป็นของร้อน เป็นลักษณะแห่ง **เตโชธาตุ**, การขยายตัวไปมา เป็นลักษณะแห่ง **วาโยธาตุ** การสัมผัสไม่ได้เป็นลักษณะแห่ง **อากาษธาตุ**, การรู้แจ้งเป็นลักษณะแห่ง **วิญญานธาตุ**.

การสลายไป เป็นลักษณะแห่ง **รูป**, **การเสวยอารมณ์** เป็นลักษณะแห่ง **เวทนา**, **การรู้พร้อม** เป็นลักษณะแห่ง **สัญญา** **การปรุงแต่ง** เป็นลักษณะแห่ง **สังขาร**, **การรู้แจ้ง** เป็นลักษณะแห่ง **วิญญาน**.

การยกขึ้น เป็นลักษณะแห่ง **วิตก**, **การเคล้าคลึง** เป็นลักษณะแห่ง **วิจารณ์**, **การข่านไป** เป็นลักษณะแห่ง **ปีติ**, **การยินดี**

เป็นลักษณะแห่ง ความสุข, การไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง ความ
ที่จิตมีอารมณ์เดียว, ความถูกต้อง เป็นลักษณะแห่ง ผัสสะ.

การน้อมใจเชื่อ เป็นลักษณะแห่ง สัทธินทรีย์, การ
ระคองไว้ เป็นลักษณะแห่ง วิริยินทรีย์, การตั้งมั่น เป็นลักษณะ
แห่ง สตินทรีย์, การไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธินทรีย์,
การรู้ทั่ว เป็นลักษณะแห่ง ปัญญินทรีย์.

ความไม่หวั่นไหวในความไม่เชื่อ เป็นลักษณะแห่ง สัทธา
พละ, ความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน เป็นลักษณะแห่ง
วิริยพละ, ความไม่หวั่นไหวในความลุ่มหลง เป็นลักษณะแห่ง
สติพละ, ความไม่หวั่นไหวในความฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธิ
พละ, ความไม่หวั่นไหวในอวิชา เป็นลักษณะแห่ง ปัญญาพละ.

ความตั้งมั่น เป็นลักษณะแห่ง สติสัมโพชฌงค์, ความ
คั่นคว่ำ เป็นลักษณะแห่ง ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์, ความระคองไว้
เป็นลักษณะแห่ง วิริยสัมโพชฌงค์, ความชำนาญ เป็นลักษณะ
แห่ง ปีติสัมโพชฌงค์, ความสงบ เป็นลักษณะแห่ง ปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์, ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง สมาธิสัมโพช-
ฌงค์, ความพิจารณา เป็นลักษณะแห่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ความเห็น เป็นลักษณะ สัมมาทิฐิ, ความยกขึ้น เป็นลักษณะของ สัมมาสังกัปปะ, การกำหนด เป็นลักษณะของ สัมมาวาจา, การตั้งขึ้น เป็นลักษณะของ สัมมากัมมันตะ, ความบริสุทธิ์ เป็นลักษณะของ สัมมาอาชีวะ, การประคองไว้ เป็นลักษณะของ สัมมาวายามะ, การเข้าไปตั้งไว้ เป็นลักษณะของ สัมมาสติ, ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะของ สัมมาสมาธิ.

ความไม่รู้ เป็นลักษณะของ อวิชชา, ความคิด-เจตนา เป็นลักษณะของ สังขาร, ความรู้แจ้ง เป็นลักษณะของ วิญญาน, ความนุ่มไป เป็นลักษณะของ นาม, ความสลายไป เป็นลักษณะของ รูป, ความติดต่อกัน เป็นลักษณะแห่ง สพายตนะ, ความถูกต้อง เป็นลักษณะแห่ง ศัสสะ, ความเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะแห่ง เวทนา, เหตุ เป็นลักษณะแห่ง ตัณหา, ความยึดถือ เป็นลักษณะแห่ง อุปาทาน, การประมวล-อายุหนะ เป็นลักษณะแห่ง ภพ, ความเกิด เป็นลักษณะแห่ง ชาติ ความทรุดโทรม เป็นลักษณะแห่ง ชรา, จูติ-การเคลื่อนไป เป็นลักษณะแห่ง ความตาย.

ความเป็นของสูญ เป็นลักษณะแห่ง ชาติ, ความติดต่อกัน เป็นลักษณะแห่ง อายตนะ, การเข้าไปตั้งไว้ เป็นลักษณะแห่ง สติปัญญา, ความเริ่มตั้ง- การทำความเพียร เป็นลักษณะแห่ง

สัมปธาน, ความสำเร็จ เป็นลักษณะแห่ง อิทธิบาท, ความ
เป็นใหญ่ เป็นลักษณะแห่ง อินทรีย์, ความไม่หวั่นไหว เป็น
ลักษณะแห่ง พละ, ความนำออก เป็นลักษณะแห่ง โพชฌงค์,
เหตุ เป็นลักษณะแห่ง มรรค.

ความจริงแท้ เป็นลักษณะแห่ง สัจจะ ความไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นลักษณะแห่ง สมณะ, ความพิจารณาเห็นตาม เป็นลักษณะแห่ง
วิปัสสนา, เอกธ - ธรรมรสอันเลิศ เป็นลักษณะแห่ง สมณะและ
วิปัสสนา, ความไม่เปลี่ยนแปลง เป็นลักษณะแห่ง ธรรมคู่กัน.

สังวร เป็นลักษณะแห่ง สီลวิสุทธิ.

ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่ง จิตตวิสุทธิ

ความเห็น เป็นลักษณะแห่ง ทิฐิวินิสุทธิ.

ความตัดขาด เป็นลักษณะแห่ง ญาณในความสิ้นไป,

ความสงบ เป็นลักษณะแห่ง ญาณในความไม่เกิด.

มูละ เป็นลักษณะแห่ง จันทะ, สมุฏฐานะ เป็นลักษณะ
แห่ง มนสิการะ, สโมธานะ เป็นลักษณะแห่ง ผัสสะ, สโมสธนะ
เป็นลักษณะแห่ง เวทนา, ปมุขะ เป็นลักษณะแห่ง สมาธิ, อาธิป-
เตยยะ เป็นลักษณะแห่ง สติ, ตทุตตริ - ความรู้ยิ่งกว่านั้น เป็น
ลักษณะแห่ง ปัญญา, ธาระ เป็นลักษณะแห่ง วิมุตติ, ปรีโยสานะ
เป็นลักษณะแห่ง นิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ, นี้ คือ ความจริงแท้

พระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้ด้วย ญาณคดี
คือทรงบรรลุ บรรลุถึงไม่ผิดพลาด, ตรัสรู้ลักษณะที่จริงแท้ด้วย
ประการฉะนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต.

พระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ธรรมที่จริงแท้ตามความ
เป็นจริงนั้น เป็นอย่างไร ? อริยสัจ ๔ ชื่อว่า ธรรมที่จริงแท้. ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ อย่าง
เหล่านี้ เป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่าง
อื่น. อริยสัจ ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อริยสัจว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับ
ทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ เป็นของจริงแท้
แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น ดังนี้ พึงให้พิสดาร.

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ อริยสัจเหล่านั้น บัณฑิต
จึงขนานพระนามว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้สิ่งจริงแท้. คต ศัพท์
ในที่นี้มีเนื้อความว่าตรัสรู้.

อนึ่ง ความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น มีความบังถึงความ
เป็นจริงว่า ชาติ เป็นปัจจัยของ ชรา และ มรณะ ฯลฯ มีความ
บังถึงความเป็นจริงว่า อวิชชา เป็นปัจจัยของ สังขาร ฯลฯ.

อนึ่ง ความจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่นของ อวิชา
มีอรรถว่า เป็นปัจจัยแห่ง สังขาร ฯลฯ ความจริงแท้แน่นอน ไม่
เป็นอย่างอื่นของ ชาติ มีอรรถว่า เป็นปัจจัยของ ขรา และ มรณะ.
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้ถึงปวงนั้น เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนาม
ว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้.

พระนามว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความจริงแท่นั้น เป็น
อย่างไร ? ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นรูปารมณ์อันมาสู่คลอง
จักขุ ในจักขุทวารของสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุอันหา
ประมาณมิได้ ในโลกพร้อมด้วยเทวโลก ฯลฯ เป็นไปกับด้วยเทวดา
และมนุษย์มีอยู่โดยอาการทั้งปวง. อนึ่ง รูปารมณ์นั้น พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็นทรงจำแนกไว้โดยนัย ๕๒ โดยวาระ ๑๓ โดย
ชื่อมากมาย โดยนัยมีอาทิว่า รูปที่เรียกว่า รูปายตนะ เป็นไฉน ?
รูปใดนี้แสงสว่างอาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นไปกับการเห็นได้และ
มีความกระทบได้ มีสีเขียวคราม สีเหลือง เป็นต้น เป็นความ
จริงแท้ ไม่มีความเหลวไหล.

ในเสียงเป็นต้น อันมาสู่คลองในโสตทวารเป็นต้นก็มีนัยนี้.
แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

๑. อภि. สจ. ๓๔/๕๒๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปารมณ์ที่เห็นด้วย
จักขุ ลัทธการมณ์ที่ฟังด้วยหู คันธารมณ์ รสารมณ์
และโณภูมิจักรมณ์ที่รู้ได้ด้วยทวารนั้น ๆ ธรรมา-
รมณ์ที่รู้แจ้งด้วยใจ ของโลกพร้อมทั้งเทวโลก
มารโลก พรหมโลก ของหมู่สัตว์ พร้อมทั้ง
สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ เราได้บรรลุแล้ว
เสาะแสวงหาแล้ว ค้นคว้าแล้วด้วยใจ เราย่อมรู้
รูปารมณ์ที่เห็นได้ด้วยจักขุเป็นต้นนั้น รู้แล้วด้วย
ปัญญาอันยิ่ง ตถาคตรู้รูปารมณ์เป็นต้นนั้นแจ้งชัด
รูปารมณ์เป็นต้นนั้นไม่ปรากฏในตถาคต.

พระหามว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความจริงแท้ด้วยประการ
ฉะนี้. พึงทราบการเพิ่มบทว่า ตถาคต ลงในอรรถว่าเห็นความจริง
เท่านั้น.

พระนามว่า คถาคต เพราะทรงตรัสแต่ความจริงแท้ เป็น
อย่างไรข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนปราศรัยบัลลังก์ได้โพธิ-
มณฑล ในเวลากลางคืนทรงย้ายยอดมารทั้ง ๔ แล้วตรัสรู้พระสัมมา-
สัมโพธิญาณอย่างยอดเยี่ยม, และข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพ-
๑. อ.จ. จตุกก. ๒๑/๒๔.

พาน ด้วยอนุปาทิสถนิพพานธาตุ ในระหว่างต้นสาละคู่ในเวลา
กลางคืน, และข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สุตตะ เกยยะ ฯลฯ
เวทฺถละในปฐมโพธิกาลบ้าง ในมัชฌิมโพธิกาลบ้าง ในปัจฉิมโพธิกาล
บ้าง ในเวลาประมาณ ๔๕ ปี ในระหว่างนี้, ทั้งหมดนั้น ทั้งโดยอรรถ
ทั้งโดยพยัญชนะ ไม่มีโทษ ไม่ควรติเตียน ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง บริบูรณ์
ด้วยอาการทั้งปวง ถอนความมัวเมา รากะ โทสะ โมหะ, ไม่มี ความ
ผิดพลาด แม้เพียงปลายขนสัตว์ในคำสอนนั้น, ทั้งหมดนั้นเป็นความ
จริงแท้ คุณประทับด้วยดวงตราดวงเดียว, คุณดวงด้วยทะนานเดียว และ
คุณซึ่งด้วยตราซึ่งอันเดียว. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนจนทะ ข้อที่ตถาคตตรัสรู้สัมมาสัม-

โพธิญาณอันยอดเยี่ยม ในเวลากลางคืน, และ
ข้อที่ตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาทิสถนิพพานใน
เวลากลางคืน, ข้อที่ตถาคตกล่าวชี้แจงแสดงใน
ระหว่างนี้ ทั้งหมดนั้นเป็นความจริงแท้ทีเดียว, ไม่
เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงขนานพระ-
นามว่า ตถาคต.

คต ศัพท์ในบทนี้ มีอรรถว่าคำพูด พระนามว่า ตถาคต
เพราะตรัสอย่างนั้นด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำพูด ชื่อว่า **อาคท**, อธิบายว่า การกล่าว.

คำกล่าวของพระตถาคตเป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง เพราะแปล ท
เป็น **ต** จึงเป็น **ตถาคต** ฉะนั้น ฟังทราบสำเร็จในอรรถนี้
ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า **ตถาคต** เพราะกระทำเหมือนอย่างนั้น เป็น
อย่างไร ? จริงอยู่ ภายของพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมคล้อยตามวาจา, วาจา
ย่อมคล้อยตามกาย, เพราะฉะนั้น จึงมีว่า พูดอย่างไร ทำอย่างนั้น,
และทำอย่างไร พูดอย่างนั้น. อธิบายว่า วาจาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
เป็นอย่างนี้ ฉันทใด, แม้กายก็เป็นไปฉันทนั้น. อนึ่ง พระนามว่า
ตถาคต เพราะกายเป็นอย่างใด, แม้วาจาก็เป็นไปอย่างนั้น. ด้วย
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตพูดอย่างไร

ทำอย่างนั้น, ทำอย่างไร พูดอย่างนั้น. ด้วยเหตุ

ที่ตถาคตพูดอย่างไร ทำอย่างนั้น, ทำอย่างไร

พูดอย่างนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า ตถาคต.

พระนามว่า **ตถาคต** เพราะทำอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระนามว่า **ตถาคต** ด้วยอรรถว่าครอบงำนั้น เป็นอย่างไร ?

พระตถาคตทรงทำที่สุด เบื้องบนถึงภวักคพรหม เบื้องล่างถึงอเวจีแล้ว

ทรงครอบงำสรรพสัตว์ในโลกธาตุนั้นหาประมาณมิได้ ในเบื้องขวาง ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสนะ. พระตถาคตนั้น ไม่มีการชั่งหรือการคาคะเน, พระตถาคตไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้ควร เทียบได้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม เป็นราชายิ่งกว่าราชา เป็นเทวดายิ่งกว่า เทวดา เป็นสักกะยิ่งกว่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่

๗๗ ผู้ครอบงำ เป็นผู้เห็นโดยต้องแท้ เป็นผู้ยัง

สัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงขนาน

พระนามว่า ตถาคต.

ในบทนั้นพึงทราบบทสำเร็จดังต่อไปนี้, พระตถาคตพระนามว่า **อคโท** เป็นคุณหมอยาผู้วิเศษ. ในบาลีว่า **นั่นเป็นใคร? มีความ** **งดงามด้วยเทศนาและเป็นผู้สำเร็จแล้วด้วยบุญ.** ด้วยเหตุนี้พระ- **ตถาคตจึงมีอานุภาพมาก** ย่อมครอบงำลัทธิของผู้อื่นทั้งหมด และโลก **กับทั้งเทวโลกได้** **คุดงยอมอุปราชได้** ด้วยยาวิเศษฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ **พระตถาคตเป็น อคโท** **สำเร็จด้วยความงามแห่งเทศนา** และสำเร็จ **ด้วยบุญเป็นความจริงแท้** ไม่เปลี่ยนแปลงในการครอบงำโลกทั้งปวง

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ พระนามว่า **ตถาโต** เพราะเพลง ท เป็น
ต. พระนามว่า **ตถาคต** ด้วยอรรถว่ ครอบงำ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระนามว่า **ตถาคต** เพราะอรรถว่ ดำเนินไป
แล้วด้วยความจริงแท้บ้าง. พระนามว่า **ตถาคต** เพราะอรรถว่ ดำเนิน
ไปสู่ความจริงแท้บ้าง. บทว่า **คโต** มีความว่ ก้าวลงแล้ว ล่วงไปแล้ว
บรรลุแล้ว ดำเนินไปแล้ว.

ในบทเหล่านั้น พระตถาคต พระนามว่า **ตถาคโต** เพราะ
อรรถว่ ก้าวลงสู่โลกทั้งสี่ด้วยความจริงแท้ คือ **ตีสณปริญญา**, พระ-
นามว่า **ตถาคโต** เพราะอรรถว่ ล่วงไปแล้วซึ่งเหตุให้เกิดโลกด้วย
ความจริงแท้ คือ **ปหานปริญญา**, พระนามว่า **ตถาคโต** เพราะ
อรรถว่ บรรลุความดับโลกด้วยความจริงแท้ คือ **สังฆิกิริยา**, พระ-
นามว่า **ตถาคโต** เพราะอรรถว่ ดำเนินไปแล้วสู่ความจริงแท้ คือ
โลกนิโรธคามินีปฏิปทา - ปฏิปทาให้ถึงความดับโลก.

ด้วยเหตุ้นคำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **โลกอันตถาคตตรัสรู้**
แล้ว, **ตถาคต**พราจจากโลกแล้ว. **เหตุให้เกิดโลก**
ตถาคตตรัสรู้แล้ว **ตถาคต**ได้ละเหตุให้เกิดโลก
แล้ว. **ความดับโลกตถาคตตรัสรู้แล้ว**, **ตถาคต**ทำ
ให้แจ้งการดับโลกแล้ว. **ปฏิปทาให้ถึงความดับ**

โลก ตถาคตตรัสรู้แล้ว, ตถาคตทำให้เกิดปฏิปทา
ให้ถึงความดับโลกแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปที่เห็นด้วยจักขุ ฯลฯ
ธรรมที่รู้ด้วยใจ ของโลกพร้อมด้วยเทวโลกทั้งหมด
นั้น ตถาคตตรัสรู้แล้ว. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึง
ขนานนามว่า ตถาคต.^๑
พึงทราบความของค่านัน্ন์แบบนี้.

อนึ่ง บทนี้ก็เป็นเพียงมุขในการแสดงความเป็นตถาคตของพระ-
ตถาคตนั่นเอง. อนึ่ง พระตถาคตท่านนั้น พึงพรรณนาความเป็นตถาคต
ของพระตถาคตได้โดยอาการทั้งปวง. ก็เพราะพระพุทธเจ้าทั้งปวงเป็น
ผู้เหมาะสมแม้ด้วยคุณของพระตถาคต, ฉะนั้นพระสารีบุตร จึงกล่าวว่
ตถาคตานัน্ন์ ด้วยสามารถของพระพุทธเจ้าทั้งหมด.

บทว่า อรหุทานัน্ন์ ความว่า พระตถาคตเป็น พระอรหันต์
เพราะทรงไกลจากกิเลสทั้งหลาย, เพราะขจัดข้าศึกและชี้อแห่งจัก
ทั้งหลาย. เพราะเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น, เพราะไม่มีความลับใน
การทำบาป. จริงอยู่ พระตถาคตนั้นเป็นผู้ไกล คือตั้งอยู่ไกลแสนไกล
๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๒๓.

จากกิเลสทั้งปวง พระนามว่า อรหิ เพราะทรงละกิเลส พร้อมด้วย
วาสนาด้วยมรรค บัณฑิตกล่าวคำว่า อรหิ ไว้ ๕ นัย นัยที่ ๑ ว่า

โส ตโต อารกา นาม ยสุส เยนสมมฺภิกฺขา
อสมมฺภิกฺขา จ โทเสหิ นาโธ เตนารหิ มโต.

พระตถาคตเจ้าผู้เป็นนาถะ ไม่ถูกกิเลส
กลุ่มรุม และไม่ประกอบด้วยโทษ คือ วาสนาทั้ง-
หลาย ชื่อว่าทรงไกลจากกิเลส และโทษเหล่านั้น
เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวว่า อรหิ เป็นพระ-
อรหันต์.

อนึ่ง พระตถาคตเจ้าทรงกำจัดข้าศึก คือกิเลสเหล่านั้น ด้วย
มรรค เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหิ เพราะทรง
กำจัดข้าศึก คือกิเลสทั้งหลายบ้าง.

ยสุม รากาทีสงฺฆาตา สพฺเพปิ อรโย หตา
ปญฺญาสตุเถน นาเถน ตสมฺมาปิ อรหิ มโต.

เพราะพระนาถะ ทรงกำจัดข้าศึก คือ กิเลส
มรรคเป็นต้น แม้ทั้งหมดด้วยศัสตรา คือ ปัญญา
เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงทราบว่าเป็นพระ-
อรหันต์.

อนึ่ง สังสารจักร - ล้อ คือ สงสาร มีคมสำเร็จด้วยอวิชา และ
ภวตัณหา มีเครื่องตกแต่ง คือ บุญเป็นต้น เป็นซี่ล้อ มีชราและมรณะ
เป็นกงเจาะสอดไว้ด้วยเพลาคือ เหตุเกิดอาสวะ ประกอบในรถ คือ
ภพ ๓ เป็นไปโดยกาลอันไม่มีเบื้องต้น, พระตถาคตประดิษฐานบน
แผ่นดิน คือ สีส ด้วยพระบาท คือ วีริยะ ณ โภธิมณฑล ทรงถือขวาน
คือ ญาณ กระทำกรรมให้สิ้นไปด้วยพระหัตถ์ คือ ศรัทธา แล้วทรง
กำจัดซี่ล้อทั้งหมดแห่งสังสารจักรนั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนาม
ว่า อรหัง เป็น พระอรหันต์ เพราะกำจัดซี่ล้อทั้งหลายนี้เป็นนัยที่ ๒.
บัณฑิตกล่าววณัยที่ ๓ ว่า

อร่า อังสารจกุกุสฺส หตา ฌาณาสินา ยโต

โลกนาถน เตเนส อรหุนติ ปวุจฺจติ.

เพราะพระโลกนาถทรงกำจัดซี่ล้อแห่งสังสาร-
จักรด้วยดาบ คือ ญาณ, เพราะเหตุนั้น พระโลก-
นาถนั้น บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหัง เป็น
พระอรหันต์.

อนึ่ง พระตถาคต เพราะเป็นผู้ควรของทำบุญอย่างเลิศ จึงควร
รับปัจจัยมีจีวรเป็นต้น และการบูชาพิเศษ. ก็ด้วยเหตุนี้แล เมื่อพระ-
ตถาคตอุบัติแล้ว เทวดาและมนุษย์ผู้มีมีศักดิ์ใหญ่พวกใดพวกหนึ่ง จะ

ไม่ทำการบูชาในที่อื่นเลย. เป็นความจริงดังนั้น สหัมบดีพรหม ย่อม
บูชาพระตถาคตด้วยพวงแก้ว ประมาณเท่าภูเขาสีเนรุ. เทวดาเหล่าอื่น
และมนุษย์ทั้งหลาย มีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ย่อม
บูชาตามกำลัง.

อนึ่ง พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละทรัพย์ ๘๖ โกฏิ อุทิศพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าแม่เสด็จปรินิพพานแล้ว และสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง
ไว้ในชมพูทวีปทั้งสิ้น. จะพูดไปทำไมถึงการบูชาพิเศษอย่างอื่น. เพราะ
เหตุนี้ พระตถาคตจึงทรงพระนามว่า อรหันต์ เป็นพระอรหันต์ เพราะ
สมควรแก่ปัจจัยเป็นต้น. บัณฑิตกล่าววณีย์ที่ ๔ ว่า

ปฐาวิเสถ สห ปจฺจยเหติ

ยสุมา อัย อรหติ โลกนาโถ,

อตุถานูรูป อรหนติ โลก

ตสุมา ชิโน อรหติ นามเมต.

เพราะพระโลกนาถนี้ สมควรรับการบูชา

พิเศษพร้อมด้วยปัจจัยทั้งหลาย, ฉะนั้นพระชินะ

จึงสมควรทรงพระนามว่า อรหันต์ เป็นพระอรหันต์

อันเหมาะสมแก่อรรถะ.

อนึ่ง พระตถาคตนั้นไม่ว่าในกาลไหนๆ ไม่ทรงทำเหมือนอย่าง
ที่คนพาลทั้งหลายพวกใดพวกหนึ่ง สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต ทำบาปใน
ที่ลับด้วยเกรงว่าจะไม่ได้รับการสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น พระตถาคต
จึงเป็นพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป. บัณฑิตกล่าว
นัยที่ ๕ ว่า

ยสุมา นตฺถิ รโห นามปาปกมฺเมสุ ตาทิโน
รหาภเวณ เตเนส อรหํ อิติ วิสุตฺโต.

ขึ้นชื่อว่าความลับในบาปกรรมมิได้มีแก่พระ-
ตถาคตผู้มั่นคง เพราะเหตุนี้ พระตถาคตนั้น
จึงปรากฏพระนามว่า อรหํ เป็นพระอรหันต์ เพราะ
ไม่มีความลับ.

ท่านกล่าวสรุปความทั้งหมดไว้ดังนี้ว่า

อารกตฺตา หตฺตฺตา จ กิเลสาริน โส มฺหิ
หตฺตฺสารถกฺกาโร ปจฺจยาทีน จารโห,
น รโห กโรติ ป ปานิ อรหํ เตน วุจฺจติ.

พระมุนีนั้น เพราะทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ๑
เพราะกำจัดข้าศึก คือกิเลส ๑ เพราะหักชื่อเสียง คือ
สังสารจักร ๑ ทรงสมควรแก่ปัจจัยเป็นต้น ๑

เพราะไม่ทรงทำบาปในที่ลับ ๑ เพราะเหตุนั้น

บัณฑิตจึงขนานพระนามว่า อรหิ เป็นพระอรหันต์.

ก็เพราะพระพุทธเจ้าทั้งปวง เป็นผู้เหมาะสม แม้ด้วยคุณของ
พระอรหันต์ ฉะนั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า อรหันตานิ ด้วยสามารถ
แห่งพระพุทธเจ้าทั้งปวง.

บทว่า สมฺมาสมฺพุทฺธานิ ความว่า ชื่อว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ
เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและด้วยพระองค์เอง. เป็นความจริง
อย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์
เอง คือที่ทรงพระนามว่า พุทฺธะ เพราะทรงรู้อย่างธรรมที่ควรรู้, เพราะ
ทรงกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้, เพราะทรงละธรรมที่ควรละ, เพราะ
ทรงทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง, เพราะเจริญธรรมที่ควรเจริญ.
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อภิญฺเญยฺย อภิญฺญาตํ ภาเวตฺตพฺพลฺลจ ภาวิตํ

ปาหาคพฺพิ ปหีนํ เม ตสฺมา พุทฺโธสุมิ พุราหุมน.°

ดูก่อนพราหมณ์ สิ่งที่ควรรู้อย่าง เราได้รู้อย่างแล้ว
สิ่งที่ควรเจริญ เราได้เจริญแล้ว และสิ่งที่ควรละ
เราได้ละแล้ว, เพราะฉะนั้น เราจึงเป็น พุทฺธะ.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบวา พระสัมมาสัมพุทธะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง แม้ด้วยการยกบทหนึ่ง ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า จักขุ เป็น ทุกขสังขะ, ปุริมัตถหาอันทำจักขุนั้นให้เกิดขึ้นโดยเป็น เหตุ เป็น สมุทยสังขะ, ความที่ทุกขสังขะและสมุทยสังขะทั้ง ๒ เป็นไปไม่ได้ เป็น นิโรธสังขะ, ปฏิปทาอันรู้ทั่วถึงการดับ เป็น มรรคสังขะ. ในโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ก็มีนัยนี้.

โดยนัยนี้แล ฟังประกอบอายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น, กองวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น, ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น, เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสขาเวทนาเป็นต้น, สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น, เจตนา ๖ มีรูปสัญญาเจตนาเป็นต้น, กองคตฺถา ๖ มีรูปคตฺถาเป็นต้น, วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น, วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น, ชันธ ๕ มีรูปชันธเป็นต้น. กสิณ ๑๐, อนุสติ ๑๐, สัญญา ๑๐ ด้วยสามารถ อุทฺธมาตกสัญญา - ความสำคัญศพที่ขึ้นอึดเป็นต้น, อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น, อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘, ภพ ๕ มีกามภพเป็นต้น, ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น, อัปปมัญญา ๔ มีเมตตากาวานาเป็นต้น, อรูปสมาบัติ ๔, และองค์ปฏิจสมุพบาทมีชรามรณะเป็นต้น โดยปฏิโลม, มีอวิชาเป็นต้น โดยอนุโลมเข้าด้วยกัน.

ฟังทราบการประกอบบท ๆ หนึ่งดังต่อไปนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ ตรัสรู้ยิ่ง ทางตลอดธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง

ด้วยการยกบทหนึ่ง ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า ชรามณะเป็น ทุกขสัจจะ, ชาติเป็น สมุทยสัจจะ, การออกไปทั้งสองอย่างนั้นเป็น นิโรธสัจจะ, ปฏิปทาอันรู้ทั่วถึงการดับเป็น มรรคสัจจะ.

ยังมีสิ่งสมควรแนะนำอย่างใดอย่างหนึ่งอีก, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า สมมาสมพุทโธ เพราะตรัสรู้สิ่งทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง ด้วย วิโมกขันติกญาณ - ญาณอันเป็นที่สุดแห่งความหลุดพ้น. วิภาคญาณของสัมมาสัมพุทธะนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า. ก็เพราะพระพุทเจ้าทั้งปวงเหมาะสม แม้ด้วยคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า สมมาสมพุทธานัน ด้วยสามารถแห่งพระพุทเจ้าทั้งหลาย.

๘๗ - ๘๘] บัดนี้ เพื่อแยกแสดงศีลอย่างหนึ่ง ๆ ออกเป็น ๕ ส่วนในศีล ๒ หมวด คือ ปริยัตตปาริสุทธิศีล - ศีลบริสุทธิมีที่สุด ๑ อปริยัตตปาริสุทธิศีล - ศีลบริสุทธิไม่มีที่สุด ๑ พระสารีบุตรจึงกล่าว บทมีอาทิว่า อตุลิตี สัลล ปริยนุตฺต, อตุลิตี สัลล อปริยนุตฺต ศีลมีที่สุดก็มี, ศีลไม่มีที่สุดก็มี. ก็ในศีล ๒ อย่างนั้น ไม่มีความต่างกันอย่างน้อยในศีล ๑ อย่าง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ลากปริยนุตฺต - ศีลมีที่สุดเพราะลาก คือ ชื่อว่า ลากปริยนุตฺต เพราะศีลมีที่สุด คือขาดเพราะลาก. แม้บทที่เหลือก็อย่างนี้.

ในบทว่า ยโส นี้ ได้แก่ บริวาร. บทว่า อิธ คือ ในโลกนี้.

บทว่า เอกจฺโจ คือ คนหนึ่ง.

บทว่า ลากเหตุ - เพราะเหตุแห่งลาก คือ ลากนั้นแลเป็นเหตุ, เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าว ลากเหตุโต - เพราะเหตุแห่งลาก. บทนี้เป็นปัญจมีวิภัตติลงในอรรถว่า เหตุ. บทว่า ลากปจฺจยา ลากการณา เป็นไวพจน์ของบทว่า ลากเหตุ นั้นนั้นแล. ความจริงผลนั้นย่อมมาถึง เพราะอาศัยเหตุ นั้นแล เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวว่า ปจฺจโย, และเหตุทำให้เกิดผล เพราะเหตุ นั้นท่านจึงกล่าวว่า การณํ. บทว่า ยถาสมาทินฺนํ - ตามที่ตนสมาทาน ได้แก่ ล่วง คือประพตูล่วงสิกขาบทที่ตนสมาทาน คือถือไว้แล้ว.

บทว่า เอวรูปานิ คือ มีสภาพอย่างนี้, อธิบายว่า มีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า สีลานิ คือ จะเป็นศีลของคฤหัสถ์ก็ตาม ศีลของบรรพชิตก็ตาม, ศีลหนึ่งข้อในข้อต้นหรือข้อสุดท้ายขาด ชื่อว่า ขณฺฑทานิ-ศีลขาด คัจฉาสาฎกขาดในที่สุด.

ศีลข้อหนึ่งขาดในท่ามกลาง ชื่อว่า จิตฺทานิ - ศีลทะลุ คัจฉาสาฎกถูกเจาะในท่ามกลาง.

ศีลข้อสองหรือข้อสามขาดไปตามลำดับ ชื่อว่า **สพทานิ** - ศีลต่าง คุณแม่โคมีสีที่ตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง มีดำและแดงเป็นต้น โดยมีสีไม่เหมือนกันมีสัณฐานยาวและกลมเป็นต้น ตั้งขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง.

ศีลข้อหนึ่งๆ ในระหว่าง ๆ ขาด ชื่อว่า **กมฺมาทานิ** - ศีลพร้อม คุณแม่โคมีสีเป็นจุด ๆ ไม่เหมือนกันในระหว่าง ๆ.

ศีลแม้ทั้งหมด ชื่อว่าขาด ทะลุ ต่าง พร้อย เพราะเมถุนสังโยค - การประกอบพร้อมด้วยเมถุน ๗ อย่าง และเพราะอุกกรรมลามกมี โกรธและผูกโกรธไว้เป็นต้น ทำลายเสีย.

ศีลเหล่านั้น ชื่อว่า **น ภูชิสฺसानานิ** - ไม่เป็นไทย โดยไม่ปล่อยให้ เป็นไทย เพราะเป็นทาสแห่งค้นหา.

ศีลทั้งหลาย ชื่อว่า **น วิญญูปฺปสฺสุจฺจานิ** - อันวิญญูชนไม่สรรเสริญ เพราะวิญญูชนมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น ไม่สรรเสริญ.

ชื่อว่า **ปฺรามญฺจฺจานิ** เพราะค้นหาและทักขิจับต้องแล้ว, หรือ เพราะใคร ๆ สามารถจะจับได้ว่า นี่เป็นโทษในศีลของท่าน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อสมานิสํวตฺตนิกานิ** - ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เพราะไม่พึงทำให้มรรคสมาธิหรือผลสมาธิเป็นไปได้. ปาฐะว่า **น สมานิสํวตฺตนิกานิ** ดังนี้บ้าง ความอย่างเดียวกัน.

ส่วนอาจารย์บางพวกพรรณนาความไว้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า **ขณฺทานิ** เพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย, แม้ชื่อว่า **ฉิทฺทานิ** ก็อย่างนั้น. ชื่อว่า **สพฺทานิ** เพราะมีสีต่าง ๆ กัน, แม้ชื่อว่า **กมฺมาทานิ** ก็อย่างนั้น. ชื่อว่า **น ภฺขิสฺทานิ** เพราะถึงความเป็นโทษของตัณหา. ชื่อว่า **น วิญฺญูปฺสทฺธานิ** เพราะถูกผู้ฉลาดคิดเทียบ. ชื่อว่า **ปรามญฺฐานิ** เพราะถูกตัณหาจับต้อง. ชื่อว่า **อสมาริํสวตฺตนิทานิ** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน.

บทว่า **น อวิปฺปฏิสارวตฺตทานิ** - เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน ความว่า เป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อนหามิได้ เพราะนำมาซึ่งความเดือดร้อน.

บทว่า **น ปามุขฺขวตฺตทานิ** - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติอย่างอ่อนอันไม่เกิดความเดือดร้อน เพราะไม่นำปีติอย่างอ่อนนั้นมา. แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้.

บทว่า **น ปีติวตฺตทานิ** - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปีติอย่างแรงอันเกิดแต่ปีติอย่างอ่อน.

บทว่า **น ปสฺสทฺทริวตฺตทานิ** - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับกายและจิตอันเกิดแต่ปีติอย่างแรง

บทว่า **น สุขวตฺตทานิ** - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุขทางกายและทางใจอันเกิดแต่ความสงบ.

บทว่า น สมาธิวตฺตูกานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ ความว่า
ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิอันเกิดแต่ความสุข.

บทว่า น ยถากุตญาณทสฺสนวตฺตูกานิ - ไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
ยถากุตญาณทัสนะ ความว่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งยถากุตญาณทัสนะอัน
เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิ.

ในบทมีอาทิว่า น เอกนฺตนิพฺพิทาย - ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อ
หน่ายโดยส่วนเดียว ฟังนำ น อักษรมาประกอบแม้ในบทที่เหลือโดย
นัยมีอาทิว่า น วิราคาย - ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด.

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะมี น อักษรในบทมีอาทิว่า น วิราคาย.
ในบทเหล่านั้นบทว่า เอกนฺตนิพฺพิทาย ฟังทราบความเชื่อม
ว่า ศีลทั้งหลายย่อมไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายในวิภูฏะโดยส่วนเดียว.
แม้ในบทที่เหลือก็ฟังประกอบอย่างนี้.

บทว่า วิราคาย คือ เพื่อความคลายกำหนดในวิภูฏะ.

บทว่า นิโรธาย คือ เพื่อความดับแห่งวิภูฏะ.

บทว่า อุปสมาย คือ เพื่อความสงบแห่งวิภูฏะด้วยความไม่เกิด
อีกแห่งวิภูฏะที่ดับแล้ว.

บทว่า อภิญญาย คือ เพื่อความรู้ยิ่งแห่งวิภูฏะ.

บทว่า **สมุโพธาย** - เพื่อความตรัสรู้ คือ เพื่อความตื่นจากวิญญูะ โดยปราศจากการหลับ คือกิเลส.

บทว่า **นิพพานาย** คือ เพื่อนิพพานอันเป็นอมตะ.

บทว่า **ยถาสมาทินันฺ ลิกฺขาปทํ วิติกกมฺมาย** - เพื่อล่องศึกษา- บทตามที่ตนสมาทานไว้ ในบทนี้ท่านประกอบเป็นทศยวิภัตติด้วย วิภัตติวิปลาส.

บทว่า **จิตฺตมุปี น อุปฺปาเทติ** แม้ความคิดก็ไซ้ให้เกิดขึ้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงความคิดที่สลับบริสุทธฺ์อย่างยิ่ง ด้วยความบริสุทธฺ์แห่ง จิตตูปบาท. สิ้นมิใช่ขาดไปด้วยเพียงจิตตูปบาท.

บทว่า **ก็ โส วิติกกมฺิสฺสฺติ** เขาจักล่องศึกษาบทได้อย่างไรเล่า คือเขาจักทำการล่องเพื่ออะไร, อธิบายว่า เขาจักไม่ทำการล่องนั่นเอง.

บทมีอาทิว่า **อขณฺทานิ** พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามดังที่กล่าว แล้วในหนหลัง. ปาฐะว่า **น ขณฺทานิ** บ้าง. ในบทมีอาทิว่า **เอกนฺตนิพฺพิทาย** พึงประกอบโดยนัยมีอาทิว่า **เอกนฺตฺน วฏฺเฐ** **นิพฺพิทฺนฺตฺถาย** เพื่อความเบื่อน่ายในวิญญูะโดยส่วนเดียว.

อนึ่ง ในบทเหล่านี้ บทว่า **นิพฺพิทาย** ได้แก่ วิปัสสนา.

บทว่า **วิราคาย** ได้แก่ มรรค.

บทว่า **นิโรธาย อุปสมาย** ได้แก่ นิพพาน.

บทว่า อภิญญา สมุโพชาย ได้แก่ มรรค.

บทว่า นิพพานาย ได้แก่ นิพพาน เท่านั้น. ฟังทราบถา
ที่ยังไม่ชัดอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวว่า วิปัสสนาในฐานะ ๑, มรรคใน
ฐานะ ๒, นิพพานในฐานะ ๓. แต่โดยปริยายบททั้งหมดเหล่านี้เป็น
ไวพจน์ของมรรคบ้าง เป็นไวพจน์ของนิพพานบ้าง.

๘๕] บัดนี้ พระสารีบุตรครั้นแสดงประเภทของจิตที่มีอยู่ด้วย
มีที่สุดและไม่มียุที่สุดแล้ว เพื่อแสดงประเภทของจิตโดยสัมปยุตด้วย
ธรรม ด้วยชาติ ด้วยปัจจัยต่อไป จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กิ สิลฺล-อะโร
เป็นจิตดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า สมุฏฐาน เพราะมีวิเคราะห์ว่าจิตเป็น
เหตุตั้งขึ้น. บทนี้เป็นชื่อของปัจจัย. ชื่อว่า สมุฏฐาน เพราะมี
วิเคราะห์ว่าจิตมีอะไรเป็นมูฏฐาน. ชื่อว่ากตมมสโมธาน เพราะ
มีวิเคราะห์ว่าจิตเป็นที่ประชุมที่ประมวลแห่งธรรมอะไร.

บทว่า เจตนา สิลฺล-เจตนาเป็นจิต ความว่า เจตนาของผู้
เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือของผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติ.

บทว่า เจตสิก สิลฺล-เจตสิกเป็นจิต ความว่า การเว้นของ
ผู้เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาชื่อว่าเป็นจิต ได้
แก่ เจตนาในกรรมบถ ๗ ของผู้เว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น. เจตสิก

ชื่อว่าเป็นศีล ได้แก่ ธรรม คือ อนภิขฌาอัพยาบาทและสัมมาทิฐิที่
ท่านกล่าวไว้ โดยนัยมีอาทิว่า อภิขฌ โสเก ปหาย วิคตภิขฌเณ
เจตสา วิหริตี - ภิกษุละอภิขฌาในโลก มีจิตปราศจากอภิขฌาอยู่.

ในบทว่า สรรโร สิลล ความสำรวมเป็นศีลนี้ ฟังทราบความ
สำรวมมี ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร - ความสำรวมในปาติโมกข์ ๑
สติสังวร - ความสำรวมในสติ ๑ ฉฺญาณสังวร - ความสำรวมในญาณ
๑ ชันติสังวร - ความสำรวมในขันติ ๑ วิริยสังวร - ความสำรวมใน
ความเพียร ๑.

ในความสำรวม ๕ อย่างนั้นภิกษุเข้าถึง เข้าถึงเสมอด้วยความ
สำรวมในปาติโมกข์นี้ นี้ชื่อว่า ปาติโมกขสังวร.^๑ ภิกษุรักษาจักษุ-
ทริย์, ถึงความสำรวมในจักษุทริย์นี้ ชื่อว่า สติสังวร.^๒

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ยานิ โสทานิ โลกสุมี สติ เตลลํ นิวารณํ

โสทานํ สวรรํ พุรุมิ ปญญาเยเต ปิถียุเร.^๓

ดูก่อนอชิตะ สติเป็นเครื่องห้ามกระแสใน

โลก เรากล่าวการสำรวมกระแสเหล่านั้น บัณฑิต

พึงปิดกั้นกระแสเหล่านี้ด้วยปัญญา.

๑. ที. สී. ๕/๑๒๕. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๖๐๒. ๓. อัง. ติก. ๒๐/๔๕๕.

๔. ปุ. สุ. ๒๕/๔๒๕.

นี้ชื่อว่า **ญาณสังวร**. แม้การเฉพาปัจฉัย ก็ยอมเข้าไป
ในบพนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวมมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า **ขโม โหติ**
สัตตสฺส อุณหสฺส* - ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน นี้ชื่อว่า
ขันติสังวร. ความสำรวมมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า **อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ**
นาธิวาเสตี* - ภิกษุอดกลั้นกามวิตกที่เกิดขึ้น นี้ชื่อว่า **วิริยสังวร**.
แม้ว่าอาชีพรวิสุทธีก็รวมเข้าไปในบพนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวม ๕ อย่าง
นี้ด้วยประการฉะนี้, อนึ่ง เจตนาเว้นจากวัตถุที่มาถึงของกุสบุตร
แม้ว่าอาชีพรวิสุทธีก็รวมเข้าไปในบพนี้ด้วยเหมือนกัน. ความสำรวม ๕ อย่าง
นี้ด้วยประการฉะนี้, อนึ่ง เจตนาเว้นจากวัตถุที่มาถึงของกุสบุตร
ผู้กลัวบาป, ฟังทราบวาทังหมคนั้นเป็น **สังวรศีล**.

บทว่า **อวิตกฺกโม สิลฺล**-ความไม่ก้าวล่วงเป็นศีล ได้แก่ ความ
ไม่ก้าวล่วงทางกายและทางวาจาของผู้สมาทานศีล. นี่เป็นการแก้ปัญห
ว่า ก็ **สิลฺล** อะไรเป็นศีลไว้เพียงนี้ก่อน.

ในการแก้ปัญหว่า **กตฺติ สิลานิ**-ศีลมีเท่าไร เพราะปกติของ
สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ในโลก ท่านกล่าวว่า **สิลฺล** ไว้ในบพนี้ว่า
กุสฺสสิลฺล - กุศลเป็นศีล **อกุสฺสสิลฺล** - อกุศลเป็นศีล **อพฺยาคตฺสิลฺล** -
อภัยากฤตเป็นศีล, อาจารย์ทั้งหลายกล่าวหมายถึงศีลว่า นี่เป็น **สุขศีล**
- ความสุขเป็นศีล นี่เป็น **ทุกขศีล** - ความทุกข์เป็นศีล นี่เป็น
กฺลหศีล - การทะเลาะกันเป็นศีล นี่เป็น **มฺถนศีล** - การตบแต่ง
เป็นศีล. ฉะนั้นโดยปริยายนั้น แม้ **อกุสฺสสิล** ท่านก็กล่าวว่าเป็นศีล

ด้วยการยกเอาความขึ้น แต่ศีลที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ไม่มีเพราะบาลีว่า **สุตฺวาน อํวเร ปญฺญา-**ปัญญาในการฟังแล้วสำรวจ ดังนี้.

อนึ่ง เพราะจิตที่สัมปยุต เป็นสมุฏฐานของศีลอันเป็นประเภท มีเจตนาเป็นต้น, ฉะนั้นพระสารีบุตรจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กุสลจิตต-สมุฏฐานํ กุสลศีลํ -**กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน,

บทว่า **อํวรสโมธานํ** ศีล - ศีลเป็นที่ประชุมแห่งสังวร ได้แก่ ชั้นสัมปยุตด้วยความสำรวจ. จริงอยู่ ชั้นเหล่านั้นมาพร้อมกับด้วยความสำรวจ ท่านจึงกล่าวว่า **มิตฺตฺติญฺญา-** เป็นสิ่งปนกัน **อํวรสโมธานํ** เป็นที่ประชุมแห่งสังวร. แม้ศีลเป็นที่ประชุมแห่งการไม่ก้าวล่วง ก็พึงทราบอย่างนี้.

บทว่า **ตถาภาเว** ชาติเจตนา **สโมธานํ** ศีล - ศีลเป็นที่ประชุมแห่งเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้น ได้แก่ ชั้นอันสัมปยุตด้วยเจตนาอันเกิดในความสำรวจ ในความไม่ก้าวล่วง. อนึ่ง ท่านประสงค์เอาธรรมสัมปยุตด้วยเจตนา นั้น ในเจตนาแม่ทั้ง ๓, ฉะนั้นพึงทราบว่า ท่านไม่ชี้แจงศีลเป็นที่ประชุมแห่งเจตสิกไว้ต่างหากกัน เพราะแม่เจตสิกท่านก็วิเคราะห์ด้วยการประชุมแห่งเจตนา. ธรรมทั้งหลาย มีเจตนาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า **ศีลํ** ไว้ในภายหลังแล้ว. พึงทราบว่า ท่านกล่าวดิกะนี้เพื่อแสดงว่า ธรรมเหล่านั้นไม่ใช่ศีลอย่างเดียว, แม้ธรรมสัมปยุตด้วยศีลนั้นก็ เป็นศีลเหมือนกัน.

บัดนี้ เพราะเจตนาและเจตสิกเป็นอันไม่ก้าวล่วงสังวรด้วยกัน, ฉะนั้นพระสารีบุตรเมื่อจะประกอบกรรมไม่ก้าวล่วงสังวร โดยลำดับทั่วไป ตลอดถึงอรหัตมรรค จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **ปาณาติปาตํ สัรรุเจณ สิลํ, อวิตกกัมมเจณ สิลํ** - ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวมและไม่ก้าวล่วงปาณาติบาตดังนี้. เพราะการเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมสำรวมสิ่งเป็นข้าศึกของตน ๆ และย่อมไม่ก้าวล่วงเป็นข้าศึกนั้น, ฉะนั้นชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าสำรวม เพราะอรรถว่าไม่ก้าวล่วง เพราะสำรวมและเพราะไม่ก้าวล่วง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ปาณาติปาตํ สัรรุเจณ** - ได้แก่ ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่าปิดปาณาติบาต. ศีลข้อนั้นคืออะไร? คือ **ปาณาติปาตา เวรมณี**. อนึ่ง **ปาณาติปาตา เวรมณี** นั้นสำรวมศีลข้อนั้น ไม่ก้าวล่วงศีลนั้น เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สิลํ** เพราะอรรถว่าไม่ก้าวล่วง. ศีลข้อ **อทินฺนาทาน เวรมณี** เป็นต้น ฟังประกอบอนภิขณาอัพยาบาทและสัมมาทิฎฐิเข้าด้วยกัน.

ในบทมีอาทิว่า **ปาณาติปาตํ** ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การยังสัตว์ให้ตกไปในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า **ปาณาติบาต**, ท่านอธิบายว่า การประหารสัตว์ การฆ่าสัตว์.

อนึ่ง ในบทว่า **ปาโณ** นี้ โดยโวหาร ได้แก่ สัตว์, โดยปรมัตถ์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์. สัตว์มีชีวิตก็รู้ว่ามีชีวิต เจตนาที่จะฆ่า

เป็นไปในทวารใดทวารหนึ่ง แห่งกายทวารและวจีทวาร ตั้งความพยายามในอันที่จะตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ปาณาติบาต. บรรดาสัตว์ทั้งหลาย มีสัตว์เดียรัจฉานเป็นต้นไม่มีคุณ ปาณาติบาตนั้น ก็มีโทษน้อยในสัตว์เล็ก ๆ, มีโทษมากในสัตว์ใหญ่. เพราะเหตุไร ? เพราะใช้ความพยายามมาก. เพราะแม้ในการพยายามก็ต้องใช้เครื่องมือใหญ่, ในมนุษย์เป็นต้น ผู้มีคุณพึงทราบว่ ปาณาติบาตมีคุณน้อยในมนุษย์ผู้มีคุณน้อย, มีโทษมากในมนุษย์ผู้มีคุณมาก. เมื่อร่างกายและคุณเสมอกัน ปาณาติบาตมีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน, มีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามกล้า.

ปาณาติบาตนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. ปาโณ สัตว์มีชีวิต
๒. ปาณสณฺณิตา รู้ว่าสัตว์มีชีวิต
๓. วรกจิตฺตํ จิตคิดจะฆ่า
๔. อุปกุกโม พยายามที่จะฆ่า
๕. เตน มรณํ สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น.

การถือเอาของที่เขาไม่ให้เป็น อทินนาทาน, ท่านอธิบายการนำของ ๆ คนอื่นไป มีจิตคิดจะลัก เป็นหวัชโมย.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อทินฺน - ของที่เขาไม่ให้ คือของที่คนอื่น
หวงแหน. คนอื่นได้รับของที่ตนทำตามความประสงค์ เป็นผู้ไม่ควรได้
รับอาชญา และไม่ควรถิเตียนในวัตถุใด, เมื่อวัตถุนั้นคนอื่นหวงแหน
ตนก็รู้ว่าคนอื่นหวงแหน เจตนาว่าจะลักเข้าไปในทวารใดทวารหนึ่ง
แห่งกายทวารและวจีทวาร อันตั้งขึ้นด้วยความพยายามที่จะถือเอาของ
นั้น ชื่อว่า อทินนาทาน. อทินนาทานนั้นมีโทษน้อย ในของของ
คนอื่นที่เลว, มีโทษมากในของที่ประณีต. เพราะเหตุไร? เพราะวัตถุ
ประณีต. เมื่อวัตถุเสมอกันมีโทษมากในวัตถุอันเป็นของ ของผู้ยิ่งด้วย
คุณ, มีโทษน้อยในวัตถุอันเป็นของ ของผู้มีคุณเลวกว่าผู้ยิ่งด้วยคุณ
นั้น ๆ หมายเอาวัตถุนั้น ๆ มีคุณยิ่ง.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. ปรปริกุกหิตฺ - ของอันคนอื่นหวงแหน
๒. ปรปริกุกหิตสญฺญิตา - รู้ว่าคนอื่นหวงแหน
๓. เถยฺยจิตฺ - จิตคิดจะลัก
๔. อุปกุกโม - พยายามที่จะลัก
๕. เตน ฺหรณฺ - นำไปด้วยความพยายามนั้น.

บทว่า กามเมสุ ได้แก่ การประพฤตินในเมถุน. บทว่า มิจฺจนา-
จาโร ได้แก่ ประพฤติลามกที่ถูกติเตียนโดยส่วนเดียว. แต่โดยลักษณะ

เจตนาที่จะก้าวล่วงฐานะหญิงที่ไม่ควร ถึงเป็นไปในกายทวารโดยประสงค์จะประพฤติชั่ว - อสังกรรม ชื่อว่า กามสุ มิจจาจาร.

ในบทนั้นหญิง ๒๐ จำพวก คือ หญิงอันมารดาคุมครองเป็นต้น ๑๐ จำพวก คือ มารดาคุมครอง ๑ บิดาคุมครอง ๑ มารดาคุมครอง ๑ พี่ชายคุมครอง ๑ พี่สาวคุมครอง ๑ ญาติคุมครอง ๑ โคตรคุมครอง ๑ ธรรมคุมครอง ๑ มีผู้อักรักษา ๑ มีโทษทัณฑ์ ๑. หญิง ๑๐ จำพวก คือ หญิงที่ได้มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวก คือ หญิงที่ได้มาด้วยทรัพย์ ๑ อยู่ด้วยความพอใจ ๑ อยู่ด้วยโภคะ ๑ อยู่ด้วยใยผ้า ๑ หัวถึงน้ำ ๑ เทินภาชนะบนศีรษะ ๑ ภริยาที่เป็นทาสี ๑ ภรรยาที่เป็นกรรมกร ๑ นำมาด้วยขง ๑ อยู่ชั่วคราว ๑ ชื่อว่า อคมนียจาน คือ ฐานะหญิงที่บุรุษไม่ควรถึง ของบุรุษทั้งหลาย. ก็ในบรรดาหญิงทั้งหลายบุรุษอื่นชื่อว่า เป็นอคมนียฐานของหญิง ๑๒ จำพวก คือ หญิงที่มีผู้คุมครอง และหญิงถูกลงโทษทัณฑ์ ๒ และหญิงที่ได้มาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวกนี้.

อนึ่ง มิจจาจารนั้นมีโทษน้อยในหญิงที่เป็นอคมนียฐานผู้ไม่มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้น, มีโทษมากในหญิงผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น.

มิจจาจารนั้น มีองค์ ๔ คือ

๑. อคมนียวัตถุ - วัตถุที่ไม่ควรถึง

๒. ตสุมี เสวนจิตต - จิตคิดจะเสพในวัตถุที่ไม่ควรถึงนั้น

๓. เสวนปโปโยโค - พยายามที่จะเสพ

๔. มกุเคน มกุคปฏิปัตตอชิวาสน - มรรคจดมรรค.

บทว่า มุสา ได้แก่ วิชโยคะ หรือกายปโยคะ อันหักประโยชน์ของผู้ที่มุ่งจะพูดให้ผิด. เจตนาตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะ และวิชโยคะของผู้พูดให้ผู้อื่นเข้าใจผิด โดยประสงค์ให้เขาเข้าใจผิด ชื่อว่า มุสาวาท. อีกนัยหนึ่ง บทว่า มุสา ได้แก่ เรื่องไม่จริง ไม่แท้.

บทว่า วาโท ได้แก่ พูดให้เขารู้โดยความจริง โดยความแท้. แต่โดยลักษณะ เจตนาตั้งขึ้นด้วยความบอกเล่าอย่างนั้น ของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นรู้เรื่องไม่จริงโดยความเป็นจริง ชื่อว่า มุสาวาท. มุสาวาทนั้นมีประโยชน์น้อย เพราะประโยชน์ที่หักน้อย, มีโทษมากเพราะประโยชน์มาก. อีกอย่างหนึ่ง มีโทษน้อยเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ของของตนไม่มี เพราะประสงค์จะไม่ให้แก่กฤหัสถ์, มีโทษมาก เป็นพยายามพูดเพื่อหักล้างประโยชน์. มีโทษน้อยเป็นไปโดยนัยที่บรรพชิตได้น้ำมันหรือเนยใส่น้อย แล้วพูดแตกคั้นด้วยประสงค์จะหัวเราะเล่นว่าวันนี้ในบ้านคงจะมีน้ำมันไหลมาจุแม่น้ำชนะ, มีโทษมากแก่ผู้พูดโดยนัยมีอาทิว่า ไม่เห็นแล้ว ยังพูดว่าเห็นดังนี้.

มุสาวาท มีองค์ ๔ คือ

๑. อตถ วตุ - เรื่องไม่จริง

๒. วิสัวาทนจิตต์ - จิตคิดจะพูดให้ผิด

๓. ตชฺโช วายาโม - พยายามเกิดจากจิตคิดจะพูดให้ผิดนั้น

๔. ปรสฺส ตทตฺตวิฆานนํ - ผู้อื่นรู้ความประสงค์ของคำพูด
นั้น.

วาทาที่พูดทำความน่ารักของตนในหัวใจของผู้นั้น และทำผู้อื่น
ให้เสียหาย ชื่อว่า ปิสฺสุณา วาทา - วาทาส่อเสียด.

วาทาที่ทำตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง ให้หยาบ แม้ว่าวาจาเองก็หยาบ
ไม่สบายหูหรือไม่สบายใจ ชื่อว่า ผรุสา วาทา - วาทาหยาบ.

วาทาที่พูดพรั่นหละหละไม่มีประโยชน์ ชื่อว่า สมฺมปฺปลาโป
- พูดเพื่อเจ้อ.

แม้เจตนาอันเป็นมูลเหตุของมุสาวาทเหล่านั้น ก็ได้ชื่อว่ามีปิสฺสุณา
วาทาเป็นต้น. ปิสฺสุณา วาทา นั้นแล ท่านประสงค์เอาในที่นี้.

ในบทว่า ปิสฺสุณา วาทา นั้น เจตนาของผู้มีจิตเศร้าหมอง
ตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะและวจิปโยคะ เพื่อทำลายผู้อื่นหรือเพื่อประสงค์
ให้เป็นที่รักของตน ชื่อว่า ปิสฺสุณา วาทา. ปิสฺสุณา วาทา นั้น ชื่อว่า
มีโทษน้อย เพราะทำความทำลายแก่ผู้ที่มีคุณธรรมน้อย, ชื่อว่ามีโทษ
มาก เพราะทำความทำลายแก่ผู้ที่มีคุณธรรมมาก.

ปัสสวาทันน มืองค์ ๔ คือ

๑. ผู้อื่นอันตนควรทำลาย,

๒. มุ่งความทำลายว่าคนเหล่านี้จักเป็นไปต่าง ๆ ประสงค์ให้เป็นที่รักว่า เราจักเป็นที่รัก จักเป็นที่คุ้นเคย,

๓. ความพยายามเกิดจากความประสงค์นั้น,

๔. ให้ผู้นั้นรู้ความประสงค์ของความพยายาม.

ก็เมื่อผู้อื่นยังไม่แตกกัน กรรมบถยังไม่แตก, เมื่อเขาแตกกันแล้วกรรมบถจึงแตก.

เจตนาหยาบโดยส่วนเดียวตั้งขึ้นด้วยกายปโยคะและวจีปโยคะ ตัดความรักของผู้อื่น เป็น สุรสา วาจา. ปโยคะ แม้ตัดความรัก ก็ยังไม่เป็น สุรสา วาจา เพราะจิตยังอ่อน. จริงอยู่ มารดาบิดาบางครั้งยอมพูดกะบุตรน้อยอย่างนี้ว่า ขอให้โจรจับพวกเจ้าสับให้เป็นชิ้น ๆ เล็ด ดังนี้. อันที่จริงแล้วมารดาบิดาไม่ปรารถนาแม้จะให้ใบบัวตกลงบนศีรษะของบุตรน้อยเหล่านั้นเลย. อนึ่ง อาจารย์และอุปัชฌาย์บางครั้งยังกล่าวกล่าวกนิสิตอย่างนี้ว่า อะไรพวกนี้ช่างไม่มีหิริโอตตปะกัน เสียบ้างเลย, ไล่ออกไปให้หมด. แต่ที่แท้แล้วอาจารย์และอุปัชฌาย์ปรารถนาให้นิสิตเหล่านั้นถึงพร้อมด้วยการศึกษาเล่าเรียน และบรรลุด้วยกันทั้งนั้น. วาจาหยาบมีไม่ได้เพราะจิตอ่อนนั่นเอง, แม้วาจาไม่หยาบก็มีไม่ได้เพราะคำพูดอ่อนนุชนั้น. ผู้ประสงค์จะให้คนตายพูดว่า

พวกท่านจงให้คนนั้นนอนให้สบายเถิดดังนี้เป็นวาทะหยาบ, วาจานี้เป็นวาทะหยาบเพราะจิตหยาบ, วาทะหยาบนั้นมีโทษน้อย เพราะผู้ที่กล่าวหมายถึงนั้นเป็นผู้มีคุณน้อย, เชื่อว่ามีโทษมากเพราะผู้ที่กล่าวหมายถึงนั้นมีคุณมาก.

ผรุสวาจานั้น มีองค์ ๓ คือ

๑. อุกุโธติตพุโพ ปโร - คนอื่นที่ควรค่า,
๒. กุปิตจิตตุต - มีจิตโกรธเคือง,
๓. อุกุโธสนา - การค่า.

เจตนาเป็นอกุศลตั้งขึ้นด้วยกาปิโยคะและวชิปิโยคะ เพื่อให้รู้ความฉิบหาย ชื่อว่า สัมผัสปลาปะ. สัมผัสปลาปะนั้น มีโทษน้อย เพราะอาเสวนะน้อย, มีโทษมากเพราะอาเสวนะมาก.

สัมผัสปลาปะ มีองค์ ๒ คือ

๑. มุ่งพูดเรื่องไม่เป็นเรื่อง มีเรื่องการตยุทธและเรื่องชิงนาง สิดาเป็นต้น,
 ๒. การพูดเรื่องอย่างนั้น.
- ก็เมื่อคนอื่นไม่เชื่อเรื่องนั้น กรรมบถยังไม่แตก. เมื่อคนอื่นเชื่อคำพูดเพื่อเจื่อนั้น กรรมบถจึงแตก.

ชื่อว่า **อภิชฌา** เพราะอรรถว่า เฟ่ง, อธิบายว่า เป็นผู้มุ่ง
กัณเฑาะของผู้อื่น ย่อมเป็นไปเพราะจิตน้อมไปในกัณเฑาะนั้น. **อภิชฌา**
นั้น มีลักษณะเฟ่งกัณเฑาะของคนผู้อื่นอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ กัณเฑาะนี้
จึงจะเป็นของเราได้, อภิชฌานั้นมีโทษน้อยและมีโทษมาก คุณจอกิน-
นาทาน.

อภิชฌานั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. **ปรภณฺทํ** - กัณเฑาะของผู้อื่น,
๒. **อตุตฺตโน ปริณามลฺย** - น้อมไปเพื่อตน.

เมื่อความ โลกในวัตถุอันเป็นของของผู้อื่น แม้เกิดขึ้นแล้ว
กรรมบถก็ยังไม่แตก ตลอดเวลาที่ยังไม่น้อมไปเพื่อตนว่า ทำอย่างไรหนอ
กัณเฑาะนี้จึงจะเป็นของเราได้ดังนี้.

ชื่อว่า **พยาบาท** เพราะอรรถว่า ยังประโยชน์เกื้อกูลและ
ความสุข ให้ถึงความพินาศ. พยาบาทนั้นมีใจมุ่งความพินาศแก่ผู้อื่น
มีลักษณะประทุษร้าย, มีโทษน้อยและมีโทษมาก คุณผรุสวาจา.

พยาบาทนั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. **ปรสตุโถ** - สัตว์อื่น,
๒. **ตสฺส วินาสจินฺตา** - คิดความพินาศแก่สัตว์อื่นนั้น.

เมื่อความโกรธในสัตว์อื่น แม่เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถก็ยังไม่แตก ก่อนตลอดเวลาที่ยังไม่คิดถึงความพินาศแก่สัตว์นั้นว่า ทำอย่างไรหนอ ผู้นี้จึงจะล่อมจมพินาศไปเสียที่ดังนี้.

ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เห็นผิดโดยไม่มีการถือความจริง. มิจฉาทิฏฐินั้นมีลักษณะเห็นวิปริตโดยนัย มีอาทิว่า นคติทินุ - ทานที่ให้แล้วไม่มีผล, มิจฉาทิฏฐิมิโทษน้อยและมีโทษมาก คุจสัมปัปลาปะ. อีกอย่างหนึ่ง มิโทษน้อยไม่แน่นอน, มิโทษมากแน่นอน.

มิจฉาทิฏฐินั้น มีองค์ ๒ คือ

๑. ความที่วัตถุวิปริตจากอาการที่ถือไว้,
๒. ความปรากฏแห่งวัตถุนั้นโดยความไม่เป็นอย่างที่ถือไว้.

ในมิจฉาทิฏฐินั้น กรรมบถแตก ย่อมมีได้ด้วย **นัคถิกิฏฐิ**.

- ความเห็นว่าไม่มี **อเหตุกิฏฐิ** - ความเห็นว่าไม่เป็นเหตุ **อกิริย-ทิฏฐิ** - ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ, มิใช่ด้วยทิฏฐิอื่น. อกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้พึงทราบวินิจฉัยโดยอาการ ๕ คือ **โดยธรรม ๑ โดยโกฏฐาส คือ ส่วน ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูลเหตุ ๑.**

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ธมฺมโต** - โดยธรรม ได้แก่ เจตนาธรรม ๗ อย่าง อกุศลกรรมบถ ๓ อย่าง มีอภิขมาเป็นต้น สัมปยุตด้วยเจตนา ย่อมมีตามลำดับในอกุศลกรรมบถเหล่านั้น.

บทว่า โกฎาสโต - โดยส่วน ได้แก่ ธรรม ๘ เหล่านี้ คือ
เจตนาธรรม ๗ ตามลำดับ และ มิจฉาทิฏฐิ เป็นกรรมบถแน่นอน,
มิใช่เป็นมูลเหตุ. อภิชฌา และ พยาบาท เป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้ง
มูลเหตุ. จริงอยู่ อภิชฌา โลภะ เป็นอกุศลมูลเพราะถึงแล้วซึ่งมูล
เหตุ, พยาบาท โทสะ เป็นอกุศลมูล.

บทว่า อารมมณโต - โดยอารมณ์ ได้แก่ ปาณาติบาต มี
สังขารเป็นอารมณ์ โดยเป็นอารมณ์ของชีวิตินทรีย์. อทินนทาน มี
สัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์. มิจฉาจาร มีสังขารเป็น
อารมณ์ด้วยอำนาจโกฎัปปะ, อาจารย์พวกหนึ่ง กล่าวว่า มีสัตว์เป็น
อารมณ์ดังนี้บ้าง. มุสสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์.
ปีสุณาวาจา ก็อย่างนั้น. ผรุสวาจา มีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว.
สัมผัสป์ปลาปะ มีสัตว์เป็นอารมณ์หรือมีสังขารเป็นอารมณ์โดยสามารถ
รูปที่เห็น เสียงที่ฟัง กลิ่นรสสัมผัสที่รู้ และธรรมที่ทราบ, อภิชฌาก็
อย่างนั้น. พยาบาทมีสัตว์เป็นอารมณ์อย่างเดียว. มิจฉาทิฏฐิ มีสังขาร
เป็นอารมณ์อย่างเดียว ด้วยอำนาจธรรมเป็นไปในภูมิ ๓

บทว่า เวทนาโต - โดยเวทนา ได้แก่ ปาณาติบาต เป็น
ทุกขเวทนา. อันที่แท้จริง พระราชาทรงเห็นโจร แม้ทรงพระสรวล
ก็ยังตรัสว่า คุณก่อนพนาย พวกเจ้าจงไปฆ่ามันเสียดังนี้, ถึงดังนั้นเจตนา
ที่ตกลงใจของพระราชาทั้งหลาย ก็สัมปยุตด้วยทุกข์. อทินนทาน

เป็นเวทนา ๓. เพราะ อทินนทาน นั้น เป็น สุขเวทนา แก่ผู้เห็น
กัณเฑาะของผู้อื่นแล้วรื่นเริงดีใจฉวยเอาไป, เป็น ทุกขเวทนา แก่ผู้
ฉวยเอาไป มีความหวาดกลัว, อนึ่งเมื่อพิจารณาวิบากและผลที่
หลังไหลมากก็เป็น อทุกขมสุขเวทนา แก่ผู้ที่ถือเอาตั้งอยู่ในความ
เป็นกลางในเวลาฉวยเอาไป. มิจฉาจารย์มีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่ง
สุขเวทนา และความเป็นกลาง, เวทนาในความเป็นกลาง ย่อมไม่มี
ในจิตที่ตกลงทำ.

มูสาวาท มีเวทนา ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ในอทินนทาน
นั้นแล, ปิสฺสุณา วาจา ก็อย่างนั้น. ผรุสา วาจา เป็นทุกขเวทนา.

สัมผัปปลาปะ มีเวทนา ๓. เมื่อผู้อื่นให้สาธการยกผ้าเป็นต้น
ขึ้นโบกผู้นั้นมีสุขเวทนาในเวลากล่าว มีเรื่องชิงนางสีดาและภารตยุทธ์
เป็นต้น ของผู้รื่นเริงยินดี, เมื่อคนหนึ่งผู้ให้สินจ้างไว้ก่อนแล้ว แต่มา
ภายหลังกล่าวว่า ท่านจงเล่าตั้งแต่ต้นเถิดเขาย่อมมีทุกขเวทนาในเวลา
กล่าวของผู้ที่เกิดโทมนัสว่า เราจักกล่าวเรื่องเบ็ดเตล็ดติดต่อกันไปไม่
ให้มีเหลือหรือจักไม่กล่าวหนอ. ย่อมเป็นอทุกขมสุขเวทนาแก่ผู้กล่าวเป็น
กลาง ๆ.

อภิขมา มีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่งสุขเวทนาและความเป็น
กลาง, มิจฉาทิฏฐิ ก็อย่างนั้น, พยาบาท เป็น ทุกขเวทนา. บทว่า

มูลโต คือ ปาณาติบาต มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถแห่ง โทสะ และ โมหะ, อทินนาทาน มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถ โทสะ และ โมหะ หรือด้วยสามารถแห่ง โลภะ และ โมหะ มิจฉาจาร มี ๒ มูลเหตุ ด้วยสามารถแห่ง โลภะ และ โมหะ, มุสาวาท มี ๒ มูลเหตุด้วย โทสะและโมหะหรือด้วยสามารถแห่งโลภะและโมหะ, ปิสุณา วาจา และ สัมผัสปลापะ ก็อย่างนั้น. ผรุสวาจา มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถ แห่งโทสะและโมหะ, อภิชฌา มี ๑ มูลเหตุด้วยสามารถแห่งโมหะ, พยาบาท ก็อย่างนั้น. มิจฉาทิฏฐิ มี ๒ มูลเหตุด้วยสามารถแห่ง โลภะและโมหะ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อกุศลกรรมมถกถา

ชื่อว่า กุศลกรรมบถ มี ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ การเว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น และอนภิชฌา อพยาบาท สัมมาทิฏฐิ. ชื่อว่า วิรติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น, หรือ เว้นเอง, หรือ เพียงเว้นเท่านั้น. การเว้นสัมปยุตด้วยกุศลจิตของผู้เว้นจาก ปาณาติบาตเป็นต้น มี ๓ อย่าง คือ สัมปัตตวิรติ ๑ สมာทานวิรติ ๑ สมุจเฉทวิรติ ๑.

ในวิรติ ๓ อย่างนั้น วิรติเกิดแก่ผู้ยังไม่สมာทานสิกขาบท ผู้ พิจารณาถึงชาติ วัช พาทุสัจจะเป็นต้น ของตนแล้วไม่ก้าวล่วงสัมปัตต- วัตถุ ด้วยคิดว่า การทำบาปเห็นปานนี้ไม่สมควรแก่เราดังนี้ ชื่อว่า

สัมปัตตวิริตี. วิริตีเกิดแก่ผู้สมาทานสิกขาบท ผู้สละแม่ชีวิตของตน ในการสมาทานสิกขาบท และยิ่งกว่านั้นแล้วไม่ก้าวล่วงวัตถุ ชื่อว่า สมาทานวิริตี.

วิริตีสัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่า สมุจเฉทวิริตี. แม้จิตมีอาทิวา เราจักฆ่าสัตว์เป็นต้น ก็มีได้เกิดแก่พระอริยบุคคลตั้งแต่เกิดสมุจเฉท-วิริตี. บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยกุศลกรรมบถเหล่านี้โดยอาการ ๕ อย่าง คือ โดยธรรม ๑ โดยโกฏฐาส ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดย มูลเหตุ ๑ จุจอกุศลกรรมบถ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ธมฺมโต** ได้แก่ แม่เจตนา ๗ อย่าง แม่ วิริติกุศลกรรมบถ ๓ ในที่สุดสัมปยุตด้วยเจตนา ย่อมสมควรตามลำดับ ในกุศลกรรมบถเหล่านั้น.

บทว่า **โกฏฐาสโต** ได้แก่ กรรมบถ ๗ อย่างนั้นแลตามลำดับ, มิใช่มูลเหตุ. กุศลกรรมบถ ๓ ในที่สุดเป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้งมูลเหตุ. **อนภิขมา อโลกะ** เป็นกุศลมูล เพราะถึงแล้วซึ่งมูลเหตุ. **อภัยบาท อโทสะ** เป็นกุศลมูล, **สัมมาทิฏฐิ** คือ **อโมหะ** เป็นกุศลมูล.

บทว่า **อารมฺมณโต** ได้แก่ อารมณ์ของปาณาติบาตเป็นต้น นั้นแลเป็นอารมณ์ของกรรมบถเหล่านั้น. ชื่อว่าวรมณี เพราะควรก้าว ล่วงนั่นเอง. อริยมรรคมีนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย

ฉันใด, กรรมบถเหล่านั้นมีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็ฉันนั้น
ย่อมละความเป็นผู้ทุศีลมีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า เวทนาโต ได้แก่ กุศลกรรมบถ ทั้งหมดเป็น สุข-
เวทนา หรือ มัชฌัตตเวทนา. จริงอยู่ กุศลกรรมบถไม่มีทุกขเวทนา
เพราะถึงกุศลแล้ว.

บทว่า มूलโต ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๗ ตามลำดับมีมูลเหตุ ๓
ด้วยสามารถแห่ง อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของผู้เว้นด้วยจิตสัม-
ปยุตด้วยญาณ, มีมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถ อโลกะ อโทสะ ของผู้เว้น
ด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ, อนภิขณา มีมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถ
อโทสะ อโมหะ ของผู้เว้นด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ, มีมูลเหตุ ๑ ด้วย
สามารถอโทสะ ของผู้เว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ. ส่วน อโลกะ
ไม่เป็นมูลเหตุของตนด้วยตนเอง. แม้ในอภยาบาทก็มีนัยเหมือนกัน.
สัมมาทิฏฐิมูลเหตุ ๒ ด้วยสามารถอโลกะ อโทสะแล.

จบ กุศลกรรมบถกถา

พระสารีบุตรครั้นแสดงศีล ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐
อย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงธรรม ๓๗ มีเนกขัมมะเป็นต้น มีอรหัต-
มรรคเป็นปริโยสาน จึงกล่าวบทมีอาทิวา เนกขัมเมเนน กามจฺจนุหํ
ถาวรฺฐเณ สีสํ, อวิตฺถกมฺภูเณ สีสํ-ชื่อว่าศีล ด้วยอรรถว่าสำรวม
และไม่ก้าวล่วง กามฉันทะ ด้วย เนกขัมมะ. ในบทนั้นมีอธิบายว่า
เพราะภิกษุสำรวมไม่ก้าวล่วงกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ, ฉะนั้น เนก-
ขัมมะ จึง เป็นศีล. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เนกขัมมะ เป็น
ตติยวิภคตติลงในอรรถปฐมวิภคตติ. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. แต่ในบาลี
ท่านแสดงเนกขัมมะและอัพยาบาทแล้วอัพยาบาทที่เหลือ เพราะมีนัยดังได้
กล่าวแล้วในหนหลัง แล้วจึงแสดงอรหัตมรรคเท่านั้นไว้ในที่สุด

๕๐] พระสารีบุตรครั้นแสดงศีลด้วยสามารถ การสำรวม และ
การไม่ก้าวล่วง อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงทั้งสองอย่างนั้นจึงกล่าว
บทมีอาทิวา ปฺลจฺ สีสานิ ปาณาติปาตสุทฺ ปหานํ สีสํ - ศีล ๕ คือ
การละปาณาติบาตเป็นศีล. อนึ่ง ในบทนี้พึงประกอบว่า การละปาณา-
ติบาตเป็นศีล, การเว้นจากปาณาติบาตเป็นศีล, เจตนาเป็นปฏิปักษ์ต่อ
ปาณาติบาตเป็นศีล, ความสำรวมปาณาติบาตเป็นศีล การไม่ก้าวล่วง
ปาณาติบาตเป็นศีล.

บทว่า ปหานํ - การละ ความว่า ชื่อว่าธรรมไร ๆ เว้นจากเพียง
ไม่ให้เกิดปาณาติบาตเป็นต้น ดังกล่าวแล้วย่อมน้อมไม่มี, เพราะการละนั้นๆ

ชื่อว่าเป็นการรับรอง ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งของกุศลธรรมนั้น ๆ, และ
ชื่อว่าเป็นที่รวม เพราะไม่ทำสภาพที่กระจัดกระจาย, ฉะนั้น ท่านจึง
กล่าว สิลฺล เพราะอรรถว่า เป็นการปฏิบัติกล่าวคือ เป็นที่รับรอง
และเป็นที่รวม ดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้นนั้นแล. ธรรม อย่างนอก
นี้ ท่านกล่าวหมายถึงสภาพที่เป็นไปของจิต ด้วยสามารถการเว้นจาก
ปาณาติบาตนั้น ด้วยการสำรวมปาณาติบาตนั้น ด้วยเจตนาสัมปยุต
ด้วยการเว้นและการสำรวมทั้งสองนั้น และด้วยการไม่ล่วงของผู้ไม่ล่วง
ปาณาติบาตนั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง แม้การละก็ยังมีอยู่โดยธรรมดานั่นเอง. อย่างไร ?

ชื่อว่า ปหานํ เพราะยอมละสิ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อปาณาติบาต
เป็นต้น ด้วยการเว้นและการสำรมนั้น, หรือยอมละสิ่งเป็นปฏิปักษ์
นั้น. สิ่งเป็นปฏิปักษ์นั้น คืออะไร ? กุศลธรรมแม้ทั้งหมด. แต่อาจารย์
พวกอื่นกล่าวว่า แม้ในเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าวิริติเป็นอันเดียวกันกับ
ความแน่นอนในกุศลทั้งหมด เพราะถือเพียงคำว่า เวรมณิ สิลฺล - การ
เว้นเป็นศีล ยังมีอยู่, ในที่นี้ไม่เป็นเช่นนั้น. ท่านกล่าวอปริยัตตศีล
เท่านั้น ในศีลสองอย่าง คือ ปริยัตตศีล และอปริยัตตศีล ทำให้พิเศษ
ด้วยบท ๕ บท มี ปหานะ เป็นต้น. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตร
จึงกล่าวว่า เอวรูปานิ สีลานิ จิตฺตสุส อวิปฺปฏิสํสํรายํ ถํวตฺตุนฺติ
ฯเปฯ สจฺจิกาทพฺพํ สจฺจิกโรนฺโต ลิกฺขติ - ศีลทั้งหลายเห็นปาน

นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต ฯลฯ เมื่อทำให้แจ้งซึ่ง
ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าย่อมศึกษาดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ทว่า อวิปปฏิสหาย สัตตุนฺติ ความว่า
ย่อมเป็นไปโดยชอบ เพื่อความไม่เดือดร้อน เพราะพระบาลีว่า ความ
ตำรวม เพื่อความไม่เดือดร้อน และว่า ดูก่อนอนนทํ ศีลมีความ
ไม่เดือดร้อนเป็นประโยชน์ มีความไม่เดือดร้อนเป็นอนิสงตฺ.^๑

ย่อมเป็นไปเพื่อความปราโมทย์ เพราะพระบาลีว่า ความไม่
เดือดร้อน ย่อมเป็นไปเพื่อความปราโมทย์ และว่า ความปราโมทย์
ย่อมเกิดแต่ผู้ใส่ใจโดยแยบคาย.^๒

ย่อมเป็นไป เพื่อปิติ เพราะพระบาลีว่า ความปราโมทย์ ย่อม
เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปิติ และว่า ปิตีย่อมเกิดแก่ผู้ปราโมทย์.^๓

ย่อมเป็นไปเพื่อ ปัสสัทธิ เพราะพระบาลีว่า ปิตีย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ และว่า กายย่อมสงบ แต่ผู้มีใจปิติ.^๔

ย่อมเป็นไปเพื่อ โสมนัส เพราะพระบาลีว่า ปัสสัทธิย่อมเป็น
ไปเพื่อประโยชน์แก่ความสุข^๕ และว่า กายที่สงบย่อมเสวยความ
สุข.^๖ เพราะ ความสุขทางจิต ท่านกล่าววว่า เป็นโสมนัส.

๑. วิ. ป. ๘/๑๐๘๔. ๒. อจ. เอกาทสก. ๒๔/๒๐๘. ๓. ขุ. ป. ๓๑/๑๘๓.
๔. อจ. ปญจก. ๒๒/๒๖. ๕. อจ. ปญจก. ๒๒/๒๖. ๖. วิ. ป. ๘/๑๐๘๔.
๗. อจ. ปญจก. ๒๒/๖๔.

บทว่า **อาเสวนาย** - เพื่อการเสพโดยเอื้อเพื่อ ได้แก่ การเสพโดยเอื้อเพื่ออย่างหนัก.

เสพอะไร? ความสุขที่แท้ เพราะความสุขท่านกล่าวด้วยคำว่า โสมนัสเป็นลำดับ.

สมาธิเป็นสุขที่แท้ เพราะบาลีว่า **จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น**.ⁿ การเสพสมาธิที่แท้ ด้วยประการฉะนี้.

คิดเป็นปานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสพโดยเอื้อเพื่อสมาธินั้น, อธิบายว่า **ศีลทั้งหลายย่อมเป็นไปเพื่อความมีกำลังคล่องแคล่ว**.

บทว่า **ภาวนาย** - เพื่อความเจริญ ได้แก่ เพื่อความเจริญของสมาธินั้นนั่นเอง.

บทว่า **พหุลีกมฺมาย** - เพื่อให้มาก ได้แก่ เพื่อทำสมาธินั้นบ่อย ๆ.

ย่อมเป็นไป เพื่อเป็นเครื่องประดับ โดยให้สำเร็จ เป็นเครื่องประดับมี สัทชินทริย์ เป็นต้น ของสมาธิอันเป็นมูลเหตุแห่งความ เป็นไปมีความไม่เดือดร้อน เป็นต้น.

ย่อมเป็นไป เพื่อเป็นบริวาร โดยให้สำเร็จสัมภาระของสมาธิ มีความไม่เดือดร้อน เป็นต้น.

ปริกขาร ศัพท์ในบทนี้มีความว่า ของใช้ **คุณ** ในประโยคมีอาทิ
ว่า **เย จ โข อิม ปพฺพชิตฺเตน ชีวิตปริกขารา สมฺมทานตพฺพา**^๑
ของใช้สำหรับชีวิตเหล่านี้ อันบรรพชิตควรจัดหาไว้. มีความว่า เครื่อง
ประดับ **คุณ** ในประโยคมีอาทิว่า **รโถ สีสปริกขารุ, ฌานกฺโข**
จกฺกวิริโย^๒ - รถ คือ กาย มีศีลเป็นเครื่องประดับ, **เพลา** คือ ฌาน
มีความเพียรเป็นจักร. มีอรรถว่า **บริวาร** **คุณ** ในบทมีอาทิว่า **สตฺตฺหิ**
นฺครปริกขารเหหิ สฺวปริกขตฺ โหติ^๓ - นครเป็นอันคุ้มกันด้วยดี ด้วยการ
แวดล้อมนคร ๗ ประการ. แต่ในที่นี้ ท่านกล่าว **สมฺมการตุโถ** มี
ความว่า สัมภาระ เพราะอสังการและบริวารมาแยกกัน.

อนึ่ง อรรถแห่งสัมภาระมีความว่าปึงจัย. ศีลย่อมเป็นไปเพื่อ
เป็นบริวารด้วยให้สำเร็จธรรมสมบัติมีผัสสะ สัมปยุตด้วยสมาธิเป็นต้น
โดยความเป็นมูลเหตุนั่นเอง, ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์ เพราะให้
สำเร็จความบริบูรณ์ ด้วยให้ถึงความเป็นปัทฏฐานแห่งสมาธิและวิปัสส-
นา และด้วยให้ถึงความเป็นผู้ชำนาญ.

พระสารีบุตรครั้งแสดงสมาธิบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง โดย
อุปนิสัยแห่งศีลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงยถาภูตญาณทัสนะเป็นต้น
อันเป็นปัทฏฐานของสมาธิ มีศีลเป็นมูล เพราะบาลีว่า **สมาหิต**
จิตฺเต ยถาภูตฺ ปชานาติ, ยถาภูตฺ ชานํ ปสุถํ นิพฺพินฺหฺตติ,

นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมฺลจฺจติ.^๑ - เมื่อจิตตั้งมั่นย่อมรู้เห็นความ
ความเป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย, เมื่อ
เบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด, เพราะกายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้นดังนี้.
จึงกล่าววทมีอาทิวา **เอกนฺตนิพฺพิตาย** - เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วน
เดียว. เมื่อแสดงความเบื่อหน่ายแล้วก็เป็อันแสดงยถาภูตญาณทัสสนะ
อันเป็นปทัฏฐานแห่งความเบือหน่ายนั้นนั่นแล. เมื่อยถาภูตญาณ-
ทัสสนะนั้นยังไม่สำเร็จ ความเบือหน่ายก็ยังไม่สำเร็จ. กีบทเหล่านั้น
มีอรรถดังได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล. แต่ในที่นี้ยถาภูตญาณทัสสนะ กำหนด
เอานามรูปพร้อมด้วยปัจฉัย.

พระสารีบุตรครันแสดงถึงประโยชน์ของศีล อันมีอมตมทานิพ-
พานเป็นที่สุด อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงความคิดที่ศีลนั้นเป็น
อริศีลสิกขา และอริจิตสิกขา อริปัญญาสิกขา อันมีอริศีลสิกขาเป็น
มูล จึงกล่าววทมีอาทิวา **เอวฺรฺอุปานํ สีลาณํ สํวรปฺริสฺสุทฺธิ อริสีล-**
ความบริสุทฺธิแห่งความสำรวมศีลเห็นปานนี้เป็นอริศีล.

ในบทเหล่านั้น ความบริสุทฺธิ คือ ความสำรวมนั่นเอง ชื่อว่า
สังวรปาริสฺสุทฺธิ. ความบริสุทฺธิแห่งความสำรวมศีลอาศัยวิวิญญูะ อันเป็น
ศีลไม่มีที่สุดเห็นปานนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นอริศีล เพราะเป็นศีลยิ่งกว่า
ศีลที่เหลือ เพราะอาศัยวิวิญญูะ.

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๘๒.

บทว่า **สัรวปาริสุทธียา จิตฺ จิตฺตํ** - จิตตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ ด้วยความสำรวม ความว่า จิตตั้งอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ ด้วยความสำรวม คีลเช่นนี้ ย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน เพราะนำความไม่เดือดร้อนเป็นต้น มาด้วยดี, คือตั้งอยู่ในสมาธิ.

ความบริสุทธิ์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอวิกเขปปาริสุทธิ. สมาธิอันเป็นส่วนแห่งการแทงตลอด เว้นจากมลทินทั้งปวง ท่านกล่าว ว่า อธิจิตฺตํ เพราะเป็นสมาธิยิ่งกว่าสมาธิที่เหลือ. ในบทนี้ท่านชี้แจง ถึงสมาธิ ด้วยหัวข้อว่า **จิตฺตํ**.

บทว่า **สัรวปาริสุทธิ สมฺมา ปสฺสตี** - พระโยคาวจรย่อมเห็น ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ ความว่า ย่อมเห็นความบริสุทธิ์ คือความสำรวมด้วยศีลโดยชอบ ด้วยสามารถแห่ง **ญาตปริญญา** และ **ตฺริณปริญญา**, ย่อมเห็นสมาธิอันบริสุทธิ์ กล่าวคือ ความบริสุทธิ์ คือ ความที่จิตไม่ฟุ้งซ่านอย่างนั้นนั้นแลโดยชอบ. เมื่อพระโยคาวจรเห็น อย่างนั้นความบริสุทธิ์ กล่าวคือ ความเห็น ชื่อว่า **ทสฺสนปาริสุทธิ**- ความบริสุทธิ์แห่งทัสนะ.

ทัสนปาริสุทธิ นั้นแล ท่านกล่าวว่าเป็น **อธิปญญา** เพราะ ยิ่งกว่าปัญญาที่เหลือ.

บทว่า **โย ตตฺถ** คือ ในความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่านและ ทัสนะนั้น. บทว่า **สัรวภฺจฺโจะ** คือ ความสำรวม.

พึงทราบความไม่พึงชานและความเห็น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน, สิกขา คือ อธิศีลนั้นแล ชื่อว่าอธิศีลสิกขา. แม้นอกนั้น ก็พึงทราบอย่างนี้.

พระสารีบุตรครั้นแสดงสิกขา ๓ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงถึงลำดับของสิกขาเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อิม่า ติสฺโส สิกขาโย อวชฺเชนฺโต สิกฺขติ-** พระโยคาวจรเมื่อนึกถึงสิกขา ๓ เหล่านี้ ชื่อว่าย่อมศึกษา. บทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ พระโยคาวจร แม้เมื่อนึกถึงเพื่อยังสิกขาอย่างหนึ่ง ๆ ให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, ครั้นรู้แล้วแม้เห็นอยู่ยู่ว่า สิกขาชื่ออย่างนี้ ก็ช่วยย่อมศึกษา, ครั้นรู้ตามแม้เห็นอยู่บ่อย ๆ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, ครั้นเห็นแล้ว แม้พิจารณาตามที่เห็น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา ครั้นพิจารณาแล้ว แม้ตั้งมั่นทำจิตไม่ไหว่นไหวในสิกขานั้น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, แม้ทำกิจของตน ๆ ด้วยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา อันสัมปยุตด้วยสิกขานั้น ๆ ก็ชื่อว่าย่อมศึกษา, เมื่อทำกิจนั้น ๆ แม้ในกาลมีความรู้ยิ่งในสิ่งที่ควรรู้ยิ่งเป็นต้น ก็ชื่อว่าย่อมศึกษาสิกขา แม้ ๓ อย่าง. บทว่า **ปญฺจ สีลานิ** เป็นต้นอีกครั้ง มีความดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

๕๑] อนึ่ง พึงทราบความในบทมีอาทิว่า **อรหตุตมคฺเคน สพฺุพฺกิสถานํ** ดังต่อไปนี้ บทเหล่านั้นถูกต้องทีเดียว เพราะความไม่

มีความเดือดร้อนเป็นต้น และเพราะความมีการเสพโดยเอื้อเพื่อเป็นต้น ด้วยดีของพระอรหันต์ทั้งหลาย.

พึงประกอบมีอาทิว่า **เอกนุตนิพุพิทานาย** - เพื่อความเบื้อ-
หน่ายโดยส่วนเดียว ในขณะที่แห่งมรรค จุสติปัญญาและสัมมัปธาน.

พึงประกอบคำทั้งสองนี้ว่า **ถาวรปริสุทธิ สมมา ปุสฺสติ,**
อริกฺเขปปริสุทธิ สมมา ปุสฺสติ - พระโยคาวรย่อมเห็นความบริสุทธิ์
ด้วยสังวรโดยชอบเป็นศีล, ย่อมเห็นความบริสุทธิ์ด้วยจิตไม่ฟุ้งซ่าน
โดยชอบเป็นศีล ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่ผลสมาบัติ.
คำที่สองย่อมถูกต้อง แม้ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา เพื่อประโยชน์แก่
นิโรธสมาบัติ. ในคำทั้ง ๕ มีอาทิว่า **อวชฺชนฺโต ลิกฺขติ** พึงทราบ
ว่าท่านกล่าวว่า **ลิกฺขติ** เพราะสภาพมีศีลขั้นของพระอเสกยะเป็นต้น
แม้ในความไม่มีสิ่งที่จะต้องศึกษาของพระอรหันต์,

บทมีอาทิว่า **สทฺธาย อธิมุจฺจนฺโต ลิกฺขติ** - พระโยคาวจร
น้อมไปด้วยศรัทธา ก็ชื่อว่ายอมศึกษา ท่านกล่าวหมายถึงขณะแห่ง
มรรคนั่นเอง. พึงประกอบคำแม่อื่นที่ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอุปจาระ
อัปปนา วิปัสสนาและมรรคตามสมควร.

จบ อรรถกถาสีลมยญาณนิตเทศ

สมาธิภาวนามยญาณนิตเทศ

[๕๒]ปัญญาในการสำรวจแล้วตั้งไว้ด้วยดี เป็นสมาธิภาวนามยญาณอย่างไร ? สมาธิอย่างหนึ่ง คือ เอกัคตาคจิต. สมาธิ ๒ คือ โลกียสมาธิ ๑ โลกุตระสมาธิ ๑. สมาธิ ๓ คือ สมาธิมีวิตกและวิจารณ์ ๑ สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ๑ สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ๑. สมาธิ ๔ คือ สมาธิมีส่วนเสื่อม ๑ สมาธิเป็นส่วนตั้งอยู่ ๑ สมาธิเป็นส่วนวิเศษ ๑ สมาธิเป็นส่วนชำแรกกิเลส ๑. สมาธิ ๕ คือ สมาธิมีปีติแผ่ไป ๑ สมาธิมีสุขแผ่ไป ๑ สมาธิมีจิตแผ่ไป ๑ สมาธิมีแสงสว่างแผ่ไป ๑ สมาธิมีการพิจารณาเป็นนิมิต ๑. สมาธิ ๖ คือ สมาธิมีเอกัคตาคจิตมิได้ฟุ้งซ่านด้วยสามารถพุทธานุสติ ๑ ธรรมานุสติ ๑ สังฆานุสติ ๑ สีลานุสติ ๑ จาคานุสติ ๑ เทวตานุสติ ๑. สมาธิ ๗ คือ ความเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ ๑ เป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งสมาธิ ๑. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในความงามแห่งสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในโคจรแห่งสมาธิ ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมไปแห่งสมาธิ ๑. สมาธิ ๘ คือ สมาธิมีเอกัคตาคจิตมิได้ฟุ้งซ่านด้วยสามารถปลุกวิกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ นีลกสิณ ๒ ปิตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑. สมาธิ ๙ คือ รูปาวจรสมาธิส่วนเลว ๑ ส่วนปานกลาง ๑ ส่วนประณีต ๑ อรูปาวจรส่วนเลว ๑ ส่วนปานกลาง ๑ ส่วนประณีต ๑ สุกญุตสมาธิ ๑

อนิมิตตสมาธิ ๑ อัปปณิหิตสมาธิ ๑. สมาธิ ๑๐ คือ สมาธิมีเอกัคคา-
จิตมิได้ฟุ้งซ่านด้วยสามารถอุทฺธมาตคสัญญญา ๑ วินีตคสัญญญา ๑ วิปฺพ-
พคสัญญญา ๑ วิทิตคสัญญญา ๑ วิกขายิตคสัญญญา ๑ วิกขิตตคสัญญญา ๑
หตวิกขายิตคสัญญญา ๑ โลหิตคสัญญญา ๑ ปุพุกคสัญญญา ๑ อัญญิกคสัญญญา ๑
สมาธิเหล่านี้รวมเป็น ๕๕.

[๕๓] อีกอย่างหนึ่ง สภาพในความเป็นสมาธิแห่งสมาธิ ๒๕^{*}
ประการ คือ สมาธิเพราะอรรถว่าอันสัทชินทริย์เป็นต้นกำหนดถือเอา ๑
เพราะอรรถว่าอินทริย์เป็นบริวารแห่งกันและกัน ๑ เพราะอรรถว่า
สัทชินทริย์เป็นต้นบริบูรณ์ ๑ เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว ๑
เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ เพราะอรรถว่าไม่เสไป ๑ เพราะอรรถว่า
ไม่ขุ่นมัว ๑ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ๑ เพราะอรรถว่าหลุดพ้นจาก
กิเลส ๑ เพราะความที่จิตตั้งอยู่ด้วยสามารถความตั้งมั่นในความเป็นจิต
มีอารมณ์เดียว ๑ เพราะอรรถว่าแสวงหาความสงบ ๑ เพราะอรรถว่า
ไม่แสวงหาธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบ ๑ เพราะแสวงหาความสงบ
แล้ว ๑ เพราะไม่แสวงหาธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะ
อรรถว่ายึดมั่นความสงบ ๑ เพราะอรรถว่าไม่ยึดมั่นธรรมอันเป็นข้าศึก
แก่ความสงบ ๑ เพราะยึดมั่นความสงบแล้ว ๑ เพราะไม่ยึดมั่นธรรม
๑. นับแล้วได้ ๒๗.

อัน เป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าปฏิบัติสงบ ๑ เพราะ
อรรถว่าไม่ปฏิบัติสงบ ๑ เพราะปฏิบัติสงบแล้ว ๑ เพราะไม่ปฏิบัติ
ไม่สงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าเพ่งความสงบ ๑ เพราะอรรถว่าเผาธรรม
อันเป็นข้าศึกแก่ความสงบ ๑ เพราะเพ่งความสงบแล้ว ๑ เพราะเผา
ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ความสงบแล้ว ๑ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสงบ
เป็นสภาพเกื้อกูลและนำสุขมาให้ ๑ สภาพในความเป็นสมาธิ
เหล่านี้รวมเป็น ๒๕.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถรู้ว่าธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการสรวมแล้ว
ตั้งไว้ดี เป็นสมาธิภาวนามยญาณ.

อรรถกถาสมาธิภาวนามยญาณนิตเทศ

๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิภาวนามยญาณนิตเทศ ดังต่อ
ไปนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงประเภทของสมาธิ ตั้งแต่หมวดหนึ่งๆ แต่
ต้นจนถึงหมวด ๑๐ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า เอโก สมาธิ อย่าง
หนึ่ง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า จิตตสฺส เอกคฺคตา - ความว่าชื่อว่า
เอกคฺค โท เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เลิศ คือ สูงสุดอย่างหนึ่ง เพราะ

ไม่มีความฟุ้งซ่านแห่งอารมณ์ต่างๆ, ความแห่งเป็น เอกคุโณนั้น
ชื่อว่า เอกคุตตา เพื่อแสดงธรรมที่มีจิตมีอารมณ์หนึ่งนั้น ไม่ใช่สัตว์
ท่านจึงกล่าวว่า จิตฺตสุต.

ในหมวด ๒ บทว่า โลกิโย วัฏฏะท่านกล่าวว่า โลโก เพราะ
อรรถว่าแตกสลายไป, สมภาประกอบแล้วในโลก โดยความเป็นสมภา
เนื่องอยู่ในวัฏฏะนั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า โลกิยะ.

บทว่า โลกุตฺตโร ชื่อว่า อุตตระ เพราะข้ามไปแล้ว, ชื่อว่า
โลกุตระ เพราะข้ามไปจากโลกโดยความเป็นสมภาไม่เนื่องอยู่ในโลก

ในหมวด ๓ ชื่อว่า สวิตกฺกสวิจาโร เพราะสมภาที่มีวิตกและ
วิจารณ์. สมภาไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ทำนองนั้น. ในสมภาที่มีวิตกและวิจารณ์
ชื่อว่า วิจารณ์มฺตฺโต เพราะอรรถว่ามีแต่วิจารณ์เท่านั้นเป็นประมาณ
อธิบายว่า สมภาไม่ถึงการประกอบร่วมกันกับด้วยวิตกยิ่งกว่าวิจารณ์. ชื่อว่า
อวิตกฺกวิจารณ์มฺตฺโต เพราะสมภาไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์. แม้ใน ๓ อย่าง
อาจารย์บางพวกก็ตัดออกไป. หมวด ๔ หมวดมีอธิบายไว้แล้ว.

ในหมวด ๖ สตินั้นแลเพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงชื่อว่า อนุสติ,
อีกอย่างหนึ่งชื่อว่าอนุสติ เพราะสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา
เพราะเป็นไปในฐานะที่ควรเป็นไปบ้าง, อนุสติ เกิดขึ้นปรารภถึง
พระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุสติ. บทนี้เป็นชื่อของสติมีคุณของพระ

พุทธเจ้ามีพระอรหันต์เป็นต้นเป็นอารมณ์. ชื่อว่า **อวิกุเขโป** เพราะ
ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ด้วยสามารถแห่งพุทธานุสตินั้นนั่นเอง ไม่
ฟุ้งซ่านโดยความเป็นปฏิปักษ์ของความฟุ้งซ่านอันได้แก่ **อุทธัจจะ**

อนุสติเกิดขึ้นเพราะปรารภ **พระธรรม** ชื่อว่า **ธรรมานุสติ**. บท
นี้เป็นชื่อของสติมีคุณของพระธรรม มีความที่พระธรรมอันพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า **สังฆานุสติ**, บทนี้เป็น
ชื่อของสติมีคุณของพระสงฆ์มีความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น
เป็นอารมณ์.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า **สีลานุสติ**, บทนี้เป็นชื่อของ
สติ มีคุณของศีลมีความที่ศีลของตนไม่ขาดเป็นต้น.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภจาคะ ชื่อว่า **จาคานุสติ**, บทนี้เป็นชื่อ
ของสติมีคุณของจาคะมีความที่ตนสละออกไปแล้ว.

อนุสติเกิดขึ้นปรารภเทวดาทิ้งหลาย ชื่อว่า **เทวดานุสติ**. บท
นี้เป็นชื่อของสติมีคุณของศรัทธาเป็นต้น ของตนเป็นอารมณ์ ตั้งเทวดา
ไว้ในฐานะเป็นพยาน.

ในหมวด ๗ บทว่า **สมาธิกุสลตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ
หลายประเภท โดยประเภทมีสมาธิอย่างเดียวกันเป็นต้นว่า นี่เป็นสมาธิ

อย่างนี้, นี้เป็นสมาธิอย่างนี้. บทนี้เป็นชื่อของปัญญากำหนดสมาธิ.
ความเป็นผู้ฉลาดโดยวิธีทำให้สมาธิเกิด เพราะเป็นผู้ฉลาดในสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสุต** **สมาปตฺตกุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดใน
การเข้าสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิที่ทำให้เกิดแล้ว.
ด้วยบทที่เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ชำนาญในการเข้าสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสุต** **ฉฺฉิตฺตกุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้ง
สมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งสมาธิที่เข้าแล้วตามความชอบ
ใจด้วยสามารถความสืบทอดกันไป. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความ
เป็นผู้ชำนาญในการตั้งใจ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรนั้น ยังอาการเหล่านั้นให้ถึง
พร้อมด้วยการถือเอานิมิต ย่อมสำเร็จเพียงอัปนาเท่านั้น, ไม่ยั่งยืน.
ส่วนฐานะที่ยั่งยืนย่อมมิได้ เพราะชำระธรรมอันเป็นอันตราแยกสมาธิ
ไว้ด้วยดี. จริงอยู่ภิกษุใดข่มกามฉันทะ ด้วยการพิจารณาโทษของกาม
เป็นต้นไว้ด้วยดีไม่ได้ กระทำความยวบช้าทางกายด้วยกายปีสัทธา
ให้สงบด้วยดีไม่ได้, บรรเทาถีนมิทธะด้วยความใส่ใจถึง อารัมภธาตุ
คือความเพียรให้ดีไม่ได้. ถอนอุทธัจจะกุกกุจจะด้วยใส่ใจถึงสมถนิมิต
ให้ดีไม่ได้, ชำระธรรมอันเป็นอันตราของสมาธิให้ดีไม่ได้ แล้วเข้า
ฌาน, ภิกษุนั้นย่อมออกจากฌานโดยเร็วทันที จุจกรมรเข้าไปยังที่อยู่

อันไม่สะอาด และพระราชเสด็จเข้าไปสู่อุทยานที่แสนจะสกปรก ย่อมออกไปโดยเร็วพลัน.

ส่วนภิกษุใดชำระธรรมอันเป็นอันตรายแก่สมาธิได้คร แล้วเข้าฌาน, ภิกษุนั้นย่อมเข้าฌานภายในสมบัติได้ตลอดวันทั้งคืน คุณภมรเข้าไปยังที่อาศัยอันสะอาด, และพระราชเสด็จเข้าไปยังอุทยานอันเรียบร้อย ย่อมอยู่ได้ตลอดวัน. ดังที่พระโหราจารย์กล่าวไว้ว่า

กาเมสุ ฉนุทํ ปฏิฆํ วิโนทเย

อุทฺทจฺจฺฉินํ วิจิกิฉฺฉปฺลจฺฉมํ,

วิเวกปามุชฺชกเรน เจตสา

ราชาว สุทฺทฺชนฺตคฺโคต ตฺทึ รเม.

พระโยคาวจรผู้มีจิตทำความปรามิทยในวิเวก
พึงบรรเทาความพอใจในกามทั้งหลาย ความเคียด-
แค้น ความฟุ้งซ่าน ความหดหู่ และความสงสัย
เป็นที่ ๕, ดูพระราชเสด็จไปสู่สถานที่โดยเป็น
ระเบียบเรียบร้อย ทรงพึงพอพระทัย ณ ที่นั้น.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า อันพระโยคาวจรผู้ประสงค์
จะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน พึงชำระธรรมอันเป็นข้าศึก แล้วจึงเข้าฌาน
เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ฉลาดในการยังวิธีนั้นให้ถึงพร้อม แล้ว
จึงทำสมาธิให้ตั้งอยู่ได้นาน.

บทว่า **สมาธิสฺส วุฏฺฐานกฺุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ ด้วยการออกตามเวลาที่กำหนดไว้แห่งสมาธิที่เป็นไปแล้วตามความพอใจด้วยการสืบทอดกันไป. พึงทราบที่ท่านทำเป็นฉันทวิริยัตถิสังในอรรถแห่งปัญจมีวิริยัตถิ คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **ยสฺสาปี ฌมฺมํ ปุริโส วิชฺชเยนา** - บุรุษพึงรู้แจ้งธรรมแม้จากผู้อื่น. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ชำนาญในการออกจากสมาธิ.

บทว่า **สมาธิสฺส กฺุสฺสตา** - ความเป็นผู้ฉลาดในความงามแห่งสมาธิ ความว่า ความเป็นผู้ไม่เจ็บไข้ ความเป็นผู้ไม่มีโรคชื่อว่า **กฺุสฺสตา**. ความเจ็บไข้ท่านกล่าวว่า **อกฺุสฺสโก** แม้ในวินัยท่านก็กล่าวไว้ว่า **นาหิ ฌเนเต อกฺุสฺสโก** - ท่านขอรับผมไม่เจ็บไข้. ความเป็นผู้ฉลาดในการทำความไม่เจ็บไข้แห่งสมาธิ ด้วยความไม่มีความปรารถนาอันลามก ซึ่งเป็นข้าศึกของการได้ฌานดังที่ท่านกล่าวไว้ในอนึ่งคณสูตร และวัตถุสูตร* และด้วยความปราศจากอุปกิเลสของจิตมีอภิขมาเป็นต้น, ท่านกล่าวว่า ความเป็นผู้ฉลาดในความงามของสมาธิ คือความเป็นผู้ฉลาดในความเป็นผู้ไม่มีความเจ็บไข้ คือกิเลส.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กฺุสฺสตา** ได้แก่ ความเป็นผู้ควรแก่การงาน เพราะความที่คำว่า **กฺุสฺส** เป็นไวพจน์ของกัมมัฏฺเฐตา - ความเป็นผู้
๑. ขุ. ชา. ๒๓/๑๔๓๐. ๒. วิ. มหาวีภังค ๑/๑๕๒. ๓. ม.ม. ๑๒/๕๔.

ควรแก่การงาน. ดังที่ท่านกล่าวว่า ยา จิตตสุส อกลุยา อกม-
มญฺญตา* - ความที่จิตไม่สมประกอบ ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน.
และว่า กลฺลจิตฺตํ มุทฺทจิตฺตํ วินีวณจิตฺตํ* - จิตควรแก่การงาน จิต
อ่อนโยน จิตปราศจากนิวรณ์. กลฺลศัพฺทํในบทนี้ มีความว่า
ควรแก่การงาน. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า ความเป็นผู้ฉลาดใน
การทำความคล่องแคล่วแห่งสมาธิด้วยการฝึกจิต โดยอาการ ๑๔ อย่าง
เหล่านี้ คือ โดยอนุโลมแห่งกสิณ ๑ โดยปฏิโลมแห่งกสิณ ๑ โดย
อนุโลมปฏิโลมแห่งกสิณ ๒ โดยอนุโลมแห่งฌาน ๑ โดยปฏิโลมแห่ง
ฌาน ๑ โดยอนุโลมปฏิโลมแห่งฌาน ๑ โดยการก้าวเข้าไปสู่ฌาน ๑
โดยการก้าวเข้าไปสู่กสิณ ๑ โดยการก้าวเข้าไปสู่ฌานและกสิณ ๑ โดย
การก้าวไปสู่องค์ ๑ โดยการก้าวไปสู่อารมณ์ โดยการก้าวไปสู่องค์
และอารมณ์ ๑๕ โดยการกำหนดองค์ ๑ โดยการกำหนดอารมณ์ ๑ หรือ
โดยอาการ ๑๕ เพิ่มบทว่า โดยกำหนดองค์และอารมณ์ ๑.

บทว่า สมาธิสุส โจรกฺกุสฺสตา - ความเป็นผู้ฉลาดในโจร
แห่งสมาธิ ความว่า เป็นผู้ฉลาดในอารมณ์มีกสิณเป็นต้น อันเป็นโจร
แห่งสมาธิในอารมณ์เหล่านั้น ด้วยการทำความนึกถึงตามความพอใจ
เพราะประสงค์จะเข้าฌานนั้น ๆ ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความเป็น
ผู้ชำนาญในการนี้ถึง ด้วยการนึกถึงกสิณ.

๑. อภ. ตี. ๓๔/๗๕๑. ๒. วิ. มหา ๔/๒๖.

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นผู้ฉลาดในโคจรแห่งสมาธิด้วยสามารถ
การแผ่กลิ้งไปในทิศทางนั้น ๆ และด้วยสามารถการตั้งไว้นานแห่ง
กสิณที่ถูกต้องแล้วอย่างนี้.

บทว่า **สมาธิสส อภินิหารกุสस्ता** - ความเป็นผู้ฉลาดใน
การน้อมไปแห่งสมาธิ ความว่า ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมไปในการ
ทำสมาธิต่าง ๆ โดยนัยความเป็นอันเดียวกัน ด้วยการน้อมเข้าไปสู่ความ
เป็นสมาธิสูง ๆ. จริงอยู่ อุปจารณาถึงความชำนาญ ย่อมน้อมเข้าไป
เพื่อประโยชน์แก่ปฐมฌาน หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา. ปฐมฌาน
เป็นต้นก็อย่างนั้น ย่อมน้อมเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่ทุติยฌานเป็นต้น
หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา, จตุตถฌานย่อมน้อมไปเพื่อประโยชน์แก่
อรุพสมาบัติ หรือเพื่อประโยชน์แก่อภิญญา หรือเพื่อประโยชน์แก่
วิปัสสนา, อากาสนัญญาจนนะย่อมน้อมเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่วิญญา-
ณัญญาจนนะเป็นต้น หรือเพื่อประโยชน์แก่วิปัสสนา ความเป็นผู้ฉลาด
ในการน้อมไปแห่งสมาธิในญาณนั้น ๆ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. ก็
เพราะปัญญา ชื่อว่าความเป็นผู้ฉลาด. ปัญญานั้นไม่ใช่สมาธิ. ฉะนั้น
พึงทราบว่ สมาธิ ๗ อย่าง ท่านกล่าวด้วยสามารถปัญญานำไปสู่สมาธิ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า **สมาธิกุสस्ता** - ความเป็น
ผู้ฉลาดในสมาธิ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในความใส่ใจที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **สมาปัตติกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในความใส่ใจที่องค์ฌานปรากฏแก่ผู้เข้าฌาน.

บทว่า **จิตติกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการตั้ง ได้แก่ ความรู้การออกจากนิรณันท์ในความใส่ใจที่สมาธิแน่นแฟ้นไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **วุฏฐานกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการออก ได้แก่ รู้การออกจากนิรณันท์ในปฐมฌาน, รู้การออกจากองค์ในฌาน ๓, รู้การออกจากอารมณ์ในรูปสมาบัติ, รู้การออกจากความฟุ้งซ่านในลักษณะอันมีประมาณยิ่ง, รู้การออกจากความพอใจของตนในกาลมีที่สุดและในกาลมีกิจที่ควรทำครั้งสุดท้าย.

บทว่า **กุตตกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในความงาม ได้แก่ รู้ว่าความเป็นผู้ฉลาดในความงามแห่งสมาธิ เพราะจิตสบาย ร่างกาย สบาย อาหารสบาย เสนาสนะสบาย และบุคคลสบาย.

บทว่า **โคจรกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในโคจร ได้แก่ รู้เพื่อทำความกำหนดอารมณ์, รู้เพื่อทำความแผ่ไปยังทิศ, รู้เพื่อความเจริญ.

บทว่า **อภินิหารกุสลา** - ความเป็นผู้ฉลาดในการน้อมเข้าไป ได้แก่ น้อมนำจิตเข้าไปด้วยการใส่ใจโดยชอบในสมาธินั้น ๆ, เมื่ออุปจาระถึงความชำนาญแล้ว ย่อมนำจิตเข้าไปในปฐมฌาน, ย่อมนำจิตเข้าไปในฌานสูง ๆ ในอภิิญญา ในรูปสมาบัติ และในวิปัสสนา.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนา ความแห่งบททั้งหลายเหล่านี้ว่า
ความเป็นผู้ฉลาด ในการน้อมไปในสมาธินั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้.

หมวด ๘ มีอรรถดังกล่าวแล้ว. ในหมวด ๙ บทว่า **รูปาวจร**
ธรรมเป็นรูปเป็นไฉน? รูปาวจรเนื่องในรูปาวจรธรรม ดังที่ท่าน
กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า **เหตุจโต พุรหมฺโลกํ ปริยหุตํ กริตฺวา**
อุปริโต อกนิฏฺเฐ เทเว อนุโตกริตฺวา เบื้องล่าง ทำพรหมโลกให้มี
ที่สุด เบื้องบนทำเทพชั้นอกนิฏฐ์เป็นที่สุด. ในข้อนี้มีวจนัตถะดังต่อไปนี้
นี้ ชื่อว่า **รูปาวจร** เพราะอรรถว่ารูป ได้แก่ รูปชั้น ย่อมเที่ยวไป
ในรูปภพนี้, ไม่ใช่กามภพ, เพราะว่าแม้รูปชั้นท่านก็กล่าวว่ารूप คุณ
ในบทมีอาทิว่า **รูปกฺขณฺโธ รูปํ**^๑- รูปชั้นเป็นรูป. อนึ่ง รูปพรหมนั้น
มี ๑๖ ชั้น คือ

พรหมปารีสัชชะ ๑

พรหมปุโรหิต ๑

มหาพรหม ๑

ปริตตภา ๑

อัปมาณภา ๑

อาภัสสร ๑

ปริตตสุภา ๑

๑. อภิ. ตี. ๓๔/๘๒๕. ๒. อภิ. ยมก. ๓๘/๒๔

อัปปมาณสุภา ๑

สุภกัณหา ๑

อสังญีสัตว์ ๑

เวหัพผลา ๑

อวิหา ๑

อตัปปา ๑

สุทัสสา ๑

สุทัสสี ๑

อกนิฏฐา ๑.

ที่อยู่กล่าวคือรูปาวจรภพนั้นท่านกล่าวว่า รูป เพราะลบบทหลัง,
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะเที่ยวไปในรูปนั้น. อีกอย่างหนึ่ง รูป คือ รูปภพ,
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะเที่ยวไปในรูปภพนั้น. จริงอยู่ สมารินี้เที่ยว
ไปแม้ในกามภพ แม้เมื่อเที่ยวไปในที่อื่น ท่านก็กล่าวว่า รูปาวจรภพ
เหมือนช้างได้ชื่อว่า สงคามาวจร เพราะเที่ยวไปในสงคราม แม้
เที่ยวไปในเมืองก็เรียกว่าสงครามาวจร, เหมือนสัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปบน
บก และเที่ยวไปในน้ำ แม้สัตว์เหล่านั้นจะอยู่ในที่ไม่ใช่บก ไม่ใช่
น้ำ ก็เรียกว่า เที่ยวไปบนบก เที่ยวไปในน้ำ ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า รูปาวจร เพราะยังปฏิบัติสนธิให้เที่ยวไปในรูปคือรูปภพ.

บทว่า **หีน** - เลว ได้แก่ ลามก. ภพในท่ามกลางของสมาธิ
เลวและสมาธิสูง ชื่อว่า **มขุโณ** - มัชฌะ - ปาฐะว่า **มขุณโณ** - มัช-
ฌิมะบ้าง. ความอย่างเดียวกัน, สมาธิถึงความ เป็นประธาน ชื่อว่า
ปณฺโิต - ประณีต ความว่าสูงที่สุด. พึงทราบสมาธิเหล่านั้นด้วยการ
ประกอบไว้. ในขณะประกอบ นันทะ วิริยะ จิตตะหรือวิมังสา ของ
สมาธิใดเลว, สมานนั้นชื่อว่า หินะ. ธรรมเหล่านั้นของสมาธิใดปาน
กลาง, สมานนั้นชื่อว่า มัชฌิมะ. ของสมาธิใดประณีต สมานนั้น
ชื่อว่า **ปณฺิตะ**, หรือสมาธิสักว่าให้เกิดขึ้นก็ชื่อว่า หินะ, เจริญไม่
ค่อยคั่น ชื่อว่า **มัชฌิมะ**, เจริญอย่างดียิ่งถึงความชำนาญ ชื่อว่า
ปณฺิตะ. อรูปาวจรสมาธิพึงทราบทำนองเดียวกับนัยดังกล่าวแล้วใน
รูปาวจรสมาธิ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **สุญฺญโต สมาธิ** ดังต่อไปนี้
เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้ว ด้วยอนัตตานุปัสสนาของพระโยคาวจรผู้
เห็นตามลำดับแห่งวิปัสสนาว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ทุกฺขา**
อนตฺตา - สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะ
วิปัสสนานั้นเป็นไปแล้ว โดยความเป็นของสูญในสังขารทั้งหลายที่ไม่มี
ตัวตน, ฉะนั้นจึงชื่อว่า **สุญฺญตา. อริยมรรคสมาธิ** สำเร็จด้วย
สุญฺญตานั้น ชื่อว่า **สุญฺญตสมาธิ**, อธิบายว่า สมาธิที่เป็นไปแล้ว

ด้วยอำนาจแห่ง **สุญญตะ**. จริงอยู่ สมาธินั้นยอมเป็นไปโดยอาการ
ที่วิปัสสนาเป็นไปแล้ว.

เมื่อการออกจากมรรคเกิดแล้วด้วย **อนิจจานุปัสนา** เพราะ
วิปัสสนานั้นเป็นไปแล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อนิมิตว่าเที่ยง, ฉะนั้นจึงชื่อว่า
อนิมิตตวิปัสสนา. **อริยมรรคสมาธิ** สำเร็จด้วยวิปัสสนานั้น จึงชื่อว่า
อนิมิตตสมาธิ. อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากนิमितที่เที่ยง. จริงอยู่ สมาธิ
นั้นยอมเป็นไปด้วยอาการอันเป็นไปแล้วแห่งวิปัสสนา เมื่อการออกจาก
มรรค เกิดแล้วด้วย **ทุกขานุปัสนา** เพราะ วิปัสสนา นั้นเป็นไป
แล้วด้วยเป็นปฏิปักษ์ต่อความตั้งใจปรารถนา, ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อัปปลิ-**
หิตสมาธิ, อธิบายว่า สมาธิที่เว้นจากความตั้งใจปรารถนา. เพราะ
สมาธินั้นยอมเป็นไปด้วยอาการเป็นไปแล้วด้วยวิปัสสนา. พึงทราบว่
แม้ผลสมาธิ ๓ ก็เป็นเช่นนั้น เป็นอันท่านถือเอาด้วยสมาธิ ๓ เหล่านั้น.
แต่ท่านไม่ยกประเภทของสมาธิ มีสมาธิเลวเป็นต้น เพราะโลกุตรสมาธิ
เป็นสมาธิประณีต.

ในหมวด ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อุทฺธุมาทกสญ-**
ณาวเสน ด้วยสามารถความสำคัญศพที่อืด ชื่อว่า **อุทฺธุมาท**
เพราะขึ้นอืดด้วยความพองขึ้นพองขึ้นตามลำดับในเบื้องบน ด้วยลมจุจ
เครื่องสุบลม เพราะหมดชีวิต การขึ้นอืดนั้นแล ชื่อว่า **อุทฺธุมาทก**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อุทฺธุมตัก** เพราะขึ้นอีดน่าเกลียด เพราะเป็น
สิ่งปฏิกูล, บทนี้เป็นชื่อร่างซากศพเห็นปานนั้น

สีที่แตกออกเรียก **วินีล** - เขียวน่าเกลียด
นั้นแล ชื่อว่า **วินีล**. ชื่อว่า **วินีล** เพราะสีเขียวน่าเกลียดเพราะ
เป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพ มีสีแดงในที่มีเนื้อสมบูรณ์,
มีสีขาวในที่ที่อมหนอง, โดยมากมีสีเขียวในที่ที่มีเขียว กล้ายห่มผ้าสี
เขียว.

หนองไหลในที่ที่ผิวแตก ชื่อว่า **วิปฺพุพ**, หนองไหลนั้นแล
ชื่อว่า **วิปฺพุพ**. ชื่อว่า **วิปฺพุพ** เพราะหนองน่าเกลียด เพราะ
เป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพเห็นปานนั้น

ศพที่คลุมไว้โดยขาดออกเป็น ๒ ท่อน ท่านเรียก **วิจฺฉิทุท**,
ศพขาดเป็นท่อนนั้นแล ชื่อว่า **วิจฺฉิทุท**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
วิจฺฉิทุท เพราะศพขาดเป็นท่อนน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บท
นี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่ขาดกลาง.

ซากศพชื่อว่า **วิภฺขยิต** เพราะถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอก
เป็นต้นกัด โดยอาการต่าง ๆ ข้างนี้และข้างโน้น, เมื่อควรกล่าวว่
วิภฺขยิต ท่านกล่าวว่า **วิภฺขยิต** - ซากศพที่ถูกสัตว์กัด, อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า **วิภฺขยิต** เพราะซากศพถูกสัตว์กัดน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล.
นี้เป็นชื่อของร่างซากศพเห็นปานนั้น.

ซากศพที่กระจายไปในที่ต่าง ๆ ชื่อว่า **วิกุจิตต์**, ซากศพที่กระจายไปในนั้นแล ชื่อว่า **วิกุจิตต์กั**, ชื่อว่า **วิกุจิตต์กั** เพราะซากศพกระจายไปน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของซากศพที่กระจายไปจากที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือ มือไปข้างหนึ่ง เท้าไปข้างหนึ่ง ศีรษะไปข้างหนึ่ง.

ซากศพชื่อว่า **หตวิกุจิตต์กั** เพราะซากศพนั้นถูกฟันและกระจัดกระจายไปโดยนัยก่อนนั้นแล. บทนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกฟันด้วยสัตว์ที่อวัยวะน้อยใหญ่ โดยอาการเหมือนดินกาแล้วกระจัดกระจายไปโดยนัยดังกล่าวแล้ว.

ซากศพชื่อว่า **โลหิตกั** เพราะโลหิตไหลเรียราดไปข้างโน้นข้างนี้. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่เประอะเปื้อนโลหิตไหลเรียราดไป.

ซากศพชื่อว่า **ปุพฺพุกั** เพราะหนอน ท่านเรียกว่า **ปุพฺพวา**, โลหิตกระจายไปบนหนอน. บทนี้เป็นชื่อของร่างซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน.

กระดูกนั้นแล ชื่อว่า **อฏฺฐจิกั**, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อฏฺฐจิกั** เพราะกระดูกน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล. บทนี้เป็นชื่อของโครงกระดูกบ้าง ของกระดูกชิ้นเดียวบ้าง ชื่อเหล่านี้เป็นชื่อของนิมิตที่เกิดเพราะอาศัยซากศพที่เป็น **อุทฺธุมตกะ** เป็นต้นบ้าง ของฌานที่ได้แล้วในนิมิตทั้งหลายบ้าง. แต่ในอุทฺธุมตกนิมิตนี้ สัญญาที่เกิดด้วย

สามารถอุปนากำหนดเอาอาการที่น่าเกลียด ชื่อว่า **อุทฺธมตกสัณฺญา**,
ด้วยสามารถแห่ง **อุทฺธมตกสัณฺญา** นั้น ชื่อว่า **อุทฺธมตกสัณฺญา-**
วสะ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แล. บทว่า **ปลฺยจปลฺยณาส สมာธิ**
สมาธิ ๕๕ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกรรมหมวดหนึ่งเป็นต้น.

๕๑] พระสารีบุตรครั้นแสดงถึงประเภทของสมาธิด้วยสามารถ
หมวดหนึ่งเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงสมาธิโดยปริยาย
เมื่ออื่นจึงแสดงปรารภปริยายอื่น **อปิจ** ดังนี้แล้วกล่าวบทมีอาทิว่า
ปลฺยจวิสฺสติ - ๒๕. ในบทเหล่านั้นบทว่า **สมาธิสฺส สมာธิญฺจา** คือ
สภาพในความเป็นสมาธิแห่งสมาธิ, **สมาธินํ** นั้นย่อมมีได้โดยสภาพใด,
สภาพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นประโยชน์ในสมาธินั้น.

บทว่า **ปริคฺคฺเขยฺย สฺมาธิ** คือ เพราะสมาธิอันอินทรีย์มี
สัทธิอินทรีย์ เป็นต้น กำหนดถือเอา ฉะนั้น ชื่อว่า **สมาธิ** โดยสภาพ
อัน **สัทธิอินทรีย์** เป็นต้น กำหนดถือเอา. อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้น
นั้นแล ย่อมเป็นบริวารของกันและกัน, และย่อมเป็นอินทรีย์บริบูรณ์
ด้วยการบำเพ็ญภาวนา. เพราะฉะนั้น ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า
อินทรีย์เป็นบริวารของกันและกัน เพราะอรรถว่า สัทธิอินทรีย์เป็นต้น
บริบูรณ์. เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว เพราะเพ่งอารมณ์เดียว
ด้วยอำนาจสมาธิแห่งอินทรีย์เหล่านั้น, เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน
เพราะเพ่งความไม่มีความฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ, ฟังทราบทั่ว ท่านไม่

คู่ที่ ๒, เพราะปฏิบัติแล้ว เพราะไม่ปฏิบัติแล้ว คู่ที่ ๓, เพราะเผาแล้ว เพราะไม่เผาแล้ว คู่ที่ ๔ ด้วยสามารถแห่งอัปนา.

ในบทเหล่านั้นนับว่า สม ในบทมีอาทิว่า สม เอสตีติ สมานิ ได้แก่ อัปนา. จริงอยู่ อัปนานั้น ชื่อว่า समा เพราะสงบ คือ ยังธรรมเป็นข้าศึกให้ลึบหายไป, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า समा เพราะเกิดจากความไม่มีความไม่สงบอันเป็นข้าศึก. สมานิยอมแสวงหาความสงบนั้น คือ ย่อมแสวงหาด้วยอหยาศัย. อิติ ศัพท์ เป็น การฉัตตะ แปลว่า เพราะเหตุฉะนั้น, อธิบายว่า เพราะแสวงหาความสงบ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สมานิ. บทว่า วิสม เนสติ ความว่า ไม่แสวงหาความไม่สงบ อันเป็นข้าศึกของฉานนั้นๆ.

จริงอยู่ สมานิอันเป็นส่วนเบื้องต้นเป็นสมานิก่อน ชื่อว่าย่อมแสวงหาความสงบ, ไม่แสวงหาความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิต้น. สมานิเป็นกลาง ชื่อว่าย่อมถือเอาความสงบ, ไม่ถือเอาความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิมั่นคง.

สมานิมิประมาณยิ่ง ชื่อว่าย่อมปฏิบัติความสงบ, ไม่ปฏิบัติความไม่สงบ เพราะเป็นสมานิใกล้วิถีแห่งอัปนา.

บทว่า สม ฉายติ เป็นภาวนปุงสะ ความว่า เป็นความสงบ จึงเพ่ง, หรือ เพ่งด้วยอาการสงบ, จริงอยู่ สมานิในวิถีแห่งอัปนา

ย่อมเป็นไปได้โดยอาการสงบ เพราะสงบโดยปราศจากกรรมอันเป็นข้าศึก และเพราะตั้งอยู่ด้วยความเป็นสมาธิเกื้อหนุนอัปนาอันสงบแล้ว.

บทว่า **ฌายติ** มีความรุ่งเรือง คุงในประโยชน์มีอาทิว่า ประทีป ในพลับพลาเหล่านี้ ย่อมรุ่งเรืองตลอดคืน, และประทีปน้ำมัน ย่อม รุ่งเรืองตลอดคืน, ประทีปน้ำมันพึงรุ่งเรืองในพลับพลา^๑นี้. ปาฐะว่า **สมัม ชายติ** บ้าง ความว่า สมาธิย่อมเกิดด้วยอาการสงบ, ปาฐะก่อน ดิกว่า เพราะความเป็นคู่ว่า **ฌายติ ฌาเปติ** - เฟ่งความสงบ เผา ความไม่สงบ.

อนึ่ง บทว่า **ฌาเปติ** - เอาความว่าเผา. เพราะว่าสมาธินั้น ชื่อว่าย่อมเผากรรมเป็นข้าศึกด้วยทำให้ไกลกว่า. ท่านกล่าวอัปนาสมาธิ ด้วยบทมีอาทิว่า **เอสิตตุตา เนสิตตุตา** - เพราะแสวงหา เพราะไม่ แสวงหา เพราะการแสวงหาและการไม่แสวงหาเป็นต้น สำเร็จด้วย อัปนา.

บทว่า **สมัม ฌาตตุตา** - เพราะเฟ่งความสงบ, คือ เพราะ รุ่งเรืองเสมอ. ปาฐะว่า **สมัม ชาตตุตา** - เพราะเกิดเสมอบ้าง. ความ เป็นสมาธิแห่งสมาธิ ๒๕ เหล่านี้ คือ สมาธิ ๖ ด้วยสามารถแห่งคู่ ๘ เหล่านี้, และสมาธิ ๕ มีข้างต้น.

๑. ที. ที. ๕/๕๒ ๒. ถ. นิ. ๑๖/๒๐๑.

ก็บพนี้ว่า สโม จ หิโต จ สุโข จา สมานิ ชื่อว่าสมานิ
เพราะเป็นธรรมสงบ เป็นสภาพเกื้อกูล และเป็นความสุข ท่าน
กล่าวเพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งสมานิอันสำเร็จแล้วด้วยอาการ ๒๕.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สโม มีความแห่ง สม ศัพท์, หรือ ถ
ศัพท์

จริงอยู่ สมานินั้น ชื่อว่า สโม เพราะเว้นจากความไม่สงบ
อันกำเริบที่เป็นข้าศึก.

บทว่า หิโต มีความแห่ง อธิ ศัพท์. อธิบายว่าตั้งอยู่ในอารมณ์
คือ ให้ตั้งอยู่ด้วยทำความไม่หวั่นไหว. ท่านอธิบายว่า ด้วยบททั้ง ๒
ชื่อว่าสมานิ เพราะสงบและตั้งมั่น.

บทว่า สุโข ชื่อว่า สุโข เพราะอรรถว่า สงบ. แม้สมานิ
สหระตด้วยอุเบกขา ท่านก็ถือเอาด้วย สุข ศัพท์. มีอรรถว่าสงบเพราะ
ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญอุทกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาค-
เจ้าตรัสไว้ในความสงบ คือ ในความสุขอันประณีต และอุเบกขาท่าน
กล่าวว่าเป็นความสุขเพราะสงบ. ท่านกล่าวสมานิทั้งหมดไว้ในที่นี้โดย
ไม่มีกำหนด. จึงเป็นอันท่านกล่าวเหตุของความตั้งมั่นด้วย สุข ศัพท์

นั้น. พึงทราบคำอธิบายว่า เพราะสมาธิเป็นความสงบ, ฉะนั้น สมาธิ
จึงตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาสมาธิภาวนามยญาณนิกเทศ

ธรรมฐิติญาณนิกเทศ

[๕๔] ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เป็นธรรมฐิติญาณอย่างไร ?

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุเกิด เป็นเหตุให้เป็น
ไป เป็นเหตุเครื่องหมาย เป็นเหตุประมวลมา เป็นเหตุประกอบ
ไว้ เป็นเหตุพัวพัน เป็นเหตุให้เกิด เป็นเหตุเดิม และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งสังขาร ด้วยอาการ ๕ อย่าง อวิชชาจึงเป็นปัจจัย
สังขารเกิดขึ้นแห่งปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ดังนี้
เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นเหตุเกิด...และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งสังขารด้วย
อาการ ๕ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นแต่ปัจจัย แม้
ธรรมทั้งสองนี้ ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นเหตุเกิด...และเป็น
เหตุอาศัย เป็นไปแห่งวิญญาณ ฯลฯ วิญญาณเป็นเหตุเกิด...และ

เป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งนามรูป . . . นามรูปเป็นเหตุเกิด . . . และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งสพายนะ . . . สพายนะเป็นเหตุเกิด . . . และเป็น
เหตุอาศัยเป็นไปแห่งผัสสะ . . . ผัสสะเป็นเหตุเกิด . . . และเป็นเหตุอาศัย
เป็นไปแห่งเวทนา . . . เวทนาเป็นเหตุเกิด . . . และเป็นเหตุอาศัยเป็นไป
แห่งตัณหา . . . ตัณหาเป็นเหตุเกิด . . . และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งอุปา-
ทาน . . . อุปาทานเป็นเหตุเกิด . . . และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งภพ . . .
ภพเป็นเหตุเกิด . . . และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งชาติ . . . ชาติเป็นเหตุเกิด . . .
และเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งชราและมรณะ . . . ปัญญาในการกำหนด
ปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นเหตุเกิด เป็น
เหตุให้เป็นไป เป็นเครื่องหมาย เป็นเหตุประมวลมา เป็นเหตุประกอบ
ไว้ เป็นเหตุพัวพัน เป็นเหตุเกิด เป็นเหตุเดิม และเป็นเหตุอาศัย
เป็นไปแห่งชราและมรณะ ด้วยอาการ ๘ อย่างนี้ ชาติจึงเป็นปัจจัย
ชราและมรณะเกิดแต่ปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้อย่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย
ดังนี้ เป็นธรรมจลิตญาณ.

[๕๕] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขาร
อาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุดังนี้ เป็นธรรม
จลิตญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่าง

ก็เกิดขึ้นแต่เหตุดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นเหตุ วิญญาณเกิดขึ้น
แต่เหตุ... วิญญาณเป็นเหตุ นามรูปเกิดขึ้นแต่เหตุ...นามรูปเป็นเหตุ
สพายตนะเกิดขึ้นแต่เหตุ... สพายตนะเป็นเหตุ ผัสสะเกิดขึ้นแต่เหตุ...
ผัสสะเป็นเหตุ เวทนาเกิดขึ้นแต่เหตุ... เวทนาเป็นเหตุ ตัณหาเกิดขึ้น
แต่เหตุ... ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเกิดขึ้นแต่เหตุ...อุปาทานเป็นเหตุ
ภพเกิดขึ้นแต่เหตุ... ภพเป็นเหตุ ชาติเกิดขึ้นแต่เหตุ... ชาติเป็นเหตุ
ชราและมรณะเกิดขึ้นแต่เหตุ แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ
ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี ชาติเป็นเหตุ ชราและมรณะเกิดขึ้นแต่เหตุ แม้ธรรมทั้งสองนี้
ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๕๖] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็น
ไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิด
ขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรม
ทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารอาศัยปัจจัยเป็นไป วิญญาณ
อาศัยสังขารเกิดขึ้น วิญญาณอาศัยปัจจัยเป็นไป นามรูปอาศัยวิญญาณ
เกิดขึ้น นามรูปอาศัยปัจจัยเป็นไป สฬายตนะอาศัยนามรูปเกิดขึ้น
สฬายตนะอาศัยปัจจัยเป็นไป ผัสสะอาศัยสฬายตนะเกิดขึ้น ผัสสะ
อาศัยปัจจัยเป็นไป เวทนาอาศัยผัสสะเกิดขึ้น เวทนาอาศัยปัจจัยเป็น
ไป ตัณหาอาศัยเวทนาเกิดขึ้น ตัณหาอาศัยปัจจัยเป็นไป อุปาทาน
อาศัยตัณหาเกิดขึ้น อุปาทานอาศัยปัจจัยเป็นไป ภพอาศัยอุปาทาน
เกิดขึ้น ภพอาศัยปัจจัยเป็นไป ชาติอาศัยภพเกิดขึ้น ชาติอาศัยปัจจัย
เป็นไป ชราและมรณะอาศัยชาติเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็อาศัย
ปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี ชาติอาศัยปัจจัยเป็นไป ชราและมรณะอาศัยชาติเกิดขึ้น แม้ธรรม
ทั้งสองนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๕๗] ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร
เกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้
เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาล
ก็ดี อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้
ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะปัจจัย วิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัย นามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย สฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดขึ้นเพราะปัจจัย อุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ภพเป็นปัจจัยชาติเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมฐิติญาณ.

[๕๘] ในกรรมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ ธรรม ๕ ประการในกรรมภพก่อน เหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้ ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ ความกังวลเป็นนามรูป ประสาท คือ ภาวะที่ผ่องใส เป็นอายตนะ ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนาในอุปปัตติภพนี้ ธรรม ๕ ประการในอุปปัตติภพเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำให้ในปุเรภพ

ความหลงเป็นอวิชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็น
ตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ (ย่อมมี)
เพราะอายตนะทั้งหลาย ในภพนี้แก้ออบ ธรรม ๕ ประการในกรรมภพ
นี้เหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอนาคต ปฏิสนธิในอนาคตเป็น
วิญญูณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ ส่วนที่ถูก
ต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการใน
อุปัตติภพในอนาคตเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในภพนี้ พระ-
โยคาวจร ย่อมรู้ ย่อมเห็น ย่อมทราบชัด ย่อมแทงตลอด ซึ่ง
ปฏิจสมุปบาท มีสังเขป ๔ กาล ๓ ปฏิสนธิ ๓ เหล่านี้ ด้วยอาการ ๒๐
ด้วยประการดังนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย
เป็นธรรมฐิติญาณ.

อรรถกถาธรรมฐิติญาณนิตเทศ

๕๔] พึงทราบวินิจฉัยในธรรมฐิติญาณนิตเทศดังต่อไปนี้ ใน
บทมีอาทิว่า อวิชา สงฺขารานํ อุปปาตภูจิติ - ต่อวิชาเป็นเหตุเกิด
แห่งสังขารทั้งหลาย มีอธิบายดังนี้ ชื่อว่า จิติ เพราะอรรถว่าวิชา
เป็นเหตุตั้งสังขาร. จิติ นั้น คืออะไร ? คือ อวิชา. เพราะว่า

อวิชชา นั้นเป็นที่ตั้ง คือเป็นเหตุแห่งการเกิดสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่า **อุปปาตภูจิติ** - เป็นเหตุเกิด.

ชื่อว่า **ปวัตตภูจิติ** - เป็นเหตุให้เป็นไป เพราะอรรถว่าเป็น เหตุแห่งความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว. อธิบายว่า จริง อยู่ อานุภาพของกิจย่อมมีในขณะชนกปัจจัยเกิดนั่นเองโดยแท้, แต่ เพราะความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายอันชนกปัจจัยนั้นให้เกิด จึงชื่อว่า เป็นเหตุ แม้แห่งความเป็นไปในขณะของตน, อีกอย่างหนึ่ง เป็น เหตุแห่งความเป็นไปด้วยอำนาจสันตติ.

อนึ่ง บทว่า **ปวัตต** นี้ เป็นภาวจนะลงในนปุงสกลิงค์, เพราะฉะนั้น **ปวัตต** จึงเป็นอันเดียวกัน โดยอรรถว่า **ปวัตติ** - ความ เป็นไป. แต่เพราะปวัตติศัพท์ปรากฏแล้ว ท่านจึงอธิบายประกอบด้วย บทว่า **ปวัตต** นั้น. **จิติ** ศัพท์ในความเป็นไม่มีในที่นี้ เพราะ **จิติ** ศัพท์ แม้ในภาวะก็สำเร็จได้.

เพื่อแสดงว่า **จิติ** ศัพท์ เป็นไปในความว่า **เหตุ** ท่านจึง กล่าววว่า **นิमितตภูจิติ** อธิบายว่า **จิติ** เป็นเครื่องหมายคือเป็นเหตุ. ไม่ใช่ เพียงเป็นเครื่องหมายอย่างเดียว ที่แท้พระสารีบุตรเมื่อจะแสดงความเป็น ผู้สามารถในปัจจัยว่า ย่อมประมวลมา ย่อมพยายาม เป็นคุณมีความ ขวนขวายในการให้เกิดสังขาร จึงกล่าววว่า **อายุหนภูจิติ** อธิบายว่า **จิติ** เป็นเหตุประมวลมา. เพราะอวิชชาให้สังขารเกิดขึ้น ชื่อว่า ประกอบ

ในความเกิด, อธิบายว่า พยายาม, อวิชาให้สังขารเป็นไป ชื่อว่า พัวพันในความเป็นไป. อธิบายว่า ผูกพัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สัลโลคภูจิติ** - เป็นเหตุประกอบไว้ **ปลิโพธภูจิติ** - เป็นเหตุพัวพัน อธิบายว่า เป็นเหตุประกอบ เป็นเหตุกังวล.

เพราะอวิชาให้สังขารเกิด ชื่อว่า สมุทัย เพราะอรรถว่าเป็นมูลเหตุแห่งความเกิดและความเป็นไป, ชื่อว่า **สมุทยจิติ** เพราะเป็นเหตุให้เกิด อธิบายว่า เป็นมูลเหตุ. อวิชาแลท่านกล่าวว่า **เหตุภูจิติ** - เป็นเหตุเดิม, **ปจฺจยภูจิติ** - เป็นเหตุอาศัยเป็นไป เพราะเป็นเหตุเกิดในความเกิดของสังขาร, เพราะเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ในความเป็นไป อธิบายว่า **จิติ** เป็นเหตุเดิม, **จิติ** เป็นเหตุอาศัยเป็นไป ท่านกล่าวชนกปัจจัยเป็นเหตุ, อุปถัมภ์ปัจจัยเป็นเครื่องอาศัย. แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้.

ในบทนี้ว่า **ภโว ชาตียา ชาติ ชรามรณสุส** - ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ. ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ท่านกล่าวถึงบทที่ประกอบด้วยสามารถความเกิดว่า **อุปฺปาทภูจิติ สัลโลคภูจิติ เหตุภูจิติ** โดยปริยาย ด้วยอำนาจแห่งขั้นซึ่งทั้งหลายมีชาติชราและมรณะ.. แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาคความในบทนี้ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า **อุปฺปาทาย จิติ** **อุปฺปาทภูจิติ** - เหตุแห่งความเกิด ชื่อว่า **อุปฺปาทภูจิติ** - เป็นเหตุเกิด. บทว่า **อวิชา ปจฺจโย** - อวิชาเป็นปัจจัย ท่านกล่าวเพ่งความที่อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อแสดงการกำหนดวิชานี้เป็นปัจจัย เพราะ
ความที่เมื่อวิชาก็เกิดเพราะปัจจัยท่านจึงกล่าวว่า **อุโฆเปเต ธมฺมา
ปจฺจยสมฺบุปฺพนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา-ปัญญา**ในการกำหนด
ปัจจัยว่า **ธรรม**แม้ทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย. แม้ในบทที่เหลือ
ก็พึงประกอบอย่างนี้. ส่วนบทว่า **ชาติ ปจฺจโย, ชรามรณํ ปจฺจย-
สมฺบุปฺพนํ - ชาติ**เป็นปัจจัย, **ชรา**และ**มรณะ**ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ท่าน
กล่าวไว้โดยปริยาย. บทว่า **อดีตมฺปิ อทุธานํ** ได้แก่ กาลที่ล่วงไป
แล้ว. บทว่า **อนาคตมฺปิ อทุธานํ** ได้แก่ กาลที่ยังไม่มาถึง. แม้
ในบททั้งสองก็เป็น **ทุตฺติยาวิภคฺติ** ลงในอรรถแห่งอัจฉนตสังโยคะ
คือใช้อายตนิบาทว่า **สิ้น**.

๕๕ - ๕๗] บัดนี้ พระสารีบุตรละอาการ ๕ เหล่านั้น ใน
ลำดับวาระแห่งอาการ ๕ แล้วประกอบด้วยบทแห่งปัจจัยอาศัยเหตุแล้ว
ชี้แจงวาระ ๓ มีอาทิว่า **อวิชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมฺบุปฺพนํ-
อวิชา**เป็นเหตุ สังขารทั้งหลายอาศัยเหตุเกิดขึ้น ในวาระแห่งอาการ ๕
ท่านกล่าวปัจจัยด้วยสามารถเป็นชนกอุปถัมภกปัจจัย - ปัจจัยอุดหนุนให้
เกิด, ในที่นี้ บทว่า **เหตุ** ได้แก่ ความเป็นชนกปัจจัย เพราะเหตุ
วาระและปัจจัยวาระมาต่างหากกัน. บทว่า **ปจฺจโย** พึงทราบความเป็น
อุปถัมภกปัจจัย เพราะปัจจัยมีวิชาเป็นต้นแม้อย่างหนึ่ง ๆ ก็เกิดโดย
ประการทั้งสอง.

ฟังทราบวินิจฉัยในปฏิจวาระดังต่อไปนี้ บทว่า **อวิชา**

ปฏิจ - อวิชาอาศัยปัจจัยเป็นไป ความว่า **อวิชา** ชื่อว่า **ปฏิจ** เพราะต้องถึงต้องไปเฉพาะหน้าด้วยสังขารทั้งหลาย เพราะเพ่งอวิชา เป็นเหตุของสังขารทั้งหลายในความเกิดของตน. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านกล่าวถึงความที่ อวิชาสามารถให้สังขารเกิด.

บทว่า **สงขารา ปฏิจสมุปปนา** - สังขารทั้งหลายอาศัย อวิชาเกิดขึ้น ความว่า สังขารทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นเสมอโดยมิได้อาศัยอะไร เพราะต้องอาศัยอวิชาแล้ว จึงเกิดขึ้นเป็นไปอยู่. แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบโดยสมควรแก่ลึงค์อย่างนี้. อีกอย่างหนึ่งปาฐะว่า **อวิช ปฏิจ** - อวิชาอาศัยปัจจัยเป็นไป ด้วยสามารถความขวนขวายแต่ความในบทนี้ พึงประกอบด้วยปาฐะที่เหลือว่า อวิชาอาศัยปัจจัยของตนเป็นไป. แม้ในบทที่เหลือก็อย่างนั้น. ในวาระแม่ ๔ อย่างเหล่านี้ ท่านชี้แจงธรรมฐิติญาณด้วยสามารถแห่งองค์ ๑๑ มีอวิชาเป็นต้น เพราะธรรมฐิติญาณควรชี้แจง ด้วยสามารถปัจจัยแห่งองค์ ปฏิจสมุปบาท ๑๒. แต่ท่านไม่ชี้แจงด้วยสามารถชรามรณะนั้น เพราะชรามรณะตั้งอยู่ในที่สุด. ธรรมฐิติญาณด้วยสามารถชรามรณะนั้น ทำชรามรณะให้เป็นปัจจัยแห่งองค์ปฏิจสมุปบาทเหล่านั้น แล้วพิจารณาควรทีเดียว เพราะแท้ชราและมรณะก็เป็นปัจจัยแห่งโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส.

๕๘] บัดนี้ พระสารีบุตรประสงค์จะจำแนกองค์ปฏิจสมุปบาท
๑๒ เหล่านั้น จึงแสดงสังเขป ๔ กาล ๓ สนธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐
แล้วจึงชี้แจงธรรมจิติญาณ กล่าวบทมีอาทิว่า **ปุมมกมฺมกฺวสฺมึ** - ใน
กรรมภพก่อน ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปุมมกมฺมกฺวสฺมึ** ได้แก่ ในกรรมภพ
ก่อน, อธิบายว่า เมื่อทำกรรมภพในอดีตชาติ.

บทว่า **โมโห อวิชฺชา** - โมหะเป็นอวิชชา ความว่า หลงด้วย
โมหะในทุกข์เป็นต้นแล้วทำกรรม, นั่นคือ อวิชชา.

บทว่า **อายุหนฺนา สงฺขารา** - กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร
ความว่า เจตนาก่อนของผู้ทำกรรมนั้น, เจตนาก่อนเกิดขึ้นแก่ผู้คิดว่า
เราจักให้ทานดังนี้ แล้วสละอุปการณ์การให้เดือนหนึ่งบ้าง ปีหนึ่งบ้าง.

เจตนา ท่านกล่าวว่า **ภพ** เพราะวางทักษิณาไว้บนมือของ
ปฏิคคาหก. เจตนาในอาวัชชนะ ๑ หรือในชวณะ ๖ ชื่อว่า กรรมที่
ประมวลมาเป็นสังขาร. เจตนาในชวณะที่ ๗ เป็นภพ. อนึ่ง เจตนา
อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นภพ. ชื่อว่า การประมวลมาเป็นสังขาร เพราะ
สัมปยุตด้วยเจตนาอันนั้น.

บทว่า **นิกฺกนฺติ ตณฺหา** - ความใคร่เป็นตัณหา ความว่า ความ
ใคร่ ความปรารถนาในอุบัติภพอันเป็นผลของผู้ทำกรรม ชื่อว่า **ตัณหา**.

บทว่า **อุปคมน์ อุปาทาน** - ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน. ความว่า การเข้าถึง คือ ความถือนั่นอันเป็นปัจจัยแห่งกรรมภพเป็นไปแล้วว่า เมื่อทำกรรมนี้จักสำเร็จความประสงค์ ดังนี้ก็ดี เราทำกรรมนี้แล้ว จักได้เสวยกรรมในฐานะโน้น ดังนี้ก็ดี อตตาคือตัวตนขาดสูญ ขาดสูญ.- ด้วยดีแล้วก็ดี มีความสุขปราศจากความเดือดร้อนก็ดี บำเพ็ญศีลพรตได้ โดยสะดวกก็ดี นี้ชื่อว่า **อุปาทาน**.

บทว่า **เจตนา ภโว** - เจตนาเป็นภพ ได้แก่ เจตนา ดังกล่าว แล้ว ในที่สุดแห่งการประมวลมา ชื่อว่า **ภพ**.

บทว่า **ปุริมกมุทสูม** - ในกรรมภวก่อน ได้แก่ เมื่อทำ กรรมภพไว้ในอดีตชาติกรรมเหล่านี้เป็นไปแล้ว. บทว่า **อิธ ปฏิสนธิยา** **ปัจจุยา** - กรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่ เป็น ปัจจัยแห่งปฏิสนธิในปัจจุบัน.

บทว่า **อิธ ปฏิสนธิ วิญญาณ** - ปฏิสนธิเป็นวิญญาณในภพนี้ ได้แก่ **วิญญาณ** ที่ท่านกล่าวว่า เป็น **ปฏิสนธิ** เพราะภพปัจจุบัน เกิดด้วยสามารภแห่งการสืบต่อกันในระหว่างภพนั้น ชื่อว่า **วิญญาณ**.

บทว่า **โอกุกนุติ นามรูป** - ความก้าวลงเป็นนามรูป ได้แก่ ความก้าวลงในครรรค์แห่ง **รูปธรรม** และ **อรูปธรรม** คุณมาแล้วเข้าไป นี้ชื่อว่า **นามรูป**.

บทว่า **ปสาโท** **อายตน์** - ประสาทคือความผ่องใส เป็นอายตนะ ได้แก่ ความที่รูปผ่องใส นี่เป็นอายตนะ. ท่านทำเป็นเอกวณะโดยถือเอาชาติ. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงอายตนะ ๕ มีจักขุเป็นต้น. พึงทราบว่า แม้มนายตนะเท่านี้ก็กล่าวด้วยคำว่า **ปสาทะ** เพราะมนายตนะเป็นวิบากในที่นี้โดยพระบาลีว่า **ปกัสสรมิทํ ภิกขเว จิตฺตํ, ตณฺจ โข อากนฺนุเกหิ อุปกิลเสสฺสึ อุปกิลสิณฺฺณํ -** ดูก่อน **ภิกขุ**ทั้งหลายจิตนี้ประภัสสร, ก็จิตนั้นแลเศร้าหมองด้วยอุปกิลเสที่จรมมา ดังนี้ ในพระบาลีนี้ ท่านประสงค์เอาภวังคจิต, และเพราะจิตนั้นผ่องใสด้วยความไม่มีสิ่งปกคลุมด้วยกิลเส,

บทว่า **ผุฏฺฐุ** **ผลฺโส** - ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ได้แก่ ส่วนที่ถูกต้องกระทบ เกิดอารมณ์ นี้ชื่อว่า **ผัสสะ**.

บทว่า **เวทิตฺตํ** **เวทนา** - การเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ได้แก่ การเสวยวิบากเกิดร่วมกับผัสสะ ด้วยปฏิสนธิวิญญาณก็ดี ด้วยสพายตนะเป็นปัจจัยก็ดี นี้ชื่อว่า **เวทนา**.

บทว่า **อิธูปตฺตติภวสุมี** **ปุเรกตฺตสฺส** **กมฺมสฺส** **ปจฺจยา -** ธรรม ๕ ประการในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้ ความว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในอดีตชาติ อันเป็นวิบากภพในปัจจุบัน.

บทว่า อิธ ปรีปกุกคฺตา อายุตนาณ - เพราะอายตนะทั้งหลาย
ในภพนี้แ่กรอบ ท่านแสดงโมหะเป็นต้นในการทำกรรมของผู้มีอายตนะ
แ่กรอบ.

บทว่า อายุตี ปฏิสนธิยา คือเป็นปัจจัยแ่ปฏิสนธิในอนาคต.
บทมีอาทิว่า อายุตี ปฏิสนธิ วิญญาณ - ปฏิสนธิในอนาคตเป็น
วิญญาณ มีอรรถดั่งได้กล่าวแล้ว. ท่านถือเอาอาการ ๒๐ เหล่านี้ ด้วย
องค์แห่งปฏิกิจสมุบาท ๑๒ เป็นอย่างไร? ท่านกล่าวธรรมทั้ง ๒
เหล่านี้ โดยสรุปว่า อวิชชา สงฺขารา คังนี้ ว่าเป็นเหตุในอดีต.
ก็เพราะไม่รู้แจ้ง จึงสะดุ้ง, สะดุ้งแล้วย่อมถ้อมมัน, เพราะการถ้อมมัน
ของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ, ฉะนั้น จึงเป็นอันท่านถือเอาแม่
ตัณหาอุปาทานและภพ ด้วยการถือเอาธรรมทั้งสอง คือ อวิชชาและ
สังขารเหล่านั้นด้วย. ท่านกล่าวถึงวิญญาณ นามรูป สพายตนะ
ผัสสะและเวทนา ในปัจจุบันโดยสรุป. ท่านกล่าวตัณหา อุปาทานและ
ภพ ว่าเป็นเหตุในปัจจุบัน โดยสรุป ก็เมื่อถือเอาภพแล้วก็เป็นอัน
ถือเอาสังขารทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้นของภพนั้นหรือสัมปยุตด้วย
ภพนั้น. อนึ่ง สังขารทั้งหลายสัมปยุตด้วยภพนั้น ด้วยการถือตัณหา
และอุปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอา ตัณหา ที่คนลุ่มหลงทำ
กรรมว่า เป็น อวิชชา. ท่านกล่าวธรรมทั้ง ๒ ว่า ชาติขรามรณะ
ในอนาคตโดยสรุป, ก็ด้วยการถือเอาชาติขรามรณะนั้นแล จึงเป็นอัน
ท่านถือผลในอนาคต ๕ มีวิญญาณเป็นต้นนั่นเอง. เป็นอันท่านถือเอา

อาการ ๒๐ ด้วยองค์ ๑๒ แห่งปฏิจสงฺฆบพาทเหล่านั้น ด้วยบพว
ชาติชรามรณานิ ด้วยประการฉะนี้

อดีต เหตุโย ปญจ อิทานิ ผลปญจกั

อิทานิ เหตุโย ปญจ อายตี ผลปญจกั.

อาการ ๒๐ แห่งปัจจยการ คือ ธรรม

เป็นอดีตเหตุ ๕ อย่าง ธรรมเป็นปัจจุบันผล ๕ อย่าง

ธรรมเป็นปัจจุบันเหตุ ๕ อย่าง ธรรมเป็นอนาคต

ผล ๕ อย่าง.

ท่านกล่าวความแห่งคานานี้ไว้แล้ว, บพว อติเม แยกบพเป็น อติ
เม. ปาฐะว่า อิติ อิม.

บพว จตุสสงฺเขป - มีสังเขป ๔ ได้แก่ มีกอง ๔. ธรรม
เป็นเหตุ ๕ อย่าง ในอดีต เรียกว่า เหตุสังเขป อย่างหนึ่ง. ธรรม
เป็นผล ๕ อย่าง ในปัจจุบันเรียกว่า ผลสังเขป อย่างหนึ่ง. ธรรม
เป็นเหตุ ๕ อย่าง ในปัจจุบัน เรียกว่า เหตุสังเขป อย่างหนึ่ง.
ธรรมเป็นผล ๕ อย่าง ในอนาคต เรียกว่า ผลสังเขป อย่างหนึ่ง.

บพว ตโย อทุเช ได้แก่ ในกาล ๓. อดีตกาล พิงทราบ
ด้วยสามารถปัญญาจะ คือ ธรรมหมวด ๕^{*} ที่ ๑, ปัจจุบันกาลพิงทราบ
ด้วยสามารถปัญญาจะที่ ๒ ที่ ๓, อนาคตกาลพิงทราบด้วยสามารถปัญญาจะ
ที่ ๔,

๑. ธรรมหมวด ๕ นี้ คือวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ.

บทว่า **ติสนฺธิ**-สนธิ ๓ ชื่อว่า **ติสนฺธิ** เพราะอรรถว่ามี ปฏิสนธิ ๓, ซึ่งปฏิสนธิ ๓ นั้น อธิบายว่า **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่ง มีในระหว่างแห่ง **เหตุอดีต** และ **ผลปัจจุบัน**, **ผลเหตุสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง **ผลปัจจุบัน** และ **เหตุอนาคต**, **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง **เหตุปัจจุบัน** และ **ผลอนาคต**.

แต่ด้วยสามารถมาแล้วโดยสรุปใน **ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาลี** มีดังนี้ **อวิชา** **สังขาร** เป็นสังเขปที่ ๑. **วิญญาณ** **นามรูป** **สพายตนะ** **ผัสส** และ **เวทนา** เป็นสังเขปที่ ๒ **ตัณหา** **อุปาทาน** **ภพ** เป็นสังเขปที่ ๓, **ชาติ** **ชรามรณะ** เป็นสังเขปที่ ๔. **องค์ ๒** คือ **อวิชา** และ **สังขาร** เป็น **อดีตกาล**, **ธรรม ๘** มี **วิญญาณ** เป็นต้น มีภพเป็นที่สุด เป็น **ปัจจุบันกาล**, **องค์ ๒** คือ **ชาติ** และ **ชรามรณะ** เป็น **อนาคตกาล**, **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง **สังขาร** และ **วิญญาณ**, **ผลเหตุสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง **เวทนา** และ **ตัณหา**, **เหตุผลสนธิ** อย่างหนึ่งมีในระหว่างแห่ง **ภพ** และ **ชาติ**.

บทว่า **วิสตฺยา** **อาการเห** - **อาการ ๒๐** ได้แก่ โดยส่วน ๒๐. พึงเชื่อมความว่า **พระโยคาวจร** ย่อมรู้ปฏิจฺจสมุปฺปาท มีสังเขป ๔ กาล ๓ สนธิ ๓ ด้วย **อาการ ๒๐** ดังนี้.

บทว่า **ชานาติ** ได้แก่ ย่อมรู้ด้วยญาณ คือ การเริ่มเวทนาโดย
ทำนองเดียวกับสุตตะ - การฟัง.

บทว่า **ปสฺสตี** ได้แก่ ย่อมเห็นสิ่งที่รู้แล้วด้วยญาณคุณเห็น
ด้วยตา และทำให้ถูกต้องแล้วคุณมะขามป้อมบนฝ่ามือ.

บทว่า **อญฺญาตี** - ย่อมรู้ทั่ว ได้แก่ ทำอาเสวนะโดยอาการที่
เห็นแล้ว ชื่อว่า ย่อมรู้ด้วยญาณ. ความแห่งศัพท์ว่า **มริยาตะ** ในที่นี้
คือ อาการ.

บทว่า **ปฏฺวิขฺมตี** - ย่อมแทงตลอด ได้แก่ ให้ถึงความสำเร็จ
ด้วยการบำเพ็ญภาวนา ชื่อว่า ทำการแทงตลอดด้วยญาณ. อีกอย่าง
หนึ่งย่อมรู้ ด้วยสามารถแห่งลักษณะ, ย่อมเห็น ด้วยสามารถเป็นไป
กับด้วยกิจ, ย่อมรู้ทั่ว ด้วยสามารถแห่งอาการปรากฏ, ย่อมแทงตลอด
ด้วยสามารถแห่งปทัฏฐาน

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาโท** ฟังทราบว่าได้แก่ ธรรมเป็นปัจฉัย
ธรรมเป็นปัจฉัย.

บทว่า **ปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปนา ฐมฺมา** ได้แก่ ธรรมอันเกิดขึ้น
ด้วยปัจฉัยนั้น ๆ. หากถามว่า รู้ได้อย่างไร? แก้วว่า ด้วยพระพุทฺธ-
พจน์. เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเทศนาสูตรที่บัณฑิตกำหนด
ด้วยปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปาตะและปฏฺิจฺจสมฺบุปฺปนนธรรมาว่า

กตโม จ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ฯลฯ อัย

วฺจจติ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิจฺจสมุปบาท เป็น
ไฉน? เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ, พระ-
ตถาคตทรงอุบัติก็ตาม ยังไม่ทรงอุบัติก็ตาม ชาติ
นั้นเป็นธรรมลลิตี - ยังตั้งอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรม
นิยาม - ความแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นอิทัป-
ปัจจัยตา - ความอาศัยกันเกิดขึ้นยังคงมีอยู่, พระ-
ตถาคตตรัสรู้บรรลुธรรมนั้น, ครั้นตรัสรู้แล้ว บรรลु
แล้ว ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงตั้ง
ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงทำให้ง่าย ตรัสว่า
พวกเธอจงเห็น ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะ
ชาติเป็นปัจจัยมีชราและมรณะ, เพราะภพเป็น
ปัจจัยจึงมีชราและมรณะ, เพราะอวิชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขาร. พระตถาคตอุบัติก็ตาม ยังไม่อุบัติ
ตาม ฯลฯ ย่อมทำให้ง่ายตรัสว่า พวกเธอจง
เห็นดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็น
ปัจจัยจึงมีสังขาร. ดูก่อนภิกษุทั้งหลายด้วยประการ

ฉะนั้นแล ความจริงแท้แน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น
ชื่อว่า ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลายนี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ จึง
ตรัสว่า ธรรมเป็นปัจจัยนั้นแล ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท โดยไวพจน์
มีคำว่า ตถาคตความเป็นของจริงแท้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น ปฏิจจ-
สมุปบาท* จึงมีการเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น
เป็นลักษณะ, มีการผูกพันอยู่กับทุกข์เป็นรส, มีการเห็นผิดทางเป็นต้น
อาการปรากฏ, มีปัจจัยพิเศษของตนเป็นปทัฏฐาน เพราะแม้ตนเองก็มี
ปัจจัย.

บทว่า ออุปปาทา วา ออนุปปาทา วา ได้แก่ เมื่ออุบัติก็ตาม
เมื่อไม่อุบัติก็ตาม อธิบายว่า เมื่อพระตถาคต แม้อุบัติแล้ว แม้ยังไม่
อุบัติแล้ว ดังนี้.

๑. มีลักษณะที่ตจตุทกะ ดังนี้.

๑. ชรามรณาทิน ปัจจยลกุขโณ
๒. ทุกขานุพนุทธโรโส
๓. กุมมกุกปจจุปฏจาโน
๔. สยมปี สปัจจยตฺตา อตฺตโน วิเสสปัจจยปาฏจาโน.

บทว่า **จิตา ว ฐา ธาตุ** ได้แก่ สภาพของปัจเจกนั้นยังตั้งอยู่.
อธิบายว่า ในกาลไหน ๆ จะไม่มีปัจเจกของชาติชราและมรณะหามีได้
เลย.

บทว่า **ขมฺมุจฺจิตตา ขมฺมุนิยามตา อิทปฺปจฺจยตา** - มีชาติเป็น
ปัจเจกนั่นเอง. ธรรมเกิดขึ้นเพราะปัจเจก กล่าวคือ ชราและมรณะ
ย่อมตั้งอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมนั้น เพราะชาติเป็นปัจเจก, ชาติเป็น
ปัจเจก ย่อมกำหนดธรรมคือชราและมรณะ, เพราะฉะนั้น ชาติ ท่าน
กล่าวว่า **ขมฺมุจฺจิตตา ขมฺมุนิยามตา** ดังนี้. ชาตินั้นแล เป็นปัจเจก
ของชราและมรณะนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อิทปฺปจฺจโย, อิทปฺ-**
ปจฺจโย นั้นแล ชื่อว่า **อิทปฺปจฺจยตา**.

บทว่า **ตํ** คือ ปัจเจกนั้น. บทว่า **อภิสมฺพฺพชฺชมติ** คือ ย่อม
ตรัสรู้ด้วยญาณ. บทว่า **อภิสมมติ** คือ ย่อมบรรลุด้วยญาณ. บทว่า
อากฺขติ คือ ย่อมกล่าว. บทว่า **เทเสติ** คือ ย่อมแสดง. บทว่า
ปญฺญาเปติ คือ ย่อมให้รู้. บทว่า **ปฏฺฐเปติ** คือ ย่อมตั้งอยู่ในหัวข้อ
คือญาณ. บทว่า **วิวฺรติ** คือ ย่อมทรงเปิดเผยแสดง. บทว่า **วิภชติ**
คือ ย่อมทรงจำแนก. บทว่า **อฺตุตฺตานิกโรติ** คือ ย่อมทำให้ปรากฏ.
บทว่า **อิติ โข** คือ ด้วยประการฉะนี้แล. บทว่า **ยา ตตฺตฺร** ได้แก่
ความเป็นของจริงแท้แน่นอนไม่แปรผัน ในบทมีอาทิว่า **ชาติปจฺจยา**
ชรามรณํ. เพราะชาติเป็นปัจเจก จึงมีชรามรณะ.

ปฏิจสมุปบาทนี้ นั่น ท่านกล่าวว่า ตถตา - ความจริงแท้ เพราะ
ธรรมนั้น ๆ เกิดโดยไม่หย่อนไม่ยิ่งด้วยปัจจัยนั้น ๆ, ท่านกล่าว อวิต-
ตตา - ความแน่นอน เพราะไม่มี ความไม่เกิดแห่งธรรมที่เกิดจากธรรม
นั้น แม้ครู่เดียวในปัจจัยที่เข้าถึงความพร้อมเพรียง, ท่านกล่าวว่า
อนลุตตตา - ความไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่มีธรรมอื่นเกิดขึ้นด้วย
ปัจจัยแห่งธรรมอื่น, ท่านกล่าวว่า อิทปฺปจฺยตา - ความเป็นปัจจัย
แห่งธรรมนี้ เพราะเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะเป็นต้นเหล่านั้น หรือ
เพราะเป็นที่รวมปัจจัย.

ในบทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ ปัจจัยแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
อิทปฺปจฺยตา, อิทปฺปจฺยานันตล ชื่อว่า อิทปฺปจฺยตา, อีกอย่าง
หนึ่ง การรวม อิทปฺปจฺยตา ทั้งหลายชื่อว่า อิทปฺปจฺยตา. แต่
ในที่นี้ พึงทราบลักษณะโดยอรรถแห่งศัพท์.

จบ อรรถกถาธรรมฐิติญาณนิกาย

สัมมสนญาณนิกาย

[๕๕] ปัญหาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งอดีต อนาคตและ
ปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ เป็นสัมมสนญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปร่างได้อย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมกำหนดเวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยง การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง.

[๑๐๐] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยงเพราะอรรกว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรค

ว่าน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้ เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าน่ากลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้ เป็นสัมมสนญาณ.

[๑๐๑] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เป็นสัมมสนญาณ.

[๑๐๒] ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะก็ไม่มี เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะก็ไม่มี เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี ฯลฯ เพราะอุปาทาน

เป็นปัจจัย จึงมีภพ เมื่ออุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มี เพราะค้นหาเป็น
ปัจจัย จึงมีอุปาทาน เมื่อค้นหาไม่มี อุปาทานก็ไม่มี เพราะเวทนา
เป็นปัจจัย จึงมีค้นหา เมื่อเวทนาไม่มี ค้นหาก็ไม่มี เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี เพราะสพายนะ
เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะก็ไม่มี เพราะนาม
รูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะก็ไม่มี
เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เมื่อวิญญูณไม่มี นามรูปก็ไม่มี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญูณ เมื่อสังขารไม่มี วิญญูณก็ไม่มี
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี
เป็นสัมมสนญาณ ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า ในอดีตกาลก็ดี ใน
อนาคตกาลก็ดี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เมื่ออวิชชาไม่มี
สังขารก็ไม่มี เป็นสัมมสนญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่อธรรม
ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันแล้วกำหนด เป็นสัมมสนญาณ.

อรรถกถาสัมมสนญาณนิตเทศ

๕๕] พึงทราบวินิจฉัย ในสัมมสนญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้
บทว่า ยงฺกิญฺจि คือ กำหนดถือเอาไม่มีเหลือ. บทว่า รูปี ได้แก่

กำหนดโดยความประสงค์ยิ่ง. เป็นอันท่านทำความกำหนดไม่มีเหลือ
แห่งรูป แม้ด้วยบททั้งสองอย่างนี้. เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจร
ย่อมปรารภการจำแนกด้วยบทมีอาทิว่า อดีต แห่งรูปนั้น. รูปนั้น
บางรูปเป็นอดีต บางรูปมีประเภทเป็นอนาคตเป็นต้น. แม้ในเวทนา
เป็นต้นก็มีนัยนี้. รูป ในบทนั้น ชื่อว่า เป็นอดีต ๔ อย่างด้วยสามารถ
แห่ง กาล การสืบต่อ สมัย และ ขณะ, รูปอนาคตปัจจุบัน
ก็อย่างนั้น.

ในรูปเหล่านั้นพึงทราบด้วยสามารถ กาล ก่อน ได้แก่ รูป
ในอดีตก่อนจากปฏิสนธิ ในภพหนึ่งของรูปหนึ่ง, รูปอนาคต เหนือ
จากจุติ, รูปปัจจุบัน ในระหว่าง รูปอดีต และ อนาคต ทั้งสอง.

พึงทราบรูปด้วยสามารถ สันตติ ได้แก่ รูปปัจจุบันแม้เป็นไปอยู่
ได้ ด้วยการสืบต่อกันมาก่อนมีสมุฏฐานจากอตุอย่างเดียวกัน เป็นสภาวะ-
กันและมีสมุฏฐานจากอาหารอย่างเดียวกัน. รูปอดีต มีสมุฏฐานจาก
อตุ และ อาหาร ไม่เป็นสภาวะกันก่อนจากนั้น, รูปอนาคต มีในภายหลัง. รูปปัจจุบัน มีสมุฏฐานจากวิถิจิตดวงเดียวกัน ชวนจิตดวงเดียวกัน
และสมบัติอย่างเดียวกันอันเกิดแต่จิต, รูปอดีต ก่อนจากนั้น, รูป
อนาคต มีในภายหลัง. ประเภทแห่งรูปมีรูปอดีตเป็นต้น ย่อมไม่มี
ด้วยสามารถสันตติ เฉพาะอย่างแห่งกรรมสมุฏฐาน. พึงทราบความที่รูป

นั้น มีรูปอดีตเป็นต้น ด้วยสามารถการอุปถัมภ์แห่งสมุฏฐานจากอตุตอาหารและจิต เหล่านั้น.

พึงทราบด้วยสามารถ สมัย ได้แก่ รูป อันมีสมัยนั้น ๆ เป็นไปด้วยสามารถการสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่งเวลาเช้าเวลาเย็น กลางคืนและกลางวันเป็นต้น ชื่อว่า รูปปัจจุบัน. ก่อนจากนั้นเป็นอดีต, หลังจากนั้นเป็นอนาคต.

พึงทราบด้วยสามารถ ขณะ รูปปัจจุบันเนื่องด้วย ๓ ขณะ มีอุปาทะเป็นต้น, ต่อจากนั้นเป็นอนาคต, หลังจากนั้นเป็นอดีต. อีกอย่างหนึ่ง รูปอดีตมีกิจอันเป็นเหตุปัจจัยล่วงไปแล้ว, รูปปัจจุบันมีกิจอันเป็นเหตุจบแล้ว และมีกิจอันเป็นปัจจัยจบแล้ว, รูปอนาคตถึงพร้อมด้วยกิจทั้งสอง. หรือว่า รูปปัจจุบันเกิดในขณะกิจของตน, รูปอนาคต ต่อจากนั้น, รูปอดีตหลังจากนั้น. อนึ่ง ในบทนี้ กล่าวมีขณะเป็นต้น เป็นกถาตรง ที่เหลือเป็นกถาอ้อม.

บทว่า อชฺมตฺตํ ได้แก่ ในขั้นแม่ ๕ อย่าง ในที่นี้ท่าน ประสงค์รูปภายในของตนเอง, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า รูปเฉพาะบุคคลเป็นไปในสันดานของตน ๆ ชื่อว่า อชฺมตฺตํ.

รูปภายนอกจากนั้นอันเนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า พหิทฺธา.

บทว่า โอปาริก ได้แก่ รูป ๑๒ อย่าง คือ จักขุ โสตะ
ฆานะ ชิวหา กาย รูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ ได้แก่
ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่า โอปาริก เพราะควรถือเอาด้วย
สามารถการสืบทอดกัน. ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ อย่าง คือ อาโปธาตุ อิตดิน-
ทรีย์ ปริสินทรีย์ ชิวตินทรีย์ หทยวัตถุ โอชา อากาศธาตุ กายวิญญัตติ
วจีวิญญัตติ รูปีสลลหุตา มุทุตา กัมมัณฺญตา อุปจยะ สันตติ ชรดา
อนิจจตา ชื่อว่า สุขุม เพราะไม่ควรถือเอาด้วยสามารถการสืบทอด.

พึงทราบความทราบและความประณีต ในบทนี้ว่า หีน วา ปลิบัติ
วา โดยอ้อมหรือโดยตรง. ในบทนั้น รูปของพรหมชั้นสุทสสี เป็นรูป
ทราบกว่ารูปของพรหมชั้นนอกนิชฏฐ์ รูปพรหมชั้นสุทสสีนั้นนั้น
แหละประณีตกว่ารูปของพรหมชั้นสุทสสา พึงทราบความทราบและ
ความประณีต โดยปริยายตลอดถึงรูปของสัตว์นรก. รูปที่เป็นอกุศลวิบาก
เกิดขึ้นเป็นรูปทราบ, รูปที่เป็นกุศลวิบากเกิดขึ้นเป็นรูปประณีต.

พึงทราบความในบทว่า ยัม ทูเร สนฺติเก วา นี้ รูปใด สุขุม
รูปนั้นแล ชื่อว่า ทูเร เพราะมีสภาวะที่แทงตลอดได้ยาก. รูปใด
หยาบ รูปนั้นชื่อว่า สนฺติเก เพราะมีสภาวะที่แทงตลอดได้ง่าย.

พึงทราบความในบทนี้ว่า สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเอติ เอกํ
สมฺมสนฺ, ทุกฺขโต ววตฺถเอติ เอกํ สมฺมสนฺ, อนตฺตโต ววตฺถเอติ
เอกํ สมฺมสนฺ - ภิษุกำหนดรูปทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง การ

กำหนดนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นทุกข์เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง, กำหนดโดยความเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ความว่า ภิกษุนี้ กำหนดรูปแม้ทั้งหมดที่ท่านชี้แจงไว้โดยมิได้กำหนดแน่นอนอย่างนี้ว่า **ยงฺกิลฺลิจิ** รูป-รูปอย่างใดอย่างหนึ่งโดยการปรากฏ ๑๑ อย่าง คือด้วยรูปอดีตติกะ - ติกะในอดีต และด้วยทุกะมีอัมมัตตะเป็นต้น ๔ แล้วกำหนดรูปทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยงย่อมพิจารณาว่า อนิจฺจํ ดังนี้. พิจารณาอย่างไร ? พิจารณาโดยนัยดังกล่าวแล้วข้างหน้า.

๑๐๐] ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวไว้ว่า **รูป** อตีตนาคต-**ปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฺญฺเรน*** - รูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป. เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ย่อมพิจารณาว่า รูปที่เป็นอดีตสิ้นไปในอดีตนั้นแล, รูปนั้นยังไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนิจฺจํ** เพราะอรรถว่าสิ้นไป, รูปที่เป็นอนาคตจักเกิดในภพเป็นลำดับไป, แม้รูปนั้นก็จักในรูปในภพนั้น จักไม่ไปสู่ภพอื่นจากภพนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนิจฺจํ** เพราะอรรถว่าสิ้นไป, รูปที่เป็นปัจจุบันย่อมสิ้นไปในปัจจุบันนั่นเอง, ย่อมไม่ไปจากนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนิจฺจํ** เพราะอรรถว่าสิ้นไป, รูปที่เป็นภายในก็

สิ้นไปในภายในนั่นเอง, ไม่ไปสู่ภายนอก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป. แม้รูปภายนอกหยาบละเอียด ทราม ประณีต มีในที่ไกล ที่ในที่ใกล้ ก็สิ้นไปในที่นี้นั่นเอง เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อนิจจัง เพราะอรรถว่าสิ้นไป. แม้การพิจารณาทั้งหมด นี้ก็เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถแห่งนี้ว่า อนิจจัง ขยภูเจณ, แต่โดยประเภท มี ๑๑ อย่าง.

อนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณารูปนั้นทั้งหมดว่า ทุกข์ ทยภูเจณ ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าน่ากลัว. สิ่งที่ไม่เที่ยงย่อมนำมาซึ่งภัย คุภยของพวกเทพในสีโหมปมสูตร.* แม้การพิจารณานี้ก็เป็นสัมมสน- ญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสารตแห่งรูปนี้ว่า ทุกขุ ทยภูเจณ แต่โดย ประเภท มี ๑๑ อย่าง.

อนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาว่า รูปแม้ทั้งหมดนั้น เป็น อนตตา เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้เหมือนทุกข์. บทว่า อสารกฏเจณ เพราะไม่มีสาระในตนที่กำหนดได้อย่างนี้ว่า อตตา - ตัตตน นิวาสิ- ผู้อาศัย การโก - ผู้กระทำ เวทโก - ผู้เสวย สยวสิ - ผู้มีอำนาจด้วย ตนเอง. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์ ไม่สามารถจะห้ามความไม่ เที่ยง หรือ ความเกิด ความเสื่อม และความบีบคั้นของคนได้, บท ๑. ตั. ขนุช. ๑๓/๑๑๕.

เป็นผู้กระทำเป็นต้นของผู้นั้นจักมิได้แต่ไหน. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า รูปฌจ หิภุ ภิกขเว อตฺตา อภวิสุส, นยิทฺถํ รูปํ อาพาชาย
ลํวตฺเตยฺย* เป็นอาทิ ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย หากรูปนี้พึงเป็น
ตัวตนแล้วไซ้, รูปนี้ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่อความเจ็บป่วย. เพราะเหตุ
นั้น การพิจารณานี้ จึงเป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถแห่ง
บทนี้ว่า อนตฺตา อสสารกฺกุเณ - รูปเป็นอนัตตา เพราะหาแก่นสาร
มิได้, แต่โดยประเภทมี ๑๑ อย่าง. ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนั้นเหมือน
กัน. ด้วยประการฉะนี้ ในชั้นหนึ่งๆ ทำอย่างละ ๑๑ อย่าง จึงเป็น
สัมมสนญาณ ๕๕ ในชั้น ๕ คือโดยความไม่เที่ยง ๕๕ โดยความ
เป็นทุกข์ ๕๕ โดยความเป็นอนัตตา ๕ เพราะเหตุนี้ ทั้งหมดจึง
รวมเป็นสัมมสนญาณ ๑๖๕ อย่าง.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพิ่มแม้บทว่า สพุทฺถํ รูปํ สพุทฺถํ
เวทนี สพุทฺถํ สญฺญํ สพุทฺเท สงฺขารे สพุทฺถํ วิญฺญาณํ ลงไป
ในชั้นหนึ่งๆ ทำอย่างละ ๑๒ รวมเป็น ๖๐ ในชั้น ๕, โดย
อนุปัสสนาเป็นสัมมสนญาณ ๑๘๐ อย่าง.

อนึ่ง ในการจำแนกอดีตเป็นต้น พึงทราบความที่เวทนาเป็น
อดีต อนาคตและปัจจุบัน ด้วยสามารถแห่งสันตติและด้วยสามารถแห่ง
ขณะเป็นต้น. ในบทนั้นพึงทราบเวทนา ด้วยสามารถสันตติดังต่อไปนี้

เวทนาที่นับเนื่องในวิถิจิต ๑ ขวนจิต ๑ สมบัติ ๑ และเป็นไปด้วย การประกอบเสมอ ๆ ในอารมณ์อย่างหนึ่ง เป็นปัจจุบัน, ก่อนจากนั้น เป็นอดีต, หลังจากนั้นเป็นอนาคต เวทนาด้วยสามารถขณะ คือ เวทนากระทำกิจของตนอันนับเนื่องในขณะ ๓ คือ ที่ถึงที่สุดเบื้องต้น ที่สุดเบื้องปลายและท่ามกลาง เป็นปัจจุบัน. ก่อนจากนั้นเป็นอดีต, หลังจากนั้นเป็นอนาคต. พึงทราบความต่างแห่งเวทนาภายในและภายนอก ด้วยสามารถเวทนาภายในของตคนั่นเอง.

พึงทราบความหยาบและความละเอียดของเวทนา ด้วยสามารถ แห่ง ชาติ สภาวะ บุคคล โลภะ และ โลกุตระ ที่ท่านกล่าว ไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า เวทนาเป็นอกุศลหยาบ, เวทนาเป็น กุศลและอัพยากฤต ละเอียด. พึงทราบเวทนาด้วยสามารถแห่งชาติ ก่อนดังต่อไปนี้ เวทนาเป็นอกุศล เป็นไปเพื่อความไม่สงบ เพราะเป็น กิริยาเหตุอันมีโทษ และเพราะกิเลสทำให้เดือดร้อน เพราะเหตุนี้ จึง เป็นเวทนาหยาบกว่า เวทนาที่เป็นกุศล, เป็นเวทนาหยาบกว่า วิบาก อัพยากฤต เพราะมีความขวนขวาย มีความอุตสาหะ มีวิบาก โดย กิเลสทำให้เดือดร้อน และโดยมีโทษ, เวทนาเป็นเวทนาหยาบกว่า กิริยาอัพยากฤต เพราะมีวิบาก โดยกิเลสทำให้เดือดร้อน โดยมีพยาบาท และโดยมีโทษ. ก็เวทนาเป็นกุศล และอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนา

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๑.

เป็นอกุศล โดยปริยายดังกล่าวแล้ว. กุศลเวทนาและอกุศลเวทนา แม้ ๒ อย่างก็เป็นเวทนาหยาบกว่าเวทนาที่เป็นอภัยกฤต แม้ ๒ อย่างตามควร โดยมีความขวนขวาย มีอุตสาหะและมีวิบาก. แม้เวทนาเป็นอภัยกฤต ๒ อย่าง ก็ละเอียดกว่าเวทนาเหล่านั้นโดยปริยายดังกล่าวแล้ว. พึงทราบเวทนาหยาบและละเอียด ด้วยสามารถแห่งชาติด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบเวทนาด้วยสามารถสภาวะดังต่อไปนี้ ทุกขเวทนาหยาบกว่า เวทนา ๒ อย่างนอกนี้ เพราะไม่มีความพอใจ โดยมีความชานไป โดยทำความกำเริบ โดยควรแก่ความเดือดร้อน และโดยครอบงำ, แต่เวทนา ๒ นอกน เป็นเวทนาละเอียดกว่า ทุกขเวทนาตามควร เพราะความสำราญ ความสงบ ความประณีต ความชอบใจ และโดยความเป็นกลาง. สุขทุกข์ ๒ อย่างเป็นเวทนาหยาบว่าอทุกขมสุข โดยความชานไป โดยความควรแก่ความเดือดร้อน โดยทำความกำเริบ และโดยปรากฏ. เวทนานั้น ละเอียดกว่าทั้ง ๒ อย่างนั้น โดยปริยายดังกล่าวแล้ว. พึงทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียด โดยสภาวะด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบเวทนาด้วยสามารถบุคคลดังต่อไปนี้ เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เป็นเวทนาหยาบกว่าเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เพราะความที่จิตพุ่งชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ. เวทนานอกนี้เป็นเวทนาละเอียด โดย

ปริยายต่าง ๆ. ฟังทราบความที่เวทนา หยาบและละเอียด ด้วยสามารถบุคคล ด้วยประการฉะนี้.

ฟังทราบเวทนา ด้วยสามารถโลกิยะและโลกุตระ ดังต่อไปนี้
เวทนามีอาสวะเป็นโลกิยะ, โลกิยะเวทนานั้น เป็นเวทนาหยาบกว่า
เวทนาที่ไม่มีอาสวะ เพราะเป็นเหตุเกิดอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งโอะมะ
เป็นที่ตั้งแห่งโยคะ โดยเป็นที่ตั้งแห่งคันถะ - กิเลสร้อยรัด. เป็นที่ตั้ง
แห่งนิรวณฺ์ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน มีความเศร้าหมอง และเป็นของ
ทั่วไปแก่ปุถุชน, อนึ่ง เวทนามีอาสวะเป็นเวทนาละเอียดกว่า
เวทนามีอาสวะโดยปริยายต่าง ๆ. ฟังทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียด
ด้วยโลกิยะและโลกุตระ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น ควรปรับความแตกต่างกันด้วยชาติเป็นต้น.
เพราะว่า เวทนาสัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อกุศลวิบาก แม้ละเอียด
เพราะเป็นอภัยกถุต ด้วยสามารถแห่งชาติ ก็เป็นเวทนาหยาบ ด้วย
ภาวะของตนเป็นต้น. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อพฺยาคตา เวทนา สุขุมา, ทุกฺขา เวทนา โອพาริกา.
สมาปฺนฺนสฺส เวทนา สุขุมา, อสมาปฺนฺนสฺส เวทนา
โອพาริกา. อสาสวา เวทนา สุขุมา, สาสวา เวทนา
โອพาริกา.

เวทนาเป็นอัพยาถตุ ละเอียด, ทุกข-

เวทนาหยาบ. เวทนาของผู้เข้าสมบัติ ละเอียด

เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ หยาบ. เวทนาไม่มี

อาสวะ ละเอียด, เวทนามีอาสวะ หยาบ.

แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เหมือนทุกขเวทนา. เพราะว่า แม้เวทนาเหล่านั้น หยาบก็ด้วยชาติ, ละเอียดก็ด้วยภาวะของคนเป็นต้น. เพราะฉะนั้นพึงทราบความที่เวทนาหยาบและละเอียดเหมือนไม่มีความแตกต่างกันด้วยชาติเป็นต้น. เช่นกับอะไร? เช่นเวทนาเป็นอัพยาถตุ ละเอียดกว่า เวทนาเป็นกุศล อกุศล โดยชาติ. ในเวทนาเหล่านั้น อัพยาถตุเวทนาเป็นไฉน? อะไรเป็นทุกขเวทนา? อะไรเป็นสุขเวทนา? อะไรเป็นเวทนาของผู้เข้าสมบัติ? อะไรเป็นเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ? อะไรเป็นสาสวเวทนา? อะไรเป็นอนาสวเวทนา? ไม่พึงถือผิดความต่างกันและสภาวะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ในบททั้งปวงก็มีนัยนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบาลีว่า พึงเห็นเวทนาหยาบละเอียด

เพราะอาศัยเวทนานั้น ๆ อยู่บ่อย ๆ. เวทนาสหระตด้วยโทสะหยาบกว่าเวทนาที่สหระต ด้วยโลภะในอกุศลเป็นต้น เพราะเผาณีสัย คุงไฟ เวทนาสหระตด้วยโลภะละเอียด. เวทนาแม้สหระตด้วยโทสะ เป็นนียตะ - แน่นอนหยาบ, ไม่แน่นอนละเอียด. เวทนาตั้งอยู่กับหนึ่ง แม้
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๑๑.

แน่นอนก็หยาบ, นอกนั้นก็ละเอียด. แม้ในการตั้งอยู่ก็หนึ่ง เวทนา
หยาบ, นอกนั้นก็ละเอียด. เวทนาเมื่อนั้นแน่นอนตั้งอยู่ก็หนึ่ง เป็น
เป็นอสังขาริกะ อสังขาริกะหยาบ นอกนั้นก็ละเอียด. อนึ่ง โดยไม่
แปลกกันเวทนาเป็นอกุศล มีวิบากมากหยาบ, มีวิบากน้อยละเอียด.
ส่วนเวทนาเป็นกุศล มีวิบากน้อยหยาบ, มีวิบากมากละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเป็นกามาวจรกุศลหยาบ, เป็นรูปาวจรกุศล
ละเอียด. แต่นั่นก็อรูปราวจรกุศล, แต่นั่นก็โลกุตรกุศล. อนึ่ง เวทนา
เป็นกามาวจรกุศลสำเร็จด้วยทานหยาบ, สำเร็จด้วยศีลละเอียด. แม้
สำเร็จด้วยศีลก็หยาบ, สำเร็จด้วยภาวนาละเอียด. แม้สำเร็จด้วยภาวนา
เป็นเหตุก็หยาบ. เป็นเหตุละเอียด. แม้เป็นเหตุก็ เป็น
สังขาริกะก็หยาบ, เป็นอสังขาริกะละเอียด. อนึ่ง รูปาวจรเป็นไป
ในปฐมฌานหยาบ ฯลฯ ที่เป็นปัญจฌานละเอียด อรูปาวจรที่สัมป
ยุตด้วยอากาสนัญจายตนะหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานา.
สัญญาละเอียด โลกุตรวทนา สัมปยุตด้วยโสคาปัตติมรรคหยาบ ฯลฯ
ที่สัมปยุตด้วยอรหัตมรรคละเอียดแท้. ในเวทนาอันเป็นวิบากกิริยาของ
ภูมินั้น ๆ และในเวทนาที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งทุกขเวทนา
เป็นต้น เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นต้น สาสวเวทนาเป็นต้นก็มี
นัยนี้. หรือแม้ว่า ด้วยสามารถโอกาส ทุกขเวทนาในนรก ก็หยาบ,
ทุกขเวทนาในกำเนิดเดิรฉาน ละเอียด ฯลฯ ทุกข์ในสวรรค์ชั้น

ปรนนิมิตวสวัตติ ละเอียดแท้. อนึ่ง พึงประกอบแม่สุขในบททั้งปวง ตามสมควร เหมือนทุกข์, เวทนาใดๆ มีวัตถุแล้ว ด้วยสามารถวัตถุ เป็นเวทนาหยาบ, มีวัตถุประณีต เป็นเวทนาละเอียด, เวทนาใดที่หยาบ ในประเภทแห่งวัตถุที่แล้วและประณีต เวทนานั้นเป็นเวทนาแล้ว, เวทนา ที่ละเอียด เป็นเวทนาประณีต พึงเห็นด้วยประการฉะนี้.

ส่วนบทว่า ทูรสนุติเก ไกลและใกล้ ท่านจำแนกไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า อกุศลตา เวทนา อกุศลตาพฺยากตาหิ เวทนาหิ ทูเร, อกุศลตา เวทนา อกุศลา ย เวทนาย สนุติเก.- อกุศลเวทนามีใน ที่ไกลจากเวทนาเป็นกุศลและอัพยากต. อกุศลเวทนามีในที่ใกล้เวทนา เป็นอกุศล. เพราะฉะนั้น อกุศลเวทนามีในที่ไกลจากกุศลและอัพยา- กต โดยเป็นสภาคัน โดยไม่เกี่ยวข้องกัน และโดยไม่คล้ายคลึงกัน. เวทนาเป็นกุศลและอัพยากต ก็มีในที่ไกลจากอกุศลเหมือนกัน. ใน วาระทั้งปวงก็มีนัยนี้. บทนี้ว่า เวทนาเป็นอกุศล มีในที่ใกล้แห่ง อกุศล โดยเป็นสภาคัน โดยเกี่ยวข้องกัน และโดยคล้ายคลึงกัน เป็นกลามุขโดยพิสดารในการจำแนก มีเวทนาอดีตเป็นต้น. แต่บทนี้ พึงทราบแม่แห่งสัญญาเป็นต้น อันสัมปยุตด้วยเวทนานั้นๆ อย่างนี้ เหมือนกัน.

อนึ่ง ในเวทนาเป็นต้นนี้ โลกุตระธรรมใดมาแล้วในธรรมทั้งหลาย. ที่ย่อโดยไปยาลว่า จกฺขุ ฯเปฯ ๗ รามรณฺ, ธรรมเหล่านั้นไม่พึงถือเอาในที่ธิการนี้ เพราะเข้าไปใกล้สัมมสนญาณ. ธรรมเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถการแสดงธรรมที่ท่านสงเคราะห์ด้วยบทนั้น ๆ อย่างเดียว และโดยนัยมาแล้ว ในอภิญาญยนิทเทศ. อนึ่ง แม้ธรรมเหล่าใดเข้าถึงสัมมสนญาณ, ในธรรมเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดปรากฏแก่ญาณใด ย่อมถึงการกำหนดถือเอาได้โดยง่าย, ในธรรมเหล่านั้น พึงปรารภสัมมสนญาณ ด้วยญาณนั้น. พึงทราบวาท่านกล่าวถึงสัมมสนญาณ ด้วยสามารถญาณเหล่านั้น โดยปริยายว่า เมื่อพิจารณาธรรม มีชาติชราและมรณะ ในความไม่มีสัมมสนญาณต่างหาก ด้วยสามารถชาติชราและมรณะ แม้ญาณเหล่านั้นก็เป็นอันได้พิจารณาแล้ว.

แม้ไม่แต่ต้องความต่างมี อัชฉัตตะ เป็นต้น เพราะท่านกล่าวสัมมสนญาณไว้ด้วยสามารถแห่งติกะอันเป็นอดีต โดยนัย มีอาทิว่า อตฺตนาทคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจโต ววตฺเตติ - พระโยคาวจรย่อมกำหนดอดีต อนาคต ปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยง แม้กำหนดด้วยสามารถแห่งอดีตติกะแล้ว ก็พึงทำสัมมสนญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นแล.

๑๐๑ - ๑๐๒] ก็เพราะรู้สิ่งที่ไม่เที่ยง มีประเภทเป็นสังขตะ

เป็นต้น โดยความแน่นอน. ฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายแห่งรูปนั้น หรือ เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการด้วยอาการต่าง ๆ พระสารีบุตร จึงกล่าววทมีอาทิว่า รูป อติตานาคตปัจจุปปนุญ อนิจจัง สุขขัต - รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง อันปัจจุปรุจแต่ง. จริงอยู่ รูปนั้น เป็น อนิจจัง เพราะอรรถว่ามีแล้วไม่มี, ชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีที่สุดคือความไม่เที่ยง หรือ เพราะมีเบื้องต้นและที่สุด, ชื่อว่า สังขตะ เพราะอันปัจจุปรุจแต่ง. ชื่อว่า ปฏิจจสมุปฺปนุญ เพราะอาศัยปัจจุเกิดขึ้นร่วมกัน. พระสารีบุตรแสดงถึงความไม่ขวนขวาย ปัจจุ แม้เมื่อรูปอันปัจจุปรุจแต่ง. บทว่า ขยธมฺมํ มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา ได้แก่ สิ้นไปเป็นธรรมดา สิ้นไปเป็นปรกติ. บทว่า วยธมฺมํ มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ได้แก่ มีความพินาศไปเป็นธรรมดา. รูปนี้ ไม่สิ้นไปด้วยสามารถความในรูปตั้งความเป็นผู้มี ความเฉื่อยชา ปราศจากปรกติอย่างเดียว. แม้ความเพียงพอจะทำให้ เฉื่อยชา ท่านก็กล่าววว่า ความสิ้นไปในโลก.

บทว่า วิจารณ์มฺ - มีความคลายไปเป็นธรรมดา บทนี้มีใช้ เสื่อมไปด้วย ด้วยการไปในที่ไหน ก้าวล่วงสภาวะเป็นปรกติอย่างเดียว. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ความเกลียดชังก็ดี ความก้าวล่วงก็ดี ชื่อว่า วิจารณ์.

บทว่า นิโรธธมฺมํ - มีความดับไปเป็นธรรมดา บทนี้ มีใช้ ไม่เวียนมาอีก ด้วยก้าวล่วงสภาวะ, พึงทราบวว่า ท่านกล่าวถึงบทหลัง ๆ

ด้วยสามารถขยายบทก่อน ๆ ว่า มีการดับไป ด้วยการดับความไม่เวียน
มาอีกเป็นธรรมดาอย่างเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบว่า รูปมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา
ด้วยการทำลายไปแห่งรูปอันเนื่องอยู่ในภพหนึ่ง, มีความเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา ด้วยความเสื่อมแห่งรูปอันเนื่องด้วยสันตติอย่างเดียว. รูปมี
คลายไปเป็นธรรมดา ด้วยการทำลายขณะแห่งรูป. มีความดับเป็น
ธรรมดา ด้วยข้ามพ้นแล้วไม่เกิดมาอีก.

ในบทมีอาทิว่า **ชรามรณํ อนิจจัง** - ชราและมรณะไม่เที่ยง
ความว่า ชราและมรณะมิใช่ไม่เที่ยง, แต่ชรามรณะ ชื่อว่า ไม่เที่ยง
เพราะขั้นทั้งหลายมีความไม่เที่ยงเป็นสภาวะ จึงมีชรามรณะ. แม้ใน
สังขตะ เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในระหว่างไปยาล เพราะแม้
ชาติก็ไม่เที่ยง เป็นต้น จึงมีนัยนี้เหมือนกัน.

บทมีอาทิว่า **ชาติปัจจุยา ชรามรณํ** - เพราะชาติเป็นปัจจุย จึงมี
ชราและมรณะนี้ ท่านมิได้กล่าวด้วยสามารถวิปัสสนา ท่านกล่าวโดย
ปริยายว่า สัมมสนญาณย่อมมิได้แก่การย่อด้วยสามารถองค์หนึ่ง ๆ แห่ง
ปฏิจสมุปบาท แล้วกำหนดไว้อย่างเดียว. แต่นั่นไม่ใช่กาลปสัมมสน-
ญาณ, นั่นเป็นธรรมฐิติญาณเท่านั้น.

บทว่า **อสติ ชาตียา** - เมื่อชาติไม่มี นี้ท่านทำเป็นลิงควิปลาต.
ท่านจึงกล่าวว่า **อสนุติยา ชาตียา**. บทว่า **อสติ สงฺขาราเรสุ** - เมื่อ

สังขารไม่มี ท่านทำเป็นอนวิปลาต, ท่านกล่าวว่า อสนุเตสุ สงฺขา-
เรสุ.

บทมีอาทิวา ภวปัจจยาชาติ, อสติ เพราะภพเป็นปัจจย จึง
มีชาติ, เมื่อภพไม่มี ฟังประกอบโดยนัยมีอาทิวา เพราะภพเป็นปัจจย
จึงมีชาติ, เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี.

จบ อรรถกถาสัมมสนญาณนิตเทศ

อุทฺทพฺพญาณนิตเทศ

[๑๐๓]ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เป็นอุทฺทพฺพยานุปีสนาญาณอย่างไร ?

รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งรูปที่เกิดแล้วนั้นมีความเกิด
เป็นลักษณะ ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่
พิจารณาเห็นดังนี้ เป็นอุทฺทพฺพยานุปีสนาญาณ เวทนาเกิดแล้ว สัญญา
เกิดแล้ว สังขารเกิดแล้ว วิญญาณเกิดแล้ว จักขุเกิดแล้ว ฯ ล ฯ ภพ
เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ชาติแห่งภพที่เกิดแล้วนั้นมีความเกิดเป็นลักษณะ
ความเสื่อมมีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้
เป็นอุทฺทพฺพยานุปีสนาญาณ.

[๑๐๔] พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจ-
จันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็น
ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
เท่าไร ?

พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจจันท์
ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อพิจารณา
เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจจันท์ ย่อมพิจารณาเห็น
ลักษณะ ๕๐ ประการ.

[๑๐๕] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูป-
จันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไป
แห่งรูปจันท์ ย่อมพิจารณาเป็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด
ขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร
พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาจันท์ แห่ง
สัญญาจันท์ แห่งสังขารจันท์ แห่งวิญญาณจันท์ ย่อมพิจารณาเห็น
ลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญาณจันท์ ย่อม
พิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความ
เสื่อมไปแห่งวิญญาณจันท์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้น แห่งสัญญาชั้น แห่งสังขารชั้น แห่งวิญญาณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญาณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งวิญญาณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ.

[๑๐๖] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ เป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดรูปจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดรูปจึงเกิด เพราะกรรมเกิดรูปจึงเกิด เพราะอาหารเกิดรูปจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้.

[๑๐๗] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นนี้ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับรูปจึงดับ เพราะตัณหาดับรูปจึงดับ เพราะกรรมดับรูปจึงดับ เพราะอาหารดับรูปจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้.

[๑๐๘] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้นนี้ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะกรรมเกิดเวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะเกิดเวทนาจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งการเกิด ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนา พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้.

[๑๐๙] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาชั้นนี้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ การเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาชั้นนี้ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับเวทนาจึงดับ เพราะตัณหา

ดับเวทนาจึงดับ เพราะกรรมดับเวทนาจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเวทนาขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้

[๑๑๐] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดแห่งสัญญาขั้น แห่งสังขารขั้น แห่งวิญญูณขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดแห่งวิญญูณขั้น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชาเกิดวิญญูณจึงเกิด เพราะตัณหาเกิดวิญญูณจึงเกิด เพราะกรรมเกิดวิญญูณจึงเกิด เพราะนามรูปเกิดวิญญูณจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณขั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้

[๑๑๑] พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งสัญญาขั้น แห่งสังขารขั้น แห่งวิญญูณขั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการเป็นไฉน ?

พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น
โดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับวิญญูณจึงดับ เพราะตัณ-
หาดับวิญญูณจึงดับ เพราะกรรมดับวิญญูณจึงดับ เพราะนามรูปดับ
วิญญูณจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะแห่งความแปรปรวน ก็ย่อม
พิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น พระโยคาวจร เมื่อพิจารณา
เห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญูณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕
ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งวิญญู-
ณชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็น
ความเกิดขึ้นแห่งเบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการนี้
เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ
๒๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่ง
เบญจชั้น ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕๐ ประการนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรม
ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เป็นอุทัพพยานุปัสนาญาณ.

รูปชั้นเกิดเพราะอาหารเกิด ชั้นที่เหลือ คือ เวทนา ปัญญา
สังขารเกิดเพราะผัสสะเกิด วิญญูณชั้นเกิดเพราะนามรูปเกิด.

อรรถกถาอุทฺथัพพญาณนิตเทส

๑๐๓ - ๑๑๑] บัดนี้ เพื่อกำหนดสังขารทั้งหลายอันผู้ไปถึงฝั่ง ตั้งอยู่แล้วด้วยทำภาวนาให้มั่นคงโดยนัยต่าง ๆ แห่งสัมมสนญาณดังกล่าวแล้วในลำดับ เห็นแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วย อุทฺथัพพญาณ แล้วพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น พระสารีบุตรจึงแสดงรูปอันเกิดด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่เป็นของตน ด้วย สันตติในบทมีอาทิว่า **ชาติ รูป - รูปที่เกิดแล้ว** ในนิตเทสแห่ง อุทฺथัพพญาณุปัสสนาญาณ ดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **อุทโย** ได้แก่ ชาติ คือ ความเกิดเป็นอาการใหม่แห่ง รูปที่เกิดแล้วนั้น มีความเกิดเป็นลักษณะ.

บทว่า **วโย** ได้แก่ ความสิ้นไป ความดับไป มีความแปรปรวน เป็นลักษณะ, การพิจารณาถึงบ่อย ๆ ชื่อว่า **อนุปัสสนา**, อธิบายว่า ได้แก่ อุทฺथัพพญาณุปัสสนาญาณ. แม้ในเวทนาเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ไม่แต่ต้องชาติชราและมรณะ เพราะความเกิดความเสื่อมอันผู้มีชาติชราและมรณะควรกำหนดถือเอา ไม่แต่ต้องชาติชราและมรณะ เพราะไม่มีความเกิดและความเสื่อม แล้วท่านทำไปยาลว่า **ชาติ จกขุ** ๆ เป ๆ **ชาติ ภโว - จักขุเกิดแล้ว...ภพเกิดแล้ว** ดังนี้. พระโยคาวจร นั้น เมื่อเห็นความเกิดและความเสื่อมของขันธ ๕ อย่างนี้ ย่อมรู้อย่างนี้

ว่า การรวมเป็นกองก็ดี การสะสมก็ดี ย่อมไม่มีแก่ขั้นที่ยังไม่เกิด ก่อนแต่ขั้นเหล่านี้เกิด, ชื่อว่าการมา โดยรวมเป็นกอง โดยความ สะสม ย่อมไม่มีแก่ขั้นที่เกิดขึ้น, ชื่อว่าการไปสู่ทิศน้อยใหญ่ ย่อม ไม่มีแก่ขั้นที่ดับ, ชื่อว่าการตั้งลงโดยรวมเป็นกอง โดยสะสม โดย เก็บไว้ในที่แห่งหนึ่ง ย่อมไม่มีแก่ขั้นที่ดับแล้ว. เหมือนนักคิดพิน เมื่อเขาคิดพินอยู่ เสียงพินก็เกิด, มิใช่มีการสะสมไว้ก่อนเกิด, เมื่อ เกิดก็มิใช่มีการสะสม, การไปสู่ทิศน้อยใหญ่ออกเสียงพินที่ดับไปก็ไม่มี, ดับแล้วไม่ว่าที่ไหนก็ไม่สะสมตั้งไว้, ที่แท้แล้วพินก็ดี นักคิดพินก็ดี อาศัยความพยายามอันเกิดแต่ความพยายามของลูกผู้ชายไม่มีแล้วยังมีได้, ครั้นมีแล้วยังเสื่อมได้ฉันใด, ธรรมมีรูปและไม่มีรูปแม้ทั้งหมดก็ฉันนั้น ไม่มีแล้วยังมีได้ ครั้นมีแล้วยังเสื่อมได้ พระโยคาวจรย่อมเห็นด้วย ประการฉะนี้แล.

พระสารีบุตรครั้นแสดงการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยสัง-
เขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงโดยพิสดาร จึงถามถึงจำนวนโดย
รวมเป็นกองด้วยบทมีอาทิว่า ปญจนัน ขนฺธานํ อุตฺถํ ปสฺสนฺโต
กตฺติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิด
แห่งขั้น ๕ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อพิจารณาเห็นความ
เกิดแห่งขั้น ๕ จึงแก้ถึงจำนวนโดยรวมเป็นกองด้วยบทมีอาทิว่า ปญ-
จวีสติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี - ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ แล้วถาม

ถึงจำนวนโดยการจำแนกอีกด้วยบพมีอาทิว่า **รูปกฺขนฺธสุตฺต อุกฺกัณฺณ**
ปฺสฺสนฺโต กคฺติ ลกฺขณานิ ปฺสฺสติ - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณา
เห็นความเกิดแห่งรูปขั้นชั้ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร แล้วแก้จำนวน
โดยการจำแนกด้วยบพมีอาทิว่า **รูปกฺขนฺธสุตฺต อุกฺกัณฺณ ปฺสฺสนฺโต ปญฺจ**
ลกฺขณานิ ปฺสฺสติ - พระโยคาวจร เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดของ
รูปขั้นชั้ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ แล้วถามถึงการจำแนกลักษณะ
อีกด้วยบพมีอาทิว่า **รูปกฺขนฺธสุตฺต อุกฺกัณฺณ ปฺสฺสนฺโต กคฺตมานิ ปญฺจ**
ลกฺขณานิ ปฺสฺสติ - เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดแห่งรูปขั้นชั้ ย่อมเห็น
ลักษณะ ๕ เป็นไฉน แล้วจึงได้แก้ต่อไป.

ในบทเหล่านั้นบพว่า **อวิชฺชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทโย** - เพราะ
อวิชชาเกิดรูปจึงเกิด ความว่า เมื่อมีอวิชชาดังกล่าวแล้วว่า โมหะใน
กรรมภพก่อนเป็นอวิชชา ย่อมเกิดรูปในภพนี้. บพว่า **ปญฺจยสมุท-**
ยญฺุเจน ความว่า โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจยนี้. อนึ่ง อวิชชา ตัณหา
กรรมเป็นปัจจยในอดีตเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพนี้. และเมื่อยึดถือ
อวิชชา ตัณหา กรรม ๓ อย่างเหล่านี้ เป็นอันยึดถือสังขารูปาทาน
- ความยึดมั่นในสังขารนั่นเอง.

บพว่า **อาหฺารสมุทฺทยา** - เพราะอาหารเกิด ได้แก่ เพราะกว-
ฬิงการอาหารมีกำลังในปัจจยอันเป็นไป จึงถือเอาอาหารนั้นแล. ก็เมื่อ

ถือเอาอาหารนั้นก็เป็อันถือเอาแม่อุตุและจิตอันเป็นเหตุแห่งความเป็นไปด้วยเหมือนกัน.

บทว่า นิพพุตติลักษณะ - มีการเกิดเป็นลักษณะ ความว่า ท่านกล่าวถึงความเกิดแห่งรูปด้วยสามารณแห่งอัทธา - กาล สันตติและขณะ, อนึ่ง การเกิดนั้นแล ชื่อว่าลักษณะ เพราะเป็นลักษณะแห่งสังขตะ.

บทว่า ปญจ ลक्षणานิ - ลักษณะ ๕ ได้แก่ ลักษณะ ๕ เหล่านี้ คือ อวิชา ตัณหา กรรม อาหาร และ การเกิด. จริงอยู่ แม้กรรม ๔ มีอวิชาเป็นต้น ก็ชื่อว่า ลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดความเกิดแห่งรูป. ส่วน นิพพุตติ - การเกิดเป็นลักษณะแห่งสังขตะ ชื่อว่า ลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดว่า แม้ความเกิดนั้นก็เป็สังขตะ.

บทว่า อวิชานโรธา รูปนโรธา - เพราะอวิชาดับรูปจึงดับ ความว่า เมื่อดับอวิชาในภพนี้ เพราะเป็นปัจจัยแห่งภพอนาคตด้วยอรหัตมรรคญาณ รูปอนาคตย่อมไม่เกิด คือ ดับเพราะไม่มีปัจจัย

บทว่า ปจฺจยนิโรธฺฏฺเณน - ด้วยความดับแห่งปัจจัย คือ ด้วยความที่ปัจจัยดับ. อนึ่ง ในความดับในบพนี้เป็ความดับ อวิชา ตัณหา และกรรม อันเป็ปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอนาคต.

บทว่า **อาหารนิโรธา รูปนิโรธา** - เพราะอาหารดับรูปจึงดับ
ได้แก่ ความไม่มีรูปอันมีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐานย่อมมีได้ ในเพราะ
ความไม่มีกวมพิงการอาหาร อันเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป.

บทว่า **วิปริณามลักษณะ** - มีความแปรปรวนเป็นลักษณะ ได้
แก่ ความดับแห่งรูปด้วยสามารถ อัทธา - กาล สันตติและขณะ,
ความดับนั้นแล ท่านกล่าวว่า เป็นลักษณะ เพราะเป็นลักษณะแห่ง
สังขตะ.

บทว่า **ปญจ ลักษณะานิ** - ลักษณะ ๕ ในบทนี้ ได้แก่ ดับ
ความไม่มี อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ๔, ความแปรปรวน ๑
รวมเป็น ๕. ในเวทนาขันธเป็นต้น ก็มีนัยนี้. แต่ต่างกัน คือ การ
เห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปขันธด้วยสามารถแห่งอัทธา - กาล
และสันตติ มิใช่ด้วยขณะ. ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปของเวทนา-
ขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ, นิโรธเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป
ของเวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เพราะดับผัสสะนั้น.
นามรูปเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปของวิญญูณขันธ. นิโรธเป็นปัจจัย
แห่งวิญญูณขันธ เพราะดับนามรูปนั้น.

แต่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า นามรูปไม่แต่ต้องการจำแนกอดีต
เป็นต้น ในเพราะเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยปัจจัย ๔ แล้วเกิดขึ้น
ด้วยอวิชชาเป็นต้น ด้วยสามารถความเสมอกันทั้งหมด เพราะเหตุนี้

จึงถือเอาเหตุสักว่าความเกิดขึ้น มิใช่ความเกิด. เพราะอวิชาเป็นต้น
ดับนามรูปจึงดับ เพราะเหตุนั้น จึงถือเอาเหตุสักว่าความไม่เกิด มิใช่
ถือเอาความดับ. นามรูป ได้แก่ พระโยคาวจร ย่อมถือเอาความเกิด
ความดับแห่งขั้นทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ในเพราะการเห็นความเกิด
และความเสื่อมโดยขณะดังนี้.

ผู้เจริญวิปัสสนา เมื่อเจริญวิปัสสนาใส่ใจถึงความเกิดและความ
เสื่อมโดยความเป็นปัจจัยก่อนแล้วและธรรม ๔ มีอวิชาเป็นต้น ใน
ขณะเจริญวิปัสสนาถือเอาขั้นทั้งหลาย ที่มีความเกิดและความเสื่อมนั้น
แล แล้วจึงเห็นความเกิดและความเสื่อมของขั้นเหล่านั้น. เมื่อผู้เจริญ
วิปัสสนาอย่างนี้เห็นความเกิดและความเสื่อม โดยพิสดาร โดยปัจจัย
และโดยลักษณะว่า ความเกิดแห่งรูปเป็นต้นอย่างนี้, ความเสื่อมอย่าง
นี้, รูปเป็นต้นเกิดขึ้นอย่างนี้, เสื่อมไปอย่างนี้ ญาณว่า นัยว่าธรรม
เหล่านี้ไม่มี แล้วมี มีแล้วเสื่อมดังนี้ เป็นญาณบริสุทธิ์กว่า. ประเภทของ
สัจจะปฏิบัติสมบูรณ์ห้า และลักษณะย่อมปรากฏ. พระโยคาวจรนั้น
ย่อมเห็นความเกิดขั้นทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นต้นเกิด และ
ความดับแห่งขั้นทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นต้นดับ, นี้เป็นการเห็น
ความเกิดและความดับโดยปัจจัยของพระโยคาวจรนั้น.

อนึ่ง พระโยคาวจร เมื่อเห็นความเกิดเป็นลักษณะ ความ
แปรปรวนเป็นลักษณะ ชื่อว่าย่อมเห็นความเกิดและความเสื่อมของขั้น

ทั้งหลาย นี่เป็นการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะของพระโยคาวจรนั้น. จริงอยู่ ความเกิดเป็นลักษณะในขณะที่เกิดนั่นเอง และความแปรปรวนก็เป็นลักษณะในขณะที่ดับ.

สมุทยสัง ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัยซึ่งเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยส่วนทั้งสอง คือ โดยปัจจัยและโดยขณะของพระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงต้นหาให้เกิด. ทุกขสัง ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเกิด โดยขณะแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงทุกข์ที่เกิด. **นิโรธสัง** ย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัยแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจความไม่เกิดแห่งความมีปัจจัย โดยที่ปัจจัยไม่เกิด. ทุกขสัง นั้นแลย่อมปรากฏด้วยการเห็นความเสื่อมโดยขณะแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจมรณทุกข์. อนึ่ง การเห็นความเกิดและความเสื่อมของพระโยคาวจรนั้น **มรรคสัง** ย่อมปรากฏว่า มรรคนี้ยังเป็นโลกิยะ เพราะกำจัดความหลงในการเห็นความเกิดและความเสื่อมนั้น.

อนึ่ง ปฏิจสุมุขบาทเป็นอนุโลม ด้วยการเห็นความเกิด โดยปัจจัยย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้เข้าใจว่า **อิมสุมี สติ, อิทัโหติ** - เมื่อสิ่งนี้มีอยู่, สิ่งไม่ย่อมมี. ปฏิจสุมุขบาทเป็นปฏิโลม ด้วยการเห็นความเสื่อม โดยปัจจัยย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจว่า **อิมสุต**

นิโรธา อิทํ นිරุชฺชติ- เพราะสิ่งนี้ดับ, สิ่งนี้จึงดับดังนี้. อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้น ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อม โดยขณะย่อมปรากฏ ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ แก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจลักษณะแห่งสังขตะ. เพราะสังขตธรรมทั้งหลายมีเกิดและเสื่อม, สังขตธรรมเหล่านั้นอาศัยกันเกิดขึ้น.

อนึ่ง นัย ๔ คือ เอกัตตนิย - นัยแห่งความเป็นอันเดียวกัน ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นผู้เข้าใจความขาดไปแห่งสันดานด้วยการสัมพันธ์กันด้วยเหตุผล ที่นั่น พระโยคาวจร ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้เป็นอย่างดี. นานัตตนิย - นัยแห่งความต่าง ๆ กัน ด้วยการเห็นความเกิดโดยขณะย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความเกิดแห่งธรรมใหม่ ๆ ที่นั่นพระโยคาวจร ย่อมละสัสสตทิฏฐิได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง อphyaparaniy - นัยแห่งความไม่ชวนชวาย ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ที่นั่นพระโยคาวจร ย่อมละอัตทิฏฐิได้เป็นอย่างดี. อนึ่ง เอวังธรรมตานัย - นัยอันเป็นธรรมดาอย่างนี้ ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจความเกิดแห่งผลโดยความสมควรแก่ปัจจัย ที่นั่นพระโยคาวจรย่อมละอกิริยทิฏฐิได้เป็นอย่างดี.

อนึ่ง **อนัตตลักษณะ** ด้วยการเห็นความเกิดโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้เข้าใจถึงความประพุดอันเนื่องด้วยปัจจัย คือไม่มีความเพียรในธรรมทั้งหลาย. **อนิจลักษณะ** ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยปัจจัย ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความมีแล้วไม่มีและผู้เข้าใจถึงความตั้งจากที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย. **แม้ทุกขลักษณะ** ก็ปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม. **แม้สภาวะลักษณะ** ก็ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงการกำหนดความเกิดและความเสื่อม **แม้ความเป็นไปชั่วคราวของสังขตลักษณะในสภาวะลักษณะ** ก็ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้เข้าใจถึงความไม่มีความเสื่อม ในลักษณะแห่งการเกิดและการเกิดในขณะแห่งความเสื่อม.

สังขารทั้งหลายใหม่เป็นนิจ ย่อมปรากฏแก่ประเภทของสัตว์จะปฏิบัติสมุปาทนัยและลักษณะที่มีความปรากฏแล้วนั้นว่า **ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่เคยเกิดก็เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป** ดังนี้. สังขารทั้งหลายมิใช่ใหม่เป็นนิจอย่างเดียว, สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏ จุขหยาดน้ำค้างในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น จุขฟองน้ำ จุขรอยไม้ขีดในน้ำ จุขเมล็ดผักกาดบนปลายเข็ม จุขฟ้าแลบ จุขมายา พยับแดด, ความฝัน ลุกไฟ, ล้อรถ, คนธรรมดา, นคร, ต่อม่น้ำและต้นกล้วยเป็นต้น หาแก่นสารมิได้ ไม่มีสาระ. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ วิปัสสนาอย่างอ่อนอันชื่อว่าอุท-

ยัพพยานุปัสนาอันพระโยคาวจรนั้นแห่งตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน โดย
อาการนี้ว่า ความเสื่อมเป็นธรรมดาย่อมเกิดขึ้น, และพระโยคา-
วจรย่อมเข้าถึงความเสื่อมที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ ตั้งอยู่เป็นอันบรรลु
ก่อน, เพราะบรรลุนานใด พระโยคาวจรย่อมชื่อว่า อารทฐวิปัสสโก
- ผู้ปรารถนาวิปัสสนา. วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอกาสเป็นต้น ย่อม
เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในญาณนี้, พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดเป็นผู้มี
ความสำคัญในอุปกิเลสที่เกิดขึ้นว่าเป็นมรรคญาณ ย่อมถือเอาสิ่งที่ไม่
เป็นมรรคว่าเป็นมรรค, และเป็นผู้ถูกอุปกิเลสพัวพันให้ยุ่งเหยิง.

ส่วนพระโยคาวจรผู้ฉลาด ยกวิปัสสนาขึ้นในอุปกิเลสเหล่านั้น
สะสาง ความยุ่งเหยิง คือ อุปกิเลสเสีย แล้วกำหนดมรรคคือ ทางและ
มิใช่มรรคว่า ธรรมเหล่านี้มิใช่มรรค. ส่วนวิปัสสนาญาณที่ปฏิบัติไป
ตามวิถี พ้นจากอุปกิเลสเป็นมรรค. ญาณที่รู้ว่าเป็นมรรคและมิใช่มรรค
ของพระโยคาวจรนั้น ตั้งอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสน-
วิสุทธิ - ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง.

ก็และด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เป็นอันทำความกำหนดสัจจะ ๔ ด้วย
ญาณนั้น. อย่างไร? เมื่อมีความเข้าใจนามรูปก็เป็นอันทำความกำหนด
ทุกขสัจด้วยให้กำหนดนามรูป กล่าวคือทวิภูตวิสุทธิดังกล่าวแล้ว ด้วย
คำว่า ัมมมฐิติญาณ เพราะมีความเข้าใจปัจจัย. การกำหนดสมุทย-
สัจด้วยความเข้าใจปัจจัยอันได้แก่กัณหาวิตรณวิสุทธิ, เป็นอันทำความ

กำหนดทุกขสัง ด้วยการเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ด้วย
อุทัยพยานุปัสสนาญาณ, การกำหนดสมุทยสัง ด้วยการเห็นความเกิด
โดยปัจฉัย, การกำหนดนิโรธสัง ด้วยการเห็นความเสื่อมโดยปัจฉัย,
การเห็นความเกิดและความเสื่อมของพระโยคาวจรผู้เห็นแจ้งใน **มัคคา-**
มัคคญาณทัสสนวิสุทธิ นี้ โดยกำจัดความหลงในมรรคนั้นว่า นี้คือ
มรรคเป็นโลกิยะเป็นอันนำความกำหนดมรรคสัง ด้วยการรับรองมรรค
โดยชอบ. ด้วยประการฉะนี้ จึงเป็นอันท่านทำความกำหนดสังจะ ๔
ด้วยญาณเป็นโลกิยะ.

จบ อรรถกถาอุทัยพยานุภาณนิตเทศ

ภังคานุปัสสนาญาณนิตเทศ

[๑๑๒] ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความ
แตกไป เป็นวิปัสสนาญาณอย่างไร ?

จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจร
พิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อม
พิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณาเห็น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ย่อมพิจารณา
เห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข ย่อมพิจารณา

เห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อม
เบื่อหน่าย ไม่เพติดเพติดิน ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ดับ
ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อม
ละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตสัญญาได้
เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความเพติดเพติดได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ
ราคะได้ เมื่อให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสลละคืน ย่อมละความถือมั่น
ได้.

[๑๑๓] จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์
ฯ ล ฯ จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ
จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ ฯ ล ฯ จิตมีชราและมรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น
แล้วย่อมแตกไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็น
ความแตกไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณาเห็น
ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อสลละคืน ย่อมละความ
ถือมั่นได้.

[๑๑๔] การก้าวไปสู่วัตถุแต่ปุริมวัตถุ การหลีกไปด้วยปัญญา
อันรู้ชอบ. การคำนึงถึงอันเป็นกำลัง ธรรม ๒ ประการ คือ การ
พิจารณาหาทางและความเห็นแจ้ง บัณฑิตกำหนดเอาด้วยสภาพเดียวกัน
โดยความเป็นไปตามอารมณ์ ความน้อมจิตไปในความดับ ชื่อว่า

วิปัสสนาอันมีความเสื่อมไปเป็นลักษณะ การที่พระโยคาวจรพิจารณา
อารมณ์แล้ว พิจารณาเห็นความแตกไปแห่งจิตและความปรากฏโดยความ
เป็นของสูญ ชื่อว่าอริปัญญาวิปัสสนา - ความเห็นแจ้งด้วยอริปัญญา
พระโยคาวจรผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ ในวิปัสสนา ๔ ย่อมไม่หวั่นไหว
ในทิวทัศน์ต่าง ๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ ๓ ประการ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณา
อารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความแตกไป เป็นวิปัสสนาญาณ.

อรรถกถาภังคานุปัสสนาญาณนิเทศ

๑๑๒ - ๑๑๓] พระโยคาวจรนั้นตั้งอยู่ในอุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ
ครั้นรู้อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณที่ปฏิบัติไปตามวิถี พ้นจากอุปกิเลสด้วย
การให้กำหนดมรรค - ทาง และมีใช้มรรค - ทาง ว่าเป็นมรรค - ทาง
ดังนี้ แล้วปรารภอุท্থัพพยานุปัสสนาญาณอีก เพื่อทำญาณนั้นให้บริสุทธิ์
ด้วยดี ด้วยกำหนดพระไตรลักษณ์ แล้วเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายที่กำหนด
ด้วยความเกิดและความเสื่อม โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ญาณ
นั้นของพระโยคาวจรนั้นเป็นญาณแก่กล้า ย่อมนำไปอย่างนี้, สังขาร
ทั้งหลายย่อมปรากฏเบา, เมื่อญาณแก่กล้านำไป เมื่อสังขารปรากฏเบา
ญาณไม่ก้าวล่วงความเกิด เมื่อความดับมีอยู่ ก็ยังตั้งอยู่พร้อม.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะน้อมไปสู่นิโรธ ญาณละความเกิดตั้งสติไว้
ในความดับ, รั้งคานุปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นี้. บัดนี้ พึงทราบ
วินิจฉัยในนิเทศแห่งญาณนั้น บทว่า **รูปารมมณตา จิตฺตํ อุป-**
ปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ ได้แก่ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป. อีก
อย่างหนึ่ง อธิบายว่า จิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วดับไป.

บทว่า **ตํ อารมมณํ ปฏิสงฺขา-** พิจารณาเห็นอารมณ์นั้น
ความว่า รู้อารมณ์นั้นด้วยการพิจารณา. เห็นโดยความสิ้นไป โดย
ความเสื่อมไป.

บทว่า **ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนุปสฺสตี-** ย่อมพิจารณาเห็น
ความดับแห่งจิตนั้น ความว่า รูปอารมณ์นั้น อันจิตใดเห็นโดยความ
สิ้นไปและโดยความเสื่อมไป, พระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นความดับ
แห่งจิตนั้น ด้วยจิตดวงอื่น. ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าว
ไว้ว่า **ฌาตถจฺจ ฌาณถจฺจ อุโภ วิปสฺสตี-** พระโยคาวจรย่อมพิจารณา
เห็นทั้งสองอย่าง คือจิตที่รู้แล้ว และญาณ.

อนึ่ง ในบทว่า **จิตฺตํ** นี้ ท่านประสงคฺเอา **สัมปยุตฺตจิตฺตํ**.

บทว่า **อนุปสฺสตี-** ย่อมพิจารณาเห็น ความว่า ย่อมเห็นตาม ๆ
ไป, คือ เห็นบ่อย ๆ ด้วยอาการไม่น้อย. ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตร
จึงกล่าวว่ **อนุปสฺสตีติ กถํ อนุปสฺสตี, อนิจฺจโต อนุปสฺสตี** เป็น
อาทิ - ย่อมพิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่า พิจารณาเห็น ย่อมพิจารณา
เห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง.

สละคืน, มิใช่ถือเอา. ท่านอธิบายไว้อย่างไร? การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นการสละคืนด้วยการบริจาค และสละคืนด้วยการเล่นไป เพราะสละกิเลสด้วยอภิสังขารถึงขั้นกับด้วยตหังคปหานะ และเพราะความเล่นไป เพราะน้อมญาณนั้นไปในนิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้นด้วยการเห็นโทษของสังขตะ.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปีสนานั้น ย่อมบริจาค-สละกิเลสทั้งหลาย โดยนัยดังกล่าวแล้ว และย่อมเล่นไปในนิพพาน. ไม่ยึดถือกิเลสด้วยทำให้เกิดขึ้น. ไม่ยึดถือสังขตะเป็นอารมณ์ด้วยการไม่ชี้ถึงโทษ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **ปฏินิสฺสขฺชติ**, ใน **อาทียติ** - ย่อมสละคืน, ย่อมไม่ยึดถือ.

บัดนี้ เพื่อแสดงการละกรรมด้วยญาณเหล่านั้นของพระโยคาวจร นั้น พระสารีบุตรจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต อนุปฺสฺสนโต นิจฺจสฺสฺสํ ปชฺหติ** - พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมสละนิจสัญญา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **นनुทึ** - ความพอใจ ได้แก่ ตัณหาพร้อมด้วยปีติ.

บทว่า **ราคํ** - ความกำหนัด ได้แก่ ตัณหาที่เหลือ.

บทว่า **สมุทฺถึ** - ความเกิดขึ้น ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งราคะ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งรูป.

บทว่า **อาทาน** - ความยึดถือ ได้แก่ ยึดถือกิเลสด้วยการทำให้เกิด. พึงทราบบทมีอาทิว่า **เวทนารมมณตา** - ความมีเวทนาเป็นอารมณ์ โดยนัยดังกล่าวแล้วในที่นี้ และในตอนก่อน.

๑๑๔] อนึ่ง พึงทราบความในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **วตุตฺตงฺกมฺนา** - การก้าวไปสู่วัตถุ ความว่า การก้าวไปสู่วัตถุอื่นแต่ปุริมวัตถุ ด้วยการเห็นความดับของจิตที่เห็นความดับของขั้นหนึ่ง ๆ ในขั้นทั้งหลายมีรูปขั้นเป็นต้น เป็นอันเห็นความดับแล้ว.

บทว่า **ปลฺลยาย จ วิวญฺญา** - การหลีกไปด้วยปัญญา ได้แก่ ละความเกิดเสียแล้วตั้งอยู่ในความเสื่อม.

บทว่า **อวชฺชนา พลญฺเจว** - การคำนึงถึงอันเป็นกำลัง คือ ความเป็นผู้สามารถคำนึงถึงในลำดับนั่นเอง เพื่อเห็นความดับของขั้นหนึ่ง ๆ ในขั้นทั้งหลายมีรูปขั้นเป็นต้นแล้ว เห็นความดับของจิตอันมีความดับเป็นอารมณ์.

บทว่า **ปฺปฏิสงฺขา วิปฺปสฺสนา** - การพิจารณาหาทางและความเห็นแจ้ง คือ การพิจารณาอารมณ์นี้ ชื่อว่า ภัทธานุปัสสนา.

บทว่า **อารมฺมณนฺวเยน อุโภ เอกวตฺตนา** ธรรม ๒ อย่าง บัณฑิตกำหนดเอาด้วยสภาพเดียวกัน โดยความเป็นไปตามอารมณ์ ความว่า การกำหนดธรรม ๒ ประการ โดยสภาพเดียวกันว่า สังขาร แม้ในอดีตแตกแล้ว, แม้ในอนาคตก็จักแตกเหมือนสังขารนี้ ด้วยความ

เป็นไปตามอารมณ์ที่เห็นแล้ว โดยประจักษ์. แม้โบราณจารย์
ก็กล่าวไว้ว่า

ธวัชฺชมานมฺหิ วิสุทฺถสฺสโน

ตทนุญฺเฌ เนติ อตีตนาคเต,

สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกินโน

อุสุตฺตาวพินฺนุ สุริเยว อุคฺคเต.

ภิกษุผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ในสังขารที่เป็น

ปัจจุบัน ย่อมนำความเห็นบริสุทธิ์นั้นไป

พิจารณาสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตว่า สังขาร

ทั้งหลายแม้ทั้งหมดก็มี ปรกติแตกสลายไปเหมือน

หยาดน้ำค้างแห้งไปในเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ฉะนั้น.

บทว่า นิโรเช อธิมุตฺตตา - ความโน้มจิตไปในความดับ

ความว่า ความโน้มไป ความเป็นผู้หนักแน่น ความเอียงไป ความ

โอนไป ความลาดไปในความดับ อันได้แก่ภังคะ - ความทำลายนั้น

เพราะทำความกำหนดกรรมทั้งสองอย่างให้เป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจ

ความดับอย่างนี้.

บทว่า วยลักฺขณวิปฺสฺสนา - วิปัสสนาอันมีความเสื่อมไปเป็น

ลักษณะ ท่านอธิบายว่า วิปัสสนานี้ชื่อว่า วยลักฺขณวิปฺสฺสนา.

บทว่า อารมมณฺญ ปฏิสงฺขา - พิจารณาอารมณ์ คือรู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้นก่อน.

บทว่า ภงฺคณฺจ อนฺุปลฺสุตฺติ - พิจารณาเห็นความดับ ความว่า เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับของอารมณ์นั้น และของจิต.

บทว่า สฺขณฺโถ จ อฺุปลฺสุตฺติ - ปรากฏโดยความเป็นของสูญ ได้แก่ ความปรากฏโดยความเป็นของสูญว่า สังขารทั้งหลายย่อมแตก, ความแตกแห่งสังขารเหล่านั้น คือความตาย, ไม่มีอะไร ๆ อื่น ดังนี้ ย่อมสำเร็จ. ด้วยเหตุนี้โบราณจารย์จึงกล่าวว่า

ขนฺธา นฺิรฺุชฺฌนฺฺติ น จิตฺติ อณฺโณ

ขนฺธาน เภโท มรณฺฺติ วุจฺจติ,

เตสํ ขยํ ปลฺสุตฺติ อปฺปมตฺโต

มณฺีว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส.

ขั้นทั้งหลายย่อมดับ ไม่มีอะไร ๆ อื่น คือ ไม่มีสัตว์บุคคล ความแตกแห่งขั้น ท่าน เรียกว่า มรณะ ผู้ไม่ประมาทเห็นความสิ้นไปแห่ง ขั้นเหล่านั้นโดยแยกกาย คุจข้างแก้วมณี ใส่ใจ อยู่ซึ่งการเจาะด้วยแก้ววิเชียร ฉะนั้น.

บทว่า อธิปยุตฺตา วิปฺสฺสนา ท่านอธิบายไว้ว่า การพิจารณา
อารมณ์ การเห็นแจ้งความดับและความปรากฏโดยความเป็นของสูญ
ชื่อว่า อธิปยุตฺตวิปฺสฺสนา - ความเห็นแจ้งด้วยอธิปยุตฺตา.

บทว่า กุสลโถ ตีสุ อานุสฺสนาสุ ได้แก่ ภิกษุผู้ฉลาด
ในอนุปัสสนา ๓ มือนิจจานุสฺสนาเป็นต้น.

บทว่า จตุสุ จ วิปฺสฺสนาสุ ได้แก่ ในวิปฺสฺสนา ๔ มี
นิพพิทานุสฺสนาเป็นต้น.

บทว่า ตโย อุปฺภฺจฺจเน กุสลตา ความเป็นผู้ฉลาด ความ
ปรากฏ ๓ ประการ ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ
๓ ประการนี้ คือ โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป และโดยความ
สูญไป.

บทว่า นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปติ - ย่อมไม่หวั่นในทิฏฐิต่าง ๆ
คือ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิมีประการต่างๆ มีสัสสตทิฏฐิเป็นต้น พระ-
โยคาวจรนั้นมิได้หวั่นไหวอยู่อย่างนี้ มีมณสิการเป็นไปแล้วว่า สิ่งไม่
ดับย่อมดับ, สิ่งไม่แตกย่อมแตก ดังนี้ ก็สละนิมิตอันเป็นไปแล้ว
ในอุปาทะฐิติแห่งสังขารทั้งปวง ดูภาชนะเก่ากำลังแตก, ดูตุลิละเอียด
กำลังกระจาย, ดูเมล็ดงาถูกคั่วอยู่ ย่อมเห็นความทำลายนั่นเอง.
พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวง ย่อมทำลายไป
ทำลายไปเหมือนบุรุษผู้มีตาคีเขินอยู่บนผมสระ โบกขรณี หรือบนฝั่งแม่น้ำ

เมื่อฝนหนาเม็ดตก ฟังเห็นฟองน้ำฟองใหญ่ ๆ ผุดขึ้น ๆ บนหลังน้ำ
แล้วก็แตกไป ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงพระโยคาวจรเห็นปานนั้นว่า
ยถา ปุพฺพุกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มริจิกํ
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตุ มจฺจุราชา น ปสฺสตี.

มัจจุราช ย่อมไม่เห็นผู้พิจารณาเห็นโลกอยู่
เหมือนพระโยคาวจรเห็นฟองน้ำ หรือหยับแตก
ฉะนั้น.

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นบ่อย ๆ อย่างนี้ว่า สังขารทั้งหลาย
ทั้งปวง ย่อมแตกไป ๆ ดังนี้ กังคานุปัสสนาญาณมีอันสงสั ๘ เป็น
บริวารย่อมมีกำลัง.

อานิสงส์ ๘ เหล่านี้ คือ

- การละภวทิฏฐิ ๑
- การสละความใคร่ในชีวิต ๑
- การประกอบความขวนขวายในการบุญทุกเมื่อ ๑
- ความมีอาชีพบริสุทธิ์ ๑
- การละความขวนขวายในการทำบาป ๑
- ความปราศจากภัย ๑

การได้ขันติและโสรจจะ ๑

การอดกลั้นความยินดียินร้าย ๑.

ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์จึงกล่าวว่า

อิมานิ อฏฺฐคุณมุตฺตมานิ

ทิสฺวา ทธี สมฺมสฺตี ปุณฺปุณฺนี,

อาทิตฺตเจตฺตสฺสึรสุปฺโป มุนิ

ภงฺกานุปลฺลสฺสี อมตฺตสฺส ปตฺตติยา.

พระมุนิ ผู้เห็นสังขารทั้งหลายแตกดับไป

เนื่อง ๆ ครั้นเห็นอันสงสอันมีการละภวทัญญูเป็น

ต้น เหล่านี้ว่าเป็นธรรมสูงสุด ด้วยคุณ ๘ ประการ

แล้ว เพื่อบรรลุมตะคือพระนิพพาน จึงพิจารณา

สังขารด้วยภังคานุปัสสนาญาณบ่อย ๆ เหมือนบุคคล

มีผ้าโพกศีรษะอันไฟกำลังลุกไหม้ ฉะนั้น.

จบ อรรถกถาภังคานุปัสสนาญาณนิตเทศ

อาทีนวญาณนิเทศ

[๑๑๕] ปัญญาในความปรากฏเป็นของน่ากลัว เป็นอาทีนว-
ญาณอย่างไร ?

ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย
ความเป็นไปเป็นภัย สังขารนิमितเป็นภัย ๆ ล ๆ กรรมประมวลมาเป็นภัย
ปฏิสนธิเป็นภัย คติเป็นภัย ความบังเกิดเป็นภัย ความอับดีเป็นภัย
ชาติเป็นภัย ชราเป็นภัย พยาธิเป็นภัย มรณะเป็นภัย ความโศกเป็น
ภัย ความรำพันเป็นภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ
แต่ละอย่าง.

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความไม่เป็นไป
ปลอดภัย ๆ ล ๆ ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย ญาณในสันติบทว่า
ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความเป็นไปเป็นภัย
ความไม่เป็นไปปลอดภัย ๆ ล ๆ ความคับแค้นใจเป็นภัย ความไม่
คับแค้นใจปลอดภัย ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความ
เกิดขึ้นเป็นทุกข์ ๆ ล ๆ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ
แต่ละอย่าง ๆ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความไม่
เป็นไปเป็นสุข ๆ ล ๆ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๑๑๖] ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่
เกิดขึ้นเป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข ๆ ล ๆ

ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข.

[๑๑๗] ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ฯลฯ ความคับแค้นใจมีอามิส เป็นอาทีนวญาณแต่ละอย่าง ๆ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส ความเป็นไปไม่มีอามิส ฯลฯ ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส ความเกิดขึ้นมีอามิส ความไม่เกิดขึ้นไม่มีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ความเป็นไปไม่มีอามิส ฯลฯ ความคับแค้นใจมีอามิส ความไม่คับแค้นใจไม่มีอามิส.

[๑๑๘] ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็นอาทีนวญาณแต่ละอย่าง ๆ ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน ญาณในสันติบทว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน.

[๑๑๙] ข้อที่พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น
ความเป็นไปแห่งสังขารนิमित กรรมเครื่องประ-
มวลมาปฏิสนธิว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอาทีนวญาณ
ข้อที่พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความไม่เกิดขึ้น

ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มี
กรรมเครื่องประมวลมาและความไม่ปฏิสนธิ
ว่าเป็นสุขนี้เป็นญาณในสันติบาท อาทีนว-
ญาณนี้ย่อมเกิดในฐานะ ๕ ญาณในสันติบาท
ย่อมเกิดในฐานะ ๕ พระโยคาวจรย่อมรู้ชัด
ญาณ ๑๐ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทฤษฎีต่างๆ
เพราะเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความปรากฏโดย
ความเป็นภัย เป็นอาทีนวญาณ.

อรรถกถาทีนวญาณนิตเทศ

๑๑๕ - ๑๑๕] พึงทราบวินิจฉัยในอาทีนวญาณนิตเทศดังต่อไปนี้
บทว่า อุปฺปาโท - ความเกิดขึ้น คือ เกิดขึ้นในโลกนี้ เพราะ
กรรมเก่าเป็นปัจจัย.

บทว่า ปวตฺตํ - ความเป็นไป คือ ความเป็นไปของความเกิด
ขึ้นอย่างนั้น. บทว่า นิमितฺตํ คือ สังขารนิमित แม้ทั้งหมด.

บทว่า อายุหนํ - กรรมประมวลมาเป็นภัย คือ กรรมอันเป็น
เหตุแห่งปฏิสนธิต่อไป. บทว่า ปฏิสนฺธิ คือ การเกิดต่อไป.

บทว่า คติ ได้แก่ คติอันเป็นปฏิสนธิ.

บทว่า นิพพุตติ ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งขันธทั้งหลาย.

บทว่า อุปปตติ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งวิบาก ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า สมาปนฺนสตฺส วา อุปฺนฺนสตฺส วา - แห่งภิกษุผู้เข้าสมาบัติแล้วก็ดี ผู้เข้าถึงแล้วก็ดี.

บทว่า ชาติ ได้แก่ ชาติมีภพเป็นปัจจัย อันเป็นปัจจัยของชราเป็นต้น. โดยตรง ชาติ คือ ความปรากฏครั้งแรกแห่งขันธทั้งหลายที่ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ภพนั้น ๆ.

บทว่า ชรา ได้แก่ ความแก่ของขันธสันดานที่เนื่องกันในภพหนึ่ง ในสันตติที่รู้กันว่า มีพินหักเป็นต้น.

บทว่า โสโก ได้แก่ ความเดือดร้อนใจของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบแล้ว.

บทว่า ปริเทโว ได้แก่ ความพรั่นเพ้อของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบ.

บทว่า อุปายาโส ได้แก่ ความแค้นใจมาก, คือ โทสะที่เกิดจากทุกข์ใจมากมายของผู้ที่ถูกความเสื่อมจากญาติเป็นต้นกระทบ.

อนึ่ง ในบทนี้ท่านกล่าวถึงญาณในอาทินวญาณ ๕ มีอุปาทะเป็นต้น ด้วยสามารถเป็นที่ตั้งแห่งอาทินวญาณ. ที่เหลือท่านกล่าวด้วย

ความเป็นไวยากรณ์ของธรรมเหล่านั้น. สองบทนี้ คือ นิพพุตติ ชาติ
เป็นไวยากรณ์ของอุปาทะและของปฏิสนธิ. ของบทนี้ คือ คติอุปตติ
เป็นไวยากรณ์ของความเป็นไป, ฆราเป็นต้นเป็นไวยากรณ์ของนิमित. ดังที่
ท่านกล่าวไว้ว่า

อุปุปาทถจ ปวตตถจ นิมิตตํ ทุกขนฺติ ปสฺสตี
อายุหนํ ปฏิสนฺธํ ฌาณํ อาทีนเว อิทนฺติจ.
อิทํ อาทีนเว ฌาณํ ปญฺจภูฏาเนสุ ชายตีติจ.

พระโยคาวจรย่อมเห็นอุปาทะ - ความเกิด
ปวัตตะ - ความเป็นไป นิमित - เครื่องหมาย อายุ-
หนะ - กรรมเป็นเหตุให้ถือปฏิสนธิ และปฏิสนธิ-
การเกิดว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นอาทีนญาณ และอาที-
นญาณนี้ย่อมเกิดขึ้นฐาน ๕.

อนึ่ง คำว่า ภยนฺติ ในทุกบท ตัดบทเป็น ภยํ อิติ. บทว่า
ภยํ ชื่อว่า ภย เพราะมีภยเฉพาะหน้า โดยประกอบด้วยความบีบ
คั้น. บทว่า อิติ เป็นการแสดงเหตุของภยคู่ปฏิฐานญาณ.

ส่วนบทมีอาทิว่า อนุปฺปาโท เขมฺนฺติ สฺนฺติปเท ฌาณํ - ญาณ
ในสันติบทว่า ความไม่เกิดเป็นความปลอดภัย ท่านกล่าวเพื่อแสดงญาณ
อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออาทีนญาณ. อีกอย่างหนึ่ง บทนี้ท่านกล่าวไว้เพื่อ

ให้เกิดความปลอดโปร่งใจว่าแม่หทัยที่สะดุ้ง เพราะเห็นโทษด้วยภยตูปัญฐานฉานไม่มีภัย มีความปลอดภัยคือไม่มีโทษ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะจิตของผู้ที่มีอุปาทะเป็นต้นตั้งไว้ด้วยดี โดยความเป็นภัย น้อมไปเพื่อความเป็นปฏิปักษ์ต่อภัยนั้น, ฉะนั้น พึงทราบ ว่า บทนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงอานิสงส์ของอาทีนวญาณ อันสำเร็จแล้วด้วยภยตูปัญฐานฉาน.

บทมีอาทิว่า **อนุปฺปาโท อปฺปวตฺตํ** - ความไม่เกิด ความไม่
เป็นไป ได้แก่ นิพพานนั่นเอง.

บทว่า **สนฺติปเท** - ในสันติบท ได้แก่ ในส่วนแห่งสันติ คือ
ในนิพพาน. จริงอยู่ แม้ญาณเกิดขึ้นเพราะถือเอาความต่างกันว่า
สนฺติปทํ ด้วยการได้ฟังมา. ท่านก็กล่าวว่า **สนฺติปเท ญาณํ** - ญาณ
ในสันติบท ดังนี้.

บทมีอาทิว่า **อุปฺปาโท ภัย, อนุปฺปาโท เขมํ** - ความเกิดเป็น
ภัย, ความไม่เกิดปลอดภัย ท่านย่อบททั้งสอง ด้วยสามารถเป็นฝ่ายตรง
กันข้ามต่อกัน แล้วกล่าวถึงญาณที่เกิดขึ้น.

อนึ่ง ในบทนี้ เพราะภัยเป็นทุกข์แน่นอน. และสิ่งใดเป็นทุกข์
สิ่งนั้นชื่อว่ามิอามิส เพราะไม่พ้นไปจากอามิส คือ วัฏฏะ อามิส คือ
โลก และอามิสคือกิเลส. อนึ่ง สิ่งใดมิอามิส สิ่งนั้นเป็นเพียงสังขาร
เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ**

ภยตฺยปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทินเว ญาณ - ปัญญาในความปรากฏเป็น
ของน่ากลัวว่า ความเกิดเป็นทุกข์ เป็นอาทินญาณ.

แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ฟังทราบความต่างกันในบทยนี้ ด้วยสามารถ
ความเป็นไป โดยความต่างกัน โดยอาการอย่างนี้ คือ โดยอาการ
น่ากลัว โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการมีอามิส โดยอาการเป็น
สังขาร.

ท่านไม่ได้ฟังถึงสิ่ง มีอุปาทะเป็นต้นว่า อุปฺปาโท ภย,
ทุกข์, สามีล, สงฺขารา จ - ความเกิดเป็นภัย, เป็นทุกข์, เป็นอามิส,
และเป็นสังขาร แล้วจึงกล่าวฟังถึงสิ่งของตนคุณในบทยมีอาทิวา เนตฺ
โฆ สรณฺ เขมฺ, เนตฺ สรณฺมุตฺตม* - นี้แลไม่ใช่ที่ฟังอันเกษม, นี้ไม่ใช่
ที่ฟังอันอุดม.

อนึ่ง บทว่า สงฺขารา ท่านมิได้ฟังความเป็นอย่างเดียว จึง
ทำเป็นพหูจนะคุณในประโยคมีอาทิวา อุปฺปจฺจยา ฐมฺมา, อสงฺขตา
ฐมฺมา* - ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย, ธรรมทั้งหลายที่เป็นอสังขตะ.
หรือว่าเพราะ อุปฺปาโท เป็นต้นเป็นเอกเทศของสังขาร ฟังทราบว่
ท่านทำเป็นพหูจนะแม้ในเอกเทศของสังขารเป็นอันมาก คุณในบทยมี
อาทิวา อุตฺตเร ปญฺจาลา, ทกฺขิเณ ปญฺจาลา - ชาวปัญจาลนคร
ในทิสอุดร, ชาวปัญจาลนครในทิสทักขิณ.

บทว่า **เขมฺ สฺขํ นีรามิสํ นิพฺพานํ** - นิพพานเป็นความปลอดภัย เป็นความสุข ไม่มีอมิส คือ ท่านกล่าวนิพพานนั้นแลเป็น ๔ อย่าง โดยเป็นปฏิปักษ์ต่ออาการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ทสฺส ลาภณํ ปชานาติ** - พระโยคาวจรย่อมรู้ญาณ ๑๐ ได้แก่ พระโยคาวจรเมื่อรู้อาทินวญาณ ย่อมรู้ ย่อมแทงตลอด ย่อม ทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ คือ ญาณอันเป็นที่ตั้งของ **อุปฺปาต** - การเกิด เป็นต้น ๕, ญาณอันเป็นที่ตั้งของ **อนุปฺปาต** - การไม่เกิด ๕.

บทว่า **ทวิหฺนํ ญาณานํ กุสลตา** - เพราะเป็นผู้ฉลาดในญาณ ทั้ง ๒ ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ **อาทินวญาณ** และ **สันติปทญาณ**.

บทว่า **นानาทิฏฺฐิสฺส น กมฺปติ** - ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ คือ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่างหลาย อันเป็นไปแล้วด้วยสามารถนิพพาน อันเป็นทิฏฐุธรรมอย่างยิ่ง.

จบ อรรถกถาอาทินวญาณนิตเทศ

สังฆารุเปกขาญาณนิตเทศ

[๑๒๐] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณา หาทางและวางเฉยอยู่ เป็นสังฆารุเปกขาญาณอย่างไร ?

ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความเกิดขึ้น ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความเป็นไป ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารนิमित ฯลฯ จากกรรมเครื่องประมวลมา จากปฏิสนธิ จากคติ จากความบังเกิด จากความอุบัติ จากชาติ จากชรา จากพยาธิ จากมรณะ จากความโศก จากความรำพัน ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากความคับแค้นใจ ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ.

[๑๒๑] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็นทุกข์ สังขารนิमितเป็นทุกข์ ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเป็นไปเป็นภัย ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ.

[๑๒๒] ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉยอยู่ว่า ความเกิดขึ้นมีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ฯลฯ ความคับแค้นใจมีอามิส ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นสังขาร ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ.

[๑๒๓] ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการนี้ คือ สังขารและอุเบกขา ก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ ความเป็นไปเป็นสังขาร ๑ ล ๑ นิमितเป็นสังขาร กรรมเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ปฏิสนธิเป็นสังขาร คติเป็นสังขาร ความบังเกิดเป็นสังขาร ความอุปบัติเป็นสังขาร ชาติเป็นสังขาร ชราเป็นสังขาร พยาธิเป็นสังขาร มรณะเป็นสังขาร ความโศกเป็นสังขาร ความรำพันเป็นสังขาร ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการ คือ สังขารและอุเบกขา ก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ.

[๑๒๔] การน้อมจิตไปในสังขารูปกขา ย่อมมีได้ด้วยอาการ
เท่าไร ?

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขา ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๘.

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ
เท่าไร การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการเท่าไร การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ
ย่อมมีได้ด้วยอาการเท่าไร ?

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓.

[๑๒๕] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ย่อมมีได้
ด้วยอาการ ๒ เป็นไฉน ?

ปุถุชนย่อมยินดีสังขารเปกขา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ นี้.

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓ เป็นไฉน ?

พระเสขะย่อมยินดีสังขารเปกขา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑
พิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ ๑ การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระ-
เสขะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓ นี้.

การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมี
ได้ด้วยอาการ ๓ เป็นไฉน ?

ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขา ๑ พิจารณา
แล้วเข้าผลสมาบัติ ๑ วางเฉยสังขารเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่ด้วยสุญญต-
วิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารสมาบัติ หรืออัปปณิหิตวิหารสมาบัติ ๑
การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมีได้ด้วย
อาการ ๓ นี้.

[๑๒๖] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชนและของ
พระเสขะ เป็นอย่างเดียวกันอย่างไร ?

ปุถุชนยินดีสังขารเปกขา มีจิตเศร้าหมอง มีอันตรายแห่งภavana
มีอันตรายแห่งปฏิเวธ มีปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป แม้พระเสขะยินดี
สังขารเปกขาก็มีจิตเศร้าหมอง มีอันตรายแห่งภavana มีอันตรายแห่ง
ปฏิเวธในมรรคขั้นสูง มีปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป การน้อมจิตไปใน
สังขารเปกขาของปุถุชนและของพระเสขะ เป็นอย่างเดียวกันโดยสภาพ
แห่งความยินดี是这样。

[๑๒๗] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอย่างเดียวกันอย่างไร ?

ปุถุชนย่อมพิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แม้พระเสขะก็พิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดย
ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา แม้ท่านผู้ปราศจาก
ราคะ ก็พิจารณาเห็นสังขารเปกขาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์
และเป็นอนัตตา การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอย่างเดียวกันโดยสภาพแห่งการ
พิจารณา是这样。

[๑๒๘] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระ-
เสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

สังขารเปกขาของปุถุชนเป็นกุศล แม้ของพระเสขะก็เป็นกุศล แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะเป็นอภัยกถุต การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยสภาพเป็นกุศลและอภัยกถุตอย่างนี้.

[๑๒๕] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

สังขารเปกขาของปุถุชน ปราภฏิตีในกาลนิคหน้อย คือในเวลา เจริญวิปัสสนา ไม่ปราภฏิตีในกาลนิคหน้อย แม้สังขารเปกขาของพระเสขะ ก็ปราภฏิตีในกาลนิคหน้อย สังขารเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ ปราภฏิตีโดยส่วนเดียว การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยสภาพที่ ปราภฏิตีและโดยสภาพที่ไม่ปราภฏิตีอย่างนี้.

[๑๓๐] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

ปุถุชนยอมพิจารณา เพราะเป็นผู้ยังไม่เสร็จกิจจากสังขารเปกขา แม้พระเสขะก็พิจารณาเพราะเป็นผู้ยังไม่เสร็จกิจจากสังขารเปกขา ส่วนท่านผู้ปราศจากราคะ ยอมพิจารณาเพราะเป็นผู้เสร็จกิจจากสังขารเปกขา การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของ

ท่านผู้ปราศจากราคะ. มีความต่างกันโดยสภาพที่ยังไม่เสร็จกิจและโดยสภาพที่เสร็จกิจแล้วอย่างนี้.

[๑๓๑] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

ปุถุชนยอมพิจารณาสังขารเปกขาเพื่อจะละสังโยชน์ ๓ เพื่อต้องการได้โศคาปัตติมรรค พระเสขะยอมพิจารณาสังขารเปกขาเพื่อต้องการได้มรรคขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ท่านผู้ปราศจากราคะยอมพิจารณาสังขารเปกขา เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันโดยสภาพที่ละกิเลสได้แล้วและโดยสภาพที่ยังละกิเลสไม่ได้ อย่างนี้.

[๑๓๒] การน้อมจิตไปในสังขารเปกขา ของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกันอย่างไร ?

พระเสขะยังยินดีสังขารเปกขาบ้าง ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกขาบ้างพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติบ้าง ท่านผู้ปราศจากราคะยอมเห็นแจ้งสังขารเปกขาบ้างพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติบ้าง วางเฉยสังขารเปกขานั้นแล้ว ย่อมอยู่ด้วยสุญญตวิหαρสมาบัติ อนิมิตตวิหαρสมาบัติ หรือ อัปปณิหิตวิหαρสมาบัติ การน้อมจิตไปในสังขารเปกขาของพระเสขะ

และของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความต่างกัน โดยภาพแห่งวิหารสมาบัติ
อย่างนี้.

[๑๓๓] สังขารเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ
สังขารเปกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ?

สังขารเปกขา ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ สังขารเปกขา ๑๐
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

สังขารเปกขา ๘ เป็นโณน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ ?
ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยนิर्वรณ เพื่อต้องการได้ปฐมฌาน
เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยวิตกวิจารณ์
เพื่อต้องการได้ทุติยฌาน เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉยปีติ เพื่อต้องการได้ตติยฌาน เป็นสังขารเปกขา
ญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยสุขและทุกข์ เพื่อต้องการ
ได้จตุตถฌาน เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ว
วางเฉยรูปสังขาร ปฏิมสังขาร และ นานัตตสังขาร เพื่อต้องการได้
อากาสนัญจายตนสมาบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉยอากาสนัญจายตนสังขาร เพื่อต้องการได้วิญญาณัญ-
จายตนสมาบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ว
วางเฉยวิญญาณัญจายตนสังขาร เพื่อต้องการได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ
เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยอากิญ-

จัญญาตนัญญา เพื่อต้องการได้เนวัญญานาัญญาตนสมาบัติ เป็น
สังขารูปกขาณณ ๑ สังขารูปกขาณ ๘ เป็นโณน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
สมณะ.

[๑๓๔] สังขารูปกขา ๑๐ เป็นโณน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
วิปีสสนา?

ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยความเกิดขึ้น ความเป็นโณน
นิมิตกรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ
ชรา พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ เพื่อ
ต้องการได้โศคาปัตติมรรค เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการ
ได้โศคาปัตติสมาบัติ เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการได้
สกทาคามิมรรค เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการได้สกทาคา-
มิผลสมาบัติ เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการอนาคามิมรรค
เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการได้อนาคามิผลสมาบัติ เป็น
สังขารูปกขาณณ ๑ ...เพื่อต้องการได้อรหัตมรรค เป็นสังขารูปกขา-
ณณ ๑ ...เพื่อต้องการได้อรหัตผลสมาบัติ เป็นสังขารูปกขาณณ ๑
...เพื่อต้องการสุญญตวิหารสมาบัติ เป็นสังขารูปกขาณณ ๑ ปัญญา
ที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉยความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิมิต กรรม
เครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ ชรา
พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ เพื่อต้องการ

ได้อินิมิตตวิหารสมบัติ เป็นสังขารเปกขาญาณ ๑ สังขารเปกขาญาณ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา.

[๑๓๕] สังขารเปกขาเป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็น อภัยกถตเท่าไร ? สังขารเปกขาเป็นกุศล ๑๕ เป็นอภัยกถต ๓ เป็น อกุศลไม่มี

ปัญญาที่พิจารณาหาทางแล้ววางเฉย เป็น โจรกรรมของสมาธิจิต ๘ เป็นโจรกรรมของปุถุชน ๒ เป็นโจรกรรมของพระเสขะ ๓ เป็นเครื่องให้จิตของท่านผู้ปราศจากราคะหลีกไป ๓ เป็นปัจจัยแห่งสมาธิ ๘ เป็นโคจรแห่งภูมิแห่งญาณ ๑๐ สังขาร-เปกขา ๘ เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ อากาโร ๑๘ นี้ พระโยคาวจรอบรมแล้วด้วยปัญญา พระโยคาวจรผู้ฉลาดในสังขารเปกขา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะ ทิณฺณิต่าง ๆ ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไปทั้งพิจารณาหาทางและวางเฉย เป็นสังขารเปกขาญาณ.

อรรถกถาสังขารเปกขาญาณนิตเทศ

๑๒๐ - ๑๓๕] พึงทราบวินิจฉัยในสังขารเปกขาญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้ ทว่า อุปฺปาทา เป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล.

บททั้งหลายว่า ทุกฺขนฺติ ภยฺนฺติ สามีสนฺติ สงฺขารา - ความ
เกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเกิดขึ้นมีอามิส ความ
เกิดขึ้นเป็นสังขาร เป็นคำแสดงเหตุของญาณ คือ ความหลุดพ้นจาก
อุปฺปาทา เป็นต้น.

อนึ่ง พระสารีบุตร ครั้นแสดงถึงสังขารเปกขาญาณ โดยลักษณะ
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโดยอรรถ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อุปฺปาโท
สงฺขารา, เต สงฺขारे อชฺฌนฺตํ สขฺยํ - ความเกิดขึ้น
เป็นสังขาร, ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สังขารเปกขาญาณ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สงฺขारे อชฺฌนฺตํ - ญาณวางเฉย
ในสังขาร ความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นเริ่มเจริญวิปัสสนา ละความ
ขวนขวายในการค้นหาลักษณะ เพราะเห็นพระไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนา
ญาณแล้ว เห็นภพ ๓ คู่จไฟติดทั่วแล้ว มีความเป็นกลางในการถือ
สังขารวิปัสสนาญาณนั้น ย่อมเห็นสังขารเหล่านั้นโดยพิเศษ และเห็น
คือ มองดูญาณที่เว้นแล้วด้วยการถือเอา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สังขารเปกขาญาณ. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ชนะโดยพิเศษ ชื่อว่า

ย่อมชนะยิ่งในโลก ผู้เว้นอาหาร ขอยู่ด้วย ก็ชื่อว่า เข้าไปอาศัย.
ญาณที่เห็นแจ้งสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นอีก เห็นแจ้ง
แม้สังขารเปกขา ซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นกลาง โดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นต้นในการยึดถือ ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เย จ สงฺขารา, ยา จ
อุเปกฺขา** - ทั้งสังขารและอุเบกขาเป็นสังขาร เพราะเกิดพร้อมกันด้วย
สังขารเบกขา อันตั้งอยู่โดยอาการเป็นกลาง ในการยึดถือสังขารเปกขา
เมื่อนั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเพื่อจะแสดงประเภทของการน้อมจิตไปใน
สังขารเปกขา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กตฺติหากาเรหิ** - ด้วยอาการเท่าไร.
ในบทเหล่านั้น บทว่า **สงฺขารูปะกฺขาย** เป็นสัจจตมวิวิกตติ แปลว่า
ในสังขารเบกขา. บทว่า **จิตฺตสุตฺต อภินิหาริ** - การน้อมไปแห่งจิต
ได้แก่ การทำจิตอื่นจากนั้นให้มุ่งไปสู่ความวางเฉยของสังขาร แล้ว
นำไปอย่างหนักหน่วง. **อภิ ศัพท์** ในบทนี้ มีความว่ามุ่งหน้า. **นิ
ศัพท์** มีความว่าอย่างยิ่ง พระสารีบุตรประสงค์จะแก้คำถามที่ถามว่า
กตฺติหากาเรหิ - ด้วยอาการเท่าไร ตอบว่า **อภฺนุหากาเรหิ** - ด้วยอาการ
๘ อย่าง แล้วจึงแสดงอาการ **๘** เหล่านั้น ด้วยแก้คำถามข้อที่ **๒**
จึงไม่แสดงอาการเหล่านั้น ได้ตั้งคำถามมีอาทิว่า **ปุณฺณชฺชนสุตฺต กตฺติ-
หากาเรหิ** - การน้อมจิตไปในสังขารเบกขาของปุณฺณชฺชน ด้วยอาการเท่าไร
ในบทว่า **ปุณฺณชฺชนสุตฺต** นี้มีคาถาดังต่อไปนี้

ทเว ปุณฺณชฺชา วุตฺตา พุทฺเธนาทิจฺจนฺธนา

อนฺโธ ปุณฺณชฺชโน เอโก กฺลฺยาณเอโก ปุณฺณชฺชโน.

พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ตรัส
ถึงปุณฺณชฺชโน ๒ จำพวก พวกหนึ่งเป็นอันธปุณฺณ
พวกหนึ่งเป็นกัลยาณปุณฺณ.

ในปุณฺณชฺชโน ๒ จำพวกนั้น ปุณฺณชฺชโนที่ไม่มีการเรียน การสอบถาม
การฟัง การจำและการพิจารณาเป็นต้น ในชั้นนี้ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น
เป็น อันธปุณฺณ ปุณฺณชฺชโนที่มีการเรียนเป็นต้นเหล่านั้น เป็นกัลยาณ-
ปุณฺณชฺชโน. แม้ปุณฺณชฺชโน ๒ จำพวกนี้ก็มีคาถาว่า

ปุณฺณํ ชนนาทิจฺจิ การณฺเหทํ ปุณฺณชฺชโน

ปุณฺณชฺชนฺนุโตคฺคตฺตา ปุณฺณวํ ชโน อิติ.

ชื่อว่า ปุณฺณชฺชโนด้วยเหตุยังกิเลสหนาให้เกิด
ขึ้น เพราะความเป็นผู้มีกิเลสหนาหยั่งลงถึงภายใน
จึงชื่อว่า เป็นปุณฺณชฺชโน.

ชื่อว่า ปุณฺณชฺชโนด้วยเหตุยังกิเลสเป็นต้นมีประการต่าง ๆ อันหนา
ให้เกิด. ดังที่ท่านกล่าววว่า

ชื่อว่า ปุณฺณชฺชโน เพราะอรรถว่ยังกิเลสอัน
หนาให้เกิด เพราะอรรถว่ไม่จำกัดสักกายทิฏฐิ
อันหนาออกไป, เพราะอรรถว่เลือนหน้าศาสดา

มาก เพราะอรรธว่าคติทั้งปวงรื้อไว้มาก เพราะ
อรรธว่าย่อมตกแต่งด้วยอภิสังขารต่าง ๆ มาก เพราะ
อรรธว่าย่อมล่อยไปด้วยโธมะต่าง ๆ มาก เพราะ
อรรธว่าย่อมเดือดร้อน เพราะกิเลสเป็นเหตุให้
เดือดร้อนต่าง ๆ มาก, เพราะอรรธว่าถูกเผาด้วย
อันตรายต่าง ๆ มาก, เพราะอรรธว่าเป็นผู้กำหนด
ยินดี ขอบใจ หลงไหล ชบ ติดใจ เกาะเกี่ยว
พัวพัน ในกามคุณ ๕, เพราะอรรธว่าถูกร้อยรัด
ปกคลุม ปิดบัง หุ้มห่อ ปกปิด คดโกงมาก ด้วย
นิเวรณ ๕^{*}ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺชน เพราะชนมิกิเลสหนาเหลือที่จะ
นับ หันหลังให้อริยธรรม ประพฤติธรรมต่ำ, อีกอย่างหนึ่ง เพราะ
คนกิเลสหนาจัดอยู่ต่างหาก ไม่สังสรรค์กับพระอริยเจ้าผู้ประกอบด้วย
คุณ มีความเป็นผู้มีศีลและสุตะเป็นต้น. ในปุณฺชน ๒ จำพวกนั้น ในที่นี้
ท่านประสงค์เอากัลยาณปุณฺชน, เพราะชนนอกนั้นไม่มีการเจริญภาวนา
เลย.

ในบทว่า เสกฺขสุตฺต นี้ ได้แก่ พระเสกขะ ๗ จำพวก คือ
ผู้ตั้งอยู่ในโศคาปัตติมรรค โศคาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิ-

ผล อนาคติมรรค อนาคติมผลและอรหัตตมรรค ชื่อว่า **เสกขะ**
เพราะท่านเหล่านั้นยังศึกษา ๓. ในพระเสกขะเหล่านั้นในที่นี้
ท่านประสงค์เอาพระเสกขะ ๓ จำพวก ผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล สก-
ทาคามิผลและอนาคติมผล เพราะท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ไม่น้อมจิตไป
ในสังขารเบกขา.

ในบทว่า **วितราคสุต** นี้ ชื่อว่า **วิตราโค** เพราะมีราคะ
ปราศจากไปแล้ว โดยปราศจากไป ด้วยสมุจเฉทปหาน. บทนี้เป็น
ชื่อของพระอรหัต. แม้ใน ๓ บทนั้น ท่านก็ทำให้เป็นเอกวจนะ โดย
ถือเอาชาติ.

บทว่า **สงฺขรฺเปกฺขํ อภินนฺทติ** - พระเสกขะย่อมยินดีสังขาร-
เบกขา ความว่า พระเสกขะ ครั้นได้สัญญาในธรรมเป็นเครื่องอยู่
เป็นผาสูก ในธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ อูเบกขานั้นแล้ว เป็นผู้มุ่งไป
สู่สังขารเบกขาด้วยความปรารถนาในผาสูวิหารธรรม ย่อมยินดี อธิบาย
ว่า ยังค้นหาอันมีปิติให้เกิดขึ้น.

บทว่า **วิปฺสุตฺติ** - ย่อมเห็นแจ้ง คือ พระเสกขะย่อมเห็นหลาย ๆ
อย่าง ด้วยลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นเพื่อได้โศดาปัตติมรรค, พระ-
เสกขะย่อมเห็นเพื่อได้มรรคชั้นสูง, พระเสกขะผู้ปราศจากราคะย่อมเห็น
เพื่ออยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

บทว่า ปฏิสงฺขาย ได้แก่ เข้าไปพิจารณาด้วยสามารถลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น, อนึ่ง เพราะพระอริยะทั้งหลายมีพระโสดาบัน เป็นต้นเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ถ้าไม่เห็นแจ้งวิปัสสนาญาณ ๘ มีอุทยัพพญาณ เป็นต้น ก็ไม่สามารถจะเข้าสมาบัติได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่ ปฏิสงฺขาย วา ผลสมาปตฺติ สมาปชฺชนติ - พระอริยะทั้งหลายพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ ดังนี้.

เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งผลสมาบัติ จึงมีปัญหกรรมของพระเสกขะเหล่านี้ดังต่อไปนี้

ผลสมาบัติ คือ อะไร, ใครเข้าสมาบัติ

นั้น, ใครไม่เข้าสมาบัติ, เพราะเหตุไรจึงต้องเข้า

สมาบัติ, การเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร, การตั้ง

อยู่เป็นอย่างไร, การออกเป็นอย่างไร, อะไรเป็น

ลำดับของผล และผลเป็นลำดับของอะไร ?

พึงทราบวินิจฉัยในปัญหกรรมนั้นดังต่อไปนี้ว่า อะไรเป็นผลสมาบัติ ? แก้วว่า อัปปนาในนิโรธของอริยผล. ใครเข้าสมาบัตินั้น ใครไม่เข้าสมาบัตินั้น, แก้วว่า ปุณฺชนแม้ทั้งหมดเข้าสมาบัติไม่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะยังไม่บรรลู่. ส่วนพระอริยะทั้งหมดเข้าสมาบัติได้.

๑. วิสุทฺธิมรรคบาลี หน้า ๓๕๖

เพราะเหตุไร? เพราะบรรลุแล้ว. ส่วนพระอริยะชั้นสูง ไม่เข้าสมาบัติชั้นต่ำ เพราะสงบแล้วด้วยความเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น. และพระอริยะชั้นต่ำ ก็ไม่เข้าสมาบัติชั้นสูง เพราะยังไม่บรรลุ. แต่ท่านทั้งหมดก็เข้าสมาบัติอันเป็นผลของตน ๆ นั้นเอง เพราะเหตุนั้น คำนี้จึงเป็นข้อสันนิษฐานไว้ในที่นี้.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้พระโศดาบันพระสกทาคามีก็ไม่เข้าสมาบัติ. พระอริยะ ๒ ชั้นสูงยอมเข้าสมาบัติ. นี้เป็นเหตุของพระอริยะเหล่านั้น. เพราะพระอริยะเหล่านั้นเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ. นั้นไม่ใช่เหตุของปุถุชน เพราะเข้าโลกียสมาธิที่ตนได้แล้ว. ก็ในที่นี้ เพราะคิดถึงเหตุ และมีใช่เหตุเป็นอย่างไร. ในการแก้ปัญหาเหล่านั้นว่า สังขารุเบกขา ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาเป็นไฉน*. โคตรภูตรรม ๑๐ ย่อมเกิดด้วยวิปัสสนาเป็นไฉน ท่านกล่าวไว้ต่างหากกันในบาลีนี้แล้วมิใช่หรือ? เพื่อประโยชน์การเข้าโศดาปัตติผล เพื่อประโยชน์การเข้าสกทาคามีผล. เพราะฉะนั้น พระอริยะแม้ทั้งหมดก็ยอมเข้าสมาบัติอันเป็นผลของตน ๆ เพราะเหตุนั้น จึงควรตกลงไว้ในที่นี้.

เพราะเหตุไรจึงต้องเข้าสมาบัติ? แก้วว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม. เหมือนอย่างพระราชาทรงหลายยอมเสวยสุขในราชสมบัติ. ทวยเทพยอมเสวยทิพยสุข ฉันท, พระอริยะทั้งหลายก็ฉันทนั้น ทำข้อ
๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๓๔.

กำหนดไว้ในกาลใกล้ๆ เราจักเสวยโลกุตตรสุข ดังนี้ แล้วเข้าผลสมาบัติ
ในขณะที่ตนปรารถนา ๆ.

การเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร? ตั้งไว้เป็นอย่างไร. ออก
เป็นอย่างไร? แม้ว่า การเข้าสมาบัตินั้นย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง
คือ ไม่ใส่ใจถึงอารมณ์อื่น นอกจากนิพพาน ๑ ใส่ใจนิพพาน ๑.
ตั้งที่ท่านกล่าวว่า

ดูก่อนอาวุธ ปัจจัย ๒ อย่าง คือ การ
ไม่ใส่ใจถึงนิमितทั้งปวง ด้วยสมาบัติอันเป็นเจโต-
วิมุตติ หานิมิตมิได้ ๑ การใส่ใจด้วยธาตุอันหา
นิमितมิได้ ๑.

นี้เป็นลำดับของการเข้าสมาบัติในที่นี้, จริงอยู่พระอริยสาวกผู้มีความ
ต้องการด้วยผลสมาบัติไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงพิจารณาสังขารทั้งหลาย
ด้วยอนุปัสนาญาณ มีอุทกัพพยานูปัสนาญาณเป็นต้น. จิตของพระ-
อริยสาวกนั้นผู้พิจารณาตามลำดับที่เป็นไปแล้ว ย่อมเอิบอímในนิโรธ
ด้วยสามารถผลสมาบัติในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อันมีสังขารเป็น
อารมณ์.

อนึ่ง เพราะจิตน้อมไปในผลสมาบัติ ผลนั้นแลย่อมเกิดแม้แก่
พระเสกขะในผลสมาบัตินี้ มิใช่มรรคเกิด.

อนึ่ง ผู้ใดกล่าวว่าพระโศดาบันเริ่มตั้งวิปัสสนา ด้วยคิดว่าเราจักเข้าผลสมาบัติ ดังนี้ แล้วจะเป็นพระสกทาคามี, และพระสกทาคามีก็จะเป็นพระอนาคามี ดังนี้. ผู้นั้นควรกล่าวว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์. พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธะ และพระปัจเจกพุทธะก็จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้. เพราะฉะนั้น ข้อนั้นจึงไม่มีอะไร. และก็ไม่ควรถือเอาโดยบาติว่า **ปฏิกุกุจิตต์** - ถูกห้ามเสียแล้วบ้าง. แต่ควรถือข้อนี้ไว้. ผลเท่านั้นย่อมเกิดแม้แก่พระเสกขะ มิใช่มรรคเกิด.

อนึ่ง หากว่า ผลของมรรคนั้นมีอยู่ เป็นอันว่า พระเสกขะนั้นได้บรรลุมรรคอันมีในปฐมฌาน ญาณอันมีในปฐมฌานนั้นแล ย่อมเกิด, หากว่า มรรคมีในฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในทุติยฌานเป็นต้น ญาณก็มีในฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในทุติยฌานเป็นต้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น การเข้าสมาบัตินั้น ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้แล.

สมาบัตินั้นตั้งอยู่ด้วยอาการ ๓ เพราะบาติว่า

ถูก่อนอาวุธ ปังจัย ๓ อย่าง คือ การ
ไม่ใส่ใจถึงนิमितทั้งปวง เพื่อความตั้งมั่นแห่งเจโต-
วิมุตติ อันหานิมิตมิได้ ๑, การใส่ใจธาตุอันหา
นิमितมิได้ ๑ การปรุงแต่งในกาลก่อน ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปุพฺเพ จ อภิสฺสฺขาโร - การปรุ้งแต่ง
ในกาลก่อน คือ กำหนดกาลก่อนจากเข้าสมาบัติ การตั้งอยู่ของสมาบัติ
นั้น ย่อมมีได้ トラบเท่าที่กาลนั้นยังไม่มาถึง เพราะกำหนดไว้ว่า
เราจักออกในเวลาโน้น ดังนี้. ที่ตั้งของสมาบัติ ย่อมมีได้ดังนี้.

สมาบัตินั้นออกด้วยอาการ ๒ เพราะบาลีว่า

ดูก่อนอาวุธ ปัจจย ๒ อย่างแล คือ การ
ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง ด้วยการออกจากเจโตวิมุตติ
อันไม่มีนิมิต ๑ การไม่ใส่ใจหาอันหา นิมิตมิได้ ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สพฺพนิมิตฺตานํ ได้แก่ รูปนิมิต
เวทนานิมิต สัญญานิมิต สังขารนิมิต และวิญญานนิมิต. อนึ่ง แม้
จะไม่ใส่ใจนิมิตทั้งหมดเหล่านั้น โดยเป็นอันเดิวก็จจริง ถึงดั่งนั้นท่าน
ก็กล่าวบทว่า สพฺพนิมิตฺตานํ นี้ ด้วยสามารถสงเคราะห์เข้าด้วยกัน
ทั้งหมด. เพราะฉะนั้น. เมื่อพระโยคาวจรใส่ใจถึงอารมณ์อันมีแก่ภวังค์
ก็เป็นอันออกจากผลสมาบัติ. เพราะเหตุนี้ พึงทราบการออกแห่ง
สมาบัตินี้เป็นอย่างนี้.

อะไรเป็นลำดับของผล, และ ผลเป็นลำดับของอะไร ? แก้วว่า
ผลนั้นแล หรือภวังค์ เป็นลำดับของผล. แต่ผลมีอยู่ในลำดับมรรค,
มรรคมีอยู่ในลำดับผล, ผลมีอยู่ในลำดับโคตรภู คือ อนุโลมญาณ

ผลมีอยู่ในลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะ. ผลมีอยู่ในลำดับของมรรค ในวิถีแห่งมรรคนั้น, ผลหลังๆ มีอยู่ในลำดับของผลก่อนๆ. ผลก่อนๆ ในผลสมาบัติมีอยู่ในลำดับโคตรภู คือ อนุโลมญาณ.

อนึ่ง ในบทว่า โคตรภู นี้ พึงทราบว่าเป็นอนุโลมญาณ-
ดั่งที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิฐานว่า อนุโลมญาณ ของพระอรหันต์ เป็น
ปัจจัยแก่ผลสมาบัติ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย*. อนุโลมญาณ
ของพระเสกขะเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ ด้วยอำนาจอนันตร-
ปัจจัย*. การออกจากนิโรชย่อมมีด้วยผลใด ผลนั้นย่อมมีในลำดับของ
เนวสัญญานาสัญญายตนะ. ในบทนั้น ผลทั้งหมดที่เหลือเว้นผลอัน
เกิดขึ้นในมรรควิถี ชื่อว่า เป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ.
ผลนี้เป็นไปแล้วด้วยการเกิดขึ้นในมรรควิถีที่ดี ในผลสมาบัติที่ดี ด้วย
ประการฉะนี้. ท่านกล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

ปฏิบัติปุตตทุทธธัมมํ อมตารมมณฺ์ สุภี
วนุตโลกามิสฺส สนฺตํ สามณฺณผลมุตฺตมํ.

สามัญผลสูงสูดระงับความกระวนกระวาย
มีอมตะเป็นอารมณ์งาม คายโลกามิสสงบ ดังนี้.

นี่ เป็นผลสมาบัติตติกาในนิทเทสนี้.

๑. อภि. ปุจฺจ. ๔๐/๕๐๕.

๒. อภิ. ปุจฺจ. ๔๐/๕๑๓.

บทว่า **ตทหุญเปจิตฺวา** - วางเลขสังขารเบกขานั้น ได้แก่
วางเลขสังขารเบกขานั้น ด้วยวิปัสสนาญาณเช่นนั้นอย่างหนึ่ง. ในบท
มีอาทิว่า **สุญฺญตฺวiharณ วา** - ด้วยสุญฺญตฺวiharสมาบัติ มีความดังต่อ
ไปนี้ การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของพระอรหันต์ผู้ประสงคจะอยู่ด้วย
วิปัสสนาวิหารเวฬุผลสมาบัติ เห็นความยึดมั่นตนโดยความน่ากลัว จึง
น้อมไปใน **สุญฺญตฺวihar** เห็นความเลื่อมใสในสังขารเบกขา ชื่อว่า
สุญฺญตฺวihar.

การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของท่านผู้เห็นสังขารนิमित โดยความ
น่ากลัวแล้วน้อมไปใน อนิมิตตฺวihar เห็นความเลื่อมใสในสังขารเบกขา
ชื่อว่า อนิมิตตฺวihar. การอยู่ด้วยวิปัสสนา ๓ ของท่านผู้เห็นความ
ตั้งมั่นในตัณหา โดยความน่ากลัวแล้วน้อมไปใน **อัปฺปณฺหิตฺวihar** เห็น
ความเลื่อมใสในสังขารเบกขา ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตฺวihar**. ดังที่ท่านกล่าวไว้
ข้างหน้าว่า

พระโยคาวจร เมื่อเห็นความยึดมั่นสังขาร
นิमित โดยความน่ากลัวถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็น
ความเลื่อมใส เพราะมีจิตน้อมไปในสุญฺญตฺตนิพพาน
ชื่อว่า **สุญฺญตฺวihar**. เมื่อเห็นนิमित โดยความ
น่ากลัวถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเลื่อมใส เพราะ
มีจิตน้อมไปในอนิมิตตนิพพาน ชื่อว่า อนิมิตต-

วิหาร. เมื่อเห็นปณิธิ โดยความน่ากลัว ย่อม
เห็นความเสื่อมถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
เพราะมีจิตโน้มไปในอัปปณิหิตนิพพาน ชื่อว่า
อัปปณิหิตวิหาร.

จิตของพระอรหันต์นั้นแล ย่อมเป็นไปในอำนาจโดยอาการทั้งปวง โดย
ความมีจักษุเบกขา และโดยมีวิหารธรรมมีความสำคัญในสิ่งปฏิญญาว่า
ไม่เป็นปฏิญญาเป็นต้น, จากนั้นท่านอธิบายว่า วิปัสสนาวิหารย่อมสำเร็จ
แก่พระอรหันต์เท่านั้น. ในบทนี้ว่า **วิตราโค สงฺขารุเปกฺขํ วิปสฺสตี -**
ผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารุเบกขา มีความว่า วิปัสสนายังไม่
ถึงภัย ๓ อย่าง และอริมุตติ ๓ อย่าง พึงทราบว่าเป็นวิปัสสนาสิ้น
เชิง. เมื่อเป็นอย่างนั้นย่อมมีความวิเศษทั้งก่อนและหลัง.

บัดนี้ พระสารีบุตรประสงค์จะแสดงประเภทของความเป็นอัน
เดียวกันและความต่างกันแห่งสังขารุเบกขา ด้วยสามารถบุคคล ๒ - ๓
ประเภท จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กถํ ปุณฺณชฺชนสฺส จ เสกฺขสฺส.**

ในบทเหล่านั้น บทว่า **จิตฺตสฺส อภินิหารโ** เอกตฺตํ โหติ -
ความโน้มไปแห่งจิตเป็นอย่างเดียวกัน คือ เป็นอันเดียวกัน. พึงทราบ
ว่าเป็น ภาววณะ ลงใน สกัถละ. ท่านกล่าววว่า **อิทฺทปฺปจฺจยตา**
ก็เหมือน **อิทฺทปฺปจฺจยา.** เอกตฺตํ ก็คือ **เอโก** นั้นเอง.

๑. ขุ. ปะ. ๓๑/๒๐๒.

บทว่า อภินิหารโ เป็นปฐมวิภัตติ ลงในอรรถแห่งัญญวิภัตติ. คือ อภินิหารสุต - แห่งความนุ่มไป. พึงทราบว่าเป็นวิภัตติวิปลาส คือในบทว่า โส เทโส สมมุชชิตฺวา - กวาดที่พื้นที่นั้น.

บทว่า จิตฺตํ กิลิสฺสติ - จิตเศร้าหมอง ได้แก่ จิตเศร้าหมองด้วยกิเลส คือ โลภะได้ในบทว่า วิปฺสฺสนานิกํ เป็นข้าศึกแห่งวิปัสสนาอธิบายว่า ทำให้เดือดร้อนทำให้ลำบาก.

บทว่า ภาวนาย ปริปนฺโน โหติ - มีอันตรายแห่งภาวนา ได้แก่ กำจัดวิปัสสนาภาวนาที่ได้แล้ว.

บทว่า ปฏฺิเวรฺสุต อนุตราโย โหติ - มีอันตรายแห่งปฏฺิเวร ได้แก่ เป็นอันตรายแก่การได้สัจฺปฏฺิเวรที่ควรได้ด้วยวิปัสสนาภาวนา.

บทว่า อายตี ปฏฺิสนฺธิยา ปจฺจโย โหติ - มีปัจจัยแห่งปฏฺิสนฺธิต่อไป ความว่า เมื่อกรรมนั้นให้สุคติปฏฺิสนฺธิ เพราะกรรมสัมปยุตด้วยสังขารเบกขามีกำลัง กิเลส คือโลภะ กล่าวคือ ความยินดีมีปัจจัยแห่งสุคติปฏฺิสนฺธิ เป็นกามาวจรในอนาคต เพราะกรรมมีกิเลสเป็นสหาย ย่อมยังวิบากให้เกิด. ฉะนั้น กรรมจึงเป็นชนกปัจจัย. กิเลสเป็นอุปถัมภกปัจจัย.

อนึ่ง บทว่า อุตฺตริปฏฺิเวรฺสุต - แห่งปฏฺิเวรในมรรคชั้นสูง ได้แก่ สัจฺปฏฺิเวรด้วยอำนาจสกทาคามิมรรคเป็นต้นของพระเสกขะ.

บทว่า **อายุตี ปฏิสนธิยา ปจฺจโย โหติ** ฟังทราบว่าเป็นกิเลส คือ ความพอใจเป็นปัจจัยแห่งทุกติปฏิสนธิเป็นกามาวจร อังกรรม คือ สังขารเบกขาให้แก่ฉานในพระเสกขะทั้งหลาย ที่เป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามียังไม่บรรลู่. ไม่เป็นปัจจัยแก่ผู้ได้ฉานและแก่พระอนาคามี ตั้งแต่ปฏิสนธิในพรหมโลก, กิเลสนี้แหละเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิอันโคตรภูที่เป็นอนุโลมให้.

บทว่า **อนิจฺจโต** ชื่อว่าโดยความไม่เที่ยง เพราะอรรถว่ามีแล้ว ไม่มี เพราะมีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด เพราะความมีเบื้องต้นและความมีที่ สุด.

บทว่า **ทุกฺขโต** ชื่อว่าโดยความเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า บีบคั้นบ่อย ๆ เพราะบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

บทว่า **อนตฺตโต** ชื่อว่าโดยความเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะอาศัยปัจจัยเป็นไป และเพราะไม่มีสามี-เจ้าของไม่มีนิวาสี - ผู้อาศัยอยู่เป็นนิตย์ ไม่มีการก - ผู้ทำและเวทกะ - ผู้เสวย.

บทว่า **อนุปฺสฺสนฺนุเรน** - โดยสภาพแห่งการพิจารณา ได้แก่ โดยสภาพแห่งการ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นตาม ๆ กัน.

บทว่า **อภินิหาริ นานตฺตํ โหติ** ฟังทราบว่าเป็นการน้อมจิตไปต่างกัน หรือ ความต่างกันแห่งการน้อมจิต.

บทว่า กุสลา ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าไม่มีโรค เพราะอรรถว่าไม่มีโทษ และเพราะอรรถว่าเป็นความฉลาด.

บทว่า อพฺยากตา คือ พยากรณ์ไม่ได้ว่าเป็นกุศล หรืออกุศล.

บทว่า กิณฺจิกาลล สุวิทฺตา - ปรากฏดีในกาลนิดหน่อย ได้แก่ ปรากฏด้วยดีในกาลแห่งวิปัสสนา.

บทว่า กิณฺจิกาลล น สุวิทฺตา - ไม่ปรากฏดีในกาลนิดหน่อย คือ ไม่ปรากฏด้วยดีในกาลแห่งความพอใจ.

บทว่า อจฺจนฺตํ สุวิทฺตา - ปรากฏดีโดยส่วนเดียว ได้แก่ ปรากฏดีโดยส่วนเดียว เพราะละความพอใจได้แล้ว.

ในบทนี้ว่า วิทิตฺตฺถุเรน จ อวิทิตฺตฺถุเรน จ - โดยสภาพที่ปรากฏ และโดยสภาพที่ไม่ปรากฏ มีความว่า พระเสกขะที่เป็นปุถุชนมีสภาพปรากฏดีแล้วก็ดี พระเสกขะปราศจากราคะ มีสภาพปรากฏดีโดยส่วนเดียวก็ดี ชื่อว่า เป็นผู้ปรากฏแล้ว, แม้ทั้งสองมีสภาพปรากฏไม่ดี ก็ชื่อว่า มีสภาพปรากฏไม่ดีนั้นแล.

บทว่า อติตฺตฺตฺตา - เพราะยังไม่เสร็จกิจ ได้แก่ เพราะยังไม่เสร็จกิจที่ควรทำแห่งวิปัสสนา ก็ยังไม่ประณีต. ชื่อว่า ติตฺตฺตฺตา เพราะตรงข้ามกับ บทว่า อติตฺตฺตฺตา นั้น.

บพว่า **ติณณํ สลฺยโลชนานํ ปหานาย** - เพื่อละสังโยชน์ ๓
ได้แก่ เพื่อละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส. พระโพธิสัตว์
แม้มีภพสุดท้ายก็ยิ่งสงเคราะห์เข้าในบพนี้เหมือนกัน. แต่สัตว์ผู้ยังไม่มี
ภพสุดท้ายยังวิปัสสนาให้ถึงสังขารเบกขาตั้งอยู่.

บพว่า **โศดาปตฺติมคฺคํ ปฏฺฐิลาภตฺถาย** - เพื่อต้องการได้โศดา-
ปตฺติมรรค อาจารย์ทั้งหลายไม่กล่าวย่อไว้. กล่าวย่อไว้ดีกว่า.

บพว่า **เสกฺโข ติณณํ สลฺยโลชนานํ ปหีนตฺตา** ท่านกล่าว
โดยความเสมอกันแห่งพระโศดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามี
จริงอยู่ สังโยชน์เหล่านั้น มีพระสกทาคามีและพระอนาคามี ก็ละ
ได้แล้ว.

บพว่า **อตุตฺตริปฏฺฐิลาภตฺถาย** - คือ เพื่อต้องการได้มรรคชั้นสูง ๆ.

บพว่า **ทิกฺขุณฺณมฺมุขวิหารตฺถาย** - เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน ได้แก่ เพื่อต้องการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ ในอรรถภาพที่
ประจักษ์.

บพว่า **วิหารสมาปตฺตญฺเณ** - โดยสภาพแห่งวิหารสมาบัติ
ได้แก่ โดยสภาพแห่งผลสมาบัติของพระเสกขะ. โดยสภาพแห่งผล
สมาบัติ อันเป็นวิปัสสนาวิหารของท่านผู้ปราศจากราคะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเพื่อแสดงการกำหนดด้วยการคำนวณของ
สังขารเบกขา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กติ **สังขารูปุขุข** - สังขารเบกขา
เท่าไร ?

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สมถวเสน** คือ ด้วยสามารถสมาธิ
อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะนี้เหมือนกัน.

บทว่า **นิวระณ ปฏิสงข** - ปัญญาพิจารณานิวรรณ์ ได้แก่
กำหนดโดยความที่ควรละนิวรรณ์ ๕.

บทว่า **สนตฺติฏฺฐนา** - การดำรงไว้ ได้แก่ การดำรงไว้เพราะ
ความเป็นกลาง ด้วยการเข้าถึงความไม่ขวนขวายในการละนิวรรณ์เหล่านี้นั้น เพราะมุ่งแต่จะละนิวรรณ์เหล่านั้น.

บทว่า **สังขารูปุขุข** คือ ในการวางเฉยสังขาร อันกล่าวคือ
นิวรรณ์ ด้วยการไม่ทำความขวนขวายในการละนิวรรณ์ทั้งหลาย ในวิตก
วิจารณ์เป็นต้น และในอุปาทะเป็นต้นก็มีนัยนี้. ญาณสำเร็จด้วยภาวนา
อันมีกำลังในส่วนเบื้องต้นอันใกล้ด้วยอัปปนาวิธิ ในสมถะ ชื่อว่า
สังขารเบกขา.

ในบทมีอาทิว่า **โศตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตุถาย** - เพื่อได้โศตา-
ปตฺติมรรค คือ เป็นอันได้มรรคอย่างใดอย่างหนึ่งในสุญญตมรรค
อนิมิตตมรรคและอัปณิหิตมรรค ในมรรควาร ๔.

ในบทมีอาทิว่า โสตาปตติผลสมาปตฺตตฺถาย - เพื่อต้องการได้
โสตปาตติผลสมาบัติ ฟังทราบผลสมาบัติอันเป็นอัปณิหิตะในผลวาร ๔.
เพราะเหตุไร? เพราะท่านกล่าวถึงผลสมาบัติ ๒ เหล่านี้ คือ **สุญญ-**
ตฺวิหฬรสมฬตฺตตฺถาย - เพื่อต้องการสุญญตฺวิหฬรสมฬตฺตติ ๑ **อนิมิตฺต-**
วิหฬรสมฬตฺตตฺถาย - เพื่อต้องการอนิมิตฺตวิหฬรสมฬตฺตติ ๑ ไว้ต่างหาก
กัน.

ฟังทราบอนิมิตตมรรคด้วยการออกจากอนิจจานุปัสสนา, ฟัง
ทราบอนิมิตตผลสมาบัติในกาลแห่งผลสมาบัติ, ฟังทราบอัปณิหิตมรรค
และผลสมาบัติ ด้วยการออกจากทุกขานุปัสสนา, ฟังทราบสุญญตมรรค
และผลสมาบัติ ด้วยการออกจากอนัตตานุปัสสนา โดยนัยแห่งพระสูตร
นั้นแล.

อนึ่ง ในมรรควาร ๔ เหล่านี้ ท่านกล่าวถึงบทอันเป็นมูลเหตุ ๕
มีอาทิว่า **อุปฺปฬทํ -** เกิดขึ้น, บทแห่งไวพจน์ ๑๐ มีอาทิว่า **คตฺตี** รวม
เป็น ๑๕ บท. ในผลสมาบัติวาร ๖ ท่านกล่าวบทอันเป็นมูลเหตุ ๕
ไว้.

หากถามว่าเพราะเหตุไร จึงกล่าวไว้อย่างนั้น. แก้วว่า เมื่อ
สังขารเบกขามีความแก่กล้า เพื่อแสดงถึงความแก่กล้าของสังขารเบกขา
นั้น เพราะมีมรรคสามารถในการละกิเลส ท่านจึงกล่าวบทอันเป็นมูล
เหตุทำให้มั่นกับบทอันเป็นไวพจน์. เพื่อแสดงว่าสังขารเบกขา แม้อ่อน

ก็เป็นปัจจัยแก่ผล เพราะความที่ผลมีสภาพสงบโดยความที่หมดความ
อุตสาหะ และเพราะเป็นที่อาศัยของมรรค ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวถึง
บทอันเป็นมูลเหตุเท่านั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตร ครั้นถามด้วยชาติแล้ว เพื่อจะแก้ด้วยการ
ได้ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า กติ สงฺขารูปุทฺธา กุสลา - สังฺขารุเบกขา
เป็นกุศลเท่าไร ?

ในบทนั้น บทว่า ปณฺณรตฺ สงฺขารูปุทฺธา - สังฺขารุเบกขา
เป็นกุศล มี ๑๕ ได้แก่ ด้วยสมณะ ๘ และด้วยมรรค ๔ ผล ๓
เป็น ๓ รวมเป็น ๑๕. สังฺขารุเบกขา ๘ ด้วยสามารถสมณะไม่สมควร
แก่ธรรมชื่อว่า สังฺขารุเบกขา เพราะพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณานิ वर्ณ
และเพราะเว้นความชวนชวายนในการละวิตกวิจารณ์ เป็นต้น เป็นการละได้
โดยง่าย เพราะเหตุนี้ ฟังทราบว่าเป็นท่านไม่กล่าวความที่สังฺขารุเบกขา
เหล่านั้น เป็นอภัยกฤต. อนึ่ง พระอรหันต์ผู้เข้าผลสมาบัติ ไม่สามารถ
เข้าสมาบัติ เว้นสังฺขารุเบกขาได้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวสังฺขา-
รุเบกขา ๓ ว่าเป็นอภัยกฤต. จริงอยู่ ชื่อว่า สังฺขารุเบกขา ๓ ของ
พระอรหันต์ย่อมมีด้วยสามารถอัปณิหิตะ สุกญฺตตะ และอนิมิตตะ.

บัดนี้ ฟังทราบความในคาถาทั้งหลาย ๓ ที่ท่านกล่าวแล้วด้วย
การพรรณนาถึงสังฺขารุเบกขา ดังต่อไปนี้.

บทว่า ปฏิสงฺขา สนฺตฺติฏฺฐนา ปญฺญา - ปัญญาที่พิจารณา
หาทางแล้ววางเฉย ได้แก่ สังฺขารุเบกขา.

บทว่า **อฏฺฐ จิตฺตสฺส โคจร**- เป็นโคจรของสมาธิ ๘ ความ
ว่า ท่านกล่าวถึงสังขารุเบกขา ๘ เป็นวิสยะคือภูมิของสมาธิ ด้วย
สามารถสมณะ. ท่านอธิบายถึง **สมาธิ** ด้วยหัวข้อว่า **จิต** อยู่ใน
ประโยชน์มีอาทิว่า **จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวยิ*** - เจริญสมาธิและปัญญา,
ท่านอธิบาย วิสยะ ด้วย **โคจร ศัพท์** อยู่ในประโยชน์มีอาทิว่า **โคจร**
ภิกฺขเว จรต สเก เปตฺติกา วิสเย* - เจริญสมาธิและปัญญา,
จึงเที่ยวไปในโคจร อันเป็นถิ่นที่อยู่บิดาตน. ท่านกล่าวว่า นี่เป็นโคจร
ของผู้อาศัย. บทว่า **ปฺนุชฺชนสฺส เทว**- โคจรภูมิของปญฺชน ๒ คือด้วย
สามารถแห่งสมณะและวิปัสสนา. บทว่า **ตโย เสกฺขสฺส** - โคจรของ
พระเสกขะ ๓ ได้แก่ ด้วยสามารถแห่งสมณะ วิปัสสนาและสมาบัติ.

บทว่า **ตโย จ วิตรากสฺส** - โคจรของผู้ปราศจากราคะ ๓ ได้แก่
ด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติอันเป็นอัปณิหิตะ สุญฺญตะ และอนิมิตตะ.
ควรกล่าวว่า **ติสฺโส** ท่านทำเป็นลิงควิปลาสว่า **ตโย**. หรือพึง
ประกอบว่า **ตโย** **สงฺขารุเบกฺขา ฆมฺมา - ธรรม** คือ สังขารุเบกขา
๓ อย่าง.

บทว่า **เยหิ จิตฺตํ วิวญฺญติ** - จิตปราศจากราคะหลีกไป ความว่า
จิตหลีกไปจากวิตกวิจารณ์เป็นต้นด้วยธรรม คือ สังขารุเบกขา, หรือจาก

อุปทะเป็นต้น. ท่านอธิบายว่า เพราะแม้ผู้ปราศจากราคะก็ยังมีสังขารเบกขาจิตหลักจากสังขารเล่นไปสู่นิพพาน

บทว่า อฏฺฐ สมာธิสุต ปุจฺจยา - เป็นปัจจัยแห่งสมาธิ ๘ คือ ปัจจัย ๘ ท่านกล่าวด้วยสามารถสมณะเป็นปัจจัยแก่อัปนาสมาธิ เพราะให้ถึงอัปนา.

บทว่า ทส ฌาณสุต โจรรา - เป็นโคจรแห่งญาณ ๑๐ คือ เป็นภูมิ ๑๐ แห่งมรรคญาณ และผลญาณ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา.

บทว่า ทิณฺณํ วิโมกฺขาย ปุจฺจยา - เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ คือ เป็นปัจจัยแห่งสุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปณิหิตวิโมกข์ ด้วยอุปนิสสยปัจจัย.

บทว่า นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปติ - ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่าง ๆ ได้แก่ ไม่สละความดับแล้วพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิมิประการต่างๆ มีสัตตตทิฏฐิเป็นต้น.

จบ อรรถกถาสังขารเบกขาญาณนิตเทศ

โคตรภูญาณิทเทศ

[๑๓๖] ปัญญาในการออกและหลีกไปจากสังขารนิมิตภายนอก เป็นโคตรภูญาณอย่างไร ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่าครอบงำความเกิดขึ้น ครอบงำความเป็นไป ครอบงำนิมิต ครอบงำกรรมเครื่องประมวลมา ครอบงำปฏิสนธิ ครอบงำคติ ครอบงำความบังเกิด ครอบงำอูบัติ ครอบงำชาติ ครอบงำชรา ครอบงำพยาธิ ครอบงำมรณะ ครอบงำความเศร้าโศก ครอบงำความรำพัน ครอบงำความคับแค้นใจ ครอบงำสังขารนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ครอบงำความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ครอบงำความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ ครอบงำสังขารนิมิตภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ.

[๑๓๗] ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ออกจากความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไป... ออกจากสังขารนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่าแล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ออกจากความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น

ความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความ
เป็นไป ออกจากสังขารนิमितภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่
ดับ ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า หลีกออกจากความเกิดขึ้น หลีก
ออกจากความเป็นไป ฯลฯ หลีกออกจากสังขารนิमितภายนอก ชื่อว่า
โคตรภู เพราะอรรถว่า แล่นไปสู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น แล่น
ไปสู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ
ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า หลีกออกจากความเกิดขึ้นแล้ว แล่นไป
สู่นิพพานอันไม่มีความเกิดขึ้น ออกจากความเป็นไปแล้ว แล่นไป
สู่นิพพานอันไม่มีความเป็นไป ฯลฯ หลีกออกจากสังขารนิमितภายนอก
แล้ว แล่นไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับ.

[๑๓๘] โคตรภูธรรมเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ
โคตรภูธรรมเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา? โคตรภู
ธรรม ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ โคตรภูธรรม ๑๐ ย่อมเกิด
ขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา.

[๑๓๙] โคตรภูธรรม ๘ เป็นไหน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ
แห่งสมณะ?

ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ครอบงำนิวรรณ์เพื่อได้ปฐมฌาน ๑
ครอบงำวิตกและวิจารณ์เพื่อได้ทุติยฌาน ๑ ครอบงำปีติเพื่อได้ตติยฌาน ๑
ครอบงำสุขและทุกข์เพื่อได้จตุตถฌาน ๑ ครอบงำรูปสัญญา ปฏิมัตถสัญญา

นानัตตัญญาเพื่อได้อากาสนัญญาตนสมาบัติ ๑ ครอบงำอากาสนัญญาตนสัญญาเพื่อได้วิญญาณัญญาตนสมาบัติ ครอบงำวิญญาณัญญาตนสัญญาเพื่อได้อากิญจัญญาตนสมาบัติ ๑ ครอบงำอากิญจัญญาตนสัญญาเพื่อได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ๑ โคตรภูตธรรม ๘ นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมณะ.

[๑๔๐] โคตรภูตธรรม ๑๐ เป็นไฉน ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ?

ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่า ครอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमितกรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความเศร้าโศก ความร่ำไร ความคับแค้นใจ สังขารนิมิตภายนอกเพื่อได้โศดาปัตติมรรค ๑ ครอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ เพื่อโศดาปัตติผลสมาบัติ ๑ ฯลฯ เพื่อได้สกทาคามรรค ๑ เพื่อสกทาคามีผลสมาบัติ ๑ เพื่อได้ออนาคามิมรรค ๑ เพื่ออนาคามีผลสมาบัติ ๑ ครอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด อุบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความเศร้าโศก ความร่ำไร ความคับแค้นใจ สังขารนิมิตภายนอก เพื่อได้อรหัตมรรค ๑ ครอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา

ปฏิสนธิ เพื่ออรรถผลสมาบัติ ๑ เพื่อสุญญตวิหารสมาบัติ ๑ และเพื่อสมาบัติ ๑ โคตรภูกรรม ๑๐ นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา.

[๑๔๑] โคตรภูกรรมเป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็นอภัยกฤตเท่าไร ? โคตรภูกรรมเป็นกุศล ๑๕ เป็นอภัยกฤต ๓ เป็นอกุศลไม่มี.

[๑๔๒] โคตรภูญาณ ๘ คือ โคตรภูญาณที่มีอามิส

๑ ไม่มีอามิส ๑ มีที่ตั้ง ๑ ไม่มีที่ตั้ง ๑ เป็น

สุญญต ๑ เป็นวิสุญญต ๑ เป็นอภิญญต ๑ เป็น

อภิญญต ๑ เป็นปัจจัยแห่งสมาธิ โคตรภูญาณ ๑๐

เป็นโคตรแห่งวิปัสสนาญาณ โคตรภูกรรม ๑๘

เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ โคตรภูกรรมมีอาการ ๑๘

นี้ พระโยคาวจรอบรมแล้วด้วยปัญญา พระโยคา-

วจรเป็นผู้ฉลาดในโคตรภูญาณ อันเป็นเครื่องหลัก

ไปและในโคตรภูญาณ อันเห็นเครื่องออกไป ย่อม

ไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่าง ๆ ฉะนี้แล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไป และหลักไปจากสังขารนิมิตภายนอก เป็นโคตรภูญาณ.

อรรถกถาโคตรภูยานิทเทศ

[๑๓๖-๑๔๐] พึงทราบวินิจฉัยในโคตรภูยานิทเทศดังต่อไปนี้.
นี้.

บทว่า อภิญญ - ครอบงำ คือ ย่อมครอบงำ ย่อมก้าวล่วง.

บทว่า พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ - สังขารนิมิตภายนอก ได้แก่ สังขารนิมิต อันเป็นภายนอกจากกุศลชั้นอันเป็นไปแล้วในสันดานของตน. จริงอยู่ สังขารอันเป็นโลกิยะท่านกล่าวว่า เป็นนิมิต เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย, หรือ เพราะตั้งขึ้นด้วยอาการของนิมิต.

บทว่า อภิญญยฺตีติ โคตรภู - ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำ ท่านกล่าวถึงความเป็นโคตรภู เพราะครอบงำโคตรของปุถุชน.

บทว่า ปกฺขนฺนฺยฺตีติ โคตรภู - ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่าเล่นไป คือ ท่านกล่าวถึงความเป็นโคตรภู เพราะความเกิดขึ้นแห่งโคตรพระอริยะ.

บทว่า อภิญญยฺตีติ ปกฺขนฺนฺยฺตีติ โคตรภู - ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำแล้วเล่นไป คือ ท่านกล่าวย่อความทั้งสอง.

บทว่า วุฏฺฐาตีติ โคตรภูติ จ วิวุฏฺฐยฺตีติ โคตรภู จ - ชื่อว่าโคตรภู เพราะอรรถว่าออกไป และเพราะอรรถว่าหลีกไป คือ ท่านกล่าวถึงอรรถ คือ ความครอบงำโคตรปุถุชนโดยสมควรแก่บทว่า

วิภูษณะ - การออก วิวิภูษณะ - การหลีกเลี่ยงแห่งมาติกา. พึงทราบ
อรรถว่า ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตรมีนิเวศน์เป็นต้น แห่งโคตรภู
ดังกล่าวแล้วด้วยสมณะ, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตรมีความเกิด
เป็นต้น ในสมวัตติวาร ๖ มีอาทิว่า โสตาปัตติผลสมาปัตตตุถาย -
เพื่อต้องการโสตาปัตติผลสมาบัติ, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำโคตร
มีโสตาบันเป็นต้น.

ในมรรควาร ๓ มีอาทิว่า สกทากานิมคคปฏิลาภตุถาย -
เพื่อต้องการได้สกทากามิมรรค.

อนึ่ง ในบทว่า โคตฺรภู นี้ มีอรรถว่าโคตร และมีอรรถว่า
พิช. นัยว่าในอรรถนิปกรณ์ ท่านกล่าว นิพพานว่า โคตฺต - โคตร
เพราะคุ้มครองจากอันตรายทั้งปวง ชื่อว่าโคตรภู เพราะดำเนินไปสู่
นิพพานนั้น, แม้สมาบัติ ๘ ก็ชื่อว่า โคตฺต - โคตร เพราะคุ้มครอง
จากอันตรายของโคตรภู, โคตรนั้นท่านกล่าวว่า โคตรภู เพราะดำเนิน
ไปสู่โคตร.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า โคตรภูแห่งมรรค ๔ มีนิพพานเป็น
อารมณ์, โคตรภูแห่งผลสมาบัติ มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะน้อมไป
ในผลสมาบัติ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทฺธิมรรคว่า จิต ของพระโย-
คาวจร ผู้เห็นแจ้งตามลำดับอันเป็นไปแล้วนั้น ย่อมเอิบอímในนิโรธด้วย
สามารถแห่งผลสมาบัติในระหว่างโคตรภูญาณมีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วย

เหตุนี้แลในมรรควารนี้ พึงทราบว่ ท่านทำจิตที่ ๑๖ แล้วถือเอาจิตที่ ๖ ในสมาบัติวารแห่งบสังขารนิมิตภายนอกที่ถือเอาแล้ว จึงไม่ถือเอา. โดยประการนอกนี้ พึงถือเอาการถือบอันเป็นมูลเหตุ.

[๑๔๑] ก็อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า การผูกใจครั้งแรกในนิพพาน เป็นการรวบรวมครั้งแรก นี้ท่านกล่าวว่าโคตรภู. โคตรภูหมายถึงผลนั้นไม่ถูก.

ในบทนี้ว่า **ปณฺณรต โคตรภูขมฺม กุสลา-โคตรภูชรรม** เป็นกุศล ๑๕ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่าโคตรภูย่อมไม่สมควรแก่พระอรหันต์ เพราะไม่มีนิเวรอันควรครอบงำ เพราะวิตกวิจารณ์เป็นต้น พึงละได้ง่าย และเพราะอรธว่าครอบงำ เพราะเหตุนี้พึงทราบว่าท่านทำไว้แล้วไม่กล่าวถึง เพราะโคตรภูเป็นอัพยากฤต. อนึ่งพระอรหันต์ผู้เข้าผลสมาบัติ ไม่สามารถครอบงำสังขารเข้าสมาบัติได้ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า โคตรภูชรรมเป็นอัพยากฤตมี ๓. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สมาบัติ ๘ เป็นไปในส่วนแห่งการแทงตลอดด้วยสามารถ อริยมรรคที่ท่านชี้แจงไว้แล้วในที่นี้, เพราะฉะนั้นโคตรภูแห่ง สมาบัติ ๘ จึงเป็นกุศล. อนึ่ง พึงทราบแม้ในสังขารูปกขญาณอย่างนั้น.

[๑๔๒] พึงทราบอธิบายความในคาถามีอาทิว่า **ตมิตฺตญจ** ดังต่อไปนี้. บรรดาวิภูฏามิส โลกามิส กิเลสามิสทั้งหลาย โคตรภูญาณ

อามิสด้วยโลกามิส เพราะยังมีความอยาก. นั่นคืออะไร? คือ สมถ-
โคตรภูญาณ ๘ อย่าง. บทว่า **วฏฺฐามิสฺส** ในที่นี้ ได้แก่ วัฏฏะเป็นไป
ในภูมิ ๓ นั้นเอง. บทว่า **โลกามิสฺส** ได้แก่ กามคุณ ๕. บทว่า
กิลตฺตามิสฺส ได้แก่ กิลตทั้งหลายนั้นเอง. บทว่า **นिरามิสฺส** ได้แก่
วิปัสสนาโคตรภูญาณ ๑๐ อย่าง เพราะไม่มีความอยาก. จริงอยู่ พระ-
อริยะทั้งหลายไม่ทำความอยากในโคตรภู. ในคัมภีร์อาจารย์ทั้งหลาย
เขียนไว้ว่า **ตมฺนิสฺสเย** นั้นไม่ดีเลย.

พึงทราบ **ปณฺหิตะ** **อัปฺปณฺหิตะ**, **ธัญญุตตะ** **วิธัญญุตตะ**,
วฏฺฐิตะ **อวฏฺฐิตะ** ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ปณฺหิตะ** คือ ความปรารถนา
เพราะตั้งอยู่ในความใคร่. ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตะ** เพราะไม่มีที่ตั้ง. ชื่อว่า
ธัญญุตตะ เพราะประกอบด้วยความอยาก. ชื่อว่า **วิธัญญุตตะ**
เพราะไม่ประกอบด้วยความอยาก.

บทว่า **วฏฺฐิตํ** ได้แก่ โคตรภูญาณอันเป็นวิปัสสนานั้นเอง.
จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น ชื่อว่า **วฏฺฐิตะ** เพราะตัดความอยาก. นอก
นั้นเป็น **อวฏฺฐิตะ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วฏฺฐิตะ** เพราะออกไป
ภายนอก. พึงทราบว่า แม้ผลโคตรภูอันเป็นสังขารนิมิตภายนอกก็ชื่อว่า
วฏฺฐิตะ เพราะมุ่งหน้าสู่นิพพานด้วยอัชฌาศัยในนิพพาน. พึงทราบว่า
แม้ในวาระแห่งการครอบงำ การออก การหลีกไปในภายหลัง ก็พึง

ทราบว่าเป็นผลโคตรภู ชื่อว่ายอมครอบงำ ย่อมออกไป ย่อมหลีกเลี่ยงไป เพราะมุ่งสู่นิพพาน ด้วยอหิชาศัย.

บทว่า **ติณฺณ วิโมกฺขานปจฺจยา** - เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ ได้แก่ สมถโคตรภูเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยแก่โลกุตรวิโมกข์ ๓, วิปัสสนาโคตรภูเป็นอนันตระปัจจัย สมันตรปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย.

บทว่า **ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจिता** - พระโยคาวจรอบรมแล้ว ด้วยปัญญา คือ ปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้นอันพระโยคาวจรอบรมแล้ว คือ สะสมแล้ว.

บทว่า **กุสโล วิวิญฺเณ วุฏฺฐาเน** - พระโยคาวจรเป็นผู้ฉลาด ในการออกไป ในการหลีกเลี่ยง คือ เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้เฉียบแหลมใน โคตรภูญาณ อันได้แก่ วิวิญญูะด้วยความไม่ลุ่มหลงนั้นแล หรือเป็นผู้ฉลาด ด้วยญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้น.

บทว่า **นानาทิฏฺฐิสฺส น กมฺปติ** - ย่อมไม่หวั่น เพราะทิวฏฐิต่าง ๆ คือ ไม่หวั่นไหวในทิวฏฐิตีประการ ๆ ที่ละได้แล้ว ด้วยสุจเฉท.

จบ อรรถกถาโคตรภูญาณนิกาย

มรรคญาณนิตเทศ

[๑๔๓] ปัญญาในการออกไปและหนีไปจากกิเลส ชั้นชัและสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณอย่างไร ?

ในขณะที่แห่งโศคาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น จากชั้นทั้งหลาย คืออรุปชั้น ๔ อันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น เบญจชั้นพร้อมด้วยรูปอันมีทิฐินั้นเป็นสมุฏฐาน และวิบากชั้นอื่นจะพึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหนีไปจากกิเลสชั้นชั และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าคำร้ออก ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะอรรถว่ากำหนดเอา ย่อมออกจากมิจฉาวาจา...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐานย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่าชาวผ่อง ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ....เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ...เป็นมรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาสติ เพราะอรรถว่าตั้งมั่นย่อมออกจากมิจฉาสติ... เป็นมรรคญาณ ญาณ

ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจฉาสมาธิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจาก สรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไป และหลีกไปจากกิเลส ชั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น มรรคญาณ.

[๑๔๔] ในขณะที่แห่งสกทาคามีมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้น ทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ชั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๕] ในขณะที่แห่งอนาคามีมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ชั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๖] ในขณะแห่งอหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ไม่ชาน ย่อม
ออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย
ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉา-
สมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและหนีไปจากกิเลส ชั้นและ
สังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

[๑๔๗] อริยมรรคสมังคิบุคคล ย่อมเผาสังกิเลส
ที่ยังไม่เกิด ด้วยโลภุตรฌานที่เกิดแล้ว เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวโลภุตรฌานว่าเป็นฌาน
บุคคลนั้นย่อมไม่หวั่นไหว เพราะทิฐิต่าง ๆ
เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์ ถ้า
พระโยคาวจรตั้งใจมั่นดีแล้ว ย่อมเห็นแจ้ง
นั้นใด ถ้าเมื่อเห็นแจ้งก็พึงตั้งใจไว้ให้มั่นคงดี
นั้นนั้น สมณะแลวิปัสสนาได้มีแล้วในขณะ
นั้น ย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกันเป็นไปอยู่
ความเห็นว่สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ
เป็นสุข ชื่อว่าปัญญาที่ออกจากธรรมทั้งสอง
ย่อมถูกต้องอมตบท พระโยคาวจรผู้ฉลาดใน

ความเป็นต่างกัน และความเป็นอันเดียวกัน
แห่งวิโมกข์เหล่านั้น ย่อมรู้วิโมกข์จรียา ย่อม
ไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่าง ๆ เพราะความเป็น
ผู้ฉลาดในญาณทั้งสอง ฉะนั้นแล.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกไปและ
หลีกเลี่ยงจากกิเลส ชั้นและสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็นมรรคญาณ.

อรรถกถามรรคญาณนิตเทศ

๑๔๗] พึงทราบวินิจฉัยในมรรคญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้
บทว่า มิจฉาทิวฏฐิยา วุฏฐาติ - ออกจากมิจฉาทิวฏฐิ คือ ออกจาก
มิจฉาทิวฏฐิ ๖๒ ด้วยสมุจเจตโดยการละทิวฏฐานุสสัย คือ ทิวฏฐิที่นอนเนื่อง
อยู่ในสันดาน.

บทว่า ตทหนุตตตกิลเสหิ - จากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉา-
ทิวฏฐินั้น ได้แก่ จากกิเลสหลาย ๆ อย่างที่เป็นไปตามมิจฉาทิวฏฐิอันเกิด
ขึ้น ด้วยสามารถการประกอบกับมิจฉาทิวฏฐิ และด้วยอุปนิสัยคือการ
นอนเนื่องในมิจฉาทิวฏฐิ. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวถึงการละกิเลสอันตั้ง
อยู่ในที่เดียวกันกับมิจฉาทิวฏฐินั้น. จริงอยู่ การตั้งอยู่ในที่เดียวกันมี ๒

อย่าง. คือ ตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน และตั้งอยู่ที่เดียวกัน ด้วยการละ, ชื่อว่า **ตเทกฺกฺจา** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียว พร้อมกับทิวฏฐินั้น, หรือบุคคลคนเดียวตลอดจนละได้. เพราะว่าเมื่อ ละทิวฏฐิได้กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ อันเกิดร่วมกันกับทิวฏฐินั้น ในจิตอันเป็นอสังขาริกะ ๒ ดวง สัมปยุตด้วยทิวฏฐิ, กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ อันเกิดร่วมกันกับทิวฏฐินั้น ในจิตที่เป็นสสังขาริกะ ๒ ดวง ย่อมละได้ด้วยการตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน.

เมื่อละกิเลสคือทิวฏฐิได้ เมื่อบุคคลคนหนึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับทิวฏฐินั้น กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ วิจิกิฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ อันจะเป็นเหตุไปสู่อบาย ย่อมละได้ ด้วยสามารถการตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน.

บทว่า **ขนฺุเรหิ** ได้แก่ ด้วยขันธทั้งหลาย อันเป็นไปตามทิวฏฐินั้น, ด้วยอรุปขันธ ๔ อันตั้งอยู่ในที่เดียวกันด้วยเกิดร่วมกัน และด้วยการ อยู่ในที่เดียวกันด้วยการละอันเป็นไปตามทิวฏฐินั้น, หรือด้วยขันธ ๕ พร้อมกับรูปอันมีทิวฏฐินั้นเป็นสมุฏฐาน, ด้วยวิบากขันธ อันเกิดขึ้นในอนาคต เพราะกิเลสมิมีจนาทิวฏฐิเป็นต้นเป็นปัจจัย.

บทว่า **พหิทฺฐา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ** - จากสรรพนิมิตภายนอก ได้แก่ จากสังขารนิมิตทั้งปวง อันเป็นภายนอกจากกองกิเลสตามที่กล่าว

แล้ว.

บทว่า **มิจฺจาสกฺกปฺปา ฐฏฺฐาติ**- ออกจากมิจจาสกฺกปฺปะ คือ ออกจากมิจจาสกฺกปฺปะในจิต ๕ ดวง คือ ในจิต ๔ ดวง อันสัมปยุต ด้วยทิวฐิ และในจิตสหรัคตด้วยวิจิกิจจอันจะพึงละได้ด้วยโสคาปิตติ-มรรค และในอกุศลจิตที่เหลืออันเป็นเหตุไปสู่อบาย.

บทว่า **มิจฺจาวาจา ฐฏฺฐาติ**- ออกจากมิจจาวาจา ได้แก่ ออกจากมุสาวาทและจากปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลापะ อันเป็นเหตุไปสู่อบาย.

บทว่า **มิจฺจากมฺมมฺหุตา ฐฏฺฐาติ**- ออกจากมิจจากัมมันตะ ได้แก่ ออกจากปาณาติบาต อทินนาทาน และมิจจาจาร.

บทว่า **มิจฺจอาชีวา ฐฏฺฐาติ**- ออกจากมิจจอาชีวะ ได้แก่

โกหก หลอกลวง ทายลักษณะ เล่นกล ปรารธนาลาภโดยลาภ, อีกอย่างหนึ่ง ออกจากกายกรรม วชิกรรม แม้ ๗ อย่าง มีอาชีวะเป็นเหตุ. พึงทราบการออกจากมิจจาวายามะ มิจจาสติ มิจจาสมาธิ โดยนัย กล่าวแล้วในการออกจากมิจจาสกฺกปฺปะ.

อนึ่ง บทว่า **มิจฺจาสติ** ได้แก่ เพียงอกุศลจิตตูปบาทเท่านั้น อันเกิดด้วยอาการตรงกันข้ามกับสติ.

ฟังทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมรรคเบื้องสูง ดังต่อไปนี้. องค์
ของมรรค ๘ มีอาทิว่า ทิสสนัญเจน สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ
เพราะอรรถว่าเห็น ย่อมได้เหมือนอย่างได้ในปฐมมรรคอันเกิดในปฐม-
ฌาน.

ในบทเหล่านั้นมีอธิบายดังนี้ สัมมาทิฏฐิในปฐมมรรค ย่อมละ
มิจฉาทิฏฐิ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. แม้สัมมาสังกัปปะ
เป็นต้น ก็ฟังทราบโดยอรรถ คือ การละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้น. เมื่อ
เป็นอย่างนั้นเพราะละทิฏฐิ ๖๒ ได้ในปฐมมรรคนั้นเอง จึงไม่มีทิฏฐิที่
ควรละด้วยมรรค ๓ เบื้องสูง

ในทิฏฐิเหล่านั้นชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไร? เหมือน
ยาพิษมีอยู่ หรือ จงอยามี ยาวิเศษท่านก็คงเรียกว่า อคโท อยู่นั่นเอง
ฉันใด, มิจฉาทิฏฐิมิอยู่ หรือ จงอยามี นี้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิฉันนั้นนั่น
แล. นี้เป็นเพียงชื่อต่างกันเท่านั้น, แต่ความไม่มีกิจแห่งสัมมาทิฏฐิ
ย่อมถึงได้ใน ๓ มรรคเบื้องสูง, องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์.

เพราะฉะนั้น ฟังทำสัมมาทิฏฐิพร้อมด้วยกิจ. องค์มรรคจึงจะ
บริบูรณ์. ฟังแสดงสัมมาทิฏฐิในที่นี้พร้อมด้วยกิจ โดยกำหนดตามมี
ตามได้. มานะอย่างหนึ่ง อันมาด้วยมรรคที่ ๓ เบื้องสูงยังมีอยู่, มานะ
นั้นตั้งอยู่ในฐานะของทิฏฐิ, ทิฏฐินี้ย่อมละมานะนั้นได้ เพราะเหตุ
นั้นจึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.

จริงอยู่ สัมมาทิฏฐิย่อมนละมิฉนาทิฏฐิได้ในโสคาปัตติมรรค. แต่
มานะฆ่าด้วยสกทาคามิมรรคมีอยู่แก่พระโสคาบัน. ทิฏฐินั้นย่อมนละ
มานะนั้นได้ เพราะเหตุที่นั่นจึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. ความดำริเกิดพร้อม
กับอกุศลจิต ๗ ดวง มีอยู่แก่จิตดวงนั้น. ความวุ่นวายทางองค์ของวาจา
ย่อมนมีอยู่ด้วยจิตเหล่านั้น, ความวุ่นวายทางองค์ของกายมีอยู่. การ
บริโภคปัจจัยมีอยู่, ความพยายามเกิดร่วมกันมีอยู่, ความเป็นผู้ไม่มีสติ
มีอยู่. ความที่จิตมีอารมณ์เดียวเกิดร่วมกันมีอยู่, เหล่านี้ชื่อว่า มิฉนา-
สังกัปปะ เป็นต้น.

พึงทราบว่ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ในสกทาคามิมรรค ชื่อว่า
สัมมาสังกัปปะ เพราะละ มิฉนาสังกัปปะ เหล่านี้เสียได้. องค์ ๘
พร้อมด้วยกิจย่อมนมีได้ในสกทาคามิมรรคด้วยอาการอย่างนี้. มานะที่ฆ่า
ได้ด้วยอนาคามิมรรคย่อมนมีแก่พระสกทาคามี, มานะนั้นย่อมนตั้งอยู่ใน
ฐานะแห่งทิฏฐิ. สังกัปปะเป็นต้นเกิดร่วมกันกับจิต ๗ ดวง มีอยู่แก่
พระสกทาคามีนั้น.

พึงทราบความที่องค์ ๘ พร้อมด้วยกิจมีอยู่ ในอนาคามิมรรค
ด้วยการละจิตเหล่านั้น. มานะที่ฆ่าด้วยอรหัตมรรค ย่อมนมีอยู่แก่พระ-
อนาคามี, มานะนั้นตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ. สังกัปปะเป็นต้น เกิด
ร่วมกันกับอกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้นย่อมนมีแก่มานะนั้น. พึงทราบ

ความที่องค์ ๘ พร้อมด้วยกิจในอหัตมรรค ด้วยการละอกุศลจิตเหล่านั้น.

[๑๔๔] บทว่า โอปาริกา คือ เป็นส่วนหยาบ เพราะความเป็นปัจฉัยแห่งการก้าวล่วง กายทวาร และวจีทวาร.

บทว่า กามราคสยโลचना คือ สัมผัสที่กล่าวคือความยินดีในเมถุน. เพราะกามราคะนั้นย่อมประกอบสัตว์ไว้ในกามภพ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าว สยโลचना.

บทว่า ปฏิมสยโลचना ได้แก่ สัมผัส คือ พยาบาท เพราะพยาบาทนั้น ย่อมเบียดเบียนอารมณ์ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นปฏิมะ. สัมผัสเหล่านั้นย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดาน ด้วยอรรถว่ารุนแรง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นอนุสยา.

[๑๔๕] บทว่า อณูสหคตา ได้แก่ ส่วนละเอียดๆ. สหคตศัพท์ ในบทนี้ลงในความเป็นอย่างนั้น. จริงอยู่ กามราคะและพยาบาทของพระสกทาคามี มีเป็นค้อนน้อยด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะเกิดน้อย และเพราะครอบงำไว้ในที่นี้เล็กน้อย. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นบ่อยๆ เหมือนกิเลสของพาลปุถุชน, ย่อมเกิดเป็นบางครั้งบางคราว. เมื่อเกิดย่อมไม่เกิดย่ำยี ชำรุดไปปกปิดทำให้มีคึดเหมือนของคนพาล. แต่เกิดขึ้นอ่อน ๆ มีอาการเบาบางเพราะละได้ด้วยมรรค ๒, ไม่สามารถให้ถึงการก้าวล่วงไปได้. ละกิเลสเบาบาง ได้ด้วยอนาคามีมรรค.

[๑๔๖] บทว่า **รูปปราคา** ได้แก่ ความพอใจยินดีในรูปภพ,
บทว่า **อรูปราคา** ความพอใจยินดีใจในอรูภพ. บทว่า **มานา** ได้แก่
มีลักษณะยกตน. บทว่า **อุทฺธจฺจา** - มีลักษณะไม่สงบ.

บทว่า **อวิขุชฺชาย** - มีลักษณะบอด. บทว่า **ภวราคานุสฺยา** ได้
แก่ นอนเนื่องอยู่ในภวราคะอันเป็นไปด้วยรูปราคะและอรูปราคะ.

[๑๔๗] บัดนี้ พระสารีบุตรเมื่อจะพรรณนาถึงมรรคญาณ จึง
กล่าวบทมีอาทิว่า **อชาตฺ ฌาเปติ** ดังนี้.

ในบทนั้น หลายบทว่า **อชาตฺ ฌาเปติ** ชาเตน, ฌานํ เตน
ปฺวฺจฺจติ - ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระฌานที่เกิดแล้ว เพราะ
เหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่าเป็นฌาน ความว่า สมังคิบุคคลย่อมเผา คือ
ทำลาย ตัดกิเลสเหล่านั้น ๆ ที่ยังไม่เกิด ด้วยโลกุตระนั้น ๆ อันปรากฏ
ในสันดานของตน, ด้วยเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวโลกุตระนั้นว่าเป็นฌาน.

บทว่า **ฌานวิโมกฺเข กุสลตา** - เพราะความเป็นผู้ฉลาดใน
ฌานและวิโมกข์ ความว่า สมังคิบุคคลย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ
ที่ละได้แล้วด้วยปฐมมรรค เพราะความเป็นผู้ฉลาดในฌานมีวิตกเป็น
ต้น อันสัมปยุตด้วยอริยมรรคนั้น และในอริยมรรคอันได้แก่วิโมกข์
ด้วยความไม่ลุ่มหลง. ชื่อว่าฌานมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน ๑
ลักษณะอุปนิชฌาน ๑. ฌานมีโลกียปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่า ฌาน เพราะ
อรรถว่าเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น. วิปัสสนาสังขาร ชื่อว่า ฌาน

เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นสภาวะสามัญ. โลกุตระ ชื่อว่า
ฉาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่งลักษณะที่จริงแท้ในนิพพาน. แต่ในที่
นี้ท่านกล่าวถึงฉานทั่วไป แม้ด้วยโคตรภูวา ฉาน เพราะอรรถว่าไม่
แต่ต้องสภาพอันเป็นลักษณะนิชฌาน แล้วเพากิเลสโดยไม่ทั่วไป. อนึ่ง
ในที่นี้สภาพแห่งวิโมกข์ เป็นสภาพน้อมไปด้วยดี ในอารมณ์ คือ นิพ-
พาน และสภาพอันพ้นด้วยดีจากกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า สมานิตฺวา ยถา เจ ปสฺสตี - ถ้าพระโยคาวจรตั้ง
ใจมั่นดีแล้ว ย่อมเห็นแจ้งฉับใจ ความว่า พระโยคาวจรทำความตั้งจิต
มั่นก่อนด้วยสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอัปนาสมาธิ อุปะจารสมาธิ
และขณิกสมาธิ แล้วเห็นแจ้งในภายหลัง. เจ ศัพท์ เป็นสมุจจยัตตะ
- มีอรรถว่ารวบรวม ย่อมรวบรวมวิปัสสนา.

บทว่า วิปสฺสมานิ ตถา เจ สมายเย - ถ้าเมื่อเห็นแจ้ง
ก็พึงตั้งใจไว้ให้มั่นคงฉับนั้น ความว่า ชื่อว่าวิปัสสนานี้ เป็นวิปัสสนา
เศร้าหมอง ไม่มีความพอใจ, อนึ่ง ชื่อว่าสมณะเป็นสมณะที่ละเอียด
ความพอใจ, เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรเมื่อเห็นแจ้ง พึงตั้งจิตอัน
เศร้าหมองด้วยวิปัสสนานั้น เพื่อความเชื่อใจ. อธิบายว่า พระโยคา
เมื่อเห็นแจ้งเข้าสมาธิอีก แล้วพึงทำการตั้งใจเหมือนอย่างกระทำวิปัส-
สนา. เจ ศัพท์ในที่นี้ย่อมรวบรวมการตั้งมั่นไว้. เจ อักษรท่านทำด้วย
การเป็นไปตามคาถาประพันธ์, แต่ความก็คือ จ อักษรนั่นเอง.

บทว่า **วิปัสสนาจ สมโธ ตทา อหุ - สมถะและวิปัสสนา**

ได้มีแล้วในขณะนั้น ความว่า เพราะเมื่อสมถะและวิปัสสนาเป็นธรรม คู่กัน ความปรากฏแห่งอริยมรรคย่อมมี, ฉะนั้น การประกอบธรรม ทั้ง ๒ นั้น ในกาลใดย่อมมีเพราะสามารถยังอริยมรรคให้เกิดขึ้น, ใน กาลนั้นจะวิปัสสนาและสมถะได้มีแล้ว, สมถะและวิปัสสนา ชื่อว่าเกิดแล้ว. อนึ่ง สมถะและวิปัสสนานั้นย่อมเป็นคู่ที่มีส่วนเสมอกันเป็นไปอยู่ ชื่อว่า สมานภาค เพราะอรรถว่าสมถะและวิปัสสนามีส่วนเสมอกัน ชื่อว่า ยุคนัทธา เพราะคู่เทียมคู่กัน, อธิบายว่า มีฐานะเสมอกัน มีกำลัง เสมอกัน ด้วยอรรถว่าไม่ก้าวล่วงกันและกัน. ส่วนความพิสดารของ บทนั้นจักมีแจ้งใน ยุคนัทธกถา.

หลายบทว่า **ทุกขา สงฺขารา, สุโข นิโรธติ ทสฺสนํ,**

ทุกโต วุฏฺฐิตา ปญฺญา ผสฺเสติ อมตํ ปทํ - ความเห็นว่าสังขาร ทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข ชื่อว่าปัญญาที่ออกจากธรรมทั้งสอง ย่อมถูกต้องอมตบท ความว่า สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ คือ นิพพานเป็นสุข เพราะเหตุนี้การเห็นนิพพาน อริยมรรคญาณของผู้ ปฏิบัติ ชื่อว่าปัญญาออกจากธรรมทั้ง ๒ นั้น. ปัญญานั้นนั่นแล ย่อม ถูกต้อง คือ ย่อมได้อมตบท คือ นิพพาน ด้วยถูกต้องอารมณ์. นิพพาน ชื่อว่า **อมต** เพราะเป็นเช่นกับอมตะด้วยอรรถว่าไม่เค็คร้อน. ชื่อว่า **อมต** เพราะนิพพานนั้นไม่มีความตาย ความเสื่อม, ท่านกล่าวว่า **ปท**

เพราะอรรถว่าย่อมปฏิบัติด้วยปฏิบัติใหญ่ ด้วยความอุตสาหะใหญ่ตั้งแต่ส่วนเบื้องต้น.

บทว่า วิโมกฺขจริยิ ชานาติ - ย่อมรู้วิโมกฺขจริยา คือรู้ความเป็นไปแห่งวิโมกฺข ด้วยความไม่ลุ่มหลง, ย่อมรู้ด้วยการพิจารณา. พึงทราบวิโมกฺขจริยาอันมาแล้วในวิโมกฺขกถาข้างหน้าว่า อริยมรรค ๔ เป็นทุกฺโกฏฐฐานวิโมกฺข, วิโมกฺข ๔ ออกแต่ทุกฺโกฏฐ คือธรรม ๔ วิโมกฺข ๔ อนุโลม แต่ทุกฺโกฏฐวิโมกฺข, วิโมกฺข ๔ สงบจากทุกฺโกฏฐฐานวิโมกฺข ความพิสดารของวิโมกฺขเหล่านั้นมาแล้วในวิโมกฺขกถานั้นเอง.

บทว่า นานตุเตกฺกตฺถ โทวิทฺ - พระโยคาวจรผู้ฉลาดในความเป็นต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน คือ เป็นผู้ฉลาดในความต่างและความเป็นอันเดียวกันของวิโมกฺขเหล่านั้น. พึงทราบความเป็นอันเดียวกันแห่งวิโมกฺขเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งวิโมกฺข คือ การออกจากธรรมทั้ง ๒ อย่าง, ความต่างกัน ด้วยสามารถอริยมรรค ๔, หรือความต่างกันด้วยปรารถนาแห่งอนุปัสสนาของอริยมรรค แม้อย่างหนึ่ง ๆ, ความเป็นอันเดียวกัน ด้วยความเป็นอริยมรรค.

๑. ขุ. ปุ. ๓๑/๔๗๐ - ๔๘๓.

บทว่า ทวิหฺนํ ญาณํ กุสลตา-ความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ทั้ง ๒ ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ ทัสสะและ ภาวนา.

บทว่า ทสฺสนํ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค. เพราะว่า โสดาปัตติมรรคนั้นท่านกล่าวว่า ทสฺสนํ - ทัสสะ เพราะเห็นนิพพานก่อน. ส่วนโคตรภูญาณ ย่อมเห็นนิพพานก่อนกว่าก็จริง, ถึงดังนั้นท่านไม่เรียกว่าทัสสะ - เห็น เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรทำ เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระราชารู้ประทับบนคอช้างเสด็จมาตามถนนแต่ที่ไกลเที่ยว ถูกเขาถามว่า ท่านเฝ้าพระราชแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมีได้เฝ้า เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมีได้กระทำจะนั้น. จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้นตั้งอยู่ในที่อวิชชนะ คือการนึกถึงมรรค.

บทว่า ภาวนา ได้แก่ มรรค ๓ ที่เหลือ. เพราะมรรค ๓ ที่เหลือนั้นย่อมเกิดขึ้น ด้วยสามารถภาวนาในธรรมที่เห็นแล้วด้วยปฐมมรรคนั่นเอง, ไม่เห็นอะไร ๆ ที่ไม่เคยเห็น, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ทสฺสนํ. แต่ภายหลังท่านไม่กล่าวว่า ทวิหฺนํ ญาณํ - แห่งญาณ ๒ อย่าง เพราะภาวนามรรคยังไม่เสร็จ แล้วกล่าวว่า ฌานวิโมกฺเข กุสลตา-ความเป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์ หมายถึงผู้ได้โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรคและอนาคามีมรรค, แต่พึงทราบว่ ท่าน

กล่าวว่า ทวินัน ญาณัน กุสลา-ความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒
อย่าง เพราะภาวนามรรคของผู้ได้อรหัตมรรคเสร็จแล้ว.

จบ อรรถกถามรรคญาณนิตเทศ

ผลญาณนิตเทศ

[๑๔๘] ปัญญาในการระงับปโยคะ เป็นผลญาณอย่างไร ?

ในขณะที่แห่งโศคาปัตติมรรค ญาณชื่อสัมมาทิฐฐุ เพราะอรรถ
ว่าเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฐฐุ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตาม
มิจฉาทิฐฐุนั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก สัมมา
ทิฐฐุย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับ
ปโยคะนั้นเป็นผลของมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถ
ว่าคำรื้อออก ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ ... ชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะ
อรรถว่ากำหนดเอา ย่อมออกจากมิจฉาวาจา ... ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ
เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐฐาน ย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ ... ชื่อว่าสัม
มาอาชีวะ เพราะอรรถว่าชาวฟ่อง ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ ... ชื่อว่า
สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ ...
ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ย่อมออกจากมิจฉาสติ ... ชื่อว่า
สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจฉาสมาธิ ออกจาก

เหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลาย และจาก สรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับ ปรโยคะที่ออกนั้น การระงับปรโยคะนั้นเป็นผลของมรรค.

[๑๔๙] ในขณะที่แห่งสกทาคามีมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากาสรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปรโยคะที่ออกนั้น การระงับปรโยคะนั้นเป็นผล ของมรรค.

[๑๕๐] ในขณะที่แห่งอนาคามีมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ส่วน ละเอียด ๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจจาสมาธินั้น จาก ชั้นทั้งหลายและจากาสรรพนิมิตภายนอก สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปรโยคะที่ออกนั้น การระงับปรโยคะที่ออกนั้น เป็นผลของมรรค.

[๑๕๑] ในขณะที่แห่งอรหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะ อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ย่อม

ออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ ถีนมิทระ อวิชชา
ภวราคานุสัย มานานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็น
ไปตามมัจฉาทิฏฐินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก
สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกไปนั้น
การระงับปโยคะที่ออกนั้นเป็นผลของมรรค.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่าชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการระงับปโยคะ
ที่ออกนั้น เป็นผลญาณ.

๑๒. อรรถถาผลญาณนิเทศ

๑๔๘ - ๑๕๑] พึงทราบวินิจฉัยในผลญาณนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า **ตปโยคบุปฺปฺหุปลฺลสฺสทฺตฺตา** - เป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออก
นั้น ความว่า เพราะความที่ปโยคะที่ออกทั้งภายในและภายนอกนั้น
เป็นคุณชาติระงับแล้ว. จริงอยู่ มรรค ชื่อว่า ย่อมทำปโยคะที่ออก
จากทั้งสอง ทั้งภายในและภายนอก ด้วยการละกิเลสในขณะของตน.
การระงับอันเป็นปโยคะที่ออกจากทั้งสอง ทั้งภายในและภายนอก แห่ง
มรรคเป็นอันชื่อว่าสงบแล้ว เพราะละกิเลสได้ในขณะแห่งผล.

บทว่า **อุปฺปชฺชติ** - ย่อมเกิดขึ้น ความว่าญาณย่อมเกิดขึ้น
ครั้งเดียว หรือ ๒ ครั้ง ในลำดับแห่งมรรค. แต่เกิดขึ้นหลายครั้ง

ในกาลแห่งผลสมบัติ, ย่อมเกิดแก่ผู้ออกจากนิโรธ ๒ ครั้ง, ญาณแม้ทั้งหมดย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น.

บทว่า มคฺคสุเสถ - ผล - การระงับปโยคะนั้นเป็นผลของมรรค คือ ท่านเพ่งถึงผล จึงทำให้เป็นนปฺงสกลิงค์ แม้ในขณะแห่งสกทาคามรรคเป็นต้น ก็พึงทราบการประกอบการออกด้วยอำนาจองค์แห่งมรรคองค์หนึ่ง ๆ นั้นแหละ.

จบ อรรถกถาผลญาณนิตเทศ

วิมุตติญาณนิตเทศ

[๑๕๒] ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณอย่างไร ?

อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลฺลพท-
ปรามาส ทิฏฐานุสสัย วิจิกิจฉานุสสัย เป็นกิเลสอันโศคาปตติมรรคตัด
ขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๕ ประการนี้ พร้อมด้วยปริยภูฐาน
กิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี. ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้วิมุตตินั้น
ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญา
ในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรคนั้น ๆ ตัดเสียแล้ว
เป็นวิมุตติญาณ.

๑๓. อรรถกถาวิมุตติญาณนิตเทศ

[๑๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในวิมุตติญาณนิตเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า **สกุทายทิกฺขุ** - ความเห็นว่าเป็นตัวตน มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า **สกุทายทิกฺขุ** เพราะอรรถว่าความเห็นในกาย กล่าวคือ ชั้นช-
ปัญญาจอันมีอยู่ หรือในกายนั้นอันมีอยู่เอง.

บทว่า **วิจิกฺขุ** - ความไม่แน่ใจ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **วิจิกฺขุ**
เพราะอรรถว่าปราศจากความแน่ใจ หรือ เมื่อค้นหาสภาวะธรรมเป็น
เหตุยากลำบาก.

บทว่า **สีลพฺพตปฺรามาโส** - ความลุ่มคล้ำศีลและพรต มี
วิเคราะห์ว่า เป็นผู้ถือมั่นยึดมั่นว่า ความหมกมิดด้วยศีลด้วยพรต.
ชื่อว่า **สีลพฺพตปฺรามาโส** เพราะอรรถว่าผู้ถือมั่นยึดมั่นนั้น ละเลย
สภาวะธรรมลุ่มคล้ำแต่สิ่งอื่น. เมื่อทิกฺขุแม้มีอยู่ทั้งสองอย่าง ท่านก็ยัง
กล่าวถึงสกุทายทิกฺขุ เพื่อแสดงถึงการละทิกฺขุทั้งหมด ด้วยการละสกุทาย-
ทิกฺขุ มีวัตถุ ๒๐ อย่างอันเป็นปรกติ โดยยึดถือสกุทายทิกฺขุตามปรกติ
เว้นการคาดคะเน และการอ้างผู้อื่น. ส่วนสีลพฺพตปฺรามาโส พึงทราบ
ว่า ท่านกล่าวไว้ต่างหากเพื่อแสดงถึงมิจฉาปฏิบัติทาของคนที่หลายผู้
ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราปฏิบัติปฏิบัติทาบริสุทธิ์. ท่านกล่าวถึงทิกฺขุฐานุสัย.
ความเห็นผิดอันนอนอยู่ในสันดาน วิจิกฺขุฐานุสัย - ความลังเลใจอัน
นอนอยู่ในสันดาน เพื่อแสดงถึงการละด้วยละอนุสัย แม้ ๓ อย่างนั้น

แหละ. มิใช่เพราะกิเลสต่างกัน. บทว่า **อุปุกฺกิลเสตา** - อุปุกิลเส
ทั้งหลาย มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **กิเลส** เพราะอรรถว่าทำให้เศร้าหมอง
ทำให้เดือดร้อน ทำให้ลำบาก. ชื่อว่า **อุปุกฺกิลเสตา** เพราะอรรถว่า
เป็นกิเลสร้ายมีกำลังแรง.

บทว่า **สมฺมา สมฺมจฺจนฺนา โหนฺติ** - เป็นกิเลสอันพระโสดา
ปัตติมรรคตัดขาดดีแล้ว คือ ตัดขาดด้วยดี เพราะ ดับไม่เกิดขึ้นอีก
ด้วยสมฺมจฺเพทฺประหาม.

บทว่า **สปรียฺยฺญานเห** - พร้อมด้วยปริยฺยฺญานกิเลส ได้แก่
กิเลสครอบงำ มีวิเคราะห์ว่า กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า **ปรียฺยฺญาน**
เพราะอรรถว่าหุ้มห่อจิตเกิดขึ้น. บทนี้เป็นชื่อของกิเลสทั้งหลาย อัน
เนื่องด้วยความประพฤติ. ชื่อว่า **สปรียฺยฺญาน** เพราะอรรถว่าพร้อม
ด้วยปริยฺยฺญานกิเลส คือ อุปุกิลเสอันนอนอยู่ในสันดาน.

บทว่า **จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหติ** - จิตเป็นอันพ้นแล้ว ความว่า
จิตเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันตติ เพราะกิเลสเหล่านั้นทำให้เกิดในที่ไม
สมควร ชื่อว่า เป็นอันพ้นแล้วจากกิเลสนั้น. จิตนั้นนั่นแล ชื่อว่า
สุวิมุตฺตํ เพราะพ้นแล้วด้วยดี.

บทว่า **ตํวิมุตฺตติญฺญาตฺถุเรน** คือ เพราะอรรถว่ารู้วิมุตตินั้น

จบ อรรถกถาวิมุตติญาณนิกาย

ปัจเจกเวกขณญาณนิทเทส

[๕๓] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ การมราคสังโยชน์ ปฏิม-
สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบ ๆ เป็นกิเลสอันสก-
ทาคามีมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๔ ประการนี้
พร้อมด้วยปริยฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรค
นั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๔] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิม-
สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ เป็นกิเลสอัน
อนาคามีมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๔ ประการนี้
พร้อมด้วยปริยฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วยดี. ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรค
นั้น ๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๕] อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือ รูปราคะ อรูปราคะ
มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัยเป็น
กิเลสอันอรหัตมรรคตัดขาดดีแล้ว จิตที่หลุดพ้นจากอุปกิเลส ๘ ประการ

นี้ พร้อมด้วยปริยฎฐานกิเลส เป็นอันพ้นแล้วด้วย ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสนั้น ๆ อันอริยมรรค
นั้นๆ ตัดเสียแล้ว เป็นวิมุตติญาณ.

[๑๕๖] ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมใน
ขณะนั้น เป็นปัจเจกขณญาณอย่างไร ?

ในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าคำรื้อออก ชื่อว่า
สัมมาวาจา เพราะอรรถว่ากำหนดเอา ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะ
อรรถว่าเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะอรรถว่าชาวฟ่อง
ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าประคองไว้ ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะ
อรรถว่าตั้งมั่น ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
สติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ชื่อว่าธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
เพราะอรรถว่าเลือกเฟ้น ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าประ-
คองไว้ ชื่อว่าปีติสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าแผ่ซ่านไป ชื่อว่า
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เพราะอรรถว่าสงบระงับ ชื่อว่าสมาธิสัม-
โพชฌงค์ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์
เพราะอรรถว่าพิจารณาหาทาง ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหว เพราะความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าวิริยพละ เพราะอรรถว่า

ไม่ห้วนไหวเพราะความเกียจคร้าน **ชื่อว่าสติพละ**. เพราะอรรถว่า
ไม่ห้วนไหวเพราะความประมาท **ชื่อว่าสมาธิพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่ห้วนไหวเพราะความฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าปัญญาพละ** เพราะอรรถว่า
ไม่ห้วนไหวเพราะอวิชา **ชื่อว่าสัทธินทรีย์** เพราะอรรถว่าน้อมใจเชื่อ
ชื่อว่าวิริยอินทรีย์ เพราะอรรถว่าประคองไว้ **ชื่อว่าสตินทรีย์** เพราะ
อรรถว่าตั้งมั่น **ชื่อว่าสมาธิินทรีย์** เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่า**
ปัญญาอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเห็น **ชื่อว่าอินทรีย์** เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่
ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่ห้วนไหว **ชื่อว่าสัมโพชฌงค์** เพราะ
อรรถว่านำออก **ชื่อว่ามรรค** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ **ชื่อว่าสติปัญญาฐาน**
เพราะอรรถว่าตั้งมั่น **ชื่อว่าสัมมปธาน** เพราะอรรถว่าตั้งไว้ **ชื่อว่า**
อิทธิบาท เพราะอรรถว่าสำเร็จ **ชื่อว่าสังขะ** เพราะอรรถว่าจริงแต่
ชื่อว่าสมณะ เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าวิปัสสนา** เพราะอรรถว่า
พิจารณาเห็น **ชื่อว่าสมถวิปัสสนา** เพราะอรรถว่ามีกิจอย่างเดียวกัน
ชื่อว่าเป็นคู่ เพราะอรรถว่าไม่ล่วงเกินกัน **ชื่อว่าสีลวิสุทธิ** เพราะ
อรรถว่าสำรวม **ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ** เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน **ชื่อว่าทัญญู-**
วิสุทธิ เพราะอรรถว่าเห็น **ชื่อว่าวิโมกข์** เพราะอรรถว่าหลุดพ้น
ชื่อว่าวิชา เพราะอรรถว่าแทงตลอด **ชื่อว่าวิมุตติ** เพราะอรรถว่าปล่อย
ชื่อขยญาณ เพราะอรรถว่าตัดขาด **ชื่อว่าฉันทะ** เพราะอรรถว่าเป็น
มูล **ชื่อว่ามนสิการ** เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน **ชื่อว่าผัสสะ** เพราะ

อรรถว่าเป็นที่รวม ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าเป็นประธาน ชื่อว่าสติ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ายิ่งกว่าธรรมอื่นๆ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้ เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

[๑๕๗] ในขณะแห่งโศคาปัตติผล ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าเห็น ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่าคาริออก ฯลฯ ชื่อว่าอนุปปาตญาณ คือญาณในความไม่เกิดขึ้น เพราะอรรถว่าระงับ ชื่อว่าฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่ามนสิการ เพราะอรรถว่าเป็นสมุฏฐาน... ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

[๑๕๘] ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ฯลฯ ในขณะแห่งสกทาคามีผล ฯลฯ ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ฯลฯ ในขณะแห่งอนาคามีผล ฯลฯ ในขณะแห่งอรหัตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ

เพราะอรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าขยญาณ เพราะอรรถว่าตัดขาด ชื่อว่า
ฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ฯลฯ ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ
เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น
พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ธรรมเหล่านี้
เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

[๑๕๔] ในขณะแห่งอรหัตผล ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ฯลฯ ชื่อว่าอนุปปาตญาณ เพราะอรรถว่าระงับ ชื่อว่า
ฉันทะ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ฯลฯ ชื่อว่านิพพานอันหยั่งลงในอมตะ
เพราะอรรถว่าเป็นที่สุด ธรรมเหล่านี้เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น
พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ธรรมเหล่านี้
เข้ามาประชุมกันในขณะนั้น.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็น
ธรรมที่ประชุมกันในขณะนั้น เป็นปัจจเวกขณญาณ.

๑๔. อรรถกถาปัจจเวกขณญาณนิทเทส

๑๕๓ - ๑๕๔] พึงทราบวินิจฉัยในปัจจเวกขณญาณนิทเทส
ดังต่อไปนี้ พระสารีบุตรเถระครั้งกล่าวองค์แห่งมรรคไว้แผนกหนึ่ง ๆ

ก่อน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุในขณะแห่งมรรคนั้นเอง แล้วจึงแสดงถึงโพชฌงค์ไว้แผนกหนึ่งโดยความเป็นองค์แห่งอริยะ อันได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอรรถว่าตรัสรู้ธรรมอันเป็นองค์แห่งมรรค และมีช่องค์แห่งมรรคอีก. จริงอยู่ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นองค์แห่งมรรคอย่างเดียวกัน, ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีช่องค์แห่งมรรค.

บรรดาธรรมทั้งหลายที่แสดงไว้ต่างหาก โดยเป็นพละและอินทรีย์ สรรพทานั้นมิใช่เป็นองค์แห่งมรรค. พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงธรรมที่เกิดในขณะแห่งมรรคอีก ด้วยสามารถเป็นหมวดหมู่ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า อาชิปเตยฺยญฺเฐน - ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อุปฺภูจฺานญฺเฐน สติปฺภูจฺานา - ชื่อว่า สติปฺภูจฺาน เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ความว่า สติเป็นไปในกาย เวทนา จิตธรรมมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้น ทั้ง ๔ อย่างนั้น ชื่อว่า สติปฺภูจฺาน ด้วยสามารถให้สำเร็จกิจในการละความสำคัญว่า งาม เป็นสุข เทียง เป็นตัวตน, วิริยะอย่างเดียวกันเท่านั้น มีนิพพานเป็นอารมณ์ ชื่อว่าสัมมัปฺธาน ๔ ด้วยให้สำเร็จกิจ คือ ละอกุศลที่เกิดแล้วและอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ให้สำเร็จกิจ คือ ความเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิด และความตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว.

บทว่า **ตถฺกุเจน สจฺจา** - ชื่อว่าสัจจะ เพราะอรรถว่าจริงแท้ ความว่า ชื่อว่าอริยสัจ ๔ เพราะอรรถว่าไม่ผิด ในความเป็นสัจจะมี ทุกข์เป็นต้น. อนึ่ง ในบทนี้ อริยสัจ ๔ นั้นแหละ ชื่อว่าประชุมกัน ในครั้งนั้น เพราะอรรถว่าเป็นการรู้แจ้งแทงตลอด. และท่านกล่าวถึง นิพพานไว้ต่างหากว่า **อมโตะธํ นิพฺพานํ** - หยั่งลงสู่อมตะ คือ พระนิพพาน. ส่วนธรรมที่เหลือชื่อว่าประชุมกันในครั้งนั้น เพราะอรรถว่า ได้รับเฉพาะ. ในบทนี้ควรตัดสินใจว่า พระโยคาวจรย่อมพิจารณาสัจจะ ๔ อย่างแน่นอนในที่สุดแห่งมรรคผล เพราะคำว่า **ตถฺกุเจน สจฺจา ตทา สมุทฺถคตา** - ชื่อว่าสัจจะประชุมกันในครั้งนั้น เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะจริงแท้. และเพราะคำว่า **กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตุ ตายาติ ปชานาติ** - ย่อมรู้ว่ากิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่ควรทำเพื่ออย่างนี้อีก จึงเป็นอันกล่าวถึงการพิจารณาว่า **ทุกข์อันเรากำหนดรู้แล้ว สมุทัยอันเราละแล้ว นิโรธอันเราทำให้แจ้งแล้ว มรรคอันเราเจริญแล้ว**. การพิจารณาอย่างนั้นสมควร.

อนึ่ง ในบทว่า **สมุทโย** นี้ ฟังทราบถึงกิเลสที่ทำลายด้วยมรรค นั้นๆ นั้นแล. ด้วยการพิจารณาสมุทัยที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ ในอรรถกถา ท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณากิเลส ๒ อย่าง การพิจารณามรรค ๑. วิ. มหา. ๔/๒๓.

ผล นิพพานมาแล้วโดยสรูปในที่นี้. ท่านมิได้กล่าวถึงการพิจารณาทุกข์
อย่างเดียวนั้น. ถึงท่านไม่กล่าวไว้ก็จริง ที่แท้แล้วควรถือเอาตามที่
ปรากฏในบาลีและตามความเหมาะสม. จริงอยู่เมื่อการรู้แจ้งแทงตลอด
สำเร็จ สำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งแทงตลอดสำเร็จ การพิจารณาถึงกิจที่
ทำเสร็จแล้วด้วยตนเอง เป็นความสมควรทีเดียว.

บทมีอาทิว่า **อวิกุเขปญฺเณน สมโถ** - ชื่อว่าสมถะ เพราะ
อรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ความว่า พระสารีบุตรเถระกล่าวธรรม คือ สมถะ
และวิปัสสนาอันสัมปยุตด้วยมรรค เพื่อแสดงโดยอรรถมีรสอย่างเดีย
วกัน และโดยอรรถอันไม่ล่วงล้ำกัน.

บทว่า **ถํวารุญฺเณ สึลวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าสึลวิสุทฺธิ เพราะอรรถ
ว่าสำรวม ได้แก่ มีวาจาชอบ มีกรงานชอบ มีการเลี้ยงชีพชอบ.

บทว่า **อวิกุเขปญฺเณน จิตฺตวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าจิตตวิสุทฺธิ เพราะ
อรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน ได้แก่ มีความตั้งใจชอบนั่นเอง.

บทว่า **ทสฺสณญฺเณ ทิฏฺฐวิสุทฺธิ** - ชื่อว่าทิฏฺฐวิสุทฺธิ เพราะ
อรรถว่าเห็น ได้แก่ เห็นชอบนั่นเอง.

บทว่า **วิมุตฺตญฺเณ** เพราะอรรถว่าหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจาก
กิเลส ทำลายด้วยมรรค ด้วยความเด็ดขาด หรือน้อมไปในอารมณ์ คือ
นิพพาน.

บทว่า **วิโมกฺโข** - ความหลุดพ้น ได้แก่ ความหลุดพ้นโดย
เด็ดขาด คือ อริยมรรคนั้นเอง.

บทว่า **ปฏิเวธณฺเณ** **วิชฺชา** - ชื่อว่าวิชชา เพราะอรรถว่า
แทงตลอด คือ แทงตลอดตั้งแต่ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ - เห็นชอบนั้นเอง.

บทว่า **ปริจฺจาคณฺเณ** **วิมุตฺติ** - ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่า
ปล่อย มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสนั้นด้วยการละ
กิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว. ได้แก่ อริยมรรคนั้นเอง.

บทว่า **สมฺมุจฺเจทณฺเณ** **ขเย** **ณฺณ** - ชื่อว่าขยญาณ เพราะ
อรรถว่าตัดขาด ความว่า ชื่อว่าอริยมรรคญาณทำความสิ้นไปแห่งกิเลส
ด้วยการตัดกิเลสได้เด็ดขาด. ได้แก่ เห็นชอบนั้นเอง.

พึงทราบฉันทะเป็นต้น โดยนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.
จริงอยู่ ในบทนี้พระสารีบุตรเถระแสดงโดยอาการเป็นเบื้องต้น ท้าม
กลางและที่สุดแห่งมรรคในขณะมรรคนั้นแหละ.

อนึ่ง ในบทว่า **วิมุตฺติ** นี้ ได้แก่ มรรควิมุตตินั้นเอง.

อนึ่ง นิพพานแม้ท่านถือเอาในบทว่า **ตถฺเณ** **สจฺจา** -
ชื่อว่าสัจจะ เพราะอรรถว่าจริงแท้ ก็พึงทราบว่าท่านกล่าวอีก เพื่อ
แสดงถึงความเป็นที่สุด ในบทนี้. แม้ในขณะแห่งผลก็มีนัยนี้เหมือนกัน.
แต่ในบทนี้ว่า **เหตุณฺเณ** **มคฺโค** ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าเป็น

เหตุ ฟังทราบในความเป็นเหตุแห่งผลนั่นเอง.

บทว่า **สมมุขุปปชานา** ความเพียรชอบ ฟังทราบที่ท่านกล่าว เพราะความที่ผลอันเป็นกิจของความเพียรยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จแล้วในขณะที่เกิด. เพราะสัมมัปชาน ย่อมไม่ได้ในขณะที่ผลโดยประการอื่น. พระเถระผู้ยกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ขึ้นในขณะที่แห่งมรรคกล่าวไว้ว่า ธรรม ๓๗ ประการที่เหลือ เว้นสัมมัปชาน ๔ ย่อมได้ในขณะแห่งผล. ฟังทราบแม้สัจจะเป็นต้น ตามที่ประกอบด้วยสามารถสำเร็จกิจมีกิจ คือ การแทงตลอดเป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง บทว่า **วิโมกฺโข** ได้แก่ ผลวิโมกข์.

บทว่า **วิมุตฺติ** ได้แก่ ผลวิมุตติ.

ชื่อ **อนุปฺปาตญาณ**- ญาณในความไม่เกิด เพราะอรรถว่า ระวัง มีความตั้งได้กล่าวแล้วนั้นแล.

บทว่า **วฏฺฐหิตฺวา**- ออกแล้ว ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งผล เพราะไม่มีการออกในระหว่าง.

บทว่า **อิเม ธมฺมา ตทา สมฺมทาคตา**- ธรรมเหล่านี้เริ่มเกิด ในครั้งนั้น ฟังทราบการเชื่อมไต่ **อิติ ศัพท์** อันเป็นบาลีที่เหลือว่า พระโยคาวจรย่อมพิจารณาว่า ธรรมมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านี้ เริ่มเกิดในขณะที่แห่งมรรค และในขณะที่แห่งผล ดังนี้.

จบ อรรถกถาปัจจุเวกขณญาณนิตเทศ

วัตถุนานัตตญาณนิเทศ

[๑๖๐] ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนด ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นภายใน.

[๑๖๑] พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร* อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว ว่า จักขุไม่มีแล้วมี มีแล้วจักขุไม่มี ย่อมกำหนดจักขุ โดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่าจักขุไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จักขุไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา กลาย

๑. วิสุทธิมรรคบาติ หน้า ๒๒๐ - ๒๒๑ (พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓) แสดงการเกิดของรูปธรรมไว้ว่า

อวิชชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมุนฺติ อิมํ จตุตาโร ฯเปฯ ปจฺจยปริคฺคหํ
กโรติ = รูปธรรมนี้ มีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ๕ อย่าง คือ **อวิชชา ตัณหา**
อุปาทาน เป็นเหมือนมารดาผู้เป็นเหตุให้บุตรเกิด **กรรม** เป็นเหมือนบิดาผู้ทำให้เกิด ส่วน**อาหาร** เป็นปัจจัยอุปการะรูปนั้นให้ดำรงอยู่เป็นเหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชู ตามที่กล่าวมานี้แสดงถึงการเกิดของรูปธรรม เพราะธรรม ๕ คือ **อวิชชา ตัณหา** อุปาทาน กรรม และอาหาร. ส่วนในปฏิสัมภิทานี้ ท่านแสดงนัยอีกแบบหนึ่ง.

ไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดจักขุโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์
ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนด
โดยความเป็นอตฺตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่
กำหนด ย่อมให้ราคะดับไป ไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ
เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของ
เที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้
เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้
เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะ
ได้ เมื่อให้ราคะดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความ
ยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายในอย่างนี้.

[๑๖๒] พระโยคาวจรย่อมกำหนดหูเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า หูเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจรย่อม
กำหนดหูเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดจมูกเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า จมูกเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดจมูกเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดลิ้นเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า ลิ้นเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร

ย่อมกำหนดคืนเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกายเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า กายเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดกายเป็นภายในอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า ใจเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิด
เพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้า
ประชุมกันแล้วว่า ใจไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดใจโดยความ
เป็นของมีที่สุด กำหนดว่า ใจไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน
ไปเป็นธรรมดา ใจไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัยปัจฉัยเกิดขึ้น
มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา
ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดใจโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนด
โดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความ
เป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา
ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ
ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง
ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์
ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อม
ละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อ

คล้ายกำหนด ย่อมระงาคะได้ เมื่อยังระงาคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณ.

๑๕. อรรถกถาวัตถุนานัตตญาณนิเทศ

[๑๖๐ - ๑๖๒] ฟังทราบวินิจฉัยในวัตถุนานัตตญาณนิเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า จกฺขุ อหฺมตฺตํ วตฺตเถต - พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายใน ความว่า พระสารีบุตรเถระประสงค์จะกล่าวโดยอาการที่พระโยคาวจรนั้นกำหนดจักขุ จึงถามว่า กำหนดจักขุเป็นภายในอย่างไร แล้วแสดงอาการกำหนดโดยคำมีอาทิว่า จกฺขุ อวิชชา-สมฺภูตฺตนิ วตฺตเถติ - ย่อมกำหนดว่า จักขุเกิดเพราะอวิชชา ดังนี้.

ฟังทราบความในบทเหล่านั้นดังต่อไปนี้ อวิชชา ตัณหาที่เป็นอดีต เป็นเหตุอุปถัมภ์ กรรมที่เป็นอดีตเป็นเหตุให้เกิด อาหาร เป็นเหตุอุปถัมภ์ในบัดนี้. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านถือเอา อุตฺตและจิต อุปถัมภ์จักขุด้วย.

บทว่า จตุนัน มหาภูตานิ อุปาทาย - จักขุอาศัยมหาภูตรูป ๔.

บทนี้เป็นถ้อยวิภัตติลงในอรรถแห่งทุตติยาวิภัตติ อธิบายว่า จักขุอาศัยมหาภูตรูป ๔ แล้วเป็นไป. ด้วยบทนั้น เป็นอันท่านแสดงถึงความเป็นปสาทจักขุ ปฏิเสธความเป็นสัมภารจักขุ - เครื่องปรุงแต่งจักขุ.

บทว่า อุปปนฺน - เกิดขึ้นแล้ว คือ เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ด้วยอำนาจแห่งอัทธา - กาลอันยาวนาน หรือด้วยอำนาจแห่งขณะอันเป็นสันตติ - การสืบต่อ.

บทว่า สมุทาคคฺติ - เข้ามาประชุมแล้ว คือ ตั้งขึ้นแล้วจากเหตุ. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ท่านแสดงถึงการกำหนดจักขุในส่วนเบื้องต้นแห่งวิปัสสนา.

ท่านแสดงถึงอนิจจานุปัสสนา ด้วยบทมีอาทิว่า อหตุวา สมุทาคคฺติ - ไม่มี แล้วมี ความว่า ชื่อว่า ไม่มี แล้วมี เพราะไม่มีอยู่จากความเกิดในกาลก่อน. ชื่อว่า มีแล้ว จักไม่มี เพราะความไม่มีจากความเสื่อมต่อไป.

บทว่า อนุตวนฺตโต - โดยความเป็นของมีที่ที่สุด ความว่า ชื่อว่า อนุตวา เพราะมีที่ที่สุด. มีที่ที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อนุตวนฺตโต เหมือนบทว่า สติมนฺโต คติมนฺโต ธิติมนฺโต จ โย อิส - ผู้แสวงหาคุณเป็นผู้มีสติ มีคติ และมีริติ. โดยความเป็นของมีที่ที่สุดนั้น. อธิบายว่า โดยความมีการดับไป.

บทว่า **อทฐุว** - ไม่ยั่งยืน คือ ไม่มั่นคง เพราะตกไปในความ
ตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยประการทั้งปวง และเพราะไม่มีความเป็นของมั่นคง.

บทว่า **อสุสฺสํ** - ความไม่เที่ยง คือ ไม่แน่นอน.

บทว่า **วิปริณามธมฺม** มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา คือ
มีความแปรปรวนไปเป็นปรกติด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยความขรา
และด้วยความมรณะ.

บทมีอาทิว่า **จกฺขุ อนิจฺจ** - จักขุไม่เที่ยง และบทมีอาทิว่า
จกฺขุ อนิจฺจโต - ย่อมกำหนดจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง มีเนื้อ
ความดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทมีอาทิว่า **อวิชาสมฺภูโต** - เกิดเพราะอวิชา ย่อมสมควร
ทีเดียว เพราะในบทว่า มโน นี้ ท่านประสงค์เอาใจอันเป็นภวังค์.

ในบทนี้ว่า **อาหารสมฺภูโต** - เกิดเพราะอาหาร ฟังทราบ
ด้วยสามารถผัสสาหารและมโนสัญญาเจตนาหารประกอบกัน.

บทว่า **อุปฺปนฺโน** - เกิดขึ้นแล้ว ฟังทราบด้วยสามารถแห่ง
อัทธา - กาลอันยาวนานและสันตติ - การสืบต่อ.

จบ อรรถกถาวัตถุนานัตตญาณนิกายเทส

โจรณานัตตญาณนิทเทส

[๑๖๖] ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายนอก เป็นโจรณานัตตญาณอย่างไร พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายเป็นภายนอกอย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เป็นภายนอก.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า รูปเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว รูปไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดรูป โดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่ารูปไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา รูปไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมาย่อมกำหนดรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังราคะ ให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็น

ของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดย
ความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย
ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อยังราคะ
ให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้
พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปเป็นภายนอกอย่างนี้.

[๑๖๔] พระโยคาวจรย่อมกำหนดเสียงเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า เสียงเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดเนียงเป็นภายนอกอย่างนี้,

พระโยคาวจรย่อมกำหนดเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า รสเกิดเพราะอวิชชา ฯลฯ พระโยคาวจร
ย่อมกำหนดรสเป็นภายนอกอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดโผฏฐัพพะเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนดว่า โผฏฐัพพะเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา
ย่อมกำหนดโผฏฐัพพะเป็นภายนอกอย่างนี้.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณเป็นภายนอกอย่างไร ?

ย่อมกำหนด ธรรมารมณเกิดเพราะตัณหา
เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร เกิดแล้ว เข้าประชุมพร้อมแล้วว่า
ธรรมารมณไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดธรรมารมณโดยความ

เป็นของมีที่สุก กำหนดว่า ธรรมารมณไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ธรรมารมณไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดธรรมารมณโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละกิน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสลละกิน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณเป็นภายนอกอย่างนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายนอก เป็นโคจรนันทตญาณ.

อรรถกถา โจรณานัตตญาณนิตเทศ

[๖๓ - ๑๖๔] พึงทราบวินิจฉัยในโจรณานัตตญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า **รูปะ พหิทฺธา วตุเถติ** พระโยคาวจรย่อม กำหนดรูปเป็นภายนอก ความว่า ย่อมกำหนดรูปายตนธรรมอันเป็น ภายนอกจากภายใน.

บทมีอาทิว่า **อวิชาสมฺภูตา** - เกิดเพราะอวิชา ท่านกล่าว ไว้แล้ว เพราะกัมมชรูปนับเนื่องด้วยอตภาพ. จริงอยู่ แม้อาหารก็เป็น ปัจจัยอุปถัมภ์กัมมชรูป. แต่เพราะเสียงเป็นสมภูฐานแห่งอตุและจิต ท่านจึงไม่กล่าวถึงกรรมหมวด ๔ มีเกิดเพราะอวิชาเป็นต้น. เพราะ โสภณูปะเป็นมหาภูตรูปเอง ท่านจึงไม่กล่าวว่อาศัยมหาภูตรูป ๔.

อนึ่ง ในบทว่า **ชฺมุมา** นี้ ได้แก่ ชั้นที่ไม่มีรูป ๓ อันประกอบ ด้วยใจอันเป็นภวังค์. สุขุมรูปอื่นนับเนื่องในธรรมายตนะ แม้มิกรรม เป็นสมภูฐานและรูปเป็นต้น แม้ทั้งหมด. อีกอย่างหนึ่ง รูปใด ๆ ย่อม เกิดขึ้นด้วยกรรมใด ๆ. พึงทราบรูปนั้น ๆ ด้วยกรรมนั้น.

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้นับเนื่องในสันดาน ของตนก็ไม่พึงสงเคราะห์เข้าไปทั้งหมด. เพราะแม้รูปอันเนื่องด้วย อนินทรีย์เป็นต้น ก็เข้าถึงวิปัสสนาได้. ฉะนั้นพึงทราบการสงเคราะห์ ธรรมเหล่านั้นด้วยบทว่า **กมฺมสมฺภูตํ** - เกิดเพราะกรรม. เพราะแม้

ธรรมเหล่านั้นก็มีอยู่ตั้งขึ้นเพราะกรรม เป็นปัจจัยทั่วไปแก่สรรพสัตว์.
ก็อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า รูปเป็นต้นอันเนื่องด้วยอนินทรีย์ไม่เข้า
ถึงวิปัสสนาได้.

แต่คำนั้นผิด เพราะในบาลีมีคำอาทิว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญา ย ปุสฺสติ

อถ นิพฺพินฺนํ ทฺวํ เภ อส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

เมื่อใดบุคคลย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า สังขาร
ทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง, เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายใน
ทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งวิสุทธิ - ความหมดจด.

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า บุคคลบางคนในโลกนี้
พิจารณาเห็นแจ้งสังขารภายในแต่ต้น. แต่เพราะการออกไปจากมรรค
ย่อมมิไม่ได้ด้วยเพียงเห็นภายในบริสุทธิเท่านั้น แม้ภายนอกก็พึงเห็น
ด้วย. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้ง แม้ชั้นของผู้อื่น
แม้สังขารอันเป็นอนุภาตินนกะว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.
ตั้งนั้นจึงควรปรารถนาแม้การกำหนดจักษุเป็นต้น ของผู้อื่น แม้การ

กำหนดรูปอันเนื่องด้วยอนินทรีย์เป็นต้น. ฉะนั้น สังขารอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ ชื่อว่าไม่เข้าถึงวิปัสสนาย่อมไม่มี.

จบ อรรถกถาโคจรนानัตตญาณนิตเทศ

จริยานานัตตญาณนิตเทศ

[๑๖๕] ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจริยานานัตตญาณ
อย่างไร ?

จริยาในบทว่า จริยา มี ๓ คือ วิญญาณจริยา อัญญาณจริยา
ญาณจริยา.

วิญญาณจริยาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดูรูปทั้งหลายเป็นอพยากฤต เป็น
วิญญาณจริยา จักขุวิญญาณอันเป็นแต่เพียงเห็นรูป เป็นวิญญาณจริยา
เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณ
จริยา เพราะขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณ
จริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการฟังเสียงเป็นอพยากฤต เป็นวิญญาณ
จริยา โสตวิญญาณอันเป็นแต่เพียงฟังเสียง เป็นวิญญาณจริยา เพราะ
ได้ฟังเสียงแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจริยา
เพราะขึ้นสู่เสียงแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจริยา

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการคมกลืนเป็นอภัยกถุต เป็นวิญญาณจรिया
ฆานวิญญาณอันเป็นแต่เพียงคมกลืน เป็นวิญญาณจรिया เพราะได้คม
กลืนแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจรिया
เพราะขึ้นสู่กลืนแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจรिया
กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรสเป็นอภัยกถุต เป็นวิญญาณจรिया
ชีวหาวิญญาณอันเป็นแต่เพียงลิ้มรส เป็นวิญญาณจรिया เพราะได้ลิ้ม
รสแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจรिया เพราะ
ขึ้นสู่รสแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจรिया กิริยา
คือความนึกเพื่อต้องการถูกต้อง โสภัญญะเป็นอภัยกถุต เป็นวิญญาณ
จรिया กายวิญญาณอันเป็นแต่เพียงถูกต้องโสภัญญะ เป็นวิญญาณจรिया
เพราะได้ถูกต้องโสภัญญะแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์
เป็นวิญญาณจรिया เพราะขึ้นสู่โสภัญญะแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็น
วิบาก เป็นวิญญาณจรिया กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้งธรรมารมณ
เป็นอภัยกถุต เป็นวิญญาณจรिया มโนวิญญาณอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้ง
ธรรมารมณ เป็นวิญญาณจรिया เพราะรู้แจ้งธรรมารมณแล้ว มโนธาตุ
อันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญาณจรिया เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ
แล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญาณจรिया.

[๑๖๖] คำว่า วิญญาณจรिया ความว่า ชื่อว่าวิญญาณจรिया
เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าวิญญานจรียา เพราะอรรถว่า ประพตติไม่มีราคะประพตติ ไม่มีโทสะ ประพตติไม่มีโมหะ ประพตติไม่มีมานะ ประพตติไม่มีทิฏฐิ ประพตติไม่มีอุทธัจจะ ประพตติไม่มีวิจิกิจฉา ประพตติไม่มีอนุสัย ประพตติไม่ประกอบด้วยราคะ ประพตติไม่ประกอบด้วยโทสะ ประพตติไม่ประกอบด้วยโมหะ ประพตติไม่ประกอบด้วยมานะ ประพตติไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ประพตติไม่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ประพตติไม่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ประพตติไม่ประกอบด้วยอนุสัย ประพตติไม่ประกอบด้วยกุศลกรรม ประพตติไม่ประกอบด้วยอกุศลกรรม ประพตติไม่ประกอบด้วยการไม่มีโทษ ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมขาว ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีสุขเป็นกำไร ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีสุขเป็นวิบาก ประพตติไม่ประกอบด้วยกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก ประพตติในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว วิญญานมีความประพตติเห็นปานนี้ เหตุนั้นชื่อว่า วิญญานจรียา จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติ เพราะอรรถว่าไม่มีกิเลส เหตุนั้นจึงชื่อว่า วิญญานจรียา นี้ชื่อว่าวิญญานจรียา.

[๑๖๗] อัญญานจรียาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งราคะในรูปอันเป็นที่รัก อันเป็นอภัยากฤต เป็นวิญญานจรียา ความเล่นไปแห่งราคะ เป็น

อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งโทสะ ในรูปอัน
ไม่เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากถุด เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่ง
โทสะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งโมหะ
ในวัตถุที่มีได้เฟ่งเส็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น อันเป็นอัพยากถุด
เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งโมหะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยา
คือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งมานะที่ผูกพัน อันเป็นอัพยากถุด เป็น
วิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งมานะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือ
ความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งทิฏฐิที่ยึดถือ อันเป็นอัพยากถุด เป็น
วิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งทิฏฐิ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือ
ความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งอุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน อันเป็นอัพยา-
กถุด เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งอุทธัจจะ เป็นอัญญาณจริยา-
กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งวิจิกิจฉาที่ไม่ถึงความตกลงอัน
เป็นอัพยากถุด เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไปแห่งวิจิกิจฉา เป็น
อัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งอนุสัยที่ถึงความ
เป็นธรรมมีเรี่ยวแรง อันเป็นอัพยากถุด เป็นวิญญาณจริยา ความ
เล่นไปแห่งอนุสัย เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่น
ไปแห่งราคะในเสียง ฯลฯ ในกลิ่น ในรส ในโผฏฐัพพะ ในธรรมา-
รมณ์ เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากถุด เป็นวิญญาณจริยา ความเล่นไป
แห่งราคะ เป็นอัญญาณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่ง
โทสะในธรรมารมณ์ไม่เป็นที่รัก อันเป็นอัพยากถุด เป็นวิญญาณจริยา

ความเล่นไปแห่งโทสะ เป็นอัญญาณจรिया กิริยาคือความนึกเพื่อความ
เล่นไปแห่งโมหะ ในวัตถุที่มีได้เฟงเล็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น
อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจรिया ความเล่นไปแห่งโมหะ เป็น
อัญญาณจรिया กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งทัญญูที่ยึดถือ อัน
เป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจรिया ความเล่นไปแห่งทัญญู เป็นอัญญาณ
จรिया กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งอุทัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน
อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจรिया ความเล่นไปแห่งอุทัจจะ เป็น
อัญญาณจรिया กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่งวิจิจจนาที่ไม่ถึง
ความตกลงอันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจรिया ความเล่นไปแห่ง
วิจิจจนา เป็นอัญญาณจรिया กิริยาคือความนึกเพื่อความเล่นไปแห่ง
อนุสัยที่ถึงความเป็นธรรมมีเรียวแรง อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณ
จรिया ความเล่นไปแห่งอนุสัย เป็นอัญญาณจรिया.

[๑๖๘] คำว่า อัญญาณจรिया ความว่า ชื่อว่าอัญญาณจรिया
เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าอัญญาณจรिया เพราะอรรถว่า ประพฤติมีราคะ ประพฤติ
มีโทสะ ประพฤติมีโมหะ ประพฤติมีมานะ ประพฤติมีทัญญู ประพฤติ
มีอุทัจจะ ประพฤติมีวิจิจจนา ประพฤติมีอนุสัย ประพฤติประกอบ
ด้วยราคะ ประพฤติประกอบด้วยโทสะ ประพฤติประกอบด้วยโมหะ
ประพฤติประกอบด้วยมานะ ประพฤติประกอบด้วยทัญญู ประพฤติ

ประกอบด้วยอุทฺธัจจะ ประพฤติประกอบด้วยวิจิกิจฉา ประพฤติประกอบด้วยอนุสัย ประพฤติไม่ประกอบด้วยกุศลกรรม ประพฤติประกอบด้วยอกุศลกรรม ประพฤติประกอบด้วยกรรมมีโทษ ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ประพฤติประกอบด้วยกรรมดำ ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมขาว ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นกำไร ประพฤติประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นกำไร ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นวิบาก ประพฤติประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นวิบาก ประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้ ความไม่รู้มีจริยาเห็นปานนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อัญญาจริยา นี้ชื่อว่าอัญญาจริยา.

[๑๖๕] ญาณจริยาเป็นไฉน ?

กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง อันเป็นอภัยกถุค เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความทุกข์ อันเป็นอภัยกถุค เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเห็นทุกข์ เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นอนัตตา อันเป็นอภัยกถุค เป็นวิญญาณจริยา การพิจารณาเป็นอนัตตา เป็นญาณจริยา กิริยาคือความนึก เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความเบื่อบั่น ฯลฯ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความดับ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความสละคืน เพื่อต้องการพิจารณา

เห็นความสิ้นไป เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความเสื่อมไป เพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นความแปรปรวน เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่มีนิमित
เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง เพื่อต้องการพิจารณาเห็นความ
สูญ เพื่อต้องการพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อต้องการ
พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง เพื่อต้องการพิจารณาเห็นโทษ เพื่อ
ต้องการพิจารณาหาทาง อันเป็นอภัยกฤต เป็นวิญญาณจริยา การ
พิจารณาหาทาง เป็นญาณจริยา การพิจารณาเห็นความคลายออก คือ
นิพพาน เป็นญาณจริยา โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผลสมาบัติ
สกทาคามิมรรค สกทาคามีผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามีผล
สมาบัติ อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็นญาณจริยา.

[๑๗๐] คำว่า ญาณจริยา ความว่า ชื่อว่าญาณจริยา เพราะ
อรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าญาณจริยา เพราะอรรถว่าประพฤติไม่มีราคะ ประพฤติ
ไม่มีโทสะ ฯลฯ ประพฤติไม่มีอนุสัย ประพฤติไม่ประกอบด้วยราคะ
ประพฤติไม่ประกอบด้วยโทสะ ประพฤติไม่ประกอบด้วยโมหะ ประ-
พฤติไม่ประกอบด้วยมานะ ฯลฯ ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ไม่ประกอบ
ด้วยอุทธัจจะ ไม่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา ไม่ประกอบด้วยอนุสัย ประกอบ
ด้วยกุศลกรรม ไม่ประกอบด้วยอกุศลกรรม ไม่ประกอบด้วยกรรมมีโทษ
ประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ประกอบด้วย

กรรมขาว ประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นกำไร ไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นกำไร ประพฤติประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นวิบาก ประพฤติไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นวิบาก ประพฤติในญาณ ญาณมีจรียา เห็นปานนี้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ญาณจรียา นี้ชื่อว่าญาณจรียา วิญญูญาณจรียา อัญญูญาณจรียา ญาณจรียา ชื่อว่า เพราะอรรถว่า รู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ ปัญญาในการกำหนดจรียา เป็นจรียานานัตตญาณ.

๑๗. อรรถกถาจรียานานัตตญาณนิตเทศ

๑๖๕] พึงทราบวินิจฉัยในจรียานานัตตญาณนิตเทศดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า วิญญูญาณจรียา มีความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า จรียา เพราะอรรถว่าประพฤตินอามรณ์. จรียาคือวิญญูญาณ ชื่อว่า วิญญูญาณจรียา.

ชื่อว่า อัญญูญาณจรียา เพราะอรรถว่าประพฤติด้วยความไม่รู้, หรือประพฤติเพราะความไม่รู้, หรือประพฤตินอามรณ์ที่ไม่รู้, หรือประพฤติซึ่งความไม่รู้.

๑. อามรณ์ จรตีติ จรียา. ชื่อว่า จรียา เพราะอรรถว่าท่องเที่ยวไปในอามรณ์.

ชื่อว่า **ญาณจรिया** เพราะอรรถว่าจรियाคือญาณ, หรือการ
ประพาศด้วยญาณ, หรือประพาศเพราะญาณ, หรือประพาศในอารมณ์
ที่รู้แล้ว, หรือประพาศซึ่งความรู้.

บทว่า **ทสฺสนตฺถาย** - เพื่อต้องการเห็น คือ เป็นไปเพื่อ
ต้องการเห็นรูป. บทว่า **อวชฺชนกิริยาพฺยาคตา** - กิริยาคือความนึก
เป็นอภัยกถ คือ ชื่อว่า **อวชฺชนะ** เพราะอรรถว่านำออกไปจาก
สันดานอันเป็นภวังค์ แล้วนึก คือ น้อมไปสู่จิตสันดานในรูปารมณ.
ชื่อว่า **กิริยา** เพราะอรรถว่าเป็นเพียงการกระทำโดยความไม่มีวิบาก.
ชื่อว่า **อภัยกถ** เพราะอรรถว่าพยากรณ์ไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล.

บทว่า **ทสฺสนญฺโ** - เป็นแต่เพียงเห็น. ชื่อว่า **ทสฺสน-**
เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเห็น หรือเห็นเอง หรือเป็นแต่เพียงเห็นรูป
นั้น. อรรถะ คือ การเห็น ชื่อว่า **ทสฺสนญฺโ**.

บทว่า **จกฺขุวิญฺญาณ** - จักขุวิญฺญาณ ได้แก่ กุศลวิบาก หรือ
อกุศลวิบาก.

บทว่า **ทิจฺฐตฺตา** - เพราะได้เห็นแล้ว คือ เพราะได้เห็น
รูปารมณด้วยจักขุวิญฺญาณ เพราะไม่มีการรับอารมณ์ที่ไม่เห็น.

บทว่า **อภินิโรปนา วิปากมโนธาตุ** - มโนธาตุอันเป็นวิบาก
ที่ขึ้นสู่อารมณ. ชื่อว่า **อภินิโรปนา** เพราะอรรถว่ายกขึ้นสู่อารมณ
ที่เห็นแล้ว. สัมปฏิจจนมโนธาตุเป็นวิบากทั้งสอง.

บทว่า อภินิโรปิตตทา - เพราะขึ้นแล้ว คือ เพราะขึ้นสู่
รูปารมณฺ์.

บทว่า วิปากมโนวิญญูณธาตุ - มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิปาก
คือ สันตிரณมโนวิญญูณธาตุ พิจารณาอารมณ์เป็นวิปากทั้งสอง. แม้
ในโสททวารเป็นต้นก็มีนัยนี้ แม้เมื่อท่านไม่กล่าวถึงโวฏฐัพพะ - การ
กำหนดอารมณ์ ในลำดับสันตிரณะ - การพิจารณาอารมณ์ก็พึงถือเอาว่า
ย่อมได้ เพราะพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า วิชานนตฺถาย - เพื่อต้องการรู้แจ้ง คือ เพื่อต้องการ
รู้แจ้งธรรมารมณฺ์ และอารมณ์มีรูปเป็นต้น.

บทว่า อวหุชนกิริยาพยากตา - กิริยาคือความนึกเป็นอัพยา-
กฤต ได้แก่ จิตอันเป็นมโนทวาราวชชนะ.

บทว่า วิชานนญฺโฐ เป็นแต่เพียงรู้แจ้ง ความว่า การรู้แจ้ง
อารมณ์ด้วยสามารถจิตแล่นไป ในลำดับอารมณ์นั้นเป็นอรรถ มิใช่อื่น.
เพราะท่านกล่าวถึงชวนจิตเป็นอกุศล และชวนจิตอันเป็นมรรคผลแห่ง
วิปัสสนาไว้ต่างหากแล้วในเบื้องต้น ในที่นี้ควรถือเอาชวนจิตที่เหลือ.
แต่ควรถือเอาชวนจิตที่ทำให้เกิดความรำเริง จากคำมีอาทิว่า ชื่อว่า
วิญญูณจริยา* เพราะอรรถว่าไม่ประพฤติประกอบด้วยกุศลกรรม. เพราะ
๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๖๖.

ท่านกล่าวอเหตุกจิตไว้แล้ว ในทวาร ๖ ฟังทราบวา อเหตุกจิต ๑๘
คือ อาวัชชจิต ๒ ทวิปัญญาวิญญานจิต คือวิญญาน ๕ อย่างละ ๒
สัมปฏิจจนจิต ๒ สันตীরณจิต ๓ หสิตุปปาทจิต - จิตให้เกิดความร่าเริง ๑
ว่าเป็นวิญญานจรिया.

๑๖๖]บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเพื่อจะแสดงว่า ที่ชื่อว่า
วิญญานจรिया เพราะอรรถว่าเพียงรู้แจ้งอารมณ์ จึงกล่าวบหมืออาทิวา
นिरาคา จรติ - ประพฤติไม่มีราคะ ความว่า วิญญานยอมถึงระหว่าง
การตั้งลงในการประกอบด้วยราคะเป็นต้น และการประกอบด้วยศรัทธา
เป็นต้น. เมื่อไม่มีการประกอบเหล่านั้น วิญญานยอมตั้งอยู่ในที่ตั้งของ
ตน. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถระยอมแสดงเพียงกิจของวิญญาน
แห่งวิญญานที่ท่านกล่าวแล้วนั้น ด้วยคำมี นีราคา เป็นต้น. ชื่อว่า
นिरาคา เพราะอรรถว่าประพฤติไม่มีราคะ. อาจารย์บางพวกกล่าวทำ
เป็นรัสสะว่า นีราคา.

อนึ่ง คนมีราคะด้วยความกำหนัด. มีโทสะด้วยการประทุษร้าย.
มีโมหะด้วยการหลง. มีมานะด้วยการถือตัว. มีทิฎฐิด้วยความเห็น
วิปริต. ความเป็นผู้ฟุ้งซ่าน หรือความเป็นผู้ไม่สงบ ชื่อว่า อุทัจจะ.
วิจิกิจฉา มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

ชื่อว่า อนุสัย เพราะอรรถว่านอนเนื่องในสันดาน.

กล่าวว่า **นิรนุสยา** ท่านกล่าวว่า **นानุสยา**. มีความอย่างเดียวกันว่า ไม่มีอนุสัย. ในบทนี้ ฟังทราบว่า ไม่มีกิเลสอย่างกลางที่ถึงความครอบงำ.

จริงอยู่ วิญญาณจรियाท่านมิได้กล่าวถึงอนุสัยที่ละได้แล้ว. พระสารีบุตรเถระเพื่อแสดงถึงทสนะในระหว่างโดยปริยายว่า วิญญาณจรियाใดมีชื่อว่า **นิราคา** เป็นต้น. วิญญาณจรियานั้นเป็นอันชื่อว่าพ้นแล้ว จากราคะ เป็นต้น จึงกล่าววบทมีอาทิว่า **รากวิปฺปยุตฺตา** - พ้นแล้วจากอนึ่ง เพื่อเห็นความที่จิตพ้นจากกิเลสเหล่าอื่นอีก จึงกล่าวว่า **กุสเลหิ กมฺเมหิ** เป็นอาทิ. กุศลนั้นแหละเป็นกรรมไม่มีโทษ เพราะไม่มีโทษมีราคะ เป็นต้น.

ชื่อว่า **สุกฺกานิ** - กรรมขาว เพราะประกอบด้วยhiriโศตตปฺปะอันทำความเป็นผู้บริสุทธฺิ.

ชื่อว่า **สุขุทฺตฺยานิ** เพราะอรรถว่ามีสุขเกิดขึ้น เพราะมีสุขเป็นไป.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สุขุทฺตฺยานิ** เพราะอรรถว่ามีสุขเกิดขึ้นเป็นกำไร เพราะมีสุขเป็นวิบาก. ฟังประกอบบอกุศลโดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **วิญฺญาเต จรติ** ประพฤติในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ความว่า อารมณ์ที่รู้แจ้งด้วยความรู้ชัด ชื่อว่า **วิญฺญาตะ** ในอารมณ์ที่รู้แจ้ง

แล้วนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านอธิบายไว้ว่า ชื่อว่า **วิญญูญาณจรिया** เพราะประพฤติในความรู้แจ้งอารมณ์ที่รู้แจ้ง เพราะประกอบด้วยความรู้ชัดดุจฟ้าสีเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว.

บทว่า **วิญญูญาณสุต** **เอวรูปา จรिया โหติ** - วิญญูญาณมีความประพฤติเห็นปานนี้ ความว่า วิญญูญาณมีประการดังกล่าวแล้ว เป็นวิญญูญาณมีความประพฤติดังได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง ท่านกล่าวโดยโวหารว่า ความประพฤติของวิญญูญาณ. แต่ไม่มีความประพฤติต่างหากจากวิญญูญาณ.

บทว่า **ปกติปริสุทฺถมิตฺถ จิตฺตํ นิกฺกิลฺลสฺสฺสฺสฺส - จิตฺตํปริสุทฺถํ** โดยปรกติ เพราะอรรถว่าไม่มีกิเลส ความว่า จิตมีประการดังกล่าวแล้วนี้ บริสุทฺถํโดยปรกติ เพราะไม่มีกิเลสมีรากะเป็นต้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **วิญญูญาณจรिया** เพราะอรรถว่าประพฤติเพียงรู้เท่านั้น. ปาฐะว่า **นิกฺกิลฺลสฺสฺสฺส** ก็มี.

[๑๖๗] พึงทราบวินิจฉัยใน **อญฺญาณจรिया** ดังต่อไปนี้. บทว่า **มณาปีเกสุ** - ในรูปอันเป็นที่รัก ความว่า ชื่อว่า **มณาปานิ** เพราะอรรถว่าเอบอ้ม เลื่อมใสในใจ. หรือว่า ยังใจให้เอบอ้มให้เจริญ. การยังใจให้เอบอ้มนั้นแหละ ชื่อว่า **มณาปีกานิ**. ในรูปอันเป็นที่เอบอ้มนั้น. รูปเหล่านั้นจะเป็นรูปที่น่าปรารถนา หรือไม่น่าปรารถนาก็ตาม. ด้วยอำนาจของศัพทํ คือรูปที่น่ารัก. เพราะรากะย่อมไม่เกิดในรูปที่น่าปรารถนาเท่านั้น โทสะก็ย่อมไม่เกิดในรูปที่ไม่น่าปรารถนาเท่านั้น.

บทว่า รากุสฺส ชวนตถาย - เพื่อความเล่นไปแห่งรากะ คือ
เป็นไปเพื่อความเล่นไปแห่งรากะด้วยอำนาจแห่งสันตติ.

บทว่า อวชฺชนกิริยาพฺยาคตา - กิริยาคือความนึกเป็นอัพยา-
กฤต ความว่า มโนธาตุเป็นกิริยา คือความนึกเป็นอัพยากฤตเป็นการ
กระทำในใจโดยไม่แยบคาย ในจักขุทวาร.

บทว่า รากุสฺส ชวนา - ความเล่นไปแห่งรากะ คือ รากะ
เป็นไป ๗ ครั้ง. รากะนั้นแหละเป็นไปบ่อย ๆ.

บทว่า อญฺญาณจริยา - ประพฤติในอารมณ์ที่ไม่รู้ ท่านอธิบาย
ว่า ประพฤติรากะโดยไม่รู้ เพราะรากะเกิดโดยไม่รู้. แม้ในบทที่เหลือ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ตทฺถเยน อสมเปกฺขณสุมี วตฺถุสุมี - ในวัตถุที่มีได้
เพ่งเล็งด้วยรากะและโทสะทั้งสองนั้น ได้แก่ ในวัตถุ กล่าวคือ รูปารมณ์
เว้นจากความเพ่งเล็ง ด้วยอำนาจแห่งรากะและโทสะ.

บทว่า โมหสุสฺส ชวนตถาย - เพื่อเล่นไปแห่งโมหะ คือ เพื่อ
เล่นไปแห่งโมหะ ด้วยอำนาจแห่งวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ

บทว่า อญฺญาณจริยา คือ ประพฤติเพื่อความไม่รู้ มิใช่เพื่อ
อย่างอื่น.

บทมีอาทิว่า วินิพฺนุสฺส - แห่งมานะทราบศุกพันเป็นบทกล่าวถึง
สภาพแห่งมานะเป็นต้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **วินิพนฺธุสฺส** ได้แก่ มานะที่ผูกพัน แล้วตั้งอยู่ด้วยความเย่อหยิ่ง.

บทว่า **ปรามญฺจาย** แห่งทิวฏฐิที่ยึดถือ ได้แก่ ทิวฏฐิที่ก้าวล่วง ความที่รูปเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แล้วยึดถือความเป็นของเที่ยงเป็นต้น จากฝ่ายอื่น.

บทว่า **วิกฺเขปคตฺสฺส** - แห่งอุทฺธจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน คือ อุทฺธจจะที่ถึงความฟุ้งซ่านไปในรูปารมณฺ์.

บทว่า **อนิฏฺฐากตฺตาย** - แห่งวิจิกจณาที่ไม่ถึงความตกลง คือ ถึงความไม่ตัดสินใจ.

บทว่า **ถามคตฺสฺส** - แห่งอนุสัยถึงความเป็นธรรมมีเรี่ยวแรง คือ ถึงความมีกำลัง.

บทว่า **ธมฺเมสุ** คือ ในธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น หรือเป็น ธรรมารมณฺ์.

๑๖๘ - ๑๗๐] เพราะราคะเป็นต้นย่อมปรากฏด้วยความไม่รู้. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระเมื่อจะยังความไม่รู้ให้แปลกออกไป ด้วยการ ประกอบกิเลสมีราคะเป็นต้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **สราคา จรติ- ประพตฺติมีราคะ**.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สราคา จรติ** ฟังทราบถึงความประพตฺติ ด้วยการแล่นไปแห่งโมหะ มานะ ทิวฏฐิ มานานุสัย ทิวฏฐานุสัย

อวิชชานุสัย.

บทว่า สโทสา จรติ ประพฤติมีโทสะ ได้แก่ ประพฤติด้วยการเล่นไปแห่งอวิชชานุสัย คือ โมหะ.

บทว่า สโมหา จรติ - ประพฤติมีโมหะ ได้แก่ ประพฤติด้วยการเล่นไปแห่งราคะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ และวิจิกิจจานุสัย.

บทว่า สมานา จรติ - ประพฤติมีมานะ ได้แก่ ประพฤติด้วยการเล่นไปแห่งราคะ โมหะ กามราคะ ภวราคะ. อวิชชานุสัย.

บทว่า สทิฏฐิ จรติ - ประพฤติมีทิฏฐิ ได้แก่ ประพฤติด้วยการเล่นไปแห่งราคะ โมหะ กามราคะและอวิชชานุสัย.

บทว่า สอุทธัจจา จรติ สวิจิกิจจา จรติ - ประพฤติมีอุทธัจจะ ประพฤติมีวิจิกิจจา ได้แก่ ประพฤติด้วยการเล่นไปแห่งโมหะคืออวิชชานุสัย.

บทว่า สานุสยา จรติ - ประพฤติมีอนุสัย แม้ในบทนี้ก็ควรทำอนุสัยหนึ่ง ๆ ให้เป็นมูลตามันที่กล่าวแล้วนั้นแหละ แล้วประกอบความประพฤติมีอนุสัย ด้วยอำนาจอนุสัยที่เหลือซึ่งได้ในจิตนั้น.

บทมีอาทิว่า รากสมุပ္ပตฺตา - ประพฤติประกอบด้วยราคะเป็นคำไวพจน์ของความประพฤติมีราคะเป็นต้นนั่นเอง.

จริงอยู่ ความประพฤตินั้นเอง ย่อมเป็นไปกับด้วยราคะ

เป็นต้นด้วยสามารถการประกอบกัน เพราะเหตุนี้จึงได้ ชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า **สราคา-มีราคะ**. ความประพฤติ ประกอบด้วยประการทั้งหลาย การเกิดร่วมกัน ดับร่วมกัน มีวัตรร่วมกัน และอารมณ์ร่วมกัน เสมอด้วยราคะเป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงได้ ชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า **ราคสมฺปยุตฺตา**.

อนึ่ง เพราะความประพฤตินั้นไม่ประกอบด้วยกรรมเป็นกุศล เป็นต้น ประกอบด้วยกรรมเป็นเสกสเป็นต้น. ฉะนั้น พระสารีบุตร เถระ. เพื่อแสดง **อญฺญาณเจริยา** จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **กุสเลหิ กมฺเมหิ -** ด้วยกรรมเป็นกุศล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อญฺญาเต** - ในอารมณ์ที่ไม่รู้ คือ ในอารมณ์ที่ไม่รู้แห่งสภาวะที่เป็นจริง เพราะโมหะมีความไม่รู้เป็นลักษณะ. บทที่เหลือมีความได้กล่าวไว้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในญาณจรียดังต่อไปนี้. เพราะกิริยาคืออาวัชชนะ - การนึกเป็นอภัยกฤต เป็นปัจจัยในลำดับแห่งวิภูฏานานุปีสนา - การพิจารณาเห็นความคลายออกเป็นต้นไม่มี ฉะนั้น เพื่อประโยชน์แก่วิภูฏานานุปีสนาเป็นต้นเหล่านั้น ท่านจึงไม่กล่าวถึงกิริยาคือการนี้เป็นอภัยกฤต กล่าววิภูฏานานุปีสนาเป็นต้นเท่านั้น. จริงอยู่ การนึกย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่อนุโลมญาณเท่านั้น จากนั้นท่านกล่าวถึงวิภูฏานานุปีสนามรรคและผล.

อนึ่ง ในบทว่า ผลสมาปตฺติ นี้ ญาณจรียาจะเกิดในลำดับ
มรรคก็ตาม เกิดในลำดับผลก็ตาม. ท่านประสงค์เอาแม่ทั้งสองอย่าง.

ในบทมีอาทิว่า นีราคา จรติ-ประพตฺติไม่มีราคะ ฟังทราบ
ความไม่มีราคะเป็นต้น ด้วยการกำจัดราคะเป็นต้น. โดยอรรถเพียง
ความไม่มีราคะเป็นต้นในวิญญาณจรียา.

บทว่า ฌาเต- ในอารมณ์ที่รู้ คือ ในอารมณ์ที่รู้ตามความ
เป็นจริง. พระสารีบุตรแสดงถึงความผสมกันและกันของจรียา ๓
ด้วยบทมีอาทิว่า อญฺญา วิญญาณจรียา. เพราะวิญญาณจรียามี
อเหตุกจิตเกิดขึ้นด้วยสามารถเพียงทำหน้าที่รู้. อัญญาณจรียาด้วย
สามารถอกุศลจิตเกิดขึ้น ๑๒ ดวง มีหน้าที่ไม่รู้. ญาณจรียาด้วยสามารถ
แห่งวิปัสสนา มรรค ผล ทำหน้าที่รู้โดยพิเศษ.

ฟังทราบว่า จรียาเหล่านี้ ผสมกันและกัน. มีสเหตุกกามาวจร
เป็นกิริยากุศล เว้นวิปัสสนา มีสเหตุกกามาวจรเป็นวิบาก และมี
รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล เป็นอภัยกถุต พ้นจากจรียา ๓.

ฟังทราบว่า ปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะ อเสกขะ เป็น
การพิจารณานิพพาน มรรค ผล เพราะท่านแสดงญาณจรียา อัน
เป็นวิวิฏฐานานุปัสสนา มีนิพพานเป็นอารมณ์ ท่านสงเคราะห์เข้าใน
ญาณจรียา. เพราะจรียาแม่เหล่านั้นทำหน้าที่ของญาณ โดยพิเศษด้วย
ประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาจรียานานัตตญาณนิตเทศ

ภูมินานัตตญาณนิเทศ

[๑๗๑] ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เป็นภูมินานัตตญาณ
อย่างไร ?

ภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตระภูมิ.

[๑๗๒] กามาวจรภูมิเป็นไหน ? ชั้น ๕ ธาตุ อายตนะ รูป
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่องใน
โอกาสนี้ ข้างล่างตลอดไปถึงอเวจรกเป็นที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึง
เทวดาชาวปรนิมิตตวสวัตติเป็นที่สุด นี่เป็นกามาวจรภูมิ.

[๑๗๓] รูปาวจรภูมิเป็นไหน ? ธรรม คือ จิตและเจตสิกของ
บุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่าน ผู้มี
พรหมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันท่องเที่ยว คือ นับเนื่องใน
โอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวดาชั้นอกนิฏฐะ ข้างบน
เป็นที่สุด นี่ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ.

[๑๗๔] อรูปาวจรภูมิเป็นไหน ? ธรรม คือ จิตละเจตสิก
ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่าน
ผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันนับเนื่องในโอกาสนี้ ข้าง
ล่างตั้งแต่เทวดาผู้เข้าถึงชั้นอากาศอันจุยตณภพ ตลอดขึ้นไปจนถึง

เทวดาผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนภพ ข้างบนเป็นที่สุด นี้ชื่อว่า
อรุปาวจรภูมิ.

[๑๗๕] โลกุตระภูมิเป็นไฉน ? มรรค ผล และนิพพานธาตุ
อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง อันเป็นโลกุตระ นี้ชื่อว่าโลกุตระภูมิ ภูมิ ๔
เหล่านี้.

[๑๗๖] ภูมิ ๔ อีกประการหนึ่ง คือ สติปัญฐาน ๔ สัมสัปป-
ธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรุปาวจรสมาบัติ ๔
ปฏิสัมภิทา ๔ ปฏิปทา ๔ อารมณ ๔ อริยวงศ์ ๔ สังคหัตถุ ๔
จักร ๔ ธรรมบท ๔ ภูมิ เหล่านี้ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรม
นั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด.

เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔
เป็นภูมินานัตตญาณ.

๑๘. อรรถกถาภูมินานัตตญาณนิตเทศ

[๑๗๑ - ๑๗๒] พึงทราบวินิจฉัยในภูมินานัตตญาณนิตเทศ ดัง
ต่อไปนี้. บทว่า ภูมิโย - ภูมิทั้งหลาย ได้แก่ ภาคหรือปริจเฉท. ใน
บทว่า กามาวจรา นี้ ได้แก่ กาม ๒ อย่าง คือ กิเลสกาม ๑ วัตถุ-
กาม ๑. ฉันทราคะเป็นกิเลสกาม. วัฏฏะเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นวัตถุกาม.

กิลีสกาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าให้ใคร่. วัตถุกาม ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่าอันบุคคลใคร่. กาม ๒ อย่างนั้น เคลื่อนไปในประเทศใด ด้วยความเป็นไป. ประเทศนั้นชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่าเป็น ที่เคลื่อนไปแห่งกาม.

อนึ่ง ประเทศนั้นเป็นกามาวจร ๑๑ คือ อบาย ๔ มนุษยโลก ๑ และเทวโลก ๖. เหมือนอย่างว่า บุรุษพร้อมด้วยพ่อค้าเกวียนท่องเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้น แม้เมื่อมีสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า เหล่าอื่น ท่องเที่ยวไป ท่านก็เรียกว่า สัตตถาวจร - เป็นที่เที่ยวไปของพ่อค้า เกวียน เพราะกำหนดพ่อค้าเกวียนเหล่านั้นไว้ฉันใด แม้เมื่อมีรูปา- วจรเป็นต้นเหล่าอื่นเคลื่อนไปในประเทศนั้น ประเทศนั้นท่านก็เรียกว่า กามาวจรอยู่นั้นแหละ เพราะกำหนดรูปาจรเป็นต้นเหล่านั้นไว้ฉันนั้น.

ท่านกล่าวว่า กาม เพราะลบบทหลังเหมือนรูปภพท่านกล่าว ว่า รูป ฉะนั้น. ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ อันเนื่องด้วยกามนั้น ชื่อว่า กามาวจร เพราะเคลื่อนไปในกามอันได้แก่ประเทศ ๑ อย่างนี้. แม้ว่า ธรรมบางอย่างในกามาวจรนี้เคลื่อนไปในรูปภพและอรุภพก็จริง ถึง ฉะนั้น แม้ธรรมเหล่านั้นเคลื่อนไปในที่อื่น ก็พึงทราบว่าเป็นกามาวจร โดยแท้ เหมือนอย่างว่า ช้างได้ชื่อว่า สังกามาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในสงคราม แม้เที่ยวไปในนครท่านก็กล่าวว่า สังกามาวจร - ท่องเที่ยวไปในสงครามเหมือนกัน. สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปบนบกในน้ำ แม้อยู่

ในที่มิใช่บกและมิใช่ น้ำ ท่านกล่าวว่า สัตว์บก สัตว์น้ำ เหมือนกัน
ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กามาวจร เพราะอรรถว่ากามเคลื่อนไป
ในธรรมทั้งหลายมีประการดังกล่าวแล้วเหล่านี้ ด้วยการทำเป็นอารมณ์.

อนึ่ง กามนั้นแม้เคลื่อนไปในรูปาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรม
ก็จริง ถึงดังนั้น พึงทราบข้อเปรียบเทียบดังนี้เหมือนอย่างว่า เมื่อ
กล่าวว่า ชื่อว่าลูกวัว เพราะร้อง ชื่อว่าควาย เพราะนอนบนแผ่นดิน.
สัตว์จำพวกไม่ร้อง หรือจำพวกนอนบนแผ่นดิน ชื่อนั้นย่อมมีแก่สัตว์
ทั้งปวง ฉะนั้น.

[๑๓๓] ในบทนี้ท่านเพ่งถึงภูมิศัพท์ กล่าวทำกรรมเหล่านั้น
ทั้งหมดให้เป็นหมวดเดียวกันแล้ว จึงทำให้เป็นอติถิลิงค์ว่า กามาวจร.
รูปภพเป็นรูปในบทมีอาทิว่า รูปาวจร. ชื่อว่ารูปาวจร เพราะท่องเที่ยว
เข้าไปในรูปนั้น.

[๑๓๔] อรูปภพเป็นอรูป. ชื่อว่า อรูปาวจร เพราะท่องเที่ยว
ไปในอรูปภูมินั้น.

[๑๓๕] ชื่อว่า ปริยาปนุชา เพราะอรรถว่านับเนื่อง คือ หยั่ง
ลงภายใน ในเตภูมิกวัญ. ชื่อว่า อปริยาปนุชา เพราะอรรถว่าไม่
นับเนื่องในเตภูมิกวัญนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งภูมิ มีกามาวจรภูมิเป็นต้นดังต่อไปนี้.

บทว่า **เหตุจโต**-ข้างล่าง คือ โดยส่วนล่าง.

บทว่า **อวิจิณฺรยํ**-อเวจฺนรค ชื่ออวิจิ เพราะอรรถว่าคลื่นแห่งเปลวไฟ แห่งสัตว์ แห่งเวทนา คือ ช่องว่างในระหว่างไม่มีในอเวจฺนนี้. ชื่อว่า **นิรยะ** เพราะอรรถว่าความเจริญ คือ ความสุข ไม่มีในนรกนี้. อนึ่ง ชื่อว่า **นิรยะ** เพราะอรรถว่าไม่มีความยินดี.

บทว่า **ปริยฺนุตฺ** **กริตฺวา**-กระทำเป็นที่สุด คือ กระทำนรกกล่าวคืออเวจฺนนั้นให้เป็นที่สุด. บทว่า **อุปรโต**-ข้างบน คือ โดยส่วนบน. บทว่า **ปรนิมิตฺตวสฺสวตฺตี** **เทเว**-เทเวคาชั้นปรนิมิตฺตวสฺสวตฺตี คือ เทเวคาที่ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะยังอำนาจให้ขึ้นไปในกามที่ผู้อื่นนรมิตให้. บทว่า **อนฺโต** **กริตฺวา**-กระทำในภายใน คือ ใส่ไว้ในภายใน. บทว่า **ยํ** **เอตฺสฺมึ** **อนฺตเร**-ในระหว่างนี้ คือ ในโอกาสนี้. อนึ่ง บทว่า **ยํ** เป็นลึงควิปลาส.

บทว่า **เอตฺถาวจรฺรา**-ท่องเที่ยวไปในโอกาสนี้ ความว่า ด้วยบทนี้ เพราะแม้ขั้นเป็นต้นเหล่านี้เที่ยวไปในโอกาสนี้บางครั้ง โดยเกิดขึ้นในที่บางแห่ง ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า **อวจรา** เพื่อไม่สงเคราะห์ขั้นเป็นต้นเหล่านั้น. ด้วยเหตุนี้ขั้นเป็นต้นเหล่านี้ ไหยังลงในโอกาสนี้ ทียวไปโดยเกิดในที่ทุกหนทุกแห่ง และในกาลทุกเมื่อ. อนึ่ง

เที่ยวไปในส่วนเบื้องล่าง โดยความเป็นไปหมายถึงเกิดภายใต้โอเวจริก. ย่อมเป็นอันทำการสงเคราะห์ขันธเป็นต้นเหล่านั้น. เพราะขันธเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า อจฺจรา เพราะหยั่งลงเที่ยวไป. และเที่ยวไปในส่วนเบื้องล่าง.

บทว่า **เอตฺถ ปฺริยาปนฺนา** - อันนับเนื่องในโลกนี้ ก็ด้วยบทนี้ เพราะขันธเป็นต้นเหล่านี้ ท่องเที่ยวไปในโอกาสนี้ ชื่อว่าย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในโอกาสอื่น. แต่ไม่นับเนื่องในโอกาสนี้. ฉะนั้นเมื่อขันธเป็นต้นเหล่านั้นท่องเที่ยวไปแม้ในที่อื่น ย่อมเป็นอันท่านกำหนดเอา

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงธรรมอันนับเนื่องในโอกาสนี้ โดยความเป็นปัจจัยแห่งความว่างจากกอง และโดยความเป็นจริง จึงกล่าวว่ **ขนฺธธาตฺตฺยาตนา** เป็นอาทิ.

บทว่า **พฺรหฺมโลคํ** - พรหมโลก คือ ฐานของพรหมอันได้ภูมิของปฐมฌาน. บทว่า **อกนิฏฺฐเ** - เทพชั้นอกนิฏฐะ คือ มิใช่กนิฏฐะ เพราะอรรถว่าสูงสุด.

บทว่า **สฺมาปนฺนสฺส** คือ เข้าสมาบัติ. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงกุศลฌาน.

บทว่า **อุปฺปนฺนสฺส** คือ เกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจวิบาก. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึง วิปากฌาน.

บทว่า **ทิฏฐมฺมุสฺสขวิหริสฺส** - ของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่อง
อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ได้แก่ ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ
ในอรรถภาพที่ประจักษ์ ชื่อว่า **ทิฏฐมฺมุสฺสขวิหาโร**. ชื่อว่า **ทิฏฐ-**
มฺมุสฺสขวิหริ เพราะอรรถว่ามีทิฏฐธรรมสุขวิหารธรรมนั้น. ได้แก่
พระอรหันต์. ของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันนั้น.
ด้วยบทนั้นท่านกล่าวถึง กิริยาญาณ.

บทว่า **เจตสิก** ได้แก่ ธรรมที่เกิดในจิต. อธิบายว่าธรรม
สัมปยุตด้วยจิต. บทว่า **อากาसानญฺจายตฺนุปล** ได้แก่ เทวดาผู้เข้า
ถึงอากาसानญฺจายตฺนภพ. แม้ในบทที่สองก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **มคฺคา** ได้แก่ อริยมรรค ๔. บทว่า **มคฺคผลานิ**
ได้แก่ ผลของอริยมรรค ๔.

บทว่า **อสงฺขตา จ ธาตุ** - อสังขตธาตุ คือ นิพพานธาตุที่
ปัจจัยมิได้ตกแต่ง.

[๑๗๖] บทว่า **อปฺราปี จตฺสฺโส ญฺมฺมโย - ญฺมฺ ๔** อีกประการ
หนึ่ง พึงทราบด้วยสามารถจตุกะหนึ่ง ๆ.

บทว่า **จตุตฺตารโ สติปฺญฺจานา - สติปฺญฺจาน ๔** ได้แก่ กายา-
นุปีสสนาสติปฺญฺจาน เวทนานุปีสสนาสติปฺญฺจาน จิตตานุปีสสนาสติ-
ปฺญฺจาน รัมมานุปีสสนาสติปฺญฺจาน.

เมื่ออธิบายดังนี้ ชื่อว่า **ปฏฺฐาน** เพราะอรรถว่าตั้งไว้ ความว่า
เข้าไปตั้งไว้ คือ หลั่งไหลเล่นเป็นไป. สตินั้นแหละตั้งไว้ ชื่อว่าสติ-
สติปฏฺฐาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สติ** เพราะอรรถว่าความระลึก. ชื่อว่า
ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่าเข้าไปตั้งไว้. สตินั้นด้วยเป็นปฏฺฐาน คือ การ
เข้าไปตั้งไว้ด้วย ชื่อว่า **สติปฏฺฐาน**. ชื่อว่า **สติปฏฺฐาน** ทั้งหลาย
เพราะสติเหล่านั้นมากด้วยอารมณ์.

บทว่า **จตุตฺตโร สมฺมตฺตปฺปชานา - สัมมตฺตปฺปชาน ๔** คือ ทำความ
เพียรเพื่อไม่ให้กุศลที่ยังไม่เกิด ไม่เกิดขึ้น ๑ ทำความเพียรเพื่อ
ละอกุศลที่เกิดขึ้น ๑ ทำความเพียรเพื่อให้กุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
ทำความเพียรเพื่อความตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้น ๑. ชื่อว่า **ปชาน** เพราะ
อรรถว่าเป็นเหตุตั้งไว้ คือ พยายาม. บทนี้เป็นชื่อของความเพียร.

บทว่า **สมฺมตฺตปฺปชาน** คือ เพียรไม่วิปริต เพียรตามเหตุ เพียร
ด้วยอุบาย เพียรโดยแยบคาย, ความเพียรอย่างเดียวกันเท่านั้นท่านทำ
เป็น ๔ ส่วน ด้วยสามารถแห่งกิจจึงกล่าวว่า **สมฺมตฺตปฺปชานา**.

บทว่า **จตุตฺตโร อธิฐิปปาทา - อธิฐิปปาท ๔** ได้แก่ ฉันทะ
วีริตะ จิตตะ วิมังสา. ความของบทนั้นได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **จตุตฺตริ ฌานานิ - ฌาน ๔** ได้แก่ ปฐมฌานมีองค์ ๕
คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา. ทุตติยฌานมีองค์ คือ ปิติ
สุข เอกัคคตา. ตติยฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา. จตุตถฌาน

มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา. องค์เหล่านี้ท่านกล่าวว่า ฌาน เพราะอรรถว่าเข้าเพ่งอารมณ์

บทว่า จตฺสูโธ อปฺปมณฺญาโย-อปปมัญญา ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ชื่อว่าอปปมัญญา ด้วยการแผ่ไปไม่มีประมาณ จริงอยู่ อปปมัญญาเหล่านั้น ย่อมแผ่ไปยังสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์. หรือว่าแผ่ไปด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยไม่มีเหลือแม้สัตว์ผู้เดียว เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อปฺปมณฺญาโย ด้วยอำนาจการแผ่ไปไม่มีประมาณ.

บทว่า จกฺสูโธ อรูปสมฺมาปตฺตโย- อรูปสมมาบัติ ได้แก่ อากาสนัญจายตนสมมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมมาบัติ อากิญจัญญายตนสมมาบัติ เนวสัณฺญาณาสัณฺญายตนสมมาบัติ.

บทว่า จกฺสูโธ ปญฺญสมฺมุตฺตา- ปฏิสัมภิตา ๔ มีความดังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จกฺสูโธ ปฏฺฐิปฺพา- ปฏฐิปฺพา ๔ ได้แก่ ปฏฐิปภา ๔ ที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ทุกฺขาปฏฐิปฺพา ทนฺหาภินฺญา-ปฏิบัติลำบาก รู้ช้า.

ทุกฺขาปฏฐิปฺพา จิบุปฺปาภินฺญา-ปฏิบัติลำบาก รู้เร็ว.

สุขาปฏฐิปฺพา ทนฺหาภินฺญา-ปฏิบัติสบาย รู้ช้า.

สุขาปฏิบัติภา จิปปาภิญญา - ปฏิบัติสบาย รู้เร็ว.

บทว่า จตุตตริ อารมมณานิ - อารมณ ๔ ได้แก่ อารมณ ๔
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ปริตตํ ปริตตารมมณํ - มีกำลังน้อย มีอารมณเล็กน้อย ๑

ปริตตํ อปุปมาณารมมณํ - มีกำลังน้อย มีอารมณไพบุลย์ ๑

อปุปมาณํ ปริตตารมมณํ - มีกำลังมาก มีอารมณเล็กน้อย ๑

อปุปมาณํ อปุปมาณารมมณํ - มีกำลังมาก มีอารมณไพบุลย์ ๑

พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงฉนมีอารมณ ด้วยอารมณทั้งหลาย
โดยไม่ตั้งใจแน่วแน่ กำหนดอารมณมีกสิณเป็นต้น.

บทว่า จตุตตริ อริยวตฺตา - อริยวงศ ๔ ความว่ พระพุทธ-
เจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า ท่านกล่าวว่
เป็นพระอริยะ. วงศเชื้อสาย ประเพณีของพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่
วงศของพระอริยะ. วงศของพระอริยะเหล่านั้นเป็นอย่างไร? ธรรม ๔
๑. ที. ปา ๑๑/๘๒.

๒. มีกำลังน้อย ได้แก่ฉนที่ไม่คล่องแคล่ว ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดฉนที่สูงขึ้นไป
มีกำลังมาก ได้แก่ฉนที่คล่องแคล่ว เป็นปัจจัยให้เกิดฉนที่สูงขึ้นไป
อารมณเล็กน้อย ได้แก่ฉนที่มีอารมณที่ขยายไม่ได้
อารมณไพบุลย์ ได้แก่ฉนที่มีอารมณที่ขยายได้
ใน อภิ. ตี. ๓๔/๑๖๕ - ๑๗๑.

เหล่านี้ คือ สันโดยด้วยจิรว ๑. สันโดยด้วยบิณฑบาต ๑. สันโดยด้วยเสนาสนะ ๑. ความยินดีในภาวนา ๑. เมื่อกล่าวถึงสันโดยด้วยบิณฑบาต ท่านกล่าวถึงสันโดยด้วยกิลานปัจจัย เพราะภิกษุใดสันโดยในบิณฑบาต ภิกษุนั้นจักไม่สันโดยในกิลานปัจจัยได้อย่างไร.

บทว่า จตุตตริ สกฺขหฺวตฺตฺตฺนินิ - สกฺขหฺวตฺตฺตฺนินิ ๔ ได้แก่ สกฺขหฺวตฺตฺตฺนินิ ๔ เหล่านี้ คือ ทาน ๑. เปยยวัชชะ ๑. อิตถจริยะ ๑. สมนัตตตา ๑. เป็นเหตุสงเคราะห์ชน ๔ เหล่านี้.

บทว่า ทานํ ได้แก่ การให้ตามสมควร.

บทว่า เปยยวหุชฺช ได้แก่ พุคนำรักตามสมควร.

บทว่า อิตถจริยา ได้แก่ การทำความเจริญ ด้วยทำกิจที่ควรทำในที่นั้น ๆ และด้วยการสั่งสอนสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ.

บทว่า สมนัตตตา - ความเป็นผู้มีตนเสมอ คือ มีความเสมอไม่ถือตัว. อธิบายว่า มีประมาณตน คิดประมาณตน. ชื่อว่า สมนัตโต เพราะอรรถว่ามีตนเสมอกคนอื่น. ความเป็นผู้มีตนเสมอ ชื่อว่า สมนัตตตา. อธิบายว่า การคิดประมาณตนว่า ผู้นี้เร็วกว่าเรา ผู้นี้เสมอเรา. ผู้นี้ดีกว่าเราแล้วประพตติ คือ ทำตามสมควรแก่บุคคลนั้น. อาจารย์บางพวกกล่าว่า ความเป็นผู้ร่วมสุขร่วมทุกข์ ชื่อว่า สมนัตตตา.

ในบทว่า จตุตถาริ จกุกานิ - จักร ๔ นี้ ได้แก่ ชื่อว่าจักร มี ๕ อย่าง* คือ จักรทำด้วยไม้ ๑ จักรทำด้วยแก้ว ๑ จักรคือธรรม ๑ จักรคืออิริยาบถ ๑ จักรคือสมบัติ ๑.

จักรทำด้วยไม้ในบทว่า ข้าแต่ท้าวะ จักรนั้นสำเร็จแล้ว ๖ เดือน หย่อน ๖ คืบ.๑ จักรทำด้วยแก้วในบทว่า กำหนดเอาโดยยังจักรให้หมุนไป.๒ จักรคือธรรมในบทว่า จักรอันเราให้เป็นไปแล้ว.๓ จักรคืออิริยาบถในบทว่า สรียนตัมมีจักร ๔ มีทวาร ๕.๔

คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายจักร ๔ อย่างเหล่านี้, จักร ๔ ย่อมเป็นไปแก่ท้าวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้มาประชุมพร้อมกันแล้ว, จักร ๔ อย่างคืออะไร ? คือ ปฏฐรูปเทสวาสะ ๑ สัปปริสาปัสสยะ ๑ อตตสัมมาปณิธิ ๑ นุพเพกตปุญญตา ๑ นี้ ชื่อว่า จักรคือสมบัติ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาจักรคือสมบัตินั่นเอง.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ปฏฐรูปเทสวาโส - อยู่ในประเทศอันสมควร ได้แก่ บริษัท ๔ ปราภฏในประเศใด. อยู่ในประเทศอันสมควรเห็นปานนั้น.

บทว่า สปัปฐริสาปัสสโย - อาศัยสัตตบุรุษ ได้แก่ พึง เสพคบ สัตตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๓๒. ๒. อัง. ติก. ๒๐/๔๕๔. ๓. พุ. ชา. ๒๓/๑๗๕๑.

๔. พุ. ศุ. ๒๕/๓๗๗. ๕. ตี. ส. ๑๕/๗๔. ๖. อัง. จตุกก. ๒๑/๓๑.

บทว่า **อตุตสมมาปณิธิ** - ตั้งตนไว้ชอบ การตั้งตนไว้ชอบ
หากว่าครั้งก่อนเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ละความไม่มีศรัทธาเป็นต้น
นั้น แล้วตั้งอยู่ในศรัทธาเป็นต้น.

บทว่า **ปุพฺพเพ จ กตปุณฺณตา** - ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในกาล-
ก่อน ได้แก่ ความเป็นผู้สะสมกุศลไว้ในกาลก่อน. นี้เป็นข้อกำหนด
ในบทนี้. กุศลกรรมที่ทำด้วยจิตสัมปยุตด้วยญาณ กุศลนั้นนั่นแหละ
ย่อมนำบุญนั้นเข้าไปในประเทศอันสมควร ให้คบสัตบุรุษ บุคคล
นั้นนั่นแหละ. ย่อมตั้งตนไว้ชอบ.

บทว่า **จตุตตาริ ชมฺมปทานิ** - ธรรมบท ๔ ได้แก่ ส่วนแห่ง
ธรรม ๔. ธรรมบท ๔ คืออะไร ? คือ อนภิขฌา ๑ อภัยปาทะ ๑
สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑

ความไม่โลภก็ดี การบรรลุมาน วิปีสสนา มรรค ผล นิพพาน
ด้วยอำนาจแห่งอนภิขฌาก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ อนภิขฌา.

ความไม่โกรธก็ดี การบรรลุมานเป็นเป็นต้น ด้วยเมตตาเป็นหลัก
ก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ อภัยปาทะ.

การตั้งสติไว้ชอบก็ดี การบรรลุมานเป็นต้น ด้วยสติเป็นหลัก
ก็ดี ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสติ.

สมาบัติ ๘ กัถิ การบรรลุฌานเป็นต้น ด้วยสมาบัติ ๘ เป็นหลัก
กัถิ ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสมาธิ.

อีกอย่างหนึ่ง การบรรลุเป็นต้น ด้วยอำนาจสุภะ ๑๐ ชื่อว่า
ธรรมบท คือ อนภิขฌา. บรรลุฌานด้วยอำนาจพรหมวิหาร ๑๐ ชื่อว่า
อภัยปาทะ. บรรลุฌานด้วยอำนาจอนุสติ ๑๐ และอาหารปฏิกุศลสัญญา
ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสติ. บรรลุฌานด้วยอำนาจสติ ๑๐ และ
อานาปานาสติ ชื่อว่าธรรมบท คือ สัมมาสมาธิ. ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า อิมา จตฺสฺส โภจฺจิมฺโห - ภูมิ ๔ เหล่านี้พึงประกอบบท
หนึ่ง ๆ ด้วยสามารถจตุกะนั้นแล.

จบ อรรถกถาภูมินานัตตญาณนิกาย

ธรรมนานัตตญาณนิกาย

[๑๗๗] ปัญญาในการกำหนดธรรม ๕ เป็นธรรมนานัตตญาณ
อย่างไร พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายอย่างไร ย่อมกำหนด
กามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอภัยกฤต ย่อม
กำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอภัยกฤต ย่อมกำหนด
อรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอภัยกฤต ย่อมกำหนดโลกุตระ-
ธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอภัยกฤต.

[๑๗๘] พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างไร ย่อมกำหนดกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดอกุศลกรรมมถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล ย่อมกำหนดรูป วิบากและกิริยาเป็นฝ่ายอัพยากถุต พระโยคาวจรย่อมกำหนดกามาจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล. เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างนี้.

[๑๗๙] พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างไร ย่อมกำหนดมาน ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดมาน ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก เป็นฝ่ายอัพยากถุต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างนี้.

[๑๘๐] พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างไร ย่อมกำหนดรูปาวจรสมบัติ ๔ ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดรูปาวจรสมบัติ ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลกนี้ เป็นฝ่ายอัพยากถุต พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างนี้.

[๑๘๑] พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างไร ย่อมกำหนดอริยมรรค ๘ เป็นฝ่ายกุศล ย่อมกำหนดสามัญญผล ๔ และนิพพาน เป็นฝ่ายอัพยากถุต พระโยคาวจรย่อมกำหนดโลกุตระธรรม เป็นฝ่ายอัพยากถุต อย่างนี้.

[๑๘๒] ธรรมมีความปราโมทย์เป็นเบื้องต้น ๕ ประการ เมื่อ
พระโยคาวจรมนสิการโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึง
ความปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบ
ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ย่อม
เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย เมื่อ
เบื่อหน่ายย่อมคลายความกำหนัด เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อม
หลุดพ้น เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยความทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์
ฯลฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อ
มนสิการรูปโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดย
ความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ เมื่อ
มนสิการเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ
โดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดย
ความเป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดย
ความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิด
ปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข ผู้มี
ความสุข จิตย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริง
เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลาย
ความกำหนัด เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น ธรรมมี
ความปราโมทย์เป็นเบื้องต้น ๕ ประการนี้.

[๑๘๓] ธรรมมีโยนิโสมนสิการเป็นเบื้องต้น ๘ ประการ เมื่อ
พระโยคาวจรมนสิการโดยอุบายอันแยบคายโดยความไม่เที่ยง ย่อมเกิด
ปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อม
สงบ ผู้มีกายสงบ ย่อมได้เสวยความสุข ผู้มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น
ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงด้วยจิตอันตั้งมั่นว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย
นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อพระโยคาวจรมนสิการ
โดยอุบายอันแยบคายโดยความเป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์... เมื่อ
มนสิการโดยอุบายอันแยบคายโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์
 ฯลฯ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง
ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแยบคาย โดยความ
เป็นทุกข์ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการรูปโดยอุบายอันแยบคาย
โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ ฯลฯ เมื่อมนสิการเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ โดยอุบาย
อันแยบคายโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมนสิการ
ชราและมรณะโดยอุบายอันแยบคาย โดยความเป็นทุกข์ ย่อมเกิด
ปราโมทย์ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยอุบายอันแยบคาย โดยความ
เป็นอนัตตา ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อถึงความปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ
เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข ผู้มีความสุข
จิตย่อมตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงด้วยจิตอันตั้งมั่นว่า นี้ทุกข์

นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมอันมี
โยนิโสมนสิการเป็นเบื้องต้น ๕ ประการนี้.

[๑๘๔] ความต่าง ๕ ประการ ความต่างแห่งผัสสะอาศัยความ
ต่างแห่งธาตุเกิดขึ้น ความต่างแห่งเวทนาอาศัยความต่างแห่งผัสสะเกิด
ขึ้น ความต่างแห่งสัญญาอาศัยความต่างแห่งเวทนาเกิดขึ้น ความต่าง
แห่งความดำริอาศัยความต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้น ความต่างแห่งฉันทะ
อาศัยความต่างแห่งความดำริเกิดขึ้น ความต่างแห่งความเร่าร้อน อาศัย
ความต่างแห่งฉันทะเกิดขึ้น ความต่างแห่งการแสวงหาอาศัยความต่าง
แห่งความเร่าร้อนเกิดขึ้น ความต่างแห่งการได้รูปเป็นต้น อาศัยความ
ต่างแห่งการแสวงหาเกิดขึ้น ความต่าง ๕ ประการนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะ
อรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม ๕ ประการ เป็นธรรม-
นानัตตญาณ.

อรรถกถา ธรรมนानัตตญาณนิตเทศ

[๑๗๗ - ๑๗๘] ฟังทราบวินิจฉัยในธรรมนานัตตญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้. บทว่า กมมุขเต ชื่อว่า กรรมบถ เพราะอรรถว่ากรรม
เหล่านั้นเป็นทางเพื่อไปสู่อบาย. ซึ่งกรรมบถเหล่านั้น.

กุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ กายสุจริต ๓ คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ ๑ เว้นจากประพฤตินิคมในกาม ๑ วชิสุจริต ๔ คือ เว้นจากพูดปด ๑ เว้นจากพูดต่อเสียด ๑ เว้นจากพูดคำหยาบ ๑ เว้นจากพูดเพื่อเจ้อ ๑, มโนสุจริต ๓ คือ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ ๑ ไม่พยาบาท ๑ เห็นชอบ ๑.

อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ กายทุจริต ๓ คือ ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤตินิคมในกาม ๑. วชิทุจริต ๔ คือ พูดปด ๑ พูดต่อเสียด ๑ พูดคำหยาบ ๑ พูดเพื่อเจ้อ ๑. มโนทุจริต ๓ คือ เพ่งเล็งอยากได้ ๑ พยาบาท ๑ เห็นผิด ๑.

อนึ่ง แม้ทั้งกุศลและอกุศลท่านก็กล่าวว่กรรมบถ เพราะให้เกิดปฏิสนธิ. เหลือจากที่กล่าวแล้วท่านไม่กล่าวว่กรรมบถ เพราะไม่มีส่วนในการให้เกิดปฏิสนธิ. พึงทราบว่ แม้กุศลและอกุศลที่เหลือท่านก็ถือเอาด้วยความมุ่งหมายถึงกุศลและอกุศลอย่างหยาบ.

บทว่า รูป ได้แก่ รูป ๒๘ โดยประเภทเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป.

บทว่า วิปาก ได้แก่ วิปาก ๒๓ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล-วิปาก ๑๖. อกุศลวิปาก ๗.

บทว่า กิริย ได้แก่ กามาวจรกิริยา ๑ ด้วยสามารถแห่งปริตต-
กิริยา ๓. มหากิริยา ๘. ชื่อว่ากิริยาเพราะเป็นเพียงกิริยาโดยไม่มีวิวิปาก.
ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ท่านกล่าวกามาวจรด้วยอำนาจแห่งรูปเป็นอภัยยา-
กฤต วิปากเป็นอภัยกฤต กิริยาเป็นอภัยกฤต.

[๑๗๕ - ๑๘๐] บทว่า อิธภูตส ได้แก่ ของบุคคลผู้ยังอยู่
ในโลกนี้. โดยมากท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งมนุษย์โลก เพราะมี
ฉานภาวนาในมนุษย์โลก. อนึ่ง แม้ในเทวโลกบางแห่งบางครั้งก็ได้
ฉาน. แม้ในพรหมโลกรูปพรหมทั้งหลายก็ยังได้ ด้วยสามารถของผู้
เกิดในพรหมโลกนั้น ผู้เกิดในเบื้องล่าง และผู้เกิดในเบื้องบน. แต่ใน
ชั้นสุทธาวาสและในอรุปาวจร ไม่มีผู้เกิดในเบื้องล่าง. ในรูปาวจร
อรุปาวจรผู้ไม่เจริญฉาน เกิดในเบื้องล่าง ย่อมเกิดในกามาวจรสุคติ
เท่านั้น ไม่เกิดในทุคติ.

บทว่า ตตฺตรูปปนฺนสฺส - ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลกนั้น ได้
แก่ วิปากฉาน ๔ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิภวังค์และจติ ของบุคคล
ผู้เกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจของวิปาก. ท่านมิได้กล่าวถึงกิริยาอันเป็น
อภัยกฤต ในฉานสมาบัติอันเป็นรูปาวจรและอรุปาวจร. ถึงแม้ท่าน
มิได้กล่าวก็จริง พึงทราบว่ เมื่อท่านกล่าวถึงกุศล ก็เป็นอันกล่าว
ถึงกิริยาเป็นอภัยกฤตไว้ด้วย เพราะเป็นไปเสมอกันด้วยกุศลโดยแท้.
พึงทราบในข้อนี้เหมือนอย่างในปฏฐาน ท่านสงเคราะห์กิริยาชวณะด้วย

ศัพท์กุศลชวณะว่า เมื่อกุศลอกุศลดับ วิบากย่อมเกิดขึ้นเพราะกุศล
อกุศลนั้นเป็นอารมณ์.

[๑๘๑] บทว่า สามญฺญผาณี ได้แก่ สามัญญผล ๔. ด้วยบทนี้
ท่านกล่าวถึงโลกุตรวินิบากเป็นอภัยกถ. บทว่า นิพพานํ ได้แก่
นิพพานเป็นอภัยกถ.

[๑๘๒] บทว่า ปามุขฺขมูลกา คือ มีความปราโมทย์เป็น
เบื้องต้น. เพราะประกอบด้วยความปราโมทย์.

ในบทว่า อนิจฺจโต มนสิโรโต ปามุขฺขํ ชายติ นี้ มี
ความว่า เมื่อทำไว้ในใจโดยแยบคาย ย่อมเกิดปราโมทย์. เมื่อทำไว้
ในใจโดยไม่แยบคาย ย่อมไม่เกิดปราโมทย์. จริงอยู่ เมื่อทำไว้ในใจ
โดยไม่แยบคาย กุศลจะไม่เกิด. ไม่ต้องพูดถึงวิปัสสนาละ. หากถามว่า
เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวไว้โดยสรุป. ตอบว่า เพื่อแสดงความที่ปรา-
โมทย์มีกำลังมาก. เพราะเมื่อไม่มีปราโมทย์ ความไม่ยินดีความกระสัน
ก็จะเกิดขึ้นในเสนาสนะอันสงัด และในธรรมอันเป็นอริกุศล. เมื่อมี
อย่างนี้ย่อมก้าวถึงภาวนาทีเดียว.

อนึ่ง เมื่อมีปราโมทย์ ภาวนาย่อมถึงความเต็มเปี่ยมเพราะไม่มี
ความไม่ยินดี. เพื่อแสดงถึงความที่ภาวนามีอุปการะโดยความเป็นเบื้องต้น
๑. อภ. ป. ๔๐/๔๘๐.

ต้นของการทำไว้ในใจโดยแยกกาย จักกล่าวถึงหมวด ๕ ข้างหน้า.

ความปราโมทย์เพราะเป็นปัจจัยแห่งวิปัสสนาย่อมเกิดแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาโดยบาลีว่า

ยโต ยโต สมมุสสติ ขนุธานัน อุตยพุพฺผิ

ลภตี ปิติปโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.

เมื่อใดย่อมพิจารณาเห็นความเกิดและความ
เสื่อมของขันธทั้งหลาย เมื่อนั้นย่อมได้ปิติและ
ปราโมทย์นั้นเป็นอมตะของผู้รู้แจ้งทั้งหลาย.

แต่ในที่นี้พึงถือเอาความปราโมทย์ เพราะการพิจารณาภาปะ
เป็นปัจจัย. ความเป็นผู้ถึงความปราโมทย์ ชื่อว่า ปโมชฺชํ คือ ปิติ
มีกำลังอ่อน. พึงเห็นว่า ป อักษร ลงในอรรถแห่งอาทิกรรม.

บทว่า ปมุทิตสุต - ถึงความปราโมทย์ ได้แก่ ถึงความปรา-
โมทย์ คือ ยินดีด้วยความปราโมทย์นั้น. ปาฐะว่า ปโมทิตสุต บ้าง.
ความอย่างเดียวกัน .

บทว่า ปิติ ได้แก่ ปิติมีกำลัง. บทว่า ปิติมนสุต ใจมีปิติ
คือ ใจประกอบด้วยปิติ. พึงเห็นว่า ลบ ยุตุต ศัพท์เสีย เหมือนบทว่า
อสุตรโธ รถเทียมด้วยม้า. บทว่า กาโย ได้แก่ นามกาย หรือ
๑. พุ.ธ.๒๕/๓๕.

รูปกาย. บทว่า **ปสุสมภติ** ย่อมสงบ คือ เป็นผู้สงบความ
กระวนกระวาย. บทว่า **ปสุสทุทกาโย** - กายสงบ คือ กายสบายเพราะ
ประกอบด้วยความสงบทั้งสอง.

บทว่า **สุขัม เวเทติ** - ย่อมได้เสวยสุข คือ ย่อมได้เสวยเจต-
ตสิกสุข. หรือกับด้วยกายิกสุข. บทว่า **สุขิโน** - ของผู้มีความสุข คือ
พร้อมพร้อมด้วยความสุข. บทว่า **จิตตัม สมာธิติ** - จิตย่อมตั้งมั่น คือ
จิตย่อมตั้งมั่นเสมอ. จิตมีอารมณ์เดียว.

บทว่า **สมาहित จิตเต** - เมื่อจิตตั้งมั่น เป็นสัจธรรมมีวิภัตติลง
ในภาวลักษณะโดยเป็นภาวะ. ย่อมกำหนดรู้ตามความเป็นจริงโดยความ
ตั้งมั่นแห่งจิต.

บทว่า **ยถาภูตัม ปชานาติ** - ย่อมรู้ตามความเป็นจริง คือ รู้
สังขารตามความเป็นจริงด้วยสามารถแห่งอุทัยพพญาณเป็นต้น.

บทว่า **ปสุสตี** - ย่อมเห็น คือ เห็นด้วยปัญญาจักขุการทำสิ่ง
ที่ถูกต้องนั้นจุเห็นด้วยตา. บทว่า **นิพพินุทติ** - ย่อมเบือนหน้า คือ
เบือนหน้าในสังขารทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ ๕ อย่าง

บทว่า **นิพพินุทํ วิรชชติ** - เมื่อเบือนหน้าย่อมคลายความ
กำหนด คือ เมื่อยังวิปัสสนาให้ถึงขั้นขอด เป็นอันคลายกำหนดจาก
สังขาร โดยประกอบด้วยมรรคญาณ.

บทว่า **วิราคา วิมูจติ** - เพราะคลายความกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น คือ จิตย่อมหลุดพ้น ด้วยน้อมไปในนิพพานด้วยผลวิมุตติ เพราะมรรคเป็นเหตุอันได้แก่วิราคะ. แต่ในบางคัมภีร์ในวาระนี้ท่านเขียนนัยแห่งสังจะไว้มีอาทิว่า รู้ตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์ ด้วยจิตตั้งมั่น. อนึ่ง ในบางคัมภีร์ท่านเขียนนัยแห่งสังจะนั้นโดยนัยมีอาทิว่า ย่อมทำให้ไว้ในใจโดยแยกกายว่า นี่ทุกข์. แม้ใน ๒ วาระนั้นก็ต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น โดยอรรถไม่ต่างกัน. เพราะบทว่า **นิพพินทวิรหติ** - เมื่อมรรคญาณสำเร็จ เพราะกล่าวถึงมรรคญาณ เป็นอันสำเร็จกิจเพราะตรัสรู้ร้อยสัง ๔ ด้วย. เพราะฉะนั้น แม้วาระที่ท่านกล่าวโดยนัยแห่ง สังจะ ๔ ก็มีได้ต่างกันโดยอรรถด้วยวาระนี้.

[๑๘๓] บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะให้อารมณ์ต่างกัน เพราะกล่าวถึงอารมณ์ไม่ต่างกันด้วยบทมีอาทิว่า **อนิจฺจโต** จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **รูป อนิจฺจโต มนสิกรโต** ย่อมมนสิการรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า **โยนิโสมนสิการมูลกา**คือ ธรรมมีโยนิโสมนสิการ เป็นเบื้องต้นเป็นหลัก. เพราะปราโมทย์เป็นต้น ละโยนิโสมนสิการเสียแล้วก็ไม่ครบ ๘.

บทว่า **สมาหิตน จิตฺเตน** - ด้วยจิตตั้งมั่น คือ ด้วยจิตเป็นเหตุ.

บทว่า **ยถาภูตํ ปชานาติ** - ย่อมรู้ตามความเป็นจริง คือ รู้ด้วยปัญญา. ท่านสงเคราะห์แม้การรู้ตามสัจจะอันเป็นส่วนเบื้องต้นด้วยการฟังตาม ในเมื่อกล่าวว่าย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า นี้ทุกข์.

บทว่า **โยนิโสมนสิกาโร** ได้แก่ มนสิการโดยอุบาย.

๑๘๔] ชาติุนานตฺตํ ปฏิจฺจ อูปฺปชฺชติ ผสฺสณานตฺตํ
ความต่างแห่งผัสสะอาศัยความต่างแห่งชาติเกิดขึ้น ความว่า ความต่างแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น อาศัยความต่างจักขุธารตุเป็นต้นเกิดขึ้น.

บทว่า **ผสฺสณานตฺตํ ปฏิจฺจ** - อาศัยความต่างแห่งผัสสะ คือ อาศัยความต่างแห่งจักขุสัมผัสเป็นต้น.

บทว่า **เวทณานานตฺตํ** - ความต่างแห่งเวทนา คือ ความต่างแห่งจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น.

บทว่า **สญฺญานานตฺตํ** - ความต่างแห่งสัญญา คือ ความต่างแห่งกามสัญญาเป็นต้น.

บทว่า **ตฺถกฺกูปฺปนานตฺตํ** - ความต่างแห่งความดำริ คือ ความต่างแห่งความดำริถึงกามเป็นต้น.

บทว่า **ฉนฺทณานตฺตํ** - ความต่างแห่งฉันทะ คือ ความต่างแห่งฉันทะย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ฉันทะในรูป ฉันทะในเสย เพราะความต่างแห่งความดำริ.

บทว่า **ปริพหนานตุตฺติ** - ความต่างแห่งความเร่าร้อน คือ ความต่างแห่งความเร่าร้อน ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ความเร่าร้อนในรูป ความเร่าร้อนในเสียง เพราะความต่างแห่งฉันทะ.

บทว่า **ปริยสนานตุตฺติ** - ความต่างแห่งการแสวงหา คือ ความต่างแห่งการแสวงหารูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะความต่างแห่งความเร่าร้อน.

บทว่า **ลาภนานตุตฺติ** - ความต่างแห่งการได้ คือ ความต่างแห่งการได้รูปเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะความต่างแห่งการแสวงหา.

จบ อรรถกถาธรรมนานัตตญาณนิกาย

ญาณปัญญาจกนิกาย

[๑๘๕] ปัญญาอันรู้ยังเป็นญาตัญญูญาณอย่างไร ปัญญาเครื่องกำหนดรู้เป็นตริณัญญูญาณ ปัญญาเครื่องละเป็นปริจจาคัญญูญาณ ปัญญาเครื่องเจริญเป็นเอกรสัญญูญาณ ปัญญาเครื่องกระทำให้แจ้ง เป็นผัสสนัญญูญาณ.

พระโยคาวจรรู้อย่างธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันรู้ธรรมนั้น ๆ แล้ว กำหนดรู้ธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันพิจารณาธรรมนั้น ๆ แล้ว ละธรรมใด ๆ ได้แล้ว เป็นอันสละธรรมนั้น ๆ แล้ว เจริญธรรมใด ๆ แล้ว

ธรรมนั้น ๆ ย่อมมีกิจเป็นอันเดียวกัน กระทำให้แจ้งธรรมใด ๆ แล้ว เป็นอันถูกต้องตามธรรมนั้น ๆ แล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาอันรู้ยิ่งเป็นญาติญาณ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้เป็นตริณญาณ ปัญญาเครื่องละเป็นปริจาคญาณ ปัญญาเครื่องเจริญเป็นเอกรัตถญาณ ปัญญาเครื่องกระทำให้แจ้งเป็นผัสสนญาณ.

๒๐ - ๒๔. อรรถกถาญาณปัญจกนิทเทศ

[๑๘๕] พึงทราบวินิจฉัยในญาณปัญจกนิทเทศดังต่อไปนี้. ท่านทำปุจฉาวิธานารวมเป็นอันเดียว เพราะมีความสัมพันธ์กันเป็นลำดับแห่งญาณ ๕ เหล่านั้น.

บทว่า อภิญญาตา โหนติ - เป็นผู้รู้แจ้งธรรมแล้ว คือ เป็นผู้รู้ด้วยดี ด้วยสามารถรู้ลักษณะแห่งสภาวะธรรม.

บทว่า ญาตา โหนติ - เป็นอันรู้ธรรมแล้ว คือ ชื่อว่า เป็นอันรู้แล้ว เพราะรู้ตามสภาพ ด้วยสามารถแห่งญาตปริยญา. เป็นอันรู้ธรรมเหล่านั้นแล้วด้วยญาณใด. ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ญาณนั้น. พึงทราบการเชื่อมว่า ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด. โดยนัยนี้พึงประกอบแม่ญาณที่เหลือ.

บทว่า **ปริณฺหตา โหนฺติ** - เป็นอันกำหนดรู้แล้ว คือ เป็นอันรู้โดยรอบด้วยสามารถแห่งสามัญลักษณะ.

บทว่า **ตีริตา โหนฺติ** - เป็นอันพิจารณาแล้ว คือ เข้าไปกำหนดให้ถึงพร้อมด้วยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งตีรณปริณฺหตา.

บทว่า **ปหีนา โหนฺติ** - เป็นอันละได้แล้ว คือ เป็นอันละนิจฺสัญญาเป็นต้น ด้วยอนิจจานุปัสนาญาณเป็นต้น ตั้งแต่กังกานุปัสนาญาณ.

บทว่า **ปริจฺจตุตา โหนฺติ** - เป็นอันสละแล้ว คือ เป็นอันทอดทิ้ง ด้วยสามารถแห่งการละนั่นเอง.

บทว่า **ภาวิตา โหนฺติ** - เป็นอันเจริญแล้ว คือ เป็นอันเจริญแล้ว และอบรมแล้ว.

บทว่า **เอกรธา โหนฺติ** - มีรสเป็นอันเดียวกัน คือ มีกิจอย่างเดียวกัน ด้วยการให้สำเร็จกิจของตน และด้วยการละลายตรงกันข้าม. หรือมีรสเป็นอันเดียวกัน ด้วยวิมุตติรส ด้วยการพ้นจากธรรมเป็นฝ่ายข้าศึก.

บทว่า **สจฺจิกตา โหนฺติ** - เป็นอันทำให้แจ้งแล้ว คือ เป็นอันทำให้ประจักษ์ว่า ผลธรรม ด้วยสามารถการได้ นิพพานธรรม ด้วยสามารถการแทงตลอด.

บทว่า **ผลสุตา โหนติ** - เป็นอันถูกต้องแล้ว คือ เป็นอันถูกต้อง คือ ได้รับผลด้วยการถูกต้อง ด้วยการได้ และด้วยการถูกต้อง ด้วยการแทงตลอด ท่านกล่าวญาณ ๕ เหล่านี้ ด้วยสามารถสุตมยญาณแล้วในหนหลัง. ในที่นี้ท่านกล่าวด้วยสามารถยงกิจของตนให้สำเร็จ.

จบ *อรรถกถาญาณปัญจกนิทเทศ*

ปฏิสัมภิทาญาณนิทเทศ

[๑๘๖] ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณอย่างไร ?

สัทธินทรีย์เป็นธรรม วิริยินทรีย์เป็นธรรม สตินทรีย์เป็นธรรม สมาธินทรีย์เป็นธรรม ปัญฺณินทรีย์เป็นธรรม สัทธินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง สตินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง สมาธินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัญฺณินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๓] สภาพว่าน้อมใจเธอเป็นอรรถ สภาพว่าประคองไว้ เป็นอรรถ สภาพว่าเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถ สภาพว่าไม่ฟังชานเป็นอรรถ สภาพว่าเห็นเป็นอรรถ สภาพว่าน้อมใจเชื่อเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าประคองไว้เป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าเข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าฟังชานเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพว่าเห็นเป็นอรรถอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะ อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าว ว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรูปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๔] การระบुพยัญชนะและนิรุตติ เพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การระบुพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณ เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย ญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าว ว่า ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๘๕] ญาณในธรรม ๕ ในอรรถ ๕ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณใน นิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใดเป็น อันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา-
ญาณ.

[๑๕๐] สัทธาพละเป็นธรรม วิริยพละเป็นธรรม สติพละ
เป็นธรรม สมาธิพละเป็นธรรม ปัญญาพละเป็นธรรม สัทธาพละ
เป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง สติพละเป็นธรรม
อย่างหนึ่ง สมาธิพละเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัญญาพละเป็นธรรมอย่าง
หนึ่ง พระโยคาวจรูธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้ธรรม
ต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุคังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

[๑๕๑] สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็น
อรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านเป็นอรรถ สภาพ
อันไม่หวั่นไหวเพราะความประมาทเป็นอรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหว
เพราะความฟุ้งซ่านเป็นอรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะอวิชาเป็น
อรรถ สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นอรรถ
อย่างหนึ่ง สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านเป็นอรรถอย่าง
หนึ่ง สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความประมาทเป็นอรรถอย่างหนึ่ง
สภาพอันไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่านเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาพอัน
ไม่หวั่นไหว เพราะอวิชาเป็นอรรถอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรูอรรถ

ต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณ
นั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
อรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๒] การระบุพยัญชนะและนิรุตติ เพื่อแสดงธรรม ๕
ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ
ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้
นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้
ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความ
ต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๓] ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ ๕ ประการ
ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถ
เป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ
เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้น
นั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๔] สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพช-
ฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ เป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ สติสัมโพชฌงค์ ... อุเบกขา-

สัมโพชฌงค์ เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็น ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๕] สภาพที่ตั้งมั่น สภาพที่เลือกเฟ้น สภาพที่ประกอบไว้ สภาพที่ผ่านชานไป สภาพที่สงบ สภาพที่ไม่ฟุ้งชาน สภาพที่พิจารณาหาทาง สภาพที่เข้าไปตั้งอยู่ เป็นอรรถ (แต่ละอย่าง) สภาพที่ตั้งมั่น ... สภาพที่พิจารณาหาทางเป็นอรรถอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๖] การระบупัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๗ ประการ การระบупัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๗ ประการ ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนี้ นั่น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๗] ญาณ. ในธรรม ๗ ประการ ญาณในอรรถ ๗ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๔ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณใน

อรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๘] สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ สัมมาทิฐิ... สัมมาสมาธิ เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ.

[๑๕๙] สภาพที่เห็น สภาพที่ดำริ สภาพที่กำหนดเอา สภาพที่เป็นสมุฏฐาน สภาพที่ขาวผ่อง สภาพที่ประคองไว้ สภาพที่ตั้งมั่น สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอรรถแต่ละอย่าง ๆ สภาพที่เห็น... สภาพที่ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอรรถอย่างหนึ่ง ๆ พระโยคาวจรรู้อรรถว่า ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ.

[๒๐๐] การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๘ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๘ ประการ ธรรม

นิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุคังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

[๒๐๑] ญาณในธรรม ๘ ประการ ญาณในอรรถ ๘ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๖ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุคังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุคังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

๒๕ - ๒๘. อรรถกถาปฏิสัมภิทาญาณนิตเทส

๑๘๖ - ๒๐๑] พึงทราบวินิจฉัยในปฏิสัมภิทาญาณนิตเทสดังต่อไปนี้. เพราะเมื่อท่านไม่กล่าวธรรมไว้ก็ไม่สามารถจะกล่าวถึงกิจของธรรมนั้นได้. ฉะนั้น จึงไม่สนใจลำดับที่ท่านยกขึ้นชี้แจงธรรมทั้งหลายก่อน. อรรถแห่งธรรมเป็นต้นท่านได้กล่าวไว้แล้ว.

พระสารีบุตรเถระกล่าวธรรมอันนับเนื่องด้วย **ธมฺม ศัพท์** ด้วยบทมีอาทิว่า **สทฺธินฺทฺริยํ ธมฺโม - สทฺธินฺทฺริยํ** เป็นธรรม เมื่อจะแสดงอรรถแห่ง นานตฺต ศัพท์ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อญฺโณ สทฺธินฺทฺริยํ ธมฺโม - สทฺธินฺทฺริยํ** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง. จริงอยู่ เมื่อท่านกล่าวว่า **อญฺโณ ธมฺโม** เป็นธรรมอย่างหนึ่ง เป็นอันท่านแสดงถึงความต่างกันแห่งธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ปฏฺวิทิตา - ฐฺเฬพะแล้ว** คือ ฐฺเฬโดยความเป็นธรรมเฉพาะหน้า ชื่อว่า ปราบกฏแล้ว. ด้วยบทนั้น ท่านกล่าวอรรถแห่งบทปฏิสัมภิทา.

พระสารีบุตรเถระแสดงถึงกิจมีการน้อมใจเชื่อเป็นต้น เป็นอรรถแห่งศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยบทมีอาทิว่า **อธิโมกฺขญฺโธ อตฺตฺโต - สภาพวาน้อมใจเชื่อเป็นอรรถ.**

บทว่า **สนทสฺสเสตุ** คือ เพื่อแสดงอย่างอื่นแก่ผู้ใคร่จะรู้ แต่เมื่อผู้อื่นฟังถ้อยคำก็ย่อมได้เหมือนกัน.

บทว่า **พยัญชนนิรุตุตาภิลาปะ** - การระบุพยัญชนะและนิรุตติ คือ นามพยัญชนะ นามนิรุตติ นามอภิลาปะ. ชื่อที่ยังอรรถให้ปรากฏชื่อว่า พยัญชนะ. ชื่อว่า นิรุตติ เพราะเจาะจงอย่างนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งหลายย่อมปรุงแต่งสิ่งที่เป็นสังขตะ** เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **สังขาร** แล้วกล่าวทำให้มีเหตุ, ท่านกล่าววว่า อภิลาปะ เพราะเป็นเหตุระบुความ.

อนึ่ง ชื่อว่า **นาม** นี้ มี ๔ อย่าง คือ สามัญนาม ๑ คุณนาม ๑ กิตติมนาม ๑ โอปปาติกนาม ๑. ในนาม ๔ อย่างนั้น ในปฐมกัปพระนามของพระราชว่า มหาสมมติราช เพราะมหาชนสมมติตั้งขึ้น ชื่อว่า **สามัญนาม** - นามโดยสามัญ.

ท่านกล่าวหมายถึง บทว่า **ดูก่อนวาเสฏฐะ และภารทวาชะ** เพราะเหตุที่ผู้เป็นหัวหน้า อันมหาชน สมมติดังนี้แล อักขระว่า **มหาชนสมมติ** จึงเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก.^๒

ชื่อที่ได้มาโดยคุณความคืออย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ปังสุกุกติภิกษุ วินัยชรริกษุ ตปิฎกชรริกษุ ผู้มีศรัทธา ผู้มีสติ ดังนี้ ชื่อว่า

คุณนาม - โดยคุณความดี. ชื่อโดยคุณความดีของพระตถาคต ตั้งหลายร้อยชื่อ มีอาทิว่า ภควา อรหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า

อสงฺเขยฺยานิ นามานิ สกุณฺณ มหาสิโน
กุณฺหิ นามํ อุตฺเทยฺย อปีนาม สหสฺสโต.

พระนามของพระตถาคตผู้แสวงหาคุณอัน
ยิ่งใหญ่ พร้อมด้วยคุณความดีมีนับไม่ถ้วน. บัณฑิต
ควรยกพระนาม ด้วยพระคุณซึ่งแสดง แม่ตั้งพัน
พระนาม.

ในวันตั้งชื่อเด็กที่เกิด พวกญาติพากันทำสักการะ แก่ทักษิณีย
บุคคล แล้วอยู่ใกล้ ๆ กำหนดตั้งชื่อว่า ทารกนี้ชื่อโน้น ดังนี้ นี้ชื่อว่า
กิตติมนาม - นามโดยมีเกียรติ.

อนึ่ง การบัญญัติแต่ก่อนก็ยังตกทอดถึงการบัญญัติต่อมา. โวหาร
แต่ก่อนก็ยังตกทอดถึงโวหารภายหลัง. เหมือนอย่างว่า แม่ในปริมกัป
ดวงจันทร์ก็ชื่อว่าจันทร์. แม่เดี๋ยวนี้ก็ยังชื่อว่าดวงจันทร์นั่นเอง. ในอดีต
ดวงอาทิตย์ สมุทฺร ปฐฺวี ก็ยังชื่อเหมือนเดิม ภูเขาที่ชื่อว่า ภูเขา.
แม่เดี๋ยวนี้ก็ยังชื่อว่าภูเขานั้นเอง. ชื่อว่า โอปปาติกนาม คือ เป็น
นามที่ผูกเกิด. ชื่อแม่ ๔ อย่างนี้ ก็เป็นชื่อเดิวนั่นเอง. ชื่อนั้นใช้เพียง
เป็นที่สังเกตของชาวโลก ว่าโดยปรมัตถ์ไม่มีอยู่. ส่วนอาจารย์พวกอื่น
กล่าวว่า ชื่อว่า นาม เป็นเสียงส่งถึงเนื้อความ.

ฟังทราบอรรถแห่งองค์มรรค คือ พลละและโพชฌงค์ โดย
ทำนองเดียวกับนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบ อรรถกถาปฏิสัมภิทาญาณนิตเทศ

ญาณัตตยานิทเทศ

[๒๐๒]ปัญญาในความต่างแห่งวิหารธรรม เป็นวิหารัฐญาณ
ปัญญาในความต่างแห่งสมาบัติ เป็นสมาปัตตัญญาณ ปัญญาในความ
ต่างแห่งวิหารสมาบัติ เป็นวิหารสมาปัตตัญญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิमितโดยความเป็นภย มีจิต
น้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิमित ถูกต้องแล้วซึ่งสังขารนิमितด้วย
ญาณ ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนั้นชื่อว่า อนิมิต-
วิหาร พิจารณาเห็นตัณหาอันเห็นอันโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไป
ในนิพพานอันไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้งถูกต้องแล้วตัณหาด้วยญาณ ย่อม
พิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นั้นชื่อว่า อัปปลहितวิหาร
พิจารณาเห็นความถึมมั่นว่าตนโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพาน
อันว่างจากตน ถูกต้องแล้วซึ่งความถึมมั่นว่าตนด้วยญาณ ย่อมพิจารณา
เห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนั้นชื่อว่า สุญญตวิหาร.

[๒๐๓] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิमितโดยความเป็น
ภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิमित เพิกเฉยความเป็นไป
แล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีสังขารนิमितแล้วยอมเข้าสมาบัติ
นี้ชื่อว่า อนิมิตสมาบัติ พิจารณาเห็นตัณหาอันเป็นที่ตั้งโดยความเป็น
ภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง เพิกเฉยความเป็น
ไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง แล้วยอม
เข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อัปปลิหิตสมาบัติ พิจารณาเห็นความถือนั่นว่าตน
โดยความเป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างจาก เพิกเฉยความ
เป็นไปตัว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างจากตน แล้วยอมเข้า
สมาบัติ นี้ชื่อว่า สุธมฺมุตสมาบัติ.

[๒๐๔] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นสังขารนิमित โดยความ
เป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีสังขารนิमित ถูกต้องแล้ว ๆ
ยอมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอัน
เป็นที่ดับ ไม่มีสังขารนิमित แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อนิมิตวิหาร-
สมาบัติ พิจารณาเห็นตัณหาอันเป็นที่ตั้งโดยความเป็นภย มิจิตน้อมไป
ในนิพพานอันไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ยอมเห็นความเสื่อม
ไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มี
ตัณหาเป็นที่ตั้ง แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า อัปปลิหิตวิหารสมาบัติ
พิจารณาเห็นความถือนั่นว่าตนโดยความเป็นภย มิจิตน้อมไปในนิพพาน

อันว่างจากตน ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนี้ถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างจากตน แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **สุญญตวิหารสมาบัติ**.

[๒๐๕] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีรูปนิमित ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี้ชื่อว่า **อนิมิตวิหาร** พิจารณาเห็นตณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี้ชื่อว่า **อัปปลหิตวิหาร** พิจารณาเห็นความถึอมั่นว่ารูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า **สุญญตวิหาร**.

[๒๐๖] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนี้ถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิमित แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อนิมิตสมาบัติ** พิจารณาเห็นตณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนี้ถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่ที่ตั้ง แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อัปปลหิตสมาบัติ** พิจารณาเห็นความถึอมั่นว่ารูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนี้ถึง

นิพพานอันเป็นที่ดับ วางเปล่าแล้วย่อมเข้าสมบัติ นี้ชื่อว่า **สุญญต-
สมบัติ**.

[๒๐๗] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปนิमितโดยความเป็นภย
มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
ไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิमित
แล้วย่อมเข้าสมบัติ นี้ชื่อว่า **อนิมิตวิหารสมบัติ** พิจารณาเห็น
ตณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอัน
ไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว
คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้วย่อมเข้าสมบัติ นี้ชื่อว่า
อัปณิหิตวิหารสมบัติ พิจารณาเห็นความถือนั้นว่ารูปโดยความเป็น
ภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความ
เสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับว่าง
เปล่าแล้วย่อมเข้าสมบัติ. นี้ชื่อว่า **สุญญตวิหารสมบัติ**.

[๒๐๘] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นเวทนานิมิต ฯลฯ สัตถุญา-
นิमित สังขารนิमित วิญญาณนิमित จักขุ ฯลฯ

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นชราและมรณะนิमितโดยความเป็นภย
มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม
ไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า **อนิมิตวิหาร** พิจารณาเห็นตณหาอันเป็น
ที่ตั้งแห่งชราและมรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันเป็น

มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป วิหารธรรม นี้ชื่อว่า
อัปปลิหิตวิหาร พิจารณาเห็นความถึ่มั่นชราและมรณะโดยความเป็น
ภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความ
เสื่อมไป วิหารธรรมนี้ ชื่อว่า **สุญญตวิหาร**.

[๒๐๕] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นชราและมรณะนิमितโดย
ความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित เพิกเฉยความเป็น
ไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีนิमित แล้วยอมเข้าสมาบัติ
นี้ชื่อว่า **อนิมิตตสมาบัติ** พิจารณาเห็นตณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งชราและ
มรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง เพิกเฉย
ความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้วยอม
เข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อัปปลิหิตตสมาบัติ** พิจารณาความถึ่มั่นชราและ
มรณะโดยความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่างเปล่า เพิกเฉย
ความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างเปล่า แล้วยอมเข้า
สมาบัติ นี้ชื่อว่า **สุญญตสมาบัติ**.

[๒๐๖] พระโยคาวจรพิจารณาเห็นชราและมรณะนิमितโดย
ความเป็นภย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีนิमित ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อม
เห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็น
ที่ดับ ไม่มีนิमित แล้วยอมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อนิมิตวิหารสมาบัติ**
พิจารณาเห็นตณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งชราและมรณะโดยความเป็นภย มี

จิตน้อมไปในนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป
เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ไม่มีที่ตั้ง แล้ว
ย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตฺตวิหารสมาบัติ** พิจารณาเห็นความ
ยี่ดมั่นชราและมรณะโดยความเป็นภัย มีจิตน้อมไปในนิพพานอันว่าง
เปล่า ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมไป เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว
คำนึงถึงนิพพานอันเป็นที่ดับ ว่างเปล่า แล้วย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่า
สุญญตฺตวิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารเป็นอย่างหนึ่ง อัปฺปณฺหิตฺตวิหารเป็น
อย่างหนึ่ง สุญญตฺตวิหารเป็นอย่างหนึ่ง อนิมิตตสมาบัติเป็นอย่างนี้
อัปฺปณฺหิตตสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง อัปฺปณฺหิตตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง
วิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง อัปฺปณฺหิตตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง
สุญญตฺตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างแห่ง
วิหารธรรม เป็นวิหารรัฐญาณ ปัญญาในความแตกต่างแห่งสมาบัติเป็น
สมาปัตตัญญาณ ปัญญาในความต่างแห่งวิหารสมาบัติเป็นวิหารสมา-
ปัตตัญญาณ.

อรรถกถาญาณัตถยานิทเทศ

[๒๐๒ - ๒๑๐] พึงทราบวินิจฉัยในญาณัตถยานิทเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า นิमित्तได้แก่ สังขารนิमित.

บทว่า อนิมิตฺเต ได้แก่ นิพพานอันเป็นปฏิปักษ์กับสังขารนิमित.

บทว่า อธิมุตฺตตฺตา . เพราะจิตน้อมไป คือ เพราะปล่อยจิตไปด้วยความน้อมไปในนิพพานนั้น.

บทว่า มุสฺส มุสฺส วยฺ ปสฺสตี - ถูกต้องแล้ว ถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นความเสื่อม คือ ถูกต้องแล้ว ถูกต้องแล้ว ซึ่งสังขารนิमितด้วยญาณ ย่อมเห็นความเสื่อมไฟแห่งสังขารนิमितนั้น ด้วยวิปัสสนาญาณ. ด้วยบทนี้เป็นอันสำเร็จถึงภังคานุปัสสนาญาณ. ภังคานุปัสสนานั้น ยังอนิจจานุปัสสนาให้สำเร็จ. อนิจจานุปัสสนา ยังทุกขานุปัสสนาให้สำเร็จ เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์. ทุกขานุปัสสนานั้น ยังอนัตตานุปัสสนาให้สำเร็จ เพราะสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นอนัตตา. เพราะเหตุนี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอนุปัสสนา ๓ ในบทนี้ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า อนิมิตฺโต วิหาโร - วิหารธรรมชื่อว่าอนิมิตฺตวิหาร คือ วิหารธรรมอันเป็นหมวด ๓ แห่งวิปัสสนานั้น ชื่อว่าอนิมิตฺตวิหาร

เพราะเหตุนี้มิได้โดยความเป็นภัย.

บทว่า ปณฺธิ ได้แก่ ตัณหา.

บทว่า อปฺปณฺหิตะ - ในนิพพานอันไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง คือ
ในนิพพานอันเป็นปฏิปักษ์ของตัณหา.

บทว่า อภินิเรสฺส ได้แก่ การถือนั่นตัวตน.

บทว่า สุญฺญเต ได้แก่ นิพพานอันว่างจากตัวตน.

บทว่า สุญฺญโต คือ ความสูญสิ้นแห่งละ ชื่อว่า สุญฺญต-
วิหาร.

บทว่า ปวตฺตํ อชฺฌนฺเพกฺขิตฺวา - เพิกเฉยความเป็นไปแล้ว คือ
เพิกเฉยความเป็นไปอันเป็นวิบากด้วยความวางเฉยในสังขาร. จริงอยู่
สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้พอใจความเป็นไปอันเป็นวิบากกล่าวคือ สุกฺคิ. แต่
พระโยคาวจรนี้ประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ เห็นความเป็นไปเช่นนั้นและ
สังขารทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมเพิกเฉยเสีย. เพราะว่าครั้น
เห็นอย่างนี้แล้วย่อมสามารถเข้าผลสมาบัติได้. ไม่สามารถเข้าได้โดย
ประการอื่น.

บทว่า อวชฺชิตฺวา - พิจารณาแล้ว คือ พิจารณาด้วยอวิชชนะ.

บทว่า สมากฺปชฺชติ - คือ ย่อมเข้าถึงผลสมาบัติ.

บทว่า **อนิมิตตา समाปत्ति** - สมาบัติอันหานิมิตมิได้ คือ
ชื่อว่าสมาบัติอันไม่มีนิमित เพราะเห็นนิमितโดยความเป็นภัยแล้วเข้าถึง.

บทว่า **อนิมิตฺตวิหารสมาปत्ติ** - วิหารสมาบัติอันหานิมิตมิได้
คือ มีเป็นสองอย่างด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาวิหาร และด้วยอำนาจแห่ง
ผลสมาบัติ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะจำแนกสังขารนิमितแล้วแสดงจึง
กล่าวบทมีอาทิว่า **รูปนิमित्त**. ควรจะกล่าวในการถือเอาชราและมรณะ
ท่านกล่าวไว้ก่อนแล้ว. เมื่อกล่าวด้วยบทมีอาทิว่า **อญฺโฆ อนิมิตฺต-**
วิหาโร อนิมิตฺตวิหารสมาบัติเป็นอย่างหนึ่ง พระสารีบุตรเถระแสดง
สรุปไว้แล้ว. ญาณในความต่างวิปัสสนาวิหารของผู้ตั้งอยู่ในสังขารเบก-
ขาญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งผลสมาบัติ ชื่อว่าวิหารัญญญาณ ญาณ
ในความต่างกันแห่งผลสมาบัติ ชื่อว่าสมาปัตตัญญญาณ. ญาณในความ
ต่างกันทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัญญญาณ

พระโยคาวจรผู้ประสงคฺจะน้อมไปด้วยวิปัสสนาวิหาร ย่อมยัง
วิปัสสนาวิหารให้เป็นไป. ประสงคฺยังจะน้อมไปด้วยผลสมาบัติวิหารขวน-
ขวายไปตามลำดับของวิปัสสนา ย่อมยังผลสมาบัติให้เป็นไป. ประสงคฺ
จะน้อมไปด้วยทั้งสองอย่างนั้น ย่อมยังทั้งสองอย่างนั้นให้เป็นไป. มี ๓

อย่างด้วยประสงค์ถึงบุคคล ด้วยประการฉะนี้. บทที่เหลืออันควรกล่าวไว้ในที่นี้ท่านกล่าวไว้แล้วในการพรรณนาถึงสังขารเบกขาญาณแล.

จบ อรรถกถาญาณัตถยนิทเทศ

อนันตริกสมาธิญาณนิทเทศ

[๒๑๑] ปัญญาในการตัดอาสวะขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่พึงชาน เป็นอนันตริกสมาธิญาณอย่างไร ?

เอกัคคจิตอันไม่พึงชานด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิญาณเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมณะมีก่อน ญาณมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสวะขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่พึงชาน เป็นอนันตริกสมาธิญาณ.

[๒๑๒] คำว่า อาสวะ ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ แต่ละอย่าง อันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไปด้วยโศดาปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโศดา-

ปัตติมรรคนี้ กามาสวะส่วนหยาบ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่
ร่วมกันกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้
ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้ กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ
อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคา-
มิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอนาคามิมรรคนี้ ภวาสวะ
อวิชชาทั้งสิ้นย่อมสิ้นไปด้วยอรหัตมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปใน
ขณะแห่งอรหัตมรรคนี้.

[๒๑๓] เอกัคตจิตอันไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งความไม่
พยายาท ฯ ล ฯ ด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญา ด้วยสามารถแห่งความ
ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งการกำหนดธรรม ด้วยสามารถแห่งญาณ
ด้วยสามารถแห่งความปราโมทย์

ด้วยสามารถแห่งปฐมฌาน ด้วยสามารถแห่งทุติยฌาน ด้วย
สามารถแห่งตติยฌาน ด้วยสามารถแห่งจตุตถฌาน ด้วยสามารถแห่ง
อากาสนัญญาตนสมาบัติ ด้วยสามารถแห่งวิญญาณ์ญาตนสมาบัติ
ด้วยสามารถแห่งอาภิญญาตนสมาบัติ ด้วยสามารถแห่งเนวสัญญานา-
สัญญญาตนสมาบัติ.

ด้วยสามารถแห่งปฐมวิกสิต ด้วยสามารถแห่งอาโปกสิต ด้วย
สามารถแห่งเตโชกสิต ด้วยสามารถแห่งวาโยกสิต ด้วยสามารถแห่ง
นీลกสิต ด้วยสามารถแห่งปีตกสิต ด้วยสามารถแห่งโลहितกสิต ด้วย

สามารถแห่งโศทกสถิน ด้วยสามารถแห่งอาสกสถิน ด้วยสามารถ
แห่งวิญญาณกสถิน

ด้วยสามารถแห่งพุทธานสติ ด้วยสามารถแห่งธรรมานุสติ ด้วย
สามารถแห่งสังฆานุสติ ด้วยสามารถแห่งสีตานุสติ ด้วยสามารถแห่ง
จาคานุสติ ด้วยสามารถแห่งเทวดานุสติ ด้วยสามารถแห่งอานาปานสติ
ด้วยสามารถแห่งมรณสติ ด้วยสามารถแห่งกายคตาสติ ด้วยสามารถ
แห่งอุปสมานุสติ

ด้วยสามารถแห่งอุทฐมาตกสังคยา ด้วยสามารถแห่งวินิลกสังคยา
ด้วยสามารถแห่งวิปฺพพกสังคยา ด้วยสามารถแห่งวิมิตกสังคยา ด้วย
สามารถแห่งวิกขาติกสังคยา ด้วยสามารถแห่งวิกขิตตกสังคยา ด้วย
ด้วยสามารถแห่งหตวิกขิตตกสังคยา ด้วยสามารถแห่งโลหิตกสังคยา
ด้วยสามารถแห่งปฺพุกสังคยา ด้วยสามารถแห่งอัญญิกสังคยา

ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้ายาว

ด้วยสามารถแห่งการหายใจออกยาว

ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้าสั้น

ด้วยสามารถแห่งการหายใจออกสั้น

ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้รู้แจ้งกลมทั้งปวงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้รู้แจ้งกลมทั้งปวงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความระงับกายสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความระงับกายสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งปิติหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งปิติหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งสุขหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งสุขหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตตสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตตสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความระงับจิตตสังขารหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความระงับจิตตสังขารหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความรู้แจ้งจิตหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความทำจิตให้บันเทิงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความตั้งจิตไว้หายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความตั้งจิตไว้หายใจออก

ด้วยสามารถแห่งความเปลื้องจิตหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งความเปลื้องจิตหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความดับหายใจออก

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า

ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก

เป็นสมาธิแต่ละอย่าง ๆ ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสมาธินั้น
อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมณะมีก่อน ญาณมีภายหลัง
ด้วยประการดังนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสวะขาดเพราะความ
บริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่พึงช้าน เป็นอนันตริกสมาธิญาณ.

[๒๑๔] คำว่า อาสวะ ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน
อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามาสวะ
ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไปด้วยโศคา-
ปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโศคาปัตติมรรคนี้.

กามาสวะส่วนหยาบ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป
ในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 863

กามาสาระทั้งสี่ ภาวสาระ อวิชชาสาระ อันตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสาระนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค อาสาระเหล่านี้ย่อมสิ้นไป
ในขณะที่แห่งอนาคามิมรรคนี้.

ภาวสาระ อวิชชาสาระ ย่อมในรูปไม่มีส่วนเหลือด้วยอรหัตมรรค
อาสาระเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะที่แห่งอรหัตมรรคนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดอาสาระ
ขาด เพราะความบริสุทธิ์แห่งสมาธิอันเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่าน เป็นอานัน-
ตริกสมาธิญาณ.

อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณนิเทศ

[๒๑๑ - ๒๑๔] ฟังทราบวินิจฉัยในอานันตริกสมาธิญาณนิเทศ
ดังต่อไปนี้. ในบทมีอาทิว่า **เนกขัมมวเสน** - ด้วยสามารถแห่งเนก-
ขัมมะมือธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมทั้งหลาย คือ เนกขัมมะ อภัยบาท
อาโลกสัญญา การกำหนดธรรมที่ไม่ฟุ้งซ่าน ญาณและปราโมทย์
ประกอบด้วยอุปจารมาน ของพระสุกขวิปัสสก เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส
นั้น ๆ สัมปยุตด้วยจิตดวงเดียวเท่านั้น.

บทว่า **จิตตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺโขโป** - เอกคฺคาจิตอันไม่
ฟุ้งซ่าน คือ ความเป็นจิตเลิศดวงเดียว ชื่อว่า **เอกคฺคา**. ชื่อว่า

อวิกเขปะ เพราะจิตไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยเอกัคคานัน.

อธิบายว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน กล่าวคือ ความที่จิตเป็นเอกัคตา.

บทว่า **สมาธิ** ความว่า ชื่อว่าสมาธิ เพราะจิตตั้งอยู่เสมอใน
อารมณ์เดียว.

บทว่า **ตสฺส สมาธิสฺส วเสน** - ด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น
คือ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิมีประการดังกล่าวแล้ว เพราะรู้ตามความเป็น
จริงแห่งจิตตั้งมั่นแล้ว ด้วยอุปปจารสมาธิ.

บทว่า **อุปปชฺชติ ญาณ** - ญาณย่อมเกิดขึ้น คือ มรรคญาณ
ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ.

บทว่า **จิยนฺติ** - ย่อมสิ้นไป ด้วยสามารถการตัดขาด.

บทว่า **อิติ** เป็นบทสรุปอรรถมีประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ปรหมํ สมฺโถ** - สมณะมีก่อน คือ สมาธิย่อมมีในส่วน
เบื้องต้น.

บทว่า **ปจฺจนา ญาณ** - ญาณมีภายหลัง คือ ญาณย่อมมีใน
ขณะมรรค ในส่วนหลัง.

บทว่า **กามาสโว** - กามาสวะ คือ รากะประกอบด้วยกามคุณ.

บทว่า **ภวาสโว** - ภวาสวะ คือ ฉันทรากะในรูปภพ อรูปภพ
ความใคร่ในฉาน รากะเกิดร่วมกับผัสสคติภูฏี ความปรารถนาด้วย
สามารถแห่งภพ.

บทว่า **ทัญญาสโว** - ทัญญาสวะ คือ ทัญญู ๖๒.

บทว่า **อวิชชาสโว** อวิชชาสโว - คือ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ มีทุกข์เป็นต้น. ท่านทำคำถามตามโอกาสด้วยสัตตมีวิภัติ แล้วแสดงความสิ้นอาสวะด้วยมรรค ทำความสิ้นอาสวะด้วยบทมีอาทิว่า **โสตา-ปคฺคติมคฺคเตน** - ด้วยโสตาปคฺคติมรรค แล้วจึงทำคำตอบตามโอกาสด้วยบทว่า **เอตฺถ**. ท่านอธิบายว่า ในขณะที่แห่งมรรค.

บทว่า **อนวเสโส** - ไม่มีส่วนเหลือ คือ อาสวะไม่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า **อนวเสสะ**.

บทว่า **อปายคฺคณีนโย** - อันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่อบาย ได้แก่ นรก กำเนิดเดียรัจฉาน เปรตวิสัยและอสุรกายทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า **อบาย** เพราะปราศจากความเจริญ คือความสุข.

ชื่อว่า **อปายคฺคณีนโย** เพราะอรรถว่ายังบุคคลที่มีอาสวะให้ไปสู่อบาย. ท่านกล่าวอาสวักขยกถาไว้แล้วในทุกไตรปิฎกนิกาย.

บทว่า **อวิกุเขปวเสน** - ด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน คือ ด้วยสามารถแห่งสมาธิเป็นอุปนิสัยแห่งสมาธิอันเป็นไปอยู่.

ในบทว่า **ปฐฺวิกสิณวเสน** - ด้วยสามารถแห่งปฐฺวิกสิณ เป็นอาทิมืดความดังต่อไปนี้ ท่านกล่าวถึงกสิณ ๑๐ ด้วยสามารถแห่งอัปนาสมาธิอันมีกสิณเป็นอารมณ์. ท่านกล่าวพุทธานุสติเป็นต้น มรณสติ และอุปสมานุสติ ด้วยสามารถแห่งอุปจารฉาน. ท่านกล่าวอานาปาน

สติ และกายคตาสติ ด้วยสามารถแห่งอัปนาสมาธิ. ท่านกล่าว
อสุภะ ๑๐ ด้วยสามารถแห่งปฐมฌาน.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุสติ.
พุทธานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า อติปิ
โส ภควา อรหํ. ด้วยสามารถแห่งพุทธานุสตินั้น.

อนึ่ง การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า ธรรมานุสติ.
ธรรมนานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า
สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า สังฆานุสติ. สังฆา-
नुสตินี้ เป็นชื่อของสติมีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์มีอาทิว่า สุปฏิปนุโน
ภควโต สาวกสงฺโฆ.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า สีลานุสติ. สีลานุสตินี้
เป็นชื่อของสติมีคุณของศีล คือ ความที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภจาคะ ชื่อว่า จาคานุสติ. จาคานุสตินี้
เป็นชื่อของสติมีคุณของการบริจาค คือ ความเป็นผู้เสียสละเป็นต้น
เป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภเวทนาจิตทั้งหลาย ชื่อว่า เทวตานุสติ.
เทวตานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีคุณคือศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นอารมณ์

ตั้งเทวดาไว้ในที่เผชิญหน้า.

สติเกิดขึ้นปรารภอานาปานะ - หายใจเข้าหายใจออก ชื่อว่า **อานาปานสติ**. อานาปานสตินี้ เป็นชื่อของสติมีอานาปานนิมิตเป็นอารมณ์.

สติเกิดขึ้นปรารภความตาย ชื่อว่า **มรณสติ**. มรณสตินี้ เป็นชื่อของสติมีมรณะ กล่าวคือ การตัดชีวิตดิณทรีย์อันนับเนื่องในภพหนึ่ง เป็นอารมณ์.

สติเป็นไปในสรีระที่เรียกว่า กาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งปฏิภูลทั้งหลายมีผมเป็นต้นอันน่าเกลียด. หรือไปสู่กายเช่นนั้น ชื่อว่า **กายคตสติ**. เมื่อควรจะกล่าวว่า **กายคตสติ** ท่านไม่ทำเป็นรัสสะ กล่าวว่าเป็น **กายคตสติ**. แม้ในที่นี้ก็เหมือนกัน ท่านกล่าวว่า **กายคตสติ** **กต** เป็นชื่อของสติมีปฏิภูลนิมิต ในส่วนของกายมีผมเป็นต้น เป็นอารมณ์.

การระลึกถึงเกิดขึ้นปรารภอุปสมะ - ความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสติ**. อุปสมานุสตินี้ เป็นชื่อของสติมีการสงบทุกข์ทั้งปวง เป็นอารมณ์.

อสุภะ ๑๐ มีอรรถได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

เพื่อแสดงถึงประเภทของอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิ ท่านจึงกล่าว **ทิฆัม อสุสาสวเสน** ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้ายาว คือ ด้วยสามารถแห่งการหายใจเข้า ที่ท่านกล่าวแล้วว่า **ทิฆัม** - ยาว.

ดังที่ท่านกล่าวว่า **ทึฆฺม วา อุตฺตสนฺโตะ ทึฆฺม อุตฺตสามิติ ปชานาติ-**
เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ว่า เราหายใจเข้ายาว. แม้ในบทที่เหลือก็มี
นัยนี้.

บทว่า **ปตฺตสมฺภยํ กายสงฺขารํ** - การระงับกายสังขาร คือ
ระงับ คือ สงบกายสังขาร อันได้แก่การหายใจเข้าและการหายใจออก
อย่างหยาบ. ท่านกล่าวอุปมาสมาธิ ด้วยหมวด ๔ นี้ คือ **ทึฆฺม - ยาว ๑**
รสฺสู - สั้น ๑ รู้แจ้งกายทั้งปวง ๑ ระงับกายสังขาร ๑.

บทว่า **ปีติปฺภิสฺสเวทิ** - รู้แจ้งปีติ คือ ทำปีติให้ปรากฏ.

บทว่า **จิตฺตสงฺขารปฺภิสฺสเวทิ** - รู้แจ้งจิตตสังขาร คือ ทำ
จิตตสังขาร อันได้แก่ สัญญา เวทนา ให้ปรากฏ.

บทว่า **อภิปรโมทยํ จิตฺตํ** - ทำจิตให้บันเทิง.

บทว่า **สมาทหํ จิตฺตํ** - ความตั้งจิตไว้ คือ ตั้งจิตไว้เสมอใน
อารมณ์.

บทว่า **วิโมจยํ จิตฺตํ** - ความเปลื้องจิต คือ เปลื้องจิตจาก
นิเวรณเป็นต้น.

ท่านกล่าวหมวด ๔ คือ **ปีติปฺภิสฺสเวทิ** - รู้แจ้งปีติ ๑ **สุขปฺภิ-**
สฺสเวทิ - รู้แจ้งสุข ๑ **จิตฺตสงฺขารปฺภิสฺสเวทิ** - รู้แจ้งจิตตสังขาร ๑
ปตฺตสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ ระงับจิตตสังขาร ๑.

และหมวด ๔ คือ **จิตตปฏิสัทธิ** - รู้แจ้งจิต ๑ **อภิปรโมทย์**
จิตต์ - ทำจิตให้บันเทิง ๑ **สมาทหิ จิตต์** - ความตั้งจิตไว้ ๑ **วิโมจยิ**
จิตต์ - ความเปลื้องจิต ๑ **ด้วยอัปนาสมาธิ** และ**ด้วยสมาธิอันสัมปยุตด้วย**
วิปัสสนา.

บทว่า **อนิจจานุปสฺสตี** - การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง คือ
ท่านกล่าวด้วยสามารถพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง.

บทว่า **วิราทานุปสฺสตี** - การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด คือ
ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย.

บทว่า **นิโรธานุปสฺสตี** - การพิจารณาเห็นความดับ คือ ท่าน
กล่าวด้วยสามารถแห่งการทำลาย.

บทว่า **ปฏินิสฺสัคคานุปสฺสตี** - การพิจารณาเห็นความสลละคืน
ท่านกล่าวด้วยสามารถอุฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งการออกไป.

จริงอยู่ การพิจารณาเห็นความสลละคืนนั้น ย่อมสลละกิเลสกับ
ด้วยขันธาสังขาร ด้วยสามารถทั้งคะ อนึ่ง ย่อมแล่นไปเพราะ
น้อมจิตไปในนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น ด้วยเห็นโทษใน
สังขตธรรม. ท่านกล่าวหมวด ๔ นี้ ด้วยสามารถแห่งสมาธิอันสัมปยุต
ด้วยวิปัสสนา.

อนึ่ง ในบทนี้ว่า **อสุสาสวเสน ปสฺสาสวเสน** - ด้วยสามารถ
แห่งการหายใจเข้า ด้วยสามารถแห่งการหายใจออก ท่านกล่าวถือเอา

เพียงความเป็นไปแห่งการหายใจเข้าและการหายใจออก มิใช่กล่าวถึง
ด้วยสามารถการทำหายใจเข้าหายใจออกเป็นอารมณ์. ส่วนความพิสดาร
ในบทนี้จักมีแจ้งในอานาปานกถา.

จบ อรรถกถาอานันตริกสมาธิญาณนิตเทศ

อรณวิหารญาณนิตเทศ

[๒๑๕] ทัสนาธิปไตย วิหาราธิคมอันสงบ และปัญญาใน
ความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปในผลสมาบัติอันประณีต เป็นอรณ-
วิหารญาณอย่างไร ?

คำว่า **ทสฺสนาธิปไตย** ความว่า อนิจจานุปัสนา ทุกขา-
นุปัสนา อนัตตานุปัสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณา
เห็นความทุกข์ การพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา ในรูป ในเวทนา
ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ในจักขุ ฯลฯ ในขราและมรณะ
เป็นทสฺสนาธิปไตยแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๑๖] คำว่า **สนฺโต จ วิหาราธิคโม** ความว่า สุญญต-
วิหาร อนิมิต্তวิหาร อัปฺปนฺนิตฺตวิหาร เป็นวิหาราธิคมอันสงบแต่ละ
อย่าง ๆ .

คำว่า **ปณิธานมุตตา** ความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปใน
ธรรมอันว่างเปล่า ความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปในธรรมอันไม่มีนิमित
ความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปในธรรมอันไม่มีที่ตั้ง และความที่จิต
เป็นธรรมชาตินุ่มไปในผลสมาบัติอันประณีตและอย่าง ๆ

คำว่า **อรณวิหาร** ความว่า ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน
จตุตถฌาน อากาสนัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวส์ัญญานาสัญญาตน-
สมาบัติ เป็นอรณวิหารแต่ละอย่าง ๆ.

คำว่า **อรณวิหาร** ความว่า ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะอรรถว่า
กระไร ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะอรรถว่า นำเสียงซึ่งนิรณด้วยปฐม-
ฌาน นำเสียงซึ่งวิตกวิจารณ์ด้วยทุตติฌาน นำเสียงซึ่งปีติด้วยตติยฌาน
นำเสียงซึ่งสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน นำเสียงซึ่งรูปสัญญา ปุจฉาสัญญา-
นันทตสัญญา ด้วยอากาสนัญจายตนสมาบัติ นำเสียงซึ่งอากาสนัญ-
จายตนสัญญา ด้วยวิญญาณ์ญจายตนสมาบัติ นำเสียงซึ่งวิญญาณ์ญา-
ยตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ นำเสียงซึ่งอากิญจัญญายตน-
สัญญา ด้วยเนวส์ัญญานาสัญญาตนสมาบัติ นี้ชื่อว่าอรณวิหาร.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ ทสฺนาริปไตย วิหาราริคม
อันสงบ และปัญญาในความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปในผลสมาบัติอัน
ประณีต เป็นอรณวิหารญาณ.

๓๓. อรรถถาอรณวิหารญาณิทเทศ

[๒๑๕ - ๒๑๖] พึงทราบวินิจฉัยในอรณวิหารญาณิทเทศ ดังต่อไปนี้. อนิจจานุปัสนาเป็นต้น มีเนื้อความได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **สุญฺญโต วิหาโร** - สุญฺญตวิหาร ได้แก่ อรหัตผล-สมาบัติอันเป็นไปแล้วโดยอาการแห่งสุญฺญตะคือความว่างเปล่าของผู้ตั้งอยู่ในอนัตตานุปัสนา.

บทว่า **อนิมิตฺโต วิหาโร** - อนิมิตฺตวิหาร ได้แก่ อรหัตผล-สมาบัติอันเป็นไปแล้วโดยอาการแห่งอนิมิตตะ คือไม่มีนิमित ของผู้ตั้งอยู่ในอนิจจานุปัสนา.

บทว่า **อปฺปณฺหิต วิหาโร** - อปฺปณฺหิตวิหาร ได้แก่ อรหัตผลสมาบัติโดยอาการแห่งอปฺปณฺหิตะ คือ ไม่ตั้งอยู่ ของผู้ตั้งอยู่ในทุกขานุปัสนา.

บทว่า **สุญฺญเต อธิมุตฺตา** ความที่จิตเป็นธรรมชาติอ่อนไปในธรรมอันว่างเปล่า ได้แก่ ความที่จิตอ่อนไปในธรรมชาติอันว่างเปล่า ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งผลสมาบัติ. แม้ในสองบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ด้วยบทมีอาทิว่า **ปรมฺม ฌานํ** - ปรมฺมฌาน ท่านกล่าวถึงฌานสมาบัติอันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาของผู้ใคร่ เพื่อจะเข้าถึงอรหัตผล-

สมาบัติ. จริงอยู่ วิปัสสนาผลสมาบัติ และฌานสมาบัติอันนุ่มไปเพื่อ
ความประณีตของพระอรหันต์เท่านั้น ย่อมควรเพื่อกล่าวว่า อรณวิหาร
คือความสงบ ความหมดทุกข์ เพราะละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว.

บทว่า ปฐมฌาน ฌานเนน นีวรณหฺรตีติ อรณวิหารโ-

ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะนำออกเสียดังนิวรรณ์ด้วยปฐมฌาน. อธิบายว่า
ปฐมฌานนั้นชื่อว่าอรณวิหาร เพราะองค์ประกอบแห่งปฐมฌาน ย่อม
นำออกเสียดังนิวรรณ์ด้วยปฐมฌาน. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือน
กัน. พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงปฐมฌานนำออกเสียดังนิวรรณ์ เพราะ
ปฐมฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรรณ์ แม้พระอรหันต์จะไม่มีนิวรรณ์.

หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงยกอรณวิหารญาณขึ้นแสดง ๓
อย่างด้วยสามารถแห่งการนุ่มไป เพื่อความประณีตแห่งวิปัสสนา ผล
และสมาบัติแล้วชี้แจงว่าฌานสมาบัตินั้นแหละเป็นอรณวิหาร. ตอบว่า ๓
อย่างนั้นสำเร็จแล้ว เพราะอรณวิหาร ด้วยสามารถอุทเทส. ความที่ฌาน
สมาบัติอันเป็นภูมิของผลสมาบัติและวิปัสสนา เมื่อท่านไม่กล่าวไว้ ก็
ย่อมไม่สำเร็จ. เพราะฉะนั้น เพื่อยังอรณวิหารที่ไม่สำเร็จนั้นแหละ
ให้สำเร็จ พึงทราบที่ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า ปฐมฌานเป็นอรณวิหาร.

จริงอยู่ ความที่ฌานสมาบัติเหล่านั้นเป็นอรณวิหาร แม้ไม่
สำเร็จด้วยสามารถแห่งอุทเทส ก็เป็นอันสำเร็จได้ เพราะท่านกล่าวไว้

แล้วในนิทเทส. อีกอย่างหนึ่ง โดยนัยที่ท่านประกอบอภินิหารไว้แล้ว
พึงประกอบแล้วถือเอาดังนี้ อนิจจานุปัสนา ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำ
ออกเสียซึ่งนิจสัญญา. ทุกขานุปัสนา ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออก
เสียซึ่งสุขสัญญา. อนัตตานุปัตสนา ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสีย
ซึ่งอัตตสัญญา. สุกขัตตวิหาร ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสียซึ่ง
ความไม่ว่างเปล่า อนิมิตวิหาร ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสีย
ซึ่งนิमित. อปฺปณฺหิตวิหาร ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสียซึ่งความ
ตั้งไว้. สุลฺลยาธิมุตฺตตา - ความที่จิตเป็นธรรมชาตินุ่มไปในธรรม
อันว่างเปล่า ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสียซึ่งความนุ่มไปใน
ธรรมอันไม่ว่างเปล่า. อนิมิตฺตาธิมุตฺตตา - ความที่จิตเป็นธรรมชาติ
นุ่มไปในธรรมอันไม่มีนิमित. ชื่อว่าอภินิหาร เพราะนำออกเสียซึ่ง
ความนุ่มไปในธรรมอันมีนิमित. อปฺปณฺหิตาธิมุตฺตตา - ความที่จิต
เป็นธรรมชาตินุ่มไปในธรรมอันไม่มีที่ตั้ง ชื่อว่าอภินิหาร เพราะ
นำออกเสียซึ่งความนุ่มไปในธรรมอันมีที่ตั้ง.

จบ อรรถกถาอภินิหารญาณนิทเทส

นิโรธสมาปัตติญาณนิเทศ

[๒๑๗] ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญ ด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจรिया ๑๖ และด้วยสมาธิจรिया ๕ เป็นนิโรธสมาปัตติญาณอย่างไร ?

คำว่า **ด้วยพละ ๒** ความว่า พละ ๒ คือสมถพละ ๑ วิปัสสนา-พละ ๑.

[๒๑๘] สมถพละเป็นไหน ? ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ ด้วยสามารถแห่งความไม่พยาบาท ด้วยสามารถแห่งอาโลกสัญญา ด้วยสามารถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก เป็นสมถพละแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๑๙] คำว่า **สมถพล์** ความว่า ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าสมถพละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะนิวรรณ์ ด้วยปฐมฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะวิตกวิจารณ์ ด้วยทุติยฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะปิติ ด้วยตติยฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ ด้วยจตุตถฌาน ไม่หวั่นไหวเพราะรูปสัญญา ปุทธิสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสา-

นัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวเพราะอาภาสนัญจายตนสังขยา ด้วย
วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวเพราะอาภิจัญจายตนสังขยา
ด้วยเนวสังขยานาสัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่งไม่
คลอนแคลน เพราะอุทัจจะ เพราะกิเลสอันสหระคด้วยอุทัจจะ และ
เพราะขันธ นี้ชื่อว่าสมถผละ.

[๒๒๐] วิปัสสนาผละเป็นไฉน ? อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัส-
สนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์านุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา
ปนิสติกคานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป ฯลฯ การ
พิจารณาเห็นความสละคืนในรูป ฯลฯ ในเวทนา ในสังขยา ใน
สังขาร ในวิญญาณ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในจักขุ ฯลฯ ใน
ชราและมรณะ ฯลฯ การพิจารณาเห็นความสละคืนในชราและมรณะ
เป็นวิปัสสนาผละแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๒๑] คำว่า วิปัสสนาผลั ความว่า ชื่อว่าวิปัสสนาผละ
เพราะอรรถว่าอะไร ?

ชื่อว่าวิปัสสนาผละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะนิจ-
สังขยา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะสุขสังขยา ด้วยทุกขา-
นุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะอัตสังขยา ด้วยอนัตตานุปัสสนา ไม่หวั่น-
ไหวเพราะความเพลิดเพลิน ด้วยนิพพิทานุปัสสนา ไม่หวั่นไหว เพราะ
ความกำหนด ด้วยวิจารณ์านุปัสสนา ไม่หวั่นไหว เพราะสมุทัย ด้วย

นิโรธานุปัตสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความถึอมั่น ด้วยปฏินิสสัคคานุปัตสนา ไม่หวั่นไหว ไม่กวัคแกว่ง ไม่คลอนแคลน เพราะอวิชา เพราะกิเลสอันสทรคตด้วยอวิชา และเพราะขันธ นี้ชื่อว่าวิปัตสนาพละ.

[๒๒๒] คำว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ ความว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ เป็นไฉน ? วิตกวิจารณ์เป็นวจีสังขารของท่านผู้เข้าทุติยฌานระงับไป ลมอัสสาสปีสสาสะเป็นกายสังขารของท่านผู้เข้าจตุตถฌานระงับไป สัญญาและเวทนาเป็นจิตตสังขารของท่านผู้เข้าสัญญาเวทียตนิโรธ ระงับไปด้วยการระงับสังขาร ๓ เหล่านี้.

[๒๒๓] คำว่า ด้วยญาณจรिया ๑๖ ความว่า ด้วยญาณจรिया ๑๖ เป็นไฉน ? อนิจจานุปัตสนา ทุกขานุปัตสนา อนัตตานุปัตสนา นิพพิทานุปัตสนา วิศวคานุปัตสนา นิโรธานุปัตสนา ปฏินิสสัคคานุปัตสนา วิวัฏฏนานุปัตสนา โสคาปัตติมรรค โสคาปัตตติผลสมาบัติ สกทาคามิมรรค สกทาคามิผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามิผลสมาบัติ อรหัตมรรค อรหัตผลสมาบัติ เป็นญาณจรियाแต่ละอย่างๆ ด้วยญาณจรिया ๑๖ นี้.

[๒๒๔] คำว่า ด้วยสมาธิจรिया ๕ ความว่า ด้วยสมาธิจรिया ๕ เป็นไฉน ? ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสนัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นสมาธิจรियाแต่ละอย่างๆ วิตกวิจารณ์

ปีติ สุข และเอกกตาคจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน ฯลฯ
วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกกตาคจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้เนว-
สัณฺณานาสัณฺณายตนสมาบัติ ด้วยสมาธิจรिया ๕ นี้.

[๒๒๕] คำว่า วลี ความว่า วลี ๕ ประการ คือ อาวัชช-
นาวลี ๑ สมุปป์ชนาวลี ๑ อธิฏฐานาวลี ๑ วุฏฐานาวลี ๑ ปัจจเวก-
ขณาวลี ๑.

สมาปัตติลาภีบุคคลค้ำนั่งถึงปฐมฌานได้ ถามที่และขณะ
ตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการค้ำนั่งถึง เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่าอาวัชชนาวลี สมาปัตติลาภีบุคคลเข้าปฐมฌานได้ ณ สถานที่และ
ขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการเข้า เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่าสมุปป์ชนาวลี สมาปัตติลาภีบุคคล อธิฏฐานปฐมฌานได้ ณ
สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการอธิฏฐาน
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอธิฏฐานาวลี สมาปัตติลาภีบุคคลออกปฐมฌานได้
ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการออกก็เพราะ
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวุฏฐานาวลี สมาปัตติลาภีบุคคลพิจารณาปฐมฌานได้
ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการพิจารณา
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าปัจจเวกขณาวลี สมาปัตติลาภีบุคคลค้ำนั่งถึงทุติย-
ฌาน ฯลฯ เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนสมาบัติได้ ณ สถานที่และขณะ
ตามที่ปรารธนา ไม่มีความแน่นซ้าในการค้ำนั่งถึง เพราะเหตุนี้จึง

ชื่อว่าอวิชชานาวสี สมบัติตติยาภิบุคคตเข้า ฯลฯ อธิฐฐาน ออก
พิจารณาเนวสัจญานาสัจญายตนสมบัติได้ ณ สถานที่และขณะตามที่
ปรารถนา ไม่มีความเน้นซ้ำในการพิจารณา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า
ปัจจเวกขณวสี วสี ๕ ประการนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเป็นผู้มี
ความชำนาญ ด้วยความเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ด้วยความระงับ
สังขาร ๓ ด้วยญาณจรिया ๖ และด้วยสมาธิจรिया ๘ เป็นนิโรธสมา-
ปัตติญาณ.

๓๔. อรรถกถานิโรธสมาปัตติญาณนิตเทศ

[๒๑๗ - ๒๒๕] พึงทราบวินิจฉัยในนิโรธสมาปัตติญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้.

บทว่า สมถพล - สมถพละ ความว่า ชื่อว่า สมถะ เพราะ
อรรถว่า สงบธรรมเป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น. สมถะนั้นแหละ
ชื่อว่าเป็นพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. เพราะพระอนาคามีและ
พระอรหันต์นั้นแหละเป็นผู้ถึงความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ด้วย
การละกามฉันทะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ ท่านจึงทำสมาธิของพระ-

อนาคามีและพระอรหันต์เหล่านั้นว่า **พลปรตุโต** - ผู้ถึงซึ่งกำลังแล้ว
จึงกล่าวว่า **สมถพล** มิใช่ของคนอื่น. ปาฐะว่า **สมาธิพล** บ้าง.

บทว่า **วิปัสสนาพล** - วิปัสสนาพละ ความว่า ชื่อว่า **วิปัสสนา**
เพราะอรรถว่าเห็นธรรม ด้วยอาการหลายอย่างโดยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น. วิปัสสนานั้นแหละ ชื่อว่าเป็นพละ เพราะอรรถว่าไม่
หวั่นไหว. วิปัสสนาญาณถึงซึ่งกำลังของพระอริยเจ้าทั้งสองเหล่านั้น.

สมถพละ เพื่อสงบจิตตสันดานโดยลำดับ และเพื่อดำเนินไปใน
นิโรธ. ส่วนวิปัสสนาพละ เพื่อแสดงโทษในวิภูฏะ และเพื่อแสดง
อานิสงส์ในนิโรธ.

บทว่า **นิวรณ** - เป็นสัตตมมีวิภัตติลงในอรรถแห่งนิมิตตสัตตมมี
แปลว่า ในเพราะนิวรณ. อธิบายว่า มีนิวรณเป็นนิมิต มีนิวรณเป็น
ปัจจัย. หรือเป็นสัตตมมีวิภัตติลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ แปลว่า เพราะ
นิวรณ.

บทว่า **น กมุปติ** - -ไม่หวั่นไหว ได้แก่ บุคคลผู้มีความพร้อม
ในฌาน. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิสัมปยุตด้วยฌานนั้น ไม่หวั่นไหว ใน
เพราะนิวรณด้วยปฐมฌาน เพราะท่านประสงค์องค์แห่งฌานในบทว่า
ฌาน. ฟังถึงการประกอบนี้แหละ ในนิทเทศนี้.

บทว่า **อุทฺธจฺเจ จ** - ในเพราะอุทฺธจฺจะ คือ ในเพราะอุทฺธจฺจะอันเป็นจิตตูปบาทสหคตด้วยอุทฺธจฺจะ. อนึ่งบทว่า **อุทฺธจฺจํ** ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน. อุทฺธจฺจะนั้นมีความไม่สงบเป็นลักษณะ.

บทว่า **อุทฺธจฺจสทฺทกฺกิลฺลสฺส จ** - ในเพราะกิลฺลสฺสทฺทคต ด้วยอุทฺธจฺจะ ได้แก่ ในเพราะกิลฺล คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปฺปะอันสัมปยุตด้วยอุทฺธจฺจะ ถึงความเป็นกิลฺลเกิดขึ้นร่วมกัน สหคตด้วยอุทฺธจฺจะ. บทว่า **ขนฺธฺส จ** ในเพราะขันธฺ คือ ในเพราะขันธฺ ๔ อันสัมปยุตด้วยอุทฺธจฺจะ.

บทว่า **น กมฺปติ น จลติ น เวรติ** - ไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่ง ไม่คลอนแคลน เป็นไวพจน์ของกันและกัน. พึงประกอบว่า ไม่หวั่นไหว ในเพราะอุทฺธจฺจะ. ไม่กวัดแกว่ง ในเพราะกิลฺลสฺสทฺทคตด้วยอุทฺธจฺจะ. ไม่คลอนแคลน ในเพราะขันธฺทฺทคตด้วยอุทฺธจฺจะ. พึงทราบวิปัสสนาผลว่า เพราะท่านกล่าวอนุปัสสนา ๗ วิปัสสนาผลจึงเป็นอันบริบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนานั้นนั่นเอง.

บทว่า **อวิชฺชาย จ** - ในเพราะอวิชฺชา ได้แก่ ในเพราะอวิชฺชาในจิตตูปบาทอันเป็นอกุศล ๑๒ อย่าง. บทว่า **อวิชฺชาสทฺทกฺกิลฺลสฺส จ** - ในเพราะกิลฺลสฺสทฺทคตด้วยอวิชฺชา ได้แก่ กิลฺล คือ โลภะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา ถีนะ อุทฺธจฺจะ อหิริกะ อโนตตปฺปะอันสัมปยุตด้วยอวิชฺชาตามที่ประกอบไว้.

บทว่า **วีสุงขารา** - วิสังขาร ได้แก่ วิตก วิจารณ์. ชื่อว่า
วีสุงขารา เพราะอรรถว่าปรุ่่งแต่ง ให้เกิดวาทา เพราะบาลีว่า **ดูก่อน**
อาวุโสวิสาชะ บุคคลตรีกตรองก่อนแล้วจึงเปล่งวาทาในภายหลัง.
เพราะฉะนั้นวิตกวิจารณ์ จึงเป็นวิสังขาร.

บทว่า **กายสุงขารา** - กายสังขาร ได้แก่ ลมอัสสาสะปัสสาสะ.
ชื่อว่า **กายสุงขารา** เพราะอรรถว่า อังกายปรุ่่งแต่ง เพราะบาลีว่า
ดูก่อนอาวุโสวิสาชะ ธรรมเหล่านี้ คือ ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะอยู่
ในกาย เนื่องด้วยกาย. เพราะฉะนั้นลมอัสสาสะปัสสาสะ จึงเป็น
กายสังขาร.

บทว่า **สัจญญาเวทยิตนิโรธ** - สัจญญาเวทยิตนิโรธ คือ ดับ
สัจญญาและเวทนา. บทว่า **จิตตสุงขารา** - จิตตสังขาร ได้แก่ สัจญญา
และเวทนา. ชื่อว่า **จิตตสุงขารา** เพราะอรรถว่า อังจิตปรุ่่งแต่ง
เพราะบาลีว่า เจตสิกธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต. เพราะฉะนั้น สัจญญา
และเวทนา จึงเป็นจิตตสังขาร.

ในญาณจรियाทั้งหลาย ฟังทราบว่่า จรियाกถาอันเป็นเบื้องต้น
แห่งอนุปัสนานั้น ท่านกล่าวว่าญาณจรिया ด้วยสามารถแห่งอนุปัสนา
หรือด้วยวิวิฎฎณานุปัสนา แม้อนุปัสนาที่เหลือก็เป็นอันถือเอาไว้.

๑. บาลีว่า กายเณ ลังขรินุสติ กายสังขารา (โดยมาก แปลว่า ปรุ่่งแต่งกาย)

๒. จิตเตน ลังขรินุสติ จิตตสังขารา (โดยมาก แปลว่า ปรุ่่งแต่งจิต)

บทว่า โสฬสฺหิ ญาณจริยาหิ - ด้วยญาณจริยา ๑๖ เป็นกำหนดอย่างอุกกฤษฏ์ เพราะพระอนาคามีเป็นผู้มีกำลังบริบูรณ์ด้วยจริยาแม่ ๑๔ จะได้บรรลุอรหัตมรรคและอรหัตผลต่อไป.

ในบทว่า นวหิ สมာธิจริยาหิ - ด้วยสมาธิจริยา ๙ นี้ ฟังทราบความดังต่อไปนี้ จริยา ๘ ด้วยปฐมฌานเป็นต้น. จริยา ๑ ด้วยสามารถแห่งอุปจารฌานในธรรมทั้งปวงเพื่อได้ปฐมฌานเป็นต้น รวมเป็นสมาธิจริยา ๙. ถามว่า เพื่อความต่างกันแห่งพลจริยาเป็นอย่างไร ? ตอบว่า แม้ในสมถพละท่านกล่าวถึงอุปจารสมาธิไว้โดยปริยาย ๗ มีอาทิว่า เนกขมุขมวเสน. - ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ โยความพิสดารแห่งไปยาล คือ ละความไว้ ท่านกล่าวถึงอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิตามควรด้วยวาระ ๗๐ บริบูรณ์ มีอาทิว่า ปรมชฌานวเสน ด้วยสามารถแห่งปฐมฌาน. แม้ในสมาธิจริยาท่านก็กล่าวถึงอัปนาสมาธิไว้โดยปริยาย ๘ มีอาทิว่า ปรมํ ฌานํ.

ท่านกล่าวอุปจารสมาธิไว้โดยปริยาย ๘ มีอาทิว่า ปรมํ ฌานํ ปฏิลาภตถาย - เพื่อประโยชน์แก่การ ได้ปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิไว้ในที่ทั้งสอง. แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นก็ฟังทราบว่า ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ชื่อว่าจริยา เพราะอรรถว่ามีความชำนาญ. อนึ่ง ในวิปัสสนาพละ ท่านกล่าวอนุปัสนา ๗ ว่าวิปัสสนาพละ. และกล่าวอนุปัสนา ๗ ไว้ในญาณจริยา.

ทั้งท่านยังกล่าวอนุปัสนา ๘ มีวิวิฏฐานาอนุปัสนาเป็นต้น ให้แปลออกไป.
นี่เป็นความต่างกันแห่งอนุปัสนาเหล่านั้น. ส่วนอนุปัสนา ๗ ฟังทราบ
ว่า ชื่อว่าพละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ชื่อว่าจรียา เพราะอรรถว่า
มีความชำนาญ. เพื่อแก้สัทที่ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า วสัฏฐาตา ปญญา-
ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญ ท่านจึงกล่าวเป็นอิตถิลิงค์ วสัทธิ
ปลุจ วสัทธิโย คำว่า - วสัทธิ ๕. ท่านอธิบายว่า ความชำนาญ
นั่นแหละ ชื่อว่า วสัทธิ.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแก้ซึ่งวสัทธิเหล่านั้น ด้วยแสดงเป็นบุคคลา-
ธิภูฐานอีก จึงกล่าวบทมีอาทิว่า อาวุชชनावสัทธิ - ชำนาญในการนี้
ชื่อว่า อาวุชชनावสัทธิ เพราะมีความชำนาญในการนี้. ในบทที่
เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า ปฐม ฌานํ ยตฺถิจฺจกํ - คำนี้ถึงปฐมฌานได้ในที่
ที่ปรารธนา ความว่า สมาปัตติลาภบุคคลคำนึงในประเทศที่ตนปรารธนา
เป็นบ้านก็ตาม ป่าก็ตาม. บทว่า ยตฺถิจฺจกํ - ปรารธนาในกาลใด ความ
ว่า คำนึงในเวลาหนาวก็ตาม ร้อนก็ตาม. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ถึง
ปฐมฌานที่ปรารธนามีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ก็ตาม มีกสิณที่เหลือเป็น
๑. ขุ. ป. ๓๑/มติกาย.

อารมณ์ก็ตาม. แก่อย่างก่อนดีกว่า เพราะท่านกล่าวถึงความเป็นผู้ชำนาญาน แม้มีกสิณอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ไว้แล้ว.

บทว่า ยาวติจุกัม - ปรารธนาเพียงใด คือ คำนึงถึงกาลที่ปรารธนาเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๗ วัน. บทว่า อาวชุนาย - ในกรคำนึง ได้แก่ มโนทวาราวชชนะ.

บทว่า ทนุชยิตตต - ความเน้นซ้ำ คือ ความไม่เป็นไปในอำนาจ. หรือความเกียจคร้าน.

บทว่า สmapชติ - ย่อมเข้า คือ ย่อมปฏิบัติ. อธิบายว่า ย่อมแนบแน่น.

บทว่า อธิฐฐาติ - ย่อมอธิฐาน คือ ตั้งใจทำให้ยิ่งในภายในสมาบัติ. บทว่า ปรมุ ฌานํ ในวุฐฐานวสี เป็นเหตุยวิภักตติลงในอรรคแห่งปัญจมีวัตติ แปลว่า จากปฐมฌาน.

บทว่า ปจจเวกชติ - ย่อมพิจารณา คือ เห็นทันทีด้วยการในรูปแห่งการพิจารณา. นี่เป็นการพรรณนาบาลีในบทนี้.

ต่อไปนี้เป็นกรชี้แจงความ เมื่อพระโยคาวจรออกจากปฐมฌานแล้วคำนึงถึงวิตกชววจิต ๔ หรือ ๕ ดวง มีวิตกเป็นอารมณ์ ย่อมเล่นไปในลำดับแห่งอาวัชชวจิตอันตคกวัคเป็นไป. แต่นั้นกวัคจิต ๒ ดวงเล่นไป. แต่นั้นอาวัชชวจิตมีวิการเป็นอารมณ์เล่นไปโดยนัยดังกล่าว

แล้วอีก. พระโยคาวจรสามารถตั้งจิตไปในลำดับในองค์ฌาน ๕ ด้วยประการฉะนี้. คราวนี้อาวชชนวสีของพระโยคาวจรนั้น เป็นอันสำเร็จ.

ส่วนวสีอันถึงที่สุดนี้ ย่อมได้ในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น. นอกจากนี้ไม่มีอวัชชนวสีที่เร็วกว่า. การคำนวณในภวังควาระในลำดับ ๆ ไม่มีแก่ผู้อื่น. ความเป็นผู้สามารถในการเข้าสมาบัติได้เร็ว คือในการทรมานนั้น โทปนันทนาคของพระมหาโมคคัลลานเถระ ชื่อว่าสมาปัชชนวสี. ความเป็นผู้สามารถเพื่อดำรงสมาบัติตลอดขณะเพียงนิ้วมือเดียว หรือเพียง ๑๐ นิ้วมือ ชื่อว่าอชิฏฐานวสี.

อนึ่ง ความเป็นผู้สามารถออกได้เร็วกว่านั้น ชื่อว่า วุฏฐานวสี. ส่วนปัจเจกขณวสี ท่านกล่าวไว้แล้วในอวัชชนวสีนั้นแหละ. เพราะว่าการปัจเจกขณวสีเป็นลำดับของอวัชชนะในอวัชชนวสีนั้น. เป็นอันว่าปัจเจกขณวสีสำเร็จ ด้วยความสำเร็จแห่งอวัชชนวสี ด้วยประการฉะนี้. และวุฏฐานวสีเป็นอันสำเร็จ ด้วยความสำเร็จแห่งอชิฏฐานวสี.

แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นผู้สามารถในการยังอวัชชนะให้ เป็นไปโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในกสิณนั้นเร็วตามชอบใจของผู้ประสงค์ เพื่อจะเข้าฌานมีกสิณนั้น ๆ เป็นอารมณ์ เพราะความสำเร็จด้วยสามารถกสิณต่าง ๆ ของผู้นิรมิตมีเพศหลายอย่าง เป็นต้น เพราะไม่มีปัจเจกขณวสีอันเป็นองค์ฌานในเวลาแสดงปาฏิหาริย์ เพราะท่านกล่าวไว้แล้ว

ว่า วลีอันถึงที่สุดนี้ย่อมได้ในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
เท่านั้น ชื่อว่าอาวัชชนวลี.

ความเป็นผู้สามารถในอัปนา และความเป็นผู้สามารถเข้าฌาน
นั้น ๆ ในวิถีแห่งอาวัชชนะในกาลนั้น ชื่อว่าสมาปัชชนวลี. ก็เมื่อ
กล่าวอย่างนี้เป็นอันยุติและไม่ผิด. อนึ่งลำดับแห่งวลีย่อมควรตามลำดับ
นั่นเอง. อนึ่ง ในการพิจารณาองค์แห่งฌาน เพราะท่านกล่าวไว้ว่า
ชวณจิต ๕ ดวง ถึงที่สุดแล้ว แม้เมื่อชวณจิต ๗ ดวง แล่นไปโดยนัย
ดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจเจกขณวลีเหมือนกัน.

เมื่อเป็นอย่างนั้นหากกล่าว คำว่า คำนี้ถึงปฐมฌาน ย่อม
ไม่ถูก. ท่านกล่าวฌานเป็นไปในกสิณ ว่าเป็นกสิณโดยเป็นอุปจารของ
เหตุ ฉันท. ท่านกล่าวกสิณมีฌานเป็นปัจจัย ก็ฉันทนั้น ว่าเป็นฌาน
โดยเป็นอุปจารแห่งผล. จงในคำมีอาทิว่า สุโข พุทธามุขปาโท-
การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรเจ้าทั้งหลายเป็นความสุข. แม้เมื่อมีการก้าวลง
สู่ฌานอีก จงในการที่บุคคลตื่นจากหลับตามกาลที่กำหนดไว้แล้วก้าวลง
สู่ความหลับอีก ชื่อว่าอธิฐานวลี. แม้เมื่อมีการอธิฐานในการลุกขึ้น
ของผู้ที่ลุกขึ้นตามกาลที่กำหนด ก็ชื่อว่าอุฐานวลี. นี้เป็นความต่างกัน
ของวลีเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

เพื่อชี้แจงนิโรธสมาบัติจึงมีปัญหาดังต่อไปนี้ นิโรธสมาบัติเป็นอย่าง
อย่างไร. ใครเข้านิโรธสมาบัติ. ใครไม่เข้า. เข้าในที่ไหน

เพราะเหตุไรจึงเข้า. อย่างไรจึงเป็นอันเข้านิโรธสมาบัตินั้น. ตั้งอยู่
อย่างไร. ออกอย่างไร. ผู้ออกมีจิตน้อมไปสู่อะไร. คนตายและคนเข้า
ต่างกันอย่างไร. นิโรธสมาบัติ เป็นสังขตะ หรืออสังขตะ เป็นโลกิยะ
หรือโลกุตระ เป็นนิปผันนะ - สำเร็จ หรืออนิปผันนะ - ไม่สำเร็จ.

ในปัญหากรรมเหล่านั้น บทว่า กา นิโรธสมาปตฺติ - นิโรธ-
สมาบัติเป็นอย่างไร คือ จิตเจตสิกกรรมทั้งหลายไม่เป็นไปด้วยสามารถ
แห่งอนุปปพนิโรธ คือ นิโรธตามลำดับ. ชื่อว่านิโรธสมาบัติ.

บทว่า เก ตํ สมุปชฺชนฺติ, เก น สมุปชฺชนฺติ - ใคร
เข้านิโรธสมาบัตินั้น ใครไม่เข้า คือ ปุณฺณแม่ทั้งหมด พระโศดาบัน
พระสกทาคามี และพระอนาคามี พระอรหันต์ผู้เป็นสุกขวิปัสสก ไม่
เข้า. ส่วนพระอนาคามีผู้ได้สมาบัติ ๘ และพระชีवासพ เข้า.

บทว่า กตฺถ สุปชฺชนฺติ - เข้าในที่ไหน? คือ ในภพที่มี
ชั้น ๕. เพราะเหตุไร? เพราะมีสมาบัติตามลำดับ. ส่วนในภพ คือ
ชั้น ๔ ปฐมฌานเป็นต้น ไม่มีการเกิดเลย. เพราะฉะนั้น จึงไม่
สามารถเข้าในภพนั้นได้.

บทว่า กสมฺม สมุปชฺชนฺติ - เพราะเหตุไรจึงเข้า? คือ เป็น
ผู้เบื่อหน่ายในความเป็นไปของสังขารไม่คิดจะอยู่ในทิฏฐธรรม จึงเข้า
ด้วยคิดว่า เราถึงนิพพานอันเป็นความดับแล้ว จักอยู่เป็นสุข.

บทว่า กถญจสุตา สมาปชฺชน โหติ - อย่างไรจึงเป็นอัน

เข้านิโรธสมาบัตินั้น ? คือ เมื่อชวนขวยด้วยสามารถแห่งสมถวิปัสสนา แล้วทำกิจเบื้องต้น ยังเนวสัจญานาสัจญายตนะให้ดับ เป็นอันเข้า นิโรธสมาบัติด้วยอาการอย่างนี้. เพราะผู้ใดชวนขวยด้วยสามารถแห่ง สมถะเท่านั้น ผู้นั้นบรรลุนิวาสสมาบัติแล้วตั้งอยู่. ส่วนผู้ใดชวนขวยด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาเท่านั้น. ผู้นั้นบรรลุผล- สมาบัติแล้วตั้งอยู่. อนึ่ง ผู้ใดชวนขวยด้วยสามารถทั้งสองอย่าง ย่อม ยังเนวสัจญานาสัจญายตนะให้ดับ. ผู้นั้นชื่อว่าย่อมเข้าถึงนิโรธสมาบัติ นี้เป็นความสังเขปในบทนี้.

ส่วนความพิสดารพึงทราบดังต่อไปนี้ ภิกษุในศาสนานี้ประสงค์ จะเข้านิโรธ ฉนอาหารเสร็จแล้ว ล้างมือและเท้า นั่งขัดสมาธิบน อาสนะที่ปูไว้อย่างดีในโอกาสอันสงบ ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้า. ภิกษุนั้นเข้าปฐมฌาน ครั้นออกแล้วพิจารณาเห็นแจ้ง สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ณ ที่นั้น.

กัวิปัสสนานั้นมี ๓ อย่าง คือ สังขารปริกคฺชนกวิปัสสนา- วิปัสสนากำหนดสังขาร ๑ ผลสมาปัตติวิปัสสนา - วิปัสสนาอันเป็นผล- สมาบัติ ๑ นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา - วิปัสสนาอันเป็นนิโรธสมาบัติ ๑.

ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น สังขารปริกคฺชนกวิปัสสนา จะอ่อน หรือกล้าแข็งก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรคนั้นแหละ. ผลสมาปัตติ-

วิปัสสนากลับแข็งแรงเช่นกับมรรคภาวนาจึงควร. ส่วนนิโรธสมาบัติ-
วิปัสสนา ใด้อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งแรงเกินไปนั้นแหละจึงควร. เพราะ
ฉะนั้น ภิกษุนี้จึงพิจารณาเห็นแจ้งสังขารเหล่านั้น ด้วยวิปัสสนาอัน
ไม่อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งแรงเกินไป. แต่นั้นจึงเข้าตติยฌาน ฯลฯ
วิญญาณ์ัญญาตนะครั้งนี้ออกแล้วกระทำกิจเบื้องต้น ๔ อย่าง คือ.

นानาพัทธวิโกปนนะ ๑

สังฆปฏิมานนะ ๑

สัตตูปัฏโกสนนะ ๑

อัทธานปริจเจทะ ๑.

ในกิจ ๔ อย่างนั้น บทว่า นานาพัทธวิโกปน - ไม่ให้ของ
ใช้ต่างๆ เสียหาย. ความว่า สิ่งใด ที่ไม่เป็นของใช้เนื่องเป็นอันเดียว
กันกับภิกษุนี้ เป็นของใช้ต่างๆ ที่ตั้งไว้ เช่น บาตร จีวร เตียง ตั้ง
ที่อยู่อาศัย หรือแม้บริวารไร ๆ ใช้อื่น, ไม่ให้ทำลายสิ่งนั้น. ไม่ให้
เสียหายไปด้วย ไฟ น้ำ ลม โจร และหนูเป็นต้น โดยประการใด
พึงอธิฐานโดยประการนี้. วิธีอธิฐานมีว่าดังนี้ ในภายใน ๗ วัน
ขอสิ่งนี้ ๆ จงอย่าถูกไฟไหม้, อย่าถูกน้ำพัดไป. อย่าถูกลมกำจัด, อย่า
ถูกโจรลัก, อย่าถูกหนูกัดเป็นต้น. เมื่ออธิฐานอย่างนี้ตลอด ๗ วัน
นั้นจะไม่มีอันตรายใด ๆ แก่สิ่งเหล่านั้น. แต่เมื่อไม่อธิฐาน จะเสียหาย
ด้วยไฟเป็นต้น. นี้ชื่อว่านานาพัทธวิโกปนนะ. แต่สิ่งที่ใช้เนื่องเป็น

อันเดียวกัน เช่น ฝ้านุ่ง ฝ้าห่ม ที่นั่ง ในสิ่งนั้นไม่มีกิจที่จะอธิฐานต่างหาก. สมาบัตินั้นแลย่อมคุ้มครองสิ่งนั้นนั่นแล.

บทว่า **สงฆปฏิमानัน** - การร่อท่าสงฆ์ ได้แก่ การร่อท่า คือ การเห็นภิกษุสงฆ์. อธิบายว่า ไม่ทำสังฆกรรม จนกว่าภิกษุรูปนั้นจะมา. อนึ่ง ในบทนี้การร่อท่ามิใช่เป็นบุพกิจของภิกษุนี้. แต่การนี้ถึงการร่อท่าเป็นบุพกิจ เพราะฉะนั้นควรนึกถึงอย่างนี้ว่า หากตลอด ๗ วัน เมื่อนั่งเข้านิโรธสงฆ์ประสงค์จะทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอุปโลกนกรรมเป็นต้น. เราจักออกโดยภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไม่มาเรียกเรา. ก็ภิกษุทำอย่างนี้แล้วเข้าสมาบัติ ย่อมออกได้ในสมัยนั้นนั่นเอง. แต่ภิกษุใดไม่ทำอย่างนี้. ทั้งสงฆ์ก็ประชุมกันแล้ว เมื่อไม่เห็นภิกษุนั้น จึงถามว่า ภิกษุรูปโน้นไปไหน เมื่อตอบว่า กำลังเข้าสมาบัติ จึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปว่า ท่านจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของสงฆ์. ลำดับนั้น เพียงคำอันภิกษุนั้นยินอยู่ในที่ใกล้พอจะได้ยินกล่าวว่า อาวุโส สงฆ์ร่อท่านเท่านั้น ดังนี้ ภิกษุนั้นเป็นอันออกจากนิโรธ. เพราะว่า ชื่อว่า อาณา คืออำนาจของสงฆ์หนักถึงอย่างนี้. ฉะนั้นพึงเข้านิโรธโดยอาการที่ภิกษุนั้นนึกถึงแล้วออกจากนิโรธก่อน.

บทว่า **สตถุ ปกิโกสนัน** - พระศาสดาตรัสเรียกหา แม้ในบทนี้ การนึกถึงการเรียกหาของพระศาสดาก็เป็นบุพกิจของภิกษุนี้. เพราะฉะนั้นควรนึกถึงบุพกิจนั้นอย่างนี้ว่า หากว่า เมื่อเรานั่งเข้านิโรธตลอด

๗ วัน. พระศาสดาทรงบัญญัติสิกขาบท ในเพราะเรื่องที่ละเมิด. หรือ ทรงแสดงธรรมในเพราะเหตุเกิดเรื่องเห็นปานนั้น. เราจักออก โดยที่ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยังไม่มาเรียกเรา. ภิกษุนั่งทำอย่างนี้ย่อมออกในสมัย นั้นนั่นแหละ. อนึ่ง ภิกษุใดไม่ทำอย่างนั้น. ทั้งพระศาสดา เมื่อสงฆ์ ประชุมกัน ไม่ทรงเห็นภิกษุนั้นตรัสถามว่า ภิกษุรูปนั้นไปไหน เมื่อ กราบทูลว่า เข้านิโรธ จึงทรงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปว่าเธอจงไปเรียกภิกษุ นั้นตามคำของเรา. ครั้นเพียงภิกษุนั้นยืนอยู่ในที่ใกล้พอได้ยินกล่าวว่า พระศาสดาตรัสเรียกหาท่านดังนี้เท่านั้น ภิกษุนั้นก็เป็นอันออกจาก นิโรธ. เพราะว่าการตรัสเรียกหาของพระศาสดาถือเป็นเรื่องหนักอย่าง นี้. ฉะนั้นพึงเข้านิโรธโดยอาการที่ภิกษุนั้นนึกถึง แล้วออกก่อนนั้น เทียว.

บทว่า **อุทธานปริจุเจโท** - กำหนดกาล คือ กำหนดกาลของ ชีวิต. จริงอยู่ ภิกษุนี้ควรเป็นผู้ฉลาดในการกำหนดกาล. ควรนึกว่า อายุสังขารของตนจักเป็นไปได้ตลอด ๗ วัน. หรือจักเป็นไปไม่ได้แล้ว เข้านิโรธ. เพราะว่าเมื่ออายุสังขารดับเสียในระหว่าง ๗ วัน. ภิกษุไม่ ได้นึกถึงเข้านิโรธ. นิโรธสมบัติของภิกษุนั้นไม่สามารถห้ามความตาย ได้. ภิกษุยอมออกจากสมบัติในระหว่างได้ เพราะในภายในนิโรธยังไม่มีความตาย. ฉะนั้นควรนึกถึงกาลนั้นแล้วจึงเข้านิโรธ. แม้ไม่นึกถึง กาลที่เหลือก็ควร. แต่ควรนึกถึงกาลนี้ทีเดียว. ท่านอธิบายไว้ดังนี้.

ภิกษุ นั้นเข้าอาภิญญาตนะอย่างนี้แล้ว ครั้นออกแล้วทำบุพกิจนี้
ย่อมเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะได้ ครั้นล่วงเลยวารจิตหนึ่ง หรือ
สองแล้วเป็นอจิตตกะ ย่อมถูกต้องนิโรธได้. ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร
จิตเหนือ คือเกินจิตสองดวงจึงเป็นไปไม่ได้เล่า. ๑. ตอบว่า เพราะเป็น
ปโยคะแห่งนิโรธ. จริงอยู่ การทำสมถะและวิปัสสนาทั้งสองของภิกษุ
นั้นให้เป็นยุคนัฏฐะคือธรรมที่เทียบคู่นี้ แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ เป็นความ
ชวนขวยของนิโรธตามลำดับ. มิใช่เพราะเนวสัญญานาสัญญาตน-
สมาบัติ เพราะเหตุนี้จิตทั้งหลาย จึงไม่เป็นไปเหนือจิตสองดวงเพราะ
เป็นปโยคะแห่งนิโรธ.

บทว่า ถล - ฐาน - ตั้งอยู่อย่างไร คือ ตั้งอยู่ด้วยสามารถกำหนด
กาลแห่งสมาบัตินั้นที่เข้าถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ และด้วยไม่มีอายุขัย การ
รอกทำของสงฆ์และการตรัสเรียกหาของพระศาสดาในระหว่าง.

บทว่า ถล วุฏฐาน - ออกอย่างไร ได้แก่ ออก ๒ อย่างนี้
คือ ด้วยอนากามิผลสมาบัติ ๑ ด้วยอรหัตผลสมาบัติของพระอรหันต์ ๑.

บทว่า วุฏจิตตส กิณฺณินฺน จิตฺต โหติ - จิตของผู้ออกแล้ว
น้อมไปสู่อะไร ความว่า น้อมไปสู่นิพพาน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

๑. หมายความว่า ในขณะที่จะเข้านิโรธสมาบัติ จิตตถอรูปสมาบัติเกิดขึ้น ๒ ครั้ง
แล้วถึงนิโรธ.

ดูก่อน อาวุโสวิสาขะ จิตของภิกษุผู้ออกจาก
สัตถุญญเวทิตนโรธสมาบัติ น้อมไปสู่วิเวก โอน
ไปสู่วิเวก โนนไปสู่วิเวก.^๑

บทว่า มตสฺส จ สฺมาปฺนฺนสฺส จ โโก วิเสโส - ผู้ตาย
แล้วและผู้เข้านิโรธต่างกันอย่างไร ท่านกล่าวความนี้ไว้แล้วในพระสูตร.
สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอาวุโส กายสังขารของผู้ตายแล้ว ถึง
แต่กรรมแล้ว ดับ สงบ. วจิตสังขาร จิตตสังขาร
ดับ สงบ. อายุสิ้นไป. ใออุ่นสงบไป. อินทรีย์
ทำลายไป. แม้กายสังขารของภิกษุผู้เข้าสัตถุญญา-
เวทิตนโรธ ก็ดับ สงบ. วจิตสังขาร จิตตสังขาร
ก็ดับ สงบ. อายุยังไม่สิ้นไป. ใออุ่นยังไม่สงบ.
อินทรีย์ยังไม่ทำลาย.-^๒

ในคำถามมีอาทิว่า นิโรธสมาปตฺติ ก็ สงฺขตา อสงฺขตา-
นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ? มีอธิบายดังต่อไปนี้ ไม่ควร
กล่าวว่า เป็นสังขตะบ้าง อสังขตะบ้าง โลกียะบ้าง โลกุตระบ้าง.
เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีโดยสภาพ. เพราะภิกษุ เชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึง

พร้อมแล้วด้วยอำนาจแห่งการเข้านิโรธ. ฉะนั้นควรกล่าวว่า เป็นนิป-
ผันนะ คือ สำเร็จแล้ว ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอนิปปันนะ คือ ยังไม่
สำเร็จ.

**สมาบัติอันสงบแล้ว อันพระอริยะเสพแล้ว
มิได้ชื่อว่านิพพาน ในทิฏฐุธรรมด้วยประการฉะนี้.**

จบ อรรถกถานิโรธสมาบัติญาณนิตเทศ

ปรินิพพานญาณนิตเทศ

[๒๒๖] ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลส และ
ขั้นของบุคคลผู้รู้สีกตัว เป็นปรินิพพานญาณอย่างไร ?

สัมปชานบุคคลในศาสนานี้ ย่อมยังความเป็นไปแห่งกามฉันทะ
ให้สิ้นไป ด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ แห่งความพยายาม ให้สิ้นไป ด้วย
ความไม่พยายาม ฯลฯ แห่งถินมิทธะให้สิ้นไป ด้วยอาโลกสัญญา ฯลฯ
แห่งอุทธัจจะให้สิ้นไป ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ แห่งวิจิกิจฉาให้สิ้นไป
ด้วยการกำหนดธรรม ฯลฯ แห่งอวิชชาให้สิ้นไป ด้วยญาณ ฯลฯ
แห่งความไม่ยินดี ด้วยความปราโมทย์ ยังความเป็นไปแห่งนิวรรณ์ให้สิ้น
ไป ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ยังความเป็นไปแห่งกิเลสทั้งปวงให้ในรูป ด้วย
อรหัตมรรค.

อีกประการหนึ่ง ความเป็นไปแห่งตานี้แล ของสัมปชานบุคคลผู้นิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไป และความ เป็นไปแห่งตาอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งหู ฯลฯ ความเป็นไป แห่งจมูก ฯลฯ ความเป็นไปแห่งลิ้น ฯลฯ ความเป็นไปแห่งกาย ฯลฯ ความ เป็นไปแห่งใจนี้แล ของสัมปชานบุคคลผู้นิพพาน ด้วยอนุปาติเสส นิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งใจอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น ปัญญาในความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลสและขันธ ของสัมปชาน บุคคลนี้เป็นปรินิพพานญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสิ้นไปแห่ง ความเป็นไปแห่งกิเลสและขันธของบุคคลผู้รู้สึกตัว เป็นปรินิพพาน.

๓๕. อรรถกถาปรินิพพานญาณนิตเทศ

[๒๒๖]พึงทราบวินิจฉัยในปรินิพพานญาณนิตเทศดังต่อไปนี้.
บทว่า อิธ คือในศาสนานี้. บทว่า สมุปชานโน - ผู้รู้สึกตัว ความว่า ผู้รู้สึกตัวด้วย สัมปชัญญะ ๔ เหล่านี้ คือ

สาตถกสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในกิจที่ประโยชน์แก่ตัว ๑

สัพพายสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในปัจจัยที่สบาย ๑

โคจรสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในธรรมอันเป็นโคจร ๑

อสัมโมหสัมปชัญญะ - ความรู้ตัวในความไม่หลงงมงาย ๑.

บทว่า ปวตุตฺ - ยังความเป็นไป คือ ความเป็นไปแห่งปริยฺกฺ-
ฐานกิเลส และความเป็นไปแห่งอนุสัยกิเลส ตามสมควรในที่ทั้งปวง

บทว่า ปริยาทิยติ - ให้สิ้นไป คือ ทำให้เป็นไปไม่ได้ ด้วย
สามารถแห่งวิกขัมภนปหานในธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่ง
อุปจารและวิปัสสนา. ด้วยสามารถแห่งตทังคปหานในธรรมทั้งหลาย
ที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา. ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน
ในธรรมทั้งหลายที่ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งมรรค. จริงอยู่ ท่านย่อ
ฉานสมาบัติมีทุกขฉานเป็นต้น มหาวิปัสสนา และมรรค ไว้ด้วย
หัวข้อไปยาล. เพราะญาณอันเป็นไปแล้วแก่ผู้พิจารณาญาณนั้น ชื่อว่า
ปรีนิพพานญาณ. ฉะนั้น จึงเป็นอันท่านกล่าวไว้ว่า วิกขมฺภน-
ปรีนิพฺพานํ - ปรีนิพพานด้วยการข่มไว้, ตทงฺคปรีนิพฺพานํ - ปรี-
นิพพานด้วยองค์แห่งธรรมนั้น, สมุจฺเฉทปรีนิพฺพานํ - ปรีนิพพาน
ด้วยตัดเด็ดขาด. ด้วยบทเหล่านี้ ท่านจึงกล่าวถึงปัจจเวกขณญาณใน
การดับกิเลส.

ด้วยบทมีอาทิว่า ออวา ปน - อีกประการหนึ่ง พระสารีบุตรเถระ
แสดงถึงปัจจเวกขณญาณในการดับขันธ.

บทว่า **อนุปาติเสส** **นิพพานธาตุ** - ด้วยอนุปาติเสส
นิพพานธาตุ ได้แก่ เพราะนิพพานธาตุ มี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสส
นิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑. ในนิพพานธาตุ ๒ อย่าง
นั้น ชื่อว่า **อุปาทิ** เพราะอรรถว่าอันบุคคลถือมั่น คือ ยึดถืออย่าง
แรงกล้าว่า เรา ของเรา. บทว่าอุปาทินี้เป็นชื่อของชั้นปัญจะ.

ชื่อว่า **อุปาทิเสส** เพราะอรรถว่าอุปาทินั้นแหละยังเหลืออยู่.

ชื่อว่า **สอุปาทิเสส** เพราะอรรถว่าเป็นไปกับด้วยอุปาทิเสส
คือชั้น ๕ เหลืออยู่.

ชื่อว่า **อนุปาติเสส** เพราะอรรถว่าไม่มีอุปาทิเสสในนิพพาน
ธาตุนี้.

ท่านกล่าวถึงสอุปาทิเสสก่อน ส่วนนิพพานธาตุนี้เป็นอนุปาติ-
เสส. ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุนั้น.

บทว่า **จกขุปวัตต** - ความเป็นไปแห่งตา คือ ความปรากฏเกิด
ขึ้นทางตา.

บทว่า **ปริยาทิติ** ได้แก่ ย่อมสิ้นไป คือ ถูกย้าย. ใน
บทที่เหลือมีนัยนี้.

จบ อรรถกถาปรินิพพานญาณนิตเทศ

สมถีสัทธญาณนิตเทส

[๒๒๗] ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง ในการตัดขาดโดยชอบและนิโรธ เป็นสมถีสัทธญาณอย่างไร ?

คำว่า **ธรรมทั้งปวง** คือ ชั้นที่ ๕ อายุคนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม โลกุตระธรรม.

[๒๒๘] คำว่า **สมุมาสมุจฺเจเต** - ในการตัดขาดโดยชอบ ความว่า พระโยคาวจรย่อมตัดกามฉันทะขาดโดยชอบ ด้วยเนกขัมมะ ย่อมตัดพยาบาทขาดโดยชอบ ด้วยความไม่พยาบาท ย่อมตัดถีนมิทระขาดโดยชอบ ด้วยอาโลกสัญญา ย่อมตัดอุทธัจจะขาดโดยชอบ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมตัดวิจิจจนาขาดโดยชอบ ด้วยการกำหนดธรรม ย่อมตัดอวิชชาขาดโดยชอบ ด้วยญาณ ย่อมตัดอตรติขาดโดยชอบ ด้วยความปราโมทย์ ย่อมตัดนิวรรณ์ขาดโดยชอบ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ย่อมตัดกิเลสทั้งปวงขาดโดยชอบ ด้วยอรหัตมรรค.

[๒๒๙] คำว่า **นิโรธ** - ในนิโรธ ความว่า พระโยคาวจรย่อมทำกามฉันทะให้ดับ ด้วยเนกขัมมะ ย่อมทำพยาบาทให้ดับ ด้วยความไม่พยาบาท ย่อมทำถีนมิทระให้ดับ ด้วยอาโลกสัญญา ย่อมทำอุทธัจจะให้ดับ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมทำวิจิจจนาให้ดับ ด้วยการกำหนดธรรม ย่อมทำอวิชชาให้ดับด้วยญาณ ย่อมทำอตรติให้ดับ ด้วยความ

ปราโมทย์ ย่อมทำนิรนต์ให้ดับ ด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ย่อมทำกิเลส
ทั้งปวงให้ดับ ด้วยอรหัตมรรค.

[๒๓๐] คำว่า **อนุปฏิฐานตา**-ความไม่ปรากฏ ความว่า
บุคคลผู้ได้เนกขัมมะ กามฉันทะย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ความไม่พยายาม
ความพยายามย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้อาโลกัตถุญา ถินมิทธะย่อมไม่ปรากฏ
ผู้ได้ความไม่ฟุ้งซ่าน อุทัจจะย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้การกำหนดธรรม
วิจิกิจฉาย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ญาณ อวิชาย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ความ
ปราโมทย์ อดีทย่อมไม่ปรากฏ ผู้ได้ปฐมฌาน นิรนต์ย่อมไม่ปรากฏ
ฯลฯ ผู้ได้อรหัตมรรค กิเลสทั้งปวงย่อมไม่ปรากฏ.

[๒๓๑] คำว่า **สม**-สงบ ความว่า เนกขัมมะเป็นธรรมสงบ
เพราะท่านละกามฉันทะเสียแล้ว ความไม่พยายามเป็นธรรมสงบ เพราะ
ท่านละความพยายามเสียแล้ว อาโลกัตถุญาเป็นธรรมสงบ เพราะท่าน
ละถินมิทธะเสียแล้ว ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละ
อุทัจจะเสียแล้ว การกำหนดธรรมเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละ
วิจิกิจฉาเสียแล้ว ญาณเป็นธรรมสงบ เพราะท่านละอวิชาเสียแล้ว
ความปราโมทย์เป็นธรรมสงบ เพราะท่านละอดีเสียแล้ว ปฐมฌาน
เป็นธรรมสงบ เพราะท่านละนิรนต์เสีย ฯลฯ อรหัตมรรคเป็นธรรม
สงบ เพราะท่านละกิเลสทั้งปวงเสียแล้ว.

[๒๓๒] คำว่า สีส - เป็นประธาน ความว่า ธรรมเป็น
ประธาน ๑๓ ประการ คือ ตัณหามีความกังวลเป็นประธาน ๑ มานะ
มีความผูกพันเป็นประธาน ๑ ทิฏฐิมีความยึดมั่นเป็นประธาน ๑
อุทธัจจะมีความฟุ้งซ่านเป็นประธาน ๑ อวิชชามีกิเลสเป็นประธาน ๑
ศรัทธามีความน้อยใจเชื่อเป็นประธาน ๑ วิริยะมีความประคองไว้เป็น
ประธาน ๑ สติมีการเข้าไปตั้งไว้เป็นประธาน ๑ สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่าน
เป็นประธาน ๑ ปัญญามีความเห็นเป็นประธาน ๑ ชีวิตินทรีย์มีความ
เป็นไปเป็นประธาน ๑ วิโมกข์มีอารมณ์เป็นประธาน ๑ นิโรธมีสังขาร
เป็นประธาน ๑.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความไม่ปรากฏ
แห่งธรรมทั้งปวง ในการตัดขาดโดยชอบและในนิโรธ เป็นสมสี่ัญญ-
ญาณ.

๓๖. อรรถกถาสมสี่ัญญญาณนิตเทศ

[๒๒๓ - ๒๓๒] พึงทราบวินิจฉัยในสมสี่ัญญญาณนิตเทศดังต่อ
ไปนี้ พึงทราบการสงเคราะห์ทั้งหมด ด้วยหมวด ๑๐ มีอาทิว่า ปญ-
จกขุขุชา - ชั้นทั้งหลาย ๕. จริงอยู่ ท่านมิได้จัดธรรมทั้งหมดไว้.

แผนกหนึ่ง ๆ ด้วยหมวด ๘ ที่เหลือเว้นหมวดอายตนะ ธาตุ ด้วยสามารถธรรมหมวดหนึ่ง ๆ. ก็เพราะโลกุตระธรรมมิใช่เป็นธรรมที่ควรตัด ด้วยการตัดขาดเหตุ. ฉะนั้น โลกุตระธรรมแม้ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยศัพท์ว่า **สพฺพชฺชมา** ก็ไม่พึงถือเอาในที่นี้ เพราะมีคำว่า สมุจฺเจทหะ ควรถือเอาเทภูมิจรรมอันควรตัดด้วยการตัดเหตุ.

บทว่า **สมฺมา สมฺมจฺฉินฺหติ**-ตัดขาดโดยชอบ ความว่า เมื่อดับปรียภูฐานกิเลสและอนุสัยกิเลส ด้วยอำนาจแห่งวิกขัมภนปหานะ ตทั้งคปหานะ และสมุจฺเจทปหานะตามควร ชื่อว่า ตัดขาดโดยชอบ. ท่านแสดงการตัดขาดโดยชอบ ด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานอย่างนี้.

บทว่า **นิโรธติ**-ให้ดับ คือ ให้ดับด้วยอนุปาทนิโรธ-ดับโดยไม่มีเกิดขึ้น. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งสมุจฺเจท.

บทว่า **น อุปฺปจฺจติ**-ย่อมไม่ปรากฏ ความว่า เมื่อดับอย่างนี้แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็ไม่ปรากฏขึ้นอีก คือ ไม่เกิดขึ้น. ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งนิโรธ. ท่านแสดงถึงความไม่ปรากฏ ด้วยสามารถแห่งธรรมอันไม่ปรากฏ. บทว่า **สมฺ**-ความสงบ คือ ชื่อว่า **สงบ** เพราะกามฉันทะเป็นต้นสงบ. ธรรม ๓๗ คือ ธรรม ๗ มีเนกขัมมะ เป็นต้นเหล่านั้น รูปฌานอรุฌาน ๘, มหาวิปัสสนา ๑๘, อริยมรรค ๔

ท่านกล่าวธรรมเป็นประธาน คือ สีสะ ๑๑ ประการ ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์ธรรมทั้งหมดที่เป็นสีสะ แต่ในที่นี้ธรรมเป็น

ประธาน ๘ มีศรัทธาเป็นต้นย่อมควร. เพราะธรรมเป็นประธาน ๕ มีตัณหาเป็นต้นมิได้มีแก่พระอรหันต์.

บทว่า **ปฺลิโพทฺถสึ** - มีความกังวลเป็นประธาน คือ มีความห่วงใยปฺลิโพทฺ. อธิบายว่า เป็นเครื่องกั้นทางไปนิพพาน. บทว่า **สึ** เป็นประธาน คือธรรมอันยิ่ง. ปฺลิโพทฺนั้นแหละเป็นประธาน หรือเป็นประธานในปฺลิโพทฺทั้งปวง มีการประกอบด้วยธรรมนั้นเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ปฺลิโพทฺสึ**. ในบทที่เหลือมีนัยนี้แล. แต่โดยความต่างกัน บทว่า **พฺนุชฺฉ** - ความผูกพัน คือ ผูกพันในสงสาร ด้วยสามารถการเย่อหยิ่ง.

บทว่า **ปฺรามาโส** คือ ความยึดมั่น.

บทว่า **วิกุเขโป** คือ ความฟุ้งซ่าน.

บทว่า **กิลฺโส** คือ ความเศร้าหมอง.

บทว่า **อริโมกฺโข** คือ น้อมใจเชื่อ.

บทว่า **ปคฺคฺโห** ความประคอง คือ ความอุตสาหะ.

บทว่า **อุปฺภูฐานํ** - เข้าไปตั้งไว้ คือ การทำซ้ำ ๆ.

บทว่า **อวิกุเขโป** คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน.

บทว่า **ทสฺสนํ** - ความเห็น คือ ทางตลอดตามความเป็นจริง.

บทว่า **ปวตฺตํ** - ความเป็นไป คือ ความเป็นไปด้วยอุปาทินนกัจฉนฺ.

บทว่า โคอโร คือ อารมณ์.

ธรรมมีอรรถเป็นประธาน เป็นหัวหน้า ในวาระ แม่ ๑๒ เหล่านี้.

บทว่า วิโมกฺโข คือ นิพพานอันเป็นนิสสรณวิมุตติ ใน
วิมุตติ ๕ คือ วิกัมภณวิมุตติ ๑ ตังถวิมุตติ ๑ สมุจเฉทวิมุตติ ๑
ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ ๑ นิสสรณวิมุตติ ๑.

บทว่า สงฺขารลิตฺ - มีสังขารเป็นประธาน คือ เป็นประธาน
แห่งสังขารอันเป็นสังขตะทั้งปวง. อธิบายว่า เป็นยอดสุด ด้วยบทนี้
ท่านกล่าวถึงอนุปาทิสเสสปรินิพพาน. หรือท่านกล่าวถึงชั้นปรินิพพาน
ด้วยเพียงไม่มีสังขาร.

ชื่อว่า สมลิสฺสึ เพราะอรรถว่ามีความสงบ มีเนกขัมมะเป็นต้น
และธรรมเป็นประธานมีศรัทธาเป็นต้น หรือมีความสงบและธรรม
เป็นประธานเสมอกัน.

อีกอย่างหนึ่ง การตรัสรู้และอนุปาทิสเสสปรินิพพานในเพราะ
โรคอย่างหนึ่งก็ดี, ในเพราะอริยาบถอย่างหนึ่งก็ดี, ในเพราะชีวิตินทรีย์
อันเสมอกันก็ดี แห่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้ คือ

ธรรมเป็นประธาน ๕ มีตัณหาเป็นต้น แห่ง

ธรรมเป็นประธาน ๑๓ เป็นสมุทยสัจจะ. ธรรม

เป็นประธาน ๑๓ มีศรัทธาเป็นต้น เป็นมรรคสัจจะ.

ชีวิตินทรีย์ มีความเป็นไปเป็นประธาน เป็นทุกข-

ธัจจะ. วิโมกข์มีอารมณ์เป็นประธาน และมี

สังขารเป็นประธาน เป็นนิโรธธัจจะ.

ย่อมมีแก่ผู้ใด ผู้นั้นท่านกล่าวว่า เป็น สมถีสี เพราะมีความสงบ
ตั้งได้กล่าวไว้แล้วในก่อนและมีธรรมเหล่านี้เป็นประธาน.

จบ อรรถกถาสมถีสัมมัฏฐานนิตเทศ

สัลเลขสัมมัฏฐานนิตเทศ

[๒๓๓] ปัญญาในความในรูปแห่งกิเลสอันหนา สภาพต่าง ๆ
และเดช เป็นสัลเลขสัมมัฏฐานอย่างไร ?

คำว่า **ปุลล** - หนา คือ รากะหนา โทสะหนา โมหะหนา
ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา
ความตระหนี่ ความเจ้าเล่ห์ ความโอ้อวด หัวคือ ความแข่งดี ความ
ถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความมัวเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง
ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งปวง
เป็นกิเลสหนา.

[๒๓๔] คำว่า **สภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว** ความว่า
กามฉันทะเป็นสภาพต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาพเดียว พยาบาทเป็นสภาพ

ต่าง ๆ ความไม่พยายาบทเป็นสภาพเดียว ถิ่นมีทระเป็นสภาพต่าง ๆ อาโลก-
สัตถุญาเป็นสภาพเดียว อุทธัจจะเป็นสภาพต่าง ๆ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
สภาพเดียว วิจิกิจญาเป็นสภาพต่าง ๆ การกำหนดธรรมเป็นสภาพเดียว
อวิชาเป็นสภาพต่าง ๆ ญาณเป็นสภาพเดียว อรติเป็นสภาพต่าง ๆ ความ
ปราโมทย์เป็นสภาพเดียว นีวรณเป็นสภาพต่าง ๆ ปฐมณานเป็นสภาพ
เดียว ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นสภาพต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นสภาพเดียว.

[๒๓๕] คำว่า **เตโช** - **เดช** ความว่า **เดชมี่ ๕** คือ

จธณเดช **คุณเดช** **ปัญญาเดช** **บุญญเดช** **ธรรมเดช** **บุคคลผู้มีจิต**
อันกล้าแข็ง **ย่อมยังเดชคือความเป็นผู้ทศิลาให้สิ้นรูปด้วยเดชคือศีล**
เครื่องดำเนินไป **ย่อมยังเดชมี่ให้สิ้นไปด้วยเดชคือคุณ** **ย่อมยัง**
เดชคือความเป็นผู้มีปัญญาทราวมให้สิ้นไปด้วยเดชคือปัญญา **ย่อมยังเดช**
มี่ให้บุญให้สิ้นไปด้วยเดชคือบุญ **ย่อมยังเดชมี่ให้ธรรมให้สิ้นไปด้วยเดช**
อันเป็นธรรม.

[๒๓๖] คำว่า **สลุเลโข** - **ธรรมเครื่องขัดเกลา** ความว่า
กามฉันทะมีไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา **เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา**
พยายาบทมีไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา **ความไม่พยายาบทเป็นธรรมเครื่อง**
ขัดเกลา **ถิ่นมีทระมีไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา** **อาโลกสัตถุญาเป็นธรรม**
เครื่องขัดเกลา **อุทธัจจะมี่ไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา** **ความไม่ฟุ้งซ่านเป็น**
ธรรมเครื่องขัดเกลา **วิจิกิจนามี่ไช้ธรรมเครื่องขัดเกลา** **การกำหนด**

ธรรมเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา อวิชชามีใช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ญาณ
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา อรติมีใช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ความปราโมทย์
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา นิเวศน์มีใช้ธรรมเครื่องขัดเกลา ปฐมฌาน
เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ฯลฯ กิเลสทั้งปวงมีใช้ธรรมเครื่องขัดเกลา
อรหัตมรรคเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรม ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่า
รู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความในรูปแห่งกิเลส
อันหนา สภาพต่างๆ และเดช เป็นสัลดเล่ห์ญาณ.

๓๗. อรรถกถาสัลดเล่ห์ญาณนิเทศ

[๒๓๓ - ๒๓๖] พึงทราบวินิจฉัยในสัลดเล่ห์ญาณนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า ราโค ปุถุ รากะหนา คือ รากะต่างหาก ไม่ปนด้วย
โลกุตระ ในบทที่เหลือนั้นนี้.

ชื่อว่า รากะ เพราะอรรถว่ากำหนด.

ชื่อว่า โทสะ เพราะอรรถว่าประทุษร้าย.

ชื่อว่า โมหะ เพราะอรรถว่าลุ่มหลง.

พระสารีบุตรกล่าวกิเลสอันเป็นประธาน ๓ เหล่านี้ คือ รากะ
มีลักษณะกำหนด. โทสะมีลักษณะประทุษร้าย. โมหะมีลักษณะลุ่มหลง
แล้วบัดนี้ เมื่อจะแสดงโดยประเภท จึงกล่าวบทมีอาทิว่า โโกโธ.

ในบทเหล่านั้น ในบทว่า โภโก มีลักษณะโภชนา นี้ ท่าน
ประสงค์เอาวัตถุ ๗ อย่าง.

อุปนาหะ มีลักษณะผูกโภชน คือความโภชนนั่นเอง ที่ถึงความ
มั่นคง.

มักขะ มีลักษณะลบหลู่ผู้อื่น คือลบล้างคุณของผู้อื่น.

ปลาสะ มีลักษณะติเสมอ คือ เห็นผู้อื่นด้วยการติเสมอ.

อิสสา มีลักษณะทำสมบัติของผู้อื่นให้สิ้นรูป คือริษยา.

มัจฉริยะ มีลักษณะซ่อนสมบัติของตน คือ สมบัติของเรา
จงอย่าเป็นของผู้อื่น.

มายา มีลักษณะปกปิดความชั่วที่ตนทำ คือ ทำเป็นมายาด้วย
ความปกปิด.

สาถยยะ มีลักษณะประกาศคุณที่ไม่มีในตน คือ ความเป็น
ผู้โอ้อวด.

ถัมภะ มีลักษณะพองจิต คือ ความเป็นผู้กระด้าง.

สารัมภะ มีลักษณะให้ยิ่งด้วยการทำ.

มานะ มีลักษณะถือตัว.

อติมานะ มีลักษณะคูหมิ่น.

มทะ มีลักษณะความเป็นผู้มัวเมา. ปมาทะ มีลักษณะปล่อย
จิตไปในกามคุณ ๕.

พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงความหมาย ด้วยอำนาจกิเลสไว้
แผนกหนึ่ง ๆ แล้ว เพื่อจะแสดงถึงกิเลสที่กล่าวไว้แล้ว และกิเลสอื่น
ที่ยังมิได้กล่าวไว้ ด้วยสงเคราะห์เข้ากันทั้งหมด จึงกล่าววทมีอาทิว่า
สัพเพ กิเลส - กิเลสทั้งปวง.

ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า กิเลส เพราะอรรถว่ายังสัตว์ให้
เศร้าหมอง ให้เคืองร้อน ให้ลำบาก ในภพนี้และภพหน้า. ทั้งที่
สงเคราะห์เข้าในอกุศลกรรมบถ ทั้งที่มิได้สงเคราะห์เข้า. ชื่อว่า ทุจจริต
เพราะอรรถว่าประพฤติด้วยความชั่ว หรือประพฤติชั่ว.

ตุจจริตนั้น มี ๓ ประการ คือ กายตุจจริต ๑ วจิตุจจริต ๑
มโนตุจจริต ๑. ชื่อว่า อภิสังขาร เพราะอรรถว่าปรุงแต่งวิบาก.

อภิสังขารก็มี ๓ ประการ คือ

ปญฺญาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ บุญ ๑

อปญฺญาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ บาป ๑.

อานนฺดาภิสังขาร - อภิสังขาร คือ ความไม่หวั่นไหว ๑.

ชื่อว่า ภวคามิโน เพราะอรรถว่าสัตว์ไปสู่ภพ ด้วยอำนาจ
วิบาก. กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพ ชื่อว่า ภวคามิณมมา. ด้วย
บทนี้ แม้เมื่อความเป็นอภิสังขารมีอยู่ ก็เป็นอันห้ามกรรมที่ยังมิได้เสวย.
นี่ เป็นความต่างกันด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ทุจจริตา และ กมฺมา เป็นลึงควิปลาศ.

บทว่า นานตุเตกตุตฺ - สภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว ในอุทเทส
หัวข้อนี้ คือ แม้ไม่มีศัพท์ว่า เอกตุต ผู้ประสงค์จะชี้แจงแม่สภาพเดียว
เพราะความที่เพ่งถึงกันและกันแห่งสภาพต่าง ๆ และสภาพเดียว จึงทำ
อุทเทสว่า นานตุเตกตุตฺ. เมื่อแสดงสภาพเดียวในการจัดเกลาสภาพ
ต่าง ๆ ท่านก็แสดงถึงญาณในการจัดเกลาได้โดยง่าย.

บทว่า นานตุตฺ คือ สภาพต่าง ๆ เพราะความไม่มั่นคง และ
เพราะมีความคั่นรณ.

บทว่า เอกตุตฺ คือ สภาพเดียว เพราะความมั่นคง และ
เพราะไม่คั่นรณ.

บทว่า จรณเตโฆ - จรณเดช ชื่อว่า จรณะ เพราะอรรถว่า
เที่ยวไปสู่ทิศที่ยังมิได้ไป คือ นิพพาน ด้วยจรณเดชนั้น. จรณะนั้น
คือ อะไร ? คือ ศีล. จรณะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า เป็นเดช เพราะ
อรรถว่าเผาสิ่งเป็นข้าศึก.

บทว่า คุณเตโฆ - คุณเดช คือ สมาธิเดช อันเป็นที่ตั้งได้
ด้วยศีล.

บทว่า ปญญาเตโฆ - ปญญาเดช คือ วิปัสสนาเดช อันเป็น
ที่ตั้งได้ด้วยสมาธิ.

บทว่า ปุญญเตโฆ - ปุญญาเดช คือ อริยมรรคกุศลเดช อัน
เป็นที่ตั้งได้ด้วยวิปัสสนา.

บทว่า **ธมฺนเตโ** - ธรรมเดช คือ พุทธวจนเดช อันเป็น
หลักแห่งเดช ๔.

บทว่า **จรรณเตเชน เตชิตตฺตา** ได้แก่ ผู้มีจิตกล้าแข็ง ย่อม
ยังเดชคือความเป็นผู้ทูลให้สิ้นไป ด้วยจรรณเดช คือ ศีลเดช.

บทว่า **ทฺสุตฺถยเตชํ** ได้แก่ เดช คือ ความเป็นผู้ทูล.
ชื่อว่า **เตโ** เพราะเผาสันดานเมื่อนั้น.

บทว่า **ปรียาทิยติ** คือ ให้สิ้นไป.

บทว่า **อฺคฺคณเตชํ** - ยังเดชมิใช่คุณ ได้แก่ เดช คือ ความ
ฟุ้งซ่าน อันเป็นปฏิปักษ์ของสมาธิ.

บทว่า **ทฺบุปฺพลฺลยเตชํ** - เดช คือ ความเป็นผู้มีปัญญาทราวม
ได้แก่ เดช คือ โมหะ อันเป็นปฏิปักษ์ ต่อวิปัสสนาญาณ.

บทว่า **อฺปฺลยเตชํ** - เดชมิใช่บุญ ได้แก่ เดช คือ อกุศลกรรม
อันเป็นสหายของกิเลส ด้วยการไม่ละกิเลส อันทำลายมรรคนั้น ๆ
มิใช่ให้เดช มิใช่ให้บุญสิ้นไปอย่างเดียวเท่านั้น ยังกุศลธรรมให้สิ้นไป
ด้วย เพราะพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมไม่ดำ ไม่ขาว
มีอยู่ กรรมอันเป็นวิบากของกรรมไม่ดำ ไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความสิ้นไปแห่งกรรมดังนี้** ท่านกล่าวเดชอันมิใช่บุญเท่านั้น ด้วย
สามารถเป็นปฏิปักษ์ต่อเดชอันเป็นบุญ.

บทว่า **อธมฺมเตชฺ** - เชมิใช่ธรรม ได้แก่ เชช อันเป็นถ้อยคำ แสดงลักษณะของพวกเดียรฉัตรต่าง ๆ. เมื่อท่านกล่าวอรรถวิภังค์ที่สอง ใน การพรรณนาอุทเทสแห่งญาณนี้ เชช คือ ความเป็นผู้ทุศีลมาก มี ๑๕ อย่าง มีรากะเป็นต้น. ในบทนี้ว่า **อภิสงฺขารา ภวคามิกมฺมา** ได้แก่ อปฺยัญญากิสังขารและอกุศลกรรม เป็นเชมิใช่บุญ. อาเนญชา- กิสังขารเป็นกุศลกรรมฝ่ายโลกิยะ ชื่อว่า ย่อมเป็นปฏิปักษ์ต่อเชมิใช่ บุญ เพราะยังบุญเชมิให้สิ้นไป. สภาพต่าง ๆ ๑๕ มีกามฉันทะ เป็นต้น ย่อมเป็นเชมิใช่คุณ. สภาพต่าง ๆ ๑๘ มีนิจัตถุญาเป็นต้น ย่อมเป็นเชแห่งความเป็นผู้มีปัญญาทราม. สภาพต่าง ๆ ๔ อันทำลาย มรรค ๔ ย่อมเป็นเชมิใช่บุญ. พึงสงเคราะห์เชมิใช่ธรรม ด้วย สภาพต่าง ๆ อันทำลายโศคาปัตติมรรค.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงธรรมเครื่องขัดเกลา ด้วย ธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา อันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเครื่องขัดเกลาไว้ใน นิทเทส จึงแสดงธรรมเครื่องขัดเกลาไว้ก่อนธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา. ธรรมสภาพเดียว ๓๗ มีเนกขัมมะเป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็นธรรม เครื่องขัดเกลา เพราะขัดเกลาธรรมเป็นข้าศึก. ญาณในธรรมเครื่อง ขัดเกลา ๓๗ ประเภท มีเนกขัมมะเป็นต้นนั้น ชื่อว่า สัลเลขัฏฐญาณ.

จบ อรรถกถาสัลเลขัฏฐญาณนิทเทส

วิริยารัมภญาณนิเทศ

[๒๓๓] ปัญญาในความระคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หคหุ่และจิตที่ส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณอย่างไร ?

ปัญญาในความระคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หคหุ่และจิตที่ส่งไปเพื่อจะยังกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลอะเลือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นวิริยารัมภญาณแต่ละอย่าง ๆ.

[๒๓๔] ปัญญาในความระคองไว้ซึ่งจิตอันไม่หคหุ่และจิตที่ส่งไป เพื่อยังกามฉันทะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อยังเนกขัมมะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลอะเลือน ฯลฯ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งเนกขัมมะที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังกิเลสทั้งปวงที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละกิเลสทั้งปวงที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังอรหัตมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่เลอะเลือน เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งอรหัตมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นวิริยารัมภญาณแต่ละอย่าง ๆ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความประสงค์ไว้
ซึ่งจิตอันไม่หดหู่และจิตส่งไป เป็นวิริยารัมภญาณ.

๓๘. อรรถถาวิริยารัมภญาณนิทเทศ

[๒๓๓ - ๒๓๘] พึงทราบวินิจฉัยในวิริยารัมภญาณนิทเทศดังต่อไปนี้. บทว่า **อนุปฺปนฺนํ** - ที่ยังไม่เกิด คือ ยังไม่เกิดในอรรถภาพ
หนึ่ง หรือในอารมณ์หนึ่ง. เพราะชื่อว่าอกุศล อันไม่เกิดในสังสาร
อันไม่รู้เบื้องต้นและที่สุค ย่อมไม่มี แต่กุศลมี.

บทว่า **ปาปกาณฺ** คือ ลามก.

บทว่า **อกุสฺสานํ ฆมฺมานํ** คือ ธรรม อันเป็นความไม่ดี.

บทว่า **อนุปฺปาทย** - เพื่อมิให้เกิดขึ้น คือ เพื่อความที่จะ
ไม่ให้เกิดขึ้น.

บทว่า **อุปฺปนฺนํ** คือ ที่เกิดแล้วในอรรถภาพนี้.

บทว่า **ปหานาย** คือ เพื่อต้องการละ.

บทว่า **อนุปฺปนฺนํ กุสฺสานํ ฆมฺมานํ** - กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
คือ ธรรมอันเป็นความดีที่ยังไม่เคยเกิดในอรรถภาพนี้.

บทว่า **อุปฺปาทย** คือ เพื่อต้องการให้เกิด.

บทว่า **อนุปนฺนํ** - ที่เกิดขึ้นแล้ว คือ ที่เกิดแล้วในอัตภาพนี้.

บทว่า **ฐิตฺยา** คือ เพื่อความตั้งมั่น.

บทว่า **อสมฺมุตฺตํ** - เพื่อความไม่เลอะเลือน คือ เพื่อความไม่สูญหาย.

บทว่า **ภฺยโยภาว** - เพื่อความเจริญยิ่ง คือ เพื่อเกิดบ่อยๆ.

บทว่า **เวปฺปุลล** คือ เพื่อความไพบลูย์.

บทว่า **ภวานาย** คือ เพื่อความเจริญ.

บทว่า **ปาริปุริยา** คือ เพื่อความบริบูรณ์.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อแสดงถึงกามฉันทะในอกุศลและเนกขัมมะในกุศลให้แปลกออกไป จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนุปนฺนํ สุตฺตํ กามจฺจนฺตฺต** - กามฉันทะที่ยังไม่เกิด.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กามจฺจนฺต** ได้แก่ กามราคะ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ.

บทว่า **เนกขมฺม** ได้แก่ ปฐมฌานสมาธิ หรือปฐมฌานหรือกุศลธรรมทั้งหมดนั้นและ เป็นเนกขัมมะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเพื่อแสดงประกอบ ด้วยสามารถแห่งกิเลสทั้งปวง และอหัตมรรคอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสทั้งปวง จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อนุปนฺนํ สพฺพกิเลสํ** - ยังกิเลสทั้งปวงที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ในบทเหล่านั้น บทมีอาทิว่า **อุปฺปนฺนสฺส อรหฺตฺตมคฺคสฺส**
ฐิตฺติยา - เพื่อความตั้งมั่นแห่งอหัตมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ฟังทราบการ
ประกอบบทมีอาทิว่า **ฐิตฺติยา** ด้วยสามารถแห่งฐิตិขณะและกัณฺขณะ
ของอหัตมรรคที่เกิดขึ้นแล้วในอุปาทกขณะ. แม้ในอรรถกถาแห่งวิภังค์
ท่านก็กล่าวว่ ความเป็นไปแห่งอหัตมรรคชื่อว่า **ฐิติ** ก็คือ ความตั้งมั่น.
แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฟังเห็นมรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่ง
อหัตมรรค.

จบ อรรถกถาวิริยารัมภญาณนิตเทศ

อรรถสันทสนญาณนิตเทศ

[๒๓๕] ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถสันทสน-
ญาณอย่างไร ?

ขั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม
อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม
โลกุตระธรรม ชื่อว่าธรรมต่าง ๆ.

[๒๔๐] คำว่า ปกาสนตา - การประกาศ ความว่า ปัญญา
ย่อมประกาศรูป โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ประกาศเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ...ชราและ
มรณะ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา.

[๒๔๑] คำว่า **อตุตสนุทสุตเน** - ในการเห็นชัดซึ่งอรรถธรรม
ความว่า พระโยคาวจร เมื่อละกามฉันทะ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่ง
เนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความไม่พยาบาท
เมื่อละถีนมิทระ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอาโลกสัญญา เมื่อละอุทธัจจะ
ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อละวิจิกิจา ย่อมเห็นชัด
ซึ่งอรรถแห่งการกำหนดธรรม เมื่อละอวิชชา ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่ง
ญาณ เมื่อละอโรติ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งความปราโมทย์ เมื่อละ
นิวรรณ์ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งปฐมฌาน ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง
ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอรหัตมรรค.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการประกาศธรรม
ต่างๆ เป็นอรรถสันตสนญาณ.

๓๕. อรรถถาอรรถสันตสนญาณนิตเทศ

[๒๓๕ - ๒๔๑] พึงทราบวินิจฉัยในอรรถสันตสนญาณนิตเทศ
ดังต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า **ปญจกขุชฺชา** มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **ปกาสติ** - ย่อมประกาศ คือ ทำให้ปรากฏ. อธิบายว่า
ยังการเห็นด้วยญาณจักษุ ให้สมบูรณ์แก่ผู้ฟัง.

บทว่า **นानาธมฺมา** - ธรรมต่างๆ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวง
ที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ. หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวธรรม
เป็นโลกิยะเท่านั้น ในนิทเทศแห่งการประกาศ. ตอบว่า ท่านไม่กล่าว
ถึงธรรมเป็นโลกุตระ เพราะปรารถนาการประกาศด้วยความเป็นของไม่
เที่ยงเป็นต้น และเพราะธรรมเป็นโลกุตระยังไม่เข้าถึงการพิจารณา.
แต่ท่านกล่าวถึงการประกาศ ด้วยการประกาศเท่านั้น โดยอาการที่ควร
ประกาศธรรมเหล่านั้น เพราะท่านสงเคราะห์ธรรมเหล่านั้น ด้วยการ
ชี้แจงธรรมต่างๆ และด้วยการชี้แจงการเห็นชัดอรรถ.

บทว่า **ปชฺหุโต** - เมื่อละ คือ ให้ผู้ฟังละ.

บทว่า **สนฺทสฺสตี** - ย่อมเห็นชัด คือ แสดงแก่ผู้ฟังโดยชอบ.
แต่อาจารย์บางพวกกล่าวโดยนัยมีอาทิว่า พระโยคาวจรย่อมเห็นชัดซึ่ง
อรรถแห่งเนกขัมมะ เพราะละกามฉันทะได้แล้ว. ฟังทราบว่ ท่าน
กล่าวนัยนี้ เพื่อแสดงว่า เมื่อผู้ฟังธรรมอันตรงเหล่านั้นนั้นเทียว ทำ
การละโทสะ และได้เฉพาะแล้วซึ่งคุณ เทศนาญาณย่อมถึงขั้นยอด.

จบ อรรถกถาอรรถสันทสนญาณนิทเทศ

ทสนวิสุทธินิเทศ

[๒๐๒] ปัญญาในความสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียวกัน และการแทงตลอดธรรมต่างกัน และธรรมหมวดเดียวกันเป็นทสนวิสุทธินิเทศอย่างไร ?

คำว่า ธรรมทั้งปวง ได้แก่ ชั้น ๗๗ โลกุตระธรรม

คำว่า ความสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน ความว่า ธรรมทั้งปวงท่าน เคาระห์เป็นหมวดเดียวกันโดยอาการ ๑๒ คือ โดยสภาพต้องแท้ ๑ โดยสภาพมิใช่ตัวตน ๑ โดยสภาพจริง ๑ โดยสภาพควรแทงตลอด ๑ โดยสภาพที่ควรรู้อย่างยิ่ง ๑ โดยสภาพที่ควรกำหนดรู้ ๑ โดยสภาพที่เป็นธรรม ๑ โดยสภาพที่เป็นธาตุ ๑ โดยสภาพที่อาจรู้ ๑ โดยสภาพที่ควรทำให้แจ้ง ๑ โดยสภาพที่ควรถูกต้อง ๑ โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ ๑ ธรรมทั้งปวงท่านสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน โดยอาการ ๑๒ นี้.

คำว่า ความต่างและความเป็นอันเดียวกัน ความว่า กามฉันทะเป็นความต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นอันเดียวกัน ๗๗ กิเลสทั้งปวงเป็นความต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นอันเดียวกัน .

คำว่า ในการแทงตลอด ความว่า พระโยคาวจรย่อมแทงตลอดทุกขสัจ เป็นการแทงตลอดด้วยกำหนดรู้ แทงตลอดสมุทย-

ตั้ง เป็นการแทงตลอดด้วยการละ แทงตลอดนิโรธตั้ง เป็นการแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง แทงตลอดมรรคตั้ง เป็นการแทงตลอดด้วยการเจริญ.

คำว่า **ทัสนวิสุทธิ** ความว่า ในขณะที่โศคาปัตติมรรค ทัสนะ ย่อมหมดจด ในขณะที่โศคาปัตติผล หมดจดแล้ว ในขณะที่สกทาคามีมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่สกทาคามีผล หมดจดแล้ว ในขณะที่อนาคามีมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่อนาคามีผล หมดจดแล้ว ในขณะที่อรหัตมรรค ย่อมหมดจด ในขณะที่อรหัตผล หมดจดแล้ว.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นหมวดเดียวกัน และการแทงตลอดธรรมต่างกัน และธรรมหมวดเดียวกัน เป็นทัสนวิสุทธิญาณ.

๔๐. อรรถกถาทัสนวิสุทธิญาณนิตเทศ

[๒๔๒] พึงทราบวินิจฉัยในทัสนวิสุทธิญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้ บทว่า **สพฺเพ ธมฺมา เอกสงฺคหิตา**- ธรรมทั้งปวงท่านสงเคราะห์เป็นหมวดเดียวกัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นสังขตะและอสังขตะทั้งหมดท่านสงเคราะห์ คือ กำหนดด้วยหมวดเดียวกัน.

บทว่า **ตถฺยฺเจน** - โคนสภาพต้องแท้ คือ โดยสภาพเป็นจริง.
อธิบายว่า โดยมีอยู่ตามสภาพของตน ๆ.

บทว่า **อนตฺตถฺยฺเจน** - โดยสภาพมิใช่ตัวตน คือ โดยสภาพ
เว้นจากตัวตนอันได้แก่ ผู้กระทำและผู้เสวย.

บทว่า **สจฺจถฺยฺเจน** - โดยสภาพจริง คือ โดยสภาพที่ไม่ผิดจาก
ความจริง. อธิบายว่า โดยความเป็นสภาพของตนไม่เป็นอย่างอื่น.

บทว่า **ปฏฺิวชถฺยฺเจน** - โดยสภาพควรแทงตลอด คือ ควรแทง
ตลอดด้วยญาณ. ในบทนี้พึงทราบการแทงตลอด โดยความไม่ลุ่มหลง
และโดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกุตระ.

บทว่า **อภิขานนถฺยฺเจน** - โดยสภาพที่ควรรู้อย่างยิ่ง คือ โดยสภาพ
ที่ควรรู้อย่างธรรมนั้น ๆ โดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะ โดยความ
ไม่หลง และโดยอารมณ์ด้วยญาณอันเป็นโลกุตระ. ดังที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ** **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
สิ่งทั้งปวงควรรู้อย่างยิ่ง. บทว่า **ปริขานนถฺยฺเจน** - โดยสภาพที่ควรกำหนด
รู้ คือ โดยสภาพที่ควรกำหนดรู้ธรรมทั้งหลายที่รู้อย่างแล้วโดยสภาวะด้วย
ญาณอันเป็นโลกิยะ และโลกุตระโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ โดยความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น และโดยการออกไปเป็นต้น เหมือนที่ตรัสไว้ว่า **สพฺพํ**
ภิกฺขเว ปริญฺเญยฺยํ **ดูก่อนภิกษุทั้งปวง สิ่งทั้งปวงควรกำหนดรู้.**

๑. ตั. สฟา. ๑๘/๔๕. ๒. ตั. สฟา. ๑๘/๕๐.

บทว่า **ขมมกุญเณ** - โดยสภาพที่เป็นธรรม คือ โดยสภาพที่เป็นธรรมมีการทรงไว้ซึ่งสภาพเป็นต้น.

บทว่า **ชาติกุญเณ** - โดยสภาพที่เป็นชาติ คือ โดยสภาพที่เป็นชาติมีความไม่มีชีวะเป็นต้น.

บทว่า **ฌาตกุญเณ** - โดยสภาพที่อาจรู้ คือ โดยสภาพที่อาจรู้ด้วยญาณอันเป็นโลกียะและโลกุตระ. ฟังทราบว่ามีสภาพอาจรู้แม้ในบทนี้เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ทัญจํ** - รูปที่เห็น **สุตํ** - เสียงที่ได้ยิน **มุตํ** - อารมณ์ ๓ ที่รู้ **วิญญาตํ** - ธรรมที่รู้แล้วเป็นรูป โดยอรรถมีสภาพที่อาจเห็นได้เป็นต้น ฉะนั้น.

บทว่า **ตจฺจิกิริยกุญเณ** - โดยสภาพที่ควรทำให้แจ้ง คือ โดยสภาพที่ควรทำให้ประจักษ์โดยอารมณ์.

บทว่า **มุสนกุญเณ** - โดยสภาพที่ควรถูกต้อง คือ โดยสภาพที่ควรถูกต้องบ่อย ๆ โดยอารมณ์ของสภาพที่ทำให้ประจักษ์แล้ว.

บทว่า **อภิสมยกุญเณ** - โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ คือ โดยสภาพที่ควรตรัสรู้ด้วยญาณอันเป็นโลกียะ. ถึงแม้ท่านกล่าวญาณหนึ่ง ๆ ว่า ปัญญาในสภาพ่องแท้เป็นญาณในวิวิฎฐะ คือ นิพพาน จริง. ปัญญาที่ควรรู้อีกเป็นญาณในสภาพที่ควรรู้. ปัญญาที่ควรทำให้แจ้งเป็นญาณในสภาพที่ควรถูกต้อง. อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

สมวาเย ขณ กาลे สมุहे เหตุทิฏฐิสฺสุ

ปฏิลาเภ ปหานे ज ปฏิवेचे ज तिसुत्ति.

พระโยคาวจรย่อมปรากฏในหมู่ ขณะ กาล
ที่ประชุม เหตุ ทิฏฐิ การได้ การละ และในการ
แทงตลอด.

ในการพรรณนาคาถา ท่านกล่าวอรรถแห่งปฏิเวธ แห่งอภิสมย-
ศัพท์. แต่ถึงดังนั้นในที่นี้พึงทราบสภาพต่าง ๆ แห่งธรรมเหล่านั้นด้วย
อรรถตามที่กล่าวแล้ว. เพราะในอรรถกถานั้นแหละท่านกล่าวถึงการ
ตรัสรู้ธรรมด้วยสามารถแห่งญาณอันเป็นโลกียะ.

บทว่า กามจฺจนุโท นานตุตฺถิ - กามฉันทะเป็นความต่าง ๆ ความ
ว่า กามฉันทะเป็นสภาพต่าง ๆ เพราะมีอารมณ์ต่าง ๆ โดยมีความ
พึงชาน. พึงทราบกิเลสทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า เนกขมฺมํ เอกตุตฺถิ - เนกขัมมะเป็นอันเดียวกัน ความว่า
เนกขัมมะมีสภาพเป็นอันเดียวกันโดยมีจิตเป็นเอกกัคคา และโดยไม่มี
ความพึงชานของอารมณ์ต่าง ๆ. พึงทราบกุศลทั้งปวงด้วยประการฉะนี้.
ในที่นี้พึงทราบความต่างแห่งอกุศลทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้น ที่ท่านย่อ
ไว้โดยไปยาลด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้ว. อนึ่ง พึงทราบความต่างของ
ธรรมเบื้องต่ำ ๆ มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น โดยเป็นสภาพหยาบกว่าธรรม
เบื้องสูง ๆ. เพราะการแทงตลอดความต่าง ๆ และความเป็นอันเดียวกัน

ท่านสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน ย่อมสำเร็จด้วยการแทงตลอดสังขะใน
ขณะแห่งมรรค. ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระจึงยกบทว่า ปฏิเวธ ชื่น
แล้วแสดงถึงการตรัสรู้สังขะ.

บทว่า ปริยญา ปฏิเวธ ปฏิวิหคติ - พระโยคาวจรย่อมแทง
ตลอดทุกขสังขะ เป็นการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ คือ ตรัสรู้ด้วย
ปริยญาภิสมยะ. ในบทที่เหลือมีนัยนี้. จริงอยู่ ในกาลตรัสรู้สังขะ ใน
ขณะมรรคเป็นอันเดียวกันแห่งมรรคญาณ ย่อมมีกิจ ๔ อย่าง คือ
ปริยญา ๑ ปหานะ ๑ สัจฉิกิริยา ๑ ภาวนา ๑. เหมือนอย่างเรือ
ทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง คือ ละฝั่งใน ๑ ตัด
กระแสน้ำ ๑ นำสินค้าไป ๑ ถึงฝั่งนอก ๑ ฉันท. พระโยคาวจร
ย่อมตรัสรู้สังขะ ๔ ในขณะเดียวกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง คือ ตรัสรู้ทุกข์
ด้วยการกำหนดรู้ ๑ ตรัสรู้สมุทัยด้วยการละ ๑ ตรัสรู้มรรคด้วยการ
เจริญ ๑ ตรัสรู้นิโรธด้วยการทำให้แจ้ง ๑ ฉันท. ท่านอธิบายไว้
อย่างไร. อธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรกระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ย่อม
บรรลु ย่อมเห็น ย่อมแทงตลอดสังขะ ๔ ด้วยสามารถกิจ. เหมือน
อย่างว่า เรือละฝั่งใน ฉันท. พระโยคาวจรกำหนดรู้ทุกข์อันเป็น
มรรคญาณฉันท. เรือตัดกระแสน้ำ ฉันท. พระโยคาวจรละสมุทัย
ฉันท. เรือนำสินค้าไป ฉันท. พระโยคาวจรเจริญมรรค เพราะ
เป็นปัจจัยมีเกิดร่วมกันเป็นต้น ฉันท. เรือถึงฝั่งนอก ฉันท. พระ-

โยคาวจรทำให้แจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งนอก ฉะนั้น. พึงทราบข้ออุปมา
อุปมัย ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ทสฺสนํ วิสฺสุขฺมฺติ** - ทัสนะย่อมหมดจด คือ ญาณ-
ทัสนะย่อมถึงความหมดจดด้วยการละกิเลสอันทำลายมรรคนั้น ๆ.

บทว่า **ทสฺสนํ วิสฺสุทฺธํ** - ทัสนะหมดจดแล้ว คือ ญาณ-
ทัสนะถึงความหมดจดแล้ว โดยถึงความหมดจดแห่งกิจของมรรคญาณ
นั้นในขณะที่เกิดผลนั้น ๆ. ท่านกล่าวมรรคผลญาณในที่สุด โดยสำเร็จ
ด้วยมรรคผลญาณแห่งปัญญา แทะตลอดความต่าง และความเป็นอัน
เดียวกัน ซึ่งท่านสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเป็นอันเดียวกัน.

จบ อรรถกถาทัสนวิสุทธานุชาตินิทเทศ

ขันติญาณปริโยคาหณญาณนิเทศ

[๒๔๓] ปัญญาในหน้าที่ธรรมปรากฏ เป็นขันติญาณอย่างไร ?

รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
รูปใด ๆ ปรากฏ รูปนั้น ๆ ย่อมคงที่ ฉะนั้น ปัญญาในหน้าที่ธรรม
ปรากฏจึงเป็นขันติญาณ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ
ชราและมรณะ ปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

อนัตตา ชราและมรณะใด ๆ ปราภฏ ชราและมรณะนั้น ๆ ย่อมคงที่
ฉะนั้น ปัญญาในหน้าที่ธรรมปราภฏจึงเป็นขันติญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในหน้าที่ธรรม
ปราภฏเป็นขันติญาณ.

[๒๔๔] ปัญญาในความถูกต้องธรรม เป็นปริโยคานญาณ
อย่างไร ?

ปัญญาย่อมถูกต้องรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา ย่อมถูกต้องรูปใด ๆ ก็เข้าไปสู่รูปนั้น ๆ ฉะนั้น ปัญญาในความ
ถูกต้องธรรม จึงเป็นปริโยคานญาณ ปัญญาย่อมถูกต้องเวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ โดยความเป็นของไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมถูกต้องชราและมรณะใด ๆ ก็เข้าสู่
ชราและมรณะนั้น ๆ ฉะนั้น ปัญญาในความถูกต้องธรรมจึงเป็นปริโย-
คานญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความถูกต้องธรรม
เป็นปริโยคานญาณ.

๔๑ - ๔๒. อรรถกถาขันติญาณปริโยคาหณญาณนิตเทศ

[๒๔๓ - ๒๔๔] พึงทราบวินิจฉัยในขันติญาณปริโยคาหณญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า รูป อนิจฺจโต วิทิตฺ - รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง คือ ปรากฏด้วยอนิจจานุปัสสนาญาณว่า เป็นของไม่เที่ยง.

บทว่า รูปํ ทุกฺขโต วิทิตฺ - รูปปรากฏโดยความเป็นทุกข์ คือ ปรากฏด้วยทุกขานุปัสสนาว่า เป็นทุกข์.

บทว่า รูปํ อนตฺตโต - วิทิตฺ - รูปปรากฏโดยความเป็นอนัตตา. คือ ปรากฏด้วยอนัตตานุปัสสนาญาณว่า เป็นอนัตตา.

บทว่า ยํ ยํ วิทิตํ ตํ ตํ ขมติ - รูปใดๆ ที่ปรากฏ รูปนั้นๆ ย่อมคงที่ คือ รูปใด ๆ ที่ปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. รูปนั้นๆ ย่อมคงที่ คือ ชอบใจโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ท่านทำให้เป็นแผนกๆ แล้วเขียนไว้ในคัมภีร์บางคัมภีร์ว่า รูปปรากฏโดยความเป็นของไม่เที่ยง. รูปใด ๆ ปรากฏแล้ว. รูปนั้นๆ ย่อมคงที่. พึงเปลี่ยนลึงค์แล้วประกอบด้วยบทมีอาทิว่า เวทนา สลฺยณา สขุขารา อนิจฺจโต วิทิตา - เวทนา สลฺยณา สขุขาร ปรากฏแล้วโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 928

บทว่า **มุสตี** ย่อมถูกต้อง คือ ย่อมถูกต้อง ย่อมแผ่ไปด้วย
การถูกต้องวิปัสสนาญาณ.

บทว่า **ปรีโยคหติ** - ย่อมเข้าไป คือ เข้าไปด้วยวิปัสสนาญาณ.
ปาฐะว่า **ปรีโยคาคหติ** บ้าง.

จบ อรรถกถาชั้นติฎฎาปกรณ์ปริโยคาคคณญาณนิตเทศ

ปะเทศวิหารญาณนิตเทศ

[๒๔๕] ปัญญาในการรวมธรรม เป็นปะเทศวิหารญาณอย่างไร ?
เพราะมิจฉาทิฎฐิเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
มิจฉาทิฎฐิเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะสัมมาทิฎฐิเป็นปัจฉัย
ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งสัมมาทิฎฐิเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมี
กุศลเวทนา เพราะมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา
เพราะความสงบแห่งมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะ
สัมมาสังกัปปะเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
สัมมาสังกัปปะเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา ฯลฯ เพราะมิจฉา-
วิมุตติเป็นปัจฉัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งมิจฉาวิมุตติ

เป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็ย่อมมี
กุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งสัมมาวิมุตติ เป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศล
เวทนา เพราะฉันทะเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบ
แห่งฉันทะเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะวิตกเป็นปัจจัย ก็ย่อม
มีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่งวิตกเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา
เพราะสัญญาเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะความสงบแห่ง
สัญญาเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะ วิตก และสัญญา
เป็นธรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย* ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะเป็น
ธรรมสงบ แต่เพราะวิตกและสัญญาเป็นธรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย* ก็
ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะและวิตกเป็นธรรมไม่สงบนั้นเพราะสัญญา
เป็นธรรมไม่สงบนั้นเป็นปัจจัย* ก็ย่อมมีกุศลเวทนา เพราะฉันทะ วิตก
และสัญญา เป็นธรรมสงบนั้นเป็นปัจจัย* ก็ย่อมมีกุศลเวทนา ความเพียร
เพื่อจะบรรลุอรหัตผลที่ยังไม่บรรลุมีอยู่ แม้เพราะเมื่อยังไม่ได้บรรลุ
อริยมรรคอันเป็นเหตุแห่งอรหัตผลนั้นเป็นปัจจัย* ก็ย่อมมีกุศลเวทนา.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรกว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรกว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการรวมธรรม
เป็นปเทศวิหารญาณ.

๑ - ๕. บาลีประกอบบทไว้ด้วยคำว่า ตปฺปจฺจาปิ.

๔๓. อรรถกถาปเทสวิหารญาณิทเทศ

[๒๔๕] พึงทราบวินิจฉัยในปเทสวิหารญาณิทเทศดังต่อไปนี้.
พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงถึงอาการที่ควรพิจารณาญาณบางส่วนที่
ยกขึ้นไว้ในมัตถิกา จึงกล่าวบทมีอาทิว่า มิจฉาทิฏฐิปัจจยาปิ เวทยิตฺ -
เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย จึงมีอกุศลเวทนา.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มิจฉาทิฏฐิปัจจยา** - เพราะมิจฉาทิฏฐิ
เป็นปัจจัย ความว่า เวทนาสัมปยุตด้วยทิฏฐิบ้าง เวทนาเป็นอกุศล
อกุศลบ้าง เวทนาเป็นวิบากบ้าง เกิดขึ้นทำทิฏฐิให้เป็นอุปนิสัย ย่อม
ควร. ในเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่สัมปยุตด้วยมิจฉาทิฏฐิ เป็นอกุศล
เท่านั้น. แต่เวทนาเป็นอกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัย
ทิฏฐิ. จริงอยู่ พวกมิจฉาทิฏฐิให้ข้าวยาและภัตเป็นต้นในวันปักข์
เพราะอาศัยทิฏฐิ ย่อมปฏิบัติคนบอดและคนโรคเรื้อนเป็นต้น ย่อม
สร้างศาลา ชุตสระโบกขรณีในทาง ๔ แพร่ง ปลูกสวนดอกไม้ สวน
ผลไม้ พาดสะพานในที่ลำบากเพราะน้ำ ปรับที่ไม่เสมอให้เสมอ เวทนา
ที่เป็นอกุศล ย่อมเกิดแก่พวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้. แต่
เพราะอาศัยมิจฉาทิฏฐิ ย่อมดำ บริภาษ หม่าและจงจำพวกสัมมาทิฏฐิ.
ฆ่าสัตว์บวงสรวงเทวดา. เวทนาเป็นอกุศล ย่อมเกิดแก่พวกมิจฉาทิฏฐิ
เหล่านั้นด้วยประการฉะนี้. ส่วนเวทนาเป็นวิบาก ย่อมมีแก่ผู้ไปใน
ภพอื่น.

อนึ่ง มิจฉาทิฏฐินั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันเกิดร่วมกัน
ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย
อตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิดับไปทันทีนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุต
ด้วยมิจฉาทิฏฐิในปัจจุบัน ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย
อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นตติปัจจัย และวิคตปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาสหครตด้วยโลหะของ
ผู้ยินดีทำมิจฉาทิฏฐิให้หนัก ด้วยอำนาจอารัมมณชาติปติปัจจัย และ
อารัมมณูปนิสสยปัจจัย.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาเป็นกุศลและอัพยากฤตของ
ผู้ทำมิจฉาทิฏฐิให้เป็นเพียงอารมณ์ ด้วยอกุศลทั้งปวงผู้พิจารณาเห็น
แจ้งมิจฉาทิฏฐิ ด้วยเวทนาเป็นอกุศลทั้งปวง ด้วยอำนาจอารัมมณปัจจัย
เท่านั้น.

มิจฉาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาเป็นกุศลและอกุศล อัน
เกิดขึ้นด้วยมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย และแก่เวทนาเป็นวิบากในภพอื่น ด้วย
อำนาจอุปนิสัยปัจจัย.

บทว่า มิจฉาทิฏฐิรูปสมปจฺจยา - เพราะความสงบแห่งมิจฉา-
ทิฏฐิเป็นปัจจัย ความว่า สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า เป็นความสงบแห่งมิจฉา-
ทิฏฐิ เพราะฉะนั้น พึงทราบบทที่ท่านกล่าวไว้ว่า เพราะสัมมาทิฏฐิเป็น

ปัจจัย ย่อมมีกุศลเวทนาว่า มิจฉาทิฏฐิรูปสมปจฺจยา. ส่วนอาจารย์
บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า ความสงบแห่งมิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีในขณะแห่ง
วิปัสสนา และในขณะแห่งโศคาปัตติมรรค.

แม้ในบทนี้ว่า สมฺมาทิฏฐฺรูปจฺจยาปิ เวทียติ - เพราะมีสัมมา-
ทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีกุศลเวทนา มีอธิบายดังต่อไปนี้ เวทนาสัมปยุต
ด้วยสัมมาทิฏฐิบ้าง เวทนาเป็นกุศล อกุศลบ้าง เวทนาเป็นวิบากบ้าง
เกิดขึ้นทำสัมมาทิฏฐิให้เป็นอุปนิสัย ย่อมควร. ในเวทนาเหล่านั้น
เวทนาสัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นกุศลเท่านั้น.

อนึ่ง พวกสัมมาทิฏฐิอาศัยสัมมาทิฏฐิทำบุญ มีอาทิอย่างนี้ คือ
พุทธบูชาจัดประทีปและดอกไม้ ฟังมหาธรรม ก่อพระเจดีย์ในทิศที่ยัง
ไม่ได้ก่อ ด้วยประการฉะนี้ กุศลเวทนาย่อมเกิดแก่สัมมาทิฏฐิชน
เหล่านั้น. สัมมาทิฏฐิชนเหล่านั้นอาศัยสัมมาทิฏฐิดำบริภาษ พวก
มิจฉาทิฏฐิ, ยกตนข่มผู้อื่น ด้วยประการฉะนี้ อกุศลเวทนา ย่อมเกิด
แก่สัมมาทิฏฐิชนเหล่านั้น. ส่วนวิบากเวทนา ย่อมมีแก่ผู้ไปในภพอื่น.

อนึ่ง สัมมาทิฏฐินั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่มิจฉาทิฏฐิ อันเป็น
ปัจจุบันเวทนาที่ดับไปใกล้ที่สุด ซึ่งเกิดร่วมกันด้วยอำนาจแห่งปัจจัย
ดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. โลกียสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนา
อันสัมปยุตด้วยการพิจารณา อันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา และอันสัมปยุต
ด้วยความใคร่ ด้วยอำนาจอารมณ์ปัจจัย. โลกียสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็น

ปัจจัยแก่มิจชาติด้วยอุปนิสสยปัจจัย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ สัมมาทิฏฐิอันเป็นมรรคผล ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันสัมปยุตด้วยการพิจารณา ด้วยสามารถแห่งอาร์มมณาธิปติปัจจัย และอาร์มมณูปนิสสย-ปัจจัย.

บทว่า **สมุมาทิฏฐิวุสสมปจฺจยาปี เวทิตํ** - เพราะความสงบแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีอกุศลเวทนา ความว่า มิจชาติทิฏฐิชื่อว่า ความสงบแห่งสัมมาทิฏฐิ. เพราะฉะนั้น พึงทราบบทที่ท่านกล่าวว่า เพราะมิจชาติทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็ย่อมมีอกุศลเวทนานั้นแหละว่า **สมุมาทิฏฐิวุสสมปจฺจยา** - เพราะความสงบแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย. แม้ในบทมีอาทิว่า **มิจฺจาสกฺขปฺปจฺจยา มิจฺจาสกฺขปฺปวุสสมปจฺจยา** - เพราะมิจจาสกฺขปฺปเป็นปัจจัย เพราะความสงบแห่งมิจจาสกฺขปฺปเป็นปัจจัย ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า **วุสสมปจฺจยา** - เพราะความสงบเป็นปัจจัยแห่งกรรมใด ๆ ท่านประสงค์เอาเวทนานั้น ๆ เพราะมีกรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งกรรมนั้น ๆ เป็นปัจจัย.

อนึ่ง พึงทราบความในมิจจญาณเป็นต้นดังต่อไปนี้ ความคิดเพื่อหาอุบายในการทำบาป ชื่อว่า มิจจญาณ. อีกอย่างหนึ่ง มิจจญาณ คือ ญาณในการพิจารณาผิด. ญาณอันเป็นกุศลและอัพยากถุสที่เหลือเว้นวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ และโลกุตรสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่า สัมมาญาณ. ความพ้นจากบาป ชื่อว่า มิจจวิมุตติ. อีกอย่างหนึ่ง ความ

พื้นที่ไม่เป็นจริง ความพื้นที่ไม่นำออกไป ผู้ไม่พ้น สำคัญว่าพ้น.
ความน้อมไปในกัลยาณธรรม และผลวิมุตติ ชื่อว่า สัมมาวิมุตติ.
สัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

ส่วนในบทมีอาทิว่า **ฉนุทปจฺจยาปิ** - เพราะฉันทะเป็นปัจจย
พึงทราบดังต่อไปนี้ ความโลก ชื่อว่า ฉันทะ. พึงทราบว่า เวทนา
สัมปยุตด้วยจิตที่สหระศ ด้วยโลภะ ๘ เพราะมีฉันทะเป็นปัจจย. เวทนา
ในปฐมฌาน ชื่อว่า มีความสงบแห่งฉันทะเป็นปัจจย. เวทนาใน
ปฐมฌาน ชื่อว่า มีวิตกเป็นปัจจย. เวทนาในทุติยฌาน ชื่อว่า มี
ความสงบแห่งวิตกเป็นปัจจย. เวทนาในสัจจญาณสมาบัติ ๖ ที่เหลือเวียน
ปฐมฌาน ชื่อว่า มีสัจจญาณเป็นปัจจย. เวทนาในเนวสัจจญาณาสัจจญา
ยตนะ ชื่อว่า มีความสงบแห่งสัจจญาณเป็นปัจจย.

ในบทมีอาทิว่า **ฉนุโท จ อวฺอุปสโม โหติ** - ฉันทะเป็นธรรม
ไม่สงบ มีความว่า ถ้าฉันทะ วิตกและสัจจญาณ เป็นธรรมไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความไม่สงบแห่งฉันทะ วิตกและสัจจญาณ
เป็นปัจจย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** - มีธรรมนั้นเป็นปัจจย. เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** - เพราะฉันทะ วิตกและสัจจญาณนั้น ฟ้อนรำ
ไม่สงบเป็นปัจจย. อธิบายว่า เพราะความไม่สงบฉันทะ วิตกและสัจจญาณ
เป็นปัจจย จึงมีเวทนา. เวทนานั้น เป็นเวทนาสัมปยุตด้วยจิตสหระศ
ด้วยโลภะ ๘. หากว่า ฉันทะสงบ วิตกและสัจจญาณไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความสงบแห่งฉันทะนั้น มีวิตกสัญญา ไม่สงบเป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะวิตกและสัญญานั้น เป็นธรรมไม่สงบเป็นปัจจัย. เวทนานั้น เป็น เวทนา ในปฐมฌาน. หากว่า ฉันทะและวิตกเป็นธรรมสงบ สัญญา เป็นธรรมไม่สงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ความสงบแห่งฉันทะและวิตกนั้น มีสัญญาไม่สงบเป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะสัญญาเป็นธรรมไม่สงบเป็นปัจจัย. เวทนานั้น เป็น เวทนาในทุติยฌาน. หากว่า ฉันทะ วิตกและสัญญาเป็นธรรมสงบ.

บทว่า **ตปฺปจฺจยา** คือ ฉันทะ วิตก สัญญา เป็นธรรมสงบ เป็นปัจจัย ชื่อว่า **ตปฺปจฺจโย**. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า **ตปฺปจฺจยา** เพราะฉันทะ วิตกและสัญญานั้น เป็นธรรมสงบเป็นปัจจัย เวทนา นั้น เป็นเวทนาในเนวสัญญานาสัญญายตนะแท้. แต่อาจารย์บางพวก พรรณาไว้อย่างนี้ว่า " ความพอใจธรรมในส่วนเบื้องต้นด้วยคิดว่าเรา จักบรรลุถึงอัปนา ดังนี้ ชื่อว่า ฉันทะ ความพอใจของผู้บรรลุอัปนา เป็นความสงบ. วิตกย่อมมีในปฐมฌาน วิตกของผู้บรรลุทุติยฌานเป็น อันสงบ. สัญญาย่อมมีในสมาบัติ ๗. สัญญาของผู้เข้าถึงเนวสัญญานา- สัญญายตนะ และเข้าถึงนิโรธเป็นอันสงบไป " ดังนี้ แต่ในที่นี้ นิโรธ- สมาบัตีย่อมไม่ประกอบ.

บทว่า **อุปฺปตฺตสฺส ปตฺติยา**-เพื่อบรรลอรหัตผลที่ยังไม่บรรลุ คือ เพื่อต้องการบรรลอรหัตผล.

บทว่า **อตุถิ อายวํ** ได้แก่ ความเพียรมีอยู่. ปาฐะว่า **อายวํ** บ้าง

บทว่า **ตฺถมิมฺปิ** จาน **อนุปรฺปตฺ**- แต่เมื่อยังไม่บรรลุฐานะนั้น คือ เมื่อยังไม่บรรลุวิมรรคอันเป็นเหตุแห่งอรหัตผลนั้น ด้วยสามารถแห่งการปรารภความเพียรนั้น.

บทว่า **ตปฺปจฺจยาปิ เวทิตํ** คือ เพราะฐานะแห่งพระอรหัต เป็นปัจจัย ย่อมมีกุศลเวทนา ด้วยบทนี้ ท่านถือเอาโลกุตระเวทนา ที่เกิดแล้ว เกิดพร้อมกับมรรค ๔. แต่อาจารย์บางพวกพรรณนาไว้ว่า บทว่า **อายวํ** คือ การปฏิบัติ. บทว่า **ตฺถมิมฺปิ** จาน **อนุปรฺปตฺ**- เมื่อยังไม่บรรลุฐานะเมื่อนั้น คือ บรรลุภูมินั้น ดังนี้.

จบ อรรถกถาปเทสวิหารญาณนิตเทส

วิวัฏฺฐญาณจักกนิตเทส

[๒๔๖] ปัญญาในความมีกุศลธรรมเป็นอธิบดี เป็นสัญญา-
วิวัฏฺฐญาณอย่างไร ?

ปัญญาในควมมีเนกขัมมะเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากกาม-
ฉันทะด้วยปัญญาเครื่องรู้ดี เพราะฉะนั้น ปัญญาในควมมีกุศลธรรม
เป็นอธิบดี จึงเป็นสัจญญาวิวัฏญญาณ ปัญญาในควมมีควมไม่พยาบาท
เป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากพยาบาทด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี เพราะ
ฉะนั้น ปัญญาในควมมีกุศลธรรมเป็นอธิบดี จึงเป็นสัจญญาวิวัฏญญาณ
ปัญญาในควมมีอาโลกสัจญญาเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากถิ่นมัทธะ
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี... ปัญญาในควมมีควมไม่ฟุ้งซ่านเป็นอธิบดี
ย่อมหลีกออกจากอุทัจจะด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี... ปัญญาในควม
มีการกำหนดธรรมเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากวิจิกิจฉาด้วยปัญญาเป็น
เครื่องรู้ดี...ปัญญาในควมมีญาณเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากอวิชา
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี...ปัญญาในควมมีปราโมทย์เป็นอธิบดี ย่อม
หลีกออกจากอโรติด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี...ปัญญาในควมมีปฐมฌาน
เป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากนิวรรณ์ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี ฯลฯ
ปัญญาในควมมีอรหัตมรรคเป็นอธิบดี ย่อมหลีกออกจากกิเลสทั้งปวง
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ดี เพราะฉะนั้น ปัญญาในควมมีกุศลธรรม
เป็นอธิบดี จึงเป็นสัจญญาวิวัฏญญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ ปัญญาในควมมีกุศลธรรม
เป็นอธิบดี เป็นสัจญญาวิวัฏญญาณ.

[๒๔๗] ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็นต่าง ๆ
เป็นเจโตวิวัฏฏญาณอย่างไร ?

กามฉันทะเป็นความเป็นต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นอย่างเดียว เมื่อ
พระโยคาวจรคิดถึงความที่เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียว จิตย่อมหลัก
ออกจากกามฉันทะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจาก
ความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ พยาบาทเป็นความเป็นต่าง ๆ
ความไม่พยาบาทเป็นอย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึงความที่ความไม่
พยาบาทพื่อนร่าอย่างเดียว จิตย่อมหลักออกจากพยาบาท เพราะ
ฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็นต่าง ๆ จึงเป็น
เจโตวิวัฏฏญาณ ถินमितะเป็นความเป็นต่าง ๆ อาโลกสังคยาเป็นอย่าง
เดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึงความที่อาโลกสังคยาเป็นธรรมอย่างเดียว
จิตย่อมหลักออกจากถินमितะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลัก
ออกจากความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ ฯลฯ กิเลสทั้งปวง
เป็นความเป็นต่าง ๆ อรหัตมรรคเป็นอย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรคิดถึง
ความที่อรหัตมรรคพื่อนร่าอย่างเดียว จิตย่อมหลักออกจากกิเลส
ทั้งปวง เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลักออกจากความเป็น
ต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฏญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรกว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรกว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมเป็นเหตุ
หลักออกจากความเป็นต่าง ๆ เป็นเจโตวิวัฏฏญาณ.

[๒๔๘] ปัญญาในการอธิษฐาน เป็นจิตวิวิฏญฺญาณอย่างไร ?

พระโยคาวจรละกามฉันทะ ย่อมอธิษฐานด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ เมื่อละพยาบาท ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถแห่งความไม่พยาบาท เมื่อละถีนมิทฺธะ ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถแห่งอาโลกัสฺสญฺญา ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมอธิษฐานจิตด้วยสามารถแห่งอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น ปัญญาในการอธิษฐานแต่ละอย่าง จึงเป็นจิตวิวิฏญฺญาณแต่ละอย่าง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการอธิษฐานเป็นจิตวิวิฏญฺญาณ.

[๒๔๙] ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า เป็นญาณวิวิฏญฺญาณอย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า ตาว่างเปล่าจากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า จึงเป็นญาณวิวิฏญฺญาณ เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า หูว่างเปล่า ฯลฯ จมูกว่างเปล่า ลิ้นว่างเปล่า กายว่างเปล่า ใจว่างเปล่า จากตน จากสิ่งที่เนื่องด้วยตน จากความเที่ยง

จากความขี้ขี้ จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา
ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาในธรรม
อันว่างเปล่า จึงเป็นญาณวิวิฏฐญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมอันว่างเปล่า
เป็นญาณวิวิฏฐญาณ.

[๒๕๐] ปัญญาในความสลัดออก เป็นวิโมกขวิวิฏฐญาณ
อย่างไร ?

พระโยคาวจรย่อมสลัดกามฉันทะออกด้วยเนกขัมมะ สลัดพยา-
บาทออกด้วยความไม่พยาบาท สลัดถีนมิทธะออกด้วยอาโลกสัญญา
สลัดอุทธัจจะออกด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน สลัดวิจิกิจฉาออกด้วยการกำหนด
ธรรม ฯลฯ สลัดกิเลสทั้งปวงออกด้วยอรหัตมรรค เพราะฉะนั้น
ปัญญาในความสลัดออกแต่ละอย่าง จึงเป็นวิโมกขวิวิฏฐญาณแต่ละอย่าง.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสลัดออก
เป็นวิโมกขวิวิฏฐญาณ.

[๒๕๑] ปัญญาในความว่าธรรมจริง เป็นสัจวิวิฏฐญาณ
อย่างไร ?

เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรู้ความบีบคั้น ความปรุ่งแต่ง ความให้เดือดร้อน ความแปรปรวน แห่งทุกข์ ย่อมหลีกไป เมื่อละความประมวณมา ความเป็นเหตุ ความเกี่ยวข้อ ความกังวล แห่งสมุทัย ย่อมหลีกไป เมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งความสลัดออก ความสังัด ความไม่มีเครื่องปรุ่งแต่ง ความไม่ตาย แห่งนิโรธ ย่อมหลีกไป เมื่อเจริญความนำออก ความเป็นเหตุ ความเห็น ความเป็นอธิบดี แห่งมรรค ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น ปัญญาในความว่าธรรมจริงแต่ละอย่าง จึงเป็นสัจวิวัฏฏญาณแต่ละอย่าง ญาณเป็นสัจญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะ ญาณวิวัฏฏะ วิโมกขวิวัฏฏะ สัจวิวัฏฏะ พระโยคาวจรเมื่อรู้พร้อมย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นสัจญญาวิวัฏฏะ เมื่อคิดถึงย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นเจโตวิวัฏฏะ เมื่อรู้แจ้งย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นจิตตวิวัฏฏะ เมื่อกระทำญาณย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นญาณวิวัฏฏะ เมื่อสลัดออกย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นวิโมกขวิวัฏฏะ ย่อมหลีกไปในความว่าธรรมจริง เพราะฉะนั้น จึงเป็นสัจวิวัฏฏะ.

[๒๕๒] ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัจญญาวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรคหนึ่ง ย่อมมีเจโตวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีเจโตวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรคหนึ่งย่อมมีสัจญญาวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรคใดมีสัจญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรคหนึ่งย่อมมีจิตตวิวัฏฏะ ในขณะที่แห่งมรรค

โคมีจิตตวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ
ในขณะที่แห่งมรรคโคมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ในขณะที่
แห่งมรรคนั้นย่อมมีญาณวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคโคมีญาณวิวัฏฐะ ใน
ขณะแห่งมรรคนั้นย่อมมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ใน
ขณะแห่งมรรคโคมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ
ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีวิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคโคมี
วิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นย่อมมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ
จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคโคมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโต-
วิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ วิโมกขวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น
ย่อมมีสังขยาวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคโคมีสังขยาวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรค
นั้นย่อมมีสังขยาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ ญาณวิวัฏฐะ วิโมกข-
วิวัฏฐะ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ ปัญญาในความว่าธรรมจริง
เป็นสังขยาวิวัฏฐญาณ.

๔๔ - ๔๕. อรรถกถาวิวัฏฐญาณฉกกนิทเทศ

[๒๔๖ - ๒๕๒] พึงทราบวินิจฉัยในอรรถกถาวิวัฏฐญาณฉกก-
นิทเทศ ดังต่อไปนี้. บทว่า เนกขมฺมาธิปตฺตตฺตา ปญฺญา- ปัญญา

ในความมีเนกขัมมะเป็นอธิบดี คือ ปัญญาที่เป็นไปด้วยความยิ่งในเนกขัมมะทำเนกขัมมะให้ยิ่ง.

บทว่า **กามจฺจนุโท สลฺยา ย วิภูฏติ** - ย่อมหลีกเลี่ยงจากกามฉันทะด้วยปัญญาเครื่องรู้ดี คือ ย่อมหลีกเลี่ยงจากกามฉันทะอันเป็นเหตุเป็นภาระแห่งสัญญาสัมปยุตด้วยปัญญา ทำเนกขัมมะให้ยิ่งใหญ่. อธิบายว่า หันหลังให้กามฉันทะ ในบทที่เหลือมีดังนี้.

บทว่า **กามจฺจนุโท นานตฺตํ** - กามฉันทะเป็นความเป็นต่าง ๆ คือ กามฉันทะมิได้มีสภาพเป็นอันเดียวกัน เพราะไม่มีความประพาศติสงบ.

บทว่า **เนกขมฺมํ เอกตฺตํ** - เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียว คือ เนกขัมมะมีสภาพอย่างเดียวกัน เพราะมีความประพาศติสงบ.

บทว่า **เนกขมฺเมกตฺตํ เจตยโต** - เมื่อพระโยคาจรคิดถึงความที่เนกขัมมะเป็นธรรมอย่างเดียวกัน คือ ยังเนกขัมมะให้เป็นไปด้วยการเห็นโทษในกามฉันทะ.

บทว่า **กามจฺจนุโท จิตฺตํ วิภูฏติ** - จิตย่อมหลีกเลี่ยงจากกามฉันทะ คือ จิตย่อมหลีกเลี่ยงจากกามฉันทะ โดยความเป็นโทษที่เห็นแล้วในขณะแห่งเนกขัมมะ. ในบทที่เหลือมีดังนี้.

บทว่า **กามจฺจนุโท ปชฺชนฺโต** - พระโยคาวจรละกามฉันทะ คือ ละกามฉันทะในขณะปฏิบัติเนกขัมมะด้วยวิกขัมภนปหานะ.

บทว่า **เนกขมมวเสน จิตฺตํ อธิภูจาทิ**- พระโยคาวจรย่อม
อธิภูจาทิด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะ ได้แก่ ตั้งจิตสัมปยุตด้วยเนก-
ขัมมะนั้นด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะที่ได้แล้ว คือ ทำให้ยวดยั้งดำรงอยู่.
อธิบายว่า ให้เป็นไป. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า **จกฺขุ สฺสฺสฺสฺส อตุเตน วา**- จักขุว่างเปล่าจากตน คือ
จักขุว่างเปล่าจากตน เพราะไม่มีตน กล่าวคือ ผู้ทำผู้เสวยที่คนพาล
กำหนดไว้. เพราะจักขุชื่อว่าสฺสฺสฺส โดยที่จักขุไม่มีในตน.

บทว่า **อตุเตนियเนน วา**- จากสิ่งทีเนื่องด้วยตน คือ สฺสฺสฺสจาก
ของของตน เพราะไม่มีแม่ของของตนโดยไม่มีตน. ท่านกล่าวความไม่
มีตน และความไม่มีสิ่งทีเนื่องด้วยตน เพื่อปฏิเสธการถือทั้งสองอย่าง
เพราะมีการยึดถือโดยอาการทั้งสองของชาวโลกว่า ตัวตนและสิ่งทีเนื่อง
ด้วยตน.

บทว่า **นิจฺเจเนน วา**- จากความเที่ยง คือ ชื่อว่าสฺสฺสจากความ
เที่ยง เพราะไม่มีใคร ๆ ทีจะล่วงเลยการทำลายแล้วตั้งอยู่ได้.

บทว่า **ฐฺเวเนน วา**- จากความยั่งยืน คือ ชื่อว่าจากความยั่งยืน
เพราะไม่มีใคร ๆ ทีจะมั่นคงอยู่ได้ แม้ในขณะที่เป็นไปอยู่.

บทว่า **สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส วา**- จากความคงที่ คือ ชื่อว่าสฺสฺสจากความ
คงที่ เพราะไม่มีใคร ๆ ทีจะอยู่ได้ตลอดไป.

บทว่า **อวิปริณามธมฺเมเน วา** - จากความไม่แปรปรวนเป็น
ธรรมดา คือ ชื่อว่าสูญจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะไม่
มีใคร ๆ ที่จะเป็นปกติไม่เปลี่ยนแปลงด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ชรา-
ความแก่ และภังคะ - ความสลายไป.

อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่าสูญจากความเที่ยง จากความยั่งยืน
จากความมั่นคง และจากความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา.

บทว่า **ยถาภูตฺตํ ขานโต ปสฺสโต** - พระโยคาวจรรู้เห็นตาม
ความเป็นจริง คือ รู้ตามสภาวะด้วยอนัตตานุปัสนาญาณอย่างนี้ และ
เห็นดูจเห็นด้วยจักขุ.

บทว่า **จกฺขฺขานินเวสโต ญาณํ วิวญฺญูตฺติ** - ญาณย่อมหลีกออก
จากความยึดถือในจักขุ คือ ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือที่เห็นแล้ว
อันเป็นไปว่า จักขุเป็นตัวตน หรือเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยตน. ในบทที่
เหลือมีนัยนี้.

บทว่า **เนกฺขมฺเมเน กามจฺจนฺทํ โวสุตฺตชฺชติ** - พระโยคาวจร
สละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ คือ บุคคลผู้ได้เนกขัมมะย่อมสละกาม-
ฉันทะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อเนกขัมมะนั้นด้วยเนกขัมมะ.

บทว่า **โอสฺสกุเค ปญฺญา** - ปัญญาในความสลัดออก คือ
ปัญญาสัมปยุตด้วยเนกขัมมะนั้น ในเนกขัมมะอันเป็นความสลัดออก

แห่งกามฉันทะ.

บทว่า **ปีพณฺฐา**- ความบีบคั้นเป็นต้น มีอรรถดั่งได้กล่าว
แล้วในหนหลัง.

บทว่า **ปริชานนุโต วิภูฏติ** เมื่อกำหนดรู้ย่อมหลีกเลี่ยงไป เป็น
เทศนาบุคลาธิฏฐาน ท่านกล่าวว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคกำหนด
รู้อรรถ ๔ อย่างแห่งทุกซ์ด้วยสามารถแห่งกิจ ย่อมหลีกเลี่ยงไปด้วยการออก
จากทุกซ์. บุคคลผู้พร้อมด้วยญาณ ย่อมหลีกเลี่ยงไปแม้ในญาณวิภูฏะ.

บทว่า **ตถฺภูเจ ปญฺญา**- ปัญญาในความว่าธรรมจริง คือ
วิภูฏนาปัญญา - ปัญญา คือ การหลีกเลี่ยงไปในความว่าธรรมจริงของบุคคล
นั้น. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงวิภูฏญาณ ๖ โดยต่างกัน
แห่งอาการด้วยสามารถกิจ ในขณะที่แห่งมรรคนั้นเองตั้งมาติกา มีอาทิว่า
สญฺญา วิภูฏโ แล้วเมื่อจะจำแนกมาติกา นั้นโดยอรรถ จึงกล่าวบท
มีอาทิว่า **สญฺชานนุโต วิภูฏติ** - พระโยคาวจร เมื่อรู้พร้อมย่อม
หลีกเลี่ยงไป.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **สญฺชานนุโต วิภูฏติ** **สญฺญาวิภูฏโ**
- พระโยคาวจรเมื่อรู้พร้อม ย่อมหลีกเลี่ยงไป เพราะเหตุนี้จึงเป็นสัญญา-
วิภูฏะ ความว่า เพราะพระโยคาวจรเมื่อรู้พร้อมเนกขัมมะเป็นต้น ใน
ส่วนเบื้องต้นโดยความเป็นอธิปัตติ ภายหลังย่อมหลีกเลี่ยงไปจากกามฉันทะ

เป็นต้น ด้วยญาณสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า
สัจญาวิวัฏฐะ.

บทว่า เจตยนุโต วิวัฏฐิตติ เจโตวิวัฏฐโ - พระโยคาวจร
เมื่อคิดย่อมหลีกเลี่ยงไป เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เจโตวิวัฏฐะ ความว่า
เพราะพระโยคาวจรเมื่อคิดธรรมอย่างเดียวกันมีเนกขัมมะเป็นต้น ย่อม
หลีกเลี่ยงไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะนั้น.
ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าเจโตวิวัฏฐะ.

บทว่า วิชานนุโต วิวัฏฐิตติ จิตตวิวัฏฐโ - พระโยคาวจร
เมื่อรู้แจ้งย่อมหลีกเลี่ยง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฐะ ความว่า เพราะ
พระโยคาวจรเมื่อรู้แจ้งด้วยจิตอธิฐาน ด้วยสามารถเนกขัมมะเป็นต้น
ย่อมหลีกเลี่ยงไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ
นั้น. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฐะ.

บทว่า ฌาณ กโรนุโต วิวัฏฐิตติ ฌาณวิวัฏฐโ - เมื่อทำ
ญาณหลีกเลี่ยงไป เพราะเหตุนี้จึงเป็นญาณวิวัฏฐะ ความว่า เพราะพระ-
โยคาวจรเมื่อทำอายตนะภายใน ๖ อย่างให้รู้แจ้ง โดยความเป็นของสุญ
ด้วยอนัตตานุปีสนาญาณ ย่อมหลีกเลี่ยงจากความยึดมั่นด้วยความเห็น
ด้วยญาณนั่นเอง. ฉะนั้นญาณนั้นจึงชื่อว่าญาณวิวัฏฐะ

บทว่า โวสุตฺตชฺชนุโต วิวัฏฐิตติ วิโมกฺขวิวัฏฐโ - เมื่อ
สลัดออกย่อมหลีกเลี่ยงไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฐะ ความว่า

เพราะพระโยคาวจรเมื่อสลัดกามฉันทะเป็นต้น ด้วยเนกขัมมะเป็นต้น
ย่อมหลักไปจากกามฉันทะเป็นต้น ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยเนกขัมมะ
นั้น. ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐะ.

บทว่า ตถภูเจ วิวิฏฐิตติ สจฺจวิวิฏฺฐโ - ย่อมหลักไปใน
ความว่า ธรรมจริง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ ความว่า เพราะ
พระโยคาวจรย่อมหลักไปจากทุกข์ในความว่า ธรรมจริง ๔ อย่าง ด้วย
สามารถการออก. ฉะนั้น มรรคญาณจึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ. หรือว่า
มรรคญาณนั้นแหละ ย่อมหลักไปจากทุกข์ในความว่า ธรรมจริง ด้วย
ความออกไป เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัจวิวิฏฐะ.

บทมีอาทิว่า ยตฺถ สยฺยวิวิฏฺฐโ - ในขณะที่แห่งมรรคใด
มีสัญญาวิวิฏฐะ ท่านกล่าวหมายถึงขณะแห่งสัจวิวิฏฐะ เพราะ
ท่านกล่าวไว้แล้วในสัจวิวิฏฐญาณนิทเทส. เพราะญาณทั้งหมดย่อม
ประกอบอยู่ในมรรคญาณนั่นเอง. ถามว่า อย่างไร? ตอบว่า เพราะ
อริยมรรคมาแล้วโดยสรูปในญาณที่เหลือ เว้นญาณในวิวิฏฐะ. แม้
ญาณในญาณวิวิฏฐะย่อมประกอบในขณะที่แห่งมรรค ด้วยสามารถสำเร็จ
กิจแห่งวิปัสสา เพราะวิปัสสนากิจสำเร็จด้วยมรรคนั่นเอง. หรือว่า
การกล่าวถึงญาณนั้นในมรรคญาณว่า บทมีอาทิว่า จกฺขุ สยฺยญฺ - จักขุ
ว่างเปล่า เป็นอันแทงตลอดด้วยสามารถแห่งดังนี้ ย่อมควรในขณะที่
มรรคนั่นเอง.

อนึ่ง ในบทนี้มีการประกอบความดังต่อไปนี้ ควรทำการประกอบในการเทียบเคียงทั้งหมด โดยนัยมีอาทิว่าในขณะที่แห่งมรรคใด มีสังขญาวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวัฏฐะ. ในขณะแห่งมรรคา มีเจโตวิวัฏฐะ ในขณะที่แห่งมรรคนั้น มีสังขญาวิวัฏฐะ. อีกอย่างหนึ่ง สัจวิวัฏฐะมาแล้ว เพราะอริยมรรค ๔ มาถึงแล้ว ในสังขญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ และวิโมกขวิวัฏฐะ.

อนึ่ง ญาณวิวัฏฐะเป็นอันสำเร็จ ด้วยสามารถแห่งกิจ ด้วยสัจวิวัฏฐะนั้นเอง. เมื่อกล่าวไปยาลให้พิสดารในสังขญาวิวัฏฐะ เจโตวิวัฏฐะ จิตตวิวัฏฐะ และวิโมกขวิวัฏฐะ แม้ญาณในญาณวิวัฏฐะก็มาแล้วในญาณเหล่านั้น เพราะมีปาฐะว่า ปัญญามีอนัตตานุปัสสนาเป็นอธิบดี ย่อมหลีกเลี่ยงจากความยึดมั่นด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ปัญญาเป็นอธิบดีจึงชื่อว่าสังขญาวิวัฏฐญาณ. ความยึดมั่นเป็นความเป็นต่าง ๆ อนัตตานุปัสสนาเป็นธรรมอย่างเดียว. เมื่อคิดถึงความเป็นอย่างเดียวของอนัตตานุปัสสนา จิตย่อมหลีกเลี่ยงจากความยึดมั่น เพราะเหตุนี้ปัญญาในความเป็นต่าง ๆ จึงเป็นเจโตวิวัฏฐญาณ เมื่อละความยึดมั่นจิต ย่อมตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งอนัตตานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ปัญญาในการอธิฐานจึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฐญาณ. และสลัดความยึดมั่นด้วยอนัตตานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ ปัญญาในความสลัดออกจึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฐญาณ.

อนึ่ง ในญาณวิวิญญะ ย่อมได้สัจวิวิญญะด้วย เพราะประกอบ
บทย่อมมีอาทิว่า จักขุว่างเปล่าจากตนหรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยตน ด้วยสามารถ
กิจของผู้ออกจากอนัตตานุปีศนาแล้วได้อริยมรรค. เพราะฉะนั้น ใน
วิวิญญะหนึ่ง ๆ ย่อมได้วิวิญญะ อย่างละ ๕ ที่เหลือ. เพราะฉะนั้น พึง
ทราบของท่านกล่าวเทียบเคียงไว้มีอาทิว่า ในขณะที่แห่งมรรคใด มีสัญญา-
วิวิญญะ ในขณะแห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวิญญะด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาวิวิญญญาณลักกณินิทเทศ

อิทธิวิธญาณนิตเทศ

[๒๕๓] ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดรูปกาย (ของตน)
และจิต (มีฌานเป็นบาท) เข้าด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้ซึ่ง
สุขสัญญาและลหุสัญญา เป็นอิทธิวิธญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยสมาธิ
ยิ่งด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิ
ยิ่งด้วยวิริยะและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิบาท อัน
ประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วยจิตและสังขารเป็นประธาน ย่อมเจริญอิทธิ-
บาท อันประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วยวิมังสาและสังขารเป็นประธาน ภิกษุ

นั้นย่อมอบรมข่มจิต ทำให้เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ในอิทธิบาท ๔ ประการนี้ ครั้นแล้วย่อมตั้งกายไว้ในจิตบ้าง ตั้งจิตไว้ในกายบ้าง น้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งกายบ้าง น้อมกายไปด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง อธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งกายบ้าง อธิฐานกายด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง ครั้นน้อมจิตไปด้วยสามารถแห่งกาย น้อมกายไปด้วยสามารถแห่งจิต อธิฐานจิตด้วยสามารถแห่งกาย อธิฐานกายด้วยสามารถแห่งจิตแล้ว ย่อมหวังสุขสัจจะและลหุสัจจะลงในกายอยู่ เธอมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้นบริสุทธิพร้อมแล้ว ย่อมโน้มน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิद्याณ เธอย่อมแสดงฤทธิ์ได้เป็นอันมาก คือ คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้น ดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เดินไปบนน้ำไม่แยกเหมือนเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ลูบคลำพระจันทร์ พระอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มีอำนาจมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความสำเร็จด้วยการกำหนดรูปกาย (ของตน) และจิต (อันมีฌานเป็นบาท) เข้าด้วยกัน และด้วยสามารถแห่งการตั้งไว้ซึ่งสุขสัจจะและลหุสัจจะ เป็นอิทธิวิद्याณ.

๕๐. อรรถกถาอิทธิวิญาณนิเทศ

๒๕๓] พึงทราบวินิจฉัยในอิทธิวิญาณนิเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า อิธ ภิกขุ คือ ภิกษุในศาสนา.

ในบทนี้ว่า จนุทสมาธิประธานสงฺขารสมนฺนาคตฺ - อันประกอบ ด้วยสมาธิยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน มีอธิบายดังต่อไปนี้. สมาธิมีฉันทะเป็นเหตุ หรือสมาธิยังด้วยฉันทะ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ. บทนี้ เป็นชื่อของสมาธิที่ได้เพราะทำกัตตุกัมยตาฉันทะ - ความพอใจ เพราะใคร่จะทำการงาน ให้เป็นอธิบดี. สังขารเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขารทั้งหลาย บทนี้ เป็นชื่อของความเพียร คือ สัมมัปธาน อันให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง. ท่านทำเป็นพหุจนะ ด้วยสามารถทำกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

บทว่า สมนฺนาคตฺ - ประกอบแล้ว คือ เข้าถึงแล้วด้วยสมาธิ ยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน. บทว่า อิทธิปาทำ - อิทธิบาท ความว่า หมวคจิตและเจตสิกที่เหลืออันเป็นบาท ด้วยความอธิฐาน แห่งสมาธิยังด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน อันสัมปยุตด้วยจิตเป็น กุศล มีอุปจารณาเป็นต้นอันได้ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ โดยปริยายแห่งความสำเร็จ หรือโดยปริยายนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ สำเร็จแล้ว เจริญแล้ว ถึงความดีเลิศแล้ว ย่อมสำเร็จด้วยอิทธินั้น.

สมดังที่ท่านอธิบายไว้ในสูตรตันตภาชนีย์ในอิทธิปาทวิภังค์ว่า^๑ บทว่า อิทธิปาโท คือ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธของผู้เป็นอย่างนั้น. อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมภาชนีย์ว่า^๒ บทว่า อิทธิปาโท คือ ผัสสะ เวทนา ฯลฯ ปัสคาหะ - การประคองไว้ อวิกเขปะ - ความไม่ฟุ้งซ่านของผู้เป็นอย่างนั้น. เพราะฉะนั้น ในบทนี้ว่า เสสจิตตเจตสิกกราสี - หมวดแห่งจิตเจตสิกที่เหลือ ฟังทราบ่า ท่านทำอิทธิอย่างหนึ่ง ๆ ในสมาธิยิ่งด้วยฉันทะและสังขารเป็นประธาน แล้วทำคำที่เหลือกับด้วยบทละสอง ๆ.

จริงอยู่ ท่านสงเคราะห์ขันธ ๔ และธรรมมีผัสสะเป็นต้น ทั้งหมดเข้าด้วยกันอย่างนี้. โดยนัยนี้ แม้ในบทที่เหลือ ฟังทราบความดังต่อไปนี้. สมาธิที่ได้เพราะทำวิริยะ จิตตะ วิมังสาให้เป็นอธิบดี ท่านกล่าวว่า วิมังสาสมาธิ เหมือนอย่างสมาธิที่ได้เพราะทำฉันทะให้เป็นอธิบดี ท่านกล่าวว่า ฉันทสมาธิ ฉะนั้น.

ในอิทธิบาทหนึ่ง ๆ ธรรมอย่างละ ๓^๓ คือ มีฉันทะเป็นต้น มีวิริยะเป็นต้น มีจิตตะเป็นต้น มีวิมังสาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า อิทธิบ้าง อิทธิบาทบ้างด้วยประการฉะนี้. ส่วนขันธ ๔ อย่างสัมปยุตกัน ที่เหลือเป็นอิทธิบาทอย่างเดียว.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๐๘. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๕๒๑.

๓. มีฉันทะเป็นต้น ได้แก่ธรรม ๓ คือ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เกิดร่วมกับฉันทะ ที่เป็นประธาน เรียกว่า ฉันทสมาธิ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า เพราะธรรมอย่างละ ๓ ๆ เหล่านี้ ย่อมสำเร็จพร้อมกับขันธ ๔ อันสัมปยุตกัน. เว้นขันธ ๔ เหล่านี้เสีย ย่อมไม่สำเร็จ. ฉะนั้น โดยปริยายนั้น แม้ขันธ ๔ ทั้งหมด ก็ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าให้สำเร็จ. ชื่อว่า ปาทะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง.

ส่วนในบทนี้ว่า **วิริยสมาธิปธานสงฺขารสมฺภูนาคตฺติ** - ประกอบด้วยสมาธิยังด้วยวิริยะและสังขารเป็นประธาน มีความดังต่อไปนี้. วิริยะและสังขารเป็นประธาน เป็นอันเดียวกัน. หากถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวไว้เป็นสองอย่าง. ตอบว่า ในที่นี้ท่านมุ่งเอาวิริยะก่อน ด้วยการแสดงความที่วิริยะเป็นอธิบดี เพื่อแสดงความที่วิริยะนั้นแหละให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง ท่านจึงกล่าวสังขารเป็นประธาน.

อนึ่ง ในบทนี้ เพราะท่านกล่าวไว้สองอย่างนั้นแหละ เป็นอันท่านกล่าวธรรมอย่างละ ๓ ๆ. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า **อิทธิ** ยังไม่สำเร็จ. ชื่อว่า **อิทธิบาท** สำเร็จแล้ว เพราะท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี ความปรารถนา ความปรารถนาด้วยดีซึ่งธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า **อิทธิ**. แต่ในที่นี้ ท่านตัดสินว่า อิทธิก็ดี อิทธิบาทก็ดี สำเร็จแล้วกำจัดเครื่องกำหนดได้แล้ว ด้วยบท

๑. อภิ. วิพ. ๓๕/๕๒๑.

มีอาทิว่า **อิทธิ สมิทธิ** พึงทราบว่ ท่านกล่าวถึงธรรมโดยอาการ คือ ความสำเร็จ.

บทว่า **ภเวติ-ย่อมเจริญ** คือ ย่อมเสพ. แม้ในบทนี้ การเจริญอิทธิบาทเป็นโลกิยะ **คุณในสุตตันตภาษณีย์** เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะยังอิทธิบาทให้สมบูรณ์ก่อนเจริญอิทธิบาท อันเป็นโลกิยะ เป็นผู้เข้าสมาบัติ ๘ ถึงความชำนาญบรรลุแล้วในกสิณ ๘ มีปฐมวิกสิณเป็นต้น ฝึกจิตโดยอาการ ๑ เหล่านี้ คือ โดยอนุโลม กสิณ ๑ โดยปฏิโลมกสิณ ๑ โดยอนุโลมและปฏิโลมกสิณ ๑, โดยอนุโลมฌาน ๑ โดยปฏิโลมฌาน ๑ โดยอนุโลมปฏิโลมฌาน ๑, โดยก้าวไปสู่ฌาน ๑ โดยก้าวไปสู่กสิณ ๑ โดยก้าวไปสู่ฌานและกสิณ ๑, โดยเคลื่อนไปสู่องค์ ๑ โดยเคลื่อนไปสู่อารมณ์ โดยเคลื่อนไปสู่ องค์และอารมณ์ ๑, โดยกำหนดองค์ ๑ โดยกำหนดอารมณ์ ๑ แล้วจึงเข้าฌานบ่อย ๆ ด้วยสามารถฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาเป็น ประธาน. อาจารย์บางพวกปรารภว่า แม้การกำหนดองค์และอารมณ์ ผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุเบื้องต้น สะสมความชำนาญในเหตุเพียงฌาน ๔ หมวด ในกสิณทั้งหลายกระทำ ย่อมสมควร เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรเจริญอิทธิบาทสมาธินั้น ๆ ย่อมอธิฐานวิริยะ ๔ ประการ มีอาทิว่า เพื่อมิให้เกิดอกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น^๒ ครั้น

๑. อภ. วิ. ๓๕/๕๑๘. ๒. ภ. วิ. ๓๕/๕๐๕.

รู้ความเลื่อมและความเจริญของสมาธินั้นแล้วย่อมอธิษฐานวิริยะไว้เสมอ. พระโยคาวจรนั้นอบรมจิตในอิทธิบาท ๔ อย่างนี้แล้วย่อมยังอิทธิวิธให้สำเร็จได้.

บทว่า โส ในบทมีอาทิวา โส อิมสุ จตุสุ อิทธิปาเทสุ คือ ภิกษุผู้เจริญอิทธิบาท ๔ นั้น.

บทว่า จตุสุ อิทธิปาเทสุ จิตฺตํ ปริภาเวติ - ภิกษุย่อมอบรมจิตในอิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุทำอิทธิบาทอย่างหนึ่งๆ ในฉันทะทั้งหลายบ่อยๆ แล้ว เชื่อว่าอบรมจิต ในอิทธิบาทเหล่านั้นด้วยการเข้าฌาน. อธิบายว่า ให้ถือเอาการอบรมฉันทะเป็นต้น.

บทว่า ปริทเมติ - ย่อมข่มจิต คือ ทำจิตให้หมดพยศ. บทก่อนกล่าวถึงเหตุของบทหลัง. เพราะจิตที่อบรมแล้ว ย่อมเป็นจิตที่ข่มได้แล้ว.

บทว่า มุฑุ กโรติ - ทำให้เป็นจิตอ่อน คือ ทำจิตที่ข่มไว้ได้แล้วอย่างนั้นให้ถึงความชำนาญ. เพราะจิตเป็นไปในอำนาจ กล่าวว่ามีมุฑุ - อ่อน.

บทว่า กมฺมนิยํ - ควรแก่การงาน คือ ทำให้เหมาะแก่การงานให้สมควรแก่การงาน. เพราะจิตอ่อนย่อมควรแก่การงาน จุททองคำที่ขัดดีแล้ว. แต่ในที่นี้ ได้แก่ จิตควรแก่การงาน คือ แสดงฤทธิ์ได้.

บทว่า โส คือ ภิกษุผู้มีจิตอบรมแล้วนั้น. ท่านกล่าววทมิ
อาทิวา กายมุปี จิตฺเต สโมทฺหติ - ย่อมตั้งกายไว้ในจิตบ้าง เพื่อ
แสดงวิธีโยคะ เพื่อความสำเร็จแห่งการท่องเที่ยวไปของจิตตามสบายใน
เวลาทำอิทธิ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า กายมุปี จิตฺเต สโมทฺหติ - ย่อมตั้ง
กายไว้ในจิตบ้าง ความว่า ย่อมตั้ง คือ ให้เข้าไปยกรชกายไว้ในจิต
มีฌานเป็นบาทบ้าง. อธิบายว่า ทำกายให้เป็นไปตามจิต. กระทำอย่างนี้
ย่อมมีเพื่ออุปการะแก่การไปด้วยกายอันไม่ปรากฏ.

บทว่า จิตฺตมุปี กายเ สโมทฺหติ - ย่อมตั้งจิตไว้ในกายบ้าง
ความว่า ย่อม คือ ยกจิตมีฌานเป็นบาทในกรชกายของตน อธิบาย
ว่า ทำจิตให้เป็นไปตามกายบ้าง. การทำอย่างนี้ย่อมมีเพื่ออุปการะแก่
การไปด้วยกายอันปรากฏ. ปาฐะว่า สมหทฺติ บ้าง. ความว่า ให้
ตั้งไว้.

บทว่า กายวเสน จิตฺตํ ปริณามเต - ย่อมน้อมจิตไปด้วย
สามารถแห่งกายบ้าง ความว่า ถือจิตมีฌานเป็นบาทยกขึ้นในกรชกาย.
ทำให้เป็นไปตามกาย. บทนี้เป็นไวพจน์ของการตั้งจิตไว้ในกาย.

บทว่า จิตฺตวเสน กายํ ปริณามเต - ย่อมน้อมกายไปด้วย
อำนาจของจิตบ้าง ความว่า ยึดกรชกายแล้วยกไว้ในจิตที่มีฌานเป็น
บาท ทำให้เป็นไปตามจิต. บทนี้เป็นไวพจน์ของการตั้งกายไว้ในจิต.

บทว่า **อธิฏฐาติ** - ย่อมอธิฏฐาน คือ อธิฏฐานว่า ของจงเป็น
อย่างนี้เถิด. ท่านกล่าวถึงการน้อมไปเพื่อไขอรรถแห่งความตั้งไว้. ท่าน
กล่าวถึงอธิฏฐานเพื่อไขอรรถแห่งความน้อมไป. เพราะบทว่า **สโมท-**
หติ เป็นบทตั้ง. บทว่า **ปริณามติ อธิฏฐาติ** - เป็นบทขยายอรรถ
ของบทว่า **สโมทหติ** นั้น. ฉะนั้น ด้วยสามารถแห่งบททั้งสองนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า **ปริณามตฺวา** - น้อมไปแล้ว **อธิฏฐหิตฺวา** อธิฏฐาน
แล้ว. ไม่กล่าวว่า **สโมทหิตฺวา** - ตั้งไว้แล้ว.

บทว่า **สุขสฺสยจ ลหุสฺสยจ กาย โอกฺกมิตฺวา**
วิหริติ - ย่อมหน่วงสุขสัญญา และลหุสัญญาลงในกายอยู่ ความว่า
ย่อมหน่วงสุขสัญญาอันเกิดร่วมกับจตุตถฌาน และลหุสัญญาให้เข้าไป
ในกรรกายอยู่ แม้กรรกายของภิกษุผู้นั้นผู้มีกายหน่วงลงในสัญญานั้น
ก็เป็นกรรกายเบาคฺจปุยนฺ.

บทว่า **โส** คือ ภิกษุผู้ทำโยควิธีนั้น.

บทว่า **ตถา ภาวิตน จิตฺเตน** - มีจิตอันอบรมแล้ว เป็นตติยา-
วิภัตติลงในลักษณะแห่งอิตถัมภูต - มี หรือลงในอรรถแห่งเหตุ - เพราะ.
ความว่า มีจิตอันอบรมแล้ว คือ เป็นเหตุ. บทว่า **ปริสุทฺเธน** -
บริสุทฺธี คือ ชื่อว่าความบริสุทฺธีแห่งสติในอุเบกขา. ชื่อว่าส่องแผ้ว
เพราะบริสุทฺธีนั่นเอง. อธิบายว่าจิตประภัสสร - ส่องใส.

บทว่า **อิทธิวิธญาณาย** - เพื่ออิทธิวิธญาณ คือ ในส่วนแห่งอิทธิ. หรือ เพื่อต้องการญาณในการกำหนดอิทธิ.

บทว่า **จิตฺตํ อภินิหฺรติ** - ย่อมโน้มน้ำจิตไป คือ ภิกษุณั้นเมื่อจิตนั้นมีอภิญญาเป็นบาทเกิดแล้วด้วยสามารถประการดังกล่าวแล้ว ย่อมโน้มน้ำบริกรรมจิตไปเพื่อบรรลุอิทธิวิธญาณ. นำออกจากอารมณ์กสิณแล้วส่งไปมุ่งอิทธิวิธ.

บทว่า **อภินินฺนามเมติ** - ย่อมโน้มไป คือ ทำการโน้มไปสู่อิทธิที่ควรบรรลุให้โอนไปสู่อิทธิ.

บทว่า **โส** คือ ภิกษุผู้ทำจิตให้มีอภินิหารอย่างนี้.

บทว่า **อเนกวิหิตํ** - หลายอย่าง คือ หลายอย่างมีประการต่าง ๆ.

บทว่า **อิทธิวิธํ** - แสดงฤทธิ์ได้ คือ ส่วนแห่งฤทธิ์ หรือ กำหนดฤทธิ์.

บทว่า **ปจฺจนุโกติ** คือ ย่อมเสวยผล. อธิบายว่า ย่อมสัมผัสสทำให้แจ้ง คือ บรรลุ. บัดนี้พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงความรู้ที่ภิกษุณั้นแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เอโกปี หุตฺวา**.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **เอโกปี หุตฺวา** - คือ แม้เป็นคนเดียว ความว่า ตามปกติก่อนแสดงฤทธิ์เป็นคนเดียว.

บทว่า พุทฺธา โหติ-เป็นหลายคน คือ ประสงค์จะเดิน
จงกรมในสำนักของภิกษุมากก็ดี ประสงค์จะสาธยายก็ดี ประสงค์จะ
ถามปัญหาก็ดี เป็นร้อยก็ได้ เป็นพันก็ได้. ถามว่า เป็นอย่างนั้นได้
อย่างไร ? ตอบว่า หากภิกษุนั้นยังธรรมอันเป็นบทมูลของบาทแห่งภูมิ
ของฤทธิ์ให้สมบูรณ์ แล้วเข้าฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา ครั้นออก
แล้วปรารธนาเป็นร้อยก็ทำบริกรรมว่า. ขอเราจงเป็นร้อย ขอเราจง
เป็นร้อยแล้วเข้าฌานอันเป็นบาท ครั้นออกแล้วอธิฐาน พร้อมกับ
อธิฐานนั้นแหละจะเป็นร้อยได้. แม้ในพันเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือน
กัน. หากว่าไม่ปรารธนาอย่างนั้นควรทำบริกรรม อีกแล้วเข้าครั้งที่สอง
ครั้นออกแล้วจึงอธิฐาน.

ในอรรถกถาสังยุตท่านกล่าวว่า ควรเข้า ๑ ครั้ง ๒ ครั้ง ใน
การเข้านั้นจิตมีฌานเป็นบาท มีนิมิตเป็นอารมณ์. จิตบริกรรม มีร้อย
หรือมีพันเป็นอารมณ์. จิตเหล่านั้นแหละด้วยสามารถแห่งวรรณะ มี
ใช้ด้วยสามารถแห่งบัญญัติ. แม้จิตอธิฐาน มีร้อยหรือมีพันเป็นอารมณ์
ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. จิตนั้นมีอารมณ์เดียวเท่านั้นเป็นรูปาวจรจตุตถ-
ฌาน ย่อมเกิดขึ้นในลำดับโคตรภู คุจอัปปนาจิตครั้งแรก.

ในบทว่า พุทฺธา โหติ นั้น ผู้มีนิมิตได้มากย่อมเป็นเช่นเดียว
กันกับผู้มีฤทธิ์ เพราะนิมิตไม่กำหนดไว้. ย่อมทำสิ่งที่ผู้มีฤทธิ์ทำได้ใน
การยืน การนั่งเป็นต้น หรือในการพูด การนั่งเป็นต้น. หากประสงค์

จะทำรูปนิรมิตชนิดต่าง ๆ ทำบางพวกในปฐมวัย. บางพวกในมัชฌิมวัย. บางพวกในปัจฉิมวัย. ทำบางพวกให้มีผมยาว โคนผมได้ครึ่งหนึ่ง มีผมดอกเถา มีจิวรสีแดงครึ่งหนึ่ง สีขาวครึ่งหนึ่ง สวดบทภาณ แสดงธรรมกถา สวดสรภัญญะ ถามปัญหา แก้ปัญหา ย้อมจิวร ต้มจิวร เย็บและซักจิวร เป็นต้น ก็เหมือนกัน หรือประสงค์จะทำนานัปการ อย่างอื่น. ครั้นออกจากฌานอันเป็นบาท ด้วยเหตุนั้นแล้วทำบริกรรม โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุประมาณเท่านั้นจึงเป็นปฐมวัย แล้วเข้าสมาบัติอีก ครั้นออกแล้วพึงอธิฐานพร้อมกับจิตอธิฐาน ภิกษุย่อมเป็นไปตาม ที่ตนอธิฐานด้วยประการฉะนี้.

ในบทมีอาทิว่า พุชยาปี หุตฺวา เอโก โหติ - หลายคนเป็น คนเดียวก็ได้ ก็มีนัยนี้. แต่มีความต่างกันดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ภิกษุนี้ ครั้นนิรมิตรูปเป็นอันมากอย่างนี้แล้วคิดต่อไปว่า เราจักเดินจงกรมแต่ผู้ เดียวเท่านั้น. เราจักทำการสาธยาย. เราจักถามปัญหาดังนี้ก็ดี คิดว่า วิหารนี้มีภิกษุน้อย. หากภิกษุบางพวกจักมา. ภิกษุประมาณเท่านั้นเหล่านี้ จักอยู่ที่ไหน. จักรู้จักเราว่านี่อานุภาพของพระเถระแน่นอนก็ดี จึงปรารถนาว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียวในระหว่าง เพราะเป็นผู้ปรารถนาล้น เยี่ยมเข้าฌานเป็นบาท ครั้นออกแล้วจึงทำบริกรรมว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียว แล้วเข้าฌานอีก ครั้นออกแล้วพึงอธิฐานว่า ขอเราจงเป็นผู้เดียวเถิด. ภิกษุนั้นก็จะป็นรูปเดียวพร้อมกับจิตอธิฐานนั่นเอง. เมื่อไม่ทำอย่างนี้

ยอมเป็นรูปเดียวด้วยตนเองเท่านั้นด้วยสามารถกาลตามที่กำหนดไว้.

บทว่า อวิภาว คือ ทำให้ปรากฏ.

บทว่า ติโรภาว - ทำให้ปกปิดก็ได้. พึงเชื่อมด้วยบทก่อนว่า

อวิภาว ปจฺจนฺโถติ. ติโรภาว ปจฺจนฺโถติ - แสดงให้ปรากฏก็ได้.

แสดงให้หายไปถึงดี. ในบทนี้ผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะทำให้ปรากฏ. ย่อมทำ
ความมืดให้สว่างได้. หรือทำที่ปกปิดให้เปิดเผยได้. หรือทำที่ไม่ใช่คลอง
สายตา ให้เป็นคลองสายตา. ถามว่า อย่างไร ? ตอบว่า เหมือนอย่าง
ว่า ภิกษุนี้แม้อยู่ในที่กำบัง หรือแม้อยู่ในที่ใกล้ ก็ปรากฏได้ฉันใด.
ประสงค์จะแสดงตน หรือผู้อื่นให้ปรากฏก็ฉันนั้น ครั้นออกจากฌาน
เป็นบาทแล้วค้ำึงว่า ขอที่กำบังนี้จึงเปิดเผย. หรือขอที่มิใช่คลองจักษุ
นี้จึงเป็นคลองจักษุเกิดขึ้นนี้ แล้วทำบริกรรมอธิฐานโดยนัยดังกล่าว
แล้วนั้นแหละ. พร้อมกับอธิฐานยอมเป็นไปตามที่อธิฐาน. ผู้อื่นแม้
ยืนอยู่ในที่ไกลก็เป็นได้. ประสงค์เห็นแม้ตนเองก็เห็นได้. ประสงค์
จะทำให้หายไป? ย่อมทำแสงสว่างให้มืดได้ หรือทำที่ไม่ปกปิดให้ปกปิด
ได้. หรือทำที่เป็นคลองจักษุ มิให้เป็นคลองจักษุได้. ถามว่าอย่างไร?
ตอบว่าเหมือนอย่างว่า. แม้อยู่ในที่ปกปิด หรือแม้ยืนอยู่ในที่ใกล้ก็ไม่
ปรากฏฉันใด. ภิกษุประสงค์จะแสดงตน หรือผู้อื่นก็ฉันนั้น ครั้น
ออกจากฌานเป็นบาทแล้ว ค้ำึงว่า ขอที่ไม่ปกปิดนี้จึงปกปิด. หรือ

ขอที่เป็นคลองจักษุนี้ จงมิใช่คลองจักษุ แล้วทำบริกรรมอธิฐานโดย
นัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. พร้อมกับอธิฐาน ย่อมเป็นไปตามอธิฐาน
ทีเดียว. ผู้อื่นแม้ยืนอยู่ใกล้ก็ไม่ปรากฏ. แม้ประสงค์จะไม่เห็นตนเอง
ก็ไม่เห็น. อีกอย่างหนึ่ง ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏแก่ทั้งหมด ชื่อว่าทำให้
ปรากฏ. ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่าทำให้หายไป.

ในปาฏิหาริย์ทำให้ปรากฏนั้น ฤทธิ์ก็ดี ผู้มีฤทธิ์ก็ดี ย่อมปรากฏ.
พึงแสดงปาฏิหาริย์ที่ปรากฏนั้นด้วยยมกปาฏิหาริย์. ในปาฏิหาริย์ที่ไม่
ปรากฏ ฤทธิ์เท่านั้นย่อมปรากฏ ผู้มีฤทธิ์ไม่ปรากฏ. พึงแสดงปาฏิหาริย์
ที่ไม่ปรากฏนั้น ด้วยยมกสูตร และด้วยพรหมนิมิตตนิสูตร.*

บทว่า **ติโรกฺขุทฺ** - ภายนอกฝา. คือ ฝาอื่น. อธิบายว่า ส่วน
อื่น. ในภายนอกกำแพงภายนอกภูเขาก็มียันนี้. บทว่า **ภูทฺโท** คือ
ฝาเรือน. บทว่า **ปภาโร** คือ กำแพงล้อมเรือนวิหารและบ้านเป็นคั่น.
บทว่า **ปพฺพโต** คือ ภูเขาดินหรือภูเขาหิน. **อสขฺขมาโน** คือ ไม่
ติดขัด. บทว่า **เสขฺยถาปี อากาเส** คือ เหมือนไปในที่ว่าง.

อนึ่ง ผู้ประสงค์จะไปอย่างนี้ พึงเข้าอากาศสถิต ครั้นออกแล้ว
คำนึงถึงฝาก็ดี กำแพงก็ดี ภูเขาก็ดี แล้วทำบริกรรมอธิฐานว่า ของ
จงเป็นที่ว่างเถิด ย่อมเป็นที่ว่างได้ทีเดียว. ผู้ประสงค์จะลงไปเบื้องต่ำ

ก็ดี. ประสงค์ขึ้นไปเบื้องบนก็ดี ย่อมเป็นโพรง. ผู้ประสงค์จะทะลุไป
ย่อมเป็นช่อง

ภิกษุนั้นไปได้ไม่ติดขัดในที่นั้น. อนึ่ง หากว่าภูเขาก็คดี ต้นไม้
ก็ดี ขึ้นในระหว่างภิกษุนั้นอธิฐานแล้วไป. การเข้าฌานแล้วอธิฐาน
อีกไม่ผิตหรือ ไม่ผิต. เพราะการเข้าฌานแล้วอธิฐานอีกย่อมเป็นเช่น
กับการถือนิสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์. เพราะภิกษุนี้อธิฐานว่า
ของที่เป็นที่ว่างเกิดตั้งนี้ย่อมเป็นที่ว่างทันที. ชื่อที่ภูเขาก็คดี ต้นไม้ก็ดี
จักขึ้นตามฤดูกาลในระหว่างภิกษุนั้นด้วยกำลังอธิฐานมีมาก่อน มิใช่
ฐานะ. แต่การนิรมิตครั้งแรกย่อมเป็นกำลัง ในการที่ผู้มีฤทธิ์อื่นนิรมิต
แล้ว. ผู้มีฤทธิ์อื่นก็ควรไปเบื้องบนหรือเบื้องต่ำของภิกษุนั้น.

ในบทนี้ว่า **ปจฺวิยาปี อุมมุขฺขนิมฺมุขฺ** - ผุดขึ้นต่ำลงใน
แผ่นดินก็ได้มีความดังต่อไปนี้.

บทว่า **อุมมุขฺ** - ผุดขึ้น ได้แก่ โผล่ขึ้น.

บทว่า **นิมฺมุขฺ** - ต่ำลง ได้แก่ จมลง.

การผุดขึ้นและต่ำลง ชื่อว่า **อุมมุขฺขนิมฺมุขฺ**.

อนึ่ง ภิกษุประสงค์จะทำอย่างนี้เข้าอาโปกสิณ ครั้นออกแล้ว
กำหนดว่า ขอแผ่นดินในที่ประมาณเท่านี้ จงเป็นน้ำเกิดแล้วทำบริกรรม
พึงอธิฐานโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. แผ่นดินย่อมเป็นน้ำในที่
ตามที่กำหนดไว้พร้อมด้วยการอธิฐาน.

ภิกษุณั้้นยอมทำการผูกขึ้นค้ำลงในแผ่นดินนั้นเหมือนในน้ำ. มิใช่เพียงการผูกขึ้นค้ำลงอย่างเดียวเท่านั้น ยังทำสิ่งปรารถนาจะทำก็ได้ เป็นต้น การอาบ การดื่ม การล้างหน้า และการล้างของใช้. อนึ่ง มิใช่ทำแต่ตัวอย่างเดียวเท่านั้น ยังนึกถึงสิ่งที่ปรารถนาเป็นต้นว่า เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยว่า ขอสิ่งนี้ ๆ จงเป็นสิ่งประมาณเท่านี้ เกิดดังนี้แล้วทำบริกรรมอธิฐาน ย่อมเป็นไปตามอธิฐานได้. เมื่อยกขึ้นใส่ภาชนะ เนยใสก็เป็นเนยใสนั่นเอง. น้ำมันเป็นต้นก็เป็นน้ำมัน น้ำก็เป็นน้ำ. ภิกษุณั้้นประสงค์จะให้เปียกในน้ำนั้น ก็เปียก. ประสงค์จะไม่ให้เปียก ก็ไม่เปียก.

อนึ่ง แผ่นดินนั้นเป็นน้ำแก่ภิกษุณั้้น. เป็นแผ่นดินแก่ชนที่ เหลือ. บนแผ่นดินนั้นมนุษย์ยังเดินไปได้. ขับยานเป็นต้นได้. แม้กสิกรรมเป็นต้น ก็ยังทำกันได้เช่นเดิม. หากภิกษุณั้้นปรารถนาว่า แผ่นดินจงเป็นน้ำแก่ชนเหล่านั้นเกิด. ก็ยอมเป็นทีเดียว. ครั้นล่วงเลยกาลที่กำหนดไว้ ที่ที่กำหนดไว้ที่เหลือเว้นน้ำในหม้อและในพระ เป็นต้น ตามปกติก็ยอมเป็นแผ่นดินได้.

ในบทนี้ว่า อุกเทปิ อภิชฺชมานเ คจฺจติ-เดินไปบนน้ำไม่แยกก็ได้ มีอธิบายดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวน้ำที่เหยียบแล้วจมน้ำ อภิชฺชมานัน คือ น้ำแยก. น้ำตรงกันข้ามไม่แยก. ภิกษุประสงค์จะไปอย่างนี้ เข้าปฏิวิกสิณ ครั้นออกแล้วกำหนดว่า ขอน้ำจงเป็นแผ่นดินในที่

ประมาณเท่านี้เกิดแล้วทำบริกรรม พึงอธิฐานโดยนัยดังกล่าวแล้ว
นั้นแหละ. น้ำย่อมเป็นแผ่นดินในที่ตามที่กำหนดพร้อมด้วยอธิฐาน.

ภิกษุนั้นเดินไปบนน้ำนั้นจุเดินไปบนแผ่นดิน. มิใช่เดินไป
อย่างเดียว. ยังให้สำเร็จอริยาบถที่ปรารถนาได้. มิใช่ทำให้เป็น
แผ่นดินได้อย่างเดียวเท่านั้น. ยังมีอธิฐานสิ่งที่ปรารถนาเป็นต้นว่า
แก้วมณี ทองคำ ภูเขาและต้นไม้ โดยนัยดังกล่าวแล้วได้อีกด้วย. ย่อม
เป็นไปตามที่อธิฐานนั้นแหละ. น้ำนั้นย่อมเป็นแผ่นดินแก่ภิกษุ
เท่านั้น. ย่อมเป็นน้ำแก่ชนที่เหลือ. ปลาและเต่า และกาน้ำเป็นต้น
ย่อมเที่ยวไปได้ตามความพอใจ. หากว่าภิกษุนี้ปรารถนาจะทำแผ่นดิน
นั้นแก่มนุษย์ทั้งหลายอื่น ก็ย่อมทำได้. แต่ย่อมเป็นน้ำโดยลวงเลยกาล
ตามที่กำหนดไว้.

บทว่า อากาเสปี ปลุลงฺเณ จงฺกมติ - เหาะไปในอากาศก็ได้
คือ ไปโดยนั่งขัดสมาธิโดยรอบบนอากาศก็ได้.

บทว่า ปกุชฺชิตฺถุโณ คือ นกมีปีก มิใช่ชนที่มีปีกไม่สมบูรณ์
หรือนกปีกหัก. เพราะว่ามันเช่นนั้นไม่สามารถบินไปบนอากาศได้.
ภิกษุผู้ประสงค์จะไปในอากาศอย่างนี้เข้าปฐมวิภังค ครั้นออกแล้ว จาก
ปรารถนาจะนั่งไป. ควรกำหนดที่ขนาดบัลลังก์ทำบริกรรมแล้วอธิฐาน
โดยนัยดังกล่าวแล้ว.

หากประสงค์จะนอนไป. ควรกำหนดขนาดเตียง. หากประสงค์จะเดินไป. ควรกำหนดระยะทาง. ครั้นกำหนดที่ตามสมควรอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แล้วควรอธิษฐานว่า ขออากาศจงเป็นแผ่นดินโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ. อากาศก็จะเป็นแผ่นดินพร้อมกับอธิษฐานนั่นเอง.

อนึ่ง ภิกษุประสงค์จะไปในอากาศควรใจทิพจักขุด้วย. เพราะเหตุไร ? เพราะในระหว่างย่อมมีภูเขาและต้นไม้เป็นต้น อันเกิดตามฤดูกาล. หรือนาคและครุฑเป็นต้น หวงห้าม ทรายไว้. เพื่อจะได้เห็นฟังเหล่านั้น. ก็ครั้นเห็นสิ่งเหล่านั้นแล้วควรทำอย่างไร ? ควรเข้าจานเป็นบาท ครั้นออกแล้วทำบริกรรมว่า ขอจงเป็นอากาศเถิดแล้วอธิษฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง แม้เพื่อจะลงในที่ว่างก็ควรได้ทิพจักขุนี้. เพราะหากว่าภิกษุนี้ลงที่ท่าอาบน้ำ หรือที่ประตูบ้านอันมิใช่ที่ว่าง. จะปรากฏแก่มหาชน. เพราะฉะนั้น มองดูด้วยทิพจักขุแล้วเว้นที่ไม่ว่าง ลงในที่ว่างด้วยประการฉะนี้.

ในบทที่ว่า อิมปิ จนุทิมสุริเย เอวมิหิทุเท เอว มหา-
นุภาเว - ลูบคลำพระจันทร์ พระอาทิตย์แม่เหล่านี้ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มี
อานุภาพมาก ฟังทราบความดังต่อไปนี้. ฟังทราบความมีฤทธิ์มากของ
พระจันทร์พระอาทิตย์ ด้วยการโคจรตลอดหมื่นสองพันโยชน์ ความ

มีอานุภาพมากด้วยการทำแสงสว่างในขณะเดียวกัน ๓ ทวีป. หรือมี
ฤทธิ์มากด้วยการ โจรไปเบื้องบนและแผ่แสงสว่างไป ด้วยอาการอย่างนี้.
มีอานุภาพมากด้วยความมีฤทธิ์มากนั้นนั่นเอง.

บทว่า **ปรัมสติ** คือ ลูบหรือสัมผัสในส่วนหนึ่ง,

บทว่า **ปริมขุขติ** คือ กล่าวจุกคำพื้นกระจกโดยรอบ.

อนึ่ง ฤทธิ์ของภิกษุนั้น นี่ย่อมสำเร็จด้วยสามารถแห่งฉนามี
อภิญญาเป็นบาท. ในฤทธิ์นี้ไม่นิยมกสิณสมาบัติ. ฌิว่า ภิกษุนี้ปรารถนา
จะไปลูบ. ก็ไปลูบได้. หากปรารถนาเพื่อจะนั่งหรือนอนลูบที่พระจันทร์
พระอาทิตย์นี้. ก็อธิฐานว่า ขอพระจันทร์พระอาทิตย์จงมีที่บ่วงมือ
เกิด. ด้วยกำลังอธิฐานภิกษุจะลูบพระจันทร์พระอาทิตย์ ซึ่งมาปรากฏ
ที่บ่วงมือ จุผลตาลหลุดจากขั้วฉะนั้น. หรือเอื้อมมือไปลูบได้.

อนึ่ง เมื่อภิกษุเอื้อมมือไปอุปาทินนกะ หรือว่า อนุปาตินนกะ
เอื้อมไป. อนุปาตินนกะเอื้อมไป เพราะอาศัยอุปาทินนกะ. ภิกษุทำ
อย่างนี้มีไขลูบพระจันทร์พระอาทิตย์ได้อย่างเดียว. หากปรารถนาทำให้
เป็นที่เช็ดเท้าก็ตั้งไว้ที่เท้า. ทำตั่งนั่งก็ได้. ทำเตียงนอนก็ได้. ทำหมอน
หนุนก็ได้. แม้จะมีอย่างอื่นอีกก็เหมือนมีอย่างเดียว. เพราะเมื่อภิกษุ
แสนรูปทำอย่างนี้ ฤทธิ์ของภิกษุเหล่านั้นย่อมสำเร็จอย่างนั้น แก่รูป
หนึ่ง ๆ เท่านั้น. การโจรการทำแสงสว่างของพระจันทร์พระอาทิตย์

ย่อมมีเป็นปกติ. เหมือนอย่างว่ามณฑลพระจันทร์ย่อมปรากฏที่ภาค
ทั้งหมดอันเต็มด้วยน้ำตั้งพันภาค. การโคจรและการทำแสงสว่างของ
พระจันทร์ก็มีเป็นปกติฉันใด. ปาฏิหาริย์นี้ก็อุปมาฉันนั้น.

บทว่า ยาว พุรหมฺโลกาปี กาเยน วสํ วตุเตตุ - ใช้อำนาจ
ทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ ความว่า ทำพรหมโลกให้เป็นที่กำหนด
แล้วทำอกุญญาหลายอย่างในระหว่างนี้ใช้อำนาจ คือ ความเป็นอิสระ
ทางกายของตน. ส่วนความพิสดารในนิทเทศนี้ จักมีแจ้งในอิทธิกถา
ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาอิทธิวิธีญาณนิทเทศ

โสตราตุวิสุทธินิทเทศ

[๒๕๔] ปัญญาในการกำหนดเสียงเป็นนิมิตหลายอย่าง หรือ
อย่างเดียว ด้วยสามารถการแผ่วิตกไป เป็นโสตราตุวิสุทธินิทเทศอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยังด้วย
ฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน...ภิกษุนั้นย่อมอบรมข่มจิต ทำจิต
ให้อ่อน ครอบงำการงาน ในอิทธิบาท ๔ ประการนี้ ครั้นแล้วย่อม

มนสิการถึงเสียงเป็นนิमितแห่งเสียงทั้งหลาย แม้ในที่ไกล แม้ในที่ใกล้
แม้เป็นเสียงหยาบ แม้เป็นเสียงละเอียด แม้เป็นเสียงละเอียดยิ่งนัก
ย่อมมนสิการถึงเสียงเป็นนิमितแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก ใน
ทิศตะวันตก ในที่เหนือ ในทิศใต้ แม้ในทิศอาคเนย์ แม้ในทิศ-
พายัพ แม้ในทิศอีสาน แม้ในทิศหรดี แม้ในทิศเบื้องต่ำ แม้ในทิศ
เบื้องบน ภิกษุนี้มีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ ฝั่งแผ้ว ย่อม
โน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณอันหมดจดแห่งโสตธาตุ เธอย่อมฟังเสียงได้ทั้ง
๒ อย่าง คือ ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งในที่ไกลและในที่ใกล้
ด้วยทิพโสตธาตุอันบริสุทธิล่วงโสตของมนุษย์.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดเสียง
เป็นนิमितหลายอย่าง หรืออย่างเดียว ด้วยสามารถการแผ้วตกไป เป็น
โสตธาตุวิสุทธิญาณ.

๕๑. อรรถถาโสตธาตุวิสุทธิญาณนิตเทศ

[๒๕๔] ฟังทราบวินิจฉัยในโสตธาตุวิสุทธิญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้
นี้. ท่านกล่าวบทมีอาทิว่า ทูเรปี สทุกานัน - แห่งเสียงทั้งหลาย แม้ในที่

ไกล เพื่อชี้แจงถึงอุบายของภิกษุผู้เป็นอาทิกกรรมิก - ผู้ทำกรรมครั้งแรก
ประสงค์จะยังทิพโสตให้เกิด.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **ทฺูเรปี สทุทานํ สทุทนิมิตฺตํ** - เสียง
เป็นนิमितแห่งเสียงทั้งหลาย แม้ในที่ไกล คือ เสียงในระหว่างแห่งเสียง
ทั้งหลายในที่ไกล. จริงอยู่ เสียงนั้นแหละ เป็นสัททนิमितด้วยสามารถ
ทำเป็นนิमित. แม้เมื่อท่านกล่าวว่า **ทฺูเร** ก็ได้แก่ในที่ เป็นคลองแห่งเสียง
ตามปกตินั่นเอง.

บทว่า **โอบาริกานํ** คือ เสียงหยาบ. บทว่า **สุขุমানํ** คือ
เสียงละเอียด.

บทว่า **สณฺุสณฺุหานํ** คือ เสียงละเอียดยิ่ง. ด้วยบทนี้เป็น
อันท่านกล่าวถึงเสียงละเอียดยิ่ง. ภิกษุผู้ฟังเป็นอาทิกกรรมิกประสงค์
จะยังญาณนี้ให้เกิด เข้ามานอันมือภิกษุญาเป็นบาท ครั้นออกแล้วมีจิต
เป็นบริกรรมสมาธิ ก่อนอื่นควรคำนึงถึงเสียงหยาบของสีหะเป็นต้น
ในที่ไกลเป็นคลองแห่งหูตามปกติ. ควรคำนึงถึงเสียงละเอียดยิ่งโดยตาม
ลำดับ ตั้งแต่เสียงหยาบทั้งปวงอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวัด เสียงกลอง
เสียงสังข์ เสียงสาธยายของสามเณร และภิกษุหนุ่มผู้สาธยาย ด้วย
กำลังทั้งหมด เสียงมีอาทิว่า... ะไรพระคุณเจ้า. ะไรอาวุโส. ของ
ภิกษุผู้กล่าวกถาตามปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงน้ำเดือด
ดังจิจิ เสียงใบตาลแห่งเพราะแดด เสียงมดค้ำมดแดงเป็นต้น.

อนึ่ง ภิกษุกระทำอยู่อย่างนี้กรรมนสิการถึงสัททนิมิตในทิส ๑๐ มีทิสตะวันออกเป็นต้น ทิศหนึ่ง ๆ โดยลำดับ. ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว. อันภิกษุผู้มนสิการ กรรมนสิการด้วยจิตเป็นไปในมโนทวาร ด้วยการเงี่ยหูตามปกติ ในเสียงที่หูได้ยินตามปกติ. เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้มีจิตปกติ. แต่ปรากฏอย่างยิ่งแก่ภิกษุผู้มีจิตบริกรรมสมาธิ. เมื่อภิกษุมนสิการสัททนิมิตอยู่อย่างนี้ มโนทวาราวชชนะย่อมเกิดเพราะทำอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในเสียงเหล่านั้นว่า บัดนี้ทิพโสตราตุจกเกิด. เมื่อมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้วชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมแล่นไป. กามาวจรจิตอันมีชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู ๓ หรือ ๔ ดวง ย่อมแล่นไป. อัปปานาจิตที่ ๔ ที่ ๕ อันเป็นไปในจตุตถฌานอันเป็นรูปาวจร ย่อมแล่นไป.

ญาณอันเกิดขึ้นด้วยอัปปานาจิตนั้น ชื่อว่าทิพโสตราตุญาณ. ภิกษุทำญาณนั้นให้มีกำลังกำหนดเพียงองคุลีหนึ่งว่า ในระหว่างนี้เราจะฟังเสียง แล้วฟังเจริญ. แต่นั้นฟังเจริญตราบเท่าถึงจักรวาลด้วยสามารถมีอาทิ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี คีบ สอก ภายในห้อง น้ำ मुख บริเวณปราสาท สังฆาราม โคจรคามและชนบท หรือกำหนดแล้ว ๆ ฟังเจริญให้ยิ่งไปกว่านั้น. ภิกษุนั้นบรรลุภิญญาอย่างนี้ แม้ไม่เข้าฌานอันเป็นบาทอีก ย่อมได้ยินเสียงที่ไปในภายในของโอกาสที่ถูกต้องด้วยอารมณ์แห่งฌานเป็นบาท ด้วยอภิญญาญาณ. เมื่อได้ยินอย่างนี้หากว่า

ได้มีโกธาทลเป็นอันเดียวกันด้วยเสียงสังข์ กลองและบัณเฑาะว์เป็นต้น ตลอดถึงพรหมโลก. เพราะความเป็นผู้ใคร่เพื่อให้กำหนดเฉพาะอย่าง เดียว ย่อมสามารถให้กำหนดว่า นี่เสียงสังข์. นี่เสียงกลอง. เมื่อได้ ยินเสียงมีประโยชน์ด้วยอภิญญาญาณ ภิกษุย่อมรู้ธรรมดาด้วยกามาวจรจิต ในภายหลัง. ทิวโสทย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีหูเป็นปกติ. มิได้เกิดแก่ภิกษุ หูหนวก. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในภายหลังเมื่อหูปกติ แม้เสื่อมไป ทิวโสตก็น่าไม่เสื่อมไปด้วยดังนี้.

ในบทที่ว่า โส ทิพฺพาย โสตธาตฺยา - โสตธาตฺอันเป็นทิพย์ มีความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า ทิพย์ เพราะเช่นกับทิพย์. ปสาทโสตธาตฺ เป็นทิพย์สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกล เพราะพ้นจากอุปกิเลส ไม่ พัวพันด้วยดี เสมหะและเลือดเป็นต้น เพราะเทวดาทั้งหลายเกิดด้วย กรรมอันสุจริต. ญาณโสตธาตฺก็เช่นกัน. เกิดด้วยกำลังแห่งการเจริญ ความเพียรของภิกษุนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะเป็นเช่น กับทิพย์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะได้ด้วยสามารถแห่งทิพวิหาร- ธรรม. และเพราะอาศัยทิพวิหารธรรมด้วยตน. ชื่อว่าโสตธาตฺ เพราะ อรรถว่าฟัง และเพราะอรรถว่าไม่มีชิวะ. อนึ่ง เป็นคุณโสตธาตฺด้วยทำ กิจของโสตธาตฺ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสตธาตฺ. ด้วยโสตธาตฺอัน เป็นทิพย์นั้น.

บทว่า วิสุทฺถาย คือ บริสุทฺธิไม่มีอุปกิเลส.

บทว่า อติกฺกนฺตมานุสติกาย - ด้วยทิพโสตราตฺถอันบริสุทฺธิล่วง
โสตรของมนุษย์ คือ ด้วยทิพโสตรอันล่วงอุปจารของมนุษย์ก้าล่วง มังส-
โสตราตฺถของมนุษย์ด้วยการฟังเสียง.

บทว่า อุโภ สทฺเท สฺสณฺณติ คือ ฟังเสียงสองอย่าง. เสียง
สองอย่าง คือ อะไร ? คือ ทั้งเสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์. ท่านอธิบาย
ว่าเสียงของเทวดา และของมนุษย์. ด้วยบทนี้พึงทราบการถือเอาที่อยู่.

บทว่า เย ทฺเว สนฺตฺติเก จ - ทั้งในที่ไกลและในที่ใกล้ ท่าน
อธิบายว่า ย่อมได้ยินเสียงในที่ใกล้ แม้ในจักรวาลอื่น และในที่
ใกล้โดยที่สุด แม้เสียงสัตว์ที่อยู่ในกายของตน. ด้วยบทนี้พึงทราบการ
ถือเอาไม่มีที่อยู่ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาโสตราตฺถวิสุทฺธิญาณนิตฺเทส

เจโตปริยญาณนิตฺเทส

[๒๕๕] ปัญญาในการกำหนดจริยา คือ วิญฺญาณหลายอย่าง
หรืออย่างเดียว ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท และด้วยสามารถ
ความฟ่องใสแห่งอินทริย์ทั้งหลาย เป็นเจโตปริยญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วย
ฉันทะ และสังขารอันเป็นประธาน . . . ครั้นแล้วย่อมรู้อย่างนี้ว่า รูปนี้
เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินทริย์ รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโทมนัสสินทริย์ รูปนี้เกิด
ขึ้นด้วยอุเบกขินทริย์ ภิกษุนั้นมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธี
ผ่องแผ้ว ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอย่อมกำหนดรู้ใจ
ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่า จิตมีราคะ
หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่า จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่า จิตมี
โทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้
ว่า จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่า จิตปราศจากโมหะ จิต
หตฺถุก็รู้ว่า จิตหตฺถุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรรค
ก็รู้ว่า จิตเป็นมหรรค หรือจิตไม่เป็นมหรรคก็รู้ว่า จิตไม่เป็นมหรรค
จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้
ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า จิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่
เป็นสมาธิก็รู้ว่า จิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่า จิตหลุดพ้น หรือ
จิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น จิตน้อมไปก็รู้ว่า จิตน้อมไป หรือ
จิตไม่น้อมไปก็รู้ว่า จิตไม่น้อมไป.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดจริยา
วิญญาณหลายอย่าง หรืออย่างเดียว ด้วยความแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท

และด้วยสามารถความส่องไสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นเจโตปริยญาณ.

๕๒. อรรถกถาเจโตปริยญาณนิตเทศ

[๒๕๕] พึงทราบวินิจฉัยในเจโตปริยญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้
บทว่า โส เอว ปชานาติ - ภิกษุนั้นย่อมรู้อย่างนี้ ความว่า
บัดนี้พระสารีบุตรเถระจะยกวิธีที่ควรกล่าวขึ้นแสดง.

บทมีอาทิว่า อิทิ รูป โสมนสฺสสินุทฺตริยสมุฏฺฐิตํ - รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินุทฺตริยเป็นวิธีอันภิกษุผู้เพ่ง เป็นอาที่กรรมิกควรปฏิบัติอย่างไร ? อันภิกษุผู้เพ่งประสงค์จะยังญาณนั้นให้เกิดขึ้น ควรให้ทิพจักขุญาณเกิดก่อน. เพราะเจโตปริยญาณนั้นย่อมสำเร็จด้วยสามารถแห่งทิพจักขุ. ญาณนั้นเป็นบริกรรมของทิพจักขุนั้น. เพราะฉะนั้นภิกษุนั้นเจริญอาโลกกสิณเห็นสีของโลหิตอันเป็นไปอยู่ เพราะอาศัยหทัยรูปของตนอื่นด้วยทิพจักขุจึงควรแสวงหาจิต. เพราะโลหิตนั้นเมื่อกุศลโสมนัสยังเป็นไปอยู่ ย่อมมีสีแดงคล้ายสีของลูกไทรสุก. เมื่ออกุศลโสมนัสยังเป็นไปอยู่ โลหิตนั้นย่อมมีสีขุ่นมัว. เมื่อโสมนัสยังเป็นอยู่ ย่อมมีสีดำขุ่นมัวเหมือนสีลูกหว้าสุก. เมื่อกุศลอุเบกขายังเป็นไปอยู่ ย่อมมีสีใสเหมือนน้ำมันงา. เมื่ออกุศลอุเบกขายังเป็นไปอยู่ โลหิตนั้นย่อมขุ่นมัว. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นเห็นสีโลหิตหทัยของคนอื่นว่า

รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโสมนัสสินทรีย์. รูปนี้เกิดขึ้นด้วยโทมนัสสินทรีย์ รูปนี้
เกิดขึ้นด้วยอุเบกขินทรีย์ดังนี้ แล้วแสวงหาจิตควรทำเจโตปริยญาณให้มี
กำลัง. เพราะเมื่อเจโตปริยญาณนั้นมีกำลังอย่างนี้ ภิกษุย่อมรู้จิตอันมี
ประเภทเป็นกามาวจรเป็นต้น แม้ทั้งหมดโดยลำดับ ก้าวไปจากจิตสู่จิต
เว้นการเห็นรูป (สี) ของหทัย. แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้ว่า

ถามว่า ผู้ประสงค์จะรู้จิตของผู้อื่นในรูปภพ

ย่อมเห็นหทัยรูปของใคร ? ย่อมแลดูความวิการ

แห่งอันทรีย์ของใคร ? ตอบว่าไม่แลดูของใคร ๆ

นี้เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์ คือ ภิกษุค้ำนั่งถึงจิตในที่

ไหน ๆ ย่อมรู้จิต ๑๖ ประเภท. ก็นี้เป็นกถาด้วย

อำนาจแห่งการไม่ทำความยึดมั่น* .

บทว่า **ปรสตุตถัน** - แห่งสัตว์อื่น คือ แห่งสัตว์ที่เหลือเว้นตน.

บทว่า **ปรปุคฺคถัน** แห่งบุคคลอื่น แม้บทนี้ก็มีควมอย่าง
เดียวกับบทว่า **ปรสตุตถัน** นี้ แต่ท่านกล่าวความต่างกันด้วยความ
ไพเราะแห่งเทศนา และด้วยพยัญชนะ ด้วยสามารถเวไนยสัตว์.

บทว่า **เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ** - กำหนดรู้ใจด้วย
ใจ คือ กำหนดรู้ใจของสัตว์เหล่านั้น ด้วยใจของตนโดยประการต่าง ๆ

๑. วิสุทฺธิมรรค เล่ม ๒ หน้า ๒๔๗ - ๘.

ด้วยอำนาจจิตมีราคะเป็นต้น. วา ศัพท์ ในบทมีอาทิว่า สราคัม วา เป็น
สมุจจยัตถะ คือ อรรถว่ารวบรวม.

ในบทนั้น จิตสหระคด้วยโลภะ ๘ อย่าง ชื่อว่าจิตมีราคะ.
กุศลจิตและอัพยากตจิตเป็นไปในภุมิ ที่เหลือชื่อว่าจิตปราศจากราคะ.

ส่วนจิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง
จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและอุทซัจจะ ๒ ดวง ไม่สงเคราะห์เข้าในทูกะ
นี้. แต่พระเถระบางพวกสงเคราะห์จิตแม่เหล่านี้ ด้วยบทว่า วิตราก
- ปราศจากราคะ.

ส่วนจิตสหระคด้วยโทมนัส ๒ อย่าง ชื่อว่าจิตมีโทสะ. กุศลจิต
และอัพยากตจิต เป็นไปในภุมิ ๔ แม่ทั้งหมด ชื่อว่าจิตปราศจากโทสะ.
อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือไม่สงเคราะห์เข้าในทูกะนี้. แต่พระเถระบางพวก
สงเคราะห์อกุศลจิตแม่เหล่านี้ด้วยบทว่า วิตโถลัม - ปราศจากโทสะ.

แต่ในบทนี้ว่า สโมหัม วิตโมหัม - จิตมีโมหะ จิตปราศจาก
โมหะ สองบทนี้สหระคด้วยวิจิกิจฉาและอุทซัจจะ ด้วยสามารถเป็น
เอกเหตุกะของโมหะ ชื่อว่าจิตมีโมหะ. อกุศลจิตแม่ ๑๒ อย่าง ฟังทราบ
ว่า ชื่อว่าจิตมีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทั้งหมด. กุศลและอัพยากต
ที่เหลือเป็นจิตปราศจากโมหะ.

ส่วนจิตที่เนื่องด้วยถิ่นมิทธะเป็นจิตหคหุ จิตที่เนื่องด้วยอุท-
ธัจจะ เป็นจิตฟุ้งซ่าน.

รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต เป็นจิตมหรรคต. จิตเป็นไปในภุมิ
๓ แม้ทั้งหมดเป็นจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า. โลกุตระจิตเป็นจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

จิตที่ถึงอุปจาระและจิตถึงอัปปนา เป็นจิตมีสมาธิ. จิตที่ไม่ถึง
ทั้งสองอย่างนั้นเป็นจิตไม่มีสมาธิ.

จิตที่ถึงตังควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัต-
ตัทธีวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นจิตพ้นแล้ว. จิตที่ไม่ถึงวิมุตติ ๕ นี้
พึงทราบว่าเป็นจิตยังไม่พ้นแล้ว.

ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตแม้มีประเภท ๑๖ อย่าง
บุคคลทั้งหลายย่อมไม่รู้มรรคจิต และผลจิต ของพระอริยะ
ทั้งหลาย. แม้พระอริยะชั้นต่ำ ก็ไม่รู้มรรคจิต และผลจิต ของพระ-
อริยะชั้นสูง ๆ แต่พระอริยะชั้นสูง ๆ ย่อมรู้จิตของพระอริยะชั้นต่ำ ๆ ด้วย
ประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาเจโตปริยญาณนิตเทศ

บุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทศ

[๒๕๖] ปัญญาในการกำหนดกรรมทั้งหลาย อันเป็นไปตาม
ปัจจัยด้วยสามารถความแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรืออย่างเดียว เป็น
บุพเพนิวาสานุสติญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} ย่อมเจริญอุททิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยิ่ง
ด้วยฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน ฯลฯ ครั้นแล้วย่อมรู้ชัดอย่างนี้
ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็ย่อมมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น คือ
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพ
ายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย
จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึง
มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ ภิกษุนั้นมีจิตอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว
ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ เขอย่อมระลึกถึงชาติ
ก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติ
บ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติ

บ้าง สีสิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสน
ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏ์ก็เป็นอันมาก
บ้าง ตลอดสังวัฏฏ์วิวัฏฏ์ก็เป็นอันมากบ้าง ว่าในชาติโน้นเราได้มีชื่อ
อย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น
ได้เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจาก
ชาตินั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนี้
มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขเสวย
ทุกข์อย่างนี้ ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านี้ ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มา
เกิดในภพนี้ เรื่อยมระลึกลงถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ
พร้อมทั้งอุทเทส ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรม
อันเป็นไปตามปัจจัย ด้วยสามารถการแผ่ไปแห่งกรรมหลายอย่างหรือ
อย่างเดียว เป็นบุพเพนิวาสานุสติญาณ.

๕๓. อรรถถาบุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทส

[๒๕๖] พึงทราบวินิจฉัยในบุพเพนิวาสานุสติญาณนิตเทส ดัง
ต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า เอว ปชานาติ - ภิกษุรู้ชัดอย่างนี้ พระสารี-

บุตรเถระกล่าวเพื่อแสดงวิธีให้เกิดอิทธิบาทนั้น แก่ผู้ใคร่เพื่อยังบุพเพนิวาสานุสติญาณให้เกิดแก่จิตที่อบรมแล้วในอิทธิบาท ๔.

จริงอยู่ ภิกษุครั้งเห็นปฏิจสุมุขบาทโดยลำดับแล้ว ย่อมเห็นความสังเขปแห่งผลอันเกิดขึ้นแล้ว กล่าวคือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งเหตุ กล่าวคือ กรรม กิเลสในภพก่อนอันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปของผลนั้น.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งผลในภพก่อนอันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปแห่งเหตุนี้.

ย่อมเห็นความสังเขปแห่งเหตุในภพที่ ๓ อันเป็นปัจจัยแห่งความสังเขปแห่งผลนั้น.

ย่อมเห็นเบื้องหน้าของชาติ ด้วยการเห็นปฏิจสุมุขบาทอย่างนี้. การมนสิการปฏิจสุมุขบาท มีอุปการะมากแก่บุพเพนิวาสานุสติญาณ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้นบทนี้ว่า **อิมสุมี สติ อัม โหติ, อิมสุสุ-**
ปาทา อัม อุปุชฺชติ - เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น
สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เป็นคำยกขึ้นขยายความของปฏิจสุมุขบาท. หากถามว่า
เมื่อสำเร็จความด้วยคำอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งบทเหล่านั้น. เพราะเหตุไร
จึงกล่าวเป็น ๒ อย่าง. ตอบว่า เพราะมีความต่างกันโดยอรรถ.

บทว่า อิมสมิ สติ - เมื่อสิ่งนี้มี คือ เมื่อปัจจัยนี้มีอยู่. บทนี้กล่าวทั่วไปของปัจจัยทั้งหมด.

บทนี้ว่า อิหิ โหติ - สิ่งนี้ย่อมมี คือ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. บทนี้กล่าวทั่วไปของสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหมด. ด้วยคำทั้งสี่นี้ อเหตุกวาตะเป็นอันท่านปฏิเสธแล้ว เพราะกรรมเหล่าใดเกิดเพราะปัจจัย ไม่เกิดเพราะไม่มีปัจจัย กรรมเหล่านั้นไม่ชื่อว่าอเหตุก-

บทว่า อิมสสุปาท - เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น คือ เพราะเหตุปัจจัยเกิดขึ้น. บทนี้เป็นคำกล่าวแสดงความต่างแห่งความเกิดขึ้นของปัจจัยทั้งหมด.

บทนี้ว่า อหิ อุปุชฺชติ - สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้มีปัจจัยเกิดขึ้นจึงเกิด. บทนี้กล่าวแสดงถึงความที่ปัจจัยทั้งหมดเกิดขึ้น จึงเกิดขึ้นต่อแต่นั้นไป. ด้วยคำทั้งสี่นี้ สัสตวาตะและอเหตุกวาตะเป็นอันท่านปฏิเสธแล้ว เพราะกรรมเหล่าใดมิเกิดขึ้น กรรมเหล่านั้นไม่เที่ยงเพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายไว้ว่า เมื่อความที่กรรมทั้งหลายมีเหตุมีอยู่ กรรมเหล่านั้นมีความไม่เที่ยงเป็นเหตุ มิใช่มีบุรุษเป็นปกติเป็นต้นซึ่งสมมติว่าเที่ยงในโลกเป็นเหตุ.

บทว่า ยทิหิ เป็นคำชี้แจงอรรถที่ควรชี้แจง.

ในบทนี้ว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา - เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

จึงมีสังขาร มีอธิบายดังต่อไปนี้ ผลเกิดขึ้นเพราะอาศัยสิ่งใด สิ่งนั้นก็ เป็นปัจจัย.

บทว่า **ปฏิจ** - อาศัย คือ ไม่พราก. อธิบายว่า ไม่บอกคืน.

บทว่า **เอติ** คือ ย่อมเกิดขึ้นและย่อมเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง มีอรรถว่าเป็นอุปการะ เป็นปัจจัย. อวิชชา นั้นด้วยเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุ นั้น ชื่อว่าอวิชชาเป็นปัจจัย. เพราะฉะนั้น ควรประกอบว่า **อวิชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ** - เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. พึงทำการประกอบ **สมฺภวนฺติ** ศัพท์ แม้ด้วยบทที่เหลือ.

อนึ่ง ในบทว่าโสกะเป็นต้น มีความดังต่อไปนี้. ความแห้งใจ ชื่อว่า **โสกะ**. ความคร่ำครวญ ชื่อว่า **ปริเทวะ**. สิ่งที่สิ้นไปได้ยาก ชื่อว่า **ทุกขะ** หรือสิ่งน่ากลัว ๒ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งความเกิด และความตั้งอยู่ ชื่อว่า **ทุกข์**. ความเสียใจ ชื่อว่า **โทมนัส**. ความแค้นใจยิ่ง ชื่อว่า **อุปายาส**.

ในบทนี้ว่า **สมฺภวนฺติ** - ย่อมมี คือ ย่อมเกิด.

บทว่า **เอว** เป็นบทแสดงนัยที่แสดงแล้ว. ด้วยบทนั้น พระสารีบุตรเถระแสดงว่า ด้วยเหตุมีอวิชาเป็นต้น. มิใช่ด้วยลัทธิทั้งหลาย มีพระเจ้าสร้างขึ้นเป็นต้น.

บทว่า **เอตฺสฺส** คือ ตามที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **เกวลสุต** - ทั้งสิ้น คือ ไม่มีปน หรือสิ้นเชิง.

บทว่า **ทุกขกฺขนฺธสุต** คือ กองทุกข์. มิใช่แห่งสัตว์ มิใช่แห่งสุข และความงามเป็นต้น.

บทว่า **สมุทโย** คือ เกิด. บทว่า **โหติ** คือ มี

ในบทเหล่านั้น อวิชาเป็นอย่างไร ? คือ ความไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้ทุกข์สมุทัย ไม่รู้ทุกข์นิโรธ ไม่รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ไม่รู้ที่สุดเบื้องต้น ไม่รู้ที่สุดเบื้องปลาย ไม่รู้ทั้งที่สุดเบื้องต้นทั้งที่สุดเบื้องปลาย ไม่รู้ในธรรมอันอาศัยกันเกิดขึ้น คือ อิทัปปัจจยตา - สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้.

สังขารเป็นอย่างไร ? คือ ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อาเนญยาสังขาร, กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร, กามาวจรกุศลเจตนา ๘ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ ชื่อว่าปุณฺณยาสังขาร, อกุศลเจตนา ๑๒ ชื่อว่าอปุณฺณยาสังขาร, อรูปาวจรกุศลเจตนา ๕ ชื่อว่าอาเนญยาสังขาร. กายสังขารเจตนา ชื่อว่ากายสังขาร. วจีสัญเจตนา ชื่อว่าวจีสังขาร. มโนสังขารเจตนา ชื่อว่าจิตตสังขาร.

ในข้อนี้ยังมีคำถามว่า จะพึงรู้ข้อนี้ได้อย่างไรว่าสังขารเหล่านั้นย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย. รู้ได้เพราะความมีอวิชา. จริงอยู่ ความไม่รู้ กล่าวคือ อวิชาในทุกข์เป็นต้น อันภิกษุใดละไม่ได้แล้ว.

ภิกษุหนึ่งยึดถือสังขารทุกข์ด้วยสำคัญว่าเป็นสุขด้วยไม่รู้ในทุกข์ และในที่สุดเบื้องต้นเป็นต้นมาก่อน แล้วปรารภสังขาร ๓ อย่างอันเป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น. ภิกษุสำคัญโดยเป็นเหตุแห่งสุขปรารภสังขารทั้งหลาย อันเป็นบริวารของตัณหา แม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ด้วยไม่รู้ในสมุทัย.

อนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญในการดับทุกข์ อันเป็นคติพิเศษ แม้มิใช่เป็นความดับทุกข์ด้วยไม่รู้ในนิโรธและมรรค และเป็นผู้มีความสำคัญในนิโรธและมรรคในตัณหาและตบะเพื่อความไม่ตายเป็นต้น แม้มิใช่เป็นมรรคแห่งนิโรธ ปรารภความดับทุกข์ ย่อมปรารภสังขารทั้งหลาย แม้ ๓ อย่าง โดยมีตัณหาและตบะเพื่อความไม่ตายเป็นต้นเป็นประธาน.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุหนึ่งไม่รู้ทุกข์ กล่าวคือ ผลบุญแม้เกลือกกลัวด้วยโทษไม่น้อยมิชาติ ชรา โรค มรณะเป็นต้น โดยวิเศษเพราะไม่รู้การไม่ละในสัจจะ ๔ ด้วยอวิชชานั้น โดยความเป็นทุกข์ย่อมปรารภปัญญาภิสังขารอันมีประเภทเป็นกายสังขาร วจิตสังขารและจิตสังขาร เพื่อบรรลुทุกข์นั้น จุจผู้ใคร่นางเทพอัปสรปรารภการเกิดเป็นเทวดา ฉะนั้น. แม้ไม่เห็นความเป็นทุกข์ คือ ความแปรปรวนและความเป็นสิ่งมีความขึ้นชมน้อย อันเกิดจากความเร่าร้อนใหญ่หลวงในที่สุดแห่งผลบุญนั้น แม้สมมติว่าเป็นความสุข ย่อมปรารภปัญญาภิสังขารมีประการดังกล่าว

แล้วอันมีทุกข์นั้นเป็นปัจจัย คุณตั้งแต่นปรารถนถึงการตกไปในเปลวไฟ
ฉะนั้น. และคุณบุคคลอยากหยาดน้ำผึ้ง ปรารถนาการเลียคมศัสตราอัน
ฉาบไว้ด้วยน้ำผึ้ง ฉะนั้น. ไม่เห็นโทษในทุกข์พร้อมวิบาก มีการเสพ
กามเป็นต้น ปรารถนอปุณฺณาสังขารแม้เป็นไปในทวาร ๓ ด้วยความ
สำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำ คุณตั้งแต่อ่อนปรารถนาการ
เล่นลูก ฉะนั้น. และคุณคนอยากตายปรารถนาการกินยาพิษ ฉะนั้น.
ไม่รู้ความที่สังขารเป็นทุกข์ เพราะความแปรปรวนในวิบากอันไม่มีรูป
ปรารถนาอเนกขารสังขาร อันเป็นจิตตสังขารด้วยความเห็นผิดว่าเที่ยง
เป็นต้น คุณคนหลงทิศปรารถนาการเดินทางมุ่งหน้าไปเมืองปีศาจฉะนั้น
เพราะความเป็นสังขารโดยมีอวิชา มิใช่เพราะความไม่มี. ฉะนั้น
ควรรู้บทนี้ว่า อิม สงฺขาร อวิชาปจฺจยา โหนติ - สังขารเหล่านี้
มีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เราจะถือเอาบทนี้ก่อนว่า
อวิชา สงฺขารานํ ปจฺจโย- อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย.
ก็อวิชานี้อย่างเดียวเท่านั้นหรือเป็นปัจจัยแห่งสังขาร หรือว่า แม้
อย่างอื่นเป็นปัจจัยก็มี. อนึ่ง ติว่า ในบทนี้ อวิชาอย่างเดียวเท่านั้น
เป็นปัจจัย วาทะอันเป็นเหตุอย่างเดียว ย่อมมีหรือ. เมื่อเป็นเช่นนั้น
แม้อย่างอื่นก็ย่อมมี. การชี้แจงเหตุเดียวว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขารดังนี้จะไม่เกิดขึ้นได้. ไม่เกิด เพราะเหตุไร? เพราะ

เอกํ น เอกโต อิธ นานกมเนกโตปี โน เอกํ
ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอกเหตุผลทีปเน อตฺโถ.

ในโลกนี้ ผลอย่างเดียว ย่อมมีเพราะเหตุ
อย่างเดียวกัหาไม่ ผลหลายอย่าง ย่อมมีเพราะเหตุ
อย่างเดียวกัหาไม่ ผลอย่างเดียว ย่อมมีเหตุหลาย
อย่างกัหาไม่ แต่ประโยชน์ในการแสดงเหตุและผล
แต่ละอย่างมีอยู่.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุและผลอย่างเดียวเท่า
นั้น โดยความสมควรแก่ความเหมาะสมแห่งเทศนา และแก่เวไนยสัตว์
เพราะเป็นประธานในที่ทุกแห่ง เพราะปรากฏในที่ทุกแห่ง. เพราะ
ทั่วไปในที่ทุกแห่ง. ฉะนั้น พึงทราบว่า อวิชาในที่นี้ แม้เมื่อเป็น
เหตุแห่งสังขารอันมีวัตถุเป็นอารมณ์ และธรรมเกิดร่วมกันเป็นต้นเหล่า
อื่น ท่านก็แสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความเป็น
ประธานในบทว่า อวิชาเป็นเหตุแห่งเหตุของสังขารมีตัณหาเป็นต้น
แม้เหล่าอื่นเพราะบาลีว่า อสฺสาทานุปสฺสฺสฺสโน ตณฺหา ปวทฺตติ*
ตัณหาย่อมเจริญแก่ผู้เห็นความชื่นชม และว่า อวิชา สมุทฺยา
อาสวสมุทโย* เพราะอวิชาเป็นสมุทัย อาสวะจึงเกิด. เพราะ

ปรากฏในพระบาลีว่า อวิทฺวา ภิกฺขเว อวิชฺชาโคโต ปุณฺณภิกฺษุ-
ขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ- ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ไปสู่วิชา
ย่อมปรุ้งแต่ง แม้ปุณฺณภิกฺษุสังขาร และเพราะความไม่ทั่วไป. อนึ่ง
พึงทราบประโยชน์ ในการแสดงเหตุผลอย่างหนึ่ง ๆ ในที่ทั้งปวง ด้วย
การปกป้องการแสดงผลอย่างหนึ่ง ๆ นั้นนั่นแหละ.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ความ
ที่อวิชชามีโทษเป็นผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นปัจจัยแห่งปุณฺณญา.
ภิกฺษุสังขารและอานนฺตฺยาภิกฺษุสังขารจะถูกต้องได้อย่างไร. เพราะอ้อยย่อมไม่
เกิดขึ้นจากพืชสะเดาได้. จักไม่ถูกต้องได้อย่างไร. เพราะในโลก

วิรุทฺโธ จาวิรุทฺโธ จ สทิสสทิสฺส ตถา

ธมฺมานํ ปจฺจโย สิทฺโธ วิปกา เอว เต จ น.

ธรรมทั้งหลายที่สำเร็จเป็นปัจจัยแล้ว ผิดฐานะ
กันก็มี เหมือนกันก็มี อนึ่ง เป็นเช่นเดียวกันและ
ไม่เป็นเช่นเดียวกันก็มี ธรรมเหล่านั้นหาใช้วิบาก
อย่างเดียวไม่.

ด้วยประการฉะนี้พึงทราบว่า อวิชชาจึงเป็นผลไม่น่าปรารถนา
โดยส่วนเดียวด้วยสามารถวิบาก. อวิชชาแม้มีโทษด้วยสามารถสภาวะ
ก็ยังเป็นปัจจัยด้วยสามารถเป็นปัจจัยแห่งความผิดและไม่ผิดโดยฐานะกิจ

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 990

และสภาวะตามสมควรแก่ปัญญาภิสังขารเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมด และ
ด้วยสามารถเป็นปัจจัยเหมือนกันและไม่เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง

บุคคลใดหลงไปในสงสารอันมีจुติ และอุปบัติ
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย และในธรรมอัน
อาศัยกันเกิดขึ้น.

บุคคลนั้นย่อมตกแต่งสังขาร ๓ อย่างเหล่านั้น
เพราะอวิชชานี้เป็นปัจจัยแห่งสังขาร ๓ เหล่าเหล่านั้น.

เหมือนคนตาบอดแต่กำเนิดไม่มีผู้นำไป บาง
ครั้งก็ไปถูกทาง บางครั้งก็ไปนอกทางจันใด.

คนพาล เมื่อท่องเที่ยวไปในสงสารไม่มีผู้แนะ-
นำ ก็จันนั้น. บางครั้งก็ทำบุญ บางครั้งก็ทำบาป.

เมื่อใดคนนั้นรู้ธรรมแล้วตรัสรู้หรือริยสัจ เมื่อนั้น
จัดเที่ยวไปอย่างผู้สงบ เพราะอวิชาสงบ.

บทว่า สงขารปัจจุยา วิญญาณ - เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึง
มีวิญญาณ ความว่า กองวิญญาณมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสต-
วิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ มโน-
วิญญาณ ๑ ในวิญญาณเหล่านั้น จักขุวิญญาณมี ๒ อย่าง คือ กุศล-

วิบาก ๑ อกุศลวิบาก ๑. โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณก็เหมือนกัน. มโนวิญญาณมี ๒๒ คือ วิบากมโนธาตุ ๒.
อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓. สเหตุกวิบากจิต ๘. รูปาวจรวิบากจิต ๕.
อรูปาวจรวิบากจิต ๔. วิญญาณทั้งหมดเป็น โลภียวิบากวิญญาณ ๓๒ ด้วย
ประการฉะนี้.

ในข้อนั้นพึงมีคำถามว่า จะพึงรู้ได้อย่างไรว่าวิญญาณมีประการ
ดังกล่าวนี้ มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย. เพราะไม่มีวิบากในความที่ไม่ได้
สะสมกรรมไว้. จริงอยู่ วิบากนี้ย่อมไม่เกิดในเพราะความไม่มีกรรมที่
สะสมไว้. คิดว่า พึงเกิด. วิบากทั้งหมดของกรรมทั้งปวงพึงเกิด. แต่วิบาก
ทั้งปวงไม่เกิด เพราะฉะนั้น พึงรู้ข้อนี้ว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญาณจึงมี.

จริงอยู่ วิญญาณนี้ทั้งหมดย่อมเป็นไป ๒ ส่วน ด้วยสามารถ
ปฏิสนธิที่เป็นไป. ในวิญญาณนั้น วิญญาณ ๑๓ เหล่านี้ คือ วิญญาณ
๕ อย่างละ ๒ มโนธาตุ ๒ เหตุกมโนวิญญาณธาตุ สหระคตด้วยโสม-
นัส ๑. ย่อมเป็นไปในความเป็นไปในปัญญาโวการภพ. วิญญาณ ๑๘ ที่
เหลือย่อมเป็นไปในปวัตติกาลบ้าง ในปฏิสนธิบ้างตามสมควรในภพ ๓.

ลทฺฐปฺปจฺยมิตฺติ ฐมฺม - มตฺตเมตฺถ ภาวนฺตรมฺเปตฺติ

นาสฺส ตโต สฺกนฺตฺติ น ตโต เหตุ วจฺฉา โหตฺติ.

วิญญานนี้เป็นเพียงธรรมได้ปัจจัยแล้ว ย่อม
เข้าถึงภพอื่นด้วยประการฉะนี้ ความเคลื่อนไปจาก
ภพ ย่อมไม่มีแก่วิญญานนั้น วิญญานเว้นเหตุจาก
ภพนั้นก็มิได้.

ท่านอธิบายว่า วิญญานนี้เกิดขึ้นเพียงอาศัยรูปธรรมและอรูปร-
ธรรมเป็นปัจจัยอันได้แล้ว ย่อมเข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะด้วย
ประการฉะนี้ อนึ่ง ความเคลื่อนจากภพในอดีตมาในภพนี้ของวิญญาน
นั้นก็ไม่มี ความปรากฏของวิญญานในโลกนี้ เว้นเหตุจากภพอดีตก็มี
ไม่ได้. อนึ่ง ในบทที่ท่านกล่าวว่า การจุติโดยการเคลื่อนไปมีก่อน.
การปฏิสนธิโดยการสืบต่อระหว่างภพเป็นต้น มีภายหลัง.

ในบทนี้พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เมื่อมีความไม่เคลื่อนไป
ปรากฏอย่างนี้ จะพึงมีผลของสิ่งอื่นโดยความเป็นอื่น เพราะชั้นใน
อรรถภาพมนุษย์นี้ดับไป เพราะกรรมอันเป็นปัจจัยของผลไม่ไปในวิญ-
ญานนั้น มิใช่หรือ. อนึ่ง เมื่อไม่มีผู้เสพ ผลจะพึงมีแก่ใครเล่า.
เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่งาม.

ท่านกล่าวไว้ในบทนี้ว่า

สนุทานะ ยัม ผลัม เอตัม นานุสสุต น จ อญฺญโต

พีชานัม อภิสงฺขารो เอตตฺสตุตฺสฺส สาทโก.

ผลได้ในสันดาน ผลนี้มีไช่ของกรรมอื่น

และไม่มีแต่กรรมอัน การปรุงแต่งพืชทั้งหลายเป็น
ข้อพิสูจน์เนื้อความนี้.

ผลสุสุปฺปติยา เอว ลิตฺธา ภูฏชกสมฺมตฺติ
ผลุปฺปาเทน รุกฺขสุตฺต ยถา ผลตฺติสมฺมตฺติ.

สมมติว่า บุคคลผู้แสวงสำเร็จ เพราะความ
เกิดขึ้นแห่งผล ก็เหมือนกับสมมติว่า ต้นไม้ย่อม
ผลิผล เพราะความเกิดขึ้นแห่งผล.

แม้ผู้ใดพึงกล่าวว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ สังขารเหล่านี้มีอยู่ก็ตาม
ไม่มีอยู่ก็ตาม พึงเป็นปัจจัยแก่ผล. อนึ่ง ฌิว่า มีอยู่ในขณะเป็นไป
นั้นแหละ ก็พึงเป็นวิบากแห่งสังขารเหล่านั้น. ครั้นไม่มีอยู่ สังขาร
ทั้งหลาย พึงนำมาซึ่งผลเป็นนิจทั้งก่อนและหลังจากความเป็นไป. ปัญหา
กรรมนั้นพึงตอบกะผู้นั้นอย่างนี้ว่า

กฏตุตา ปจฺจยา เอเต น จ นิจฺจผลาวหา
ปาฏฺฐิโกคาทิกํ ตตฺถ เวทิตพฺพํ นิทฺสุตฺตํ.

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยเพราะกระทำ มีไช่
นำมาซึ่งผลเป็นนิจเลย ในเรื่องนั้น พึงทราบเรื่อง
นายประกันเป็นต้น เป็นตัวอย่าง.

บทว่า วิญญาณปัจจุยา นามรูป- เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
จึงมีนามรูป ความว่า เวทนา สัญญา สังขาร เป็นนาม. มหาภูต
รูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูป. ธรรม ๒๓ เหล่านี้ได้
รูป ๒๐ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิของสัตว์
ผู้เกิดในครรภ์ ผู้ไม่มีภาวะ กับสัตว์ผู้เกิดในไข่ และอรุปชั้น ๓^{*}
พึงทราบว่าเป็น เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. เพิ่มภาวทสกะ
แห่งสัตว์ผู้มีภาวรูป จึงเป็นธรรม ๓๓.

ธรรม ๔๒ เหล่านี้ คือ รูป ๓๕ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ
วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิของพรหมกายิกา
คือเทพผู้ดับเนื่องในหมู่พรหมเป็นต้น ในบรรดาสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะ
ทั้งหลาย และอรุปชั้น ๓. พึงทราบว่าเป็น เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมี
นามรูป.

อนึ่ง ในกามภพธรรม ๗๓ เหล่านี้ คือ รูป ๗๐ ได้แก่ จักขุ-
ทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ
ภาวทสกะ ในขณะที่ปฏิสนธิของโอปปาติกะก็ดี สังเสทชะก็ดี ซึ่งมี
อายตนะบริบูรณ์ตามสภาพ. และอรุปชั้น ๓. ชื่อว่า เพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป. นี้เป็นความยอดเยี่ยม. แต่โดยความย่อหย่อน
๑. อรูปชั้น ๓ ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น.

พึงทราบกำหนดนามรูป เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในปฏิสนธิเพราะ
ลดลงๆ ด้วยสามารถแห่งความไม่ปกติของทสกะนั้นๆ แห่งนามรูป
นั้นๆ. อรูปชั้นที่ ๓ ของธรรมไม่มีรูป. ชีวิตนทรียนวณะนั้นแหละ
โดยเป็นรูปของธรรมไม่มีสัญญา. ในปฏิสนธิก็มีนัยนี้.

ในบทนั้น พึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไร? ปฏิสนธิ
นามรูป มีวิญญาณเป็นปัจจัยหรือ. ตอบว่า รู้ได้โดยสูตรและโดยยুক্তิ-
ความชอบด้วยเหตุผล. เพราะในสูตร ความที่เวทนาเป็นต้น มีวิญญาณ
เป็นปัจจัย เป็นที่รับรองกันโดยส่วนมากตามนัยมีอาทิว่า ธรรมทั้งหลาย
หมุนเวียนไปตามจิต* แต่โดยยুক্তิว่า

จิตตฺเชน ทิ รูปเณ อิทฺ ทิฏฺเฐจเณ สิขุณฺติ
อทิฏฺฐสฺสทาปี รูปสฺสิส วิญญาณํ ปจฺจโย อิติ.

ความจริง วิญญาณย่อมสำเร็จด้วยรูป อัน
เกิดแต่จิตเห็นแล้ว ในที่นี้ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่
รูปแม้ที่ไม่เห็น.

บทว่า นามรูปปจฺจยา สพายตนะ - เพราะนามรูปเป็นปัจจัย
จึงมีสภาพตนะ นามได้กล่าวแล้ว. แต่รูปในที่นี้ โดยนัยมี ๑๑ อย่าง
คือ มหาภูตรูป ๔ วัตถุ ๖ ชีวิตินทรีย์ ๑. आयตนะ ๖ คือ จักขา-
๑. อภิ. ตั. ๓๔/๕๕๕.

ยตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ กายายตนะ ๑
มนายตนะ ๑.

ในบทนั้น พึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไรว่า นามรูป
เป็นปัจจัยแก่สพายตนะ. ตอบว่า รู้ได้เพราะมีในความเป็นนามรูป.
จริงอยู่ อายตนะนั้น ๆ ย่อมมีในความเป็นแห่งนามและรูปนั้น ๆ. มิใช่
มีในที่อื่น.

บทว่า สพายตนะปจฺจยา ผลุโส - เพราะมีสพายตนะเป็น
ปัจจัย จึงมีผัสสะ ความว่า

ผัสสะอย่างสังเขปมี ๖ อย่าง มีจักขุสัมผัส

เป็นต้น. โดยพิสดารมี ๓๒ อย่าง ดูจวิญญูณ.

บทว่า ผลุสฺสปจฺจยา เวทนา - เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี
เวทนา ความว่า

ท่านกล่าวเวทนา มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา

เป็นต้นโดยทวาร เวทนาเหล่านั้นโดยประเภทมี ๖

แต่ในที่นี้เวทนา มี ๓๒.

บทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา - เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึง
มีตัณหา ความว่า

ในที่นี้ ท่านแสดงตัณหา ๖ อย่าง โดย

พระเภท มีรูปตัณหาเป็นต้น ตัณหาอย่างหนึ่ง ๆ

รู้กันว่ามี ๓ อย่าง โดยอาการที่เป็นไปในเวทนา
นั้น.

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาสุข ผู้มีสุขย่อม
ปรารถนาให้ยิ่ง ๆ ไป แต่อุเบกขาเป็นสุขอย่างเดียว
เพราะสงบ.

เพราะฉะนั้น ห เวทนา ๓ อย่าง เป็นปัจจัย
แก่ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงแสงคุณใหญ่
จึงตรัสว่า เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา.

บทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย
จึงมีอุปาทาน ความว่า อุปาทาน ๔ คือ กามอุปาทาน ๑ ทิฏฐอุปาทาน ๑
ศีลพัพฺพอุปาทาน ๑ อิตฺตวาทุอุปาทาน ๑.

บทว่า อุปาทานปจฺจยา ภโว - เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึง
มีภพ. ในที่นี้ท่านประสงค์เอากรรมภพ. แต่ท่านกล่าวอุปปัตติภพ
ด้วยการมุ่งถึงศัพท์.

บทว่า ภวปจฺจย ชาติ- เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ คือ
ความปรากฏแห่งปฏิสนธิขั้นนี้ เพราะมีกรรมภพเป็นปัจจัย.

ในบทนั้น หากจะพึงมีคำถามว่า ข้อนั้นจะพึงรู้ได้อย่างไรเล่า
ว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ. ตอบว่า รู้ได้ เพราะแสดงถึงความต่างกัน
มีแถวและประณีตเป็นต้น แม้ในความเสมอกันโดยปัจจัยภายนอก ท่าน

ก็แสดงความต่างกันมีเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายตั้ง ๑๐๐ คู่ แม้ในความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอก มีบิดามารดา เลือดขาว และอาหารเป็นต้น. ความต่างกันนั้นมีใช่เป็นเหตุกะ เพราะไม่มีในกาล ทั้งปวงและแก่สัตว์ทั้งปวง. มีใช่เหตุอื่นจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอื่นในสันดานภายในของสัตว์ผู้เกิดในกรรมภพนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มีกรรมภพเป็นเหตุ. จริงอยู่ กรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกัน มีความเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย.

ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **กมฺมํ สตุเต**
วิภชตี ยทิทํ หีนปฺปณฺีตตาย* - กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย
คือ เพราะความเลวและประณีต.

ในบทมีอาทิว่า **ชาติปฺจูจยา ชรามรณํ** - เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ฟังทราบไว้ เพราะเมื่อไม่มีชาติ ชรามรณะ หรือว่าธรรมมีโสกะเป็นต้น ก็ไม่มี. แต่เมื่อมีชาติ ชรามรณะและธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น อันเกี่ยวเนื่องกับชรามรณะของคนพาลผู้ถูกทุกขธรรม กล่าวคือ ชรามรณะถูกต้องแล้ว หรือไม่เกี่ยวเนื่องของตนพาลผู้ถูกทุกขธรรมนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว ก็มี. ฉะนั้น ชาตินี้จึงเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะแห่งโสกะเป็นต้น.

ในบทมีอาทิว่า โส ตถา ภาวิตน จิตฺเตน - ภิกษุณั้มีจิต
อบรมแล้วอย่างนั้น ฟังทราบอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า ปุพฺพเพนิวา-
สถานุสฺสตีลาณาย ท่านอธิบายว่า เพื่อบรรลุญาณนั้น คือ ถึง.
บทว่า อนเควหิตฺติ คือ หลายอย่าง. หลายประการ. หรือเป็นไปแล้ว
พรรณนาแล้ว โดยประการไม่น้อย.

บทว่า ปุพฺพเพนิวาสฺ - ชาติก่อน คือ สันดานที่อยู่ในชาตินั้น ๆ
ทำภพในอดีตที่ใกล้ที่สุดให้เป็นเบื้องต้น. บทว่า อานุสฺสรตี - ย่อมระลึก
ตามไป ๆ ด้วยสามารถลำดับขั้น หรือด้วยสามารถจุดปฏิสนธิ. จริง
อยู่ ชนทั้ง ๖ คือ เดียรธีย์ ๑. สวากขรรมดา ๑. มหาสวาก ๑.
อัครสวาก ๑. พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑. พระพุทธเจ้า ๑ ย่อมระลึก
ถึงชาติก่อนนี้ได้.

ในชนเหล่านั้น เดียรธีย์ทั้งหลาย ย่อมระลึกได้ ๔๐ กัป.
ไม่ยิ่งไปกว่านั้น. เพราะเหตุไร เพราะเดียรธีย์มีปัญญาอ่อน. จริงอยู่
ปัญญาของเดียรธีย์เหล่านั้น อ่อนเพราะไม่มีการกำหนดนามรูป.

สวากขรรมดา ย่อมระลึกได้ ๑๐๐ กัปบ้าง ๑,๐๐๐ กัปบ้าง
เพราะมีปัญญาแก่กล้า. มหาสวาก ๘๐ รูป ระลึกได้ แสนกัป.
อัครสวาก ทั้งสองระลึกได้ อสงไขยหนึ่ง กัปแสนกัป. พระปัจเจก-
พุทธเจ้า ระลึกได้ สองอสงไขย กัปแสนกัป. เพราะอภินิหารของ

พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น มีประมาณเพียงนี้. แต่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ระลึกได้ ไม่มีกำหนด.

อนึ่ง เดียรถีย์ทั้งหลาย ระลึกได้ลำดับขั้นที่เท่านั้น พันลำดับไปแล้วไม่สามารถระลึกถึงจุดและปฏิสนธิได้. เดียรถีย์เหล่านั้นระลึกได้ไม่พันลำดับขั้น เหมือนคนตาบอดไม่ปล่อยไม้เท้าเดินไปฉะนั้น.

สาวกธรรมดา ระลึกได้แม้ตามลำดับขั้น ย่อมก้าวไปถึงจุดปฏิสนธิ. มหาสาวก ๘๐ รูป ก็อย่างนั้น. ส่วน อัครสาวกทั้งสอง ไม่มีกิจต้องระลึกตามลำดับขั้น คือ เห็นจุดของอตภาพหนึ่งแล้ว ย่อมเห็นปฏิสนธิด้วย ย่อมก้าวเลยไปถึงจุดและปฏิสนธิอย่างนี้ คือ ครั้นเห็นจุดของคนอื่นอีก ก็ย่อมเห็นปฏิสนธิด้วย. พระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เหมือนกัน. ส่วน พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกิจต้องระลึกตามลำดับขั้น ไม่มีกิจต้องระลึกก้าวไปถึงจุดปฏิสนธิ เพราะว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงปรารถนาฐานะใด ๆ ข้างล่าง คือ ล่วงแล้วก็ดี ข้างบน คือ อนาคตก็ดี ในโกฏิกัปไม่น้อยฐานะนั้น ๆ ย่อมปรากฏได้ทีเดียว. เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงย่อโกฏิกัปแม้ไม่น้อย แล้วปรารถนาฐานะใด ๆ ทรงก้าวเข้าไปในฐานะนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งการก้าวไปของพระพุทธเจ้าผู้สี่หะ. ญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นไปอยู่อย่างนี้ ไม่ติดขัดในชาติในระหว่าง ๆ ย่อมถือเอาฐานะที่ปรารถนาแล้ว ๆ.

ก็บรรดาชนทั้ง ๖ เหล่านี้ระลึกถึงชาติก่อนอยู่ การเห็นชาติ
ก่อนของพวกเขาเดี๋ยย ย่อมปรากฏเช่นกับแสงหิงห้อย. ของสาวก
ธรรมดาเช่นกับแสงประทีป. ของมหาสาวกเช่นกับแสงคบเพลิง. ของ
พระอัครสาวกเช่นกับรัศมีดาวประกายพริ้ว. ของพระปัจเจกพุทธเจ้า
เช่นกับรัศมีพระจันทร์. ของพระพุทธเจ้า ย่อมปรากฏเช่นกับมณฑล
พระอาทิตย์ในสรวงกาล*ประดับด้วยรัศมีพันดวง.

การระลึกถึงชาติก่อนของเดี๋ยย คุณคนตาบอดเดินไปด้วย
ปลายไม้เท้า. ของสาวกธรรมดา คุณเดินไปตามสะพานด้วยไม้เท้า. ของ
พระมหาสาวก คุณเดินไปตามสะพานด้วยลำแข็ง. ของพระอัครสาวก
คุณเดินไปตามสะพานเกวียน. ของพระปัจเจกพุทธเจ้า คุณเดินไปตาม
ทางด้วยกำลังแข็ง. ของพระพุทธเจ้า คุณเดินไปตามทางเกวียนใหญ่.
ก็ในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาการระลึกถึงชาติก่อนของพระสาวก
ทั้งหลาย.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เป็นอาทิกกรรมิกะประสงค์ระลึกถึงอย่างนี้
กลับจากบิณฑบาตฉันอาหารแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ เข้าฌาน ๔
ตามลำดับ ครั้นออกจากจตุตถฌานอันเป็นบาทแห่งภิกษุญา พิจารณา
ปฏิจจนูปบาทโดยนัยดังกล่าวแล้ว ควรนั่งพิจารณาข้างหลังภิกษุทั้ง
หมด. จากนั้นควรคำนึงถึงกิจที่ทำตลอดคืนวันทั้งคืนตามลำดับ โดย
๑. ฤดูใบไม้ร่วง หรือฤดูสารท คือเทศกาลทำบุญเดือนสิบ

ทบทวนอย่างนี้ คือ ปุ้อาสนะเข้าไปยังเสนาสนะ เก็บบาตรจีวร เวลานั้น เวลามาจากบ้าน เวลาเที่ยวไปบิณฑบาตในบ้าน เวลาเข้าไปสู่บ้าน เพื่อบิณฑบาต เวลาออกจากวัด เวลาไหว้พระเจดีย์และต้นโพธิ เวลาล้างบาตร เวลารับบาตร กระทำกิจตั้งแต่รับบาตรจนถึงล้างบาตร ทำกิจในเวลาไกล้งรุ่ง ทำกิจในมัชฌิมยาม ในปฐมยามะ กิจประมาณเท่านี้ ย่อมปรากฏแม้แก่จิตปกติ.

ส่วนจิตในบริกรรมสมาธิ ย่อมปรากฏยิ่งขึ้นไป หากไม่มีอะไร ๆ ปรากฏในจิตนี้ ควรเข้าฌานเป็นบาทอีก ครั้นออกแล้วจึงควรคำนึงถึงด้วยเหตุนี้ จิตจะปรากฏลงในประทีปที่สว่างไสว. ควรคำนึงถึงกิจที่ทำในวันที่สองบ้าง ในวันที่สาม ที่สี่ ที่ห้าบ้าง ในสิบวันบ้าง ในกึ่งเดือนบ้าง ในเดือนหนึ่งบ้าง ในปีหนึ่งบ้าง ตามลำดับ การทบทวนอย่างนี้นั้นแหละ. โดยอุบายนี้ คำนึงถึงตลอดปฏิสนธิของตนในภพนี้ คือ สิบปี ยี่สิบปี ฟังคำนึงถึงนามรูปอันเป็นไปในขณะจุติในภพก่อน

จริงอยู่ ภิกษุผู้ฉลาด ครั้นเพิกถอนปฏิสนธิในวาระที่หนึ่งได้แล้ว ย่อมพอที่จะทำนามรูปให้เป็นอารมณ์. เพราะนามรูปในภพก่อนดับไม่เหลือ. ในภพนี้นามรูปอื่นเกิด. ฉะนั้น ฐานะนั้นจึงเป็นคจทางปิดมิดสนิท ที่คนปัญญาทราวมเห็นได้ยาก. แม้ด้วยเหตุนี้ก็ไม่ควรทอดธุระว่า เราไม่อาจจะเพิกถอนปฏิสนธิ แล้วทำนามรูปให้เป็นอารมณ์ใน

ขณะจตุได้. ควรเข้ามาอันเป็นบาทนั้นแหละบ่อย ๆ ครั้นออกจาก
ฉานแล้ว ควรคำนึงถึงฐานะนั้น ๆ.

เพราะเมื่อภิกษุทำอยู่อย่างนี้ ครั้นออกจากฉานอันเป็นบาทแล้ว
ไม่คำนึงถึงฐานะที่คำนึงถึงในกาลก่อน คำนึงถึงปฏิสนธิเท่านั้น เพิก
ถอนปฏิสนธิโดยไม่ชักช้าเพื่อทำนามรูป ในขณะที่จตุได้เป็นอารมณ์.
เหมือนอย่างบุรุษผู้กำลังตัดต้นไม้ใหญ่ เพื่อประโยชน์แก่ซื้อฟ้าเรือน
ยอด แม้มันไม่สามารถจะตัดต้นไม้ใหญ่ด้วยคมขวานอันที่อ โดยเพียง
ตัดกิ่งและใบเท่านั้น อย่าทอดธุระควรไปโรงช่างเหล็กให้ลับขวานให้คม
แล้วกลับมาตัดใหม่. เมื่อขวานไม่คมอีก ก็ควรให้ช่างเหล็กลับอีกแล้ว
ฟังตัด. บุรุษนั้นเมื่อตัดอยู่อย่างนี้ ในไม่ช้าก็จะโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้
เพราะเมื่อตัดได้แล้ว ๆ ก็ไม่มีต้นไม้ควรตัดอีก และเพราะต้นไม้ที่จะ
ตัดไม่มีแล้ว ฉะนั้น. ญาณที่เป็นไปเพราะทำนามรูปให้เป็นอารมณ์ตั้งแต่
การนั่งลงครั้งสุดท้ายจนถึงปฏิสนธิ ไม่ชื่อว่าบุพเพนิวาสญาณ แต่ญาณ
นั้นชื่อว่า บริกรรมสมาธิญาณ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ญาณนี้เป็น
อดีตังสญาณบ้าง. คำนั้นหมายถึงรูปาวจร เพราะอดีตังสญาณเป็นรูปา-
วจร จึงไม่ถูก. ก็ในกาลใดมโนทวาราวชชนะก้าวล่วงปฏิสนธิของภิกษุ
นั้นแล้ว ทำนามรูปอันเป็นไปแล้วในขณะที่จตุให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว
อัปปรนาคิตย่อมเกิดขึ้นโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อน. ในกาลนั้น

ญาณอันสัมปยุตด้วยจิตนั้นของภิกษุนั้น ชื่อว่า บุพเพนิวาสานุสติญาณ.
ภิกษุย่อมระลึกถึงชาติก่อน ด้วยสติอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เสยยถิทํ** เป็นนิบาตลงในอรรถแสดงถึงชนิดที่ปรารถนาแล้ว. พระสารีบุตรเถระ. เมื่อจะแสดงประเภทแห่งชนิดของบุพเพนิวาสนั้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เอกมฺปิ ชาติ-ชาติ** หนึ่งบ้าง คือ ชั้นรัตนदानอันเนื่องในภพหนึ่ง มีปฏิสนธิเป็นมูล มีจตุเป็นปริโยสาน. ในบทมีอาทิว่า **เทวฺปิ ชาติโย-สองชาติ** บ้าง มีนัยนี้.

ในบทมีอาทิว่า **อนนเกปิ สํวณฺณกฺปเป-ตลอดสังวัณฺณกฺป** เป็นอันมาก มีอธิบายดังต่อไปนี้. **กฺปเสียม** ชื่อว่า **สังวัณฺณกฺป** เพราะในครั้งนั้นสัตว์ทั้งปวงประชุมกันในพรหมโลก. **กฺปเจริญ** ชื่อว่า **วิวัณฺณกฺป** เพราะในครั้งนั้นสัตว์ทั้งหลายออกจากพรหมโลก เป็นอันท่านถือเอาการตั้งอยู่ในสังวัณฺณะ ด้วยสังวัณฺณะ และการตั้งอยู่ในวิวัณฺณะ ด้วยวิวัณฺณะ ในพรหมโลกนั้น เพราะมีพรหมโลกนั้นเป็นมูล. จริงอยู่. เมื่อเป็นอย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านกำหนดอสงไขย ๔ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กฺปหนึ่งมี ๔ อสงไขย

๔ อสงไขย เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ใน

กาลใด กฺปเสียม. ตลอดกาลนั้นไม่ยากเพื่อจะนับ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด สังฆัญญกัปปตั้งอยู่

๗๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด กัปปเจริญ

๗๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใด วิวัณญกัปป

ตั้งอยู่. ตลอดกาลนั้น ไม่ง่ายนักที่จะนับ.

ในกัปปเหล่านั้น สังฆัญญกัปป มี ๓ คือ เตโชสังฆัญญะ ๑

อาโปสังฆัญญะ ๑ วาโยสังฆัญญะ ๑. สังฆัญญัสสิมา - เขตของสังฆัญญะ

มี ๓ คือ อากัสสรา ๑ สุกกัณหา ๑ เวหัพผลา ๑. เมื่อใดกัปปเสื่อม

เพราะไฟ ถูกไฟไหม้ถึงในเบื้องล่างแห่งอากัสสรา. เมื่อใดกัปปเสื่อม

เพราะน้ำ ถูกน้ำท่วมละลายไปถึงเบื้องล่างแห่งสุกกัณหา. เมื่อใดกัปป

เสื่อม เพราะลม ถูกลมพัดกระหน่ำถึงในเบื้องล่างแห่งเวหัพผลา. ก็

โดยส่วนกว้างในกาลนั้น พุทธเขตหนึ่งก็ย่อมพินาศไปด้วย.

พุทธเขตม ๓ คือ

ชาติเขต ๑.

อาณาเขต ๑.

วิสัยเขต ๑.

ในเขต ๓ เหล่านี้ เขตที่ห้วนไหวในการถือปฏิสนธิเป็นต้น
ของพระตถาคตมีหมื่นจักรวาลเป็นที่สุด ชื่อว่า **ชาติเขต.**

๑. อัง. จตุกก. ๒๑/๑๕๖.

อาณาภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รตนปริตร จันทรปริตร
ธชัคคปริตร อาณานาฎยปริตร โมรปริตร ย่อมเป็นไปในเขตที่มี
แสนโกฏิจักรวาลเป็นที่สุด ชื่อว่า อาณาเขต.

เขตที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยาวตา วา ปน อากงเขยยะ
หรือว่าพระตถาคตพึงหวังโดยประมาณเพียงใดอันหาประมาณที่สุด
มิได้ ชื่อว่า วิสัยเขต. พระตถาคตย่อมทรงทราบเขตที่ทรงหวัง.
ในพุทธเขต ๓ อย่างเหล่านี้ อาณาเขตหนึ่งย่อมพินาศไป. เมื่ออาณาเขต
นั้นพินาศไป ชาติเขตก็พินาศไปด้วย. เมื่อเขตนั้นพินาศ ย่อมพินาศไป
ด้วยกัน. เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ด้วยกัน.

ความพินาศและการตั้งอยู่ของเขตนั้น พึงทราบอย่างนี้ สมัยใด
กัปพินาศเพราะไฟ. มหาเมฆที่ยังกัปให้พินาศแต่ต้นตั้งขึ้น ยังฝนหาใหญ่
อย่างหนึ่งให้ตกในแสนโกฏิจักรวาล. มนุษย์ทั้งหลายพากันยินดี นำ
พืชทั้งปวงออกหว่าน. ก็เมื่อข้าวกล้าเกิดพอโคเคี้ยวกินได้ มหาเมฆ
ร้องเหมือนลาร้อง. ฝนแม่หยาดหนึ่งก็ไม่ตก. เมื่อนั้นเป็นอันว่า ฝน
ขาดเม็ดเลยทีเดียว. สัตว์ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพย่อมเกิดในพรหมโลกตาม
ลำดับ. และเทวดาผู้อาศัยผลบุญเลี้ยงชีพก็ไปเกิดในพรหมโลกด้วย.
เมื่อกาลผ่านไปนานอย่างนี้ น้ำในแม่น้ำนั้น ๆ ก็แห้งไป. แม้ปลาและ
๑. อัง. ติก. ๒๐/๕๒๐.

แต่ก็ตายไปตามลำดับ แล้วเกิดในพรหมโลก. แม้สัตว์นรกก็ไปเกิดด้วย.

ในข้อนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า สัตว์นรกยอมพินาศไปในความปรากฏแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗. บุคคลไม่เว้นจากฉนวนยอมเกิดในพรหมโลก. บางพวกถูกทุพภิกขภัยบีบคั้น. บางพวกไม่ควรเพื่อบรรลุฉนวน. สัตว์เหล่านั้นเกิดขึ้นพรหมโลกได้อย่างไร ?

ตอบว่า ด้วยอำนาจฉนวนที่ได้ในเทโลก.

จริงอยู่ ในกาลนั้น โดยล่วงไปแสนปีจักสิ้นกัป. ฉะนั้น กามาวจรเทพทั้งหลาย ชื่อว่า โลกพยุหะ เป็นชาวโลก ปล่อยศิระชะผสมเผ่ารุงรัง ร้องไห้ เอามือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าแดง มีเพศผิดรูปยิ่งนัก เทียวไปในทางของมนุษย์ พวกนั้นบอกกล่าวอย่างนี้ว่า

ผู้นिरทุกข์ทั้งหลาย ล่วงไปแสนปีจากนี้จัก
สิ้นกัป. โลกนี้จักพินาศ. แม้มหาสมุทรก็จัก
เหือดแห้ง. และมหาปฐพีพระยาภูเขาสีเนรุจักถล่ม
ทลายพังพินาศไป. โลกจักพินาศตลอดถึงพรหม
โลก. ผู้นिरทุกข์ทั้งหลาย พวกท่านจงเจริญ เมตตา
กรุณา มุทิตา อุเบกขา กันเถิด. จงบำรุงมารดา
บิดา จงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้เจริญในตระกูล ดังนี้.

พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยมาก ครั้นลำดับคำของกามาวจร เทพเหล่านั้น แล้วพากันเกิดสังเวช มีจิตอ่อนต่อกันและกัน ทำบุญ มีเมตตาเป็นต้น แล้วไปบังเกิดในเทวโลก. ณ เทวโลกนั้น ทวยเทพ บริโภคอาหารทิพย์ ทำบริกรรมในวโยกสถิตแล้วได้ฉาน. ส่วนมนุษย์ พวกอื่นบังเกิดในเทวโลก ด้วยอุปปราปริยเวทนิยกรรม - กรรมให้ผลใน ภพต่อ ๆ ไป. สัตว์ ชื่อว่า ท่องเที่ยวไปในสงสาร เว้นอุปปราปริยเวทนิยกรรมไม่มี. แม้สัตว์เหล่านั้นก็ย่อมได้ฉานอย่างนั้นในภพนั้น. สัตว์ ทั้งปวงย่อมบังเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจฉานที่ได้แล้วในเทวโลก อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

โดยกาลยาวนานขึ้นไปโดยการกำหนดปี พระอาทิตย์ดวงที่สอง ย่อมปรากฏ. เมื่อพระอาทิตย์นั้นปรากฏการกำหนดคืนวันไม่ปรากฏ. พระอาทิตย์ดวงหนึ่งขึ้น. ดวงหนึ่งตก. โลกไม่ขาดความร้อนจากดวงอาทิตย์. ในพระอาทิตย์ที่ยังกำให้พินาศไม่มีสุริยเทพบุตร. เหมือนใน พระอาทิตย์ปกติ เมื่อพระอาทิตย์ปกติยังเป็นไปอยู่วลาหกบ้าง เปลวไฟ บ้าง ย่อมไปในอากาศ. เมื่อพระอาทิตย์ยังกำให้พินาศกำลังเป็นไป ท้องฟ้าปราศจากควันและวลาหก คุจบานกระจกไม่มีฝ้า ฉะนั้น. น้ำ ในลำธารเป็นต้นแห้ง เว้นมหานทีทั้ง ๕ จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๓ ปรากฏ. เพราะอาทิตย์ดวงที่ ๓ นั้น ปรากฏ แม่มหานทีก็แห้ง. จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๔

ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ มหาสระ ๗ เหล่านี้ คือ
สีหปาดนะ ๑ หังสปาดนะ กัณณมณฑกะ ๑ รถการทหะ ๑ อโน-
ตัตตทหะ ๑ จัททันตทหะ ๑ กุณาลวาหะ ๑ แห่ง เพราะเป็นแหล่ง
เกิดมหานทีในป่าหิมพานต์. จากนั้นโดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์
ดวงที่ ๕ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวงที่ ๕ นั้นปรากฏ น้ำแม่เพียง
เปียกข้อนิ้วมือ ก็ไม่เหลืออยู่ในมหาสมุทรโดยลำดับ. จากนั้นโดยล่วง

กาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๖ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์ดวง
ที่ ๖ นั้นปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้นมีวันพวยพุ่งเป็นอันเดียวกัน คิดแน่น
ไปด้วยควัน. แม้แสนโกฏิจักรวาลก็เหมือนอย่างจักรวาลนั้น. จากนั้น

โดยล่วงกาลยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏ. เพราะพระอาทิตย์
ดวงที่ ๗ นั้นปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้นพร้อมด้วยแสนโกฏิจักรวาล ก็มี
เปลวไฟโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน. แม้ยอดภูเขาสิเนรุสูงประมาณ ๑๐๐
โยชน์ ก็ทำลายหายไปใ้อากาศนั่นเอง. เปลวไฟนั้นลูกโพงลงจดสวรรค์
ชั้นจาตุมมหाराชิกา. เปลวไฟเผาอกนิวิมาน รัตนวิมาน และมณีวิมาน
จดดาวดึงส์พิภพ. โดยอุบายนี้แหละ เปลวไฟจดจนถึงปฐมฌานภูมิ.

ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ จดอภัสสรพรหมตั้งอยู่. เปลวไฟนั้นยังไม่ดับ
ตราบเท่าสังขารแม่เพียงอนุหนึ่งยังมีอยู่. แต่เพราะสิ้นสังขารทั้งปวง
แม้เถ้าก็ไม่ให้เหลือเปลวไฟจึงดับ คุจเปลวไฟเผาเนยใสและน้ำมัน

ฉะนั้น. อากาศเบื้องบนพร้อมด้วยอากาศเบื้องล่าง มีคติดือเป็นอันเดียวกัน.

ครั้นแล้ว โดยกาลล่วงยาวนาน มหาเมฆตั้งขึ้นยังฝนละเอียด ๆ ให้ตกเป็นครั้งแรก. มหาเมฆยังสายฝนประมาณเท่ากำนับว ไม้เท้า สาก และต้นตาลเป็นต้นให้ตกโดยลำดับ ทำที่ที่ถูกไม้ทั้งหมดให้เต็ม แล้วหายไป. ตั้งขึ้นทำน้ำนั้นทั้งเบื้องล่างและเบื้องขวางให้เป็นก้อน เป็นทางโดยรอบเช่นกับหยาดน้ำในใบบัว.

หากถามว่า ทำห้วงน้ำใหญ่ถึงเพียงนั้นให้เป็นก้อนได้อย่างไร ?

ตอบว่า เพราะเปิดเป็นช่องไว้. ให้ช่องในที่นั้น ๆ แก่ห้วงน้ำ นั้น. น้ำนั้นถูกลมพัดรวมทำให้เป็นก้อนลื่นไป ย่อมไหลลงเบื้องล่าง ตามลำดับ. เมื่อน้ำไหลลง ๆ พรหมโลกย่อมปรากฏในที่ของพรหมโลก. อนึ่ง เทวโลกย่อมปรากฏในที่แห่งกามาวจรเทวโลกในเบื้องบน. เมื่อน้ำไหลลงสู่พื้นดินดังก่อน ลมแรงย่อมเกิดขึ้น. ลมแรงเหล่านั้นปิดกั้น ทำให้น้ำไม่ไหลออก คุณน้ำที่ขังอยู่ในธมกรกที่ปิดปากไว้. เมื่อน้ำหวน หมดไปยังง้วนดิน (รสปรวี) ให้ตั้งขึ้นเบื้องบน. ง้วนดินนั้น มีสี มี กลิ่นและรสจืดลาดไว้เบื้องบนข้าวปายาสที่ไม่มีน้ำ. ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายที่เกิดก่อนในอภัสสรพรหมโลก เคลื่อนจากนั้น เพราะสิ้นอายุก็ดี เพราะหมดบุญก็ดี ย่อมเกิด ณ ที่นี้. สัตว์เหล่านั้นมีรัศมีที่ตัว เหาะไปใน อากาศได้. สัตว์เหล่านั้น ครั้นล้มแผ่นดินมีรสนั้น ตามนัยดังกล่าว

แล้ว ในอัครัญญสูตร* ถูกตัดหาคกรอบง่า พยายามจะบริโภคลสิ่งที่ทำให้เกิดความโลภ.

ครั้งนั้น รัศมีที่ตัวของสัตว์เหล่านั้นก็หายไป. มีความมืด. สัตว์เหล่านั้นเห็นความมืดก็กลัว. แต่นั้นสุริยมณฑลเต็ม ๕๐ โยชน์ ปรากฏขึ้นยังความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หายไป ให้เกิดความกล้า. สัตว์เหล่านั้น ครั้นเห็นสุริยมณฑลนั้น ต่างรำเรงยินดีว่า เราได้แสงสว่างแล้ว จึงตั้งชื่อสุริยมณฑลนั้นว่า สุริยะ เพราะตั้งขึ้นทำให้พวกเราหายกลัวเกิดความกล้าขึ้น เพราะฉะนั้น ของเป็นสุริยะเกิด.

ครั้นเมื่อพระสุริยะทำแสงสว่างตลอดวันแล้วดับไป สัตว์ทั้งหลาย มีความกลัวอีกว่า แสงสว่างที่เราได้ หายไปเสียแล้ว. สัตว์เหล่านั้นจึงคิดอย่างนี้ว่า จะเป็นการดีหากพวกเราได้แสงสว่างอื่น. จันทรมณฑล ประมาณ ๔๘ โยชน์ ปรากฏขึ้นเหมือนรูจิตของสัตว์เหล่านั้น. สัตว์เหล่านั้นครั้นเห็นจันทรมณฑลนั้น พากันรำเรงยินดีอย่างยิ่ง จึงตั้งชื่อจันทรมณฑลนั้นว่า จันทะ เพราะตั้งขึ้นคล้ายรูจิตความพอใจของพวกเรา เพราะฉะนั้น ของเป็นจันทะเกิด.

เมื่อพระจันทร์ พระอาทิตย์ปรากฏอย่างนี้ นักยตร์ทั้งหลาย ก็ปรากฏเป็นรูปดาว. จำเดิมแต่นั้น กลางคืน กลางวัน และถึงเดือน ๑. ที. ปา. ๑๑/๕๖.

เดือนหนึ่ง ฤดู ปี ก็ปรากฏ ตามลำดับ. ในวันปรากฏพระจันทร์ พระอาทิตย์นั่นเอง ภูเขาสิเนรุ จักรวาล ป่าหิมพานต์ และภูเขา ก็ปรากฏ. ทั้งหมดนั้นปรากฏในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อน ไม่หลัง. ปรากฏอย่างไร? เหมือนอย่างว่า เมื่อข้าวฟางเดือดเกิดฟอง ด้วยการ คนครั้งเดียวเท่านั้น. บางฟองก็เป็นเนิน ๆ คล้ายสตูป. บางฟองก็เป็น ลุ่ม ๆ. บางฟองก็เสมอ ๆ ฉ้นใด. ในที่เป็นเนิน ๆ คล้ายสตูปก็เป็น ภูเขา. ในที่ลุ่ม ๆ ก็เป็นมหาสมุทร. ในที่เสมอ ๆ ก็เป็นเกาะ.

ครั้นเมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคน้ำวันคืน บางพวกก็มีผิวงาม บางพวกก็มีผิวไม่งาม ตามลำดับ. ในสองพวกนั้น พวกที่มีผิวงามก็ดี หมิ่นพวกมีผิวไม่งาม เพราะการดูหมิ่นของสัตว์เหล่านั้นเป็นปัจจัย วันคืน ก็หายไป. ปรากฏเป็นกะปิดิน.

ครั้นแล้ว กะปิดินของสัตว์ทั้งหลายนั้นหายไป โดยนัยนั้นก็ ปรากฏเป็นเครื่องดิน. แม้เครื่องดินนั้นก็หายไป โดยนัยนั้น. ก็ปรากฏ เป็นข้าวสาทิ ไม่ใช่พินहुง ไม่มีรำ ไม่มีเกลบ บริสุทธิ มีกลิ่นหอม มีผลเป็นข้าวสาร. แต่นั้น ภาชนะย่อมเกิดแก่สัตว์เหล่านั้น. สัตว์เหล่านั้นวางข้าวสาทิบนภาชนะ แล้วตั้งไว้บนแผ่นดิน. เปลวไฟเกิดขึ้นเอง हुงข้าวสาลินั้น. ข้าวสุกนั้นเหมือนดอกมะลิตูม. ไม่ต้องทำแคงหรือผัก แห้งข้าวสาลินั้น. ปรารถนาจะบริโภครสใด ๆ ก็มีรสนั้น ๆ ให้บริโภค.

เมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคนอาหารหยาบ ตั้งแต่นั้นบุตรและภริสก็เกิด

ครั้งสัตว์เหล่านั้นต้องการให้บุตรและภริสออก ก็แยกเป็นปาก
แผล. ความเป็นชายก็ปรากฏแก่ชาย. ความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง
เล่ากันว่าในครั้งนั้น หญิงเฟ่งชาย และชายเฟ่งหญิงกินเวลา. เพราะ
สัตว์เหล่านั้นเฟ่งกันกินเวลาเป็นปัจจัย จึงเกิดความเร่าร้อนทางกาม.
แต่นั้นก็เสพเมถุนกัน. สัตว์เหล่านั้นถูกวิญญูชนติเตียนทำให้ลำบาก
เพราะการเสพอสังกรรม จึงสร้างเรือนเพื่อปกปิดอสังกรรมนั้น. สัตว์
เหล่านั้น เมื่อครองเรือน ก็ดำเนินตามทิวฐานุคติของสัตว์ผู้ไม่เกียจ
คร้านคนใดคนหนึ่งตามลำดับ ทำการสะสม.

จำเดิมแต่นั้น ไร่บ้าง แกลบบ้าง ก็หุ้มห่อข้าวสาร. แม้ที่เกี่ยวข้องแล้ว
ก็ไม่งอก. สัตว์เหล่านั้นประชุมกัน ทอดถอนใจว่า ผู้เจริญทั้งหลาย ธรรม
ลามกปรากฏแล้วในสัตว์ทั้งหลาย เพราะพวกเราเมื่อก่อนได้เป็นผู้
สำเร็จแล้วแต่ใจ ดังนี้ พึงให้พิสดารโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในอัครัญญู-
สูตร. แต่มานั้นสัตว์ทั้งหลาย จึงได้ตั้งระเบียบปฏิบัติขึ้นไว้ ดังต่อไปนี้.

หากสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่ง ถือเอาส่วนของคนอื่นที่เขาไม่ให้. ว่ากล่าว
สองครั้ง ในครั้งที่สามประหารด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน และท่อนไม้. สัตว์
เหล่านั้น เมื่อเกิดมีการลักทรัพย์ พุคติเตียน พุคเท็จ ทำร้ายร่างกาย
ขึ้น จึงประชุมกันคิดว่า ถ้ากระไรพวกเราควรยกย่องสัตว์ผู้หนึ่ง. เรา

จักเพิ่มส่วนแห่งข้าวสาลีให้แก่ผู้ที่พึงข่มผู้ที่ควรข่ม พึงติเตียนผู้ที่ควร
ติเตียน พึงจับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ โดยชอบของพวกเรา.

ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายทำความตกลงกันอย่างนี้แล้ว ในกัปนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้านี้แหละยังเป็นพระโพธิสัตว์ มีรูปงามกว่า น่าดูกว่า มี
ศักดิ์ใหญ่กว่า สัตว์เหล่านั้นในสมัยนั้น สมบูรณ์ด้วยปัญญา มีกำลัง
สามารถเพื่อจะทำการข่มและยกย่องได้. สัตว์เหล่านั้น จึงพากันเข้า
ไปหาพระโพธิสัตว์นั้น วิงวอนยกย่อง. พระโพธิสัตว์นั้น ปรากฏด้วย
นาม ๓ คือ ชื่อว่ามหาสมมต เพราะมหาชนสมมต ๑. ชื่อว่าขัตติยะ
เพราะเป็นอธิบดีแห่งเขตทั้งหลาย ๑. ชื่อว่าราชา เพราะให้สัตว์ทั้งหลาย
เหล่าอื่นยินดี โดยธรรมเสมอ ๑. พระโพธิสัตว์เป็นบุรุษคนแรก
ในฐานะเป็นอัจฉริยบุรุษในโลก. เมื่อทำพระโพธิสัตว์ให้เป็นอาทิบุรุษ
ดำรงในขัตติยมณฑล แล้ววาระทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้น ก็ตั้งขึ้น
ตามลำดับ.

การทำลายด้วยเปลวไฟ ตั้งแต่มหาเมฆยังกัปให้พินาศ อสงไขย
หนึ่งนี้ ท่านเรียกว่า สังวิญญะ.

มหาเมฆสมบูรณ์ยังแสน โกฎิจักรวาลให้เต็มเปี่ยม ตั้งแต่การทำ
ลายด้วยเปลวไฟอันยังกัปให้พินาศ อสงไขยที่สองนี้ ท่านเรียกว่า
สังวิญญัตถายี.

ความปรากฏแห่งพระจันทร์ พระอาทิตย์ ตั้งแต่มหาเมฆสมบูรณ์

อสงไขยที่ ๓ นี้ ท่านเรียกว่า วิวัฏฐะ.

มหาเมฆยังกัปปให้พินาศอีก ตั้งแต่ความปรากฏแห่งพระจันทร์
พระอาทิตย์ อสงไขยที่ ๔ นี้ ท่านเรียกว่า วิวัฏฐัญญา.

อสงไขย ๔ เหล่านี้ เป็นมหากัปปหนึ่ง. พึงทราบความพินาศ
ด้วยไฟและความตั้งอยู่ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง สมัยใดกัปปพินาศไปด้วยน้ำ มหาเมฆยังกัปปให้พินาศแต่ต้น
ตั้งขึ้น พึงให้พิสดารโดยนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อนนั้นแหละ. แต่
ความแปลกกกันมีดังต่อไปนี้. มหาเมฆมีน้ำกรดยังกัปปให้พินาศ ตั้งขึ้น
ในที่นี้. เหมือนพระอาทิตย์ดวงที่สองตั้งขึ้นในอากาศนั้น ฉะนั้น.
มหาเมฆนั้น เมื่อยังฝนละเอียดได้ตกแต่ต้น ย่อมให้ตกเต็มแสนโกฏิ
จักรวาล ด้วยสายฝนใหญ่ตามลำดับ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ถูก
น้ำกรด ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมละลาย น้ำถูกลมพัดไปโดยรอบ น้ำท่วม
ตั้งแต่แผ่นดินถึงทุกขนิพานภูมิ น้ำนั้น ยังพรหมโลกแม้ ๓ ให้ย่อยยับ
ไปในที่นั้น แล้วจดถึงสุภกนิหาตั้งอยู่. น้ำนั้นยังไม่สงบราบเท่าสังขาร
ประมาณอณูยังมีอยู่.

อนึ่ง น้ำนั้น ครอบงำสังขารทั้งปวงที่ไปตามน้ำแล้ว สงบทันที
หายไป อากาศเบื้องบนมีคิมิตเป็นอันเดียว พร้อมกับอากาศเบื้องล่าง.
บททั้งปวงคล้ายกับที่กล่าวแล้ว แต่ในที่นี้ โลกทำ (สร้าง) อภัสสร
พรหมโลกทั้งสิ้น ให้ปรากฏเป็นเบื้องต้น. สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจาก

สุกกินหาแล้ว ย่อมเกิดในอภัสสรพรหมเป็นต้น. การทำลายด้วยน้ำกรด
อันยังกัปปิให้พินาศ ตั้งแต่หมาเมฆยังกัปปิให้พินาศ นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง
มหาเมฆสมบุรณ์ ตั้งแต่การทำลายด้วยน้ำ นี่เป็นอสงไขยที่สอง
...๔ อสงไขยเหล่านี้ ตั้งแต่หมาเมฆสมบุรณ์ ฯลฯ เป็นมหากัปปหนึ่ง
พึงทราบความพินาศด้วยน้ำและการตั้งอยู่ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง สมัยใด กัปปิพินาศไปด้วยลมนั้น. มหาเมฆยังกัปปิให้พินาศ
ไปแต่ต้นตั้งขึ้นแล้ว พึงให้พิศดารตามนัยดังกล่าวแล้ว ในตอนก่อน
นั้นแหละ. แต่ความต่างกันมีดังต่อไปนี้. ลมตั้งขึ้นเพื่อยังกัปปิให้พินาศ
ในโลกนี้ เหมือนพระอาทิตย์ดวงที่สองในอากาศนั้น ฉะนั้น. ลมนั้น
ยังฐลิหยาบให้ตั้งขึ้นก่อน. แต่นั้นยังฐลิละเอียด ทรายละเอียด ทราย
หยาบ ก้อนกรวดและหินเป็นต้น ให้ตั้งขึ้นที่แผ่นดินประมาณเรือนยอด
และที่ต้นไม้ใหญ่ที่ตั้งขึ้นในที่ไม่ว่าง. ฐลิเหล่านั้นไม่ตกจากแผ่นดิน
อีก เพราะจมอยู่ในท้องฟ้า. ฐลิเหล่านั้นแหละละเอียดไปในที่นั้น. ถึง
ความไม่มี.

ครั้นแล้ว ลมตั้งขึ้นที่ภายใต้แผ่นดินใหญ่ ตามลำดับ แล้ว
พลิกแผ่นดินทำรากดินไว้เบื้องบน แล้วซัดไปในอากาศ. ผินแผ่นดิน
มี ๑๐๐ โยชน์เป็นประมาณ แตกไปประมาณสองโยชน์ สามโยชน์
สี่โยชน์ ห้าโยชน์ ถูกกำลังลมซัดไป แผลกละเอียดบนอากาศนั่นเอง
ถึงความไม่มี. ลมยกภูเขาจักรวาลบ้าง ภูเขาสิเนรุบ้าง ขึ้นแล้วซัดไป

ในอากาศ. ผินแผ่นดินเหล่านั้นกระทบกันและกัน แล้วแหลกละเอียด
พินาศไป. ด้วยอุบายนี้แหละ ลมยังภุมมัฏฐกวิมานและอากาศภุมมัฏฐกวิมาน
ให้พินาศ ยังกามาจรเทวโลก ๖ ให้พินาศ แล้วยังจักรวาลแสนโกฏิ
ให้พินาศ.

จักรวาลกระทบกับจักรวาล. หิมวันตะกระทบกับหิมวันตะ.
สินธุกระทบกับสินธุ แล้วแหลกละเอียดพินาศไป. ลมพัดตั้งแต่แผ่นดิน
จนถึงตติยฉานภูมิ. ลมยังพรหมโลก ๓ ให้พินาศ จดถึงเวหัพผลา
ตั้งอยู่. ครั้นยังสังขารทั้งปวงให้พินาศไปอย่างนี้ แม้ตนเองก็พินาศไป
ด้วย. อากาศเบื้องบนกับอากาศเบื้องล่างมีคิมิดเป็นอันเดียวกัน ทั้งหมด
คล้ายกับที่กล่าวแล้ว. แต่ในที่นี้ โลกทำคือสร้างสุภกนิหพรหมโลก
ในเบื้องต้นให้ปรากฏ.

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเวหัพผลาแล้ว ย่อมเกิดในสุภ-
กนิหพรหมโลกเป็นต้น. การทำลายด้วยลมยังกับให้พินาศตั้งแต่มหาเมฆ
ยังกับให้พินาศ นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง. มหาเมฆสมบูรณ์ ตั้งแต่การ
ทำลายด้วยลม นี้เป็นอสงไขยที่สอง ฯลฯ อสงไขย ๔ เหล่านั้น เป็น
มหากัปหนึ่ง. พึงทราบความพินาศด้วยลมและการตั้งอยู่ ด้วยประการ
ฉะนี้.

เพราะเหตุไร โลกจึงพินาศไปอย่างนี้. เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ.
เพราะเมื่ออกุศลมูลหนาขึ้นแล้ว โลกจึงพินาศไปอย่างนี้. อนึ่ง โลก

นั่นแล เมื่อระคะหนาขึ้นในลำดับ ย่อมพินาศไปด้วยไฟ. เมื่อ
โทสะหนา ย่อมพินาศไปด้วยน้ำ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนา โลกพินาศไปด้วย
ไฟ. เมื่อระคะหนาพินาศไปด้วยน้ำ. เมื่อโมหะหนาพินาศไปด้วยลม.
แม้เมื่อพินาศไปอย่างนี้ ย่อมพินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้ง เป็นลำดับ. ใน
ครั้งที่ ๘ พินาศไปด้วยน้ำ. พินาศไปด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก. ในครั้งที่ ๘
พินาศไปด้วยน้ำ. เพราะเหตุนั้น เมื่อพินาศไป ๘ ครั้ง ๆ อย่างนี้ พินาศ
ไปด้วยน้ำ ๗ ครั้ง แล้วพินาศไปด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง ๆ ด้วยเหตุประมาณ
เท่านั้น ๖๓ กัป เป็นอันล่วงไปแล้ว. ในระหว่างนี้ ลมได้โอกาสห้ามวาระ
อันพินาศไปด้วยน้ำ แม้ถึงพร้อมแล้ว กำจัดสุภกนิหพรหมโลกซึ่งมี
อายุ ๖๔ กัป บริบูรณ์ ยังโลกให้พินาศ.

ภิกษุผู้ระลึกถึงกัป แม้ระลึกถึงชาติก่อน ย่อมระลึกถึง สัจจวิภู-
กัป วิวิภูกัป สัจจวิภูวิวิภูกัป ไม่น้อยในกัปเหล่านั้น.

บทว่า สัจจวิภูกัป วิวิภูกัป ท่านกล่าวกำหนดครั้งหนึ่ง
ของกัป.

บทว่า สัจจวิภูวิวิภูกัป ท่านกล่าวกำหนดเอาทั้งสิ้น.
หากถามว่า ระลึกถึงอย่างไร. ตอบว่า ระลึกถึงโดยนัยมีอาทิว่า อนุตฺตราตี
- ในชาติโน้นเราได้เป็นแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อมุตราตี** คือ เราได้เป็นแล้วใน
สังวัฏฏกัปโน้น ความว่า เราได้เป็นแล้ว ในภพ ในกำเนิด ในคติ
ในวิญญูณฐิติ ในสัตตาวาส หรือในสัตตนิกาย.

บทว่า **เอว์นาโม** มีชื่ออย่างนี้ คือ ชื่อตีสสะ หรือปุตสสะ.

บทว่า **เอว์โคตฺโต** มีโคตรอย่างนี้ คือ กัจจานโคตร หรือ
กัสสปโคตร. บทนี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถการระลึกถึงชื่อและโคตร
ของตน ในอดีตภพของภิกษุนั้น. ก็หากว่า ในกาลนั้น ภิกษุนั้น
ประสงค์จะระลึกถึงวรรณสมบัติ ความเป็นอยู่ประณีตและเศร้าหมอง
ความเป็นผู้มากด้วยสุขและทุกข์ หรือความมีอายุน้อย อายุยืนของตน.
ระลึกถึงได้. ด้วยเหตุนี้ พระสารีบุตรเถระ จึงกล่าวว่า **เอว์ณฺโณ**
ฯลฯ เอวมายุปริยฺนฺโต.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เอว์ณฺโณ** มีผิวพรรณอย่างนี้ คือ
ผิวขาว หรือผิวดำ.

บทว่า **เอวมหาโร** - มีอาหารอย่างนี้ คือ มีข้าวสาลี เนื้อ
ข้าวสุก เป็นอาหาร หรือมีผลไม้สดเป็นอาหาร.

บทว่า **เอว์สุขทุกฺขปฏิตฺเวที** - ได้เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนี้
คือ เสวยสุขและทุกข์ อันเป็นไปทางกาย ทางใจ หรือมีประเภท
เป็นต้นว่า มีอามิส หรือไม่มีอามิส.

บทว่า **เอวมายุปริยญโต** - มีกำหนดอายุเพียงเท่านี้ คือ มีกำหนดอายุ ๑๐๐ ปี หรือ ๘ โภกวิ ๔ แสนกัป.

บทว่า **โส ตโต จุโต อมุตฺรอุทปาที** - ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ คือ เราครั้นจุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิคายนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวา หรือสัตตนิคายนั่น.

บทว่า **ตตฺรปาที** - ได้มีแล้วในภพนั้น ได้มีแล้วอีกในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิคาย เมื่อนั้น. บทมีอาทิว่า **เอวนาโม** มีนัยคังได้กล่าวแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบทว่า **อมุตฺราสี** นี้ เป็นการระลึกถึงของผู้ปรารถนาขึ้นไป ตามลำดับ.

บทว่า **โส ตโต จุโต** เป็นการพิจารณาของผู้กลับ. ฉะนั้น บทว่า **อิฐุปฺปนุโน** พึงทราบวาท่านกล่าวบทนี้ว่า **อมุตฺรอุทปาที** หมายถึงที่เกิดของภิกษุณั้น ในลำดับแห่งการเกิดในโลกนี้.

บทมีอาทิอย่างนี้ว่า **ตตฺรปาที** ท่านกล่าวเพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้น ในที่เกิด ในลำดับแห่งการเกิดนี้ ในภพนั้นของภิกษุณั้น.

บทว่า **โส ตโต จุโต อิฐุปฺปนุโน** ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว มาเกิดในภพนี้ ความว่า เราครั้นจุติจากที่เกิดในลำดับนั้นแล้ว มาเกิด

ในตระกูลกษัตริย์ หรือในตระกูลพราหมณ์โน้น ในภพนี้.

บทว่า อิติ คือ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า สาการี สตฺถุเทส - พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุทเทส คือ พร้อมทั้งอุทเทส ด้วยชื่อและโคตร. พร้อมทั้งอาการด้วยผิวเป็นต้น. เพราะท่านแสดงถึงสัตว์ โดยชื่อและโคตรว่า ติสสะ ผุสสะ กัสสปโคตร. ปรากฏโดยความต่างด้วยผิวพรรณเป็นต้นว่า ขาว ดำ. เพราะฉะนั้น ชื่อและโคตรเป็นอุทเทส. นอกนั้นเป็นอาการ ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาบุพเพนิวาสานุสสติญาณนิกาย

ทิพจักขุญาณนิกาย

[๒๕๗] ปัญญาในความเห็นรูปเป็นนิमितหลายอย่าง หรืออย่างเดียวด้วยสามารถแสงสว่าง เป็นทิพจักขุญาณอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยสมาธิยิ่งด้วย ฉันทะและสังขารอันเป็นประธาน ฯลฯ ครั้นแล้วย่อมมตติการถึง อาโลกสัญญา ตั้งสัญญาว่าเป็นกลางวัน มีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ เจริญจิตให้มีแสงสว่างว่ากลางวันฉันใด กลางคืนฉันนั้น กลางคืนฉันนั้น

ใด กลางวันฉันนั้น ภิกษุฉันมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ์
ผ่องแผ้ว ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณในจตุติ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจตุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี
มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของ
มนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้หนอ
ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้า
เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือเอาการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ เมื่อตายไป
ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วย
กายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ
ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลก
สวรรค์ เธอย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจตุติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิว
พรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธิ์
ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเห็นรูป
เป็นนิमितหลายอย่างหรืออย่างเดียว ด้วยสามารถแสงสว่าง เป็นทิพ-
จักขุญาณ.

๕๔. อรรถกถาทีพจักขุญาณนิตเทศ

[๒๕๗] พึงทราบวินิจฉัยในทีพจักขุญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า อาโลกสณฺณ มนสิ กโรติ - มนสิการอาโลกสัณฺญา คือ มนสิการแสงพระอาทิตย์ พระจันทร์และแก้วมณี ทั้งกลางวัน กลางคืนว่า อาโลก - แสงสว่าง. อนึ่ง เมื่อมนสิการอย่างนี้ ท่าน กล่าวว่ มนสิการอาโลกสัณฺญา เพราะยังสัณฺญาให้เป็นไปในใจว่า อาโลก.

บทว่า ทิวาสณฺณ อธิฏฺฐาติ - ตั้งสัณฺญาว่าเป็นกลางวัน คือ มนสิการอาโลกสัณฺญาอย่างนี้แล้ว ตั้งสัณฺญาว่ากลางวัน.

บทว่า ยถา ทิวา ตถา รตุตี - กลางวันนั้นใด กลางคืน นั้นนั้น คือ มนสิการแม้กลางวันเหมือนเห็นแสงสว่างในกลางวัน ฉะนั้น.

บทว่า ยถา รตุตี ตถา ทิวา - กลางคืนนั้นใด กลางวัน นั้นนั้น คือ มนสิการแม้กลางวันเหมือนเห็นแสงสว่างในกลางคืน ฉะนั้น.

บทว่า อิติ วิภูฏฺเณ เจตสา - มีใจเปิดเผยแล้ว คือ มีใจ มิได้ปกปิดอย่างนี้.

บทว่า **อปริโยนทุเชน** - ไม่มีอะไรหุ้มห่อ คือ ไม่หุ้มโดยรอบ.

บทว่า **สปปภาสํ จิตฺตํ ภาเวติ** คือ เจริญจิตให้มีแสงสว่าง ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงจิตมีแสงสว่างด้วยการบริกรรมเป็นอารมณ์ของ ทิพจักขุ. หรือท่านกล่าวหมายถึงจุดตถุณามิอาโลกกสิณเป็นอารมณ์. เมื่อภิกษุนั้นเจริญอย่างนี้ จิตมีแสงสว่างปราศจากความมืดปิดกั้น. คุล- บุตรผู้เป็นอาทิมรรมิกะใคร่เพื่อยังทิพจักขุให้เกิด ทำอภิญญามีฌานเป็น บาท มีกสิณเป็นอารมณ์โดยทำนองเดียวกันกับบาลีนี้ นั่นแหละ ให้ เป็นการควรแก่อภิหารโดยอาการทั้งปวง. แล้วพึงทำกสิณอย่างใด อย่างหนึ่งในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ ๑ โอทาทกสิณ ๑ อาโลกกสิณ ๑ ให้ใกล้ไว้. พึงทำอุปจารฌานให้เป็นอารมณ์แล้วกำหนด ให้เจริญไว้. อธิบายว่า ไม่ควรให้อัปปนาเกิดในอุปจารฌานนั้น. เพราะหากว่าให้อัปปนาเกิด ย่อมเป็นนิสัยแห่งฌานเป็นบาทมิใช่นิสัย แห่งบริกรรม.

ในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ อาโลกกสิณนั้นแหละประเสริฐกว่า. ท่านกล่าวกสิณ ๒ อย่างนอกนั้นด้วยอนุโลมอาโลกกสิณนั่นเอง. เพราะ ฉะนั้น ควรทำอาโลกกสิณให้เป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งของกสิณ นอกนั้นแล้วยังฌาน ๔ ให้เกิด ตั้งอยู่ในอุปจารภูมิอีกแล้วพึงเจริญกสิณ. พึงเห็นรูปภายในของที่ที่เจริญแล้ว ๆ. เมื่อภิกษุนั้นเห็นรูปไม่ทำการ แผ่ไปแห่งแสงสว่างด้วยจิตบริกรรม ด้วยความชวนชวายนั่น วาระแห่ง

บริกรรมย่อมพ้นไป. แต่นั่นแสงสว่างก็หายไป. เมื่อแสงสว่างหายไป
แม้รูปก็ไม่ปรากฏ.

เมื่อเป็นเช่นนั้นภิกษุนั้นควรเข้าฌานเป็นบาทบ่อยๆ ครั้นออก
จากฌานนั้นควรแผ่แสงสว่างไป ตามลำดับอย่างนี้แสงสว่างย่อมมีกำลัง
มาก ด้วยประการฉะนี้. แสงสว่างจะตกอยู่ในฐานะที่กำหนดไว้ว่า
แสงสว่างจะมีในที่นี้ดังนี้. การเห็นรูปย่อมมีแก่ภิกษุผู้นั่งดูแมตตลอดวัน.
เมื่อใดรูปนี้ คือ รูปที่ไม่ไปสู่คลองแห่งจักขุ รูปอยู่ภายในท้อง รูป
อาศัยหทยวัตถุ รูปอาศัยภายใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา ภูเขา และ
กำแพง รูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น ย่อมมาสู่คลองแห่งญาณจักขุของภิกษุ
นั้น ดูจเห็นด้วยมังสจักขุ. เมื่อนั้นทิพจักขุย่อมเกิด. ทิพจักขุนั้น
สามารถเห็นรูปในที่นี้ได้. มิใช่จิตส่วนเบื้องต้น.

ในบทมีอธิบายดังต่อไปนี้ ลำดับการเกิดของทิพจักขุทำรูปมี
ประการดังกล่าวแล้วให้เป็นอารมณ์เกิดในมโนทวาราวชชนะ เมื่อมโน-
ทวาราวชชนะดับ ทำรูปนั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ ฟังทราบตามนัย
ดังกล่าวแล้วว่า ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ครั้ง ย่อมเกิด.

อนึ่ง ญาณที่ท่านกล่าวว่า จุตูปปาทญาณของสัตว์ทั้งหลายบ้าง
ทิพจักขุญาณบ้าง. ญาณนั้นเป็นอันตรายแก่ปุลุชน. เพราะปุลุชนั้น
อธิฐานว่าแสงสว่างจงมีในทุกที่. ญาณนั้น ๆ ก็จะทะลุไปในแผ่นดิน
สมุทรและภูเขา เกิดเป็นแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน. เมื่อเป็นดั่งนั้น

ภิกษุ นั้นเห็นรูปมีอักษรรากษสเป็นต้น ที่น่ากลัวในที่นั้นก็จะเกิดความกลัวขึ้น. ด้วยเหตุ นั้นภิกษุจะถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต เป็นผู้พลาดไปจากญาณ. เพราะฉะนั้น ไม่ควรประมาทในการเห็นรูป.

บทว่า **สตฺตทานํ จุตฺตูปปาตณฺณาย** คือ เพื่อญาณในจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ความว่า เพื่อญาณที่รู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย. อธิบายว่า เพื่อทิวจักขุญาณ.

บทว่า **ทิวเพณ จกฺขุณา** นี้มีความดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **วิสุทฺเธน - บริสุทฺธี** ชื่อว่า บริสุทฺธี เพราะเหตุที่ ความเห็นบริสุทฺธีด้วยการเห็นจติและอุบัติ. จริงอยู่ ผู้ใดเห็นเพียงจติเท่านั้น ไม่เห็นอุบัติ ผู้นั้นย่อมยึดถืออุจเฉททิฏฐิ ผู้ใดเห็นอุบัติเท่านั้น ได้เห็นจติ ผู้นั้นย่อมยึดถือทิฏฐิ คือ ความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่.

ส่วนผู้ใดเห็นทั้งสองอย่างนั้น. ผู้นั้นย่อมละเลยทิฏฐิแม้สองนั้นได้. เพราะฉะนั้น การเห็นของผู้นั้น ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งความเห็นบริสุทฺธี. พุทธบุตรทั้งหลายย่อมเห็นทั้งสองอย่างนั้น. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ ชื่อว่า **วิสุทฺธี** เพราะเหตุแห่งความเห็นบริสุทฺธีด้วยการเห็นจติและอุบัติ. ชื่อว่า **อดิกกนฺตมานุสฺสํ** เพราะเห็นรูปล่วงอุปจาระของมนุษย์. ชื่อว่า **อดิกกนฺตมานุสฺสํ** เพราะล่วงมั่งสัจจขุของมนุษย์ ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ บริสุทฺธีล่วงจักขุของมนุษย์.

บทว่า **สตฺเต ปสฺสตี** - เห็นสัตว์ทั้งหลาย คือ แลดูสัตว์
ทั้งหลาย ด้วยมังสจักขุของมนุษย์.

ในบทนี้ว่า **จวมาน อุปปชฺชมาน** มีอธิบายว่า ไม่สามารถ
เห็นด้วยทิพจักขุในขณะจติหรือในขณะอุปบัติ. อนึ่ง สัตว์เหล่าใดใกล้
จติจักเคลื่อนในบัดนี้ ฉะนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่ากำลังจติ. ส่วนสัตว์
เหล่าใดถึงปฏิสนธิแล้วหรือเกิดแล้วเดี๋ยวนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านประสงค์
ว่ากำลังอุปบัติ. ท่านแสดงว่า ย่อมเห็นสัตว์เหล่านั้นเห็นปานนี้กำลังจติ.
และกำลังอุปบัติ.

บทว่า **หีน** - เลว คือ นำเกลียด นำเกลียดหยาม นำคูหมิ่น
นำคูแคลนด้วยสามารถแห่งชาติตระกูลและ โภคะเป็นต้นอันเลว เพราะ
ประกอบด้วยผลของโมหะ.

บทว่า **ปณฺเฑ** - ประณีต คือ ตรงกันข้ามกับเลว เพราะ
ประกอบด้วยผลของอโมหะ.

บทว่า **สุวณฺเฑ** - มีผิวพรรณดี คือ มีผิวพรรณน่าปรารถนา
น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของอโทสะ.

บทว่า **ทุพฺพณฺเฑ** - มีผิวพรรณทราม คือ มีผิวพรรณไม่น่า
ปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของ โทสะ.
อธิบายว่า ไม่สวย มีรูปผิดปกติ.

บทว่า **สุกเต - ได้ดี** คือ ไปดีหรือมั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผล ของอโลกะ.

บทว่า **ทุกฺกเต - ตกยาก** คือ ถึงความลำบาก หรือยากจนมีข้าว น้ำน้อย เพราะประกอบด้วยผลของโลกะ.

บทว่า **ยถากมฺมุเป** - เป็นไปตามกรรม คือ เป็นไปตามกรรม ที่สะสมไว้. ท่านกล่าวถึงกิจของทิพจักขุด้วยมืออาทิว่า จมมานะ บทก่อน. แต่ด้วยบทนี้ท่านกล่าวถึงหน้าที่ของยถากัมมุเปคฺชฺยาน - ญาณกำหนดรู้ว่า สัตว์เป็นไปตามกรรม.

อนึ่ง ลำดับแห่งการเกิดของฉานนั้นมีดังนี้ ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญอาโลกกสิณมุ่งไปสู่รณกเบื้องต่ำ ย่อมเห็นสัตว์รณกทั้งหลายเสวย ทุกข์ยิ่งใหญ่. การเห็นนั้นนั่นแหละ เป็นกิจของทิพจักขุ. ภิกษุ นั้น มนสิการอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงต้องเสวยทุกข์ นั้น. ครั้นแล้วญาณมีกรรมนั้น ๆ เป็นอารมณ์เกิดแก่ภิกษุ นั้นว่า เพราะ ทำกรรมนี้.

อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งไปสู่เทวโลกเบื้องบน เห็นสัตว์ ทั้งหลายเสวยมหาสมบัติในสวนนันทวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน เป็นต้น. การเห็นเช่นนั้นก็เป็นกิจของทิพจักขุ นั้นเอง. ภิกษุ นั้น มนสิการ อย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงต้องเสวยสมบัตินี้ ครั้น

แล้วญาณมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์เกิดแก่ภิกษุนี้ว่า เพราะทำกรรมนี้
นี้ชื่อว่ายถากัมมุปกุณฺณ. การบริกรรมต่างออกไปจากนี้ไม่มีแก่ภิกษุนี้.
เมื่อนาคตั้งสญาณก็เหมือนญาณนี้. จริงอยู่ ญาณเหล่านี้มีทิพจักขุญาณ
เป็นบาท ย่อมสำเร็จพร้อมด้วยทิพจักขุญาณนั่นเอง.

บทว่า อิเม ในบทมีอาทิว่า อิเม วต โภญฺโต เป็นบท
ขยายความของผู้เห็นด้วยทิพจักขุ.

บทว่า วต เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งความรำพึงถึง

บทว่า โภญฺโต คือ ผู้เจริญทั้งหลาย. ชื่อว่าทุจฺริต เพราะ
ประพาศด้วยความชั่ว. หรือประพาศความชั่ว เพราะเนาด้วยกิเลส.
ชื่อว่ากายทุจฺริต เพราะประพาศชั่วทางกาย. หรือความประพาศชั่วเกิด
ขึ้นทางกาย. แม้ในบทนอกนั้นก็มีย่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า สมฺนุ นาคตา - ประกอบแล้ว คือ มีความพร้อมแล้ว.

บทว่า อริยานํ อุปวาทกา - ตีเตียนพระอริยเจ้า คือ เป็นผู้
ใคร่ความพินาศแก่พระอริยเจ้า ผู้เป็นพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า
และพระสาวกโดยที่สุด แม้แก่ฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบัน ตีเตียนด้วยอัน-
ติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดคุณ. อธิบายว่า ต่า ตีเตียน. กล่าวว่
สมณธรรมไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้มิใช่สมณะ. ฟังทราบว่
ชื่อว่าตีเตียนด้วยอันติมวัตถุ. กล่าวคำมีอาทิว่า ฌาน วิโมกข์ มรรค

หรือผล ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ฟังทราบ ว่า เชื่อว่าติดเียนด้วยการกำจัด
คุณ. แต่ผู้ไม่รู้หรือไม่รู้ฟังติดเียน. แม้ทั้งสองอย่าง เชื่อว่าเป็นอัน
ติดเียนพระอริยเจ้า. กรรมหนักห้ามสวรรค์และห้ามมรรคเช่นเดียวกับ
อนันตริยกรรม แต่เป็นสเทกัจฉา คือ พอเยียวยาได้. เพราะฉะนั้น
ผู้ใดติดเียนพระอริยเจ้า. หากพระอริยเจ้าเป็นผู้ใหญ่กว่าตน ควรไปหา
พระอริยเจ้านั้นนึ่งกระโหียงขอขมาว่า กระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่าน
ขอท่านได้โปรดอดโทษให้แก่กระผมเถิด.

หากพระอริยเจ้าอ่อนกว่า ควรนึ่งกระโหียงประคองอัญชติ ขอ
ให้ยกโทษว่า ท่านขอรับกระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่าน ขอท่านได้โปรด
อดโทษให้แก่ผมเถิด.

หากพระอริยเจ้าหลีกไปในทิศ. ควรไปเองหรือส่งสัทธวิหาริก
เป็นต้น ไปขอให้ท่านอดโทษ.

หากไม่สามารถไปได้หรือไม่สามารถส่งไปได้ ควรไปหาภิกษุ
ทั้งหลายที่อยู่ในวิหารนั้น.

หากภิกษุทั้งหลายอ่อนกว่า ควรนึ่งกระโหียง. หากแก่กว่า ควร
ปฏิบัติโดยนัยดังกล่าวแล้วในพระอริยเจ้าผู้ใหญ่นั้นแหละ. แล้วกล่าวว่า
ท่านขอรับกระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ กะพระคุณเจ้าชื่อโน้น. ขอพระคุณเจ้า

โน้นจงอดโทษให้แก่กรรมเกิด. แม้เมื่อไม่ขอขมาต่อหน้าก็ควรทำเช่นนี้แหละ.

หากภิกษุเที่ยวไปรูปเดียว ที่นั่นมีไข้ที่อยู่ของภิกษุนั้น. ที่ไปก็ไม่ปรากฏ. ควรไปหาภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งแล้วกล่าวว่า ท่านขอรับ กรรมได้กล่าวคำนี้ ๆ กะพระคุณเจ้าชื่อโน้น. เมื่อกรรมนี้มาถึงคำนั้น จึงมีความร้อนใจ กรรมจะอย่างไรดี. ภิกษुरुูปนั้นจกกล่าวว่า อย่าคิดมากไปเลยคุณ. พระเถระอดโทษให้คุณแล้ว จงสงบใจเสียเถิด.

แม้ด้วยเหตุนี้ ก็ควรระครองอัญชลีไปทางทิศที่พระอริยเจ้าไปแล้วกล่าวว่า ขอได้โปรดอดโทษเถิด. ผิดว่า พระอริยเจ้านั้นปรินิพพานเสียแล้ว. ควรไปยังเตียงที่ปรินิพพาน แล้วไปยังป่าช้าขอให้ออดโทษให้. เมื่อทำอย่างนี้ไม่ห้ามสวรรค์. ไม่ห้ามมรรค. เป็นไปตามปกติ.

บทว่า **มิจฉาทิฏฐิกา** ได้แก่ มีความเห็นวิปริต.

บทว่า **มิจฉาทิฏฐิกมฺสมาทานา** - ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ คือ ผู้ที่ชักชวนแม้ผู้อื่นในกายกรรมเป็นต้น มีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูล ชื่อว่าเป็นอันยึดถือกรรมมีอย่างต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฏฐิ.

อนึ่ง การกล่าวบททั้งสองนี้ ในการติเตียนพระอริยเจ้าด้วยศัพท์ว่า **วจีทุจริต** และในมิจฉาทิฏฐิ แม้ที่ท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่า

มโนทวาริต พึงทราบว่าเป็นการแสดงความมีโทษมาก. จริ่งอยู่ การ
ติเตียนพระอริยเจ้ามีโทษมาก เพราะเช่นกับอนันตริยกรรม. แม้พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนสารีบุตร เปรียบเหมือนภิกษุถึงพร้อม
ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา พึงยังอรรถผลให้สำเร็จ
ในปัจจุบันทีเดียว ฉันทใด. ดูก่อนสารีบุตร เรา
กล่าวข้ออุปมานี้ก็ฉันทนั้น. ผู้นั้นไม่ละวาจาเสีย
ไม่ละความคิดนั้นเสีย ไม่ละละกัณฐิณนั้นเสีย
ก็เที่ยงแท้ที่จะไปสู่นรก.^๑

อนึ่ง โทษอื่นมีโทษมากกว่ามัจฉาทิฏฐิไม่มี. สมดังที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้
สักอย่างเดียวที่มีโทษมากเหมือนมัจฉาทิฏฐินี้เลย.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมัจฉาทิฏฐิ
เป็นอย่างยิ่ง.^๒

บทว่า กายสุส เกทา - เพราะกายแตก คือ เพราะสละ
จันท์มีใจครอง.

๑. ม. มุ. ๑๒/๑๖๗.

๒. อัง. เอกก. ๒๐/๑๕๓.

บทว่า **ปรมมรรณา** - เมื่อตายไป คือ ในการถือเอาขันธุ์ที่เกิดในลำดับนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กายสุส เกทา** คือ เพราะตัดชีวิตินทรีย์.

บทว่า **ปรมมรรณา** คือ ก่อนจุติจิต.

บททั้งปวงมีอาทิอย่างนี้ว่า **อบาย** เป็นไวพจน์ของนรก. ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะปราศจากความเจริญอันสมมติว่าเป็นบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน. ชื่อว่า **อบาย** เพราะไม่มีความสุขหรือความเจริญ. ชื่อว่า **ทุกติ** เพราะเป็นทาง เป็นที่อาศัยของทุกข์.

อีกอย่างหนึ่ง คติเกิดด้วยกรรมชั่ว เพราะมีโทษมาก ชื่อว่า **ทุกติ**. ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะเป็นที่ตกไปแห่งความหมดอำนาจของคนทำชั่ว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะเป็นที่ตกไปแห่งความพินาศ คือ อวัยวะน้อยใหญ่ทำลายพินาศไป. ชื่อว่า **นิริยะ** เพราะไม่มีความสุขเจริญ ที่รู้กันว่าเป็นความชื่นใจ.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงถึงกำเนิดเดียรัจฉานด้วย **อบาย ศัพท**. กำเนิดเดียรัจฉาน ชื่อว่า **อบาย** เพราะปราศจากสุคติ. **ทุกติมิใช่** อบาย เพราะนาคราชเป็นต้น ผู้มีศักดิ์ใหญ่ก็เกิด. ท่านแสดงปิตติวิสัยคือที่อยู่ของเปรต ด้วย **ทุกติ ศัพท**.

จริงอยู่ปิตติวิสัยเป็นทั้งอบายและทุคติ เพราะปราศจากสุคติ และเพราะเป็นทางไปแห่งทุกข์. ส่วนวินิบาตไม่ใช่ปิตติวิสัย เพราะไม่ ตกไปเช่นอสุร. ท่านแสดงอสุรกาย ด้วย วินิบาต ศัพท์. เพราะอสุร- กายนั้นเป็นทั้งอบาย และทุคติด้วยอรรถดังกล่าวแล้ว. ท่านเรียกว่า วินิบาต เพราะร่างกายทั้งหมดตกไป. ท่านแสดงนรกเท่านั้นมีประการ ไม่น้อย มือเวจีเป็นต้น ด้วย นิรย ศัพท์.

บทว่า อุปปยุนา คือ เข้าถึงแล้ว ได้แก่ เกิดแล้ว. พึง ทราบธรรมฝ่ายขาวโดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

ต่อไปนี้เป็นความพิเศษ. ท่านสงเคราะห์คัตติของมนุษย์ด้วย สุคติ ศัพท์. สงเคราะห์คัตติของเทวดา ด้วย สัคค ศัพท์.

ในบทว่า สุคติ สคฺคํ โลกํ นั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า สุคติ เพราะไปดี. ชื่อว่า สัคคะ เพราะเลิศด้วยวิสัยมีรูปเป็นต้น. แม้ ทั้งหมดนั้นชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าทำลาย. นี่เป็นการอธิบายคำ. บททั้งหมดมีอาทิว่า ทิพฺเพน จกฺขุณา - ด้วยทิพจักขุ เป็นคำสรูป ด้วย ประการฉะนี้. ความสังเขปในบทนี้มีอย่างนี้ว่า ทิพฺเพน จกฺขุณา ปสฺสตี - ย่อมเห็นด้วยทิพจักขุ.

จบ อรรถกถาทิพจักขุญาณนิตเทศ

ในญาณ ๕ เหล่านี้ อธิริวิธญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑.

โสตธาตุวิสุทธิญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑.

เจโตปริยญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคการมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อนาคตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ มหัคคตารมณ์ ๑ อัปปมาณารมณ์ ๑ มัคการมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑ นวัตตัพพารมณ์ ๑.

ทิพจักขุญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔. ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ ๑ ปัจจุบันนารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑ พหิทถารมณ์ ๑.

ยถากัมมุปลกญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ ด้วยสามารถแห่งปริตตารมณ์ มหัคคตารมณ์ ๑ อตีตารมณ์ ๑ อัชฌัตตารมณ์ ๑

พหิทถารมณฺ ๑.

อนาคตังสญฺญาน ย่อมเป็นไปในอารมณฺ ๘ ด้วยสามารถแห่ง
ปริตตารมณฺ ๑ มหัคคตารมณฺ ๑ อัปฺปมาณารมณฺ ๑ มัคคการมณฺ ๑
อนาคตารมณฺ ๑ อัชฌัตตารมณฺ ๑ พหิทถารมณฺ ๑ นวัตตํพพารมณฺ ๑.

จบ ปัญฺญาณปกิณกะ

อาสาฬหขยญฺยานิทเทศ

[๒๕๘]ปัญญานในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทริย ๓
ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอาสาฬหขยญฺยานอย่างไร ?

อินทริย ๓ ประการเป็นไฉน คือ อนันฺญาตัญญูสสามิตินทริย ๑
อัญญินทริย ๑ อัญญาตาวินทริย ๑.

อนันฺญาตัญญูสสามิตินทริยย่อมถึงฐานะเท่าไร อัญญินทริยย่อม
ถึงฐานะเท่าไร อัญญาตาวินทริยย่อมถึงฐานะเท่าไร ?

อนันฺญาตัญญูสสามิตินทริยย่อมถึงฐานะ ๑ คือ โสคาปตติมรรค
อัญญินทริยย่อมถึงฐานะ ๖ คือ โสคาปตติผล สกทาคามิมรรค สก-
ทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค อัญญาตาวินทริย
ย่อมถึงฐานะ ๑ คือ อรหัตผล.

[๒๕๕] ในขณะที่โศคาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร วีริยินทรีย์มีการประคองไว้เป็นบริวาร สตินทรีย์มีความตั้งมั่นเป็นบริวาร สมาชินทรีย์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญฺญินทรีย์มีความเห็นเป็นบริวาร มนินทรีย์มีความรู้แจ้งเป็นบริวาร โสมนัสสินทรีย์มีความยินดีเป็นบริวาร ชีวิตินทรีย์ มีความเป็นอธิบดี ในความสืบทอดที่กำลังเป็นไป เป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่โศคาปัตติมรรค นอกจากรูปซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นกุศลทั้งหมดนั้นแล ล้วนไม่มีอาสวะ เป็นธรรมเครื่องนำออก เป็นธรรมเครื่องให้ถึงความไม่ตั้งสม เป็นโลกุตระ มินิพพาน เป็นอารมณ์ ในขณะที่โศคาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ ซึ่งมีสหชาติธรรมเป็นบริวาร มีธรรมอื่น ๆ เป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร เป็นสหระต เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นั้น.

[๒๖๐] ในขณะที่โศคาปัตติผล อัญญินทรีย์มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเธอเป็นบริวาร ... ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่โศคาปัตติผล ทั้งหมดนั้นแลเป็นอภัยกฤต นอกจากรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ล้วนไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่โศคาปัตติผล

อัญญุณทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาติธรรมเป็นบริวาร...ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของอัญญุณทรีย์นั้น.

[๒๖๑] ในขณะสกทาคามีมรรค ฯลฯ ในขณะสกทาคามีผล ฯลฯ ในขณะอนาคามีมรรค ฯลฯ ในขณะอนาคามีผล ฯลฯ

ในขณะอรหัตมรรค อัญญุณทรีย์มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร ฯลฯ ชีวิตินทรีย์มีความเป็นอธิบดีในความสืบทอดที่กำลังเป็นไปเป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะอรหัตมรรค นอกจากรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดนั้นแลเป็นกุศลแล้ว ไม่มีอาสวะ เป็นธรรมเครื่องนำออก เป็นธรรมเครื่องให้ถึงความไม่สังสม เป็นโลกุตระ มินิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะอรหัตมรรค อัญญุณทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาติธรรมเป็นบริวาร . . . ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของอัญญุณทรีย์นั้น.

[๒๖๒] ในขณะอรหัตผล อัญญาตาวินทรีย์มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร วิริยอินทรีย์มีการประคองไว้เป็นบริวาร สตินทรีย์มีความตั้งมั่นเป็นบริวาร สมาชินทรีย์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร ปัญญาอินทรีย์มีความเห็นเป็นบริวาร มนินทรีย์มีความรู้แจ้งเป็นบริวาร โสมนัสสินทรีย์มีความยินดีเป็นบริวาร ชีวิตินทรีย์มีความเป็นอธิบดีในการสืบทอด ที่กำลังเป็นไปเป็นบริวาร ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะอรหัตผล ทั้งหมดนั้นแลเป็นอภัยกถุตนนอกจากรูปที่มีจิตเป็น

สมุฏฐาน ล้วนไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ใน
ขณะอรหัตผล อัญญาตาวิสุทธิมีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาติธรรม
เป็นบริวาร มีธรรมอื่น ๆ เป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร
มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร เป็นสหหคต เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้อง
กัน ประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นแลเป็นอาการและเป็นบริวารของ
อัญญาตาวิภูษิตอินทรีย์ ๘ หมวดเหล่านี้ รวมเป็นอาการ ๖๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๒๖๓] คำว่า อาสวะ ความว่า อาสวะเหล่านั้นเป็นไฉน ?

อาสวะเหล่านั้น คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน ทิฏฐาสวะทั้งสิ้น กามา-
สวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปสู่อบาย ย่อมสิ้นไป
เพราะโศคาปัตติมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะโศคาปัตติมรรค
นี้ กามาสวะส่วนหยาบ ๆ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับ
กามาสวะนั้น ย่อมสิ้นไปเพราะสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้น
ไปในขณะสกทาคามิมรรคนี้ กามาสวะทั้งสิ้น ภวาสวะ อวิชชาสวะ
ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับกามาสวะนั้น ย่อมในรูปเพราะอนาคามิมรรค อาสวะ
เหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอนาคามิมรรคนี้ ภวาสวะ อวิชชาสวะทั้งสิ้น
ย่อมสิ้นไปเพราะอรหัตมรรค อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะอรหัต-
มรรคนี้.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญ ในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ เป็นอัสวัภยญาณ.

๕๕. อรรถกถาอัสวัภยญาณนิเทศ

[๒๕๘ - ๒๖๓] ฟังทราบวินิจฉัยในอัสวัภยญาณนิเทศดังต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า อนนฺตฺตณฺณสฺสสํมิตินฺทฺริยํ มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว.

บทว่า กติ จานานิ คจฺจติ - ย่อมถึงฐานะเท่าไร เป็นคำถามเพื่อกำหนดฐานะที่เกิดของอินทรีย์หนึ่ง ๆ.

บทว่า เอกํ จานํ คจฺจติ - ย่อมถึงฐานะ ๑ ท่านอธิบายว่า ย่อมเกิดในฐานะ ๑. ฐานะโอกาสที่เกิด ท่านกล่าวว่า ฐานะ เพราะมีที่ตั้ง

บทว่า จ จานานิ - ฐานะ ๖ คือ ในขณะมรรคและผล ๖. ในอินทรีย์ ๓ มีอนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย์เป็นต้นแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพื่อแสดงว่า อินทรีย์หนึ่ง ๆ เป็นอินทรีย์ยิ่ง. ท่านจึงกล่าวบทมีอาทิว่า สทฺธิทฺธิทฺธิ อธิโมกฺขปริวารํ โหติ - มีสัทธินทรีย์ซึ่งมีความน้อมใจเชื่อเป็นปริวาร. ท่านกล่าวอธิโมกข์เป็นต้น ด้วยสามารถกิจแห่ง

สัทธินทรีย์เป็นต้น ในบทมีอาทิว่า สทฺธินุทฺธิยสุต อธิโมกฺขญฺโธ-
มื่อรรถว่าน้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์ ฉนฺได. แม้ในที่นี้ก็ฉนฺนนั้น ท่าน
กล่าวว่า บทว่า อธิโมกฺขปริวาร โหติ- เป็นบริวารของการน้อมใจ
เชื่อ คือ สัทธินทรีย์เป็นบริวารด้วยกิจแห่งการน้อมใจเชื่อ. แม้ในบท
ที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

บทว่า ปริวาร เป็นลึงควิปลาศ.

บทว่า ปญฺญินุทฺธิย- ปัญฺญินุทฺธิย ท่านกล่าว อนุญญาตฺถุ-
ญฺสสามิตินทฺริยฺนํและทำให้ต่างหากเพื่อแสดงสภาพรู้. แม้ในอภิ-
ธรรม ท่านก็จำแนกปัญญาหนึ่งไว้ ๘ ส่วน ในขณะมรรคและในขณะ
ผล เพื่อแสดงความพิเศษของกิจด้วยปัญญา.

บทว่า อภิสนุทฺทปริวาร- มีความยินดีเป็นบริวาร คือ โสมนัส-
สินทฺริยฺเป็นบริวารแห่งจิตและเจตสิก ด้วยกิจคือความเนหาคุณ้ำเป็น
บริวารแห่งจุกเครื่องฟอกตัวในเวลาอาบน้ำ. บทนี้ ท่านกล่าวด้วย
สามารถมรรคอันสัมปยุตด้วยโสมนัส. พึงเห็นอุเบกขินทฺริยฺในฐานะ
แห่งโสมนัสสินทฺริยฺ ในมรรคอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา.

อนึ่ง พึงถือเอาอุเบกขินทฺริยฺนั้นว่า มีความไม่เพิ่มขึ้นเป็นบริวาร
ของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **ปวัตตสันตคาธิปไตยยปริวาร** - ชีวิตินทรีย์มีความเป็น
อธิบดี ในความสืบทอดที่กำลังเป็นไปเป็นปริวาร คือความสืบทอดที่กำลัง
เป็นไป ชื่อว่า **ปวัตตสันตตี**. อธิบายว่า สันดานที่กำลังเป็นไปอยู่.
ความเป็นแห่งอธิบดี ชื่อว่า **อธิปไตยยะ** ความเป็นอธิบดีแห่งความ
สืบทอดที่กำลังเป็นไป ชื่อว่า **ปวัตตสันตคาธิปไตยยะ**.

ชีวิตินทรีย์เป็นปริวารแห่งอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ เพราะ
เป็นปัจจัยแห่งความเป็นไป เบื้องบนของชีวิตินทรีย์ที่กำลังเป็นไปอยู่
และเพราะความเป็นอธิบดีของความสืบทอดที่เป็นไป ด้วยสามารถแห่ง
เบื้องต้นและเบื้องปลาย.

บทมีอาทิวา **โศดาปตุติมคฺคกฺขณ ชาตา ธมฺมา - ธรรม**
ทั้งหลายเกิดในขณะแห่งโศดาปัตติผล ท่านกล่าว เพื่อแสดงถึงคุณแห่ง
ธรรมสัมปยุตด้วยมรรคทั้งปวง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มคฺคกฺขณ ชาตา - ธรรม**ทั้งหลาย
เกิดในขณะแห่งมรรค คือ ธรรมที่ตั้งอยู่ในมรรคอย่างนั้น. มิใช่ธรรม.
อื่น. เพราะรูปแม้ตั้งอยู่ในมรรค ก็ไม่ได้ชื่อว่ากุศลเป็นต้น. ฉะนั้น
เมื่อนำรูปนั้นออกไป จึงกล่าวว่า **จเปตฺวา จิตฺตสมฺภูจฺานํ รูป-**
นอกจากรูปมิจิตเป็นสมภูฐาน. เพราะว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น
เป็นกุศล ด้วยอรรถว่ามีการทำลายสิ่งน่าเกลียดเป็นต้น. ธรรมเหล่านั้น

ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้ว เป็นไปอยู่. ชื่อว่า อนาสวา- เพราะไม่มีอาสวะ.

ธรรมทั้งหลายตัดมูลแห่งวัฏฏะ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า นิยุยานิกา เพราะนำออกจากวัฏฏะ.

ธรรมที่กล่าวคือ กุศล อกุศล ชื่อว่า อปจยคามิโน เพราะทำนิพพาน กล่าวคือ ความไม่สะสม เพราะความปราศจากไปให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ย่อมถึงความไม่สะสม.

ชื่อว่า อปจยคามิโน เพราะไม่สะสม คือ กำจัดสิ่งที่เป็นไปอยู่บ้าง.

ชื่อว่า โลกุตตรา เพราะข้ามออกไปจากโลก โดยความไม่เกี่ยวเนื่องในโลก.

ชื่อว่า นิพพานารมมณา เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์.

บทมีอาทิว่า อิมานิ อฏฺฐินทฺริยานิ มีอินทรีย์ ๘ ท่านกล่าว เพื่อแสดงความเป็นบริวารดังกล่าวแล้วในตอนก่อน ความเป็นธรรมมีอาทิ สหระคด้วยอินทรีย์นั้น และอาการดังได้กล่าวแล้วในเบื้องต้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐินทฺริยานิ คือ อินทรีย์ ๘ พร้อมด้วยปัญฺณินทฺริย มีนัยดังกล่าวแล้วในตอนก่อน.

บทว่า สหชาตปริวารา- มีสหชาตเป็นบริวาร คือ อินทรีย์ ๗ นอกนั้น พร้อมด้วยอินทรีย์หนึ่ง ๆ ในอินทรีย์ ๘ เป็นสหชาต จึงชื่อว่า

มีสหชาติของอินทรีย์นั้นเป็นบริวาร. อนึ่ง ธรรมอื่น ๆ เป็น **อณฺเฏ-**
มณฺเฏบริวาร คือ มีธรรมอื่น ๆ เป็นบริวาร ด้วยประการฉะนี้. ธรรม
ทั้งหลาย มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร
ของกันและกันก็อย่างนั้นเหมือนกัน.

บทว่า **สทกตา** คือ ถึงภาวะมีเกิดร่วมกันกับอนัญญาตัญญูสสามิ-
ดินทรีย์นั้น.

บทว่า **สหชาติ** คือ เกิดพร้อมกันกับอนัญญาตัญญูสสามิ-
ดินทรีย์นั้น.

บทว่า **ลัสมฺฐา** คือ เกี่ยวข้องกันกับอนัญญาตัญญูสสามิ-
ดินทรีย์นั้น.

บทว่า **สมฺปยุตฺตา** คือ ประกอบด้วยประการมีเกิดร่วมกัน
เสมอกับด้วยอนัญญาตัญญูสสามิดินทรีย์นั้น.

บทว่า **เตว** ได้แก่ ธรรม คือ อินทรีย์ ๘ เหล่านี้มันนั่นเอง.

บทว่า **ตสฺส** ได้แก่ อนัญญาตัญญูสสามิดินทรีย์.

บทว่า **อาการา** คือ ส่วนที่เป็นบริวาร.

บทว่า **ผลกฺขณฺเ ชชาติ ฐมา สพฺเพว อพฺยาคตา โหนฺติ-**
ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะผล ทั้งหมดเป็นอภัยกถ คือ ท่านกล่าว
พร้อมกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะแม้รูปก็เป็นอภัยกถ. ท่าน
ไม่กล่าวว่า เป็นกุศล เป็นนิยานิกะ และเป็นอภัยคามิ ในขณะ

ผล เพราะมรรคเป็นกุศล เป็นนียยานิกะ และเป็นอปัจจัยคามิ. บท
มีอาทิว่า อิติ เป็นบทสรุป มีประการดังกล่าวแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐฏฺฐกานิ - อินทริยฺ ๘ หมวด คือ
หมวด ๘ แห่งอินทริยฺ อย่างละ ๘ ด้วยสามารถหมวด ๘ หมวด
หนึ่ง ๆ ในมรรคและผล ๘.

บทว่า จตุสสุจฺจิ โหนฺติ คือ รวมเป็นอาการ ๖๔.

บทมีอาทิว่า อาสวา มีความดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

ในที่นี้ พึงทราบว่ ท่านมิได้กล่าวถึงอัสวะอันทำลายด้วย
อหัตมรรคเท่านั้น กล่าวถึงการทำลายด้วยมรรค ๓ หมวดที่เหลือ โดย
เพียงเป็นคำกล่าวธรรมดาถึงความสิ้นอัสวะ. เพราะท่านกล่าวถึงอหัต-
มรรคญาณว่า ขย ญาณ - ญาณในความสิ้นไป เพราะสิ้นอัสวะไม่
มีอัสวะไร ๆ เหลือเลย. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระอรหันต์จีณาสพ
ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาอาสวักขยญาณนิตเทศ

สังขยานจตุกทวยนิตเทศ

[๒๖๔] ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควรกำหนดรู้ เป็นทุกขญาณ
ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควรละ เป็นสมุทฺถญาณ ปัญญาในอรรถว่า

เป็นสิ่งควรทำให้แจ้ง เป็นนิโรธญาณ ปัญญาในอรรถว่าเป็นสิ่งควร
เจริญ เป็นมรรคญาณ อย่างไร ?

สภาพบีบคั้น สภาพเคียดรื้อน สภาพปัจฉัยปรุงแต่ง สภาพ
แปรปรวน สภาพที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาพที่ประมวลมา สภาพ
เป็นเหตุ สภาพที่เกี่ยวข้อง ภาพพัวพัน สภาพที่ควรละแห่งสมุทัย
สภาพที่สลัดออก สภาพที่สังัด ภาพอันปัจฉัยไม่ปรุงแต่ง สภาพเป็น
อมตะ สภาพที่ควรทำให้แจ้งแห่งนิโรธ สภาพที่นำออก สภาพที่เป็น
เหตุ สภาพที่เห็น สภาพที่เป็นอธิบดี ภาพที่ควรเจริญแห่งมรรค.

ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความกำหนด
เป็นทุกขญาณ ปัญญาในความละ เป็นสมุทธานุญาณ ปัญญาในความ
ทำให้แจ้ง เป็นนิโรธญาณ ปัญญาในความเจริญเป็นมรรคญาณ.

[๒๖๕] ทุกขญาณ ทุกขสมุทธานุญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทาญาณ อย่างไร ? ญาณของท่านผู้มีความพร้อม
เพียงด้วยมรรคนี้ เป็นทุกขญาณ ทุกขสมุทธานุญาณ ทุกขนิโรธญาณ
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.

[๒๖๖] ในญาณเหล่านั้น ทุกขญาณเป็นไหน ?

ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ความเลือกเฟ้น ความค้นคว้า ความ
สอดส่องธรรม ความกำหนดดี ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด

เฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้ละเอียด ความ
แจ่มแจ้ง ความคิด ความพิจารณา ปัญญากว้างขวางดั่งแผ่นดิน ปัญญา
อันทำลายกิเลส ปัญญาอันนำไปรอบ ความเห็นแจ้ง ความรู้ทั่วพร้อม
ปัญญาดังปลุก ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาดังศาสตรา
ปัญญาดังปราสาท ปัญญาเป็นแสงสว่าง ปัญญาเป็นรัศมี ปัญญารุ่งเรือง
ปัญญาดังรัตนะ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ
ที่ปรารถนากุศลเกิดขึ้น นี้ท่านกล่าวว่า **ทุกขญาณ**.

[๒๖๗] ฯลฯ ปรารถนากุศลสมุทัย ฯลฯ ปรารถนากุศลนิโรธ
ฯลฯ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้น
ธรรม สัมมาทิฐิที่ปรารถนากุศลนิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้ท่าน
กล่าวว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ**.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า **ทุกขญาณ ทุกขสมุทัยญาณ**
ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.

๕๖ - ๖๓. อรรถกถาสัจจญาณจตุกทวยนิทเทส

[๒๖๔ - ๒๖๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัจจญาณจตุกทวยนิทเทสดัง
ต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า **ทุกขสุต ปิพณฺฐโร** - สภาพบีบคั้นแห่งทุกข์

มีอรรถดั่งได้กล่าวไว้แล้ว. บทมีอาทิว่า **มคฺคสมงฺกิสฺส ฅาณํ ทฺุกฺเข-
เปตํ ฅาณํ** - ฅานของท่านผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรคนี้ เป็น
ทุกขฅาน ท่านกล่าวด้วยสามารถการตรัสรู้อย่างเดียว ฅงในหมวด ๔
ตามลำดับ. ฅริงอยู่ ฅัจฅานมี ๒ อย่าง คือ โลกิยะ ๑ โลกุตระ ๑.
โลกิยะมี ๒ คือ อนุโพชฅาน ๑ ฅัจจเวกขณฅาน ๑.

อนุโพชฅาน ย่อมเป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยสามารถ
การได้ฟังมาเป็นต้นของอาทิกกรรมิกิกิย. ย่อมเป็นไปในทุกข์และ
สมุททัย ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ.

ฅัจจเวกขณฅาน ย่อมเป็นไปในสัจจะแม่ ๔ ของกิกิยผู้แทง
ตลอดสัจจะแล้ว ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ. ฅฏิวะฅานอันเป็น
โลกุตระทำนิโรธให้เป็นอารมณ ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยกิกิ.
เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ฅูก่อนกิกิยทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์. ผู้ัน

ย่อมเห็นแม่ทุกขสมุททัย. ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธ.

ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธคามินิฅฏีปทา^๑ ดังนี้.

ฟังกล่าวถึงทุกข์ทั้งหมด. แม่ในนิตเทศนี้ ท่านก็กล่าวถึงทุกข์นี้แหละ
โดยวาระนี้. อนึ่ง แม่โลกุตระนั้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า โลกุตระ
ย่อมได้ซึ่งชื่อทั้งหลาย มีอาทิว่า **ทุกฺเข ฅาณํ** - การรู้ทุกข์. แต่ในที่นี้

ท่านประสงคฺเอาโลกิยญาณเท่านั้น. เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถระ จึงกล่าวว่า **ตตฺถ ตมฺ ทุคฺเช ญาณํ** - ในญาณเหล่านั้น ทุคฺชญาณ เป็นไฉน ?

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ทุคฺชํ อารพฺภ** - ปรารภทุคฺชํ คือ หน่วงเหนี่ยวทุคฺชํ. คือทำให้เป็นอารมณ์.

ในบทมีอาทิว่า **ปญฺญา** พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ปัญฺญา** เพราะอรรถว่าให้รู้ กล่าวคือ ทำอรรถนั้น ๆ ให้ปรากฏ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปัญฺญา** เพราะรู้ธรรมทั้งหลาย โดยประการนั้น ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น. บทนี้ เป็นสภาวะบทของปัญฺญานั้น. อากา รุชฺชํ ชื่อ **ปชานนา**. ชื่อว่า **วิจยะ** เพราะเลือกเฟ้นถึงความไม่เที่ยง เป็นต้น. บทว่า **ปวิจยะ** - ความค้นคว้า เพิ่มบทอุปสรรคลงไป ได้แก่ห ความเลือกเฟ้นโดยทั่วไป. ชื่อว่า **ธรรมวิจยะ** เพราะความสอดส่อง จตุตฺถธรรม.. ชื่อว่า **สัลลิกฺขณะ** - ความกำหนดดี ด้วยสามารถการ กำหนดความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบ. ท่านกล่าวว่า สัลลิกฺขณํ นั้น แผละ คือ **อุปลักฺขณา** - ความเข้าไปกำหนด **ปัจจุปลักฺขณา** - ความ เข้าไปกำหนดเฉพาะ โดยต่างกันที่อุปสรรค. อธิบายว่า การกำหนด อย่างสูง ชื่อว่า ความเข้าไปกำหนดอาศัยธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น เหล่านั้นๆ. ความเป็นบัณฑิต ชื่อว่า **ปญฺทิจฺจํ**. ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า **โกสลฺลํ**. ความเป็นผู้ละเอียด ชื่อว่า **เนปฺปญฺญํ**. ชื่อว่า **เวทพฺยูยา**

คือความแจ่มแจ้ง ด้วยสามารถยังความไม่เที่ยงเป็นต้นให้แจ่มแจ้ง. ชื่อว่า
จินฺตา - ความคิด ด้วยสามารถคิดถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่า
จินฺตา - เพราะยังบุคคลที่เกิดความคิดให้คิดถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น. ชื่อ
ว่า อุปปริกฺษา เพราะพิจารณาถึงความไม่เที่ยงเป็นต้น.

บทว่า ฐฺริ คือ แผ่นดิน. ชื่อว่า ฐฺริ เพราะมีปัญญาจุ
แผ่นดิน ด้วยอรรถว่าละเอียด และด้วยอรรถว่ากว้างขวาง. อีกอย่าง
หนึ่ง ปัญญานั้นแหละ ท่านกล่าวว่า ฐฺริ เพราะอรรถว่ายินดีใน
อรรถที่เป็นจริง.

ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่าฆ่า คือ ทำลายกิเลสดุจสายฟ้า
ทำลาย สิ่งที่อยู่ด้วยหิน ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่าถือเอาและทรงไว้
ได้เร็ว.

ชื่อว่า ปริณายิกา เพราะอรรถว่า ย่อมนำผู้ที่ญาณเกิดไปใน
สัมปยุตธรรมและปฏิเวธธรรม อันกำหนดตามความเป็นจริงในการ
ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ตน.

ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่าเห็นธรรมหลายอย่าง ด้วย
สามารถความไม่เที่ยงเป็นต้น.

ชื่อว่า สัมปชานะ เพราะรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบ.
ความเป็นแห่งความรู้พร้อมนั้น ชื่อว่า สัมปชัญญะ.

ชื่อว่า **ปโตโท** - ปัญญาตั้งปฏัก เพราะทิ่มแทงจิตโงงอันเล่น
ไปนอกทางเพื่อให้เข้าทาง คุชปฏักที่มแทงมั่วที่วิ่งไปนอกทางเพื่อให้ขึ้น
ถนน ฉะนั้น.

ชื่อว่า **อินทรีย์** คือ ความเป็นใหญ่ เพราะอรรถว่าทำความ
เป็นใหญ่ ในลักษณะเห็น. ความเป็นใหญ่ คือ **ปัญญา** ชื่อว่า
ปัญญินทรีย์. ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ท่านไม่กล่าวบทนี้ว่า อินทรีย์
แห่งปัญญา ชื่อว่า **ปัญญินทรีย์** คุชบทมีอาทิว่า **ปุริสสุส อินทุริย์**
ปุริสินทุริย์ - อินทรีย์ของบุรุษ ชื่อว่า **ปุริสินทรีย์**. เมื่อเป็นเช่นนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ คือ ปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า **ปัญญินทรีย์**
คือปัญญาเป็นใหญ่.

ชื่อว่า **ปัญญาพละ** คือ ปัญญาเป็นกำลัง เพราะไม่หวั่นไหว
ไปด้วยอวิชา.

ปัญญาเป็นดั่งศัสตรา เพราะอรรถว่าตัดกิเลส จึงชื่อว่า **ปัญญา**
ดั่งศาสตรา.

ปัญญาเป็นดั่งปราสาท เพราะอรรถว่าขึ้นไปสูง จึงชื่อว่า **ปัญญา**
ดั่งปราสาท.

ปัญญาเป็นดั่งแสงสว่าง เพราะอรรถว่าทำให้สว่าง จึงชื่อว่า
ปัญญาเป็นแสงสว่าง.

ปัญญาเป็นรัศมี เพราะอรรถว่าทำให้สว่าง จึงชื่อว่า **ปัญญาเป็นรัศมี**.

ปัญญารุ่งเรือง เพราะอรรถว่าทำให้สว่างไสว จึงชื่อว่า **ปัญญารุ่งเรือง**.

จริงอยู่ โลกธาตุหนึ่งหมื่น มีแสงเป็นอันเดียว มีความสว่างเป็นอันเดียว มีความรุ่งเรืองเป็นอันเดียว ย่อมปรากฏแก่ผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์เดียว. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวบท **ปัญญา ปชโชโต** นั้น.

อนึ่ง ใน ๓ บทนี้ แม้ด้วยบทหนึ่งก็สำเร็จความอย่างเดียวกัน ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตร ด้วยอรรถาธิบายของสัตว์ทั้งหลายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่าง

คือ แสงสว่างของดวงจันทร์ ๑ แสงสว่างของดวงอาทิตย์ ๑ แสงสว่างของไฟ ๑ แสงสว่างของปัญญา ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ อย่างเหล่านี้แล. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ เหล่านี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศกว่าแสงสว่างเหล่านี้.

แม้ในนิทเทสนี้ พระเถระก็แสดงโดยอนุรูปแก่พระสูตรนั้น. เพราะท่านจำแนกความอันมีอยู่โดยอาการไม่น้อย. ทั้งผู้อื่นย่อมรู้โดยประการอื่น.

ปัญญาดังรัตนะ เพราะอรรถว่าทำความยินดี ให้ความยินดี ยังความยินดีให้เกิด ทำให้วิจิตรหาได้ยาก ชั่งไม่ได้ เป็นของใช้ของสัตว์อย่างงาม จึงชื่อว่า **ปญฺญารตฺนํ** - ปัญญาดังรัตนะ.

ชื่อว่า **อโหมโห** คือ ความไม่หลง เพราะสัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลงไป ด้วยเหตุนั้น. หรือไม่ลุ่มหลงไปในอารมณ์ด้วยตนเอง. บทว่า **ธรรมวิจยะ** มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว, ก็เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวไว้อีก. เพื่อแสดงความที่อโหมหะเป็นปฏิปักษ์ต่ออโหมหะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงแสดงบทนี้ไว้ว่า อโหมหะนั้นมิใช่ธรรมนอกจากอโหมหะอย่างเดียว แต่ยังเป็นปฏิปักษ์ต่ออโหมหะ ในนิทเทสนี้ ท่านประสงค์เอาอโหมหะ กล่าวคือ การเลือกเฟ้นธรรม.

บทว่า **สมฺมาทิฏฺฐิ** ได้แก่ กุศลทิฏฐิอันนำสัตว์ออกไปได้อย่างแท้จริง. ท่านกล่าวคำถามไว้โดยสังเขปว่า ในญาณเหล่านั้น ทุกข-สมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ เป็นไฉน ด้วยประการฉะนี้.

จบ อรรถกถาสัจญาณจตุกทายนิทเทศ

สุทธกปฏิสัมภิทาญาณนิเทศ

[๒๖๘] อรรถปฏิสัมภิทาญาณ ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติ-
ปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ อย่างไร ?

ญาณในอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทา ญาณในธรรม เป็นธรรม
ปฏิสัมภิทา ญาณในนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา ญาณในปฏิภาณ
เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา.

ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความต่างกันแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาใน
ความต่างกันแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความต่าง
กันแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความกำหนดอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความกำหนดธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
กำหนดนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความกำหนด
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความหมายอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความหมายธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความหมาย
นิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความหมายปฏิภาณ เป็น
ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความเข้าไปหมายอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความเข้าไปหมายธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความเข้าไปหมายนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
เข้าไปหมายปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในประเภทแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในประเภทแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในประเภท
แห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในประเภทแห่งปฏิภาณ
เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความปรากฏแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความปรากฏแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความปรากฏแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
ปรากฏแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความกระจำแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความกระจำแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความกระจำแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
กระจำแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา

ในความรุ่งเรืองแห่งนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
รุ่งเรืองแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ปัญญาในความประกาศอรรถ เป็นอรรถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญา
ในความประกาศธรรม เป็นธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความ
ประกาศนิรุตติ เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาในความประกาศ
ปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้^๑ว่าธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะ
อรรถว่ารู้^๒ชัด เพราะเหตุ^๓นั้นท่านจึงกล่าวว่า อรรถปฏิสัมภิทาญาณ
ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ.

๖๔ - ๖๗. อรรถกถาสุททิกปฏิสัมภิทาญาณนิตเทส

[๒๖๘] พึงทราบวินิจฉัยในสุททิกปฏิสัมภิทาญาณนิตเทส ดัง
ต่อไปนี้. พระสารีบุตรเถระมิได้แสดงถึงประเภทของญาณเหล่านี้ คุณ
หนหลังเพราะญาณเหล่านี้ไม่มีความต่างกันจึงกล่าวว่ามีอาทิว่า **อตุเลสุ
ณานํ อตุลปฏิสมฺภิตา** - ญาณในอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา แม้
ในความไม่มีความต่างกันแห่งปัญญา ท่านจึงกล่าวว่า **อตุถนानตุเต
ปญฺญา อตุลปฏิสมฺภิตเณณ** - ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ เป็น
อรรถปฏิสัมภิทาญาณ เพราะมีความต่างกันด้วยสามารถเพียงแทงตลอด
จตุสัจธรรม.

ในบทเหล่านั้น บทว่า นานตุเต - ในความต่างกัน คือในภาวะ
ไม่น้อยแห่งอรรถเป็นต้น.

บทว่า วตุถาน - ในความกำหนด คือในการตัดสินอรรถ
เป็นต้น.

บทว่า สลลขุณ - ในความหมาย คือในการเห็นอรรถ
เป็นต้นโดยชอบ.

บทว่า อุลลขุณ - ในความเข้าไปหมาย คือในการเห็นอรรถ
เป็นต้นมากขึ้นไป.

บทว่า ปเภท - ในประเภท คือในความต่างกันแห่งอรรถ
เป็นต้น.

บทว่า ปภาวน - ในความปรากฏ คือในความเกิดแห่งอรรถ
เป็นต้นด้วยทำให้ปรากฏ.

บทว่า โชตเน - ในความกระจ่าง คือในการแสดงอรรถเป็นต้น.

บทว่า วิโรจเน - ในความรุ่งเรือง คือในการแสดงอรรถเป็นต้น
หลายอย่าง.

บทว่า ปกาสเน - ในความประกาศ คือในความประกาศอรรถ
เป็นต้น.

ในกล่าวทำ บทว่า นานตุเต ให้เป็นมูลบทด้วยสามารถทั่วไป
แห่งบททั้งหมด. กล่าวบทว่า วตุถาน ด้วยสามารถแห่งพระโศคาบัน

กล่าววาทว่า **สกุลกฺขณ** **อุปฺลกฺขณ** ด้วยสามารถแห่งพระสกทาคามี.
กล่าววาทว่า **ปฺภเว** **ปภาวเน** ด้วยสามารถแห่งพระอนาคามี. กล่าว
วาทว่า **โชนเน** **วิโรจน** **ปกาสน** ด้วยสามารถแห่งพระอรหันต์
พึงทำการประกอบในบทเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

จบ *อรรถกถาสุททิกปฏิสัมภิทาญาณนิตเทส*

อินทริยโปรปริยัตตญาณนิตเทส

[๒๖๕] อินทริยโปรปริยัตตญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ในอินทริยโปรปริยัตตญาณนี้ พระตถาคตย่อมทรงเห็นสัตว์
ทั้งหลาย ผู้มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลสฐลีนอกในปัญญาจักขุ
มีอินทริย์แก่กล้า มีอินทริย์อ่อน, มีอาการดี มีอาการชั่ว, พึงให้รู้แจ้ง
ได้โดยง่าย พึงให้รู้แจ้งได้โดยยาก, บางพวกมีปกติเห็นปรโลกและโทษ
โดยความเป็นภัย บางพวกมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๒๗๐] คำว่า มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลส
ฐลีนอกในปัญญาจักขุ ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนมีกิเลส
ฐลีน้อยในปัญญาจักขุ บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมีกิเลสฐลีนอกใน
ปัญญาจักขุ, บุคคลผู้ปรารถนาความเพียร เป็นคนมีกิเลสฐลีน้อยในปัญญา
จักขุ บุคคลผู้เกียจคร้าน เป็นคนมีกิเลสฐลีนอกในปัญญาจักขุ, บุคคล

ผู้มีสติตั้งมั่น เป็นคนมีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ บุคคลผู้มีสติหลงลืม เป็นคนมีกิเลสฐลีนอกในปัญญาจักขุ, บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น เป็นคนมีกิเลส ฐลีน้อยในปัญญาจักขุ บุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นเป็นคนมากกิเลสฐลีนอกใน ปัญญาจักขุ, บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ บุคคลผู้มีปัญญาทราวมเป็นคนมีกิเลสฐลีนอกในปัญญาจักขุ

[๒๗๑] คำว่า มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธาเป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาเป็นคนมี อินทรีย์อ่อน... บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า บุคคลผู้มี ปัญญาทราวม เป็นคนมีอินทรีย์อ่อน.

[๒๗๒] คำว่า มีอาการดี มีอาการชั่ว ความว่า บุคคล ผู้มีศรัทธาเป็นคนมีอาการดี บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมีอาการชั่ว... บุคคลผู้มีปัญญาเป็นคนมีอาการดี บุคคลผู้มีปัญญาทราวม เป็นคนมีอาการ ชั่ว.

[๒๗๓] คำว่า พึ่งให้รู้แจ้งได้โดยง่าย พึ่งให้รู้แจ้งได้โดย ยาก ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนพึ่งให้รู้แจ้งได้โดยง่าย บุคคล ผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนพึ่งให้รู้แจ้งได้โดยยาก,...บุคคลผู้มีปัญญา เป็น คนพึ่งให้รู้แจ้งได้โดยง่าย บุคคลผู้มีปัญญาทราวม เป็นคนพึ่งให้รู้แจ้งได้ โดยยาก.

[๒๗๔] คำว่า **บางพวกมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดย**
ความเป็นภัย บางพวกมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย
ความว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นคนมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความ
เป็นภัย บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นคนมิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความ
เป็นภัย,...บุคคลผู้มีปัญญา เป็นคนมีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความ
เป็นภัย บุคคลผู้มีปัญญาทราม เป็นคนมิได้เห็นปรโลกและโทษโดย
ความเป็นภัย.

[๒๗๕] คำว่า **โลก** ชื่อว่าโลก คือ ชั้นชโลก ธาตุโลก อายตน-
โลก, โลกคือภพวิบัติ โลกคือสมภพวิบัติ, โลกคือภพสมบัติ โลกคือสมภพ
สมบัติ, โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร, โลก ๒ คือ
นามและรูป, โลก ๓ คือเวทนา ๓, โลก ๔ คืออาหาร ๔, โลก ๕
คือ อุปาทานจันทร์ ๕, โลก ๖ คือ อายตนะภายใน ๖, โลก ๗ คือ
ภูมิเป็นที่ตั้งวิญญาณ ๗, โลก ๘ คือ โลกกรรม ๘, โลก ๙ คือ ภพ
เป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์ ๙, โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐, โลก ๑๑ คือ
อายตนะ ๑๑. โลก ๑๒ คือ ธาตุ ๑๒.

[๒๗๖] คำว่า **โทษ** ชื่อว่าโทษ คือ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง
อกิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพทั้งปวง เป็นโทษ
ความสำคัญในโลกนี้และโทษนี้เป็นภัยอันแรงกล้า ปรากฏแล้วด้วย

ประการดังนี้ เหมือนความสำคัญในศัตรูผู้เงี้ยวเข้ามามีอำนาจนั้น พระตถาคตย่อมทรงรู้ ทรงเห็น ทรงทราบชัด ทรงแทงตลอดซึ่งอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ด้วยอาการ ๕๐ นี้ นี้เป็น อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณของ พระตถาคต.

๖๘. อรรถกถาอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณนิตเทศ

[๒๖๕] พึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณนิตเทศ ดังต่อไปนี้. เมื่อคำว่า ตถตตสฺส แม้ไม่มีโดยสรูปในอุทเทส ท่านกล่าวว่ ตถตตสฺส เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ญาณ ๖ ไม่ทั่วไป ด้วยสาวกทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น จึงถือเอาในนิตเทศแห่งคำว่า ตถตต อันสำเร็จแล้วโดยอรรถในอุทเทส.

บทว่า สตุเต ปสฺสตี - เห็นสัตว์ทั้งหลาย คือ ชื่อว่า สัตว์ เพราะช้อง คือ เพราะถูกคล้องด้วยฉันทราคะในรูปเป็นต้น. พระตถาคตทรงเห็นทรงตรวจดูสัตว์เหล่านั้น ด้วยจักขุอันเป็น อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ - ญาณกำหนดรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์ของ สัตว์ทั้งหลาย.

บทว่า อปฺปรชฺชเก - ผู้มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ นี้ มี วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปฺปรชฺชกา - เพราะอรรถว่าสัตว์มีฐลีมิราคะ เป็นต้นน้อยในจักขุคือปัญญา. หรือว่า เพราะอรรถว่าสัตว์มีฐลีสื่อ ีราคะเป็นต้นน้อย. ซึ่งสัตว์เหล่านั้นผู้มีกิเลสฐลีน้อยในปัญญาจักขุ.

บทว่า มหเสฏฺเษ - ผู้มีกิเลสฐิติมากในปัญญาจักขุ มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า มหเสฏฺษา เพราะอรรถว่าสัตว์มีฐิติมีราคะเป็นต้นมากใน
จักขุ คือปัญญา. หรือว่า สัตว์มีฐิติมีราคะเป็นต้นมาก.

บทว่า ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย - มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์
อ่อน. มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ติกฺขินฺทฺริยา คือ มีอินทรีย์แก่กล้าเพราะ
อรรถว่า สัตว์มีอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า. ชื่อว่า มุทินฺทฺริยา
มีอินทรีย์อ่อน เพราะอรรถว่าสัตว์มีอินทรีย์ มีศรัทธาเป็นต้นอ่อน.

บทว่า สุวการเ ทฺวการา - มีอาการดี มีอาการชั่ว ความว่า
ชื่อว่า สุวการา คือ มีอาการดี เพราะอรรถว่า สัตว์มีอาการ คือ
มีส่วน มีศรัทธาเป็นต้นดี. ชื่อว่า ทฺวการา คือ มีอาการชั่ว เพราะ
อรรถว่าสัตว์มีอาการ คือ มีส่วน มีศรัทธาเป็นต้น น่าเกลียด น่า
ติเตียน.

บทว่า สุวิญญาปเย ทฺวิญญาปเย - พึงให้รู้แจ้งได้โดยง่าย
พึงให้รู้แจ้งได้โดยยาก คือ สัตว์เหล่าใดกำหนดเหตุที่กล่าว เป็นผู้
สามารถรู้แจ้งได้โดยง่าย สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า สุวิญญาปยา. ตรง
กันข้ามกับรู้แจ้งชัดโดยง่ายนั้น ชื่อว่า ทฺวิญญาปยา.

บทว่า อปฺปกจฺเจ ปฺรโลกวุชฺชภยทสุธาวิโน - บางพวกมี
ปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย คือ ชื่อว่า ปฺรโลกวุช-

ภยทสุตาวิโน คือ มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย เพราะ
อรรถว่ามีปกติเห็นภัยอื่นหนัก ในโลกมีขันธโลกเป็นต้น และโทษมี
ราคะเป็นต้น เพราะเมื่อบางพวกเห็นปรโลกและโทษมีราคะเป็นต้น
โดยเป็นภัยในนิทเทสแห่งบพนี้ ท่านจึงไม่กล่าวถึงปรโลกเท่านั้น. พึง
ถือเอาความอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านั้นมีปกติเห็นภัยในปรโลก และใน
โทษมีราคะเป็นต้น.

บทว่า **อปฺเปกฺกจิเจ น ปรโลกวชฺชภยทสุตาวิโน** - บางพวก
มิได้เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยนี้ มีความตรงกันข้ามกับบทที่
กล่าวแล้วนั้น. อนึ่ง บทว่า **โลโก** เพราะอรรถว่าสลายไป. บทว่า
วชฺช คือโทษ เพราะอรรถว่าควรตีเตียน. ด้วยบทประมาณเท่านั้น
เป็นอันท่านชี้แจงบทอุทเทสแล้ว.

[๒๗๐] พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะทำปฏิญานิทเทส คือ การ
ชี้แจงทวนนิทเทสอีก จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **อปฺปรชฺชเย มหารชฺชเย-**
สัตว์มีกิเลสชุน้อยในปัญญาจักขุ สัตว์มีกิเลสชุนีมากในปัญญาจักขุ
ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สทฺโธ** - บุคคลผู้มีศรัทธา เพราะบุคคล
มีศรัทธา กล่าวคือ ความก้าวลงในพระรัตนตรัย. บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ศรัทธานั้น ชื่อว่า **อปฺปรชฺชโ** คือ มีชุน้อยในปัญญาจักขุ เพราะ
ชุนี คือ ความไม่มีศรัทธาและชุนี คือ อกุศลที่เหลืออันเป็นมูลรากของ

ความไม่ศรัทธาน้อย. ชื่อว่า **อสุตฺโท** คือ ผู้ไม่มีศรัทธา เพราะไม่มีศรัทธา บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหาชกฺโข** คือ มีฐลิมากในปัญญาจักขุ เพราะฐลิมิประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **อารทฺหวิริโย**-ผู้ปรารถนาความเพียร เพราะมีใจปรารถนาความเพียร. บุคคลผู้ปรารถนาความเพียรนั้น ชื่อว่า **อปฺปรชกฺโข** เพราะฐลิมิ คือ ความเกียจคร้านและฐลิมิ คือ อกุศลที่เหลืออันเป็นมูลรากของความเกียจคร้านน้อย.

ชื่อว่า **กุสฺสิท**-ผู้เกียจคร้าน เพราะอรรถว่าจมอยู่โดยอาการน่าเกลียด เพราะมีความเพียรเลว. **กุสฺสิท** นั้นแหละ คือ **กุสฺสิด**. บุคคลผู้เกียจคร้านนั้น ชื่อว่า **มหาชกฺโข** เพราะฐลิมิที่จมมีประการดังกล่าวแล้วมา.

ชื่อ **อุปฺภูตฺตสฺสตี**-ผู้มีสติตั้งมั่น เพราะมีสติเข้าไปตั้งอารมณ์ไว้มั่น. บุคคลนั้น ชื่อว่า **อปฺปรชกฺโข** เพราะฐลิมิ คือ ความลุ่มหลงและฐลิมิ คือ อกุศลที่เหลืออันเป็นมูลรากของความลุ่มหลงน้อย.

ชื่อว่า **มฺภูจฺจสฺสตี** คือ ผู้มีสติหลงลืม เพราะมีสติหลงลืม. บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหาชกฺโข** เพราะฐลิมิประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **สฺมาหิต** คือ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น เพราะตั้งไว้เสมอหรือว่า โดยชอบในอารมณ์ ด้วยอัปนาสมาธิ หรือด้วยอุปจารสมาธิ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สฺมาหิต** เพราะอรรถว่ามีจิตตั้งมั่น. บุคคลนั้น

ชื่อว่า **อปฺปรชฺชโฆ** เพราะฐิติ คือ ความฟุ้งซ่านและฐิติ คือ อกุศล
ที่เหลืออันเป็นมูลรากของความฟุ้งซ่านน้อย.

บุคคลมีจิตไม่ตั้งมั่น ชื่อว่า **อสมานฺหิต**. บุคคลนั้น ชื่อว่า
มหารชฺชโฆ เพราะฐิติมีประการดังกล่าวแล้วมาก.

ชื่อว่า **ปญฺญา** คือ บุคคลผู้มีปัญญา เพราะมีปัญญาเห็น
ความเกิดและความดับ. บุคคลผู้มีปัญญานั้น ชื่อว่า **อปฺปรชฺชโฆ**
เพราะฐิติ คือ โมหะและฐิติ คือ อกุศลที่เหลืออันเป็นมูลรากของ
โมหะน้อย.

ชื่อว่า **ทฺฐปฺปญฺโญ** คือ บุคคลผู้มีปัญญาทราม เพราะมีปัญญา
ทราม เพราะลุ่มหลงด้วยโมหะ. บุคคลนั้น ชื่อว่า **มหารชฺชโฆ**
เพราะมีฐิติ มีประการดังกล่าวแล้วมาก.

[๒๗๑] บทว่า **สทฺโธ ปุคฺคโธ ติกฺขินฺหุทฺธิโย** - บุคคลผู้มีศรัทธา
เป็นคนมีอินทรีย์แก่กล้า คือ มีศรัทธา ด้วยศรัทธามีกำลังอันเกิดขึ้น
มาก. มีอินทรีย์แก่กล้าด้วยสัทธินทรีย์นั้นนั่นเอง.

บทว่า **อสุสทฺโธ ปุคฺคโธ มุทินฺหุทฺธิโย** - บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา
เป็นคนมีอินทรีย์อ่อน คือ ไม่มีศรัทธาด้วยความไม่เชื่อเกิดขึ้นมาก.
เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนด้วยสัทธินทรีย์ มีกำลังน้อยอันเกิดขึ้นในระหว่าง ๆ.
แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

[๒๗๒] บทว่า **สทฺโธ ปุคฺคโธ สุวากาโร** - บุคคลผู้มีศรัทธา
เป็นผู้มีอาการดี คือ มีอาการงดงามด้วยศรัทธานั้นนั่นเอง. บทว่า

อสุตทุโธ ปุคฺคโล ทฺวากาโร - บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา เป็นผู้มัวการชั่ว คือ มีอาการผิดรูปด้วยความเป็นผู้ไม่เชื่อนั่นนั่นเอง. แม้ในคำที่เหลือก็มีนัยนี้.

[๒๗๓] บทว่า **สุวิญญาปโย** คือ ฟังสามารถให้รู้โดยง่าย.
บทว่า **ทฺวิญญาปโย** คือ ฟังสามารถให้รู้โดยยาก.

[๒๗๔] ในบทว่า **ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิ** นี้ ฟังทราบความดังต่อไปนี้. เพราะศรัทธาเป็นต้นของผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา เป็นความบริสุทธิ์ด้วยดี. ฉะนั้น ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นต้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธานั้น จึงเป็นผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย. หรือแม้ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นต้น ก็เป็นผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยด้วยปัญญาอันมีศรัทธานั้นเป็นปัจจัย. เพราะฉะนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวธรรม ๔ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้นว่า **ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิ** - เป็นผู้ที่มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย.

[๒๗๕] บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะแสดงโลกสละโทษดังกล่าวแล้ว ในบทนี้ว่า **ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิ** จึงกล่าวคำมีอาทิว่า **โลโก** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ชั้นทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่า **ชั้นโลก** เพราะอรรถว่า มีอันต้องสลายไป. แม้ในสองบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **วิปตุติภวโลโก** - โลกคือภพวิบัติ ได้แก่ อบายโลก.

เพราะอบายโลกนั้น เป็นโลกเลว เพราะมีผลไม่น่าปรารถนา จึงชื่อว่า **วิบัติ**. ชื่อว่า **ภพ** เพราะเกิด. ภพคือความวิบัตินั่นเอง ชื่อว่า **ภพวิบัติ**. โลกคือภพวิบัตินั่นเอง ชื่อว่า **โลกคือภพวิบัติ**.

บทว่า **วิปตุติสมภวโลโก** - โลกคือสมภพวิบัติ ได้แก่ กรรมอันเข้าถึงอบาย ชื่อว่า **สมภพ** เพราะเป็นแดนเกิดแห่งผลกรรม. แดนเกิดแห่งวิบัติ ชื่อว่า **สมภพวิบัติ**. โลกมีแดนเกิดวิบัตินั้นแหละ ชื่อว่า **โลกคือสมภพวิบัติ**.

บทว่า **สมปตุติสมภวโลโก** - โลกคือภพสมบัติ ได้แก่ สுகติโลก. เพราะสุคติโลกนั้นเป็นโลกดี เพราะมีผลน่าปรารถนา จึงชื่อว่า **สมบัติ**. ชื่อว่า **ภพ** เพราะเกิด. ภพอันเป็นสมบัตินั้นแหละ ชื่อว่า **ภพสมบัติ**. โลกคือแดนเกิดแห่งสมบัตินั้นแหละ ชื่อว่า **โลกคือภพสมบัติ**.

บทว่า **สมปตุติสมภวโลโก** - โลกคือสมภพสมบัติ ได้แก่ กรรมอันเข้าถึงสุคติ. ชื่อว่า **สมภพ** เพราะเป็นแดนเกิดแห่งผลกรรม. แดนเกิดแห่งสมบัติ ชื่อว่า **สมภพสมบัติ**. โลกคือแดนเกิดแห่งสมบัตินั้นแหละ ชื่อว่า **โลกคือสมภพสมบัติ**.

บทมีอาทิว่า **เอโก โลโก โลก ๑** มีอรรถดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

[๒๗๖] บทว่า **วชฺช** - โทษ ท่านทำเป็นนปฺงสกลิงค์ เพราะ
ไม่ได้แสดงด้วย บทว่า **อตุโภ**.

บทว่า **กิเลสฺ** คือ กิเลสมีรากะเป็นต้น.

บทว่า **ทฺวจฺจริตา** คือ ทฺวจฺจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น.

บทว่า **อภิสฺขารา** คือ สฺขารมีปญฺญาภิสฺขารเป็นต้น.

บทว่า **ภวคามิกมฺมา** - กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพ ชื่อว่า
ภวคามิโน เพราะสัตว์ทั้งหลายไปสู่ภพด้วยอำนาจการให้วิบากของตน.
ท่านกล่าวกรรมอันให้เกิดวิบากแม้ในอภิสฺขารทั้งหลาย.

บทว่า **อิติ** เป็นบทแสดงประการดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **อิมสฺสมิถฺจ โลก อิมสฺสมิถฺจ วชฺเช** - ในโลกนี้และใน
โทษนี้ คือ ในโลกและในโทษดังกล่าวแล้ว.

บทว่า **ติพฺพา ภยสฺสณฺา** - ความสำคัญว่าเป็นภัยอันแรงกล้า
คือ ความสำคัญว่าเป็นภัยมีกำลัง แต่ท่านกล่าวอรรถแห่ง **พล ศัพท์ว่า**
ติพฺพา. ท่านกล่าวอรรถแห่ง **ภย ศัพท์ว่า ภยสฺสณฺา**. เพราะ
โลกและโทษทั้งสอง ชื่อว่า **ภัย** เพราะเป็นวัตถุแห่งภัย และเพราะ

เป็นภัยเอง. ความสำคัญว่า **ภัย** ก็ชื่อว่า **ภยสฺสณฺา**.

บทว่า **ปจฺจุปฺภฺจิตฺตา โหติ** - ปรากฏแล้ว คือ ปรากฏเพราะ
อาศัยภัยนั้น ๆ. บทว่า **เสยฺยถาปี อุกฺขิตฺตฺตาติเต วรฺเก** - เหมือน
ความสำคัญในศัตรูผู้เงือดาบ คือ ความสำคัญว่าเป็นภัยกล้าแข็งปรากฏ

ในโลกและในโทษ เหมือนความสำคัญว่าเป็นภัยปรากฏในศัตรูผู้เฝ้าคาบ
เพื่อประหารฉะนั้น.

บทว่า อิมหิ **ปญฺญาสย** อากาเรหิ - ด้วยอาการ ๕๐ นี้
คือ ด้วยอาการ ๕๐ ด้วยสามารถแห่งอาการอย่างละ ๕ ในปัญจกะ ๑๐
มีอัปรัชกขปัญจกะเป็นต้นอย่างหนึ่งๆ.

บทว่า อิมานิ **ปญฺจินฺทฺริยานิ** ได้แก่ อินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์
เป็นต้น.

บทว่า **ชานาติ** คือ พระตถาคตย่อมทรงรู้ด้วยพระปัญญา.
บทว่า **ปสฺสตี** คือ ทรงกระทำดูจเห็นด้วยทิพจักขุ. บทว่า **อญฺญาตี**
ทรงทราบชัด คือ ทรงทราบด้วยมารยาทแห่งอาการทั้งปวง. บทว่า
ปฏฺวิชฺฌตี - ทรงแทงตลอด คือ ทรงทำลายด้วยพระปัญญา ด้วย
สามารถการเห็นหมดสิ้นมิได้เหลือเป็นเอกเทศ.

จบ อรรถกถาอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณนิกเทศ

อาสยานุสยญาณนิกเทศ

[๒๗๗] ญาณในนั้นทะเป็นที่มานอน และกิเลสอันนอนเนื่อง
แห่งสัตว์ทั้งหลาย ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

ในญาณนี้ พระตถาคตย่อมทรงทราบฉันทะเป็นที่มานอน กิเลส
อัปนอนเนื่อง จริต อริมุตติ ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบชัด
ภัพสัตว์และอภัพสัตว์.

[๒๗๘] ก็ฉันทะเป็นที่มานอนของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อาศัยทิฐฐิในภพก็มี อาศัยทิฐฐิในความ
ปราศจากภพก็มี ดังนั้นว่า โลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง, โลกมีที่สุด
บ้าง โลกไม่มีที่สุดบ้าง, จีพอันนั้น สรีระก็อันนั้นบ้าง, จีพเป็นอื่น
สรีระก็เป็นอื่นบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็นอีกบ้าง สัตว์
เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เป็นอีกบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อม
เป็นอีกก็มี ย่อมไม่เป็นอีกก็มีบ้าง, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเป็น
อีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้บ้าง, บุคคลไม่ข้องแหวะส่วนที่สุด
ทั้งสองนี้เสียแล้ว เป็นอันได้อนุโลมิกขันติ ในธรรมทั้งหลายอันมีสิ่งนี้
เป็นปัจจัยและอาศัยกันเกิดขึ้น.

อนึ่ง พระตถาคตย่อมทรงทราบบุคคลผู้เสพกาม ด้วยถาภูต-
ญาณ คือ ทรงทราบบุคคลผู้เสพกามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม มี
กามเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในกาม, ทรงทราบบุคคลผู้เสพเนกขัมมะว่า
บุคคลนี้เป็นผู้หนักในเนกขัมมะ มีเนกขัมมะเป็นที่อาศัย น้อมใจไปใน
เนกขัมมะ, ทรงทราบบุคคลผู้เสพพยาบาทว่า บุคคลผู้นี้เป็นผู้หนักใน
พยาบาท มีพยาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในพยาบาท, ทรงทราบ

บุคคลผู้เสพความไม่พยาบาทว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในความไม่พยาบาท มีความไม่พยาบาทเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในความไม่พยาบาท, ทรงทราบบุคคลผู้เสพถีนมิทระว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในถีนมิทระ มีถีนมิทระเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในถีนมิทระ, ทรงทราบบุคคลผู้เสพอาโลกสัญญาว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในอาโลกสัญญา มีอาโลกสัญญาเป็นที่อาศัย น้อมใจไปในอาโลกสัญญา นี่เป็นฉันทะเป็นที่มานอนของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๗๕] ก็กิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน.

กิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย, กามราคานุสัย ของหมู่สัตว์ ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์อันเป็นที่รักที่ยินดีในโลก ปฏิฆานุสัย ของหมู่สัตว์ ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์อันไม่เป็นที่รักที่ยินดีในโลก, อวิชชาตกไปตามในธรรมสองประการนี้ ดังนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา ซึ่งตั้งอยู่ร่วมกันกับอวิชชานั้น ก็พึงเห็นดั่งนั้น นี่เป็นกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๗๖] ก็จริตของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อเนญชยาสังขาร, เป็นภูมิ น้อยก็ตาม เป็นภูมิมากก็ตาม นี่เป็นจริตของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๘๑] ก่ออริมุตติของสัตว์ทั้งหลายเป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายมีอริมุตติเลวก็มี มีอริมุตติประณีตก็มี สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว ย่อมสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติเลวเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติประณีต ย่อมสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติประณีตเหมือนกัน, แม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติเลวเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติประณีต ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติประณีตเหมือนกัน, แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติเลว ก็จักสมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติเลวเหมือนกัน, สัตว์ทั้งหลายผู้มีอริมุตติประณีต ก็สมาคมคบหาเข้านั่งใกล้กะสัตว์ผู้มีอริมุตติประณีตเหมือนกัน, นี้เป็นอริมุตติของสัตว์ทั้งหลาย.

[๒๘๒] อกัปปสัตว์เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมกิเลส วิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่อาจเข้าสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย เหล่านี้เป็นอกัปปสัตว์.

[๒๘๓] ักัปปสัตว์เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมกิเลส วิบาก เป็นผู้มิศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญาอาจเข้าสู่สัมมัตต-

นิยามในกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นภัพสัตว์ นี้เป็นญาณในฉันทะเป็นที่มานอน และกิเลสอันนอนเนื่องแห่งสัตว์ทั้งหลาย ของพระตถาคต.

๖๕. อรรถกถาอาสยานุสยญาณนิตเทส

[๒๗๗ - ๒๘๓] พึงทราบวินิจฉัยในอาสยานุสยญาณนิตเทสดังต่อไปนี้. บทมีอาทิว่า อิธ ตถาคต เป็นนิตเทสที่ท่านตั้งไว้ ๕ ส่วน.

ในบทเหล่านั้นบทว่า อาสยานุสยา - ฉันทะเป็นที่มานอน และกิเลสอันนอนเนื่อง มีอรรถคังได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า จริตํ - จริต คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ทำไว้แล้วในชาติก่อน.

บทว่า อธิมุตฺติ ได้แก่ การปล่อยจิตไปในกุศล หรืออกุศลในชาตินี้.

บทว่า ภพฺพาทภพฺเพ ได้แก่ ภัพสัตว์และอภัพสัตว์. ชื่อว่า ภัพพะ เพราะอรรถว่าย่อมสมภพ คือ ย่อมเกิดในอริยชาติ เป็นคำกล่าวถึงปัจจุบันกาล. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าภัพพะ เพราะจักเป็น คือ จักเกิด กล่าวถึงอนาคตกาล. อธิบายว่า เป็นภาชนะรองรับ. ภัพพ-

บุคคลเหล่านั้น ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยสมควรแก่การแทงตลอดอริยมรรค.
อภัพพบุคคลตรงกันข้ามกับภัพพบุคคลดังกล่าวแล้ว.

บทมีอาทิว่า กตโม จ สตุตัน อสโย - ก็ฉันทะเป็นที่มา
นอนของสัตว์ทั้งหลายเป็นไหน? เป็นปฏิณิตเทศ คือ เป็นการแสดง
ทวนบทนิเทศ.

ในบทเหล่านั้นบทว่า สตุโต คือ เทียง.

บทว่า โลโก คือ อตฺตา. สัตว์ทั้งหลายย่อมสำคัญว่า สรีระ
เท่านั้นสูญหายไปในโลกนี้ ส่วนอัตตานั้นแหละมีอยู่ในโลกนี้และโลก
อื่น. สัตว์ทั้งหลายกระทำความสำคัญว่า ตนนั้นแหละย่อมมองดูตน จึง
สำคัญว่าตนเป็นโลก คือ อตฺตา. บทว่า อสตุโต คือ ไม่เทียง.
สัตว์ทั้งหลายสำคัญว่า อัตตาย่อมสูญหายไปพร้อมกับสรีระนั่นเอง. บทว่า
อนุตฺวา - โลกมีที่สุด คือ สัตว์ทั้งหลายยังฉนฺให้เกิดในกสิณเล็กน้อย
แล้วสำคัญว่า จิตมีกสิณเล็กน้อยนั้นเป็นอารมณ์เป็นอตฺตามีที่สุด. บทว่า
อนนุตฺวา - โลกไม่มีที่สุด คือ สัตว์ทั้งหลายยังฉนฺในกสิณไม่มีประ-
มาณ ให้เกิดแล้วสำคัญว่า จิตมีกสิณไม่มีประมาณนั้นเป็นอตฺตาไม่มีที่
สุด. บทว่า ตํ ชีวํ ตํ สรีรํ คือ ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
ได้แก่ ชีพและสรีระก่อนนั้นนั่นเอง. บทว่า ชีโว คือ อตฺตา เป็น
นปฺงสกฺลิ่งค์ เพราะลิ่งควิปลาส. บทว่า สรีรํ ได้แก่ วัณฺธพฺยจก

เพราะมีสภาพเป็นกอง. บทว่า **อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สริริ** ชีพเป็นอื่น สริริระกัเป็นอื่น คือ ชีพเป็นอย่างหนึ่ง ชันชบัญญัติก็เป็นอย่างหนึ่ง.

บทว่า **โหติ ตถาคโต ปรมุจฺจนา** - สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็นอีก คือ ชันชสูญไปในโลกนี้เท่านั้น สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยังมีอยู่ไม่สูญไป. ในบทว่า **ตถาคโต** นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่าเป็นชื่อของสัตว์. แต่บางพวกกล่าวว่าบทว่า **ตถาคโต** คือ พระอรหันต์. สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้เห็นโทษในฝ่ายว่าไม่มี จึงถือเอาอย่างนี้.

บทว่า **น โหติ ตถาคโต ปรมุจฺจนา** - สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วยอมเป็นอีกก็หาไม่ คือ แม้ชันชสูญไปในโลกนี้เท่านั้น, สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วก็หาไม่ ไม่พินาศไป ไม่ขาดสูญไป สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เห็นโทษในฝ่ายที่มีอยู่ จึงถือเอาอย่างนี้.

บทว่า **โหติ จ น จ โหติ** - สัตว์ตายไปแล้วเป็นอีกก็มี ไม่เป็นอีกก็มี คือ สัตว์เหล่านี้เห็นโทษในการกำหนดเอาแต่ฝ่ายหนึ่ง - แล้วถือเอาทั้งสองฝ่ายเลย.

บทว่า **เนว โหติ น น โหติ** - สัตว์ตายไปแล้ว เป็นอีกก็ไม่มี ไม่เป็นอีกก็ไม่มี คือ สัตว์เหล่านี้เห็นการถึงโทษทั้งสองในการกำหนดสองฝ่าย จึงถือเอาฝ่ายปฏิเสธสิ้นเชิงว่า เป็นอีกก็ไม่มี ไม่เป็นอีกก็ไม่มี.

ต่อไปนี้เป็นนัยแห่งอรรถกถาในนิเทศนี้ ท่านกล่าวถึงประเภทแห่งทิวฏฐิด้วยอาการ ๑๐ มีอาทิว่า สสุตโต โลโกติ วา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้นบทว่า สสุตโต โลโก - โลกเที่ยง คือ เป็นทิวฏฐิที่เป็นไปด้วยอาการยึดถือของผู้ที่ถือว่า ชันชบัญญัติเป็นโลกแล้ว ยึดถือว่าโลกนี้เที่ยง ยั่งยืนเป็นไปตลอดกาล.

บทว่า อสสุตโต - โลกไม่เที่ยง คือ เป็นทิวฏฐิที่เป็นไปโดยอาการถือว่าสูญของผู้ยึดถือโลกว่าทำลายสูญ.

บทว่า อนุตวา - โลกมีที่สุด คือ ทิวฏฐิเป็นไปโดยอาการของการถือเอาว่าโลกมีที่สุดของผู้ถือรูปธรรมและอรูปธรรมในภายในสมบัติของผู้เข้ากสิณได้เล็กน้อยประมาณเท่ากระดิ่ง หรือประมาณเท่าถ้วยว่า โลกนั้นแหละมีที่สุดด้วยการกำหนดกสิณ. ทิวฏฐินั้น เป็นสัสสตทิวฏฐิบ้าง อจเจททิวฏฐิบ้าง. ทิวฏฐิอันเป็นไปโดยอาการถือเอาว่า โลกไม่มีที่สุดของผู้ถือรูปธรรมและอรูปธรรมอันเป็นไปแล้วในภายในสมบัติ ของผู้เข้ากสิณนั้น ผู้ได้กสิณไปบุลย์ว่า โลกแลไม่มีที่สุดด้วยกำหนดกสิณ. ทิวฏฐินั้นเป็นสัสสตทิวฏฐิบ้าง เป็นอจเจททิวฏฐิบ้าง.

บทว่า ตํ ชิวํ ตํ สริริ - ชีพก็อันนั้น สริริระก็อันนั้น คือ ทิวฏฐิอันเป็นโดยอาการยึดถือความสูญว่า เมื่อสริริระสูญแม้ชีพก็สูญ

เพราะถือว่าชีพของสรีระนั้นแหละ มีการแตกไปเป็นธรรมดา. ในบทที่สองทัญญูเป็นไปโดยอาการคือความเที่ยงว่า แม้เมื่อสรีระสูญชีพก็ไม่สูญ เพราะถือว่าชีพอื่นจากสรีระ.

ในบทนี้มีอาทิว่า โหติ ตถาคโต มีความดังต่อไปนี้.

ผู้ถือว่า สัตว์ตายไปแล้วย่อมเป็นอีก เป็นสัตสตทัญญูที่ ๑

ผู้ถือว่า ไม่เป็นอรก เป็นอุจเฉททัญญูที่ ๒.

ผู้ถือว่า เป็นอีกก็มี ไม่เป็นอีกก็มี เป็นเอกัจจัตสตทัญญูที่ ๓.

ผู้ถือว่า เป็นอีกก็หาไม่ได้ ไม่เป็นอีกก็หาไม่ได้ เป็นอมราวิกเขป-
ทัญญูที่ ๔.

ศัพท์ว่า อิติ เป็นศัพท์แสดงทัญญูนิสัยดังกล่าวแล้ว.

บทว่า ภวทัญญูสนฺนิสฺสุตฺตา วา สตุตฺตา โหตุติ วิภวทัญญู-
สนฺนิสฺสุตฺตา วา - สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อาศัยทัญญูในภพก็มี อาศัยทัญญู
ในความปราศจากภพก็มี ความว่า ความเที่ยงท่านกล่าวว่า ภพ ทัญญู
เกิดด้วยสามารถความเที่ยง ชื่อว่า ภวทัญญู. อธิบายว่า บทว่า ภโว
คือ ทัญญู. ความสูญท่านกล่าวว่า วิภวะ. ทัญญู เกิดด้วยสามารถความ
สูญ ชื่อว่า วิภวทัญญู. อธิบายว่า บทว่า วิภโว คือ ทัญญู ๑๐
ดังกล่าวแล้วย่อมมีเป็น ๒ อย่าง คือ ภวทัญญู ๑ วิภวทัญญู ๑. ใน
ทัญญู ๒ เหล่านั้นสัตว์ทั้งหลายอาศัยทัญญูหนึ่ง ๆ ไม่เห็นแล้วจึงติดอยู่.

วา ศัพท์ในบทนี้ว่า เอเต วา ปน อุโธ อนุเต อนุปคम्म

- บุคคลไม่ข้องแหวะที่สุดทั้งสองนี้ เป็นสมุจจยัตถะ คือ มีอรรถว่าประ-
มวลมา คุงในบทมีอาทิว่า อคฺคิโต วา อุกฺกโต วา มิธุเกทา วา-
จากไฟก็ดี จากน้ำก็ดี จากการทำลายไม่ตรีก็ดี. อธิบายว่า ไม่ข้อง-
แหวะ คือ ไม่ติดทั้งสองฝ่ายด้วยสามารถสัตสตทัญญู และอุจเจททัญญู
ดังกล่าวแล้วนั้นแล้วละเสีย. วา ศัพท์ใน บทว่า อนุโลมิกา วา ขนฺติ
เป็นวิกัปปัตถะ - มีอรรถกำหนด.

บทว่า อิหปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนเนสฺสุ - ในธรรมทั้งหลาย
อันมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยและอาศัยกันเกิดขึ้น ความว่า ปัจจัยแห่งชราและ
มรณะเป็นต้น ชื่อว่า อิหปฺปจฺจย. อิหปฺปจฺจยนั้นแหละ ชื่อว่า
อิหปฺปจฺจยตา. หรือการประชุมอิหปฺปจฺจยทั้งหลาย ชื่อว่า อิหป-
ปฺปจฺจยตา. อนึ่ง พึงแสวงหาลักษณะในบทนี้โดยศัพทศาสตร์. ธรรม
ทั้งหลายเกิดร่วมกันและโดยชอบ เพราะอาศัยปัจจัยนั้น ๆ ชื่อว่า
ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ. ในธรรมทั้งหลาย เพราะความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
นั้นและอาศัยกันเกิดขึ้นเหล่านั้น.

บทว่า อนุโลมิกา คือ ชื่อว่า อนุโลม เพราะเป็นธรรม
สมควรแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย.

บทว่า ขนฺติ คือ ญาณ. ญาณชื่อว่า ขันติ เพราะความอดทน.

บทว่า **ปฏิลทฺธา โหติ** - เป็นอันได้ คือ เป็นอันสัตว์ทั้งหลาย
ได้บรรลุแล้ว. การเข้าไปอาศัยความที่ขันติเป็นอหัตถ์ปัจจัยเป็นของสูญ
ย่อมมิได้โดยความเห็นอย่างยิ่งของผล ด้วยความเห็นอย่างยิ่งของปัจจัย
เพราะปัจจุปัณฺณธรรมทั้งหลายเป็นไปสืบเนื่อง ในเพราะความพร้อม.
เพริยแห่งปัจจัย ความเข้าไปอาศัย ความที่ขันติเป็นของเที่ยงในธรรม
อันอาศัยกันเกิดขึ้น ย่อมมิโดยการเห็นความเกิดขึ้นแห่งปัจจุปัณ-
ณธรรมทั้งหลายใหม่ ๆ ในเพราะความพร้อมเพริยแห่งปัจจัย การเห็น
ชอบอันเป็นไปแล้วว่า ไม่สูญ ไม่เที่ยง โดยการเห็นธรรมอันอาศัยกัน
เกิดขึ้น คือ ปฏิจฺจสมุปบาท ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างเหล่านี้ พึง
ทราบว่ อนุโลมิกขันติ คือ ขันติอันสมควร ด้วยประการฉะนี้ เป็น
อันท่านกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิอันเป็นปฏิบัติต่อกฎทั้งสองนั้น.

บทว่า **ยถาภูตํ วา ญาณํ** - ยถาภูตญาณ คือ ญาณที่นำไป
ตามความเป็นจริง คือ ตามสภาพที่เป็นจริง. แม้ญาณที่เป็นไปในบท
นั้นท่านก็กล่าวว่า **ยถาภูตญาณ** โดยโวหาร อันเป็นวิสัย. ในนิตเทสนี
ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาญาณ อันมีสังขารเบกขาญาณเป็นที่สุด. แต่
ภายหลังท่านกล่าวภยตฺถุปฏิฐานญาณว่า ยถาภูตญาณทัสนะ. หรือควร
สัมพันธ์ว่า ยถาภูตญาณ เป็นอันสัตว์ทั้งหลายได้แล้ว.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ ครั้นแสดงสันดานสัตว์อันมิจนาทิฏฐิ
อบรมด้วยบทมีอาทิว่า **สสุโต โลโก** อันสัมมาทิฏฐิอบรม ด้วยบท

มีอาทิว่า **เอเต วา ปน** ที่สุดสองอย่างเหล่านี้แล้วแสดงสันดานสัตว์
อันอกุศลที่เหลือและกุศลที่เหลืออบรมแล้วด้วยบทมีอาทิว่า **กาม์ เส-**
วนุตตญฺเวย - บุคคลผู้เสพกาม - ในบทนั้นพึงประกอบว่า พระตถาคต
ทรงทราบบุคคลผู้เสพกาม.

บทว่า **เสวนุตตญฺเวย** คือ ผู้เสพด้วยการประพฤตินิ่ง ๆ.

ชื่อว่า **กามครุโก** เพราะมีกิเลสกามหนักด้วยเสพมาในปางก่อน.

ชื่อว่า **กามาสุโย** เพราะน้อมกามในสันดานเป็นที่อาศัย.

ชื่อว่า **กามาธิมุตโต** เพราะน้อม คือ ติดในกามด้วยอำนาจ
สันดานนั้นแหละ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า **เนกขัมมะ** เป็นต้น มีอรรถดังได้กล่าวแล้ว. พึงทราบ
ว่า อกุศลที่เหลือ ท่านถือเอาด้วยกิเลส ๓ อย่างมีกาม เป็นต้น. กุศลที่
เหลือท่านถือเอาด้วยคุณธรรม ๓ อย่างมีเนกขัมมะ เป็นต้น. พระสารี-
บุตรเถระแสดงสันดานที่ท่านกล่าว ๓ อย่าง ว่าเป็นกิเลสอันนอนเนื่อง
ของสัตว์ทั้งหลาย.

ส่วนในนิเทศนี้มีนัยแห่งอรรถกถาดังต่อไปนี้. บทว่า **อิติ**
ภวทิกฺขุสนฺนุสฺสิตา วา - สัตว์ทั้งหลายอาศัยทิกฺขุในภพด้วยอาการอย่าง
นี้ คือ อาศัยสัสสตทิกฺขุอย่างนี้. จริงอยู่ ในที่นี้ท่านกล่าวสัสสตทิกฺขุ
ว่าเป็น **ภวทิกฺขุ**. และกล่าวอุจฺเจททิกฺขุว่าเป็น **วิภวทิกฺขุ**. เพราะ

สัตว์ผู้มีทิฏฐิทั้งหลายเหล่านี้ทั้งหมดอาศัยทิฏฐิ ๒ อย่างเหล่านี้แหละ เพราะท่านสงเคราะห์ทิฏฐิทั้งหมดเข้าด้วย สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ. แม้ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า*

ดูก่อนจักงานะโดยมากสัตว์โลกอาศัยทิฏฐิ

๒ อย่างนี้ คือ ความมีอยู่ ๑ ความไม่มีอยู่ ๑.

ในสองบทนี้ บทว่า **อตฺตติตา** - ความมีอยู่ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ. บทว่า **นตฺตติตา** - ความไม่มีอยู่ ได้แก่ อุจเฉททิฏฐิ. นี้เป็นฉันทะ เป็นที่มานอน ของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นปุถุชนอาศัยวัฏฏะ.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เมื่อแสดงกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ ผู้บริสุทธิ์ ผู้อาศัยวัฏฏะ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **เอเต วา ปน อฺโกลฺล อนฺเต อนฺปคฺคฺม** - ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างเหล่านี้. ในบทเหล่านี้ นั้น บทว่า **เอเต วา ปน** ก็คือ **เอเต** นั้นเอง. บทว่า **อฺโกลฺล อนฺเต** คือ ที่ที่สุดสองอย่าง ได้แก่ สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ. บทว่า **อนฺปคฺคฺม** คือ ไม่เกี่ยวข้อง. บทว่า **อิทฺตปฺปจฺจยตาปฺปฏิจฺจสมฺปฺปนฺนเนสฺส ฐมฺเมสฺส** คือ เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยและในธรรมทั้งหลายอันอาศัยกัน เกิดขึ้น. บทว่า **อนฺุโลมิกกา ขนฺติ** - **อนฺุโลมิกขันติ** คือ วิปัสสนาญาณ. บทว่า **ยถาภูตฺตฺตฺต** คือ มรรคญาณ. นี้ท่านอธิบายไว้ว่า
๑. ส. นี. ๑๖/๔๓.

วิปัสสนาใดเป็นอันได้แล้ว เพราะไม่ข้องแหวะส่วนสุดทั้งสอง คือ สัสสต-
ทัญญูและอุจเจททัญญูในปฏิจสมุปบาทและในธรรมอันอาศัยกันเกิดขึ้น,

และมรรคญาณใดอันได้แล้ว ยิ่งไปกว่าวิปัสสนานั้น. นี้เป็นฉันทะเป็น
ที่มานอนของสัตว์ทั้งหลาย. นี้เป็นที่มานอน คือ มรรคญาณ นี้เป็นที่
อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย แม้ทั้งหมดที่อาศัยวิญญูและอาศัยวิวิญญู. นี้เป็น
อรรถกถาที่พวกอาจารย์เห็นพ้องด้วย.

ส่วนอาจารย์วิตัตถวาทีแสดงว่า ชื่อว่ามรรคทำลายที่อยู่ไป.
ท่านยังพูดว่า มรรคเป็นที่อยู่. ควรถามอาจารย์ผู้นั้นว่า ท่านเป็นผู้
กล่าวว่ามรรคเป็นที่อยู่ของพระอริยเจ้า หรือมิใช่. หากอาจารย์นั้น
ตอบว่า เราไม่ได้เป็นผู้กล่าว. ควรบอกท่านว่า ท่านไม่รู้ เพราะท่านไม่
ได้กล่าว. หากตอบว่า เราเป็นผู้กล่าว. ควรบอกท่านว่า นำพระสูตรมาซิ.
หากนำมาได้ ก็เป็นการดี. หากนำมาไม่ได้ ควรนำมาเองว่า ทสยิเม
ภิกขเว อริยวาสา, เย อริยา อวสีสุ วา อวสนุติ วา อว-
สีสุสนุติ วา - ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอริยเจ้าทั้งหลายเหล่า
อยู่แล้ว กำลังอยู่ หรือจักอยู่. อริยวาสะเหล่านี้มี ๑๐ อย่าง ดังนี้.
ความจริง พระสารีบุตรเถระแสดงสูตรมีว่าเป็นที่อยู่ของมรรค. เพราะ
ฉะนั้น นั่นเป็นการกล่าวถูกต้องแล้ว. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้
๑. อัง. ทสก. ๒๔/๑๕.

อาสยะนี้ของสัตว์ทั้งหลาย ทั้งทรงรู้แม้ในขณะที่เป็นไปไม่ได้ของทิวฐิ
เหล่านี้และวิปัสสนาญาณ มรรคญาณอีกด้วย. เพราะฉะนั้นแหละท่าน
จึงกล่าววทมีอาทิวา กาม เสวนุตฺตฺ ยิว ชานาติ- พระตถาคตย่อม
ทรงทราบบุคคลผู้เสพกาม.

ฟังทราบอธิบายในอนุสยนิเทศดังต่อไปนี้. บทว่า อนุสยา
ชื่อว่าอนุสย เพราะอรรถว่ากระไร ? เพราะอรรถว่าการนอนเนื่อง
อะไรเล่าชื่อว่านอนเนื่อง ? กิเลสที่ยังละไม่ได้. จริงอยู่ กิเลสเหล่านี้
ย่อมนอนเนื่องในสันดานของสัตว์นั้น ๆ เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนุสย.

บทว่า อนุเสนุตฺติ- ย่อมนอนเนื่อง คือ ได้เหตุอันสมควรแล้ว
จึงเกิด. เมื่อเป็นเช่นนี้พึงมีคำพูดว่า การกล่าวว่า อาการที่ยังละไม่ได้
ชื่อว่าเป็นสภาพแห่งอนุสย และอนุสยนั้นย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ไม่ถูก.
เพราะอนุสยเกิดขึ้นไม่ได้. คำตอบมีดังนี้ อนุสยมิใช่อาการที่ยังละ
ไม่ได้ แต่ท่านกล่าวถึงกิเลสที่มีกำลัง เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้
ว่าเป็นอนุสย.

อนุสยนั้น สัมปยุตด้วยจิต มีอารมณ์ มีเหตุ เพราะอรรถว่า
เป็นไปกับปัจจัย เป็นอกุศลโดยส่วนเดียว เป็นอดีตบ้าง อนาคตบ้าง
ปัจจุบันบ้าง เพราะฉะนั้น การกล่าวว่าอนุสยเกิดขึ้นจึงถูก. ข้อกำหนด

อันนี้ท่านกล่าวไว้ในอภิสมยกถา โดยตั้งคำถามก่อนว่า **ปจฺจุปฺปนฺน**
กิเลส ปชหติ บุคคลย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันได้ หรือ
กล่าววิสัยกันว่า **ถามคโต อนุสฺสํ ปชหติ**。^๑ ผู้มีกิเลสมีกำลัง
ก็จะอนุสฺสได้ซิ เพราะความที่อนุสฺสเป็นกิเลสมีอยู่ในปัจจุบัน.

ในบทภาษณีย์แห่งโมหะในอภิธรรมสังคณี ท่านกล่าวความที่
โมหะเกิดกับอกุศลจิตว่า อนุสฺส คือ อวิชา ปริยภูฐาน คือ อวิชา
ลิม คือ อวิชา อกุศลมูล คือ อวิชา ในสมัยนั้นอันใดนี้ชื่อว่าโมหะ
มีในสมัยนั้น。^๒ ในกถาวัตถ์ ท่านกล่าวไว้ว่า อนุสฺสเป็นอภัยกถ
เป็นเหตุกะ ไม่ประกอบด้วยจิต วาทะทั้งหมดถูกปฏิเสธ. ในอุป-
ปัชชนวาระ วาระใดวาระหนึ่งแห่ง ๗ วาระ ในอนุสยยมก ท่านกล่าว
บทมีอาทิว่า **กามราทานุสฺสํเกิดแก่ผู้ใด. ปฏฺิฆานุสฺสํย่อมเกิดแก่ผู้**
นั้น。^๓ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ บทว่า **อนุเสนฺติ** ที่ท่านกล่าวว่า
อนุสฺสได้เหตุอันสมควรแล้วย่อมเกิดได้ดังนี้จึงถูกต้อง ด้วยกำหนดแบบ-
แผนนี้. แม้คำที่ท่านกล่าวว่า **จิตฺตสมฺปยุตฺโต สารมฺมโณ - อนุสฺส**
นั้นสัมปยุตฺตด้วยจิต มีอารมณ์ดังนี้จึงเป็นอันกล่าวดีแล้ว. เพราะอนุสฺส
นี้ เป็นอกุศลธรรม สัมปยุตต์ด้วยจิตสำเร็จแล้ว ฉะนั้น ในที่นี้ควร
ตกลงกันได้.

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๕๘. ๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๕๕. ๓. อภิ. ส. ๓๔/๓๐๐.

๔. อภิ. กถา. ๓๓/๑๔๓๒. ๕. อภิ. ยมก. ๓๘/๑๕๖๒.

ในบทมีอาทิวา **กามราคานุสัย** มีความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **กามราคานุสัย** เพราะกามราคะนั้นเป็นอนุสัยโดยสภาพที่ละไม่ได้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อนึ่ง **กามราคานุสัย** ในที่นี้เป็นโลภะเกิดขึ้นด้วยสามารถอารมณ์ในกามาวจรธรรมที่เหลือ น่าพอใจด้วยเกิดร่วมกันในจิตสหรคด้วยโลภะและด้วยอารมณ์.

อนึ่ง **ปฏิฆานุสัย** เป็นโทสะเกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งธรรมที่เกิดร่วมกันในจิตที่สหรค ด้วยโทมนัส ด้วยอำนาจอารมณ์ และด้วยสามารถแห่งอารมณ์ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลืออันไม่น่าพอใจ.

มานานุสัย เป็นมานะเกิดขึ้น ด้วยสามารถเกิดร่วมกันในจิตสหรค ด้วยโลภะอันปราศจากทิฏฐิ ด้วยอำนาจอารมณ์ และอำนาจอารมณ์ในธรรมเป็นกามาวจรที่เหลือ และในธรรมเป็นรูปาวจรอรูปรูปาวจรอันเว้นทุกขเวทนา.

ทิฏฐานุสัย เกิดในจิตสัมปยุต ด้วยทิฏฐิ ๔.

วิจิกิจฉานุสัย เกิดในจิตสหรค ด้วยวิจิกิจฉา.

อวิชขานุสัย เกิดด้วยสามารถแห่งสหชาติธรรมในอกุศลจิต ๑๒ ด้วยอำนาจอารมณ์ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา โมหะ แม้ ๓ อย่างเกิดขึ้น ด้วยสามารถอารมณ์ในเตฏุมิกธรรมที่เหลือนั้นแหละ.

ภวราคานุสัย แม้เกิดในจิตปราศจากทิฏฐิ ๔ ท่านก็ไม่กล่าว

ด้วยอำนาจสหชาติ คือ การเกิดร่วมกัน. แต่ท่านกล่าวถึงโลกะเกิด
ในรูปาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรม ด้วยอารมณ์เท่านั้น.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงฐานะกิเลสอันนอนเนื่อง
ของอนุสัยตามที่กล่าวมาแล้ว จึงกล่าวบทมีอาทิว่า ยัม โลเก ดังนี้.

ในบทเหล่านั้นบทว่า ยัม โลเก ปิยรูป - อารมณ์ที่น่ารักใน
โลก คือ อารมณ์ที่มีสภาพน่ารักแต่กำเนิด ที่น่ารักในโลกนี้.

บทว่า สาครูป - อารมณ์ที่น่ายินดี คือ อารมณ์ที่น่ายินดีแต่
กำเนิด อันมีความชื่นชมเป็นปทัฏฐาน.

บทว่า เอตุล สตุตถัน กามราคานุสโย อนุเสติ - กามราคา-
นุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์นี้ คือ กามราคานุสัย
มีสภาพยังละไม่ได้ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในอารมณ์ที่น่า
ปรารถนา. อนึ่ง ธรรม คือ กามาวจร ท่านประสงค์เอาในบทนี้ว่า
ปิยรูป สาครูป.

เหมือนอย่างว่า คนค้ำน้ำ ทั้งข้างล่างข้างบนและโดยรอบก็เป็น
น้ำทั้งนั้น ฉะนั้น. ชื่อว่าราคะเกิดในอิฏฐารมณ์ ก็ฉนั้น เป็นความ
ประพฤติเป็นอาฉิมของสัตว์ทั้งหลาย. การเกิดปฏิฆะในอนิฏฐารมณ์ก็
เหมือนอย่างนั้น.

บทว่า อิติ อิมสุ ทวีสุ ชมฺเมสุ - ในธรรมสองอย่างเหล่านี้

ก็อย่างนี้ คือ ในธรรมเป็นอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์สองอย่าง ก็อย่าง
นั้น.

บทว่า อวิชา อนุปติตา - อวิชาตกไปตาม คือ อวิชา-
สัมปยุตด้วยกามราคะและปฏิฆะตกไปตาม คือ ไปตามด้วยสามารถทำให้
เป็นอารมณ์. ปาฐะ ท่านตัดบทเป็น อวิชา อนุปติตา อนุคตา
ก็มี.

บทว่า ตเทกฺกุโธ - ตั้งอยู่ร่วมกันกับอวิชานั้น คือ ตั้งอยู่
โดยความเป็นอันเดียวกับอวิชานั้น ด้วยตั้งอยู่เป็นอันเดียวกัน เพราะ
เกิดร่วมกัน.

บทว่า มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิจฺจนา จ ได้แก่ นานะ ๕
ทิฏฺฐิ ๖๒ วิจิจฺจนา ๘. โยชนาแก้วว่า มานะ ทิฏฺฐิ วิจิจฺจนาตั้งอยู่ร่วม
กันกับอวิชานั้น.

บทว่า ทฏฺฐพฺพา - ฟังเห็น คือ ฟังดู ฟังตามลงไป. ทำทั้ง
๓ ร่วมกันให้เป็นพหุจนะ. อนึ่ง ภวราคานุสัยในนิทเทสนี้ ฟังทราบ
ว่า ท่านสงเคราะห์ด้วยกามราคานุสัย.

[๒๘๐] ฟังทราบวินิจฉัยในจริตนิทเทส ดังต่อไปนี้. เจตนา
๑๓ เป็นปุญญาภิสังขาร. เจตนา ๑๒ เป็นอปุญญาภิสังขาร. เจตนา ๔
เป็นอานัญญาภิสังขาร.

ในบทเหล่านั้น กามาวจรเป็นปริตตภูมิ. นอกนั้นเป็นมหาภูมิ.
อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่ ในอภิสังขาร ๓ เหล่านี้ อภิสังขาร
อย่างใด มีวิบากน้อย เป็นปริตตภูมิ. มีวิบากมากเป็นมหาภูมิ.

[๒๘๑] พึงทราบวินิจฉัยในอริยมุตตินิทเทศ ดังต่อไปนี้.

บทว่า สนฺติ ได้แก่ มีอยู่.

บทว่า หีนามริยมุตฺติกา - มอริยมุตฺติเลว คือ มีอธยาศัยลามก.

บทว่า ปณฺีตมริยมุตฺติกา - มอริยมุตฺติประณีต คือ มีอธยาศัยงาม.

บทว่า เสวมุตฺติ - ย่อมเสพ คือ อาศัย เกี่ยวข้อง.

บทว่า ภชฺมุตฺติ - ย่อมคบ คือ ห เข้าไปนั่งใกล้.

บทว่า ปยฺธิรูปาสนฺติ - เข้าไปหา คือ ไปหาบ่อย ๆ.

หากว่า อาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นผู้ไม่มีศีล. อันตเวาสิกและ
สัททวิหาริก เป็นผู้มีศีล. เขาจะไม่เข้าไปหาแม้อาจารย์และอุปัชฌาย์
ของตน. จะเข้าไปหาภิกษุผู้สมควรเช่นกันกับตนเท่านั้น.

หากว่า อาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นภิกษุสมควรคือมีศีล ภิกษุ
นอกนั้นไม่สมควร. ภิกษุเหล่านั้นก็จะไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์
จะเข้าไปหาภิกษุผู้มีอริยมุตฺติเลว เช่นกับตน.

อนึ่ง การเข้าไปหาอย่างนี้มีได้มีแต่ในบัดนี้เท่านั้น. พระสารี-
บุตรเถระเพื่อแสดงว่า แม้ในอดีตและอนาคตก็มี จึงกล่าวบทมีอาทิว่า
อดีตมปี อทฺธานํ - กาลอันยาวนาน แม้ล่วงแล้ว.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อตีตมุปี อทุธานํ** คือ ในอดีตกาล.
บทที่เหลือ มีอรรถกถาทั้งนั้น. ถาว่า ผู้ทุศีลเสพผู้ทุศีล. ผู้มีศีลเสพ
ผู้มีศีล. ผู้มีปัญญาทรามเสพผู้มีปัญญาทราม ผู้มีปัญญาเสพผู้มีปัญญา
ใครกำหนดไว้ ตอบว่า ชาติแห่งอชสาสัยกำหนดไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในภพพาภพนิทเทส ดังต่อไปนี้. พระสารี-
บุตรเถระเพื่อแสดงสิ่งที่ควรทำก่อนแล้วแสดงสิ่งที่ควรถือเอาในภายหลัง
จึงแสดงอภัพสัตว์ก่อน นอกลำดับแห่งอุทเทส. แต่ในอุทเทส ท่าน
ประกอบ ภัพพ สัพพ ก่อน ด้วยสามารถลักษณะนิบาตเบื้องต้นแห่งบท
ที่นำนับถือและบทมีอักษรอ่อนในวันทวสมาส.

[๒๘๒ - ๒๘๓] บทว่า **กมุमारณน** ด้วยธรรมเป็นเครื่อง
กั้น คือ กรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง.

ชื่อว่า **สุนนุนาคตา** - ประกอบแล้ว คือ มีความพร้อมแล้ว.

บทว่า **กิลเสวารณน** - ด้วยธรรมอันเป็นเครื่องกั้น คือ กิลเส
ได้แก่ นิตยมิจฉาทิฏฐิ. ทั้งสองบทนี้ ชื่อว่า **อวารณะ** เพราะกั้นสวรรค์
และมรรค. แม้กรรมมีการประทุษร้ายภิกษุณีเป็นต้น ท่านก็สงเคราะห์
ด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ กรรมนั้นแหละ.

บทว่า **วิปากวารณน** - ด้วยธรรมเป็นเครื่องกั้น คือ วิปาก
ได้แก่ อเหตุกปฏิบัติสนธิ. เพราะการแทงตลอดคอรियมรรค ย่อมไม่มีแม้

แก่ทุเหตุกะ. ฉะนั้น พึงทราบว่ แม้ปฏิสนธิเป็นทุเหตุกะ ก็เป็นธรรมเครื่องกัน คือ วิปากนั้นแหละ.

บทว่า อสุตฐา - เป็นผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่มีศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

บทว่า อจฺจนฺติกา - ไม่มีฉันทะ คือ ไม่มีฉันทะในกุศล คือ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ. พวกมนุษย์แคว้นอุตตรกุรุเข้าไปสู่ฐานะไม่มี ความพอใจ.

บทว่า ทฺพปฺลญฺญา - มีปัญญาทราม คือ เสื่อมจากภวังคปัญญา. อนึ่ง แม้เมื่อภวังคปัญญาบริบูรณ์ ภวังค์ของผู้ใด ยังไม่เป็นบาทของ โลกุตระ แม้ผู้นั้นก็ยังชื่อว่า เป็นผู้ปัญญาอ่อนอยู่นั้นแหละ.

บทว่า อภพฺพานิยามํ โสภกมิตฺตํ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ สมฺมตฺตํ - ไม่อาจย่างเข้าสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ไม่ย่างเข้าสู่ อริยมรรค กล่าวคือ สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย. เพราะอริยมรรคเป็นสภาวะโดยชอบ จึงชื่อว่า สัมมัตตะ. อริยมรรคนั้นแหละ เป็นสัมมัตตะในการให้ผลในลำดับ. หรือว่า ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่อาจย่าง คือ เข้าไปสู่สัมมัตตนิยามนั้น เพราะตนเอง เป็นผู้ไม่หวั่นเอง.

บทมีอาทิว่า น กมฺมวารเณน พึงทราบโดยตรงกันข้ามกับบทดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

จบ อรรถกถาอาสยานุสยญาณนิตเทส

ยมกปาฏิหาริยญาณนิตเทศ

[๒๘๔] ยมกปาฏิหาริยญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ในญาณนี้ พระตถาคตย่อมทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ไม่สาธารณะ ด้วยหมู่พระสาวก คือ ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องล่าง ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องบน, ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องหน้า สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง ท่อไฟพุ่งออกจากพระกายเบื้องหลัง สายน้ำพุ่งออกจากพระกายเบื้องหน้า, ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรณเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรณเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรณเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรณเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา, ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา

สายน้ำพุออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย ท่อไฟพุออกจากพระปรัศว์เบื้อง
ซ้าย สายน้ำพุออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา. ท่อไฟพุออกจากพระบาท
เบื้องขวา สายน้ำพุออกจากพระบาทเบื้องซ้าย, ท่อไฟพุออกจาก
พระบาทเบื้องซ้าย สายน้ำพุออกจากพระบาทเบื้องขวา. ท่อไฟพุออก
จากพระองค์ติ สายน้ำพุออกจากระหว่างพระองค์ติ ท่อไฟพุออกจาก
ระหว่างพระองค์ติ สายน้ำพุออกจากพระองค์ติ, ท่อไฟพุออกจาก
พระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ สายน้ำพุออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ, ท่อไฟ
พุออกจากขุมพระโลมา สายน้ำพุออกจากขุมพระโลมา (พระรัศมี
แผ่ชานออกจากพระสรีรกายด้วยสามารถ) แห่งวรรณะ ๖ คือ สีเขียว
สีเหลือง แดง สีขาว สีแสด สีเลื่อมประภัสสร พระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จจกรม พระพุทธานิมิตประทับยืน ประทับนั่ง หรือทรงไสยาสน์,
พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน พระพุทธานิมิตเสด็จจกรม, ประทับนั่ง
หรือทรงไสยาสน์, พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง พระพุทธานิมิตเสด็จ
จกรม ประทับยืน หรือทรงไสยาสน์, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไสยาสน์
พระพุทธานิมิตเสด็จจกรม ประทับยืน หรือประทับนั่ง, พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเสด็จจกรม ประทับนั่ง หรือทรงไสยาสน์ พระพุทธานิมิต
ประทับยืน, พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจกรม ประทับยืน หรือทรง
ไสยาสน์, พระพุทธานิมิตประทับนั่ง, พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน
ประทับนั่ง หรือเสด็จจกรม พระพุทธานิมิตทรงไสยาสน์ นี้เป็น
ยมกปาฏิหาริยญาณของพระตถาคต.

๓๐. อรรถถายมกปาฏิหาริญาณนิตเทศ

[๒๘๔] พึงทราบวินิจฉัยในยมกปาฏิหาริญาณนิตเทศดังต่อไปนี้.

บทว่า อสาธารณฺ์ สวาทเกหิ - ยมกปาฏิหาริย์ไม่ทั่วไป ด้วยสาวกทั้งหลาย ความว่า ในสาธารณญาณนิตเทศที่เลื้อยท่านไม่กล่าวไว้ เพราะไม่มีโอกาสด้วยคำอื่น แต่ในนิตเทศนี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ เพราะไม่มีคำอื่น.

บทว่า อุปริมกายโต - จากพระกายเบื้องบน คือ จากพระสรีระเบื้องบนแห่งพระนาภี.

บทว่า อคฺคฺคิขนุโธ ปวตฺตติ - ท่อไฟพุ่งออก คือ เมื่อเข้าฌานเป็นบาทมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ ครั้นออกแล้วค้ำึงว่า ขอเปลวไฟจงพุ่งออกจากกายเบื้องบน แล้วทำบริกรรม อธิฐานว่า ขอเปลวไฟจงพุ่งจากกายเบื้องบน ด้วยอภิญาญาณ เปลวไฟจะพุ่งขึ้นจากกายเบื้องบนพร้อมกับอธิฐาน. ในนิตเทศนี้ เปลวไฟนั้น ท่านกล่าวว่าเป็นจันท์ เพราะอรรถว่าเป็นทอง.

บทว่า เหมฺจิมกายโต - จากพระกายเบื้องล่าง คือ จากพระสรีระเบื้องล่างจากพระนาภี.

บทว่า อุตฺทธารา ปวตฺตติ - สายน้ำพุ่งออก คือ เมื่อเข้าฌานเป็นบาทมีอาโปกสิณเป็นอารมณ์ ครั้นออกแล้วค้ำึงว่า ขอสายน้ำจงพุ่งออกจากกายเบื้องล่างแล้วทำบริกรรม อธิฐานว่า ขอสายน้ำจงพุ่ง

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 1094

ออกจากกายเบื้องล่าง ด้วยอภิญญาญาณ สายน้ำจะพุ่งออกจากกายเบื้องล่างพร้อมกับอธิฐาน. แม้ในบททั้งสอง ท่านกล่าวว่า พุ่งออกโดยไม่ขาดสาย. ภาวักจิต ๒ ดวง ย่อมเป็นไปในระหว่างอธิฐานและการคำนึง เพราะฉะนั้นแหละ กองไฟและสายน้ำ จึงพุ่งออกเป็นคู่ ไม่ปรากฏระหว่าง. ก็การกำหนดภาวักจิตไม่มีแก่สาวกเหล่านี้.

บทว่า **ปรุถุติมกายโต** - จากพระกายเบื้องหน้า คือ จากข้างหน้า. **ปจฺจิมกายโต** - จากพระกายเบื้องหลัง คือ จากข้างหลัง.

บทมีอาทิว่า **ทกฺขินอกฺขิตโต วามอกฺขิตโต** - จากพระเนตรเบื้องขวา จากพระเนตรเบื้องซ้าย เป็นปาฐะสมาส มิใช่ปาฐะอื่น. ปาฐะว่า **ทกฺขินนาสิกาสโตโต วามนาสิกาสโตโต** - จากพระนาสิกเบื้องขวา จากพระนาสิกเบื้องซ้ายดังนี้ เป็นปาฐะดี. พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่าเป็นรัสสะบ้าง.

ในบทว่า **อํสกุญฺโถ** - จากจะงอยพระอังสนี้ มีความดังนี้. ชื่อว่า **กุญฺ** - จะงอย เพราะอรรกว่าสูงขึ้น คุยอค. จะงอย คือ อังสนั้นเอง ชื่อว่า **อํสกุญฺ**.

บทว่า **องฺคฺลฺงฺคฺลฺลฺลฺลฺ** คือ จากพระองคฺลฺ

บทว่า **องฺคฺลฺนฺตฺริกาหิ** คือ จากระหว่างองคฺลฺ.

บทว่า **เอเกกฺโลมฺโต อคฺคฺกฺขนฺโร ปวตฺตติ, เอเกกฺโลมฺโต**

อฺททฺชารา ปวตฺตติ - ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่งๆ. สายน้ำ

พุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ ท่านอธิบายว่า ท่อไฟสายน้ำพุ่งออกเป็นคู่ ๆ จากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ เพราะถือเอาพระโลมาทั้งหมดด้วยคำพูดซ้ำ ๆ. ในบทแม่ทั้งสอง.

แม่ในบทว่า โลมภูปโต โลมภูปโต อคฺคิกฺขนุโธ ปวตฺตติ, โลมภูปโต โลมภูปโต อุตฺถรารา ปวตฺตติ- ท่อไฟพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในหลาย ๆ คัมภีร์ ท่านเขียนไว้ว่า ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. ท่อไฟพุ่งออกจากขุมพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. สายน้ำพุ่งออกจากพระโลมาเส้นหนึ่ง ๆ. บทแม่นั้นก็ถูกต้อง. แต่ปาฐะก่อนดีกว่า เพราะแสดงความสุขยิ่งนักของปาฏิหาริย์.

บทว่า ฉนฺนํ วณฺณํ - พระรัศมีแผ่ซ่านออกจากพระวรกาย ด้วยสามารถแห่งวรรณะ ๖. สัมพันธ์กันอย่างไร ?

ท่านกล่าวถึงสรีราพพ ด้วยบทไม่น้อยมีอาทิว่า อูปริมกาโต. ด้วยเหตุนี้ การสัมพันธ์ด้วยสรีราพพ ย่อมเป็นไปได้. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า รัศมีทั้งหลายแห่งวรรณะ ๖ อันเป็นสรีราพพ ย่อมพุ่งออกเป็นคู่ ๆ ด้วยความสัมพันธ์ถ้อยคำ และด้วยอริการแห่งยมกปาฏิหาริย์. อนึ่ง ด้วยความสัมพันธ์แห่งนฏฐีวิภักติ พึงปรารธนาปาฐะ

ที่เหนือว่า รสุมิโย เป็นแน่แท้. (คือให้เพิ่มบว่า จนนัน วณฺณนัน
รสุมิโย).

บทว่า นิลานัน - สีเขียว คือ มีสีเหมือนดอกผักตบ.

บทว่า ปิตกานัน - สีเหลือง คือ มีสีเหมือนดอกกรรณิการ.

บทว่า โลหิตกานัน - สีแดง คือ มีสีเหมือนแมลงค่อมทอง.

บทว่า โอทาทานัน - สีขาว คือ มีสีเหมือนดาวประกายพริก.

บทว่า มณฺชชิฏฺฐานัน - สีแสด คือ มีสีแสดอ่อน.

บทว่า ปภสฺสฺสรานัน - สีเลื่อมประกัสสร คือ มีสีเลื่อมประกัสสร
ตามปกติ. สีเลื่อมประกัสสรแม้ไม่มีต่างกัน. เมื่อกล่าวถึงวรรณะ ๕
รัศมีใดๆ รุ่งเรือง รัศมีนั้น ๆ เป็นประกัสสร.

จริงอย่างนั้น เมื่อพระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ รัศมีสีเขียว
ย่อมชานออกจากที่สีเขียวแห่งพระเกศา พระมัสสุ และพระเนตร
ด้วยกำลังแห่งยมกปาฏิหาริญาณั้นแหละ, ด้วยอำนาจรัศมีสีเขียวทอ้งฟ้า
ย่อมเป็นจุกระจายไปด้วยผงดอกอัญชัญ จุจดาดายไปด้วยกลีบดอก
ผักตบ และดอกอุบลเขียว จุก้านตาลแก้วมณีล่วงลงมา และจุแผ่น
ผ้าสีครามที่เขาจึงไว้.

รัศมีสีเหลือง ย่อมชานออกจากพระนวิ และจากที่สีเหลือง
แห่งพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลือง ทิศภาค ย่อมรุ่งโรจน์

คุจหรั่งออกซึ่งน้ำสีทองคำ คุจกลี้ออกซึ่งแผ่นผ้าทองคำ และคุจเคลื่อน
กล่นไปด้วยพวงหญ้าฝรั่ง และดอกกรรณิการั.

รัศมีสีแดง ย่อมชานออกจากพระมังสะแลพระโลหิต และ
จากที่สีแดงแห่งพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดง ทิศอากาศ ย่อม
รุ่งโรจน์คุจย่อมด้วยพวงขาด คุจหรั่งออกซึ่งน้ำสีครั้งที่สุกปลั่ง คุจวงด้วย
ผ้ากัมพลสีแดง และเคลื่อนกลาดไปด้วยดอกไม้สีแดง คือ ออกชัยพฤกษ์
ดอกทองหลาง และดอกชะบา.

รัศมีสีขาว ย่อมชานออกจากพระอัฉิ พระทนต์ และจากที่
สีแดงของพระเนตร, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีขาว ทิศอากาศ ย่อมรุ่งโรจน์
คุจกระจัดกระจายด้วยสายน้ำมันอันหลออกจากหม้อเงิน คุจลาด
เปดานด้วยแผ่นเงินไว้ คุจก้านตาลเงินหล่นลงมา และคุจดาดาย
ด้วยดอกไม้ ดอกมะลิวัลย์ ดอกโกมุท ดอกไม้ยางทราย ดอกมะลิ
และดอกมะลิซ้อน.

รัศมีสีแดง ย่อมชานออกจากที่สีแดงอ่อน มีฝ่าพระหัตถ์และ
ฝ่าพระบาทเป็นต้น, ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดง ทิศอากาศ ย่อมรุ่งโรจน์
คุจวงไว้ด้วยตาข่ายแก้วประพาฬ และคุจเคลื่อนกลาดด้วยจุนสำหรับ
อาบสีแดง และดอกคำ.

รัศมีสีเลื่อมประภัสสร ย่อมชานออกจากที่สีเลื่อมประภัสสร
มีพระอุณาโลม พระทาลูและพระนขาเป็นต้น, ด้วยอำนาจแห่งรัศมี

สี่ล้อมประภัสสร ทิศาภาค ย่อมรุ่งโรจน์ดูจเต็มด้วยกลุ่มดาวประกายพริ้ว และเต็มด้วยเครื่องครอบด้วยสายฟ้าเป็นต้น.

ด้วยบทมีอาทิว่า ภควา จงฺกมฺติ - พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จ จงกรม ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า พระอิริยาบถต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า และพระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลายย่อมมีด้วยยมกปาฏิหาริญาณเท่านั้น. เพราะพระอิริยาบถของพระพุทธรูปนิรมิตเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเป็นคู่. พิจารณาว่า พระพุทธรูปนิรมิตมีมาก เพราะเหตุไร จึงทำเป็นเอกวจนะว่า นิรมิต เป็นต้นแล้ว. ตอบว่า เพื่อแสดงอิริยาบถต่าง ๆ ของพระพุทธรูปนิรมิตองค์หนึ่ง ๆ ในบรรดาพระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลาย.

เมื่อกล่าวเป็นพหุวจนะ พระพุทธรูปนิรมิต แม้ทั้งหมดก็เป็น เหมือนมีพระอิริยาบถต่าง ๆ กันในคราวเดียว. แต่เมื่อกล่าวเป็นเอกวจนะ ในบรรดาพระพุทธรูปนิรมิตองค์หนึ่ง ๆ ย่อมปรากฏว่า มีพระอิริยาบถต่าง ๆ. เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงเป็นเอกวจนะ. แม้พระจุลบันถกเถระ ก็นิรมิตภิกษุผู้มีอิริยาบถต่าง ๆ. ตั้งพันรูป, การเวียนพระจุลบันถกเถระเสียแล้ว นิมิตรูปต่าง ๆ ของพระสาวกเหล่านี้มีอิริยาบถต่าง ๆ ด้วยการคำนึงครั้งเดียว ย่อมไม่สำเร็จ. เพราะพระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลาย ย่อมมีฤทธิ์เช่นเดียวกัน เพราะมิได้กำหนดไว้. พระพุทธรูปนิรมิตทั้งหลาย ย่อมทำสิ่งที่ผู้มีฤทธิ์ทำได้ในการยืน การนั่งเป็นต้น ก็ดี ในการพูด การนั่งเป็นต้นก็ดี. การทำไม่เหมือนกัน และทำกิริยา

ต่าง ๆ กัน ย่อมสำเร็จด้วยการคำนึงต่าง ๆ กัน แล้วอธิฐานว่า พระพุทธรูปนิรมิตประมาณเท่านี้ จงเป็นเช่นนี้. พระพุทธรูปนิรมิตประมาณเท่านี้ จงทำสิ่งนี้. ส่วนการนิรมิตหลาย ๆ อย่าง ย่อมสำเร็จแก่พระตถาคต ด้วยการคำนึงอธิฐานครั้งเดียวเท่านั้น. พึงทราบในการนิรมิตท่อไฟและสายน้ำ และในการนิรมิตวรรณะต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ภควา จงุมติ คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจงกรมในอากาศหรือบนแผ่นดิน. บทว่า นิรมิตโต ได้แก่ รูปพระพุทธรูปเจ้าที่นิรมิตด้วยฤทธิ์. แม้บทว่า ตัญญาติ วา- พระพุทธรูปนิรมิตประทับยืน เป็นอาทิ ได้แก่ ประทับยืนในอากาศหรือบนแผ่นดิน. บทว่า กปะเปติ- ย่อมสำเร็จ คือ กระทำ. แม้ในบทมีอาทิว่า ภควา ตัญญาติ- พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืน ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

จบ อรรถกถายกปาฐิหิรญานนิตเทศ

มหากรณาสมาปต์ติญาณนิตเทศ

[๒๘๕] มหากรณาสมาปต์ติญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นอยู่ด้วยอาการเป็นอันมาก จึงทรงแผ่พระมหากรณาไปในหมู่มสัตว์ คือพระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า โลกสันนิวาสนไฟ
ติดโชนแล้ว จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า โลกสันนิวาสนกผลแล้ว...โลกสันนิวาสน
เคลื่อนพลแล้ว... โลกสันนิวาสนเดินผิดแล้ว... โลกอันชราณาเข้าไป
มิได้ยั่งยืน...โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นใหญ่...โลกไม่มีอะไรเป็น
ของตน จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป...โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอ้อม
เป็นทาสแห่งตัณหา... โลกสันนิวาสนไม่มีที่ต้านทาน... โลกสันนิวาสน
ไม่มีที่เร้น... โลกสันนิวาสนไม่มีที่พึ่ง... โลกสันนิวาสนไม่มีที่พึ่งของใคร
...โลกสันนิวาสนฟุ้งซ่าน ไม่สงบ...โลกสันนิวาสนมีลูกศร ถูกลูกศรเป็น
จำนวนมากเสียบแทงแล้ว ใครอื่นนอกจากเราผู้จะถอนลูกศรทั้งหลาย
ของโลกสันนิวาสนนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสนมีความมืดคือคืออวิชชา
ปิดกั้นไว้ ถูกใส่เข้าไปยังกรุงกิเลส ใครอื่นนอกจากเราซึ่งจะแสดงธรรม
เป็นแสงสว่างแก่โลกสันนิวาสนนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสนตกอยู่ใน
อำนาจอวิชชา เป็นผู้มืด อวิชชาหุ้มห่อไว้ ยุ่งดั่งเส้นด้าย พันกัน
เป็นกลุ่มก้อน นุ่งนังดั่งหญาปล้อง หญามงกระต่าย ไม่ล่วงพ้นสงสาร
คือ อบายทุกติและวินิบาต...โลกสันนิวาสนถูกอวิชชามิโทษเป็นพิษแทง
ติดอยู่แล้ว มีกิเลสเป็นโทษ...โลกสันนิวาสนรกชัฏด้วยราคะโทสะและ
โมหะ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยสาวรกชัฏให้แก่โลกสันนิวาสนนั้น เป็น
ไม่มี...โลกสันนิวาสนถูกกองตัณหาสวมไว้...โลกสันนิวาสนถูกข้ายตัณหา
ครอบไว้...โลกสันนิวาสนถูกกระแสตัณหาพัดไป...โลกสันนิวาสนถูกตัณหา

เป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นไปเพราะตัณหา...
โลกสันนิวาสนั้นเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อนเพราะตัณหา .. โลกสันนิวาสนั้น
เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนเพราะตัณหา ... โลกสันนิวาสนั้นถูกกองทิวฏฐีสวม
ไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกข้ายทิวฏฐีครอบไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกกระแสติวฏฐี
พัดไป... โลกสันนิวาสนั้นถูกทิวฏฐีเป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ .. โลกสันนิวาสนั้น
ชานไปเพราะทิวฏฐี... โลกสันนิวาสนั้นเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อน
เพราะทิวฏฐี ... โลกสันนิวาสนั้นเร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนเพราะทิวฏฐี ... โลก
สันนิวาสนั้นไปตามชาติ... โลกสันนิวาสนั้นชมนานไปเพราะชรา ... โลกสันนิ
วาสนั้นถูกพยาธิครอบงำ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกมรณะห้าหั้น ... โลกสันนิวาสนั้น
ตกอยู่ในกองทุกข์ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกตัณหาซัดไป โลกสันนิวาสนั้น
กำแพงคือชราแวดล้อมไว้ ... โลกสันนิวาสนั้นถูกบ่วงมัจจุคล้องไว้ ... โลก
สันนิวาสนั้นถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูกเป็นอันมาก คือเครื่องผูกคือราคะ โทสะ
โมหะ มานะ ทิวฏฐี กิเลส ทุจริต ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยแก้
เครื่องผูกให้แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นเดินไปตาม
ทางแคบมาก ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยชี้ทางสว่างให้แก่โลกสันนิวาสนั้น
นั้น เป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นถูกความกังวลเป็นอันมากพันไว้ ใคร
อื่นนอกจากเราผู้จะช่วยตัดความกังวลให้แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...
โลกสันนิวาสนั้นตกลงไปในเหวใหญ่ ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยจุดโลก
สันนิวาสนั้นให้ขึ้นพ้นจากเหวเป็นไม่มี ... โลกสันนิวาสนั้นเดินทางกันดาร

มาก ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยให้โลกสันนิวาสนั้นข้ามพ้นทางกันดาร
ได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสเดินทางไปในขางสารวัฏใหญ่ ใครอื่น
นอกจากเราผู้จะช่วยให้โลกสันนิวาสนั้นพ้นจากสังขารวัฏได้ เป็นไม่มี...
โลกสันนิวาสกลิ้งเกลือกอยู่ในหล่มใหญ่ ใครอื่นนอกจากเราผู้ช่วย
จุดโลกสันนิวาสนั้นให้พ้นจากหล่มได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสร้อนอยู่
บนเครื่องร้อนเป็นอันมาก ถูกไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ชาติ
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสครอบงำไว้
ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยดับไฟเหล่านั้นให้แก่โลกสันนิวาสนั้นได้
เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสทรมนทรมาย เตือดร้อนเป็นนิตย์ ไม่มีอะไร
ต้านทาน ต้องรับอาชญา ต้องทำตามอาชญา...โลกสันนิวาสถูกผูก
ด้วยเครื่องผูกในวัฏฏะปรากฏอยู่ที่ตะแลงแกง ใครอื่นนอกจากเราผู้จะ
ช่วยโลกสันนิวาสนั้นให้หลุดพ้นได้ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสมีที่พึง
ควรได้รับความกรุณาอย่างยิ่ง ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยต้านทานให้
แก่โลกสันนิวาสนั้น เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสถูกทุกข์เสียบแทงบีบคั้น
มานาน ...โลกสันนิวาสติดใจกระหายอยู่เป็นนิตย์...โลกสันนิวาสเป็น
โลกบอด ไม่มีจักขุ...โลกสันนิวาสมีนัยน์ตาเสื่อมไปไม่มีผู้นำ...โลก
สันนิวาสเล่นไปสู่ทางผิด หลงทางแล้ว ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยพา
โลกสันนิวาสนั้นมาสู่ทางอริยะ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ห้วง
โมหะ. ใครอื่นนอกจากเราผู้จะช่วยจุดโลกสันนิวาสนั้นให้ขึ้นจากห้วง
โมหะ เป็นไม่มี...โลกสันนิวาสถูกทฤษฎี ๒ อย่างกัฏุมรม. ...โลก

สันนิวาสนปฏิบัติพิศด้วยทวาริต ๓ อย่าง...โลกสันนิวาสนเต็มไปด้วยกิเลส
เครื่องประกอบ ถูกกิเลสเครื่องประกอบ ๔ อย่างประกอบไว้...โลก
สันนิวาสนถูกกิเลสผูกไว้ด้วยเครื่องผูก ๔ อย่าง...โลกสันนิวาสนถ่มด้วย
อุปาทาน ๔...โลกสันนิวาสนขึ้นสู่คติ ๕...โลกสันนิวาสนกำหนดอยู่ด้วย
กามคุณ ๕...โลกสันนิวาสนถูกนิเวศน์ ๕ ทับไว้...โลกสันนิวาสนวิเวก
กันอยู่ด้วยมูลเหตุวิเวก ๖ อย่าง...โลกสันนิวาสนกำหนดอยู่ด้วยกอง
ตัณหา ๖...โลกสันนิวาสนถูกทักขณิ ๖ กลุ่มรุมแล้ว...โลกสันนิวาสนชาน
ไปเพราะอนุสัย ๗...โลกสันนิวาสนถูกสังโยชน์ ๗ เกี่ยวคล้องไว้...
โลกสันนิวาสนฟูขึ้นเพราะมานะ ๗...โลกสันนิวาสนเวียนอยู่เพราะโลก
ธรรม ๘...โลกสันนิวาสนเป็นผู้ตั้งลงเพราะมิจฉัตตะ... ๘...โลกสันนิวาสน
ประทุษร้ายกันเพราะบุรุษโทษ ๘...โลกสันนิวาสนมุ่งร้ายกันเพราะ
อาฆาตเวทิต ๙...โลกสันนิวาสนฟองขึ้นเพราะมานะ ๙ อย่าง...โลก
สันนิวาสนกำหนดอยู่เพราะธรรมอันมีตัณหาเป็นมูล ๙...โลกสันนิวาสน
ย้อมเศร้าหมองเพราะกิเลสเวทิต ๑๐...โลกสันนิวาสนมุ่งร้ายกันเพราะ
อาฆาตเวทิต ๑๐...โลกสันนิวาสนประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐...โลก
สันนิวาสนถูกสังโยชน์ ๑๐ เกี่ยวคล้องไว้...โลกสันนิวาสนเป็นผู้ตั้งลง
เพราะมิจฉัตตะ ๑๐...โลกสันนิวาสนประกอบด้วยมิจฉาทักขณิมีเวทิต ๑๐...
โลกสันนิวาสนประกอบด้วยสักกายทักขณิมีเวทิต ๑๐...โลกสันนิวาสนต้อง
เนิ่นช้าเพราะตัณหาเครื่องให้เนิ่นช้า ๑๐๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย

ผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า โลกสันนิวาตถูกทัญญู ๖๒ กลุ่มรวม
จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปให้หมู่มสัตว์ว่า ก็เราแต่เป็นผู้ข้ามได้แล้ว แต่
สัตว์โลกยังข้ามไม่ได้ เราเป็นผู้พ้นไปแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่พ้น
ไป เราทรมานได้แล้ว แต่สัตว์โลกยังทรมานไม่ได้ เราสงบ
แล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่สงบ เราเป็นผู้เบาใจแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่
เบาใจ เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่ดับรอบ ก็เรา
เป็นผู้ข้ามได้แล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกข้ามได้ด้วย เราเป็นผู้พ้นไปแล้ว
จะช่วยให้สัตว์โลกพ้นไปด้วย เราทรมานได้แล้ว จะช่วยให้สัตว์โลก
ทรมานได้ด้วย เราเป็นผู้สงบแล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกสงบด้วย เรา
เป็นผู้เบาใจแล้ว จะช่วยให้สัตว์โลกเบาใจด้วย เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว จะ
ช่วยให้สัตว์โลกดับรอบด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย ผู้ตรัสรู้แล้ว
ทรงพิจารณาเห็นดังนี้ จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่มสัตว์ นี้เป็น
มหากรุณาสมาบัติติญานของพระตถาคต.

๓๑. อรรถกถาพุทธชาตญาณนิตเทศ

[๒๘๕] พึงทราบวินิจฉัยในมหากรุณาญาณนิตเทศดังต่อไปนี้
บทว่า พหุเกหิ อากาเรหิ - ด้วยอาการเป็นอันมาก คือ ด้วยประการ
๘๘ อย่างซึ่งจะกล่าวในบัดนี้

บทว่า **ปัสสนุตานัน** - ทรงพิจารณาเห็นอยู่ คือ ทรงตรวจตราอยู่ ด้วยญาณจักขุและด้วยพุทธจักขุ.

บทว่า **โอกุมติ** - ทรงแผ่ คือ ทรงหยั่งลง ทรงเข้าไป.

บทว่า **อาทิตโต** คือ อันไฟติดโชนแล้ว ด้วยสภาพความเร้าร้อนจากการถูกเบียดเบียนด้วยทุกขลักษณะ. ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวว่า **อาทิตโต** ด้วยสามารถทุกขลักษณะแห่งสังขธรรมทั้งปวง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ยทนิจฺจํ ตํ ทุกขํ- สິงฺคิโม** **เทยฺยํ สິงฺกนฺนํเป็นทุกขํ** และด้วยสามารถทุกขลักษณะครั้งแรก เพราะถูกทุกขบีบคั้น และเพราะพระกรุณาเป็นรากฐาน. จักกล่าวความเป็นของร้อนด้วยราคะเป็นต้นข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อาทิตโต** คือ ร้อนด้วยราคะเป็นต้นนั้นแหละ, ส่วนข้างหน้า ฟังทราบว่าเป็นท่านกล่าวอีกด้วยสามารถการเพ่งเล็งถึงอรรถว่าไม่มีอะไร ๆ อื่นดับความร้อนคือราคะนั้นได้.

บทว่า **โลกสนฺนิวาโส** - โลกสันนิวาส ได้แก่ เบญจขันธ์ชื่อว่า **โลก** ด้วยอรรถว่าสลายไป. ชื่อว่า **สันนิวาส** เพราะเป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจค้นหาและทิวฏฐิ. ที่อาศัยคือโลกนั้นแหละ. ชื่อว่า **โลกสันนิวาส**. แม้หมู่สัตว์ก็ชื่อว่า **โลกสันนิวาส** เพราะ

เป็นที่อาศัยของสัตว์โลก ที่เรียกกันว่า สัตว์ เพราะอาศัยชั้นธสันดานอันเป็นทุกข์. แม้โลกสันนิวาสนั้นก็เป็นไปกับด้วยชั้นเหมือนกัน.

บทว่า **อุยฺยตุโต**-โลกสันนิวาสยกผลแล้ว คือ ทำความพยายาม ทำความอุตสาหะ เพราะชวนชวายเป็นนิจในกิจหลายอย่าง. อธิบายว่า มีความชวนชวายในสรรพกิจทั้งหลาย. หรือประกอบด้วยความพยายาม คือ ชวนชวาย.

บทว่า **ปยาโต**-โลกสันนิวาสเคลื่อนผลแล้ว คือ เริ่มจะไปตายด้วยถึงความไม่มั่นคงดุจแม่น้ำซึ่งเกิดจากภูเขา.

บทว่า **กฺขมฺมคฺคํ ปฏิปนฺโน** โลกสันนิวาสเดินผิดแล้ว คือ เดินทางผิดอย่างเลวร้าย. ส่วนข้างหน้าท่านกล่าวต่างกันด้วยบทต่าง ๆ ว่า **วปฺลปฺกฺขฺนฺโต**-แล่นไปผิดทาง

บทว่า **อุปฺนียติ**-โลกอันชรานำเข้าไป คือ อันชรานำเข้าไปหามรณะ. เพราะท่านกล่าวชราว่า **อายุโน** ตํหาน-ความเสื่อมแห่งอายุ.

บทว่า **อทฺฐโว**-มิได้ยั่งยืน คือไม่มั่นคง ไม่เป็นอย่างนั้นตลอดกาลเพราะไม่ยั่งยืน ฉะนั้น บทว่า **อทฺฐโว** นี้ กล่าวถึงเหตุของบทก่อนว่า **อุปฺนียติ**-อันชรานำเข้าไป. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึง
๑. ต. นิ. ๑๖/๖.

ชราทุกข์พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นชราทุกข์นั้นแล้ว แม้จะไม่มีคามเสื่อมเพราะชรา ก็ออกบวช.

บทว่า **อตาโณ** - โลกไม่มีที่ต้านทาน คือ ไม่มีความสามารถที่จะต้านทาน คือรักษาไว้ได้ อธิบายว่า ไม่มีเครื่องป้องกัน.

บทว่า **อนภิสฺสโร** - ไม่เป็นใหญ่ คือ ไม่มีความสามารถที่จะปลอบใจ เพราะขาดผู้ช่วยเหลือ อธิบายว่า ไม่มีเพื่อน เพราะไม่ เป็นใหญ่ ฉะนั้น บทว่า **อนภิสฺสโร** นี้ เป็นคำกล่าวถึงเหตุของ บทก่อนว่า **อตาโณ**. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงทุกข์เกิดจากความพลัดพรากจากของที่รัก พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นทุกข์เกิดจากความพลัดพรากจากของที่รักนั้น แม้จะยังไม่มีการเสื่อมจากญาติ ก็ออกบวช.

บทว่า **อสุสโก** - ไม่มีอะไรเป็นของตน คือ ไม่มีสิ่งของเป็นของตน.

บทว่า **สพฺพํ ปหาย คมนียํ** - จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป คือ สัตว์โลกจำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงที่กำหนดว่าเป็นสิ่งของของตนไป. เพราะ จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป, ฉะนั้น บทนี้เป็นบทกล่าวถึงเหตุของบทก่อน ว่า **อสุสโก**. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงมรณทุกข์พร้อมด้วยเหตุ. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นมรณทุกข์นั้นแล้ว แม้จะยังไม่มีความเสื่อม

จากโกะกะก็ออกบวช. ในที่อื่นท่านกล่าวว่า **กมุขสุตกา** **มาณว** **สตฺตา-**
ดูก่อน **มาณพ** สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน. ส่วนในที่นี้ และใน
รัฐपालสูตร ท่านกล่าวว่า **อสุตโก** **โลโก**^๑ - โลกไม่เป็นของตน
หากถามว่า บทนั้นดูอย่างไร? ตอบว่า ท่านกล่าวว่า **อสุตโก** - ไม่
เป็นของตน หมายถึงละไป. ส่วนกรรมไม่ละไป. เพราะฉะนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า **กมุขสุตกา** - สัตว์มีกรรมเป็นของตน. อนึ่ง ในรัฐपाल-
สูตรนั้นแหละ ท่านกล่าวบทนี้ไว้อย่างนี้ว่า **ตุว** **ปน** **ยถากมุข**
คมิสฺสุตตี^๒ - ท่านจักไปตามกรรม.

บทว่า **อุโน** - โลกพร่อง คือ ไม่มีเต็ม.

บทว่า **อติตุโต** - โลกไม่รู้จักอิม คือ ไม่พอใจด้วยปรารถนา
ยิ่ง ๆ ขึ้น. บทนี้เป็นบทกล่าวถึงเหตุแห่งความพร่อง.

บทว่า **ตณฺหาทาโส** - เป็นทาสแห่งตัณหา คือ เป็นทาสแห่ง
ตัณหา เพราะเป็นไปในอำนาจของตัณหา. บทนี้เป็นคำกล่าวถึงเหตุ
แห่งความไม่อิ่ม. ด้วยบทนี้ ท่านกล่าวถึงพยาธิทุกข์ พร้อมด้วยเหตุ
ด้วยอ้างถึงโรค คือความอยาก. วิญญูชนทั้งหลาย ครั้นเห็นพยาธิทุกข์
นั้นแล้ว แม้จะยังไม่มีความเสื่อมจากพยาธิก็ออกบวช.

บทว่า **อตายโน** - โลกสันนิวาสนไม่มีที่ต้านทาน คือ ไม่มีการ
ป้องกัน เพราะไม่มีที่ต้านทานแม้จากมูลเป็นต้น หรือไม่พึงได้ความ
ปลอดภัย.

๑. ม. อุ. ๑๔/๕๘๑. ๒. ม. ม. ๑๓/๔๔๖. ๓. ม. ม. ๑๓/๔๔๕.

บทว่า **อเลโณ** - โลกสันนิวาสนิมมีที่เร้น คือ ไม่มีที่ลับเพื่อจะเกี่ยวข้อง คืออาศัยอยู่ได้ และไม่ทำกิจคือความเร้น แม้ของผู้ที่ติดแน่น.

บทว่า **อสรโณ** - โลกสันนิวาสนิมมีที่ฟุ้ง คือ ไม่นำภัยของผู้อาศัยออกไป ไม่ทำให้หมกภัย.

บทว่า **อสรณัญญโต** - โลกสันนิวาสนิมเป็นที่ฟุ้งของใคร อธิบายว่า ชื่อว่า **อสรโณ** เพราะไม่มีการเกิดในเมืองของตน. ชื่อว่า **อสรณัญญโต** เพราะไม่เป็นที่ฟุ้งได้ตลอดกาลที่เกิดนั่นเอง.

บทว่า **อุทฺธโต** - โลกฟุ้งซ่าน คือ โลกมีความพร้อมด้วยอกุศล เพราะเกิดความฟุ้งซ่านในอกุศลทั้งปวง และเพราะมากไปด้วยอกุศลเกิดในสันดานสัตว์ ชื่อว่า ฟุ้งซ่าน ด้วยอุทฺธจะนั้น.

บทว่า **ออุปสนฺโต** - โลกไม่สงบ คือ ไม่สงบ เพราะประกอบด้วยอุทฺธจะอันมีลักษณะไม่สงบ เปรียบเหมือนมฤคหฺมุนเควฺง. บทว่า **โลโก** มาแล้ว ในฐานะ ๔ มีอาทิว่า **อุปนียติ โลก** และในฐานะ ๕ ว่า **อุทฺธโต โลก**, มาแล้ว ในบทที่เหลือว่า **โลกสนฺนิวาโส**. แม้ในบททั้งสองนั้น ก็เป็นโลกอย่างเดียวกัน.

บทว่า **สสฺสุโล** - โลกสันนิวาสนิมมีลูกศร คือ เป็นไปกับด้วยลูกศรมีระคะเป็นต้น ที่ชื่อว่า **ลูกศร** เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเจาะเข้าไปในภายใน และเพราะนำออกยาก.

บทว่า วิทุโธ - ถูกถูกรเสียบแทงแล้ว คือ มฤตเป็นต้น
บางครั้งถูกผู้อื่นแทง, แต่โลกคือหมู่มสัตว์นี้ ตนเองเท่านั้นถูกแทงตลอด
เวลา.

บทว่า ปุตุสสุเลหิ - ถูกกรจำนวนมาก คือ ถูกถูกร ๗ ถูก
ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ถูกร ๗ ถูก คือ ถูกรคือราคะ ๑ ถูกรคือโทสะ ๑
ถูกรคือโมหะ ๑ ถูกรคือมานะ ๑ ถูกรคือทิฏฐิ ๑ ถูกรคือกิเลส ๑
ถูกรคือทุจริต ๑.

บทว่า ตสุส คือ ของโลกสันนิวาสนั้น.

บทว่า สุลลัน อุตฺตา - ผู้จะถอนถูกรทั้งหลาย คือ บุคคล
ผู้จะถอนถูกรเหล่านั้นจากสันดานสัตว์.

บทว่า อญฺจตุร มยา คือ เว้นเรา. สวากเหล่าใด ของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าถอนถูกรได้, เพราะสวากเหล่านั้น ถอนได้ตาม
คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเอง จึงชื่อว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
เท่านั้นถอนได้.

บทว่า อวิชฺชนุชาการาวโร - โลกสันนิวาสนี้มีความมืดคือ คือ
อวิชชาปิดกั้นไว้ ชื่อว่า ความมืดคืออวิชชา เพราะอวิชชานั้นแหละ
ทำ ความมืดด้วยปกปิดความเห็นสภาวะธรรม, อวิชชานั้นแหละ
ชื่อว่า ความมืดคืออวิชชา ปิดกั้นไว้ เพราะมีเครื่องปกปิดด้วย
ห้ามการหยั่งลงสู่ภาวะธรรม.

บทว่า **กิเลสปลงฺขรปฺกฺขิตฺโต** - ถูกใส่เข้าไปยังกรงกิเลส คือ
ชื่อว่า **กรงกิเลส** เพราะกิเลสสนั่นแหละเป็นกรง ด้วยปิดการเข้า
ถึงกุศล, ถูกใส่ คือ ให้ออกไปในกรงกิเลส อันมีอวิชาเป็นแดนเกิด.

บทว่า **อาโลกํ ทสฺเสตา** - จะแสดงเป็นแสงสว่าง คือ มีปกติ
เห็นแสงสว่าง คือปัญญา ชื่อว่า จะแสดงการเห็นแสงสว่าง ด้วยปัญญา

บทว่า **อวิชาคโต** - โลกสันนิวาสดกอยู่ในอำนาจอวิชา คือ
เข้าไปสู่อวิชา, มิใช่เพียงปิดกั้นด้วยอวิชาอย่างเดียว, ที่แท้เข้าไป
ภายในฝักของอวิชา ครอบงำในทีรกษัญ. เพราะเหตุนี้ จึงแปลกจาก
บทก่อน.

บทว่า **อณฺฑทฺฏโต** คือ เกิดในฟองเหมือนอย่างว่า สัตว์
บางพวกเกิดในฟอง ท่านเรียกว่า **อณฺฑทฺฏตา** ฉนฺได. โลกนี้ ท่าน
เรียกว่า อณฺฑทฺฏโต เพราะเกิดในฟองและฝัก ของอวิชา

บทว่า **ปริโยนทฺโธ** - อันอวิชาหุ้มห่อไว้ คือ ถูกหุ้มห่อ
ผูกพันไว้ด้วยฟองและฝัก คือ อวิชาโดยรอบ.

บทว่า **ตณฺฑตาภูสาโต** คือ ยุ่งคจเส้นด้าย เหมือนอย่างว่า
เส้นด้ายของช่างหูกเก็บไว้ไม่ดีถูกหนูกัด ย่อมยุ่งเหยิงในที่นั้น ๆ เป็น
การยากที่จะตีราคาให้สมค่า หรือสมราคาว่า นี้ มีราคาเท่านี้ มีค่า
เท่านี้ ฉนฺได. สัตว์ทั้งหลายก็ฉนนั้น เป็นผู้พลาดพลั้ง ยุ่งยากวุ่นวาย
ในปัจฉยการ ย่อมไม่อาจทำปัจฉยการให้ตรงได้. ช่างหูกผู้ตั้งอยู่ใน
ความชำนาญเฉพาะตน ก็สามารถทำเส้นด้ายให้ตรงได้. แต่สัตว์อื่น

เว้นพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สามารถจะทำปัจจัยการให้ตรงได้ โดย
ธรรมดาของตนย่อมไม่มี. อนึ่ง เหมือนอย่างว่า เส้นด้ายที่ยุ่งช่างหูก
เอาไปคลุกน้ำข้าวแล้วขยาก็จะเกิดติดเนื่องกัน และพันกันเป็นปม ฉนั้น
ใด. โลกนี้ ก็ฉนั้นนั่น ครั้นพลาดในปัจจัยทั้งหลาย ไม่อาจทำปัจจัย
ทูลหลายให้ตรงได้ ย่อมเกิดคำพันเป็นปมด้วยอำนาจทิวฐิติ ๖๒. สัตว์
บาลจำพวกเหล่าใดอาศัยทิวฐิติทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นไม่อาจทำปัจจัยให้
ตรงได้.

บทว่า **กุลาคุณุจิกขาโต** - พันกันเป็นกลุ่มก้อน คือ เป็นคจ
กลุ่มก้อน. ด้ายคลุกน้ำข้าวของช่างหูก ท่านกล่าวว่า เป็นกลุ่มก้อน.
อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า รั้งนก ชื่อว่า กุลา ความยุ่งยากแม้ทั้งสองนั้น
ยากที่จะทำค่าหรือราคาให้เท่ากันได้.

บทว่า **มฺนุชฺสปุพฺพญฺโต** - นุ่งนังคังหญาปล้องและหญ้ามุง
กระต่าย คือ เป็นคจหญาปล้องและหญ้ามุงกระต่าย เกิดเป็นเช่นกับ
หญาปล้องและหญ้ามุงกระต่าย. ทูบหญาเหล่านั้นทำเชือก ในเวลา
เชือกขาดถือเอาเชือกที่ตกไปในที่ใดที่หนึ่งแล้ว ยากที่จะตีราคาหญา
เหล่านั้นให้มีค่าหรือมีราคาเหมาะสมว่า นี้ มีค่าเท่านี้ มีราคาเท่านี้.
ช่างตั้งอยู่ในความเป็นผู้ชำนาญเฉพาะตน ก็พึงสามารถทำให้หญ้านั้น
ตรงได้. แต่สัตว์อื่นเว้นพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า สามารถจะทำปัจจัยการ
ให้ตรงได้ตามธรรมดาของตนย่อมไม่มี ฉนั้นใด. โลกนี้ ก็ฉนั้นนั่น ไม่

สามารถจะทำปัจจัยการให้ตรงได้ เกิดเป็นเครื่องร้อยรัดด้วยอำนาจ
ทิวฐิ ๖๒ ย่อมไม่พ่นอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสารไปได้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อปาโย ได้แก่ นรก กำเนิดเคียรฉาน
เปตติวิสัย อสุรกาย. ทั้งหมดนั้น ท่านเรียกว่า **อบาย** เพราะไม่มี
ความเจริญ คือ ความรู้.

อนึ่ง ชื่อว่า **ทุกติ** เพราะเป็นทางไปของทุกข์.

ชื่อว่า **วินิบาต** เพราะความสุขตกไปจากกาย. ส่วนสงสาร
นอกนี้ ท่านกล่าวว่า

ขุธานนฺจ ปฏิปาณฺธิ ธาตุอายตนาณ จ
อพฺโพจนฺนิมฺมํ วตฺตมาณํ สํสારํ ปวฺจจติ.

ลำดับแห่งขั้นธ ธาตุ อายตนะ ยังไม่

ขาดสาย ยังเป็นไม่อยู่ ท่านเรียก สงสาร ดังนี้.

ไม่ล่วงเลยสงสารนั้นแม้ทั้งหมดไปได้. ที่แท้เมื่อยังถือจติและปฏิสนธิ
บ่อย ๆ อย่างนี้ คือ จากจติถือเอาปฏิสนธิ จากปฏิสนธิถือเอาจติ ย่อม
หมุนเวียนในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ใน
สัตตาวาส ๘ คุจเรือที่ถูกลมพัดไปในมหาสมุทร และคุจโคที่ถูกเทียม
ด้วยยนต์ ฉะนั้น.

บทว่า **อวิชชาวิสโทสสลิตฺตุโต** - โลกสันนิวาสถูกอวิชา
มีโทษเป็นพิษแทงติดอยู่ ชื่อว่าอวิชามีโทษ เพราะวิชานั้นแหละ

เป็นโทษ เพราะยังชีวิตที่เป็นกุศลให้พินาศไปด้วยความเกิดแห่งอกุศล.
พินคืออวิชชานั้นแหละ. ชื่อว่า **อวิชชามีโทษเป็นพิน** เพราะประทุษ
ร้ายสันดาน. ชื่อว่า **อวิชชามีโทษเป็นพินแทงติดอยู่** เพราะติดทา
ไว้ด้วยอนุสัยกิเลส ปริยฐานกิเลสและทุจริตนั้นอย่างแรง.

บทว่า **กิเลสกลลิวโต - มีกิเลสเป็นโทษ** ชื่อว่า **กิเลสกลลิว**
เพราะกิเลสมีอวิชาเป็นต้น เป็นมูล เป็นกลละ คือเปือกตม เพราะ
อรรถว่างม. ชื่อว่า **กิเลสกลลิว** เพราะมีกิเลสนั้นเป็นดังเปือกตม.
เป็นอย่างนั้น.

บทว่า **ราคโทสมหขญาชฎิวโต - โลกสันนิวาสรกชฎิว** ด้วย
ราคะ โทสะ โมหะ คือ ราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นโลภะ ปฏิมะ
และอวิชา ชื่อ **ชฎิว** เพราะเกิดบ่อยๆ ทั้งเบื้องล่างเบื้องบนใน
อารมณ์มีรูปเป็นต้น คุจรกชฎิว กล่าวคือ ข่ายกิ่งพุ่มไม้ไผ่เป็นต้น โดย
สภาพที่เกี่ยวข้องกัน. รกชฎิวด้วยความรัก คือ ราคะ โทสะ และ
โมहनัน. อธิบายว่า โลกนี้ รกชฎิว คือ ผูก ร้อยรัด ด้วยความ
รกรันเหมือนไม้ไผ่เป็นต้น รกด้วยความรักของไม้ไผ่เป็นต้น.

บทว่า **ชฎิว วิชาฎิตา - สะสาวรกชฎิว** คือ สะสาว ตัด ทำลาย
รกชฎิวนี้ สะสาวโลกอันเป็นไตรธาตุ แล้วตั้งอยู่อย่างนี้ได้.

บทว่า **ตณฺหาสงฺฆาฏปฏิมุกโก - โลกสันนิวาฏุกองตัณหา**
สวมไว้ ชื่อว่า **กองตัณหา** เพราะตัณหานั้นและยังไม่ขาดสาย

ยังเป็นไปแล้ว ชื่อว่า กง เพราะยังสืบต่ออยู่. ชื่อว่า กงตัณฑหา
สวมไว้ เพราะสวมเข้าไปภายใน ในกงตัณฑหานั้น.

บทว่า ตณฺหาชาเลน โอตฺถโณ - โลกสันนิวาสุกขายตัณฑหา
ครอบไว้ ชื่อว่า ขายตัณฑหา เพราะตัณฑหานั้นแหละเป็นขาย โดย
ร้อยรัดไว้ตามนัยดังกล่าวแล้ว ในก่อน. โลกสันนิวาสุกขาย คือ ตัณฑหา
ครอบปิดพันไว้โดยรอบ.

บทว่า ตณฺหาโสเทน วุฑฺหติ - โลกสันนิวาสุกกระแสดัณฑหา
พัดไป ชื่อว่า กระแสดัณฑหา เพราะตัณฑหานั้นแหละเป็นกระแส โดย
คร่าไปในสงสาร, โลกสันนิวาสุกกระแสดัณฑหานั้นพัดไป คือ คร่าไป.

บทว่า ตณฺหาสญฺโฆชนน สญฺญตุโต - โลกสันนิวาสุก
ตัณฑหาเป็นเครื่องคล้อง คล้องไว้ ชื่อว่า ตัณฑหาเป็นเครื่องคล้อง เพราะ
ตัณฑหานั้นแหละเป็นเครื่องคล้อง เพราะคล้อง คือ ผูกสัตว์โลกไว้ใน
วัฏฏะ. โลกสันนิวาสุกตัณฑหาเป็นเครื่องคล้องนั้น คล้องไว้ คือ ผูกไว้.

บทว่า ตณฺหานุสเยน อนุสโณ - โลกสันนิวาสุชานไปเพราะ
ตัณฑหานุสัย ชื่อว่า ตัณฑหานุสัย เพราะตัณฑหานั้นแหละเป็นอนุสัย
โดยนอนเนื่องในสันดาน. โลกสันนิวาสุชานไป ตามไป ไปอย่าง
แรง ด้วยตัณฑหานุสัยนั้น.

บทว่า ตณฺหาสนฺตฺตาเปน สนฺตฺตปฺปติ - โลกสันนิวาสุเคือคร็อน
ด้วยความเคือคร็อนเพราะตัณฑหา ชื่อว่า เคือคร็อน เพราะตัณฑหานั้น

แหละ ยังโลกให้เดือดร้อน ในกาลเป็นไป และในกาลแห่งผล. โลก
สันนิวาสเดือดร้อน ด้วยความเดือดร้อน เพราะตัณหานั่น.

บทว่า **ตณฺหาปริพาหน** **ปริทฺยหติ** - โลกสันนิวาสเร่าร้อน
ด้วยความเร่าร้อนเพราะตัณหา ชื่อว่า เร่าร้อนเพราะตัณหา เพราะ
ตัณหานั่นแหละ มีกำลังเร่าร้อนมาก ด้วยความเร่าร้อนในกาลเป็นไป
และในกาลแห่งผลโดยรอบ. โลกสันนิวาสเร่าร้อน ด้วยความเร่าร้อน
เพราะตัณหานั่นโดยรอบ.

พึงประกอบบทมี **ทิจฺจิสฺสงฺฆาฏาทโย** - กองทิจฺจิสฺสงฺฆาฏาทโย เป็น ไว้ด้วย
บทตัณหานี้แหละ.

บทว่า **อนฺนุคโต** - โลกสันนิวาสไปตามชาติ คือ เข้าไป

บทว่า **อนฺนุสฺสฺสฺส** - โลกสันนิวาสชมชานไปเพราะชรา คือ เล่นไป

บทว่า **อภิกฺขโต** - โลกสันนิวาสถูกพยาธิตรอบงำ คือ ถูกบีบคั้น.

บทว่า **อภิตโต** - โลกสันนิวาสถูกมรณะห้าหั้น คือ ถูกกำจัด
ถูกทำลายอย่างหนักเฉพาะหน้า.

บทว่า **ทฺกุเข ปติจฺจุจฺจโต** - โลกสันนิวาสตั้งอยู่ในกองทุกข์ คือ
ตั้งอยู่อาศัยชั้นปรัชญจกอันเป็นทุกข์ ด้วยเข้าใจผิดว่าเป็นสุข.

บทว่า **ตณฺหาหย อฺทฺทฺทิตโต** - โลกสันนิวาสถูกตัณหามัดไว้ คือ
ถูกตัณหาบุงกรุก. ด้วยว่าจักมถูกร้อยไว้ด้วยเชือกคือตัณหา แล้วมัดไว้
ที่หลัก คือ รูป. หูเป็นต้นถูกร้อยไว้ด้วยเชือกคือตัณหา แล้วมัดไว้

ที่หลัก คือเสียงเป็นต้น. แม้โลกมีความพร้อมด้วยต้นหานั้น ก็ชื่อว่า ถูกมัดไว้นั้นแหละ.

บทว่า **ชราปากการปริกขิตโต** - โลกสันนิวาสถูกกำแพง คือ ชราล้อมไว้ คือ ถูกชราอันเป็นกำแพงล้อมไว้หนีไปไม่ได้.

บทว่า **มจฺจุปาเสณ ปริกขิตโต** - โลกสันนิวาสถูกบ่วงมัจจุ คล้องไว้ ชื่อว่า ถูกมรณะอันเป็นบ่วงเพราะแก้ได้ยาก คล้องไว้.

บทว่า **มทาพฺนุชฺชนพฺทฺโธ** - โลกสันนิวาสถูกผูกไว้ด้วยเครื่องผูก เป็นอันมาก คือ ถูกผูกด้วยเครื่องผูกใหญ่เพราะแน่น และเพราะตัด ยาก.

บทว่า **ราคพฺนุชฺชน** - ด้วยเครื่องผูกคือราคะ ชื่อว่า **ราค- พฺนุชฺชน** เพราะราคะนั้นแหละ ผูกไว้ไม่ให้เคลื่อนไหวไปจากสงสารได้. ด้วยเครื่องผูกคือราคะนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **กิเลสพฺนุชฺชน** คือ ด้วยเครื่องผูกคือกิเลสที่เหลือ ดังที่ได้กล่าวแล้ว.

บทว่า **ทฺวจฺจิตพฺนุชฺชน** คือ ด้วยเครื่องผูกคือทฺวจฺจิต ๗ อย่าง ส่วนสุจริตเป็นเหตุแห่งการพ้นเครื่องผูก และเป็นเครื่องพ้นจากเครื่อง ผูก มีอยู่. เพราะฉะนั้น ไม่ควรถือเอาสุจริตนั้น.

บทว่า **พฺนุชฺชน โมเจตา-แก์เครื่องผูกให้** คือ แก์เครื่องผูก ให้แก่โลกสันนิวาสนั้น. ปาฐะว่า **พฺนุชฺชนา โมเจตา** บ้าง. ความว่า

แก้โลกสันนิวาสนั้นจากเครื่องผูก.

บทว่า มหาสมุพาสปฏิบัติปฺนุโน - โลกสันนิวาสดินทางไปแคบมาก คือ เดินไปสู่ที่รก คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ กิเลส และทุจริต อันได้แก่ที่แคบมาก ด้วยการเบียดเบียนการเดินทางของกุศล.

บทว่า โอภาลํ ทสฺเสตา-ซีทางสว่างให้ คือ ให้แสงสว่าง คือ สมาธิและปัญญาอันเป็นโลกียะ โลกุตตระ.

บทว่า มหาปฺลิโพเชน ปฺลิพฺพุโ - โลกสันนิวาสดูกความกังวลเป็นอันมากพัวพันไว้ คือ ถูกเครื่องกั้นใหญ่ปกปิดไว้. หรือฉาบไว้ด้วยเครื่องฉาบใหญ่.

อนึ่ง บทว่า ปฺลิโพโ คือ ความกังวล ๗ อย่าง มีรากะ เป็นต้น. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ความกังวล คือ ตัณหาและทิฏฐิ. บทว่า ปฺลิโพธึ เจเตตา คือ ตัดความกังวลนั้น. บทว่า มหาปฺปาเต- ในแหวนใหญ่ ได้แก่ ในหวนคือคติ ๕. หรือในหวน คือ ชาติ ชรา และมรณะ. ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ปฺปาตะเพราะขึ้นได้ยาก. บทว่า ปฺปตา อุตฺตตา คือ ขึ้นพ้นจากหวนนั้น.

บทว่า มหากนฺตารปฏิบัติปฺนุโน - โลกสันนิวาสดินทางกัณดารมาก คือ ดินทางกัณดาร เพราะชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส. ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า กัณดาร

เพราะก้าวให้พ้นไปได้ยาก. ช่วยให้มีข้ามพ้นทางกัณดารนั้น. ปาฐะว่า
กนุตารา ตเรตา บ้าง.

บทว่า มหาสสาริปปฏิปนุโน - โลกสันนิวาสดินทางไปสู่
สังสารวัฏใหญ่ คือ เดินทางไปสู่ชั้นธันดานที่ยังไม่ขาด. บทว่า สสารา
โมเจตา คือ ช่วยให้พ้นจากสังสารวัฏ. ปาฐะว่า สสาริ โมเจตา
บ้าง. บทว่า มหาวิหุคฺเค - ในหล่มใหญ่ ได้แก่ ในหล่ม คือ สังสาร
วัฏ. สังสารวัฏนั้นแหละ ชื่อว่า หล่ม เพราะออกไปได้ยาก. บทว่า
สมุปริวตฺตติ - กลิ้งเกลือก คือ กลับไปมาหนักขึ้น. บทว่า มหา-
ปลุเลเป - ในเปือกตม คือ กามใหญ่. กามชื่อว่า เปือกตมเพราะทำ
ให้จม. บทว่า ปลิปนุโน คือ ดิด. ปาฐะว่า มหาปลุเลเปปลิปนุโน
บ้าง คือ ดิดในเปือกตมใหญ่. บทว่า อพฺภาหโต - ครอบงำ คือ
ถูกอันตรายทั้งปวงครอบงำ. บทว่า รากคฺคินา คือ รากะเป็นต้น
ชื่อว่า อคฺคิ เพราะอรรถว่าเผาผลาญ. ด้วยไฟคือรากะเป็นต้นนั้น. แม้ใน
บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า อุณฺหิตโก - โลกสันนิวาสดุรณฺหาราย คือ ถูกจับนำไป.
อธิบายว่า ถูกชาติจับแล้วนำไปเพื่ออันตราย มีชราเป็นต้น. พึงเห็นว่า
ก อักษรในบทนี้ เพื่อเสริมความ. บทว่า หญฺลติ นิจฺจมตาโณ-
เดือคร้อนเป็นนิจ ไม่มีอะไรต้านทาน คือ ไม่มีผู้ต้านทาน ถูกบีบคั้น
เป็นนิจ. บทว่า ปตฺตทณฺโฑ - ต้องรับอาชญา คือ ได้รับอาชญาจาก
พระราชาเป็นต้น. บทว่า ตกฺกาโร - ต้องทำตามอาชญา คือ โจร.

บทว่า **วชฺชพฺพชนพฺพโช** คือโลกสันนิวาตถูกผูกด้วยเครื่องผูก คือ โทษมีราคาเป็นต้น. บทว่า **อาฆาตณปจฺจุปฺภุจฺโติ** - ปรากฏอยู่ที่ ตะแลงแกง คือ เข้าไปปรากฏยังที่ผูก คือมรณะ. บทว่า **โกจิ พฺพชน โมเจตา** - ใครจะช่วยให้หลุดพ้นได้. ปาฐะว่า ใครจะช่วยให้พ้นจาก เครื่องผูกได้ก็มี. บทว่า **อนาโถ** - โลกสันนิวาตไม่มีที่พึ่ง ชื่อว่า **อนาโถ** เพราะไม่มีที่พึ่ง คืออิสระ. หรือที่พึ่งอันเป็นอิสระด้วยตนเองไม่มี. บทว่า **ปรมการุญฺณปฺปตฺโต** - ควรได้รับความกรุณาอย่างยิ่ง คือ ถึงความควร สงสารอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงพอในการห้ามชราเป็นต้น. บทว่า **ตายนตา** - จะเป็นผู้ช่วยด้านทาน คือ ค้ำกัน. ปาฐะว่า **ตายนตา** ดีกว่า.

บทว่า **ทุกฺขาทิคุนฺโน** - โลกสันนิวาตถูกทุกข์เสียบแทง คือ ถูกทุกข์ไม่น้อย มีชาติทุกข์เป็นต้นเสียบแทง เบียดเบียน ห้วนไหว ยิ่ง. บทว่า **จิรฺรตฺตฺปิพฺโติ** - ถูกทุกข์บีบบั่นมานาน คือ ถูกทุกข์ เบียดเบียนเสียดสีมาตลอดกาลนาน.

บทว่า **คฺริโถ** - โลกสันนิวาตติดใจ คือ อยากด้วยความติดใจ หรือผูกด้วยเครื่องผูก คืออภิชฌาภายคันถะ. บทว่า **นิจฺฉํ ปิปาสิโถ** - กระจายอยู่เป็นนิจ คือ อยาก กระจาย เพื่อจะดื่ม เพื่อจะบริโภค ความกระหายนั้นแหละ คือค้นหา. ความกระหายไม่มีระหว่าง ชื่อว่า ความกระหาย คือค้นหา.

บทว่า **อนฺโช** - โลกสันนิวาตเป็นโลกบอด ชื่อว่า บอด เพราะ ไม่มีปัญญาที่ชื่อว่าเป็นจักษุเพราะอรรถว่าเห็น. ปัญญานั้นแหละ ย่อม

เห็นสภาวะธรรม. บทว่า **อจกขุโก** - ไม่มีจักขุ ความเป็นผู้บอดนั้น ไม่มีในภายหลัง. ความเป็นผู้บอดนั้นนั่นเอง คือ เป็นผู้มีตาเหมือนไม่มีตาย่อมมีตามปกตินั้นแหละ.

บทว่า **หตเนตุโต** - โลกสันนิวาสมิตาเสื่อม ชื่อว่า มีตาเสื่อม เพราะไม่มีปัญญา ที่เรียกว่า เนตร เพราะมีสภาพนำไป. ท่านเรียกว่า เนตร เพราะนำอรรถภาพให้เห็นที่เสมอและไม่เสมอ. นำไปสู่ทางดี และไม่มีด้วยปัญญา. พระสารีบุตรเถระ เมื่อจะแสดงถึงความไม่มีเนตรของผู้นั้น เพราะตาเสื่อม จึงกล่าว **อปริณายโก** ไม่มีผู้นำ. อธิบายว่า มีตาเหมือนไม่มี. ท่านอธิบายว่า ไม่มีผู้อื่นจะนำเขาไปได้.

บทว่า **วิปลกขนุโต** - โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ทางผิด ชื่อว่า ทางผิด เพราะทางผิดหรือทางไม่เรียบ. ชื่อว่า เล่นไปสู่ทางผิด เพราะเล่นไป คือ เข้าไป เดินไปผิดทาง. อธิบายว่า เดินไปสู่มิจฉาทิฎฐิ คือ ทางผิด.

บทว่า **อณฺขสาปรทุโร** - หลงทางแล้ว คือ หลง พลาดในทาง คือ ทางตรง อันได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา.

บทว่า **อริยปลั อานตา** - มาสู่ทางอริยะ คือ นำเข้าไปให้ถึงอัญจังกิกรมรรค อันเป็นอริยะ.

บทว่า **มโหมปฺกขนุโต** - โลกสันนิวาสเล่นไปสู่ห้วงโมหะ ชื่อว่า **โธมา** เพราะยังสัตว์ผู้มีกิเลสให้จมลงในวัฏฏะ. ชื่อว่า **มโหม**

เพราะโอฆะใหญ่กว่าโอฆะปกติ. โอฆะเหล่านั้น มี ๔ อย่าง คือ กา-
โมฆะ ๑ ภโวฆะ ๑ ทิฏฐิโฆฆะ ๑ อวิชโฆฆะ ๑. ชื่อว่า มโหฆปัก-
ขันโต เพราะและเข้าไปสู่อโอฆะใหญ่เหล่านั้น. หรือว่า แล่นไปสู่โอฆะ
ใหญ่ คือ สังสารวัฏ.

บัดนี้ ฟังทราบนัยที่แปลกจากนัยหนึ่ง. ในบทเหล่านั้น บทว่า
ทวิหิ ทิฏฐิคเตหิ - ถูกทิฏฐิ ๒ คือ ถูกสัตสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ
กลุ่มรวม.

ทิฏฐิคตะ ในบทนั้น คือทิฏฐินั่นเอง คุจบทมีอาทิวา คุถคคั
มุคคคคั - คุถมุตร. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทิฏฐิคคั เพราะเพียงไป
ด้วยทิฏฐิ เพราะไม่มีสิ่งที่ควรไป. ความเห็นนี้เป็นไปในทิฏฐิทั้งหลาย
ชื่อว่า ทิฏฐิคคั เพราะทิฏฐิ ๖๒ หยั่งลงในภายในบ้าง. จริงอยู่ ทิฏฐิ ๖๒
และทิฏฐิ ๖๓ ก็เป็นทิฏฐิ ๒ นั่นเอง คือ สัตสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ.
เพราะฉะนั้น เมื่อจะทำทิฏฐิทั้งหมดโดยย่อไว้ภายใน ท่านจึงกล่าว
ทวิหิ ทิฏฐิคเตหิ. บทว่า ปริยญฺจโตะ - ถูกทิฏฐิ ๒ กลุ่มรวม คือ
ถึงความกลุ่มรวม ถึงความปรากฏ. อธิบายว่า ถึงความยึดอาจาระอัน
เป็นกุศล โดยไม่ให้เกิดขึ้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มีอาทิวา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์

บางพวก ถูกทิฏฐิ ๒ กลุ่มรวม ย่อมติดอยู่ บาง

พวกย่อมแล่นไป ผู้มีจักขุยอมเห็น.^๑

๑. อ. ง. นวก. ๒๓/๒๑๕. ๒. พ. อิติ. ๒๕/๒๒๗.

บทว่า **ตีหิ ทูจฺจริเตหิ** คือ ด้วยกายทุจฺจริต ๓ วจีทุจฺจริต ๔ และมโนทุจฺจริต ๓.

บทว่า **วิปฺปญฺจนุโน** - โลกสันนิวาสนปฏิบัติผิด ได้แก่ ปฏิบัติผิด คือ ปฏิบัติน่าเกลียด ชื่อว่า มิจฉาปฏิบัติ. บทว่า **โยเคหิ ยุตฺโต-** โลกสันนิวาสนประกอบด้วยกิเลสเครื่องประกอบ ชื่อว่า โยคะ เพราะ อรรถว่าประกอบไว้ในวัฏฏะ. หรือ ชื่อว่า โยคะ ด้วยอรรถดังนี้คือ ประกอบเปี่ยมด้วยโยคะเหล่านั้น.

บทว่า **จตุโยคโยชิต** - โลกสันนิวาสนุกกิเลสเครื่องประกอบ ๔ อย่างประกอบไว้ คือ ประกอบไว้ในวัฏฏะ ด้วยโยคะ ๔ เหล่านี้ คือ กามโยคะ ๑ ภวโยคะ ๑ ทิฏฐิโยคะ ๑ อวิชชาโยคะ ๑. คุจโค ถูกผูกไว้ที่เกี่ยว. ราคะประกอบด้วยกามคุณ ๕ ชื่อว่า กามราคะ ฉันทราคะในรูปภพและอรุภพ ความใคร่ในฉันท, ราคะสหรัคตด้วย สัสสตทิฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจภพ ชื่อว่า ภวราคะ. ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ. ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ชื่อว่า อวิชชาโยคะ. โหมะ ๔ เหล่านี้มีกำลังกล้า, โยคะ ๔ มีกำลังอ่อน.

บทว่า **จตุหิ คนฺเถหิ** - กิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ อย่าง ชื่อว่า คันถะ เพราะร้อย คือผูกผู้มีกิเลสไว้ในวัฏฏะด้วยจติและปฏิสนธิ. คันถะมี ๔ อย่าง คือ อภิขฌากายคันถะ ๑ พยาปาทกายคันถะ ๑ สีลพทปรามาสกายคันถะ ๑ อิทังส์จจาภินิเวสกายคันถะ คือการ ยึดถือสิ่งนี้เป็นสัจจะ ๑.

ชื่อว่า **อภิขุณา** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเฟ่งเล็ง. หรือเฟ่งเล็งด้วยตนเอง. หรือเป็นเพียงความเฟ่งเล็งเท่านั้น. ได้แก่ โลกะนั้นเอง
ชื่อว่า **กายคันถะ** เพราะอรรถว่าร้อยนามกาย คือ ผูกไว้ในวัฏฏะด้วยจตุติและปฏิสนธิ. ชื่อว่า **พยาปาทะ** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเบียดเบียนปองร้ายให้ถึงความพินาศ. หรือยังความสุขอันเป็นประโยชน์แก่ความประพฤติวินัย และรูปสมบัติเป็นต้นให้ถึงความพินาศ.

การยึดมั่นเชื่อถือ ว่า ความบริสุทธิ์มีด้วยศีล พรต หรือศีล และพรตของสมณพราหมณ์ภายนอก มีด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **สีลพัทตปรามาส**.

ชื่อว่า **อิทังสัจจาภินิเวสะ** เพราะอรรถว่าปฏิเสธแม้ภายิตของพระสัมพันธุญ แล้วยึดถือโดยอาการมีอาทิว่า โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริงอย่างอื่นเป็นโมฆะ. อธิบายว่า ร้อย คือ ผูกไว้ด้วยคันถะ ๔ เหล่านั้น.

บทว่า **จตุหิ อุปาทาเนหิ - ด้วยอุปาทาน ๔** ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะยึดถืออย่างแรง คือ จับมั่น. อุปาทานเหล่านั้น มี ๔ อย่าง คือ กามุปาทาน ๑ ทิฏฐุปาทาน ๑ สีรลพัทตูปาทาน ๑ อัตตวาหูปาทาน ๑. ชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะถือมั่นกาม คือวัตถุ. อนึ่งชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะกามนั้นเป็นอุปาทาน. ชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** เพราะทิฏฐินั้นเป็นอุปาทาน. ชื่อว่า **ทิฏฐุปาทาน** เพราะยึดมั่นทิฏฐิ
อุตตรทิฏฐิ - ทิฏฐิอันหลัง ยึดมั่นปุริมทิฏฐิ - ทิฏฐิมิในก่อน ในบทมีอาทิ

ว่า สสุโต อตฺตา จ โลโก จ* - อัตตาและโลกเที่ยง. ชื่อว่า สีสัพ-
พตฺตาทาน เพราะยึดถือศีลและพรต. อนึ่ง ชื่อว่า สีสัพพตฺตาทาน
เพราะศีลและพรตนั้น เป็นอุปาทาน. ศีลของโคและพรตของโคเป็นต้น
เป็นอุปาทาน เพราะยึดถือว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีได้เช่นนี้. ชื่อว่า วาตะ
เพราะเป็นเหตุกล่าว. ชื่อว่า อุปาทาน เพราะเป็นเหตุถ้อยมั่น. กล่าว
อะไร? ถ้อยมั่นอะไร? กล่าวอัตตา. การถ้อยมั่นวาตะของตน. ชื่อว่า อัตต-
วาทุปาทาน. หรือชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน เพราะเป็นเหตุถ้อยมั่นว่า
ตนเป็นเพียงวาตะว่าตนเท่านั้น. ทิฏฐิแม่ทั้งหมดเว้นทิฏฐิ ๒ อย่าง
เหล่านี้ ชื่อว่า ทิฏฐูปาทาน. ด้วยอุปาทาน ๔ เหล่านี้.

บทว่า อุปาทิยติ - ถ้อยมั่น คือ ถ้อยจัด. ปาฐะว่า อุปาทิยติ
ก็มี. ความว่า สัตว์โลกย่อมถ้อยจัด อารมณ์นั้น ๆ ด้วยอุปาทาน.

บทว่า ปญฺจกตีสมาวุโห - โลกสันนิวาสน์ขึ้นสู่คติ ๕ ชื่อว่า
คติ เพราะไป คือ เข้าไปใกล้ด้วยเหตุทำดีและทำชั่ว คือ ชั้นทั้งหลาย
พร้อมด้วยการปรากฏ. โลกสันนิวาสน์ขึ้นสู่คติ ๕ เหล่านี้ คือ นรก ๑
กำเนิดเดียรัจฉาน ๑ เปตวิสัย ๑ มนุษย์ ๑ เทวดา ๑ อย่างแรง
ด้วยความก้าวลง.

บทว่า ปญฺจหิกามคฺเชหิ - ด้วยกามคุณ ๕ ด้วยส่วนแห่งวัตถุ
กาม ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ.

๑. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๔.

บทว่า **รชชติ**- ย่อมกำหนด คือ อาศัยโยนิโสมนสิการ
ย่อมกำหนดด้วยกามคุณเหล่านั้น เพราะทำให้ระคะเกิด. อธิบายว่า
ทำความเข้าใจดังนี้.

บทว่า **ปลยฺหิ นีวรณฺหิ**- ถูกนิวรรณ์ ๕ ทับไว้ ชื่อว่า **นิวรรณ์**
เพราะย่อมกั้น คือ ครอบงำจิต. ถูกนิวรรณ์ ๕ คือ กามฉันทะ ๑
พยาบาท ๑ ถีนมิทธะ ๑ อุทธัจจกุกกุจจะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ทับไว้.

บทว่า **โอดฺดโต** คือ ทับปิดไว้ข้างบน.

บทว่า **ฉหิ วิวาทมูลฺหิ** คือ ด้วยมูลเหตุวิวาท ๖ อย่าง.
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มูลเหตุแห่งวิวาท
เหล่านี้ มี ๖ อย่าง. ๖ อย่าง เป็นไฉน ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้
เป็นผู้มักโกรธ มีความผูกโกรธไว้. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุใด เป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธไว้.
ภิกษุนั้น ไม่เคารพ ไม่ยำเกรง แม้ในพระศาสดา.
ไม่ทำให้บริบูรณ์ แม้ในพระธรรม แม้ในพระสงฆ์
แม้ในลิกขา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดไม่เคารพ ไม่
ยำเกรงในพระศาสดา ไม่ทำให้บริบูรณ์ในพระธรรม

ในพระสงฆ์ในการศึกษา. ภิกษุที่ย่อมยังวิวาท
ให้เกิดในสงฆ์. วิวาทย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็น
ประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความไม่เป็นสุข
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความพินาศแก่ชนเป็นอัน
มาก เพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์
แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากพวกเขาพิจารณา
เห็นวิวาท เห็นปานนั้น เป็นมูลเหตุแห่งวิวาท
ในภายในก็ดี ในภายนอกก็ดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ในข้อนั้น พวกเขาพึงพยายามเพื่อละมูลเหตุแห่ง
วิวาทอันลามกนั้นเสีย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หาก
พวกเขาไม่พิจารณาเห็นวิวาท เห็นปานนี้ เป็นมูล
เหตุแห่งวิวาท ในภายในก็ดี ในภายนอกก็ดี.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในข้อนั้นพวกเขาพึงปฏิบัติ
เพื่อความไม่เกิดผลแห่งมูลเหตุแห่งวิวาทอันลามก
นั้นต่อไปได้. การละมูลเหตุแห่งวิวาท อันลามก
ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้. ความไม่เกิดผลแห่ง
มูลเหตุแห่งวิวาทอันลามกนี้ ย่อมมีด้วยประการ
ฉะนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุ

เป็นผู้มีความลบลหู่ มักตีเสมอ. เป็นผู้มีความริษยา
มักตระหนี่. เป็นผู้โอ้อวด มักเจ้าเล่ห์. เป็นผู้มีความ
ปรารถنالามก มักเป็นมิจฉาทิฎฐิ. เป็นผู้มึ
ติฎฐิเป็นของตน มักมีความยึดมั่น มีความถือมั่น
มีการสละได้ยาก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดมีความยึด

มั่นทิฎฐิของตน เป็นผู้มีความถือมั่น มีการสละ
ได้ยาก. ภิกษุนั้นไม่เคารพแม่ในพระศาสดา ฯลฯ
ไม่เกิดผลต่อไป.

ในบทเหล่านั้น บทว่า โกรโณ - มักโกรธ คือ ประกอบด้วย
ความขัดเคือง อันมีอาการขุ่นเคืองเป็นลักษณะ.

บทว่า อุปนาหิ - ผูกโกรธไว้ คือ ประกอบด้วยอุปนาหะ
อันมีลักษณะไม่ปล่อยวาง.

บทว่า อหิตาย ทุกุขาย เทวมนุสฺसानิ - เพื่อความไม่เป็น
ประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. วิวาทของภิกษุ
๒ รูป ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและ
มนุษย์ทั้งหลายอย่างไร. เมื่อภิกษุ ๒ รูปวิวาทกัน ดุจในโกสัมพ-

ชั้นระกะ* อันเดวาสิกของภิกษุ ๒ รูปเหล่านั้น ในวัดนั้นก็วิวาทกัน. ภิกษุสงฆ์ ภิกษุณีสงฆ์ผู้รับโอวาทของภิกษุ ๒ รูปนั้นก็วิวาทกัน. แต่นั้น อุปฐากของภิกษุ ๒ รูปเหล่านั้นก็วิวาทกัน. ครั้นแล้วเทวดาผู้อารักขามนุษย์ทั้งหลายก็แบ่งเป็น ๒ ส่วน. เทวดาผู้อารักขาธรรมวาทีก็เป็นพวกธรรมวาที. ที่อารักขาอธรรมวาทีก็เป็นพวกอธรรมวาที. แต่นั้น ภูมัญญูเทวดาผู้เป็นมิตรของอารักขเทวดาก็แตกกัน. เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เว้นพระอริยสาวก แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย โดยสับสน ๆ กันอย่างนี้ จนถึงพรหมโลก. อธรรมวาทีมากกว่าธรรมวาที. แต่นั้นสิ่งที่พวกมากถือจึงเป็นสัจจะ เพราะเหตุนี้ พวกมากกว่าจึงพากันสละธรรม ถือเอาอธรรม. พวกอธรรมเหล่านั้น ยึดอธรรมเป็นหลัก ย่อมเกิดในอบาย. การวิวาทของภิกษุ ๒ รูปอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

บทว่า **อหฺมตฺตํ** วา - ในภายในก็ดี คือ ในบริษัทภายในของพวกท่าน. บทว่า **พหิทฺธา** วา - ในภายนอกก็ดี คือ บริษัทของพวกอื่น. บทว่า **มกฺขิ** คือ ประกอบด้วยความลบลหู่ อันมีลักษณะลบลหู่คุณท่าน. บทว่า **ปลาตี** คือ ประกอบด้วยตีเสมอ อันมีลักษณะแข็งดี. บทว่า **อิสฺสุกึ** คือ ประกอบด้วยริษยา อันมีลักษณะ คือ ความริษยา มีสักการะเป็นต้นของผู้อื่น. บทว่า **มจฺจรี** คือ ประกอบด้วยมัจจริยะ ๕

๑. วิ. มหา. ๕/๒๑๘.

มีอวาสมัจฉริยะเป็นต้น. บทว่า สโร - โอ้อวด คือ เต็มไปด้วยความ
หลอกลวง. บทว่า มายาวิ - เจ้าเล่ห์ คือ ปกปิดความชั่วที่ตนทำ.
บทว่า ปาปิโจ - มีความปรารถนาลามก คือ เป็นผู้ทุจริตปรารถนา
ความยกย่องที่ไม่มี. บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ ได้แก่ นัตถิกวาที - มีวาตะ
ว่าไม่มี เหตุควาที - ทิวาตะว่าไม่มีเหตุ อกริยวาที - มีวาตะว่าไม่เป็นอัน
ทำ. บทว่า สันทิฏฺฐิปรามาตี คือ ลูบคลำทิฏฐิของตนเองเท่านั้น.

บทว่า อาธานคฺคาหิ. คือ ถือมัน.

บทว่า ทฺวปฺปฺปฺนิสฺสคฺคิ คือ ไม่สามารถสลະสิ่งที่ตนถือได้.
ส่วนในขุททกวิภังค์ ท่านกล่าวถึงธรรมอย่างหนึ่งๆ ด้วยสามารถเป็น
ประธานว่า มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ เป็นไฉน? คือ โภคะ ๑ มกฺขะ ๑
อิสสา ๑ สาถยยะ ๑ ปาปิฉา ๑ สันทิฏฺฐิปรามาตี - การยึดถือทิฏฐิ
ของตน ๑. นี้ คือ มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ อย่าง.

บทว่า ฉหิ ตณฺหากายหิ - ด้วยกองตัณหา ๖ คือ ด้วย
ตัณหา ๖ ดังที่กล่าวแล้ว คือ รูปตัณหา ๑ สัทตตัณหา ๑ กัณฺธ
ตัณหา ๑ รสตัณหา ๑ โสภณตัณหา ๑ ธรรมตัณหา ๑ ในตัณหา
เหล่านั้น เพราะตัณหาอย่างหนึ่งๆ ย่อมมีไม่น้อย เพราะเกิดบ่อยๆ
ในอารมณ์แม้อย่างหนึ่งๆ เพราะมีอารมณ์มาก. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว
๑. อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๑. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๔.

ว่า ตรุหากายา - กองตัณหา เพราะประกอบ กาย ศัพท์ ด้วยอรรถ
ว่าหมู. แม่เมื่อกล่าววว่า ตัณหากายา ก็คือตัณหานั่นเอง.

บทว่า รชชติ - ย่อมกำหนด คือ กำหนดยินดีในอารมณ์ด้วย
ตนเอง.

บทว่า นหิ ทิฏฐิจิตเตหิ - ด้วยทิฏฐิ ๖ ท่านกล่าวไว้แล้วใน
สัพพาสวสูตร. ในสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เมื่อภิกษุมนสิการ โดยไม่แยกกายอย่างนี้

ทิฏฐิ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้น. คือทิฏฐิ
โดยความจริง โดยความมั่นคง ย่อมเกิดแก่ภิกษุ
นั้นว่า อตฺถิ เม อตฺตา - อัตตาของเรามีอยู่. ทิฏฐิ
โดยความจริง โดยความเชื่อถือได้ ย่อมเกิดแก่
ภิกษุนั้นว่า นตฺถิ เม อตฺตา - อัตตาของเราไม่มี.
ทิฏฐิ ๗๗๑ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า อตฺตนา
ว อตฺตานิ สลฺขานามิ - เราจักอัตตาด้วยตนเอง.
ทิฏฐิ ๗๗๑ ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้นว่า อตฺตนา
ว อตฺตานิ สลฺขานามิ - เราจักอัตตาด้วยอนัตตา.
หรือทิฏฐิ ๗๗๑ ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้นว่า อนตฺตนา
ว อตฺตานิ สลฺขานามิ - เราจักอัตตาด้วยอนัตตา.
ก็อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐิย่อมมีแก่ภิกษุนั้น อย่างนี้ว่า

อตฺตาของเรานี้ไฉ เป็นอตฺตาที่ผู้กล่าว ผู้รู้ ย่อมเสวย
วิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งดีและชั่วในอารมณ์
นั้น ๆ ก็และอตฺตาของเรานั้นนั้น แน่นอน ยั่งยืน
เที่ยง มีอันไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่
เป็นความเที่ยงเสมออย่างนั้นนั่นแหละ."

ในบทเหล่านั้น บทว่า อตฺติ เม อตฺตา คือ สัสสตทิวฺจ
ย่อมถือเอาความที่ตนมีอยู่ในกาลทั้งปวง.

บทว่า สจฺจโต เตตฺโต คือ โดยความจริง และโดยความ
มั่นคง. ท่านอธิบายว่า ด้วยความมั่นคงเป็นอย่างดีว่า อิํ สจฺจ-
นีเที่ยง.

บทว่า นตฺติ เม อตฺตา คือ ชื่อว่าอุจฺเจททิวฺจ เพราะถือความ
ไม่มีไม่เป็นในอตฺตานี้ ๆ ของสัตว์ที่มีอยู่. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สัสสตะ-
ทิวฺจ เพราะถือว่า แม้ทิวฺจก่อน ๆ ก็มีในกาล ๓, อุจฺเจททิวฺจ เพราะ
ถือว่า ปัจจุบันเท่านั้น, อุจฺเจททิวฺจ เพราะถือว่า แม้ทิวฺจหลังใน
อดีตและในอนาคตก็ไม่มี. อุจฺเจททิวฺจของเจ้าทิวฺจที่ถือว่า "ถ้าท่านเป็น
มีความเห็นเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุผล.

บทว่า อุตฺตนาวิ อุตฺตานิ สญฺฆานาติ คือ มีทิวฏฐิว่า เรา ย่อมรู้จักอัตตานิ ด้วยตนนี้ เพราะถือว่า อัตตานิในขันธโดยปกติ คือ สัญญาขันธ แล้วรู้จักขันธที่เหลือด้วยสัญญาขันธ.

บทว่า อุตฺตนาวิ อนุตฺตานิ-มีทิวฏฐิอย่างนี้ เพราะถือสัญญา-ขันธนั้นแหละ ว่าเป็นอัตตานิ. ถือขันธที่เหลือ ๔ อย่างว่าเป็นอนัตตานิ แล้วรู้จักขันธเหล่านั้นด้วยสัญญาขันธ.

บทว่า อนุตฺตนาวิ อุตฺตานิ คือ มีทิวฏฐิอย่างนี้ เพราะถือ สัญญาขันธ ว่าเป็นอนัตตานิ. ถือขันธ ๔ พวกนี้ ว่าเป็นอัตตานิ แล้ว รู้จักขันธเหล่านั้น ด้วยสัญญาขันธ. ทิวฏฐิแม้ทั้งหมดก็เป็นสัสสตทิวฏฐิ และอุจฺเจททิวฏฐินั้นเอง.

ส่วนบทมีอาทิว่า วโถ เวทยุโย-เป็นอาการของการยึดมั่น ในสัสสตทิวฏฐินั้นเอง ในบทเหล่านั้น ชื่อว่า วโถ เพราะอรรถว่า กล่าว, ท่านอธิบายว่า ผู้ทำวจิกรรม ชื่อว่า เวทยุโย เพราะอรรถ ว่ารู้ ท่านอธิบายว่า รู้และเสวย รู้อะไร? รู้วิบากของกรรมดีและ กรรมชั่ว ในอารมณ์นั้น ๆ.

บทว่า ตตฺตฺร ตตฺตฺร คือ ในโยนิ คติ จิตฺติ นิवासและนิกาย นั้น ๆ หรือในอารมณ์. บทว่า นิจฺจโจ คือ ไม่มีเกิดดับ. บทว่า ชฺชโว คือ มันคงเป็นสาระ.

บทว่า สุตโต คือ เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง. บทว่า อวิ-
ปริณามชฺมุโม คือ ไม่ละภาวะเดิมของตน ไม่ถึงความมีประการ-
ต่าง ๆ คุจกัฏฐา.

บท สุตตติสมํ ท่านกล่าว สุตตติโย โดยโวหารว่า พระ-
จันทร์ พระอาทิตย์ สมุทรร แผ่นดินใหญ่ ภูเขา แสงสว่าง. เสมอ
ด้วยความเที่ยง ชื่อว่า สุตตติสมํ. ทิฏฐิมิอย่างนี้ เพราะถือว่า จัก
ตั้งอยู่ตราบเท่าที่ความเที่ยงยังปรากฏอยู่.

แต่ในขุททกวัตถุวิภังค์ ท่านกล่าว ทิฏฐิ ๖ แยกออกไป
อย่างนี้ว่า อตฺตาเสวยวิปากของกรรมดีและชั่วตลอดกาลนาน ในอารมณ์
นั้น ๆ. อตฺตานันไม่เกิด มิได้มี. อตฺตานันไม่เกิดแล้ว จักไม่มี. อตฺตา
เป็นของแน่นอน ยั่งยืน เที่ยง มีอันไม่แปรปรวนไปเป็นธรรมดา.
หรือว่า ทิฏฐิย่อมเกิดโดยความจริง โดยความมั่นคงแก่ภิกษุณฺณ* ด้วย
ประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า น โส ชาโต นาโหสิ คือ อตฺตานัน
ชื่อว่าไม่เกิด เพราะไม่เกิดเป็นธรรมดา. อธิบายว่า มีอยู่ทุกเมื่อ. ด้วย
เหตุนี้ อตฺตาไม่มีในอดีต. จักไม่มีในอนาคต. เพราะอตฺตาใดเกิดแล้ว.
อตฺตานันได้มีแล้ว. และอตฺตาใดจักเกิดอตฺตานันก็จักมี ท่านกล่าวไว้
ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า น โส ชาโต นาโหสิ คือ อุตตานัน
ไม่เกิด มิได้มีแล้วแม้ในอดีต เพราะเกิดทุกเมื่อ. แม้ในอนาคตไม่เกิด
จักไม่มี. อนุสัยทั้งหลายมีอรรถดั่งได้กล่าวแล้ว.

บทว่า สตุตฺตฺติ สลฺยโฆชนฺเหติ - อุกฺกัสมฺม โฆชนํ ๗ คลฺ้องไว้ ท่าน
กล่าวไว้แล้วในสัตตกนิบาต. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังโยชนํ ๗ เหล่านี้.

สังโยชนํ ๗ เป็นไฉน ? อนุญยสังโยชนํ ๑ ปฏิฆ-
สังโยชนํ ๑ ทิฏฐิสังโยชนํ ๑ วิจิกิจฉาสังโยชนํ
มานสังโยชนํ ๑ ภวราคสังโยชนํ ๑ อวิชาสัง-
โยชนํ ๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังโยชนํ ๗
เหล่านี้แล.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อนุญยสลฺยโฆชนํ ได้แก่ กามราค-
สังโยชนํ. สังโยชนํเหล่านี้ทั้งหมดเรียกว่า สัลยโฆชนํ เพราะเป็นกิเลส
เครื่องผูก.

บทว่า สตุตฺตฺติ มาเนหิ โลกสันนิวาสพฺุขึ้นเพราะมานะ ๗
ท่านกล่าวไว้แล้วในขุททกวัตถุวิภังค์. จริงอยู่ ในวิภังค์นั้นพระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

๑. อัง. สตุตฺก. ๒๓/๘.

มานะ อติมานะ มานาติมานะ โอมานะ

อธิมานะ อัสมีมานะ มิจจามานะ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **มาโน** - ความถือตัว คือ ดูบลำบากคล
ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้คิดว่าเป็นต้น แล้วเยอหยังด้วยวัตถุในชาติเป็น
ต้น.

บทว่า **อติมาโน** - ดูหมิ่นท่าน คือ ผยองเลยไปถึงว่า ไม่มีใคร
เช่นกับเราโดยชาติเป็นต้น.

บทว่า **มานาติมาโน** - ดูหมิ่นด้วยความทะนงตัว คือ เกิด
ถือตัวว่า คนนี้เมื่อก่อนเช่นกับเรา เดียวนี้เราดีกว่า คนนี้เร็วกว่าเรา.

บทว่า **โอมานะ** - ถือตัวว่าเร็วกว่าเขา คือ ถือตนว่าต่ำโดย
ชาติเป็นต้น คือ ถือตัวว่า เราเป็นคนเลวนั้นแหละ.

บทว่า **อธิมาโน** - ถือตัวยิ่ง คือ มานะว่าเราบรรลुสังขารม ๔
ซึ่งไม่มีผู้บรรลุเลย. อธิมานะนี้เกิดแก่ปุถุชนผู้มีศีลบริสุทธรีไม่ประมาท
ในกรรมฐาน กำหนดนามรูปข้มสงสัยโดยกำหนดปัจฉัย ยกขึ้นสู่
พระไตรลักษณ์พิจารณาสังขาร ปรรากวิปัสสนา, ไม่เกิดแก่ผู้อื่น.

บทว่า **อสมิมาโน** - ถือเรา คือ มานะว่าเรามีอยู่ในขั้นที่มีรูป
เป็นต้น. ท่านอธิบายว่า มีมานะเกิดขึ้นด้วยบทมีอาทิว่า อหิ รูป-
รูปเป็นเรา เราคือรูป.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๑๐.

บทว่า **มิจฺฉามานโน** - มานะผิ คือ มานะเกิดขึ้นด้วยบหมีอาทิ
ว่า **ปาปเกน กมฺมายตนา** - กัมมายตนะเกิดด้วยความลามก.

บทว่า **โลกธมฺมา** มีอรรถได้กล่าวแล้ว. บทว่า **สมฺปริวตฺตติ**
- เวียนอยู่ คือ หมุนเวียนไปด้วยโลกธรรมอันเป็นเหตุ ด้วยความยินดี
ในโลกธรรม ๔. มีลาภเป็นต้น ด้วยความไม่ยินดี ในโลกธรรม ๔ มี
เสื่อมลาภเป็นต้น. อธิบายว่า ละภาวะปกติ. แม้ **มิจฺฉตฺตา** ก็มีอรรถ
ดังกล่าวแล้ว. บทว่า **นินฺยุยาโต** - ดิ่งลงแล้ว คือ เล่นไป อธิบายว่า
ครอบงำแล้ว.

บทว่า **อฏฺฐหิ ปุริสโทเสหิ** - เพราะบุรุษโทษ ๘ ในอัฐก-
นิบาต ท่านกล่าวพร้อมด้วยอุปมา. ในขุททกวัตถุวิภังค์ ท่านกล่าวเว้น
อุปมา. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บุรุษโทษ ๘ เป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลายใน
ศาสนานี้โจทภิกษุด้วยอาบัติ, ภิกษุนั้นถูภิกษุ
ทั้งหลายโจทด้วยอาบัตีย่อมแก้ตัว ด้วยความไม่มี
สติว่า ผมนี้แก้ไม่ได้ ผมนี้แก้ไม่ได้. นี้เป็นบุรุษ
โทษข้อที่ ๑.

ข้อต่อไป ภิกษุทั้งหลายโจทภิกษุด้วยอาบัติ
ภิกษุนั้นถูภิกษุทั้งหลายโจทด้วยอาบัติ ย่อมขัด

โจทก์ว่า ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะพูดกับท่านผู้โง่
ไม่ฉลาด, แม้ท่านก็สมควรที่จะพูดกับผมหรือ ? นี้
เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๒.

ข้อต่อไป ภิกษุทั้งหลายโจทภิกษุด้วยอาบัติ.
ภิกษุนั้นถูกภิกษุทั้งหลายโจทด้วยอาบัติ ก็รับ
อาบัติโจทก์ว่า แม้ท่านก็ต้องอาบัติข้อนี้ ท่านจงทำ
คืนก่อน. นี้เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๓.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ พูดกลบเกลื่อน พูด
นอกเรื่อง ทำความโกรธโทษและความไม่พอใจ
ให้ปรากฏ. นี้เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๔.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ พูดแกว่งแขนใน
ท่ามกลางสงฆ์. นี้เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๕.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ ไม่เชื่อสงฆ์ไม่เชื่อ
โจทก์เดินหลีกออกไปเสีย. นี้เป็นบุรุษโทษ

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ คิดว่า เราไม่ได้ต้อง
อาบัติ, เราไม่ได้ต้องอาบัติก็หาไม่ได้ แล้วนั่งเสีย
ทำให้สงฆ์ลำบาก. นี้เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๗.

ข้อต่อไป ภิกษุ ฯลฯ กล่าวอย่างนี้ว่า โธเอ๋ย
พวกท่านจะมานวายนักหนาอะไรกะผม. บัดนี้
ผมจะบอกคืบตึกขาลาตีกอยู่แล้ว. ภิกษุนั้นก็ตึก
แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า บัดนี้พวกท่านจงตีใจเถิด. นี้
เป็นบุรุษโทษข้อที่ ๘.^๑

ในบทเหล่านั้นบทว่า ปุริสโทสา คือ โทษของบุรุษ. ชื่อว่า
โทษ เพราะประทุษร้ายสันดานบุรุษ. บทว่า น สรามิ คือ ภิกษุนั้น
แก้ตัวปลดเปลื้อง ด้วยไม่มีสติว่า ผมจำไม่ได้ ไม่สนใจถึงกรรมที่ผม
ทำไป.

บทว่า โจทกัเยว ปฏิปุผรติ คือ ชัดได้โจทก์. ตั้งอยู่โดย
ความเป็นลุ่มตอ.^๒ บทว่า กิณฺหุ โข ตฺยฺหํ คือ ท่านแสดงว่าประโยชน์
อะไรที่จะพุดกับท่านผู้โง่ไม่ฉลาด, ท่านไม่รู้วิัตถุ ไม่รู้อาบัติ ไม่รู้การ
โจท. ทับถมว่า แม้ท่านก็ไม่ว่าอะไร ๆ ยังอยากจะพุด.

บทว่า ปจฺจโรเปติ - ยกโทษขึ้น คือ กล่าวบทมีอาทิว่า แม้
ท่านแหละชื่อว่ายกโทษขึ้น คือ ปรับอาบัติ. บทว่า ปฏิกโรหิ - ทำคืบ
ท่านแสดงไว้ว่า ท่านจงแสดงเทศนาคามินี คือ การแสดงอาบัติ ท่านจง

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๑๗.

๒. ในสัมโมหะว่า ตั้งอยู่โดยความกล่าวอย่างจับใจ.

ออกจากภูฐานคามินี คือ ออกจากอาบัติ. แต่นั่นท่านตั้งอยู่ในความ
บริสุทธิ์แล้วจึงโจทผู้อื่น.

บทว่า **อญฺเณณญฺญํ ปฏิจฺรติ** - พุดจากลบเกลื่อน คือ ปกปิด
เหตุอื่นด้วยเหตุอื่น หรือปกปิดคำพุดด้วยคำอื่น. โจทก์กล่าวว่า ท่าน
ต้องอาบัติแล้ว. ภิกษุนี้กล่าวว่า ใครต้องอาบัติ ต้องอาบัติอะไร ๆ ต้อง
อาบัติในข้อไหน ต้องอาบัติอย่างไร. ท่านกล่าวอะไร ๆ เมื่อโจทก์กล่าว
ว่า อาบัติอะไร ท่านก็เห็นอยู่แล้ว. ภิกษุนี้กล่าวว่า เราไม่ได้ยิน
แล้วเอียงหูเข้าไป.

บทว่า **พหิทฺฐา** **กถํ อปฺนาคเมติ** - พุดนอกเรื่อง คือ เมื่อ
โจทก์ถามว่า ท่านต้องอาบัติข้อนี้หรือ. ภิกษุกล่าวว่า ผมจะไปเมือง
ปาตลิบุตร. เมื่อโจทก์พุดซ้ำว่า ผมไม่ได้ถามถึงการไปเมืองปาตลิบุตร
ของคุณ. ผมถามอาบัติ. ภิกษุนี้กล่าวว่า ต่อแต่นั้นผมจะไปพระราชม-
นเทียร. เมื่อโจทก์กล่าวว่า คุณจะไปพระราชมนเทียร หรือจะไป
เรือนพราหมณ์ก็ตาม. คุณต้องอาบัติแล้ว. ภิกษุนี้กล่าวคำเป็นอาทิว่า
ผมจะได้เนื้อสุกรในที่นั้น พุดนอกเรื่องไป.

บทว่า **โกปํ** คือ ความโกรธ บทว่า **โทสํ** คือ ความประ-
ทุษร้าย. บทที่สองนี้เป็นชื่อของความโกรธนั่นแหละ.

บทว่า อปฺปจฺจยฺม> คือ อาการไม่พอใจ. บทนี้เป็นชื่อของ โทมนัส.

บทว่า ปาตุกโรติ คือ แสดงประกาศ. บทว่า พาหาวิกุเขปกั ภณฺติ คือ แกว่งแขนไปมาแล้วพูดคำไม่มียางอาย. บทว่า อนาทิยิตฺวา ความว่า ไม่เชื่อถือด้วยความเคารพ ดูหมิ่น ไม่สนใจ.

บทว่า วิเหเสติ คือ ให้ลำบาก รำคาญ. บทว่า อติพาพฺหํ คือ หนักมาก เกินขนาด.

บทว่า มยิ พฺยวาทฺตา คือ ถึงความขวนขวายในเรา. บทว่า หีนายาวตฺติตฺวา คือ เวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว คือ เป็นคนชั่ว.

บทว่า อตุตฺตมนา โหถ คือ พวกท่านจงดีใจเถิด ภิกษุ นั้น กล่าวด้วยความประสงค์ว่า ท่านจงได้สิ่งที่ดีกว่าที่สมควรได้เถิด. ท่านจงอยู่ใน ที่ที่สมควรอยู่เถิด. ผมทำความผาสุกให้แก่พวกท่านแล้ว. บทว่า พุสฺส- สติ คือ ประทุษร้าย.

บทว่า นวฺหิ อาฆาตวตฺตฺตฺหิ ด้วยอาฆาตวัตถุ ๕ ท่านกล่าว ด้วยสามารถการเกิดในสัตว์ทั้งหลาย. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไว้ว่า.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาฆาตวัตถุ - วัตถุเป็น เหตุอาฆาตกัน ๕ อย่างเหล่านี้. อาฆาตวัตถุ ๕ อย่าง เป็นไฉน ?

ภิกษุผู้กอามาตว่า เขาได้ประพฤติกความ

พินาศแก่เรา ๑

เขาย่อมประพฤติกความพินาศแก่เรา ๑

เขจักประพฤติกความพินาศแก่เรา ๑.

เขาได้ประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาย่อมประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขจักประพฤติกความพินาศแก่ผู้เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาได้ประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขาย่อมประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑

เขจักประพฤติประโยชน์แก่ผู้ไม่เป็นที่รัก

เป็นที่ชอบใจของเรา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อามาตวัตถุ ๕ อย่าง

เหล่านี้แล.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อาฆาตวตถุณี** คือ เหตุแห่งความอาฆาต.
อนึ่ง ในบทว่า **อาฆาต** นี้ ได้แก่ ความโกรธ. ความโกรธ
นั้นแหละท่านเรียกว่า อาฆาตวัตถุ เพราะเป็นวัตถุแห่งความโกรธยิ่ง ๆ
ขึ้น. บทว่า **อาฆาต พนุชติ** คือ ผูก กระทำ ให้ความโกรธเกิด

อาฆาตวัตถุ ๕ แม้เหล่าอื่นที่ท่านกล่าวไว้ในนิทเทสว่า

เขามิได้ประพาศประโยชน์แก่เรา ๑ เขาย่อมไม่ประพาศ ๑ เขา
จักไม่ประพาศ ๑. เขามิได้ประพาศประโยชน์แก่ผู้เป็นที่รัก เป็นที่ชอบ
ใจของเรา ๑ เขาย่อมไม่ประพาศ ๑ เขจักไม่ประพาศ ๑. เขามิได้
ประพาศความพินาศแก่ผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑ เขา
ย่อมไม่ประพาศ ๑ เขจักไม่ประพาศ ๑^๑ ดังนี้ท่านสงเคราะห์เข้าด้วย
อาฆาตวัตถุ ๕ อย่างนี้เหมือนกัน.

บทว่า **อาฆาตโต - มุ่งร้าย** คือ เสียดสีกัน.

บทว่า **นวิริชมานเห** - เพราะมานะ ๕ อย่าง. มานะ ๕ อย่าง
เป็นไฉน ? มานะ ๕ อย่าง คือ มานะว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่า
เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑ เป็นผู้เสมอเขาสำคัญตนว่า
เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑ เป็นผู้เลวกว่าเขาสำคัญตน
ว่า เลิศกว่าเขา ๑ เสมอเขา ๑ เลวกว่าเขา ๑. มานะ ๕^๒ อย่างเหล่านี้.

๑. พุ. มหา. ๒๕/๓๘๔.

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๒.

พึงทราบความในบทนี้ดังต่อไปนี้. บทว่า **เสยฺยสุตฺต เสยฺโย-**
หฺมสุมีติ มาโน - หมายความว่า เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเลศกว่าเขา
ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตทั้งหลาย. เพราะพระราชาย่อมทรง
ทำมานะนี้ว่า ใครเช่นกับเราด้วยแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะมีอยู่.
แม้บรรพชิตก็ทำมานะว่า ใครเช่นกับเราด้วยศีลและธุดงค์มีอยู่.

บทว่า **เสยฺยสุตฺต สทิสหฺมสุมีติ มาโนปิ** - แม้หมายความว่า
เป็นผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเสมอเขา ก็ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพ-
ชิตเหล่านั้นเหมือนกัน เพราะพระราชาย่อมทรงทำมานะนี้ว่า อะไร
ของเราทำให้ต่างกับกับพระราชาอื่นด้วยแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะ.
แม้บรรพชิตก็ทำมานะนี้ว่า อะไรของเราทำให้ต่างกับกับภิกษุอื่นด้วย
ศีลและธุดงค์เป็นต้น.

บทว่า **เสยฺยสุตฺต หิโนหฺมสุมีติ มาโนปิ** - แม้หมายความว่า เป็น
ผู้เลศกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา ก็ย่อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิต
ทั้งหลายเหล่านั้นเหมือนกัน. เพราะแว่นแคว้น ทรัพย์หรือพาหนะ
เป็นต้นของพระราชาไฉยยังไม่สมบูรณ์. พระราชานั้นยอมทรงทำมานะ
นี้ว่า เพียงเป็นความสุขของคำพูดว่า พระราชาของเราเท่านั้น. เราจะ
เป็นพระราชาได้อย่างไร. แม้พระบรรพชิตมีลาภสักการะน้อย ย่อมทำมานะ
นี้ว่า เพียงพูดกันเท่านั้นว่า เราเป็นธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหา-

เถระ. เราเป็นธรรมกถึกได้อย่างไร เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระได้อย่างไร. ลากสักการะมิได้มีแก่เรา.

บทมีอาทิว่า สทิสสุต เสฎโฆหมสุมิตติ มาโน - มานะว่าเป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พวกอำมาตย์เป็นต้น. เพราะอำมาตย์ก็ดี ข้าราชการก็ดี ย่อมทำมานะนี้ว่า ใครเป็นราชบุรุษอื่น เช่นกับเราด้วยโภคะ ยานและพาหนะเป็นต้นมีอยู่. อะไรของเราทำให้ต่างกับคนอื่น. หรือว่า ชื่อว่า อำมาตย์เท่านั้นของเรา. แม้เพียงของกินและเครื่องนุ่งห่มของเราก็ไม่มี. เราเป็นอำมาตย์ได้อย่างไรกัน.

บทมีอาทิว่า หีนสุต เสฎโฆหมสุมิตติ มาโน - มานะว่าเป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา ย่อมเกิดแก่พวกทาสเป็นต้น. เพราะทาสย่อมทำมานะนี้ว่า ใครเป็นทาสอื่นเช่นกับเรา โดยฝ่ายมารดาหรือบิดามีอยู่. คนอื่นไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้ เกิดเป็นทาสเพราะเหตุท้อง. แต่เราเป็นผู้เลิศกว่าเพราะมาโดยเชื้อสาย. อะไรของเราทำให้ต่างกับทาสนั้น ด้วยความเป็นทาสแท้ทั้งสองฝ่าย เพราะมาโดยเชื้อสาย หรือเราถึงความเป็นทาสเพราะท้อง. แต่ฐานะเป็นทาสของเราในที่สุดมารดาบิดาไม่มี. เราจะเป็นทำได้อย่างไร. แม้คนขนหยากเยื่อและคนจันทาลเป็นต้น ก็ทำมานะนั้นเหมือนทา ฉะนั้น.

อนึ่ง ในบทนี้ มานะที่เกิดขึ้นว่า เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญว่าเลิศกว่าเขา เป็นมานะแน่นอน. อีกสองพวกนอกนี้ เป็นมานะไม่

แน่นอน. อนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นว่าเป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเสมอเขา เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา เป็นมานะแน่นอน. อีกสองพวกนี้ เป็นมานะไม่แน่นอน. การทำลายกิเลสด้วยอหัตมรรค เป็นมานะแน่นอน. การทำลายกิเลสด้วยโสคาปัตติมรรค เป็นมานะไม่แน่นอน.

บทว่า **ตณฺหามูลกา** - มีตัณหาเป็นมูลได้กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **รชฺชติ** - กำหนดอยู่ อธิบายว่า มิใช่กำหนดด้วยรชชะอย่างเดียวกันเท่านั้น. ที่แท้กำหนดประกอบผูกพันด้วยอกุศลธรรมทั้งหมด มีตัณหาเป็นมูล เพราะเกิดแม้การแสวงหาเป็นต้น มีตัณหาเป็นมูล.

บทว่า **ทสฺหิ กิเลสวตฺถุหิ** - โลกสันนิवासเศร้าหมอง เพราะ- กิเลสวตฺถุ ๑๐ ประการ กิเลสวตฺถุ ๑๐ เป็นไฉน? กิเลสวตฺถุ ๑. เหล่านี้ คือ โลกะ ๑ โทสะ. ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตฺตปปะ ๑.*

พึงทราบในบทเหล่านั้นดังต่อไปนี้ กิเลสวตฺถุ คือ กิเลสนั่นเอง ที่ชื่อว่า **วตฺถุ** เพราะกิเลสเป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้ไม่ใช่จิณาสพ เพราะตั้งอยู่ในโลกะเป็นต้น. ชื่อว่า **กิเลสวตฺถุ** เพราะกิเลสเหล่านั้นเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย. อนึ่ง เพราะเลนนงหลาย แม้เกิดโดย ๑.อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๖.

ความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ก็ชื่อว่า ย่อมอยู่เหมือนกัน. ฉะนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ เพราะเป็นที่อยู่ของกิเลสทั้งหลาย.

ชื่อว่า โลกะ เพราะเป็นเหตุได้. หรือ ย่อมได้ด้วยตนเอง. หรือเพียงได้เท่านั้น. ชื่อว่า โทสะ. เพราะเป็นเหตุประทุษร้าย. หรือ ประทุษร้ายด้วยตนเอง. หรือเพียงประทุษร้ายเท่านั้น. ชื่อว่า โมหะ เพราะเป็นเหตุหลง. หรือหลงด้วยตนเอง. หรือเพียงความหลงเท่านั้น. ชื่อว่า มานะ เพราะสำคัญ. บทมี ทิฏฐิ เป็นต้น มีอรรถดังกล่าว แล้ว. ชื่อว่า อหิริกะ เพราะไม่ละอาย. ความเป็นผู้ไม่ละอายนั้น. ชื่อว่า อหิริกะ. ชื่อว่า อนอตตปปะ เพราะไม่เกรงกลัว. ความเป็นผู้ไม่เกรงกลัวนั้น ชื่อว่า อนอตตปปะ. ในสองบทนั้น อหิริกะมี ลักษณะไม่รังเกียจด้วยกายทุจริตเป็นต้น. อนอตตปปะมีลักษณะไม่ยินดี ด้วยกายทุจริตเป็นต้น. บทว่า กิลิสฺสตี ย่อมเศร้าหมอง คือ เฝาะลาญ เบียดเบียน

บทว่า ทสฺหิ อาฆาตวตฺตฺตฺหิ - โลกสันนิวาสมุ่งร้ายกัน เพราะ อาฆาตวัตถุ ๑๐.^{*} อาฆาตวัตถุ ๕ กล่าวไว้แล้วในตอนก่อน ด้วยอาฆาต วัตถุ ๑๐ ท่านกล่าวเพิ่มว่า อาฆาตย่อมเกิดในฐานะไม่สมควร. เพราะ ความอาฆาตย่อมเกิดในฐานะอันไม่สมควร มีตอและหนามเป็นต้น ไม่ จัดเข้ากับบทมีอาทิว่า อนตุถฺถิ เม อจฺริ เขาได้ประพุดติความพินาศ แก่เราแล้ว.

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๒๗.

บทว่า ทสฺหิ อกุสลกมฺมปเถหิ - โลกสันนิवासประกอบด้วย
อกุสลกรรมมถ ๑๐ อกุสลกรรมมถ ๑๐ เป็นไฉน ? อกุสลกรรมมถ ๑๐^๑
เหล่านี้ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กามเมสุมิจฉาจาร ๑
มฺสวาท ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑ สัมผัสปลาทปะ ๑ อภิขณา ๑
พยาบาท ๑ มิจฉาทิฎฐิ ๑.

ในบทนั้นมีความดังนี้ ชื่อว่า อกุสลกัมมมถ เพราะอกุศล
กรรมเหล่านั้นเป็นทางแห่งทุกคติ.

บทว่า สมฺนฺนาคโต คือ มีความพร้อมพร้อม.

บทว่า ทสฺหิ สยฺโยชเนหิ - โลกสันนิवासถูกสังโยชน์ ๑.
คล่องไว้. สังโยชน์ ๑๐ เป็นไฉน ? สังโยชน์ ๑๐^๒ เหล่านี้ คือ กาม-
ราคะ ๑ ปฏิฆะ ๑ มานะ ๑ ทิฎฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีสัพพตปรามาส ๑
ภววาคะ ๑ อีสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ อวิชา ๑.

บทว่า มิจฉตฺตา - โลกสันนิवासดิ่งลง เพราะมิจฉตตะได้กล่าว
ไว้แล้ว.

บทว่า ทสฺวตฺตูกาย มจฺฉาทิฎฐิยา - โลกสันนิवासประกอบ
ด้วยมิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐. มิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?
มิจฉาทิฎฐิ มีวัตถุ ๑๐^๓ คือ ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ๑ การบวงสรวง
ไม่มีผล ๑ การบูชาไม่มีผล ๑ วิบากอันเป็นผลของกรรมที่ทำดีทำชั่ว
๑. ที. ปา. ๑๑/๔๗๐. ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๒๕. ๓. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๓๑.

ไม่มี ๑ โลกนี้ไม่มี ๑ โลกหน้าไม่มี ๑ มารดาไม่มี ๑ บิดาไม่มี ๑
โอปปาติกส์ตัวไม่มี ๑ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ทำให้
แจ้ง โลกนี้ โลกหน้า ด้วยอภิญญา แล้วรู้ด้วยตนเอง ไม่มีในโลก ๑.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ทสวตถุกา ชื่อว่า วัตถุ ๑๐ เพราะ
มีวัตถุ ๑๐.

บทว่า นตฺถิ ทินฺนํ คือ รู้ว่า ชื่อว่า ทานที่ให้แล้ว ย่อม
มีผล, สามารถให้อะไร ๆ แก่ใคร ๆ ได้. แต่คนมีจนาทิฎฐิ ถือว่า วิกา
อันเป็นผลของทานที่ให้แล้วไม่มี.

บทว่า นตฺถิ ยิณฺฺจํ คือ มหายาโค - การบวบสรบงอย่างใหญ่
ท่านเรียกว่า ยิณฺฺจํ, รู้ว่าการบวบสรบงนั้นสามารถให้ผลได้. แต่คน
มีจนาทิฎฐิ ถือว่า วิกาอันเป็นผลของการบวบสรบงนั้นไม่มี.

บทว่า หุตํ คือการทำมกคด้วยการบูชาต้อนรับ, รู้ว่าการทำนั้น
ให้ผล. แต่คนมีจนาทิฎฐิถือว่า ผลอันเป็นของการบูชานั้นไม่มี.

ในบทว่า สุกฺกทุกฺกฏานํ นี้ ได้แก่ กุศลกรรม ๑๐ ชื่อว่า
กรรมดี, อกุศลกรรมบด ๑๐ ชื่อว่ากรรมชั่ว. รู้ความที่กรรมเหล่านั้น
มีผล. แต่คนมีจนาทิฎฐิถือว่า วิกาอันเป็นผลไม่มี.

บทว่า นตฺถิ อัย โลกํ คือ คนมีจนาทิฎฐิถือว่า ผู้ตั้งอยู่
ในโลกอื่นไม่มีในโลกนี้.

๑. มหายาโค ๕ คือ อสฺสเมโธ ปุริสเมโธ นิริคุโธ สมฺมาปาโธ วาขเปยฺโย

บทว่า นตฺถิ ปโร โลโก ติว่า ผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ไม่มีในโลกอื่น.

บทว่า นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา ติว่ามารดาบิดามีอยู่ แต่คนมิจฉาทิฏฐิ ติว่า วิบากไร ๆ อันเป็นผลด้วยปัจจัยที่ทำให้มารดาบิดาเหล่านั้นไม่มี.

บทว่า นตฺถิ สตุตา โอปปาติกา ติว่าสัตว์ (โอปปาติกะ) จุติและเกิดไม่มี.

บทว่า สมฺมกฺคตา สมฺมาปฺปฏิปนฺนา ติว่าสมณพราหมณ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติปฏิบัติทาอันสมควรไม่มีในโลก.

บทว่า เย อิมญจ โลกํ ปรญจ โลกํ สยํ อภิญญาสาธุจิกฺขวา ปเวเทนฺติ ติว่าพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระสัพพัญญูสามารถรู้โลกนี้และโลกหน้าด้วยพระญาณอันประเสริฐด้วยพระองค์เองแล้วทรงประกาศไม่มี.

บทว่า อนตฺตคฺคาหิกาย ทิฏฺฐยส - โลกสันนิวาสประกอบด้วยอันตคาหิกาทิฏฐิคือทิฏฐิถือเอาที่สุด. ชื่อว่า อันตคาหิกะ เพราะถือเอาส่วนสุดอย่างหนึ่ง ๆ มีอาทิว่าโลกเที่ยง. อีกอย่างหนึ่ง การถือเอาที่สุดชื่อว่า อันตคาหะ. ชื่อว่า อันตคาหิกะ เพราะทิฏฐิมีการถือเอาที่สุด. ด้วยการถือเอาที่สุดนั้น. อันตคาหิกาทิฏฐินั้นท่านกล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **อชุตตติกสูต อุปาทาย** คือ หมายถึงชั้นปัญญจกภายใน. บทนี้เป็นนัจฐีวิภัตติลงในอรรถแห่งทุตติยาวิภัตติ. ส่วนความพิสดารของบทนั้น ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในนิเทศแห่งขุททกวัตตวิภังค์นั้น. แต่ในนิเทศนี้ ฟังทราบนัยอย่างอื่น. ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑ มีรูปเป็นอารมณ์อย่างเดียว. อนึ่ง ตัณหา ๑๘ ในอารมณ์ ๖ มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์. ตัณหามีอารมณ์ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ รวมเป็นตัณหา ๓๖. ตัณหาเหล่านั้นมีอารมณ์ในอดีต ๓๖ อารมณ์ในอนาคต ๓๖ อารมณ์ในปัจจุบัน ๓๖ รวมเป็นตัณหาวิจิริต ๑๐๘.

บทว่า **ปปลงฺกิตโต** คือ ต้องเนิ่นช้าอยู่นานในอารมณ์หรือในสังสารวัฏ.

บทว่า **ทฺวาสนฺนุจฺจยา ทิฏฺฐจฺจิตฺเทหิ** - โลกสันนิวาสนุกทิฏฐิ ๖๒ กลุ่มรวม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทิฏฐิ ๖๒ ไว้ในเวຍຍာกรณภายิตในพรหมชาลสูตร เป็นไฉน? ทิฏฐิ ๖๒* ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเวຍຍາกรณภายิต ในพรหมชาลสูตรมีดังนี้ คือ สัสตวาทะ - วาทะว่าเที่ยง ๔, เอกัจจสัสตวาทะ - วาทะว่าเที่ยง ๔, อนัตตานิติกวาทะ - วาทะว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด ๔, อมราวิกเขปิกวาทะ - วาทะปฏิเสธสิ้นเชิง ๔, อธิจฺจสมฺปปีนฺนิกวาทะ - วาทะที่เชื่อถือไม่ได้ ๒, สัจฺญญวาทะ ๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๗๒.

- วาเทมีสัญญา ๑๖, อสัญญาวาเท - วาเทไม่มีสัญญา ๘, เนวสัญญา-
นาสัญญาวาเท - วาเทว่ามีสัญญาก็ห้ามได้ ไม่มีสัญญาก็ห้ามได้ ๘. อุจ-
เฉทวาเท - วาเทว่าสูญ ๗, ทิฏฐุธรรมนิพพานวาเท - วาเทว่านิพ
พานมีในปัจจุบัน ๕. ส่วนความพิสดารในนิทเทสนี้พึงทราบนัยดังกล่าว
แล้วในพรหมชาลสูตรนั้นแหละ.

บทว่า **อหฺลฺยจฺมฺหิ ติณฺโณ** - เราเป็นผู้ข้ามได้แล้ว. คือ เรา
เป็นผู้ข้ามโธมะ ๔ หรือสมุทฺร คือ สังสารวัฏได้แล้ว. บทว่า **มฺตุโต**
- เราเป็นผู้พ้นแล้ว คือ พ้นจากเครื่องผูกมิราคะเป็นต้น. บทว่า **ทนฺโต**
- เราทราบได้แล้ว คือ หมดพยศไม่คืนรนแล้ว. บทว่า **สนฺโต** -
เราเป็นผู้สงบแล้ว คือ มีความเยือกเย็น. บทว่า **อสุสฺสฺโต** - เราเป็น
ผู้เบาใจ คือ ได้ความปลอดโปร่งด้วยเห็นนิพพาน.

บทว่า **ปฺริณิพฺพุโต** - เราเป็นผู้ดับรอบแล้ว คือ ดับรอบด้วย
การดับกิเลส. บทว่า **ปโหมิ** คือ เราเป็นผู้สามารถ. บทว่า **โช** เป็น
นิบาตลงในอรรถแห่งเอกังสะ คือ ส่วนเดียว.

ปเร จ ศัพท์ในบทนี้ว่า **ปเร จ ปฺริณิพฺพุตาเปตุ** เพื่อให้ผู้อื่น
ดับรอบด้วย พึงประกอบแม่ด้วยบทมีอาทิว่า **ปเร จ** ตาเรตุ เพื่อให้
ผู้อื่นข้ามพ้นไปด้วย.

จบ อรรถกถามหากรณญาณนิทเทส

สัพพัญญุตญาณนิทเทส

[๒๘๖] สัพพัญญุตญาณของพระตถาคตเป็นไฉน ?

ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง มิได้มีส่วนเหลือ ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้ธรรมส่วนอนาคตทั้งหมด...รู้ธรรมส่วนอดีตทั้งหมด...รู้ธรรมส่วนปัจจุบันทั้งหมด...รู้จักุญและรูปทั้งหมดว่าอย่างนี้...รู้หูและเสียง ฯลฯ จมูกและกลิ่น ลิ้นและรส กายและโผฏฐัพพะ ใจและธรรมารมณ์ทั้งหมดว่าอย่างนี้ ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๘๗] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตา ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งรูป ตลอดทั้งหมด...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณตลอดทั้งหมด...รู้สภาพไม่เที่ยง สภาพเป็นทุกข์ สภาพเป็นอนัตตาแห่งจักขุ ฯลฯ แห่งชราและมรณะ ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๔๘] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพ
ธรรมที่ควรรู้อย่างด้วยอภิญญาทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะ
อรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น... รู้สภาพที่ควรกำหนดรู้ด้วย
ปริญา... รู้สภาพที่ควรละด้วยปหานะ ... รู้สภาพที่ควรเจริญด้วย
ภาวนา... รู้สภาพที่ควรทำให้แจ้งด้วยสังขณิกิริยาตลอดทั้งหมด... รู้
สภาพที่เป็นกองแห่งขันธ์ตลอดทั้งหมด...รู้สภาพที่ทรงไว้แห่งธาตุตลอด
ทั้งหมด ... รู้สภาพเป็นที่ต่อแห่งอายตนะตลอดทั้งหมด... รู้สภาพที่
ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขตธรรมตลอดทั้งหมด... รู้สภาพที่ปัจจัยไม่ปรุง-
แต่งแห่งอสังขตธรรมตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะ
อรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๔๙] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้กุศล
ธรรมตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้น
ไม่มีเครื่องกั้น... รู้กุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม
รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม โลกุตระธรรมตลอดทั้งหมด...รู้สภาพ
ที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาพที่ดับแห่ง
นิโรธ สภาพเป็นทางแห่งมรรค ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ
เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๕๐] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้สภาพ
ปัญญาอันแตกฉานดีในอรรถแห่งอรรถปฏิบัติสัมภิตา ตลอดทั้งหมด ฯลฯ

รู้สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในธรรมแห่งธรรมปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในนิรุตติแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา ตลอดทั้งหมด ...รู้อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ รู้ญาณในจันตะอันมานอน และกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย รู้ยมกปาฏิหาริยญาณ รู้มหากรุณาสมาปัตติญาณ ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

[๒๕๑] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า รู้อารมณ์ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่ได้ทราบ ที่ได้รู้แจ้ง ที่ได้ถึง ที่ได้แสวงหา ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก แห่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ตลอดทั้งหมด ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้นไม่มีเครื่องกั้น.

บทธรรมที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่มี
ในโลกนี้ อหนึ่ง บทธรรมน้อยหนึ่งที่ควรรู้ พระ-
ตถาคตไม่ทรงรู้แล้ว ไม่มี พระตถาคตทรงทราบยิ่ง
ซึ่งธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง เพราะเหตุนั้น
พระตถาคตจึงเป็นพระสมันตจักขุ - ผู้ทรงเห็นทั่ว.

[๒๕๒] คำว่า สมมุตตจักขุ ความว่า ชื่อว่าสมันตจักขุ
เพราะอรรถว่าอะไร ?

พระพุทธญาณ ๑๔ คือ ญาณในทุกข์ ๑ ญาณในทุกขสมุทัย ๑ ญาณในทุกขนิโรธ ๑ ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑ ญาณในอรรณปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในธรรมปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในนิรุตติปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑ ญาณในความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ๑ ญาณในฉันทะเป็นที่มานอนและกิเลสอันนอนเนื่องของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ๑ ญาณในมหากรุณาสมบัติ ๑ สัพพัญญุตญาณ ๑ อนาวรณญาณ ๑ บรรดาพระพุทธญาณ ๑๔ ประการนี้ พระญาณ ๘ ข้างต้น เป็นญาณทั่วไปด้วยพระสาวก พระญาณ ๖ ไม่ทั่วไปด้วยพระสาวก.

[๒๕๓] ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงทราบแล้วตลอดทั้งหมด ที่มีได้ ทรงทราบไม่มี ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรถว่า ในญาณนั้น ไม่มีเครื่องกั้น สภาพที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มีได้ทรงถูกต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี... สภาพเป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาพเป็นที่ดับแห่งนิโรธ สภาพเป็นทางแห่งมรรค สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในอรรณแห่งอรรณปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในธรรมแห่งธรรมปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในนิรุตติแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทา สภาพปัญญาอันแตกฉานดีในปฏิภาณ

แห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรง
รู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระ-
ปัญญา ที่มีได้ทรงถูกต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี... ญาณในความยิ่ง
และหย่อนแห่งอินทรีย์ ญาณในฉันทะอันมานอนและกิเลสอันนอน-
เนื่องของสัตว์ทั้งหลาย ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ญาณในมหากรุณา.
สมาบัติ พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว
ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มี
ได้ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญาไม่มี... ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะ
อรรกว่า อารมณ์ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่ได้ทราบ ที่ได้รู้แจ้ง ที่ได้ถึง
ที่แสวงหา ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก แห่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ. พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์
พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้
แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมดด้วยพระปัญญา ที่มีได้ทรงถูก
ต้องแล้วด้วยพระปัญญาไม่มี.

ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะอรรกว่า ไม่มีเครื่องกั้นในญาณ
นั้น.

บทธรรมที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้วไม่มีใน
โลกนี้ อนึ่ง บทธรรมน้อยหนึ่งที่ควรรู้ พระตถาคต
ไม่ทรงรู้แล้วไม่มี พระตถาคตทรงทราบยิ่ง ซึ่ง

**ธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระ-
ตถาคตจึงเป็นพระสมันตจักขุ.**

จบ ญาณกถา

๗๒ - ๗๓. อรรถกถาสัพพัญญุตญาณนิทเทส

[๒๘๖ - ๒๘๗] พึงทราบวินิจฉัยในสัพพัญญุตญาณนิทเทส ดัง
ต่อไปนี้

พระสารีบุตรเถระถามว่า พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคต
เป็นไฉน ? แล้วแสดงอนาวรณญาณ - ญาณไม่มีสิ่งปิดกั้น กับด้วย
พระสัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ เพราะมีคติเสมอกันด้วยอนาวรณ-
ญาณนั้น.

จริงอยู่ อนาวรณญาณมิได้มีต่างหากจากธรรมดา. เพราะญาณ
นี้ญาณเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวเป็น ๒ อย่าง คือประเภทแห่งอาการ
สัทธินทรีย์และสัทธาพละเป็นต้น. พระสัพพัญญุตญาณนั้นแหละ
ท่านกล่าวว่า อนาวรณะ เพราะไม่มีเครื่องปิดกั้น เพราะอันธรรมไร ๆ
หรือบุคคลไม่สามารถจะทำการปิดกั้นได้ เพราะธรรมทั้งปวงเนื่องด้วย
การค้ำนึ่ง. แต่ผู้อื่นแม้ค้ำนึ่งก็รู้ไม่ได้. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า
ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะเป็นไปในอารมณ์ทั้งปวง คือมโน-

วิญญาณ. สัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ เป็นอนาวรณญาณ เพราะไม่มีอะไรขัดขวางในอารมณ์ทั้งหลาย คุณวิราวุธของพระอินทร์. พระสัพพัญญุตญาณปฏิเสธความเป็นสัพพัญญุตตามลำดับ. อนาวรณญาณปฏิเสธความเป็นสัพพัญญุคราวเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าอันบัณฑิตกล่าวว่า พระสัพพัญญู เพราะการได้พระสัพพัญญุตญาณ มิใช่การได้สัพพัญญุตตามลำดับ. บัณฑิตกล่าวว่า พระสัพพัญญู เพราะการได้ออนาวรณญาณ มิใช่การได้สัพพัญญุคราวเดียว.

บทว่า สพุทฺธิ ในบทนี้ว่า สพุทฺธิ สงฺขตมสงฺขตํ อนวเสถฺติ ขานาคี - พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบทถือเอาความไม่มีส่วนเหลือของธรรมทั้งปวงโดยชาติ.

บทว่า อนวเสถฺติ - ไม่มีส่วนเหลือ เป็นบทถือเอาความไม่มีส่วนเหลือแห่งธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ด้วยสามารถอาการทั้งปวง.

บทว่า สงฺขตมสงฺขตํ เป็นบทแสดงประเภท ๒ อย่าง. เพราะสังขตะเป็นประเภทหนึ่ง. อสังขตะเป็นประเภทหนึ่ง. จันทรบัญญัติเป็นสังขตะ เพราะอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง. นิพพานเป็นอสังขตะ เพราะไม่ปรุงแต่งอย่างนั้น. ย่อมรู้สังขตะไม่มีส่วนเหลือโดยอาการมีความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเป็นต้น. ย่อมรู้สังขตะไม่มีส่วนเหลือโดยอาการ

มีสุญญตนิมิตและอัปนิหิตนิมิตเป็นต้น. ชื่อว่า **อนวเสถ** เพราะไม่มีสังขตะและอสังขตะเหลือ. บัญญัติแม่หลายประเภทย่อมเข้ากับฝ่ายอสังขตะ เพราะปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง. จริงอยู่ พระสัพพัญญุตญาณย่อมรู้บัญญัติแม่ทั้งปวงโดยประการไม่น้อย.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สพฺพ** เป็นบทถือเอาธรรมทั้งหมด. บทว่า **อนวเสถ** เป็นบทถือเอาไม่มีอาศัย.

บทว่า **ตตฺถ อวรณํ นตฺถิ** - ไม่มีเครื่องปิดกั้นในญาณนั้น ความว่า เครื่องปิดกั้นพระสัพพัญญุตญาณไม่มี เพราะไม่มีเครื่องปิดกั้นของในสังขตะและอสังขตะอันไม่มีส่วนเหลือนั้น. เพราะฉะนั้น พระสัพพัญญุตญาณนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า **อนาวรณญาณ**.

บัดนี้ พระสารีบุตรเถระ เพื่อจะแสดงโดยประเภทแห่งอารมณ์หลายอย่างจึงกล่าวบทมีอาทิว่า **อดีต - ธรรมส่วนอดีต**.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **อดีต อนาคต ปจฺจุปฺปนฺนํ** - ท่านแสดงโดยประเภทของกาล.

บทมีอาทิว่า **จกฺขุญฺเจว รูปาจ** - ท่านแสดงโดยประเภทแห่งอารมณ์และวัตถุ.

บทว่า **เอวํ ตํ สพฺพ** - ฐธรรมทั้งหมดนั้นอย่างนี้ เป็นบทถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือของจักขุและรูปเหล่านั้น. ในบทที่เหลือก็อย่างนี้.

บทว่า ยาวตา ตลอดทั้งหมด เป็นบทถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ
บทมีอาทิว่า อนิจจัญญ์ - มีสภาพไม่เที่ยง ท่านแสดงโดยประ-
เภทแห่งสามัญญลักษณะ.

บทว่า อนิจจัญญ์ คือ มีอาการไม่เที่ยง. ในบทเช่นนี้ก็มียันนี้.

บทมีอาทิว่า รูปสุต ท่านแสดงโดยประเภทแห่งขั้น.

บทว่า จกขุสุต ฯลฯ ชรามรณสุต พึงประกอบโดยนัย
แห่งไปยาลที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

ในบทมีอาทิว่า อภิญญา - ด้วยอภิญญา ได้แก่ ญาณดังได้
กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

บทว่า อภิญญา คือ สภาพที่ควรรู้อย่าง. ในบทเช่นนี้ก็มียันนี้.

บทมีอาทิว่า ขนฺธานํ ขนฺธัญญ์ รู้สภาพที่เป็นเองแห่งขั้น
พึงทราบโดยนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ

บทมีอาทิว่า กุสเล ฐมฺเม - กุศลธรรมทั้งหลาย คือ เป็น
ประเภทด้วยสามารถแห่ง กุสลัตติกะ - หมวด ๓ แห่งกุศล.

บทมีอาทิว่า กามจเร ฐมฺเม - กามาวจรธรรมเป็นประเภท
ด้วยสามารถแห่งธรรมเป็นไปในภูมิ ๔. แม้ในปาฐะเป็นพหูวนะว่า
สพฺเพ ชานาติ ย่อมรู้ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นปาฐะดี. แต่เพราะตก
ไปในกระแสแห่งเอกวนะในคัมภีร์ ท่านจึงเขียนด้วยเอกวนะ.

บทมีอาทิว่า **ทุกขสฺส** เป็นประเภทแห่งอารมณ์แห่งพุทธานุ
๑๔ อย่าง.

บทมีอาทิว่า **อินฺทฺริยปฺโรปรียตฺเต** **ณฺณ** - อินฺทฺริยปฺโรปริ-
ยัตตณฺณ หากถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวณฺณ ๔ ไม่กล่าว
พระสัพพัญญุตณฺณ. ตอบว่า เพราะณฺณ ๔ ที่ท่านกล่าวเป็นสัพพัญญ-
ุตณฺณ. เมื่อกล่าวสัพพัญญุตณฺณ โดยประเภทแห่งอารมณ์ ก็ไม่ควร
กล่าวถึงณฺณนั้น. อนึ่ง พระสัพพัญญุตณฺณ ย่อมเป็นวิสัยแห่งพระ-
สัพพัญญุตณฺณนั้นแหละ.

พระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงภูมิแห่งพระสัพพัญญุตณฺณ โดย
นัยดังกล่าวแล้วในกาจการามสูตรเป็นต้น จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **ยวตฺตา**
สทฺเวกฺกสฺส **โลกสฺส** - แห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลกตลอดทั้งหมด.

ในบทเหล่านั้น ฟังทราบความดังต่อไปนี้ โลกพร้อมทั้งเทวดา
ชื่อว่า **สทฺเวกฺกสฺส**. พร้อมทั้งมาร ชื่อว่า **สมารกสฺส**. พร้อมทั้ง
พรหม ชื่อว่า **สพฺรหฺมกสฺส**. พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ ชื่อว่า
สสุสมณพราหมณียา. หมู่สัตว์พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์ ชื่อว่า
สทฺเวมนุสฺสสาย.

บทว่า **ปชา** นี้เป็นคำกล่าวโดยปริยายของสัตว์โลก เพราะเป็น
ผู้เกิดแล้ว.

ในบทนั้นพึงทราบ การถือเอาถาวรเทพ ๕ ด้วยคำว่า พร้อม
ทั้งเทวโลก. ถือเอาถาวรเทพที่ ๖ ด้วยคำว่า พร้อมทั้งมารโลก. ถือ
เอาพวกพรหมมีพรหมกายิกาเป็นต้น ด้วยคำว่า พร้อมทั้งพรหมโลก.
ถือเอาสมณพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกศัตรูของศาสนา และถือเอาสมณ-
พราหมณ์ ผู้สงบ ผู้ลอยบาปแล้ว ด้วยคำว่า พร้อมทั้งสมณพราหมณ์.
ถือเอาสัตว์โลก ด้วยคำว่า ปชา. ถือเอาสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือ
ด้วยคำว่า พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ในนิทเทศนี้ พึงทราบว่า ท่านถือเอาโอกาสโลกด้วย ๓ บท.
สัตว์โลกด้วยสามารถหมู่สัตว์ด้วย ๒ บท. พึงทราบนัยอื่นต่อไป. ถือเอา
อรุปาวจรโลก ด้วย สเทวก ศัพท์. ถือเอาถาวรเทพเทวโลก ด้วย
สมารก ศัพท์. ถือเอาอรุปาวจรพรหมโลก ด้วย สพฺรหฺมก ศัพท์.
ถือเอามนุษย์โลก หรือสัตว์โลกที่เหลือพร้อมด้วยบริษัท ๔ หรือสมมติ-
เทพ ด้วย สสุสมณพฺรหฺมณ ศัพท์เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ในนิทเทศนี้ ท่านยังความเป็น คือ ความรู้ มี
อารมณ์ที่ได้เห็นแห่งสัตว์โลกทั้งหมดให้สำเร็จ โดยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์
ด้วยคำว่า สเทวกะ. แต่นั้นพระสารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัย
ของชนทั้งหลายที่จะพึงมีปัญหาว่า มารมีอำนาจมาก เป็นใหญ่
ในถาวรเทพ เป็นผู้มิอำนาจ. ย่อมรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น
ขอมารนั้นหรือ จึงกล่าวว่ สามารถสุส - พร้อมทั้งมารโลก. พระ-

สารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนทั้งหลายที่จะพึงมีความสงสัยว่า พรหมมีอนุภาพมาก ย่อมแผ่แสงสว่างในหนึ่งพันจักรวาล ด้วย ๑ อองคุลี. ย่อมแผ่แสงสว่างในหมื่นจักรวาล ด้วย ๒ อองคุลี ฯลฯ ๑๐ อองคุลี และย่อมเสวยสุขในฉานสมาบัติอย่างเยี่ยม. ย่อมรู้อารมณ์ที่ให้เห็นเป็นต้น ของพรหมนั้นหรือ จึงกล่าวว่า **สพฺรหฺมกสุต** - พร้อมทั้งพรหมโลก.

แต่นั้นพระสารีบุตรเถระ เมื่อจะกำจัดความสงสัยของชนทั้งหลายที่จะพึงมีปัญหาว่า สมณพราหมณ์เป็นอันมากเป็นศัตรูของศาสนา จะรู้อารมณ์ที่เห็นเป็นต้น ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นหรือ จึงกล่าวว่า **สสุตฺตสมณพฺรหฺมณฺเฑ ปชาย** หมู่สัตว์พร้อมด้วยสมณพราหมณ์. พระสารีบุตรเถระครั้งประกาศความเป็น คือ การรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น อย่างอุกฤษฏ์อย่างนี้ แล้วจึงประกาศความเป็น คือ การรู้อารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น ของสัตว์โลกที่เหลือด้วยกำหนดอย่างอุกฤษฏ์ อาศัยสมมติเทพและมนุษย์ที่เหลือ. นี้เป็นลำดับอนุสนธิในนิทเทสนี้.

ส่วนพระโหราจารย์กล่าวว่า บทว่า **สเทวกสุต** คือ โลกที่เหลือพร้อมด้วยเทวโลก. บทว่า **สมารกสุต** คือ โลกที่เหลือพร้อมด้วยมารโลก. บทว่า **สพฺรหฺมกสุต** คือ โลกที่เหลือพร้อมด้วยพรหมโลก.

เพื่อเพิ่มสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในภพ ๓ แม้ทั้งหมดอย่างนี้เข้าใน ๓
บทด้วยอาการ ๓ แล้วถือเอาโดยอาการ ๒ อีก พระสารีบุตรเถระจึง
กล่าวว่า **สสุสมณพราหมณียา ปชาย สเทวมนุสสุตาย** แห่งหมู่
สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์. เป็นอันท่านถือเอาไตร-
ชาตุนั้นแหละโดยอาการนั้น ๆ ด้วยบท ๕ บท ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ทิฏฐัง** - อารมณ์ที่เห็นแล้ว ได้แก่ รูปายตนะ.

บทว่า **สุตัง** - อารมณ์ที่ได้ฟังแล้ว ได้แก่ สัททายตนะ.

บทว่า **มุตัง** - อารมณ์ที่ทราบแล้ว ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ
โผฏฐัพพายตนะ เพราะถึงแล้วจึงถือเอาได้.

บทว่า **วิญญัตติ** - อารมณ์ที่ารู้แล้ว ได้แก่ ธรรมารมณ์มี
สุขทุกข์เป็นต้น.

บทว่า **ปตตัง** - อารมณ์ที่ได้ถึงแล้ว ได้แก่ อารมณ์ที่ถึงแล้ว
เพราะแสวงหากี่ตาม ไม่แสวงหากี่ตาม.

บทว่า **ปริยเอตติ** - อารมณ์ที่แสวงหาแล้ว ได้แก่ อารมณ์ที่
แสวงหาแล้ว ถึงก็ตาม ไม่ถึงก็ตาม.

บทว่า **อนุวิจิริตติ มนสา** คือ อารมณ์ที่เที่ยวตามหาด้วยใจ.
พระสารีบุตรเถระแสดงบทนี้ด้วยบทนี้ว่า **สพฺพัม ชานาติ** - รู้อารมณ์
ทั้งปวง.

รูปารมณฺ์ไดมื่อาทิวา นิล ปิตฺ - เขียวเหลือง มาสู่คลองใน
จักขุทวารของโลกรวมทั้งเทวโลกนึ้ในโลกรธาตุ Һาประมาณมิได้
พระสัพพตญาณของพระตถาคตย่อมนรู้รูปารมณฺ์ทั้งปวงนึ้นว่า สัตว์นึ้เห็น
รูปารมณฺ์ชื่อนึ้ในขณะนึ้แล้วเป็นผู้ดีใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง เกิดแล้ว
คังนึ้.

สัททารมณฺ์ไดมื่อาทิวา เกริสทฺโท มุทิงคสทฺโท - เสียงกลอง
เสียงตะโพน มาสู่คลองในโสตทวาร, คันธารมณฺ์ไดมื่อาทิวา มุลคนฺุโ
ตคคนฺุโ - กลิ่นที่ราก กลิ่นที่เปลือก มาสู่คลองในฆานทวาร, รสา-
รณฺ์ไดมื่อาทิวา มุรโรส ขนฺุรโรส - รสที่ราก รสที่ลำคัน มาสู่คลอง
ในชีวหาทวาร, โภฏฐัพพารมณฺ์มี ๓ ประเภท คือ ปฐวีธาตฺ เตโชธาตฺ
วาโยธาตฺ มีื่อาทิวา กกฺขฬฺ์ มุทฺก - แข็งอ่อน มาสู่คลองในกายทวาร
ของโลกรวมทั้งเทวโลกนึ้ในโลกรธาตุ Һาประมาณมิได้. พระสัพ-
พัญญตญาณของพระตถาคตก็ย่อมนรู้ารมณฺ์นึ้นทั้งหมดว่า สัตว์นึ้ถูกค้อง
โภฏฐัพพารมณฺ์ชื่อนึ้ในขณะนึ้แล้วดีใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง คังนึ้
เหมือนกัน.

อนึ้ง ธรรมารมณฺ์ไดมิประเภทเป็นสุขและทุกข์เป็นคัน มาสู่
คลองในมนทวารของโลกรวมทั้งเทวโลกนึ้ ในโลกรธาตุ Һาประมาณ

๑. อภิ. ตั. ๓๔/๕๒๑. ๒. อภิ. ตั. ๓๔/๕๒๒. ๓. อภิ. ตั. ๓๔/๕๒๓.

๔. อภิ. ตั. ๓๔/๕๒๔. ๕. อภิ. ตั. ๓๔/๕๔๐.

มิได้. พระสัพพัญญุตญาณของพระตถาคตย่อมรู้ธรรมารมณีนั่นทั้งหมด ว่าสัตว์นี้รู้ธรรมารมณณ์ ชื่อนี้ในขณะที่แล้วจิตใจ เสียใจ หรือเป็นกลาง ดังนี้.

อนึ่ง มหาชนนี้แม่แสวงหาแล้วมิได้บรรลุก็มี. แม่แสวงหาแล้ว บรรลุก็มี. แม่ไม่แสวงหาแล้วไม่บรรลุก็มี. แม่ไม่แสวงหาแล้วบรรลุ ก็มี ซึ่งว่าการไม่บรรลุทั้งหมดมิได้มีด้วยสัพพัญญุตญาณแก่พระตถาคต.

พระสารีบุตรเถระกล่าวคาถามีอาทิว่า **น ตสุส** เพื่อให้ความ เป็นพระสัพพัญญุตญาณสำเร็จโดยปริยายอื่นอีก.

ในบทเหล่านั้นบทว่า **น ตสุส อทฺธิฏฺฐมิตฺตฺติ กิณฺจิ-** บทธรรมไร ๆ ที่พระตถาคตไม่ทรงเห็นแล้วไม่มีในโลกนี้ ความว่า บท ธรรมไร ๆ แม้เพียงเล็กน้อย ที่พระตถาคตนั้นมิได้ทรงเห็นแล้วด้วย ปัญญาจักขุมิได้มีในโลกอันเป็นไตรชาตุนี หรือในปัจจุบันกาลนี้.

บทว่า **อตุถิ** นี้เป็นบทอาขยาต เป็นไปในปัจจุบันกาล. ด้วย บทนี้ พระสารีบุตรเถระแสดงเวลาที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวงใน ปัจจุบันกาล อนึ่ง ในบทนี้ ท่านใช้ **ธ** อักษร เพื่อสะดวกในการประ- พันธ์คาถา.

บทว่า **อโถ** ในบทนี้ว่า **อโถ อวิญญาตํ** เป็นนิบาต บอก เนื้อความต่าง ๆ.

บทว่า **อวิญญาตํ** คือ ธรรมไร ๆ ที่พระตถาคตไม่ทรงรู้แล้ว
ในอดีตกาล. ตกปาฐะว่า **นาโหสิ** ไป. ในการถือเอา อตฺถิ ศัพท์
เป็นอภัยศัพท์ แม้ตกปาฐะไปก็ใช้ได้. ด้วยบทนี้ พระสารีบุตรเถระ
แสดงเวลาที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวง อันเป็นอดีตกาล.

บทว่า **อชานิตพฺพํ** - ธรรมที่ไม่ควรรู้ คือ ธรรมที่ไม่ควรรู้
อันเป็นอนาคตกาล จักไม่มี หรือไม่มี. ด้วยบทนี้ พระสารีบุตรเถระ
แสดงเวลาที่พระตถาคตทรงรู้ธรรมทั้งปวงอันเป็นอนาคตกาล. อ อักษร
ในบทนี้เป็นเพียงกิริยาวิเสสนะ ของ **ชานนะ** คือ ความรู้.

พึงทราบความในบทนี้ว่า **สพฺพํ อภิญญาตี ยทตฺถิ เหนยฺม**
- พระตถาคตทรงทราบยิ่ง ธรรมเป็นเครื่องนำไปทั้งปวง ดังต่อไปนี้.
พระตถาคตทรงทราบยิ่ง คือ ทรงรู้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งปวงเป็น
เครื่องนำไป คือ ความรู้ใน ๓ กาล หรือพ้นจากกาล ด้วยพระสัพ-
พุดญาณอันยิ่ง.

การถือ ๓ กาลและพ้นจากกาล ด้วย **อตฺถิ ศัพท์** ในบทนี้.
พึงทราบว่า **อตฺถิ** เป็นอภัยศัพท์.

บทว่า **ตถาคโต เตน สมนตฺตจฺกขุ** - ด้วยเหตุที่พระตถาคต
จึงเป็นพระสมันตจกขุ ความว่า ชื่อว่า **สมันตจกขุ** เพราะมีญาณ
จกขุเป็นไปแล้วโดยรอบ คือ โดยประการทั้งปวง เพราะไม่มีที่ติดขัด
โดยกาลและโดยโอกาส. ด้วยเหตุตามที่กล่าวแล้วนั้น พระตถาคตจึง

เป็นพระสมันตจักขุ. ท่านอธิบายว่า เป็นพระสัพพัญญุ. ด้วยบุคลา-
ธิภูฐานเทศนาแห่งกาลานี้ จึงสำเร็จเป็นพระสัพพัญญุตญาณ.

พระสารีบุตรเถระประสงค์จะแสดงพระสัพพัญญุตญาณ โดย
วิสัยแห่งพระพุทธญาณ จึงกล่าวบทมีอาทิว่า **สมนุดจกฺขุติ เคนฺนุเจเน**
สมนุดจกฺขุ บทว่า **สมนุดจกฺขุ** ความว่า ชื่อว่า **สมันตจักขุ**
เพราะอรรถว่าอะไร? ความแห่งกาลา ในบทนั้นว่า ชื่อว่า **สมันต-**
จักขุ ในบทที่ท่านกล่าววว่า **สมนุดจกฺขุ** เพราะอรรถว่าอะไร?
พระสารีบุตรเถระกล่าวอรรถแห่งบทนั้นด้วยบทมีอาทิว่า **ยาวตา ทฺก-**
ขสุส ทฺกฺขญฺโ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่า มีสภาพทน
ได้ยากแห่งทุกข์. จริงอยู่ สมันตจักขุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ. สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสไว้ว่า พระสัพพัญญุตญาณ เรียกว่าสมันตจักขุ.
เมื่อกล่าวถึงอรรถแห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น เป็นอันกล่าวถึงอรรถ
แห่งสมันตจักขุนั้นเอง. ญาณของพระพุทธเจ้านั้นแหละ ชื่อว่า พุทธ-
ญาณ.

แม้บทมีอาทิว่า **ทฺกฺเข ญาณํ** - ญาณในทุกข์ ก็ย่อมเป็นไป
แต่พระมีพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยอาการทั้งปวง, เป็นไปแก่สาวกนอกนี้
เพียงเอกเทศเท่านั้น. อนึ่ง บทว่า **สาวกสาธาณานิ** - ทั่วไปแก่
พระสาวก ท่านกล่าวหมายถึงความมีอยู่แม้โดยเอกเทศคือบางส่วน.

บทว่า สพุโพ ฌาโต คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบทั้งหมด ด้วยพระญาณ. พระสารีบุตรเถระทำให้แจ้งโดยปฏิเสชอรรถที่ท่านกล่าว ว่า อญญาโต ทุกขญฺโง นตฺถิ - สภาพแห่งทุกข์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงทราบไม่มี.

บทว่า สพุโพ ทิฏฺฐโง - ทรงเห็นแล้วทั้งหมด คือ มิใช่เพียง ทรงรู้อย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงทำคู้ด้วยจักขุอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ วิทิตฺโต - ทรงรู้อ้างทั้งหมด คือ มิใช่เพียงทรง เห็นอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงทำให้ปรากฏอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ สจฺฉิกิตฺโต - ทรงทำให้แจ้งแล้วทั้งหมด คือ มิใช่เพียงทรงรู้อ้างอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงทำให้ประจักษ์ด้วยการ ได้พระญาณในญาณนั้นอีกด้วย.

บทว่า สพุโพ ผสฺสุติโต - ทรงถูกต้องแล้วทั้งหมด คือ มิได้ ทรงทำให้แจ้งอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ทรงถูกต้องด้วยอำนาจทรงประพฤติ ตามชอบใจบ่อย ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฌาโต คือ ทรงรู้อ้างด้วยลักษณะของสภาวะ-
ธรรม.

บทว่า ทิฏฺฐโง - ทรงเห็นด้วยสามัญญลักษณะ. บทว่า วิทิตฺโต - ทรงรู้อ้างด้วยรส. บทว่า สจฺฉิกิตฺโต - ทรงทำให้แจ้งด้วยอาการ ปรากฏ. บทว่า ผสฺสุติโต - ทรงถูกต้องด้วยเหตุใกล้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ฌาโต** - ทรงรู้ด้วยความเกิดขึ้นแห่งญาณ.

บทว่า **ทัญญุโ** - ทรงเห็นด้วยความเกิดขึ้นแห่งจักษุ.

บทว่า **วิทิตโต** - ทรงรู้แจ้งด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัญญา.

บทว่า **สจฺจุลิตโต** - ทรงทำให้แจ้งด้วยความเกิดขึ้นแห่งวิชา.

บทว่า **ผลฺลิตโต** - ทรงถูกต้องด้วยความเกิดขึ้นแห่งแสงสว่าง.

พึงทราบความพิสดารโดยนัยมีอาทิว่า สภาพที่ทนได้ยากแห่ง
ทุกข์. ทรงเห็นทั้งหมด. สภาพที่ทนได้ยากมิได้ทรงเห็นไม่มี และโดย
นัยมีอาทิว่า ที่เที่ยวตามหาด้วยใจแห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ทรง
ทราบแล้วทั้งหมดที่ไม่ทรงทราบไม่มี. ท่านกล่าวคาถาอีกด้วยสรูปคาถา
ที่กล่าวไว้ครั้งแรก เมื่อสรูปคาถานั้นแล้วเป็นอันสรูปญาณด้วย.

จม อรรถกาสัพพัญญุตญาณนันทเส

อรรถกถาญาณกถา

อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่า สัทธัมมปกาสินี จบ